

Hafenscher Károly

Liturgika

Hafenscher Károly

Liturgika

*A keresztény istentisztelet protestáns
megközelítésben, ökumenikus szellemben*

Luther Kiadó • Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke
Budapest, 2010

A kiadvány a Magyarországi Evangélikus Egyház támogatásával jelent meg.

Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Hafenscher Károly, 2010

© Luther Kiadó, 2010

© Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke, 2010

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
és a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke
Budapest, 2010

Felelős kiadó: Kendeh-Kirchknopf Péter, Enyedi Pál

Olvasószerkesztő: Petri Gábor

Tervező- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Műszaki szerkesztő: Galgóczi Andrea

A borítót az osnabrücker oltárképről (1380) készült felvétel
felhasználásával Galgóczi Andrea tervezte.

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
Felelős vezető: Fazekas Péter vezérigazgató
Telefon: 66/887-400

ISBN 978-963-9979-07-9

TARTALOM

Előszó	11
1. ALAPVETÉS	15
Liturgiaelméleti irányzatok	16
Bevezetés	17
Éhségek...	20
A keresztény közösség életének megtapasztalt középpontja	22
A liturgia az egyház nyilvános ünnepe, istentisztelete	25
Általános alapvetés	27
Liturgiaelméleti irányzatok	27
Az idő	32
A tér	35
Az ember	39
A keresztény istentisztelet lényege (összefoglalás és továbblépés)	43
2. AZ ISTENTISZTELET RENDJE, ALKOTÓELEMEI, FORMÁJA	49
Az ordinárium	53
Bevezetés	53
Kyrie	56
Gloria	61
Credo	68
Sanctus	77
Agnus Dei	85
Összefoglalás	90
A proprium	90
Bevezetés	90
A proprium története	92
Az Introitus	96
Üdvözlés és Kollektá	103
Olvasmányok	108

Imádságok	118
Az úrvacsorai rész	124
Salutatio – Ámen – Áldás	127
3. EGYETEMES LITURGIATÖRTÉNET	139
Általános bevezetés	141
Vallástörténeti háttér	146
Istentisztelet a Bibliában	150
Ószövetségi gyökerek	150
A kereszténység öröksége	154
Jézus és az istentisztelet	155
Az újszövetségi kor istentisztelete	157
Az istentisztelet története	162
Az egyház istentisztelete a korai kereszténységtől a középkorig	162
A reformáció	168
Exkurzus: Minta-e Luther istentiszteleti rendje a mai evangélikusságnak?	176
A reformáció hatása és ellenhatása: Trident	188
Keresztény istentisztelet a 17. századtól – a hanyatlás időszaka?	191
Valami új kezdődik – liturgikus mozgolódások a 19. században	197
A 20. század a megújulás százada	200
4. MAGYAR PROTESTÁNS LITURGIATÖRTÉNET	207
Általános bevezetés	209
A magyar evangélikus liturgia története	210
Bevezetés	210
A reformáció százada	211
A 17. század	214
A 18. század	215
A 19. század	218
A 19–20. század fordulója	220
A 20. század	221
Új korszak az evangélikus liturgiátörténetben	223
Az Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv előtörténete és születése	224
A magyar református istentisztelet vázlatos története	225
Bevezetés	225
Puritán-református törekvések az istentisztelet „megújítására” (17. század)	226
A 18. század	230
A 19. század	232
A 20. század első harmada	232
A magyar református istentisztelet az ezredfordulón	233
Az Egyetemes Zsinat egységtörekvése	235

5. ÖKUMENIKUS ÁTTEKINTÉS	239
Általános bevezetés	241
A római katolikus istentisztelet	243
A református istentisztelet	255
Az evangélikus istentisztelet	262
Az ortodox egyház és a keleti jellegű egyházak	265
Az anglikán és püspöki (episzkopális) egyház istentiszteleti élete	271
A szabadegyházak (kisegyházak) istentiszteleti élete	275
A keresztlők tradíciója	276
A puritán tradíció	277
A quaker tradíció	278
A metodista tradíció	278
A határvidéki (frontier) tradíció	280
A pünkösdi mozgalmak tradíciója	281
A Lima-liturgia	282
Ökumenikus istentisztelet	291
6. ÜNNEPEK – EGYHÁZI ESZTENDŐ	295
Bevezető gondolatok	297
Zavarjelentés – előretekintéssel	297
Az ünnep	299
Az ünnepigény belső tényezője	299
A külső igény	300
Felülről jövő motiváció	301
Az idő	302
Az egyházi év	303
Az ünnepkörök	309
Húsvéti ünnepkör	309
Karácsony és a karácsonyi ünnepkör	329
Szenháromság ünnepe és az azt követő vasárnapok	332
Az egyes vásár- és ünnepnapok	333
Karácsonyi ünnepkör	334
Böjtelő időszak	348
Húsvéti ünnepkör	351
A szentháromság ünnepével kezdődő időszak	369
Az egyházi esztendő vége	386
Egyéb ünnepek	389
Összefoglalás	408

7. A LITURGIA SZEMÉLYI ÉS TÁRGYI FELTÉTELEI	413
Személyi feltételek	415
A lelkész-liturgus	417
A liturgikus szövegek mondása, kimondása és megformálása	420
A lelkési szolgálat feltétele az ordináció	421
A kántor	422
Az egyházfű (sekrestyés, harangozó, templomszolga stb.)	423
A lektor	423
Tárgyi feltételek	424
A templom	424
8. ALKALMI ÉS RENDKÍVÜLI ISTENTISZTELETEK	439
Általános bevezetés	442
Keresztelés	443
Bevezetés	443
Alapvetés	443
Separatio – initiatio – ordinatio	444
Bibliai háttér	444
A biblikus alapvetés következménye	447
Történeti háttér	447
Alapvető elemek	448
Luther tanító iratai a keresztségről	449
A református reformáció és a református gyakorlat ma	451
A mai magyar református gyakorlat	452
A keresztség evangélikus megközelítése	453
A keresztelés gyakorlata	454
A Liturgikus könyv keresztelési rendje	456
A Liturgikus könyv felnőtt keresztelési rendje	457
Esketés	459
Bevezetés	459
Az eskü	460
Az esketési rítus külső jellemzői	461
Az ökumenikus esküvő	463
Temetés	463
Bevezetés	463
Bibliai és történeti háttér	464
A temetés evangélikus értelmezése	465
A temetés római katolikus megközelítése és gyakorlata	466
Temetés a református gyakorlat szerint	468
Temetés az evangélikus gyakorlatban	469

Konfirmáció	469
Általános alapvetés	469
A konfirmáció az áldás pillanata és folyamata	470
Liturgia-e a konfirmáció?	470
Teológiai alapállás	471
A konfirmáció liturgiája	471
Áldó, avató, iktató, szentelő szolgálatok	475
Bevezetés, fogalmi tisztázás	475
Az ordináció	476
A református lelkésszentelés	478
A római katolikus papszentelés	479
Szentelések, megáldások, iktatások	481
Egyházzenei hangverseny a templomban	483
Tisztázatlan műfaj?	483
Istentiszteleti szolgálat a médiában	485
9. MAGNUM MYSTERIUM – AZ ÚRVACSORA	489
Az úrvacsoráról általában	491
Az úrvacsora bibliai háttere és teológiai alapjai	493
Az úrvacsora ószövetségi gyökerei	493
Az úrvacsora újszövetségi leírása, szövegei és vonatkozásai	494
Az úrvacsora evangélikus megközelítése – a hitvallási iratok alapján	494
Az úrvacsora jelentősége a protestáns teológiában	498
Az úrvacsora történeti háttere	500
Az úrvacsora újszövetségi jelentősége	500
Az úrvacsora története az első századtól a reformációig	501
Az úrvacsorai gyakorlat megtisztulása és változása a reformáció idején	503
Az úrvacsora gyakorlatának hanyatlása a következő századokban	515
Az elmúlt ötven év kutatásainak hatása az úrvacsorai liturgiában	516
Az úrvacsorai liturgia felépítése és alkotóelemei	517
Praefatio	517
Epiklézis	522
A szerzési igék	524
Anamnézis	527
Az Úr békessége (Pax)	528
Isten Báránya (Agnus Dei)	528
Krisztus testének és vérének vétele (Communio)	529
Imádság (Postcommunio)	530
Küldés	532
Áldás	532
Záróének, utójáték	533

Úrvacsora – különleges alkalmakkor	533
Úrvacsora a közösség kivételes alkalmain	533
Úrvacsora az élet eseményei kapcsán	534
Úrvacsora az életút végén	534
Ökumenikus vonatkozások	535
Összefoglalás, zárszó, áldás	539
Jelenlét	539
Esemény	540
Áldás	541
Miért ne játszhatnánk el jól...	542
FÜGGELÉK	543
Felhasznált irodalom	545
Rövidítések	560
Névmutató	568
Tárgymutató	571

ELŐSZÓ

Lehet-e szavak nélkül embernek lenni? Természetes, normális helyzetben elképzelhetetlen. A szó, a beszéd emberségünkhöz tartozik. Ha nem adatik meg, hogy beszéljünk, akkor másként fejezzük ki magunkat – beszédes jelekkel. S ha az ember szótlanul jár-ke, az Isten akkor is megszólal. Mert az Isten beszélő Isten, emberi szavakban (is) kinyilatkoztatja magát.

Lehet-e zene nélkül élni? Közismert Bárdos Lajos válasza: lehet zene nélkül élni, de minek! Zene nélkül üres és sivár az élet. Van, aki azt hiszi, elég a pótszer, van, aki megismeri az igazi muzsikát. De zene nélkül élni nem lehet. Ha más nem, hát a mindennapok zöreijének ritmusai, hangjai körülvesznek minket. De az ember számára több adatott: létezik a zene ajándéka. S amikor a zene felülemelkedik mulandó és töredékes emberi létünk kötöttségein, majd Isten teremtő gondolatával és szavával fonódik össze, csodákra képes.

Lehet-e liturgia nélkül élni? Lehet... – így gondolják, így léteznek sokan. Pedig: minden ember rítusokban él, rítusokat gyakorol. A rítusok azonban a liturgiában teljesednek ki. A napi rendünk, a tisztálkodás, az étkezés, a munka, a szórakozás: mind-mind rítusokat hordoz. Ha van egy szokás, létezik egy rítus, beleilleszkedünk vagy elutasítjuk. Ha nincs, előbb utóbb kialakítjuk magunknak. Mert ez is hozzátartozik emberi életünkhöz. Az élővilág léte ritmusát ösztönösen éli. Az ember élete ritmusát maga rendezi meg, generációkon keresztül örökíti szokásait, csiszolgatja, alakítgatja, megerősíti vagy megváltoztatja. Tudat alatt és tudatosan viszonyul a meglevőkhöz, ösztönösen és értelemmel formálja a sajátját.

Még a szekularizációnak is megvan a maga liturgiája – más istenek imádására keresi, találja és gyakorolja a formákat.

Berendezett világban élünk. A Biblia egyik korábbi teremtéstörténete (1Móz 2) erről tanúskodik. A berendezett világban szükségünk van berendezett „lelki” világra is. A magát egyre inkább önállósító, a 20–21. század technikai vívmányaival önmagát erősnek és hatalmasnak gondoló ember szabadságának kiszélesedett lehetőségei között gyakran rendetlenségben él. Nemcsak környezetét jellemzi a pizok és a rendetlenség, hanem a lelki életét is. Pedig szükségünk van olyan rendre, amelyben a

lelki élet egészségesen zajlik, szükségünk van olyan formákra, amelyekben otthonra lel és kiteljesedhet az egyébként parttalanul szétfolyó gondolkodásunk, lelkiségünk.

Az egyházba is betört a jól bevált rendet és formákat felrúgó, mindig újíítani akaró, az élménytársadalom elvárásait látványos ötletekkel kiszolgáló próbáló újítási hullám; a liturgia kiforrott rendje helyett az újabb formákkal való állandó kísérletezés.

A liturgia tanulása, gyakorlása, tartalommal való megtöltése helyett kötetlen istentiszteleti „együttlétek” rendezése vált divattá. Jogosan éri olyan kritika az egyházat, mint Martin Mosebach *Häresie der Formlosigkeit*¹ című írásában, amelyben nem a liturgia eredeti célkitűzését, koncepcióját, formáját, hanem a jelenlegi megvalósulását pelengézi ki.

A liturgia nem ötletgyáros rendezvényszervezők (az egyházban: papok, egyházzeneészek, liturgusok) egyéni vállalkozása, hanem az egyház egészének ünnepe. Nem lelki-szellemi wellness-szolgáltatás, hanem Isten kezdeményezte találkozó a Teremtő és a teremtmény között. Ennek formája nem csupán külsőség, hanem a tartalomhoz igazodó, sőt a tartalommal összenőtt forma.

A rítusok azonban csak a liturgiában teljesednek ki. Hétköznapi és ünnepi rítusaink akkor lesznek építővé és hordozóvá, ha az Isten közelségében, az Istenhez való viszonyban valósulnak meg. Az Isten erőterében zajló gyakorlataink, magatartásformáink liturgiává formálódnak, s beleépülnek az Isten népének közösségi életébe. Csak az Istennel élő párbeszédben és folytonos korrelációban zajló rítusból lesz liturgia, azaz közszolgálat, amelyben Isten maga van jelen a javunkra, s amelyből a másik ember és a köz javának szolgálata fakad.

Ezért a liturgia mindig teológia is egyben, hiszen az Isten kinyilatkoztatása, a hit, az imádság, a tanúságtétel fogalmazódik meg a liturgia szövegében, énekében és mozdulataiban.

Lehet-e teológiát űzni liturgia nélkül? – kérdezhetjük a sort folytatva. Nem az elfogult liturgus mondatja velem, hogy a liturgia a teológia csúcspontja. A liturgia történeti beágyazottságú, tehát része és döntő motívuma az egyháztörténetnek. A liturgia koncentrált ige, így a biblikus teológiára alapoz, s annak eredményeivel él. A liturgia imádkozott dogma (tanítás), így a rendszeres teológia társa – a liturgia a megélt tanítás, nélküle a dogmatika csupán elmélet maradna. A liturgia a gyakorlati teológia csúcspontja, hiszen magába foglalja az ige hirdetés, a gyülekezetépítés, a tanítás, a misszió és a diakónia aspektusait is.

A liturgia ugyanakkor a kultúra része és konstitutív eleme. Vizsgálódásaink során láthatjuk, hogy az inkarnáció, azaz Isten emberré létele Jézus Krisztusban azt is jelenti, hogy vállalta emberi mivoltunk egészét – az emberi kultúrával együtt. A kereszténység – s benne a keresztény istentisztelet – mindig egy kultúra részeként jelenik meg. Hatással van rá, formálódik általa és formálja azt. Komolyan kell vennie minden kor kereszténységének, hogy az istentisztelet állandó inkulturációs folyamat-

¹ MOSEBACH 2007.

ban él, azaz kölcsönhatásban a helyi kultúrával. A kereszténység nem idegen világ a világban, megtalálhatja a helyét, be tud illeszkedni, ahogy erre az elmúlt kétezer év alatt számtalan példa mutatkozott. Az istentiszteleti elemekről szóló fejezet éppen úgy ad erre illusztrációt, mint a liturgikus évről szóló.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy az inkulturációs folyamatok mellett egy másik irány is mutatkozik. Ebben pedig azt látjuk, hogy a kereszténység egyfajta ellenkultúrát jelent a világban. János evangéliumának prológusa ad indoklást erre – éppen az inkarnáció leírása kapcsán: „*saját világába jött, és az övéi nem fogadták be őt*” (Jn 1,11). A kereszténység és a keresztény istentisztelet nem azonosul a világ kultúrájával, nem simul bele a változó divatkulturális folyamatokba, nem kompatibilis az élménytársadalmak újra meg újra felbukkanó világával. A jelen kor igen sok példával támasztja alá ezt a tényt. Így a liturgikával foglalkozóknak és a liturgiát végzőknek egyaránt számolniuk kell az inkulturációs folyamatokkal és a kereszténység ellenkultúra voltával. Ez az egész könyv anyagát is végigkíséri.

S végül még egy szál, amely áthúzódik az itt következő fejezeteken: a liturgia örök és állandóan változik. Örök, hiszen benne az örök és változatlan Isten keres és talál meg minket. Örök, hiszen az örök élet evangéliumának hordozója. Ugyanakkor állandóan változik. Ami változik benne, az az Isten rugalmas szeretetének a jele és mindaz, ami emberi vonatkozás. Ezt a kettősséget az egyház népének és különösen is az egyházban szolgálóknak komolyan kell venni s kezelni kell tudni.

Munkám háttérében ott áll az a tizenöt éves egyetemi oktatói munka, amelyet részben a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszékén, részben az Evangélikus Hittudományi Egyetemen és annak nyíregyházi kihelyezett tanszakán végezhettem. Természetesen a munkával párhuzamosan készülők, majd megvédett doktori disszertációm sokféle kutatása és megírása is kölcsönhatásban volt e tankönyv elkészítésével. Sok – itt is közölt – ismeretre tehettem szert az *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* szerkesztőjeként a Magyarországi Evangélikus Egyház Liturgiai és Agendaszerkesztő Bizottsága élén. Számos információt köszönhetek azoknak a konferenciáknak, amelyeken résztvevőként vagy előadóként jelen lehettem elsősorban német nyelvterületen, de más országokban is.

Írásom célja, hogy tankönyvet, ugyanakkor kézikönyvet is adjak az olvasó kezébe. Készítése közben elsősorban diákjaimra, hallgatóimra gondoltam: evangélikus és református egyházzeneészekre, akik az egyházzenei tanszéken a musica sacra szolgálatában állnak, illetve teológushallgatókra, akik a lelkeszi hivatásra készülnek. Az anyag ökumenikus szellemiségben formálódott, ugyanakkor természetes az, hogy egy evangélikus teológus és egyházzeneész nem bújhat ki bőréből, s ökumenikus lelkülettel is evangélikusként tájékozódik, gondolkodik és fogalmaz. Igyekeztem elfogulatlanul írni saját egyházamról és az evangélikus teológiáról, de ugyanezzel az objektivitással próbáltam közölni a más felekezetekkel, illetve más egyházak teológiájával és gyakorlatával kapcsolatos információkat. Ha ez nem sikerült teljes mértékben, kérem az olvasót, a szándékot értékelje.

Az istentisztelet *beneficium Dei* és nem *officium homini*! Az istentisztelet Isten jótette az emberekkel. A liturgiában kölcsönös egymáshoz fordulás zajlik: Isten és ember, valamint ember és ember helyreállt párbeszéde. Találkozás Isten és ember között. S mivel ez nem magánügy, hanem hatással van a mikro- és a makrokozmoszra egyaránt, ezért ez nyilvános alkalom. Ezzel az alapállással, ezzel a mentalitással kezdjük hozzá a nehéz, de gyönyörű feladathoz: mélyedjünk el a liturgia csodálatos világában.

| **1** |

Alapvetés

BEVEZETÉS

Éhségek...

Éhség a transzcendens iránt

Éhség a misztikára

Éhség a közösségre

A keresztény közösség életének megtapasztalt középpontja

Hiteles szó...

Ökumenikus nyitás – közös gyökerek keresése

Liturgika

A liturgia az egyház nyilvános ünnepe, istentisztelete

ÁLTALÁNOS ALAPVETÉS

Liturgiaelméleti irányzatok

Fenomenológiai megközelítés

Hermeneutikai megközelítés

Antropológiai megközelítés

Kommunikációelméleti megközelítés

Viselkedéstudományi megközelítés

Érzékeléstudományi irányzat

Történeti megközelítés

Szemiotikai megközelítés

A szent dráma elmélete

A szent játék elmélete

Mi az istentisztelet?

Az idő

A jövő

Az éjszaka és a nappal

A hét (vasárnap)

A hónap

Az év és évszakok

A tér

Találkozás

Mozgás

Védettség

Koncentráció – nyugalom

Az ember

Lehetőségek – korlátok

Képességek és azok határai

Természetes életmegnyilvánulások és kifejlesztett megnyilatkozási formák

A keresztény istentisztelet lényege (összefoglalás és továbblépés)

Communio – Praedicatio – Credo – Oratio – Adoratio

BEVEZETÉS

Hogy indulásunk személyes legyen, három rövid, liturgiával kapcsolatos élmény hadd kerüljön elő – a gyakorlatból és olvasmányaimból.

Az első gyermekkorigomhoz fűződik. A Deák téri templom oltára körül félkörívben térdeltek az úrvacsorázni előre jövő, az eukharishtiában részesedni akaró hívek. A „törzsvendégeknek” szinte rögzített koreográfia szerinti helyük volt, mindig ugyanabban a körben, mindig ugyanarra a helyre térdeltek. Így ismétlődött meg rendszeresen, hogy az egyszerű, négy elemivel rendelkező éttermi mosogatónő és a híres orvosprofesszor, a tudományos akadémia későbbi elnöke egymás mellett térdeltek. A liturgiában megnyilvánuló, megélhető isteni szeretet így vált sokatmondó, beszédes valósággá.

A második élmény a pannonhalmi bazilikából való. Ökumenikus imahétén prédikáltam, s az akkori spirituális (ma püspök és főapát), Várszegi Asztrik celebrálta a misét. Amikor az ősi mondathoz érkezett – „sursum corda” (emeljük fel szívünket) –, a liturgus nagyot nőtt a szememben. Nem átvitt, hanem valóságos értelemben. Az addig az alázat testtartásával szolgálatot végző pap fizikailag is felemelkedett, kiegyenesedett, mintha fel akarna emelkedni a földről. A mozdulat nem volt mesterkélt, belülről fakadt, és csodálatosan beszélt arról, hogy az Isten elé alázattal lépő ember nyomasztó, „aszfaltba döngölő” terhei megszűnhetnek, s a bűn lerántó valóságával szemben az Isten felemelő szeretete működik.

A harmadik élmény olvasmányaimból való. Egy regényrészlet, amely a görög szertartású istentiszteletet írta le – pontosan és mélyrehatóan. A pap végezte a füstölés ősi keresztény szokását – nem a mai leegyszerűsített (már-már megcsonkított) formájában, hanem a régi, teljes gyakorlatában. A füstölés liturgiájában állomásról állomásra ment, meghajolt, meglengtette a füstölőt. Először a Fiú-ikont, hiszen az az Atya képmása. Másodszer a Mária-ikont, mert az az Istenszülő képmása. Azután szépen sorban a papot, a liturgiában segédkezőket s egyenként az összes hívőt. Beleértve a falu bolondját is. Igen, a falu bolondját, hiszen ő is Isten képére, hasonlatosságára teremtett ember, neki is jár az istenképmás hódolatára való füst, ugyanakkor meg is kell tisztulnia, hogy látszódjanak Isten képmásának vonásai...

Egyszerű – talán sokak számára gépiesen végzett – liturgikus mozdulat, s mégis igehirdetés, hitvallás, áldás...

„Miért éppen liturgika?” Jó néhány évvel ezelőtt írtam erről tanulmányt egy ünnepi iratban, amellyel teológus Édesapámat köszöntötték 75. születésnapja alkalmából. Néhány – idetartozó, compendiumunkhoz szorosan kapcsolódó – részletet idézek ebből a tanulmányból.¹

„Miért éppen liturgika?” Miért éppen a liturgika tárgyköréből jelenik meg a legtöbb friss protestáns irodalom szerte a világon, de különösen is német nyelvterületen? (Ez a folyamat máshol is megindult, és vagy látható jelei vannak, vagy az igény megjelenésének lehetünk tanúi.) Miért foglalkoznak a liturgia kérdéseivel nemcsak szakterületen, hanem interdiszciplináris szinten? Miért került a liturgika – hosszú hallgatás után – a gyakorlati teológia élmezőnyébe és „Csipkerózsika-álom” után a lelegevenebbek sorába?

A tény az, hogy az evangélikus teológiát mind a mai napig meghatározó német nyelvterületen tizenöt év leforgása alatt számos, jelentős horderejű szakkönyv jelent meg az istentisztelet témájában, azon belül is a liturgika tárgykörében. Ezek javarészt átfogó jellegű művek,² ugyanakkor számos részterülettel foglalkozó szakkönyv³ is megjelent.

Teológiai meggyőződéseim szerint az istentisztelet mindig a maga egészében vizsgálendő, ezért a csak liturgikus cselekményekre korlátozódó („ceremoniale” jellegű⁴) írások veszélyesen egyoldalúak lehetnek, hiszen vagy az „elveszünk a részletekben” szituációba sodornak, vagy az istentisztelet egységes egészének a lényegét megcsorbító felszabdalását hozzák. Magyar vonatkozásban különösen is veszélyes lenne csupán csak szűk értelemben vett liturgikával foglalkozni, hiszen *az istentiszteleti élet egésze szorul újragondolásra, megreformálásra, azaz „reformációra”*. (Ez mind a valódi újítást, mind pedig a „felújítást”, azaz a tradíciók újra megelevenítését jelenti.)

Miért éppen liturgika? A kérdés összetettebb, mintsem hogy egy mondattal megválaszolható lenne. Megkísérlem a legfontosabb válaszlehetőségeket sorba venni – de nyitva hagyva a sort, hogy jelen írásom olvasói továbbgondolva a maguk választát is hozzáfűzhessék.

¹ TÓTH 1996.

² Illusztrációként a következőket említem: a nagy összefoglaló, kézikönyv jellegű mű: *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995. Átdolgozott, bővített kiadás: 2000, 2003. VOLP 1994. HERLYN 1992. BIERITZ 2004. GRETHLEIN 2004. GRETHLEIN–RUDDAT 2003.

³ Illusztrációként két mű: WENZ 1995. FISCHER–MARQUARD–MÜHLMEIER 1996.

⁴ Pl. STOLLBERG 1993.

Identitáskeresés – újrafogalmazás

Az egyháznak a felgyorsult és változó világban számtalan – korábban nem létező és nem ismert – kihívás közepette újra kell gondolnia hivatását, küldetését és életformáját. Ha e hármat (hivatás, küldetés, életforma) sorba veszi, akkor az egyik fontos terület – ahol mindhárom tisztázásra szorul – az *istentiszteleti élet*.

Az egyértelmű, hogy a mai ember sokszor értetlenül áll bizonyos tradicionális szövegek és formák előtt, ugyanakkor korunk hiteltelen szóáradatával és kiüresedett formáival körülvevé hajlandó visszanyúlni régi, veretes kincsekhez, ha az megfelelő „tálatással”, gazdag háttérinformációval, hitelesen kerül elé.⁵

Az alapvető probléma ugyanis nem az, hogy az istentisztelet műfaja idejétmúlt, nem is az, hogy a régi kincsek használhatatlanná váltak. Az istentisztelettel kapcsolatos fenntartások, az idegenkedés a tradicionális formáktól s az új kísérletek semmibevétele mélyebben gyökerezik. Megítélésem szerint abban, hogy az egyház az új kihívásoknak megfelelően keresi az identitását, s nem kerülheti el a nehéz feladatot: újra kell fogalmaznia hitét, hitvallását, saját szavaival kell vallania arról, mi fontos, és mi lényegtelen, mi tartozik az egyház funkciói közé, s mi nem; mi sorolható az egyértelmű életjelek közé, s mi az, ami nélkül még egyház marad az egyház. Ez az identitáskeresés jellemző a világkereszténységre éppen úgy, mint az egyes felekezetekre és a 20. század végén, 21. század elején élő egyes keresztényekre is. Ha ebben a becsületességet nélkülözni nem tudó munkában nem gondol a liturgia megelevenítésére, vagy nem megfelelő súllyal foglalkozik az istentisztelet ügyével, úgy nem egyszerűen a sok közül egy területet hagy figyelmen kívül, hanem az egyház alapvető életjelét negligálja, a keresztény közösségi élet középpontját veszi semmibe.

Szakemberek, teológusok liturgika iránti érdeklődése éppen ezért – megítélésem szerint – az egyház identitáskeresésének folyamatába tartozik. Az egyház életéért felelősséget érző szakteológusok és a megújulásért aktivitást vállaló laikusok a hivatás, küldetés és életforma újrafogalmazásánál foglalkoznak a liturgia kérdéseivel, az istentisztelet korszerű, gazdag tartalmú megelevenítésével. Természetesen más színben jelentkezik ez a nagyobb evangélikusságot magába foglaló német nyelvterületen, más színben a gazdagabb palettával rendelkező angolszász területen és ismét másként a szórványszituációban élő kisebbségi egyházakban. A német területen publikált gazdag irodalom s a hazánkban megjelenő, írásban közzétett, illetve konferenciákon megfogalmazott vélemények ugyanarról a tőről fakadnak.

---

⁵ Ezért a liturgia megismertetése, gyakorlása, életelemmé válása igen fontos pedagógiai feladatot ró lelkészre, kántorra, hitoktatóra egyaránt. A liturgia tanítását s a liturgikus mentalitás formálását gyermekkorban kell kezdeni, hiszen a liturgiában olyan magatartás-szekvenciáról van szó (lásd Manfred JOSSUTIS elméletét a *Der Weg in das Leben* című művében, 1991), amely természetes, már-már ösztönös cselekvéssé formálva valóban a gyermek, majd a felnövő ember sajátja lehet. Ehhez lásd DOBSZAY László *Jegyzetek a liturgiáról* című sorozatában a *Gyermekliturgia?* című cikket (1997)

Éhségek...

Az identitáskeresés és az újrafogalmazás motivációi között egyértelműen megfigyelhető egy egyházon belüli és annak falain kívüli hármas éhség: éhség a transzcendencia iránt, éhség a misztika után, éhség a közösség iránt.

Éhség a transzcendens iránt

Egyértelmű, hogy a felvilágosodás és racionalizmus kora óta zajló hosszú folyamat a 20. században érte el csúcspontját. Századunk társadalmi, gazdasági, technikai „fejlődése” korábban elképzelhetetlen változásokat hozott. Ez elsősorban abban figyelhető meg, hogy a valóság keresése és az ahhoz való közeledés nem a realitás-érzéklet fejlesztette, hanem „földhözragadtá” tette az embert.

Megszűnt a régi értékek tisztelete, csak az számított s számít, ami kézzelfogható, ami tudományosan definiálható, csak annak van értéke, ami matematikai képletekkel kifejezhető, számítógéppel analizálható. Miközben az ember „felfelé” törekedett, valójában elszakadt a felemelő érzések világától, elvesztette a nyitottságát „felfelé”, elvetette mindazt, ami nem a látás–tapintás érzékelésének kategóriájába tartozik, félretette mindazokat az eszközöket, amelyeket az emberiség évszázadok-évezredek alatt kiművelt a szellemi-lelki világ valóságainak recepciójára; biblikus kifejezéssel élve elszakadt az „odafent valóktól”, és egyre jobban kötődött a földi léthez, egyre jobban ragaszkodott az anyagi világhoz, s élte hol az elméleti, hol pedig a gyakorlati materializmust. A 20. század sajátos politikai, ideológiai vektorai ezt a folyamatot nemcsak felgyorsították, hanem a lehető legdrasztikusabb módon embertelenné is tették.

Ebben a helyzetben nemcsak egyfajta elbizonytalanodás alakult ki, hanem olyan agymosáson ment át az emberiség, amely már-már az öngyilkosság veszélyét jelentheti. A veszély továbbra is fenyeget, hiszen az értékrend oly mértékben feje tetejére állt, hogy a világ az *életveszélyes hiányjelenségek* egész sorát mutatja. Pótszerek számtalan formája stimulálja az emberi gondolkodást, de időről időre kiderül, hogy sem a kulturális pótcselekvések, sem a „civil vallásosság” modern és posztmodern formái, sem a különböző (többnyire szektás) mozgalmak nem hozzák meg az egyensúly helyreállítását. Marad hát a nagy hiányérzet, a Váci Mihály-féle „valami nincs sehhol” életérzése. Ennek elterjedése egyfajta negatív belenyugvást is eredményezhet, és a sokak fejében és szívében meglévő űr nem is vár már betöltésre. Az ilyen értelemben történt szekularizáció azonban egyfajta *éhséget* ébresztett a transzcendencia iránt.

Mivel a liturgia feladata minden időben és minden emberi és közösségi szituációban az, hogy az ember földre szegezett tekintetét felemelje, a földhöz tapadás „ragasztóját” feloldja, a transzcendencia utáni vágy a liturgia iránti érdeklődésben, olykor-olykor nyitottságban mutatkozik meg. Meggyőződésem, hogy az utóbbi években napvilágot látott liturgikai szakirodalom megszületésének ilyen háttere is van.

Éhség a misztikára

Hasonló a helyzet a misztikával. A racionális világban a racionális gondolkodáshoz és eszközökhöz szokott ember ráunt a „minden fölött diszponálni tudás” vélelmére, s belefáradt a „mindenért vállalt felelősség” erőltetett aktivitást kívánó mentalitásába. Hiába sugallja a világ, hogy az ember előbb-utóbb – idő kérdése csupán – mindent a kezébe vehet, mindent intézhet, mindent formálhat, a kudarcok sokasága, a kimerítő próbálkozások fáradtsága, a pihenést lehetetlenné tevő hajtási kényszer magával hozta a vágyat: történjék valami, ami független az embertől, független az aktivitásunk minőségétől, s nem függvénye az igencsak behatárolt képességeinknek. Hadd maradjon egy – talán pozitív – bizonytalansági tényező, valami külső segítség álma, egy felülről jövő erőmegnyilvánulás lehetősége. Kialakult az éhség a misztikára. Az élet legprimitívebb és legbonyolultabb területén lehetünk tanúi az ilyen folyamatnak. Ez olykor a tehetetlenségben, máskor a „csodavárásban” nyilvánul meg. Meghúzódik a szerencsejátékok felvirágzásában éppen úgy, mint a horoszkópok népszerűségében. Felbukkan ez a szekták szemfényvesztéseinek akceptálásában és a művészetek érthetlenségének dicsőítésében. A végtelenségig lehetne sorolni... Az éhség a misztikára azonban egyértelmű, kitapintható, tetten érhető. Ez az éhség megfogalmazódhat a liturgia iránti érdeklődésben is, és ha az istentiszteleti élet nem csupán kiszolgáló módon csillapítja az éhséget, hanem egészséges „étrenddel” táplál, úgy az éhség jóra vezető segítőtárs lehet.

Éhség a közösségre

Mi más érinti a legérzékenyebben korunk emberét, mint az elmagányosodás és az eltömegesedés? A technikai adottságok áthidalták vagy eltüntették a méterben mérhető távolságokat, miközben az emberek fényévek távolságába kerültek egymástól. Annak ellenére, hogy meghirdették és évszázadok óta hangoztatják a „testvériség” jelszavát, nem épülnek a közösségek, hanem pusztulnak és felbomlanak. Rájött ugyan az emberiség, hogy csak együtt, összefogásban van esélye a jövőre, mégis minden külső és belső motiváció a közösség atomizációja felé mutat. Miközben az ember hozzászokik ehhez, s természetesként éli meg a folyamatot, valójában szenved tőle. Ez a szenvedés ébreszti a közösség iránti éhséget. S hiába a töméntelen kudarc, a megszámlálhatatlan sikertelen próbálkozás, mégis ott él a vágy a közösség iránt.

Ugyanez vonatkozik az Istennel való közösség hiányérzetére is. Ha nem is úgy fogalmazódik meg ez a negatív élmény, mint például a 22. zsoltár szerzőjének ajkán – „*én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem*” –, ha az ember (József Attila szavaival élve) nem is „istenhulladékot, istendarabkákat” keresgél, mégis szenved a végső valósággal való gondolati, érzelmi, szellemi közösség hiányát, és ezért egyre magányosabb, s végül teljesen elmagányosodik.

A közösségre való éhség horizontálisan is, vertikálisan is fájó élménye a mai embernek.

A liturgia pedig, amennyiben valóban liturgia, közösséget kínál, azt építő, javító esemény – mindkét irányban. A közös szolgálat (*leiturgia*) összehoz, a magányosság kátyú-

jában megmozgat, abból kimozdít és összekovácsol embereket. S a liturgia a közös szolgálatban Isten felé nyit, fordít, megéretteti, hogy a Teremtő nem hagyta magára a teremtményét, s a közösség az ő részéről felkínált, élő lehetőség.

Amikor sorra születnek a liturgia tárgykörét felölelő írások, akkor azok hátterében, kiindulásában fontos szerepet játszik az ember s az emberiség nagy éhsége. Az éhező – életösztonéből következően – táplálék után kutat, s azok, akik a liturgia ajándékában felfedezték az életet jelentő táplálékot, a szellem és a lélek igényességével, a tudományos kutatás múltat–jelent–jövendőt átfogó eszközével igyekeznek továbbadni a táplálék forrását, hozzáférési útját, elfogadási feltételeit és lehetőségét.

A keresztény közösség életének megtapasztalt középpontja

Német területen már a hatvanas évektől, hazánkban a rendszerváltozást követő egyházi „divathullám” lecsengésével visszaesés mutatkozott a rendszeres istentisztelet-látogatások számában. Ez mind az adott gyülekezetek lelkészeit, mind pedig a teológusokat elgondolkodtatta. Miben áll a hiba? Az istentisztelet hangvétele, tartalma, struktúrája a hibás, vagy a személyi feltételekben keresendő a visszaesés oka? Netán messzebb vezetnek a szálak? Például a szekularizáció hatása, oktatásügyi változások, megváltozott életstílus és programformálás, amerikanizálódás stb. Az istentisztelet elméletével és gyakorlatával foglalkozók kénytelenek voltak szembesülni az igénnyel: csak a hívogatóbb, mélyebben átgondolt, impozánsabban kimunkált, a mai embert jobban megszólító istentisztelet lehet életképes. Ez a motiváció mindenképpen belejátszik a liturgika tudományának fellendülésébe.

Az istentisztelet minden szociológiai változás, mentalitásbeli átalakulás, életforma- és életstílusbeli deformálódás ellenére az egyházi élet, a gyülekezeti lét *középpontja* maradt. Ez a tény – sok ellene szóló és munkálkodó erő ellenére – egyértelmű tapasztalata lehet az egyháznak. A sok területen megmutatózó elbizonytalanodás, a korszerű formák keresése, a média hozta új formák mindent változtatni akaró kísértése, a korszerűség sokszor hamis elképzelése, a mai ember vélt igényeinek kiszolgálására történő próbálkozások sora sem változtatta meg aényt, hogy az istentiszteletre – mivel az az emberi közösség életmegnyilvánulása – szükség van. Bizonyára sok újat kínálnak az eddig nem ismert vagy ismert, de nem használt formák. Egyértelmű az is, hogy a pedagógia az egyén nevelése a közösségformálás nagy felfedezései sok világmegváltó tervvel álltak elő. Ezek között nemcsak negatív, hanem igen sok esetben pozitív modellek kerülnek át a gyakorlatba. A célcsoportok (vallási tartalmúak is) életre hívása új perspektívát nyitott társadalmi, egyházi szinten egyaránt. Egyetlen próbálkozás vagy modell sem tudta azonban betölteni azt a hivatást, elvégezni azt a küldetést, amelyet az istentisztelet, a liturgia természetes módon be tud tölteni, el tud végezni.

Ennek felismerése bizonyára arra készíti e páratlan eszköz megtapasztalóit,

korábbi művelőit vagy mai újrafelfedezőit, hogy korszerű módon feltárják a liturgia kincseit, a mai ember számára is „emészthető”, élvezhető táplálékként tálalják az istentisztelet lehetőségeit. Így kerülnek az olvasók kezébe az elmélet és a gyakorlat területeit végigpásztázó liturgikai írások.

Hiteles szó...

A hiteltelen szavak világában a liturgia a hiteles, kipróbált, a történelem által is igazolt szavak sorát adja az emberek fülébe, szájába, szívébe. Ez is ott van azok között a válaszok között, amelyek arra a kérdésre felelnek, hogy miért mutatkozik fellendülés a liturgika tudományában, s miért érdeklődnek az emberek a liturgia iránt.

A szó devalválódása bizonyára hosszabb folyamat eredménye, de mégis századunk egyik legszörnyűbb élménye. Az írott, a hallott szó minden korábbit meghaladó mennyiségi növekedése, az adott szó tekintélyének eltörlése, az ígéretek semmibe vétele, a szavak kifacsart (gondolatot elrejtő) használata, a demagógiának a beszéd hatalmával való visszaélése leértékelte a szavakat. Nem lehet, nem mer az ember többé rájuk építeni. Így válik a nyelv áldás helyett átokká, eszköz helyett kolonccá, segítség helyett visszahúzó erővé, élmény helyett nemkívánatos, de szükséges rossz. Pedig az istentisztelet, a liturgia a hiteles szavak világa lehet az imént felvázolt félelmetesen deformálódott közegben. A hitelességét nem az adja, hogy a megszóltatója, végzője (lelkész és gyülekezet) hiteles, még csak nem is az, hogy szavai, megfogalmazása, formulái az évszázadok kohójában tisztultak, a történelem hosszú folyamatában értek meg, hanem az, hogy a hiteltelen emberrel itt a hiteles Isten lép kapcsolatba. A párbeszéd kezdeményezője, a liturgia valódi *alanya* és *cselekvője* s az emberi oldalról megszólított *személy* hiteles. Ő az, aki vállalja az ember hibákkal teli, erőtlen szavát, hogy azáltal megszólaljon, ő az, aki hajlandó elfogadni, megtisztítani s felértékelni az őt megszólító, dicsérő, kérő szavainkat.

A liturgia azért válhat ismét élővé, azért kerülhet vissza a nélkülözhetetlen „műfajok” közé, azért lehet ismét a mai ember és közösség lételemévé, mert a hiteltelen szavak világában a hiteles szavak hordozója, közvetítője. Az ezt felismerő szakteológusok feladata – részben már gyakorolt, részben rájuk váró, sürgető feladata –, hogy magas nívón, tudományos igénnyel vigyék újra közel ezt a kincset a liturgiától különböző történelmi okok miatt elszokott emberekhez, közösségekhez.

Ökumenikus nyitás – közös gyökerek keresése

A 20. század az ökumené százada volt; így vonul be az egyháztörténelembe. Minden gátló erő működésének ellenére elindult és mozgásban van egy megállíthatatlan folyamat: az egyházak egységének útkeresése, egymás respektálásának és elfogadásának aktív vágya, nem a színeket, karaktereket eltüntető, hanem a palettát egyéni színekkel gazdagító közösség keresése és építése. Minden részegyház a maga hosszabb-rövidebb múltra visszatekintő tradíciójával keresi helyét a nagy egészben, keresi a kontinuitást, a gyökereket. Az ökumenikus munka becsületességéhez,

őszinteségéhez hozzátartozik a kétirányú közlekedés igénye és gyakorlata: a magamét felkínálom – nem az erőszakos rátelepedésnek, hanem a másik gazdagításának igényével –, s a másik tradícióját mint értéket, mint kontrollt (esetleg kritikát), segítségként elfogadom.

A liturgia ilyen értelemben az Isten világa történelmének csodálatos, tiszta vizet kínáló, mély kútja. A liturgiában Isten lábnyomát és Isten népének rezdüléseit, a kinyilatkoztatásra adott válaszát tartalmazó dokumentumait lelhetjük fel. A közös út keresése természetesen hozza magával az igényt a tápláló gyökerek megismerésére, az abból való életre. Ilyen értelemben az ökumenikus próbálkozásnak nemcsak forrása, hanem éltetője a liturgia újra felfedezése, a liturgika művelése. Mindabban, ami a liturgika tárgykörében történik, jelen van az ökumenikus vágy és igyekezet minden vonatkozása. Az egyház egységének építése tehát szükségszerűen magával hozza és élteti a gyakorlati teológia e területének felvirágoztatását.

Liturgika

A liturgika tantárgy, tananyag, amely révén megtanulható, hogy benne mi micsoda, mi miért van, honnan származik, minek mi a célja. Minden tudományra igaz ez. A liturgiáról szóló tudomány, a liturgika nem éri be ennyivel. Feltételként és következményként hozzáteszi: ezt csak „szeretettel” lehet művelni. Tisztában vagyok azzal, hogy más tudományágnál is nagy segítség, ha szeretettel nyúlnak hozzá – szárnyakat adhat az ismeretnek. Itt azonban feltétel az istentiszteletet ügyének szeretete. Enélkül nem megy. Szeretni és még jobban megszeretni! Ez a nem titkolt céltom. *A liturgia végül is Isten szeretetének megnyilvánulása és az arra való reagálás.* Ezzel nem lehet hűvösen, érdektelenül foglalkozni. Csak izgatottan, érdeklődve, belső tűzzel, szent lendülettel. És kitartó, szívós munkával, hiszen a liturgia szó magában rejti a munka kifejezést.

Mit is jelent, honnan is ered, mi mindenen ment keresztül mai használatáig?

A λειτουργία (leiturgia) görög szó az *alkotmányos közmunka* szakkifejezése volt a klasszikus görög világban. Igei formája: λειτουργέω (leiturgeó); jelentése: 'a nép érdekében végzett közös munka'. A szóösszetétel két tagja: λείπτος és ἔργον (leitosz és ergon). Később ez utóbbi tag jelentése dominált, s így a liturgia a munkát, a szolgálatot jelentette – elsősorban a hivatalos szolgálatokat, beleértve a katonai szolgálatot.

Később átmegy egyházi használatba, s egyre inkább a kereszténység „terminus technicus”-ává válik. Történik ez azért, mert az Ószövetség első teljes, görög fordítása, a LXX (Septuaginta) többször is használja ezt a kifejezést a héber *sáráth* és az *ábad* szavak fordítására. Minden esetben az istentiszteleti élet és a papi szolgálat vonatkozásában. Ez azt jelenti, hogy a Septuagintában már egyértelműen ilyen csengéssel ismerik a λειτουργία kifejezést.

Az Újszövetségben nem túlságosan sűrűn, de előkerül a liturgia kifejezés. Az Újszövetség liturgikus jellegű cselekvésekre, eseményekre, feladatokra többféle kifejezést használ, nincs általánosan használt terminusa erre.

Ahol előkerül a szó, ott többnyire háromféle jelentést hordoz:

a) A kultuszban végzett papi szolgálat,⁶ szabályozott nyilvános kultuszi szolgálat (Róm 13,6; Zsid 1,7.14; 8,2.6).

b) Az egyes emberek szeretetszolgálat: „*Ennek a szolgálatnak az ellátása nemcsak a szentek szükségleteit elégíti ki, hanem sokakat hálaadásra is indít az Isten iránt.*” (2Kor 9,12)⁷

c) Minden keresztény kultusza, az egész nép gyülekezése: „*Egyszer, amikor ezek az Úrnak szolgáltak és bőjtöltek, ezt mondta a Szentlélek: »Válasszátok ki nekem Barnabást és Sault arra a munkára, amelyre elhívtam őket.« Akkor bőjtölés, imádkozás és kéznátétel után elbocsátották őket.*” (ApCsel 13,2)

Az első keresztény évszázadokban megmarad ez a kifejezés. A 4. században tartott zsinatokon a liturgia szót használják a papok és a diakónusok minden tevékenységére (az istentiszteleten kívülre is).

Az egyházban sokáig eltűnik, majd a 16. századi humanisták hozzák vissza újra a szóhasználatba a most már végérvényesen latinus formát, a liturgiát. Ezzel jelölve a liturgikus könyveket, a liturgia tudományát és a liturgia cselekményeit egyaránt. Hivatalos egyházi szóhasználatba azonban csak a 18. században kerül.

A liturgia szó kétféle értelemben jelenik meg a mai protestáns egyházi használatban:

1. Az istentisztelet bevezető, kötött, énekes, imádságos, igeolvasásos része.
2. Az istentisztelet egésze (lásd keleti testvéreinknél a „nagy szent liturgiát” – Aranyszájú Szent János liturgiája).

A liturgia az egyház nyilvános ünnepe, istentisztelete

Az istentisztelet szó a magyarban is ügyetlen, a lényegét ki nem fejező szó a racionalizmus és felvilágosodás korából (lásd Gottesverehrung).

Jóllehet a liturgia fontos része Isten iránti tiszteletünk (hódolatunk, imádatunk) kifejezése is, valójában a „mozgás iránya” éppen ellenkező: nem mi teszünk valamit, hanem Isten cselekszik velünk.

Ehhez jön az az értelem, amely az egész életet istentiszteletnek nevezi. Bár Pál apostol az erről szóló helyen (Róm 12,1) nem a λειτουργία, hanem a λατρεία (latreia) kifejezést használja, az istentisztelet egész életre kiterjesztett értelme a kereszténység gondolatvilágában domináns, s a reformáció óta különösen is hangsúlyozott.⁸

⁶ Zakariás személye és szolgálat: Lk 1,8–23.

⁷ Lásd még Fil 2,17.25.30; Róm 15,27.

⁸ Lásd még Fil 2,17: „*Sőt ha itáláldozatul kiöntetem is a hitetekért bemutatott áldozatban és szolgálatban [liturgiában], örülök, és együtt örülök mindnyájatokkal.*”

A *liturgia* a teológia tudományában a gyakorlati teológia tárgykörébe tartozó diszciplína. Római testvéreinknél önálló helyet is szokott kapni (illetve üdvösségi, megszentelő oldalát hangsúlyozva a dogmatikus teológiához csatolják). Valójában interdiszciplináris tárgy. Több tárgy is támogatja, s benne sokféle szakirány szintézise jön létre. Megjelenik a történelem (egyház történet) tudománya, a szisztematikus teológia (dogmatika, ekkleziológia), a bibliikum, a társtudományok: pszichológia, magartástudomány, esztétika és természetesen a zenetudomány.

Liturgiai megjegyzéseket már az egyházatyák tanítói irataiban is találunk. Ezek a későbbi kutatásokban újra meg újra visszaköszönnek. A későbbi időkben liturgikus könyvek elkészítésével kapcsolatban maradtak fenn szisztematikus liturgiával összefüggő megjegyzések.

Az első tudományos munka, amely címében hordozza a liturgia szót, Georg Cassander (1513–1566) nevéhez fűződik: *Liturgica, de ritu et ordinatione Dominicae coenae celebrandae*.

Csak a felvilágosodás idején válik a gyakorlati teológián belül önálló tudománynyá. Az első evangélikus liturgia Philipp Arnoldi személyhez kötődik: *Ceremoniae Lutheranae* (1616). Az első liturgiatudományi munka 1704-re datálható: Johannes Friderici: *Liturgia veteris et Novi Testamenti*.

A liturgiatudomány a 19–20. században virágzik fel igazán. Különösen a 20. század liturgikus mozgalmai kívánták meg az alapos forráskutatói, történeti és rendszeres munkát a liturgia tudományában.

A római katolikus egyház legjelentősebb alakjai a liturgia területén: Romano Guardini (1885–1968), Athanasius Wintersig (1900–1942), Odo Casel (1886–1948), Josef Andreas Jungmann (1889–1975). Természetesen a II. vatikáni zsinat kapcsán korábban elképzelhetetlen nagyságrendű liturgiatudományi munka indult el.

Evangélikus (protestáns) területen a következő nevek fémjelzik a liturgiatudomány fellendülését és mélyülését a 20. században: Rudolf Otto (1869–1937), Peter Brunner (1900–1981), Wilhelm Stählin (1883–1975), a magyar Vajta Vilmos (1918–1998), Jánossy Lajos (1903–1976), Christian Mahrenholz (1900–1980), Ernst Lange (1927–1974), Karl Heinrich Bieritz (1936–), Manfred Josuttis (1936–), Wolfgang Ratzmann (1947–).

Mint azt később részletesebben áttekintjük, az utóbbi évtizedek igen intenzív liturgiatudományi munkát hoztak. Jelentős tudós személyiségek is megjelentek. Ma már nem egy-egy liturgiatudós neve jelzi az adott korszakot, hanem a korszakban egymás mellett futó liturgikairányok mindegyikének van jeles képviselője.

ÁLTALÁNOS ALAPVETÉS

A liturgia és a liturgika fogalmának meghatározása után – még mindig a bevezetésnél maradva – időzzünk el a keresztény istentisztelet lényeges, alapvető tényezőinél, elemeinél. Lehetséges, hogy túlságosan általánosnak tűnik mindez, s talán a felekezeti jellemzőket mások fontosabbnak tartják, én azonban meg vagyok győződve arról, hogy az *una sancta catholica ecclesia* (egy szent egyetemes/katolikus egyház) az egy Isten imáadásában, tehát az istentiszteletben is realitás. Ezért lehet olyan alapvető tényezőkről beszélni, amelyek felekezetre való tekintet nélkül meghatározzák a keresztény istentiszteletet. Sőt – nem feladva elhívásunkat (*ecclesia*) és tudatosan vállalt hitünket (*confessio*) – beszélhetünk olyan egyetemes emberi tényezőkről, amelyek meghatározzák egész létünket, hétköznapjainkat, ünneplésünket. Ezek az általános élettényezők kapnak sajátos megvilágítást, nyernek tágabb értelmet, gazdagabb tartalmat az istentisztelet vonatkozásában.

A keresztény istentisztelet érthető emberi megnyilvánulás és misztikus isteni folyamat egyszerre. Számos vonatkozásában kutatható, megismerhető, megérthető, bizonyos részében azonban megfejthetetlen titok marad. A keresztény egyház, Krisztus népe e földi valóságban csupán a hit segítségével láthat tisztán, tapasztalata és kutatásból fakadó tudása mindig töredékes marad.

Ahhoz, hogy a liturgia egyes tételeit – emberi létünk keretein belül – megértsük, látványos, csak a háttérben rejtőzködő mozzanatait megvizsgáljuk, és a felszínes pillantástól a mélyre látásig eljussunk, szükség van arra, hogy feltegyünk alapvető kérdéseket, tisztázzunk liturgiateológiai tételeket, majd megvizsgáljunk működési mechanizmusokat, illetve folyamatokat.

Az alapvető kérdések ezek: *mi az istentisztelet?* Miért ünnepel az ember egyenként és közösségben istentiszteletet? Mi a célja az istentiszteletnek? Ezekkel együtt szükséges tisztázni, hogy mik azok a sarkalatos teológiai tételek, amelyek meghatározzák a liturgiát. Ezt követően pedig meg kell – amilyen mértékben meg lehet – vizsgálni az emberi és emberfeletti hatásmechanizmusokat.

Az elmúlt húsz év liturgikai irodalma az istentiszteletet sokféle megközelítésben ismertette.

Liturgiaelméleti irányzatok

Fenomenológiai megközelítés

A legáltalánosabb az a tradicionális megközelítés, amely a *fenomenológia módszerével* egyszerűen számba veszi a múltat és a jelen gyakorlatot, azt kielemezve, a folyamatokat értékelve a liturgiát mint jelenséget vizsgálja. Az istentisztelet-jelenség vizsgálata így leíró, elsősorban történeti jellegű liturgikát hoz létre. Empirikus úton

vizsgálja, majd bemutatja a liturgia egyes részeit, jelzi a folyamatokat, leírja a zajló eseményeket. Ez a megközelítés terjedt el a legjobban.⁹

Hermeneutikai megközelítés

A *hermeneutikai megközelítés* kiegészíti a fenomenológiai, s annak alapjairól lép tovább. Nemcsak leírja, ismerteti a liturgia komponenseit, eseményeit és folyamatait, hanem meg is magyarázza azok jelentését. Értelmezi azokat a folyamatokat, amelyek átjárják az istentisztelet egészét.

Antropológiai megközelítés

Közismert liturgiaelmélet az *antropológiai megközelítés*. Ez az ember lényéből, teremtett voltának specifikumaiból indul ki, s megvizsgálja, hogyan éli meg az ember az emberségét a közösségben, annak többirányú formájában.¹⁰

Az antropológia tudománya segít az ember felől megközelíteni az istentisztelet lényegét és titkát, az ember tulajdonságai, képességei, lehetőségei szerint világítja meg a szent cselekmények és események egészét.

Nyilvánvaló, hogy az ember nemcsak *Homo sapiens*, hanem *homo ludens* és *homo festivus* is. Ezek a tulajdonságai döntően meghatározzák, és ez a liturgia vonatkozásában is megnyilvánul. A gondolkodó ember, aki tervez (*sapiens*); a játszó ember, aki Isten gyermekeként képes önfeledten, felszabadultan, teljes önatárással játszani (*ludens*); az ünneplő ember, aki teljes életet csak a munka és pihenés, hétköznapok és ünnepek ritmusának komplementer valóságában tud élni (*festivus*).

Kommunikációelméleti megközelítés

Egy másik megközelítés a *kommunikációelmélet* talaján áll. Minden, ami élőlények találkozásával kapcsolatos, minden, ami emberekről szól, a közlés, a kommunikáció, az információcsere valamely formája. Ennek értelmében a liturgia nem más, mint kommunikáció, információadás és -vétel. Isten kommunikál az emberrel, erre az ember reagál, majd ebből ember–ember közötti kommunikáció születik. Az istentisztelet minden mozzanata – akár verbális, akár nonverbális szinten zajlik – kommunikáció. Ennek technikáját emberi tényezők és isteni akarat alakították ki és formálták. Az istentisztelet, az ember és ember, illetve az ember és Isten közötti találkozás a kommunikáció különböző formáiban valósul meg. Ezért ha az istentisztelet igazi lényegét, belső erőviszonyait, rejtett folyamatait, dramaturgiáját megfigyeljük, úgy azt vizsgáljuk, hogyan, milyen csatornákon jönnek-mennek az információk, milyen közlések, átadások, elfogadások zajlanak.¹¹

⁹ A leíró jellegű liturgika legismertebb, legnépszerűbb képviselője Friedrich Kalb, akinek *Liturgik* című műve mérvadó, minden liturgikaoktató kézikönyve, a téma iránt érdeklődők számára alapmű.

¹⁰ Korunk jeles német liturgiatudósa, Karl-Heinrich Bieritz foglalkozott e megközelítéssel.

¹¹ Peter Cornehl hamburgi teológus által továbbfejlesztett irányzat.

Viselkedéstudományi megközelítés

Egy viszonylag új elmélet a *viselkedéstudomány* szempontjából vizsgálja az istentiszteletet. Az imént jelzett horizontális és vertikális találkozások különböző viselkedési formákban öltönek testet. Az istentisztelet alkalma értelmezhető az ember és Isten viselkedésének egyszeri vagy ismétlődő formái felől közelítve is. A liturgia ilyen értelemben egyfajta viselkedésszekvencia. Ahogyan a viselkedéstudomány elemzi az emberi viszonyulások egyes eseményeit és általános folyamatait, úgy a viselkedéstudomány alapján álló liturgika is abból indul ki, hogy Istennek és embernek egymáshoz való viszonyulása új meg új viselkedési formákat hoz létre, rögzít és tesz megszokott gyakorlattá.¹² Manfred Josuttis a maga istentisztelet-teológiáját erre építi fel. A liturgia minden elemében ott van egy viselkedési forma, minta vagy gyakorlat. Több ilyen forma egybefűzött sorozata teszi ki az istentisztelet egészét. Ezt ő magatartás- vagy viselkedésszekvenciának nevezi. A magatartásformák egymáshoz illeszkedése, az elemek variálódása, egymáshoz való viszonya és sorrendje meghatározza azt a folyamatot, amely Isten és ember együttlétében zajlik.

Érzékeléstudományi irányzat

Az egyik legfrissebb irányzat a liturgika diszciplínájában a német *Wahrnehmungswissenschaft*, azaz a meglévő anyag s az adott fejlődési szint analitikus érzékelése, megragadása és komolyan vétele, amely a megélt vallásosságból (*Gelebte Religion*) indul ki.¹³

Történeti megközelítés

A viszonylag új, Herman A. J. Wegman-féle¹⁴ – történeti megközelítésű – liturgika a keresztény istentisztelet három alapelemét emeli ki: *idő – tér – ember*. Valóban, e három öleli körül a legfontosabbat. Elfogadni ezt a teóriát azonban csak úgy lehet, ha e három tényező nem csupán a történeti-tapasztalati valóság relációjában jelenik meg, hanem minden esetben Isten-relációban is.

A történeti megközelítés a liturgiát a világtörténelem, azon belül az emberiség történetének részeként kezeli. A liturgia mint élő organizmus állandó változáson és fejlődésen megy át. Ennek története – párhuzamosan annak mikro- és makrokörnyezetével – megragadhatja az istentisztelet lényegét, segít annak újramegvalósításában és továbbfejlesztésében. A liturgiátörténet egyben az egyháztörténet értelmezője és fordítva.

¹² Manfred Josuttis göttingeni professor emeritus irányvonala.

¹³ Hans-Günther Heimbrock, Albrecht Grözinger, Wolf-Eckart Feiling e legfrissebb, de igen domináns irányzat képviselői.

¹⁴ WEGMAN 1994.

Szemiotikai megközelítés

A szemiotikai megközelítés elmélete szerint az istentisztelet jelekből áll, s a nagy találkozás résztvevői jelekben fejezik ki magukat. Természetesen az első jeladó Isten, aki nem csupán életjeleket ad magáról (kinyilatkoztatás), hanem további jelzéseket ad teremtményeinek, amelyek nem csupán a verbális kommunikáció keretében dekódolhatók, hanem számos más formában. A jelzések azután válaszelzéseket indukálnak. Az ember is – a kimondott szavakon és a meg nem fogalmazott gondolatokon túl – tudatos és tudat alatti jelzéseket ad létéről, vágyairól, szándékairól, tevékenységeiről. A jelek tudománya a 21. század elején rohamosan fejlődik, átjárja a tudományos élet szinte minden területét. Az istentisztelet-kutatás, -értelmezés, -formálás nem hagyhatja figyelmen kívül a jelek világát. (Karl-Heinrich Bieritz kutatási területe ez elméleti és gyakorlati megközelítésben is – sok más liturgioteológia mellett.)¹⁵

A szent dráma elmélete

A liturgia: *dráma*.¹⁶ Szent dráma. Ez a megállapítás több vonatkozásban is igaz. Ha az egyház az üdvösségtörténet menetét végigköveti, az üdvösségtörténet részleteit kutatja, nyilvánvalóvá lesz, hogy dramatikus eseményekről van szó. A történelem Isten drámája az emberrel. A kereszténység kezdettől fogva dramatizálva adta elő hite titkait és legnagyobb eseményeit. A legkorábbi történeti adatok tanúskodnak arról, hogy a jeruzsálemi ősgyülekezet hogyan jelenítette meg például a nagyhét eseményeit dramatikus módon. A liturgia és az üdvösemények dramatikus bemutatása szorosan összekapcsolódott, és végigkíséri az egyház egész történetét.

Ezért különösen is fontos, hogy a liturgia dramaturgiai eszközeit, lehetőségeit és feladatait megismerjük és komolyan vegyük – az istentisztelet lényegének megismerésénél éppen úgy, mint a liturgia formálásánál.

A szent játék elmélete

Az előbbihez kapcsolódik a játékelmélet. A *homo liturgicus* egyben *homo ludens* is. Isten teremtményeként játékos ember. Ahogy a gyermek a játékot a legkomolyabban, teljes koncentrációval és átéléssel játssza, úgy Isten gyermeke is a legszentebb játékot végzi, amikor a liturgiában részt vesz. Bernhard Lang római katolikus liturgiátörténész az egész liturgiátörténetet ebben a kifejezésben foglalja össze: szent játék.¹⁷ A játék elemei, gyakorlata, elmélete, folyamatai segítenek megérteni az istentiszteletet. Az alkotóelemeit éppen úgy, mint az egész menetét. Evangélikus területen többek közt Thomas Klie fejtette ki ennek jelentőségét.¹⁸

¹⁵ Különösen is fontos tanulmánykötet ezen a területen: BIERITZ 1995.

¹⁶ Vö. SCHILSON–HAKE 1998.

¹⁷ LANG 1998.

¹⁸ KLIE 2003.

A fent jelzett irányok természetesen nem foglalják magukba a teljes spektrumot, inkább jelzései annak, milyen főbb irányokban zajlanak az elemző kutatások. Az is természetes, hogy ezek az irányok néha átfedik egymást, olykor egymásba fonódnak, máskor pedig keverednek.

Az eddigiek összefoglalásaként, de egyben a továbblépés és továbbgondolkodás lehetséges irányait is meghagyva, ismét tegyük fel a kérdést: mi is valójában az istentisztelet? Először csupán szótárszerűen, címszavakban válaszolunk, a későbbi fejezetekben azonban mindezeket kibontjuk, részletezzük.

Mi az istentisztelet?

Az istentisztelet

Ünnep – a jelenlét megerősítése, különleges alkalom, az adott időszak csúcspontja, kiemelkedő idő.

Rítus – (szanszkrit: rita = előírt rend¹⁹) szokás, előírás, rend, forma (szavakban és cselekedetekben/cselekményekben). Az istentiszteleti szavak és cselekmények egésze. A helyi gyakorlatban megőrzött formája és módja az istentiszteleti alkalomnak, az ahhoz tartozó gesztusok, mozdulatok, jelek.

Kultusz – (colere = művelni, megművelni a földet, amitől termést/gyümölcsöt hoz, valakinek adni, ami neki jár, amivel az megkapja az ellenszolgáltatást, továbbá: tisztelni, tisztelet).

Találkozás – a Szentírás arról tanúskodik, hogy Isten és ember találkozik.

Együttlét – communio, nem egyszerűen egymás mellé kerülés, hanem tudatos, felvállalt, működő közösség.

Dialógus és *trialógus*. A római katolikus teológia arról szól, hogy a katabatikus és az anabatikus vonatkozások komplementer módon kiegészítik egymást. Isten leszáll, és az ember felemelkedik.

Az istentisztelet istenszolgálat – Isten szolgál az embernek. Az eredeti szóhasználat szerint a liturgia szolgáltatás a nép számára (közszolgálat).

Anamnézis – megemlékezés Isten nagy tetteiről, emlékeztetés Isten kegyelmére, megemlékezés az Istentől való elszakadt voltunkról, emlékeztetés a megváltás tényére.

*Interakciós rendszer*²⁰ – az istentisztelet, minden belső nyugalmat sugárzó voltában is, akciók sorozata. *Deus in actu – hominus in actu*. Mivel Isten cselekvő Isten, az emberből is cselekedeteket vált ki. Isten az aktivitását a teremtett világán, azon belül is az emberen gyakorolja, s ennek reakciójaként mozgásba jön a bűn bűnultságában mozdulatlan ember és emberi közösség. A jót cselekvő Isten jóra aktivizálja az embert. Az Isten mozgatta ember ki tudja mozdítani a holtpontról az embertársát.

Műrepek – nem barkácsáru, a minőségi elvárás a lényegéből fakad. Istennek csak a

¹⁹ Vö. Rítus [címszó]. In: *Liturgikus lexikon*, 180. o.

²⁰ Vö. DINKEL 2000, 114. o.

legjobbat, legszebbet szabad adni. Istentisztelet és művészet szorosan összetartozik.²¹ Költészeti, dramaturgiai, kommunikációs szempontból egyaránt igaz a megállapítás.

Haszontalan – az istentisztelet nem mérhető a hasznosság kategóriájával. A valástörténet tanúsága szerint a kultusznak, rítusnak fontos vonatkozása, hogy az istenséggel való kapcsolatban megjelenik a hasznosság szempontja. A kultuszt végző, a rítust gyakorló el akarja érni, hogy pozitív irányba befolyásolja a kultusza tárgyát. A keresztény istentiszteletnek a szó eredeti értelmében nincs haszna; haszontalan.

Az idő

Az idő az istentisztelet egyik meghatározó alapeleme, nem is csak abban az értelemben, hogy időbeni esemény, és így nem emelhető ki életünk e legfontosabb dimenziójából, hanem abban az értelemben, hogy az idő minden területét (múlt – jelen – jövő) felöleli, és minden szakaszát fel is használja.

Az idő nemcsak az „időbilincs” (lásd karóra) szorítását jelenti az emberi életben, hanem a pozitív értelemben behatárolt mozgásteret és lehetőséget. Az istentisztelettel kapcsolatban is érvényes az idő biblikus-keresztény értelmezése: egyrészt „gonoszak az idők” (Jézus szava arra utal, hogy elszaladnak, vissza nem lehet fordítani stb.), másrészt kegyelmi ajándékok, amelyekkel lehet, érdemes, sőt kell élni. A kettős bibliai szóhasználat, a χρόνος és a καιρός tartalma szorosan összekötődik, kiegészíti egymást, és fontos üzenetet hordoz. Az idő halad visszafordíthatatlanul, s ebben a folyamatban vannak pontok és szakaszok. Ezek alkalmak, lehetőségek, konkrét célra szolgáló ajándékok.

A keresztény istentisztelet ilyen értelemben életünk időfolyamatában zajló kapcsolatteremtés és -fenntartás, amelyben fontos állomások, döntő események vannak.

A jövő

A keresztény istentisztelet egész karakterét meghatározza a jövő, a végső jövő felé való nyitottsága. A liturgia állandóan visszatérő, tudatosan használt fordulata: *...et in saecula saeculorum* (örökkön-örökké) erről tanúskodik. Az Isten jövőjét s az isteni jövőt ünnepeljük a liturgiában. „*Amít szem nem látott, fül nem hallott, azt készítette el Isten az öt féltőknek.*” (1Kor 2,9) Az örök adventben élő kereszténység a már itt járt, de még eljövendő Urat várja, hívja, ünnepli. A liturgia – írja Wegman – ilyen értelemben nagy vízió, s a liturgiát ünneplők jövőálmódók, akik mindenekelőtt a jövővel vannak elfoglalva.²² Az úrvacsora liturgiájában az Úr halálát hirdetjük, amíg el nem jön (eljövendő). (A zsidó istentiszteleti gondolkodásban/gyakorlatban is a szombat [sabbat] az eljövendő világ záloga.)

²¹ Vö. uo. 204. o.

²² Uo. 19., 211. o.

Az éjszaka és a nappal

A nappal és az éjszaka, a világosság és a sötétség fontos szerepet játszik az emberi életben, a vallások világában, s különösen is a keresztény ünneplésben. A kereszténység számára a világosság képe a *világosságnak*, jele a világ világossága Jézus Krisztusnak. A sötétség a gonosz, a sátán hatalmának megjelenítője. A megváltás ilyen értelemben megszabadítás és ezáltal megszabadulás a sötétség hatalmából. Az éjszaka és a nappal dialektikája megjelenik a liturgiában, és döntően határozza meg azt. A vigília – a nap előestéjének ünneplése, az éjszakai virrasztás, a felkelő nappal kezdődő hajnali istentisztelet vagy imaóra – ezt az időfaktort húzza alá.

A nappal és az éjszaka Isten környezetében átértékelődhet, többféle értelmet is nyerhet. Az éjszaka válhat az (áldott) álom idejévé, a várakozás idejévé (Tíz szűz példázata – Krisztus-várás; Mt 25,1–12), de válhat a kísértések és áruulás éjszakájává is (nagycsütörtök éjszaka – Gecsemáné-kert; Lk 22,53). A nap lehet az Isten gondviselő munkájában való részvétel tevékeny ideje, de válhat sötét pokollá is.

Az istentiszteleti életben mindez visszatükröződik, s előremutat az egyéni életet és a világ létét meghatározó tényre: Jézus feltámadt a halálból, ezért az áttörés már megtörtént az éjszaka sötétjéből a nappal világosságába. Az éjszaka múlik, s növekszik a világosság („*a nappal pedig már egészen közel van*”; Róm 13,12).

„Splendor paternae gloriae, de luce lucem proferens, lux lucis et fons luminis diem dies illuminans” – így írja le Ambrosius a keresztény ember és közösség alapvető élményét.²³

A nappal–éjszaka tagolódásába tartozik a kereszténység imádságos életformájának beosztása, az imaórák rendje (hórák). A nappal és az éjszaka háromórás egységekre van felosztva (korábban az estétől kezdődött a számolás, a mai gyakorlat szerint hajnaltól – a gyakorlat minden valószínűség szerint a római őrseg beosztásából származik). Háttérben ott található a „szüntelen imádkozatok” apostoli felszólítás és az alapállás: imádkozva, felkészülten várni az Urat.

Az első keresztény közösség – ApCsel 2 tanúsága szerint – naponta összegyűlt az istentiszteleti élet gyakorlására. (Négy kulcsszó kerül elő: tanítás, közösség, imádság, kenyér megtörése – erre később, többször, részleteiben is visszatérünk.)

A hét (vasárnap)

A hétnapos teremtéstörténet tanúskodik a világ rendjéhez tartozó hétnapos ciklikusságról. S ha a liturgia nem az élet valóságától távoli, akkor természetes módon simul bele ebbe a folyamatba. A heti ritmus a kereszténységben elsősorban a vasárnap ünneplésével jelenik meg. A hét első napján, kora reggel – tudósítanak a húsvét hajnali híradások. (Nem formai, hanem tartalmi kérdés, hogy a kereszténység számára a vasárnap nem a hétvégéhez, hanem a hét kezdetéhez tartozik...) A vasárnap

²³ „Ó, fény visszfénye, az Atya dicsőségének sugara, fényforrás: fényből fényugár, napfényt derítő napvilág” – Farkasfalvy Dénes O. Cist. fordítása.

ünneplése keresztény specialitás. κυριακή – úri, az Úr é – Krisztusra utal (Κύριος Χριστός) – istentiszteleti értelemben a vasárnap és az úrvacsora ünneplése egyaránt.

Az első kereszténység kontextusában ez még külön értelmet is nyer: a sabbat (a szombat) mint Isten parancsa, akarata, ajándéka, üzenete az új világ előíze, kezdete. A nyugalom napja – amelyhez ígéret fűződik. Az első keresztények számára jelképes értelmű: az Úr napja a sabbat után következik (az Úr napját a sabbat előzi meg), tehát az Úr napja annak tapasztalatából és következményeként élhető meg. Az egyre inkább öntudatosodó kereszténységben az identitás jele volt a vasárnap ünneplése, s ez nemcsak a zsidóságból való kilépést, de a Római Birodalomban való karakterizálódást is jelentette.²⁴

A hónap

Az idő havi beosztása a reformáció óta már elsősorban a katolikus istentiszteleti életet jellemzi. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy protestánsként megfedkezünk a kétezer éves egyháztörténet közösen eltöltött háromnegyedének egyik karakterisztikus tényezőjéről. XIII. Gergely 1583-ban napvilágot látott kalendárium a mai napig meghatározza a római katolikus naptárt. Ennek gyökerei a második századig nyúlnak vissza, abba az időbe, amikor a kereszténységnek a Római Birodalomban még nem volt semmiféle hivatalos státusa. Ez a mártírok korszaka volt. Keresztény embereket hitük miatt küldtek halálba, végeztek ki. A mártírok halálának évfordulójáról megemlékeztek – ezt hívták *dies natalis*nak (születésnap). A halottakról való megemlékezés a pogány családokban mindennapos volt – a keresztény közösségben (*familia dei*) azonban ez más, új hangsúlyt kapott. A vértanúk nemcsak egy-egy családnak, hanem az egész egyház családjának tagjai – a megemlékezések így általánosak voltak. (Ezek kísérőjelenségeiről és „melléktermékeiről” a későbbiekben szólnunk.) A megemlékezések havi rendje a keresztény kegyességben döntő szerepet játszott. A reformáció radikálisabb ágának hatása miatt sajnos ennek biblikus alapon elfogadható részei is elvesztek. Ez ügyben érdemes újragondolni a lutheri gyakorlatot és magyarázatokat.

²⁴ Érdekes, hogy az eredeti értelmezés szerint (lásd teremtéstörténet értelmezése) a sabbat a hetedik nap, a nyugalom, a Teremtő és a teremtettség megpihenésének napja. A kereszténység kezdettől fogva a vasárnapnak adta a „hetedik nap” értelmet, s a dekalógus értelmezését (szenteld meg az ünnepnapot) is így gyakorolta. Külön érdekesség, hogy később több formában előkerült a vasárnap teológiai értelmezéseként a „nyolcadik nap” kifejezés. Az élet a hét napjain keresztül a mulandóságot szimbolizálja. A mulandót Isten egyszer átveszi a maradandóba (el nem múlóba), és ez lesz az ő nyolcadik napja. Így létezik és feszül a mulandó idő az első nap (feltámadás napja) és a nyolcadik nap (Isten nyugalomának napja) között.

Az év és évszakok

A vallástörténet tanúsága szerint az évek és az évszakok döntően határozzák meg az emberi lelket és az ember ünnepeit. A kereszténységben is igen fontos a szerepük. A nappal és az éjszaka mintájára a tavasz és az ősz, a nyár és a tél egymáshoz való viszonya szimbolikus értelmű. A Iulianus-féle naptár számítása szerint Nissan hónap 14–15-én, azaz március 25-én volt nagypéntek, Jézus halálának napja. Ugyanezen a napon ünnepelték Jézus fogantatásának napját. Tehát erre kilenc hónapot számítva december 25. Jézus születésének a napja – a téli napforduló. Ezen számítások alapján később gazdagodott a keresztény naptár, betáblázva az egyes üdvtörténeti események vélhető vagy tendenciózusán kijelölt időpontjaival. (Az egyes ünnepek kialakulási időpontját, előzményeit, hátterét később tárgyaljuk.)

A keresztény élet és az egyház liturgikus életének alapja Jézus feltámadása, azaz húsvét ünnepe. Minden ehhez kapcsolódik, minden ehhez viszonyul. (A karácsonyi ünnep jóval későbbi kialakulása sokatmondó...)

A nap kezdete – a fény beköszöntése, a hét kezdete – a feltámadás emlékezete, a természet új kezdete – a tavaszi húsvét döntően meghatároz mindent a keresztény liturgikus életben. Ezért joggal mondhatjuk, hogy az idő mint a keresztény istentisztelet alaptényezője egyértelműen a húsvéthoz, Jézus Krisztus feltámadásához kötődik. Az imádság, az ígéhirdetés, az úrvacsora, a keresztség mind-mind innen datálódik...

A keresztény istentisztelet alapvető elemeit vesszük sorra. Az első elem az idő, amely lehet bilincs, de lehet áldás is. Az örökkévaló, az idő koordinátáihoz nem köthető Isten belehelyezte az embert a χρόνος-ba, és a múltó időben καιρός-t, azaz alkalmakat, lehetőséget adott neki. Istennel életünk „okos istentisztelete” során (Róm 12,1) és a keresztény istentisztelet liturgiájában az idő dimenziójában találkozunk, de mindig az örök élet relációjában – *sub specie aeternitatis*.

A tér

Emberi életünk – s így keresztény liturgiánk – második, mindent meghatározó eleme a *tér*. Isten teret (és életteret) adott Ádámnak és Évának, amikor az Édenkertbe helyezte őket. Az ember ebben a térben éli meg a mindennapok eseményeit, de ebben a térben éli meg hitét is. A rendkívül nagy mozgástér lenyűgöző volta azonban nemcsak lehetőségeket rejt, hanem félelmet, védtelenséget is éreztet. Ezért a tágas térben az ember mindig kereste, *megalkotta a szükséges vagy az ideális méretű teret*, amely lehetővé tette, hogy védtettséget élvezve, egyértelmű határokat adva érezze a helyét, s otthon érezze magát.

Elgondolkodtató, hogy mindez egy hosszú folyamatként hogyan realizálódik a kereszténység életében: korhoz, kultúrkörhöz, személyekhez kötődően, ugyanakkor azok közt hidat verve.

A tér ilyen értelemben, liturgiailag nézve ugyanabba a kategóriába tartozik, mint az idő: a tér kölcsönhatásban van testünkkel, lelkünkkel, meghatároz, motivál.

A tér azonban sohasem önmagában izgalmas, hanem azáltal, amit hordoz, amit jelez, amit befogad, és amit kisugároz.

Az a hely, ahol a keresztények összegyűltek a communio átélésére, az Istennel való találkozásra, *jellemzően beszél az istentisztelet lényegéről*, istenképünkről, hitünkről, fizikai és lelki életünkről. A Jézus által említett beszélő kövek (Lk 19,40) ebben az értelemben is valóságosak: a teret jelző (behatóró) kövek vallanak, pusztá lényük hitvallássá válhat.

Találkozás

A tér a találkozás helye: *a liturgia lényege a találkozás* – immanens és transzcendens vonatkozásban egyaránt. Ilyen értelemben a keresztény templom találkozópon, ahol funkcionálisan mindennek ezt a találkozást kell szolgálnia. Akkor templom a templom, ha nem akadályozza, hanem segíti a találkozás létrejöttét, motiválja a találkozás rendszerességét (gyakoriságát), s eszközeivel gazdagítja az együttléteket. A találkozás tartalma és minősége nem függ a tértől és a teret határoló falaktól, de megfelelő kulisszák híján a feltételek nehezítik az alkalmat, lehetetlenítik a rendszerességet. A tartalomhoz méltó forma való. A legnagyobb kincshez, az evangéliumhoz és a legfontosabb lehetőséghez, a vertikális és horizontális találkozáshoz méltó formára van szükség, s ez vonatkozik a térre, az épületre is.

A tér, a hely lehet a teremtett világ egy természetes része (nem véletlenül kedveltek a természetben megtartott istentiszteletek), az ember számára otthont adó hajlék vagy többfunkciós épület (házi istentiszteletek – diaszpórában, kórház, közösségi ház) és elkülönített (az épület esetében ezt jelenti a felszentelés), speciális épület: imaterem, kápolna, templom. (Mindhárom sajátos üzenetet hordoz, mindhárom lehet a találkozás helye.)

Mozgás

A templom – s most már szűkítsük le az istentiszteleti teret erre – a mozgás helye. *A mozgás és az élet összefügg*. Ahol nincs mozgás és hozzá mozgástér, ott az élet csorbát szenved vagy kihal. *A keresztény liturgia az élet – a teljes értelemben vett élet – megnyilvánulása, ezért lényegéhez tartozik a mozgás*. Mozgás fizikai és lelki értelemben egyaránt. Ennek a mozgásnak tér kell: ahol területet foglal el, utat jár be, mozdulatokat végez a test – és ahol nem kalitkába zárva érzi magát, hanem szárnyal a lélek. A mozgáshoz berendezett és üres térre egyaránt szükség van, a mozgáshoz fokozottan is légtérre van szükség. A mozgáshoz fény – legalább irányfény – szükséges. Mindezt a tér megformálásában, a templom építésében, berendezésében, használatában figyelembe veszi az egyház.

A gyülekezet bejön és kimegy, letérdel, feláll és leül, kezét összekulcsolja vagy széttárja, felemeli vagy leengedi, fejét meghajtja, tekintetét felemeli, kihúzza magát

vagy alázatosan meghajol, előretéknél vagy társa (testvére) felé fordul. *A kántor* keze-lába mozog, mozgásba hozza a levegőt (sípok levegőoszlopa), mozgásba hozza a jelenlévőket (a zene lényege a mozgás – minden értelemben); *a lelkész* jön-megy az oltár körül, a szószékhez, a hívekhez, áldásra emeli a kezét, keresztet vet, hívogatóan és békességet kínálva széttárja a karját, kezét nyújt a pax mozdulatában, térdre borul Isten előtt, égre emeli tekintetét, a gyülekezet szemébe néz, és még sorolhatnám. Csupa-csupa mozdulat, mozgás, amihez tér kell. Ez a tér a liturgia számára a templom, az Isten háza. Ennek a térnek biztosítania kell a helyet, a körülményeket az élet mozgása számára.²⁵

Védettség

Az ember az Édenből való kiűzetés óta – tehát az Istennel való közvetlen kapcsolat megszakadása óta – védtelenül, nyugtalanul, kiszolgáltatottan él ebben a világban. Vágyik a védettség, a biztonság, az otthonérzet után. A templom keresztény funkciójához ez is hozzátartozik. Az Isten háza, az emberek háza, ahol otthonra lehet lelni, ahová haza lehet menni, ahol hazavárnak. A falak körülölelő funkciója, az építőelemek stabilitása, a tartást adó és tartást sugalló formák térbelileg adják meg azt a védettséget, amire minden kor emberének szüksége van.

A gyülekezet számára praktikus szempontból is az időjárás viszonyosságainak tényezőjét szűri ki. Lehetővé teszi, hogy télen-nyáron, esőben, hóban, fagyban védetten történjék meg a nagy találkozás, folyjék a liturgia.

Ismerjük aényt, hogy több kultúrában és több történelmi korszakban a templom valóságos védelmi funkciót jelentett: mind végvári értelemben egy közösség, falu, város számára, mind pedig büntetés vagy veszélyeztetettség ellen egyének számára. A körülfogott vagy zárt tér lelki értelemben is védettséget jelent.

A pszichológia külön területe foglalkozik az ember és a tér kapcsolatával, ezen belül is a zárt tér védettséget nyújtó vonatkozásaival is.²⁶

Koncentráció – nyugalom

A tér – a templom – funkciói közé tartozik a koncentráció és a nyugalom biztosítása. Az istentiszteleti életben mindkettő fontos: szétszórt világunkban (a sátán neve a Bibliában διαβόλος, azaz a mindent „szétszóró”) életbevágóan fontos a koncentráció. Szabadban, a természet világában annyi külső inger ér, hogy a koncentráció nem mindig sikeres. A zárt tér, a templom feladata, hogy segítse a koncentráció létrejöttét

²⁵ S akkor még nem beszéltünk a *liturgikus tánc* lehetőségéről, korunkban szélesebb körben elterjedő gyakorlatáról. Felül kell vizsgálni azt az istentiszteleti életet, ahol a természetessel, az „életessel” szemben minden mozdulatlan, ahol sem az érzelmek, sem a hírek (jó hír – ευαγγέλιον), sem az istendicséret, sem a bizonyosságot adó hit, sem az Isten áradó szeretete nem mozgat, nem mozdít meg.

²⁶ Természetesen nem szabad megfeledkezni a klauszrofóbia enyhébb vagy erősebb válfajairól, amelyek a templommal kapcsolatban is jelentkezhetnek.

és fenntartását. A koncentráció a Bibliában azt jelenti, hogy összpontosítok az egy szükségesre.²⁷

Ugyanakkor a nyugalom helye a templom által adott tér, a liturgikus tér (itt tágabb értelemben). A világ zajában és a belső zajban csöndben lenni nem tudó ember számára készít külső csendet, amelyből azután a megfelelő hatás (találkozás) nyomán a belső nyugalom is fakadhat.

A térben realizálódik testi-lelki érzékszerveink majd minden élménye.

a) *A látványban*: formák, fény-árnyék, színek.

b) *Az illatban*: állandó és változó illatok, az ember illata (fontos tájékozódási pont – tudatosan és tudat alatt), a természet illata (virágok, fenyő, fa), a friss levegő (rossz esetben a dohos, fülledt levegő). A múlt és a jelen illata...

c) *A templom akusztikájában*: száraz tisztaságában vagy élő zajában, „megfogható” csendben vagy élő visszhangban, a hang hordozásában vagy elnyelésében.

d) *A tapintásban*: a templomban található anyagok képzelt vagy valós tapintásában. Az érdességben vagy simaságban, a hidegben vagy melegben, a lágyban vagy keményben stb.

Mindezek segíthetik, támogathatják, indukálhatják a teljes emberi élményt: a találkozást.

Ki kell térnünk a tér méretének meghatározó voltára: a kicsiny meghittsége, a hatalmas felemelő volta eszköz lehet a cél elérésében, hogy a templom otthon legyen, amíg még szükség van rá. A teret adó és biztosító templom a földi istentisztelet helye, szükséges eszköze. *A bibliai eszkatológia a jövő számára már nem tartja szükségesnek a templomot. A Jelenések könyve* 21. fejezete szerint az örök liturgiában, a mennyei istentiszteleten Isten sátora az emberek között lesz, s nincs szükség eszközökre, amelyek segítik az alkalmi vagy rendszeres találkozást.

Két érdekes megközelítésre hadd hívjam fel a figyelmet: Rainer Volp, a liturgiatudomány neves mai képviselője a térről és ennek nyomán a templomról mint textusról beszél. A templom a tér „megszövegezése” (Vertextung), ahol a tér s a benne levő tárgyak beszélnek, hitvallanak, tanúskodnak.

Okko Herlyn duisburgi teológus az istentisztelet formálásának teológiájáról szóló könyvében a templomot színházhoz hasonlítja (milyen régi analógia, illetve összefüggés!), ahol a liturgia nagy drámája zajlik, s ahol megvan a drámajátszáshoz a színház minden felszerelésének megfelelője. Van színpad (apsis), vannak kellékek, kulisszák, kosztümök (protestáns kosztümtárunk elég szegényes, egyhangú, egyszínű), nézőtér, megvilágítás, hangszerek stb. Elgondolkodtató, továbbgondolandó elmélet.

★ ★ ★

²⁷ Lk 10,42 – Jézus mondta: „kevésre van szükség, valójában csak egyre. Mária a jó részt választotta, amelyet nem vehetnek el tőle.”

Hogy mi minden jellemzi a kereszténység által elkülönített tereket a történelemben és a mai világban, arról a történeti részben szólunk.

A templom az Isten és népe találkozására elkülönített tér. Megszentelt hely, amelynek karaktere, „levegője”, üzenete van. Nem önmagában, hanem Isten megszentelő jelenléte miatt. Ezért a templomszentelés nem a kövek minőségi változását (szentté lételét) jelenti, hanem azt az odaszánást és elkülönítést, amely a döntést tükrözi: itt Istennel akarunk találkozni.

Az ember

A liturgia eddig tárgyalt alapelemei: a tér és idő. Mindkettő élettelen, s mégis mindkettő a mozgásában, az emberhez való viszonyulásában s az ember használatában élővé válhat. Az önmagában holt idő s a holt anyag megtelik étellel, s az élet tartójává, hordozójává válik.

Jelen felosztás szerint (amely Herman A. J. Wegman alapötletét kölcsönzi) a keresztény liturgia harmadik tényezője az *ember*.

Az emberről mint a liturgia alanyáról és „tárgyáról” egyaránt beszélhetünk.

Az alapállás egyértelmű: az istentisztelet elsősorban nem emberi cselekmény, nem az ember Isten iránti tiszteletének a megjelenése. Az istentisztelet alapmotívuma, alapiránya pontosan fordított. Az Isten cselekszik az emberen és az emberrel. Talán éppen ezért elgondolkodtató Chriszosztomosz (Aranyszájú Szent János) megfogalmazása: *isten liturgiáról* beszél. Az „istenteni” ebben az esetben nem az emberi cselekmény különleges, emelkedett voltát fejezi ki, hanem a „főszereplő” személyét, a cselekvőt. (Itt derül ki ismét a magyar „istentisztelet” kifejezés visszássága: nem a lényegét fejezi ki, hanem a másodlagos tartalmat. A német Gottesdienst kifejezés sokkal találóbb, hiszen nemcsak az ember szolgálatát fejezi ki, hanem mindenekelőtt az Istenét: *Gottes Dienst an uns*). Jóllehet az istentiszteletben a mi emberi aktivitásunk érhető tetten, valójában arról van szó, hogy Isten embereket használ fel arra, hogy megszólítson (emlékezzünk csak a jézusi bejelentésre: „*aki titeket hallgat, engem hallgat...*”), embereket használ fel arra, hogy adjon (az ötezer ember megvendégelésekor a tétlenkedő tanítványoknak mondja Jézus: „*ti adjatok nekik enni!*”), embereket ad arra, hogy a közösségben egymásra és önmagunkra találjunk, embereket ad arra, hogy feltöltsön minket. Ezek az emberek azonban nem a sajátjukból adnak. Isten megbízottai, Isten szavai, Isten karjai ők. Az istentisztelet, a liturgia tehát mindenekelőtt Isten szolgálata rajtunk, velünk.

Az emberre figyeljünk tehát – *először mint aki a liturgia tárgya*. Ebben a megközelítésben Isten az alany, aki cselekszik, s mi, emberek a tárgy. Ki az, akit Isten megkeres, megszólít, megajándékoz, akivel cselekszik, akinek jót tesz? Bibliái-teológiai megközelítésben erre négy válasz adható – ez a megközelítés azonban mindig a liturgiára fókuszálva történik.

a) *Teremtmény* – akinek lénye csak Isten-relációban fogalmazható meg. Az Isten-reláció azonban mindig kapcsolatot feltételez a többi teremtménnyel.

b) *Bűnös ember* – életét, gondolatait és mozdulatait meghatározza az Istentől elszakadt állapota. Ezért mulandó, ezért hibákkal teli, ezért segítségre szorul.

c) *Megváltott ember* – akire rávetődik a golgotai Krisztus-kereszt árnyéka és fénye, megváltott ember, hiszen Isten megnyitotta számára az élet kapuját, lehetővé tette az örök élet elnyerését.

d) *Elhívott és elküldött ember* – nem céltalan, értelmetlen életű, bolyongó –, aki megkapta Isten elhívását (egyénilag és egyházban/ecclesiában), és megkapta Urától küldetését: embernek lenni minden körülményben...

Isten a liturgiában emlékezteti az embert (*commemoratio*) teremtett voltára, szembesíti a természet világának csoda voltával, jelzi a teremtmény helyét (pozícióját). Ennek legjobb illusztrációja a 8. zsoltár mentalitása: „*micsoda a halandó (...), kevéssel tetted őt kisebbé Istennél...*”

Isten a liturgiában szembesíti teremtményét, az embert a bűn tényével, bűnös voltával, a bűn mindig megdöbbenő valóságával, életet pusztító hatalmával. (A törvény meghirdetése, önvizsgálat, confiteor, bűnvallás, kegyelemhirdetés, feloldozás...) Ez a vonatkozás a liturgiában direkt és indirekt módon egyaránt tetten érhető. A liturgiában – amely mindig evangéliumi meghatározottságú – ez sohasem letaglózó, törvényeskedő módon zajlik, sokkal inkább figyelemfelkeltő módon pedagógiai célzattal, az „előremenekülés” lehetőségének felkínálásával.

Az Isten rajtunk és bennünk végzett szolgálatában, a liturgiában megmutatja, meghirdeti, megragadhatóvá teszi a tény: Jézus Krisztusban megváltott a bűn és a halál hatalmából. Az evangéliumot hirdető *lekciók*, a *verbum gratiae* szavai, az *absolutio* közvetlenül, de sok esetben az énekek, az imádságok közvetve is a megváltás tényéről, megtörtént eseményéről, életet újító és meghatározó voltáról beszélnek. Az üdvtörténet istentiszteleten végigvonuló átfogó nagy íve és az egyes elemekben megragadható örömhír, Jézusnak az úrvacsorában vehető teste és vére, a keresztségben nyerhető kegyelem, az igehirdetésen keresztül ébredő hit mind-mind arról beszélnek, hogy Isten bűnbe esett és bűnben elvesző teremtményei nem halálra ítélt, kilátástalan, zsákutcaéletű emberek, hanem megváltott emberek.

Isten a liturgiában hív és küld. Az istentisztelet az a hely, idő és lehetőség, ahol az ember átélheti elhívott és küldött voltát.

Másodszor az emberre mint a *liturgia cselekvő alanyára figyelünk.*

Mi mindent kell figyelembe vennünk akkor, amikor a liturgia emberi tényezőire gondolunk?

Mindenekelőtt az ember lehetőségeit és korlátait, képességeit és annak határait, természetes életmegnyilvánulásait és kifejlesztett megnyilatkozási formáit. Figyelembe kell vennünk az ember általános tulajdonságait és egyedi voltát, azaz egy-egy közösség sokszínűségét. Ezek mind-mind meghatározzák a liturgiát.

Lehetőségek – korlátok

Emberlétünk lehetőségek egész sorával megáldott. Életünk minden területén észre kell vennünk, hogy mozgási, cselekvési, döntési lehetőségek sora áll rendelkezésünkre. Az ember bár e lehetőségek egy részével él, java részét mégsem használja ki.

A liturgiában, pontosabban az egyház liturgikus életében az emberekből álló közösség évszázadok, évezredek alatt elkezdte felmérni azokat a lehetőségeit, amelyek kínálkoznak (az istentiszteleti étellel kapcsolatban inkább így kell fogalmaznom: amelyeket Isten a rendelkezésére bocsátott), ugyanakkor éppen a liturgia állandó megújulása azt mutatja, hogy mérhetetlen nagy a lehetőségek aranytartaléka. Azonban a lehetőségeket mindig kevésnek, szűkösen tartó ember többet, egyre többet akar, s nem hajlandó komolyan venni lehetőségeinek határait. Az Istentől való elszakadás édenkerti története – a bűnbeesés elbeszélése – éppen ezt tárja elénk. Isten hihetetlen mennyiségű és minőségű lehetőséget kínált fel az embernek arra, hogy ember legyen és maradjon. A kísértő, a sátán elégedetlenséget szító munkája ott fordította ki az embert önmagából, hogy rossz értelemben véve nagyravágyóvá tette.

Meg kell találnunk a liturgia felfogásában, megélésében, gazdagításában és fejlesztésében (építésében) is az Istentől kapott lehetőségeinket, ugyanakkor a korlátainkat is.

Képességek és azok határai

A teremtő Isten az embert – az egyik teremtéstörténet szerint – saját képmására teremtette, a másik leírás pedig arról informál, hogy önmagából adott, amikor a sárból és a föld porából gyúrt formába életet lehelt. Ez az élővilágban kiemelt helyzet arról tanúskodik, hogy minden más élőlényhez képest speciális képességekkel ajándékozta meg, ruházta fel. A kommunikációban, a viselkedésben, az önkifejezésben, a dolgok mérlegelésében és megítélésében, az önmagunkon túlmutató kérdések felvetésében, a végső valósággal való foglalkozásban olyan képességeket adott, amelyek páratlanok az élővilágban. Mindezek megnyilatkoznak a liturgia területén is.

Az ember képes áldást elfogadni, hordozni, továbbadni; képes arra, hogy másokat és *mást* dicsérjen. Képes arra, hogy kérjen, vágyait, várakozásait és elvárásait kifejezze. Képes arra, hogy olyan pozícióba helyezkedjen, amely nem a megszokott célszerű forma, hanem az alázatnak, a megnyílásnak, az önátadásnak a formája – lásd térdelés. Az ember képes arra, hogy ne ösztönösen, hanem tudatosan irányítsa mozdulatait és mozdulatlanságát. Képes arra, hogy tudatosan, józanul, belülről és viszonylagos objektivitással kívülről szemlélje, értékelje önmagát (bűnbánat). És képes arra is, hogy beszéljen és hallgasson. Azaz képes arra, hogy önmaga, a másik és az Isten felé megnyilatkozzon. Ez az istentisztelet cselekvő emberi oldala.

Ugyanakkor a liturgiában aktívan vagy passzívan részt vevő embernek számolnia kell képességeinek határával s azzal, hogy megnyílása, megnyilvánulása igencsak korlátok közé szorított. Nem tud túllépni önmagán, nem tud kiszakadni ember voltához tartozó dimenzióiból (a térből és az időből). Nem tud mindent kifejezni, nem tud mindent befogadni, nem tud mindent megvalósítani. Még azt sem, amit

szeretne, nemhogy mindent. Az ember ember, s abban a pillanatban, amikor hisz a kísértő szavának – „olyanok lesztek, mint Isten” –, és elkezd bármiféle Babel-tornyot építeni, felborul az élete, s egyensúlyát veszti az Istenhez való viszonyban, azaz az istentiszteletben (liturgiában) megnyilvánuló élete is.

Az ember Istentől kapott és fejleszthető képessége az is, hogy ezeket felmérje: mire vagyok képes, és mire nem. Ilyen értelemben a liturgiában való részvétel igen fontos emocionális vonatkozása mellett döntő a tudatosság, a végiggondoltság s az állandó értelmezés is.

Hogy a képességek és azok határai között hol húzódik meg a választóvonal, az feltérképezhető, megállapítható, de rögzíteni veszélyes. Rögzíteni abban az értelemben, hogy lemondunk az ember képességeinek kiszélesítéséről. A zsolozsma, az imaóra bevezető mondata ebben az értelemben igen sokat sejtet: „Uram, nyisd meg ajkamat...” Az ember ajka – bár „működőképés” – nem mindig képes kinyílni. Ehhez is szükség van Isten életünket – képességeinket – kiteljesítő jelenlétére, aktív szeretetére. Innen érthető az alábbi, harmadik kifejezőpár.

Természetes életmegnyilvánulások és kifejlesztett megnyilatkozási formák

Vannak olyan természetes megnyilatkozási formák, amelyek ember voltunkból adódnak. Ezek azonban fejleszthetők, gazdagíthatók, kiépíthetők. Ennek tipikus példája a hangadás. Ezt a sort végig lehet gondolni: ösztönös hangadás (szinte csak zaj) – beszéd – szép beszéd – ének – művészi igényű ének. A liturgiában az ember végigjárta és -járja ezt az utat. S akkor felel meg a liturgia belső, lelki kritériumának, ha komolyan veszi: Istennek csak a legjobbat, a legszebbet lehet, szabad, kell adni.

Az emberi tényező igazán gazdagon a *szereposztásban* mutatkozik meg.

Nem tudunk itt részletekbe belemenni – most ismét csak gondolatelindítás a szándék: a különböző funkciókban – egyszerű gyülekezeti tag, templomszolga, presbiter, kántor, liturgus, igehirdető, gyülekezetvezető, püspök – hogyan jelentkezik az emberi tényező s annak valamilyen jellemzője, feladata, küldetése.

A sokat idézett ApCsel 2 – az őskeresztény istentisztelet alaptextusa – hadd álljon itt is szakaszarásként: „Ezek pedig részt vettek az apostoli tanításban, a közösségben, a kenyér megtörésében és az imádkozásban.” Emberekről van tehát szó, a liturgia, az istentisztelet emberi tényezőjéről. Mégis ennél többet érzünk a többes szám harmadik személyű megfogalmazásban. Nem így írja: tanítottak, együtt voltak, megtörték és imádkoztak. Részt vettek valamiben. Valamiben, ami emberi akciók sora, valójában azonban az emberi tényezőkön keresztül Isten végezte a „közszolgálatát”, azaz liturgiáját.

A keresztény istentisztelet lényege (összefoglalás és továbblépés)

A liturgia fogalmának tisztázása után, a liturgika tárgyának meghatározását követően megpróbáljuk összefoglalni mindazt, ami az eddigi, általános bevezetés alapján a keresztény liturgia lényege.

A hallgatóim között végzett előzetes felmérés arról tanúskodik, hogy az alapinformációk, az eddigi élmények és tapasztalatok, valamint az elképzelések alapján nagyjából ugyanabba az irányba mutatnak a spontán, első nekifutásra leírt „istentisztelet-definíciók”.²⁸

Ennek értelmében az istentisztelet lényege – hallgatóim bölcs és józan meglátása szerint – a találkozás, a közösség, a bűnbánat, az Isten dicsérete, az erővel való feltöltődés, az épülés, az Istenre figyelés, mindez tudatosan és meghatározott rend szerint.

Próbáljuk ezt most összefoglalni azokban a címszavakban, amelyek a legtömörebben fejezik ki a liturgiát:

Communio – Praedicatio – Credo – Oratio – Adoratio

Egyértelmű, hogy annál mérhetetlenül gazdagabb a keresztény istentisztelet, mintsem hogy öt szóban összefoglalható lehetne. Mégis ezek köré a kristályosodási pontok köré rendezhető a lényeg. A sorrend sokféleképpen állítható fel, mégis itt ezt az utat választom: az istenitől az emberi felé.

Communio

A spontán felmérés legtöbbször ezt a két kifejezést használta: *találkozás* és *közösség*. Valóban ez a legfontosabb az istentiszteletben. A találkozás és közösség azonban sokféle megközelítésben értelmezhető. A teljesség igénye nélkül álljon itt a következő hét állítás:

- a) az istentisztelet az Isten által felkínált közösség;
- b) az istentisztelet az Isten által helyreállított közösség;
- c) az istentisztelet az ember által elfogadott, önkéntes közösség;
- d) az istentisztelet egyszerre látható és misztikus közösség;
- e) az istentisztelet állandó építést, ápolást, „karbantartást” igénylő közösség;
- f) az istentisztelet előremutató közösség – belőle erő, áldás fakad;
- g) az istentisztelet a teljes időt és a teljes egyházat átfogó közösség.

²⁸ Az istentisztelet „[m]egtisztulás és megnyugvás, biztos támasz és állandóság.” – „Számomra hiánypótlás, lehetőleg tudatosan, szervezett formában.” – „Isten igéjének hallgatása, üzenete, úrvacsorai közösség.” – „Az Istennel való egyesülés (úrvacsora) megünneplése.” – „Istennel való tudatos találkozás.” – „A keresztény élet megadott rend (liturgia) szerinti közösségi alkalma az Úr dicsőségére és épülésünkre.” – „Közösségben megélt és átélt Istennel való találkozás!” – „Alkalom az erő és gondolat nyerésére, a találkozásra és arra, hogy letegyem terheimet.”

Praedicatio

Az istentisztelet lényegéhez tartozik az *igehirdetés*. A kereszténység történelmének fő alakítója (az ószövetségi múlttal együtt) nem az ember Isten-keresése, hanem az Isten emberkeresése. Az Isten bemutatkozik, kinyilatkoztatja magát, megszólal. Nem bonyolult jeleket, érthetetlen jelenségeket ad, hanem az ember nyelvén szólal meg, azaz hallható, érthető, felfogható. A világot is szavával teremtette – „legyen, szólt, és lett...” –, és a Zsidókhoz írt levél szerint ezzel tartja fenn a világot.²⁹

Ez a szó testet öltött, hús-vér valósággá lett. Isten szava – végső, döntő szava – Jézusban szólal meg. Az emberré lett Isten = a testté lett Ige.³⁰

Az istentisztelet – fent már jelzett – alapiránya az Isten felől az ember felé tart. Isten *megszólítja* az embert, *bemutatkozik* (Vagyok, aki Vagyok...), *kérdéseket tesz fel* (Ádám, hol vagy?), *szembesíti önmagával* (mit tettél?), *feladatot ad* (szaporodjatok, sokasodjatok, hajtsátok uralmatok alá a földet!), *biztat és vigasztal* (ne nyugtalankodjék a ti szívetek), *jövőt mutat* (én élek, és ti is élni fogtok).

Az egész liturgiát átjárja ez a megszólító motívum. Bibliai szakaszokban (lekció), igehirdetésben (viva vox evangeli), áldásban (benedictio), a nem látható és hallható valóságban (imádságos csönd, a Lélek belső tüze) direkt módon, számos liturgikus elemben indirekt módon az Isten szól az emberhez.

A *törvény meghirdetésének feladata* (lásd a nagy hitvallást és párhuzamos helyeit – „Halld meg, Izráel: Az Úr a mi Istenünk, egyediül az Úr!”; 5Móz 6,4), a *krisztusi parancs* (menjete el, tegyetek tanítványokká minden népet) és a *krisztusi vállalás* (aki titeket hallgat, engem hallgat) döntően meghatározza az istentisztelet lényegét: emberi szavakban megszólal az Isten.³¹

Ezért az istentiszteleten elhangzó szavak nem vallásos, kegyes mondatok, hanem a mindenhol jelen lévő Isten és az ígében és szentségben valóságosan jelen lévő Krisztus (*real praesentia*) élő szavai. Nem „szentbeszéd” – mint sokáig a római egyházban (ma már nem!), hanem igehirdetés – praedicatio. Nem is üzenet (mint azt a „Botschaft-Theologie”-t használó, elsősorban protestáns közegben emlegetik), hanem élő ige, a jelen lévő Úr szava hozzánk! Ezért az istentisztelet sohasem jól koreografált, „profi” dramaturgiával íródott vallásos darab, hanem az élő Isten párbeszéde az élő emberrel.

²⁹ „Ő Isten dicsőségének a kisugárzása és lényének képmása, aki hatalmas szavával hordozza a mindenséget, aki miután minket bűneinktől megtisztított, a mennyei Felség jobbjára ült.” (Zsid 1,3)

³⁰ Lásd János evangéliumának prologusa (Jn 1,14).

³¹ Ilyen értelemben megismétlődik a mózesi szituáció: „az Úr pedig színről színre beszélt Mózeszel, ahogyan egyik ember beszél a másikkal.” (2Móz 33,11)

Credo

Az istentisztelet azonban egysíkúvá, sőt töredékessé válhat, ha csak egyoldalú mozgásról beszélünk. Ebben az értelemben nem használhatjuk a színházi képet (mely szerint a közönség csak befogadó, megnézi, meghallgatja, hogy mi is zajlik ott elől, a színpadon). Isten megszólítja az embert, s az ember válaszol erre. Ezért az istentisztelet lényegéhez tartozik a válasz, a *credo* – a hitvallás. A korai kereszténység egyszerű hitvallással kezdte: Jézus Krisztus Úr. Később – erről az istentisztelet egyes részeinek vizsgálatakor bőven beszélünk majd – kialakultak az egyetemes hitvallások, amelyek évszázadokra, évezredekre meghatározták a keresztény liturgiát. Az *Apostolicum*, az *Apostoli hitvallás*, a *Nicaenum*, a *Niceai hitvallás* állandó eleme lett az istentiszteletnek, s bár a mai magyar helyzet az, hogy a római testvéreink elsősorban a *Niceai hitvallást* használják, míg a protestáns egyházak az *Apostoli hitvallást*, minden történelmi felekezet lehetővé teszi gyülekezetei, egyházközségei számára mindkettő rendszeres használatát.³²

Nem feledhetjük – lám, minden mindennel összefügg –, hogy a Credo más vonásokat is hordoz: lehet igehirdető, imádkozó, dicsőítő jellege is.

Ahogy azt sem feledhetjük, hogy a liturgián belül nemcsak az ilyen címszó alá bekerült, formája szerint is „credo” lehet hitvallás, hanem sok más liturgikus elem válhat azzá. Hitvallás lehet például az *imádság* – többféle formájában is³³ –, az *ének* (s itt most nemcsak a kifejezetten credo-énekekre gondolok), a *pax*, a *testtartás* (ahogy belépünk a templomba, ahogy ott mozgunk, ahogy kilépünk), a *felállás*, a *letérdelés*; de a *puszta megjelenés* és az *odafigyelés* is. Az istentisztelet egészének credo jellege van: Isten megszólítja az embert, s az ember válaszol – reagál – rá.

Oratio

Imádság – mennyi mindent tartalmaz ez az egyetlen szó, és milyen sok megjelenési formája van! Kétségtelenül az istentisztelet lényegéhez tartozik.

Az istentiszteletre való egyéni és közösségi *felkészülés* (először otthon, majd a templomban), a *hálaadások* (amelyek leltárba veszik és nyugtázzák Isten ajándékozó szeretetét), a *bűnbánat* (amely hajlandó Isten törvényének „tükrébe nézni” s az ott látottakat megfogalmazni), a *kérések* (ezek mindig az Istenre hagyatkozó bizalom megformált mondatai), a *dicséret* (amely az Istenben való elfojthatatlan öröm kifejezője) s a *magasztalás* (amely bár hitvallásos karakterű, mégis alapvetően oratio, imádság jellegű, s az Isten mindenhatóságát, nagyságát mondja el) – mind-mind imádság.

Az imádság szála is beleszövődik az istentisztelet minden részébe – a formailag nem imádságszakaszokba is!

³² Fontos az ökumenikus fordítás egységet előmozdító szerepe! (Jóllehet éppen a *Niceai hitvallás*nál kérdéses, hogy a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa [MEÖT] első kiadásában az „Isten az Istentől” fordulat hiányzik, ezért az ökumenikus fordításból kétféle variáns terjedt el.)

³³ Pl. a bűnbánat – amely azért hangzik, mert van kihez bizalommal fordulni!

Adoratio

Az istentisztelet végül, de nem utolsósorban *adoratio* – azaz Isten-imádás. Isten imádása szorosan összefügg az első parancsolattal: ne legyen más Istened! Az adoratio, az imádat a vallástörténetben mindenütt megjelenő motívum, a kereszténységben azonban sajátos tartalmat s azáltal melegséget kap, hisz szétválaszthatatlan a hit bizalmától (bizodalmtól).

A vallástörténetet a funkcionalitás szempontjából vizsgáló tudósok a keresztény istentisztelet minden egyes elemét tudják funkcionálisan, a hasznosság szempontjából értékelni. A közösség, az igehirdetés, a hitvallás, az oratio a külső szemlélő számára is megmagyarázható, „hasznos” cselekmény. Az adoratio vizsgálatakor válik világossá és egyértelművé, hogy az istentisztelet nem hasznos, sőt: már-már öncélúnak mondható cselekedetsor! Fontos ez a figyelmeztető szerep: az Isten világa nem a mi üzleti gondolkodásunkra épül – éppen ellenkezőleg. Az Isten világában a hideg racionalitás nem állja meg a helyét, s helyette a szeretet, a szépség, a jóság fogalma válik relevánssá.

Az istentisztelet – a földi és a ránk váró mennyei – emberi oldalról nézve adoratio, Isten imádása, amely a hit következménye. Nem elvonulás ez egyfajta vallásos elefántcsonttoronyba, hanem a *felborult s részben megszűnt harmónia visszaállása*. Benne helyére kerül az ember: nem megalázkodó lényként, hanem Isten gyermekeként tudja magát, eszerint él, gondolkodik, dönt és cselekszik.

A 21. századi, nagykorúvá vált ember – úgy tűnik – elvesztette képességét az adoratióra, az Isten imádására. Ezt a képességet vissza lehet nyerni, meg lehet tanulni, s egészséges-természetes gyakorlás útján vérünkkelé lehet tenni.

Bárki mondhatná, hogy az istentisztelet fent tárgyalt, lényegét kifejező jellemzői és alkotóelemei megtalálhatók más világvallások teológiájában és istentiszteleti praxisában. Ez így igaz. Mitől más a keresztény istentisztelet, mi a „specialitás”, mi a döntő különbség?

A keresztény istentisztelet *communióban* – *praedicatióban* – *credóban* – *oratióban* – *adoratióban* megnyilatkozó minden rezdülése *Krisztus-vonatkozású!* Krisztusról tanúskodik, Krisztust hirdeti, Krisztusra utal, Krisztussal von közösségbe, a Krisztusban megismert Istent szólítja meg és imádjja. Ha nem ezt teszi, vallásos összejövétel ugyan, de nem keresztény istentisztelet. A reformáció egyik döntően fontos mottója – „Solus Christus” – ebben az értelemben is, a liturgiára nézve is igaz. Ezért a keresztény liturgia minden tartalmi motívuma és minden formai eszköze Krisztus-központú. Ő minden mindenkben!

Ajánlott irodalom

DOBSZAY László: *Jegyzetek a liturgiáról*. Új Ember Kiadó, Budapest, 2001.

JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon*. Budapest, 1932.

MIHÁLYI Gilbert: *Az egyház liturgikus élete. A római liturgia reformjának ismertetésével*. Róma, 1980.

BARSI Balázs (ford.): *A szent liturgia*. Írta egy bencés szerzetes. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Budapest, é. n.

RIETSCHEL, Georg: *Lehrbuch der Liturgik*. 2., jav. kiad. Vanderhoeck& Rupprecht, Göttingen, 1951.

HEIMBROCK, Hans-Günter: *Gottesdienst: Spielraum des Lebens, Sozial- und kulturwissenschaftliche Analysen zum Ritual in praktisch-theologischem Interesse*. Deutschen Studien Verlag KOK, Weinheim, 1993.

JOSUTTIS, Manfred: *Der Weg in das Leben*. Christian Kaiser Verlag, Gütersloh, 1991.

MEYER-BLANCK, Michael: *Liturgie und Liturgik. Der Evangelische Gottesdienst aus Quellentexten erklärt*. Christian Kaiser Verlag – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2001.

NYÍRI Tamás: Homo festivus. *Vigilia*, (42) 1977/10. 649–656. o.

SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph: *Die Zukunft des Gottesdienstes. Von der Notwendigkeit lebendiger Liturgie*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1990.

| 2 |

**Az istentisztelet rendje,
alkotóelemei, formája**

AZ ORDINÁRIUM

Bevezetés

Mi az istentisztelet? – Vélemények, definíciók

Rend

Ordinárium és proprium

Kyrie

Bevezetés, történeti háttér

Kyrie az Ószövetségben

A Kyrie és az Újszövetség

Kyrie a liturgiában

Kyrie a reformáció egyházaiban

A Kyrie visszanyeri eredeti értelmét és pozícióját

Gloria

Általános bevezetés

A Gloria szövege

Dicsőség

Történeti vonatkozások

Laudamus te

A gloria és a laudamus te használatban lévő szövegei

Credo

Bevezetés

Az istentisztelet credo karaktere

Credo a liturgiában

Az Újszövetség kor és az ősegyház hitvallásai

A Credo fejlődése

Credo a reformáció egyházában

Sanctus

Bevezetés

A Sanctus Ószövetség gyökere

A legősibb emberi megnyilvánulások egyike

Mai vonatkozások

Zsidó istentisztelet

Újszövetségi vonatkozások

Sanctus a liturgiában

A Sanctus helye a liturgiában

Sanctus a liturgiátörténetben

Sanctus és a reformáció

Összefoglalás

Agnus Dei

Bevezetés

Történeti háttér
Bibliai háttér
A reformáció egyházai
Agnus Dei a mai magyar protestáns gyakorlatban

Összefoglalás

A PROPRIUM

Bevezetés

A proprium és az ünnepek
A proprium három csoportja

A proprium története

A proprium megformálódásának időszaka
Proprium a Missale Romanumban
A proprium alakulása a reformáció idején

Az Introitus

Bevezetés
Bibliai háttér: Bevonulás, „kapuk liturgiája”
A kapuk liturgiája
Az Introitus funkciója
Az Introitus alkotóelemei
Az Introitus teológiai vonatkozásai

Üdvözlés és Kolleкта

Bevezetés
Történeti háttér
Az „imádsággá váló dogma”
Oremus!
Csend
Az egyház tömör, koncentrált imádsága

Olvasmányok

Ige, igehirdetés, lekcio
Perikópa
További igei, igehirdetői műfajok

Imádságok

Confiteor
Igehirdetés utáni imádság
Egyetemes könyörgés

Úrvacsorai rész

Praefatio
Nagy hálaadó imádság, Epiklézis
Anamnézis

Communio-imádság

Postcommunio

Az imádság testtartása

Salutatio - Ámen - Áldás

Salutatio

Ámen

Áldás

AZ ORDINÁRIUM

Bevezetés

Az ember egyéni és közösségi életének vannak rendkívüli és megszokott folyamatai és eseményei. A megszokott folyamatok és események sorát legtöbbször úgy éljük meg, hogy bele sem gondolunk, mi miért és hogyan történik. Tesszük, amit megszoktunk, ami természetes megnyilvánulása létünknek, életünknek.

A keresztény közösség s benne a keresztény ember természetes életformájához tartozik az istentisztelet. De vajon a mindennapokban, az „átlagünnepeken”, a „szürkébb” vasárnapokon tudatosan éli-e meg az istentiszteletet? Az istentisztelet egészét és egyes alkotórészeit meg tudja-e ragadni, „rendeltetésszerűen” tudja-e használni?

A keresztény ünneplés minden mozzanatát tudatosan megélni lehetetlen, az állandó értelmezgetés és magyarázás pedig egysíkúvá, az értelem vizsgálati tárgyává tenné az istentiszteletet. Ezért tartozik össze a gyakorlat (az állandó, folyamatos, „automatikus” módon természetes istentisztelet-gyakorlat) és az időnkénti tisztázás (végiggondolás, meditálás, újrafogalmazás, véleményformálás és -vállalás).

A következő fejezetek segíteni szeretnék azt az elvi végiggondolást, amely a gazdagabb, mélyebb, helyesebb, tisztább istentisztelet-gyakorlathoz vezethet. Elsőként ismétljük át a legfontosabb, istentisztelettel kapcsolatos gondolkodási irányokat.

Mi az istentisztelet? – Vélemények, definíciók

Az egyes liturgikai iskolák más-más oldalról közelítik meg az istentisztelet lényegét. Erre az általános alapvetésben kitérünk. Most ezek közül csak a legfontosabb irányokat figyeljük meg, legjelesebb képviselőik megfogalmazása szerint, hogy ezek a definíciók segítsék az istentisztelet belső dramaturgiájának, felépítésének megértését, alkotóelemeinek megismerését.

Christian Grethlein¹ szerint az istentisztelet kommunikatív cselekedet. Isten kommunikál velünk, emberekkel, s az egyház, benne az egyes ember válaszként kommunikál az Istennel. Ennek a kommunikációnak a kimunkált, kikristályosodott, veretes formája az istentisztelet.

---

¹ GRETHLEIN 1989, 47. o.

Manfred Josuttis szerint az istentisztelet „viselkedésszekvencia”. Isten (a Szent) viszonyul az emberhez, s az ember viszonyul az Istenhez. Ennek eredményeként olyan magatartásformák alakulnak ki s épülnek egymásra hatva, amelyek mindenfajta mozgást felölelő viselkedésszekvenciává válnak.²

Hans-Christoph Schmidt-Lauber szerint az istentisztelet emlékezés, részesedés és részeltetés (részadás). A találkozás nem egyszerűen szóbeli kommunikáció (a protestáns egyoldalúság veszélye!), hanem a szónál is teljesebb, a teljes embert átfogó verbális és nonverbális kommunikáció. Ebben Isten megemlékezik cselekedeteiről, s ezért mi is megemlékezhetünk az ő aktivitásáról; Isten önmagát adja, ezért szánhatjuk önmagunkat oda. Isten részesít (részt ad) az életből, ezért oszthatjuk meg mi is az életet az emberekkel. Így az igazi keresztyény istentisztelet az úrvacsora, azaz az eukharisztia. (Ez specifikusan keresztyény, ez jelenti a teljes emlékezést, részesedést és odaadást.)³

Karl-Heinrich Bieritz szerint az istentisztelet jelek gyűjteménye. Szavakban, cselekedetekben, verbális és nonverbális kódolású jelekben éljük meg az Isten és ember közötti közösséget. Ez a „jelkomplexum” fejezi ki (természetesen csupán töredékesen) azt a valóságot, amely Isten és az ember teljes életének egyébként meg nem ragadható valósága.⁴

Rend

Mivel Isten szolgál nekünk, mi is szolgálhatjuk őt. Mivel Isten tisztel minket (saját képére formált és gyermekeiként szeret), végezhetjük az istentiszteletet. Az istentisztelet az ember reakcióját kiváltó isteni aktivitás. Mivel Isten nem a rendetlenség Istene, aktivitásában is felfedezhető a teremtettségéből jól ismert rend. Ez nem von le semmit abból, hogy Isten ott, akkor és úgy cselekszik, ahogyan jónak látja, és nem jelenti azt, hogy a megmutatózó rend fölött az ember vagy az egyház „rendelkezhetne”. Isten cselekvő szeretetének rendje „rend-elkezésünkre” áll, de nem rendelkezik felette. Ezen a keskeny úton kell járnia a keresztyénységnek az élet útját. Ez adja lehetőségeit és ez adja korlátait.

Az istentisztelet hosszú formálódási folyamaton át kialakult rendje önmagában tekintve emberi rend. Mint ilyen, másodlagos, hiszen forma a tartalomhoz. Ugyanakkor nem feledhető, hogy a forma kialakulásának folyamatában a keresztyénység a történelem és az egyház Urára figyelve, az imádságos élet (értsd: Istennel való kontaktus) kohójában tisztogatta a rendet, elhagyva az értéktelent, megtartva a maradandó értéket.

A keresztyény istentisztelet – ahogy a nyugati tradícióban kialakult – olyan különbö-

---

² JOSUTTIS 1991, 36–50. o.

³ SCHMIDT-LAUBER 1990, 16–18. o.

⁴ BIERITZ 1995, 7–25. o.

ző „tételeknek” az egymás mellé rendelése és egymásba fonódása, amely állandó formát biztosít, és ezen belül az egyházi évnek megfelelően gazdag változatosságot mutat.

Ordinárium és proprium

A nyugati istentiszteleti formában – a kezdeti, kialakulási korszaktól kezdődően – megfigyelhetjük az állandó és változó részeket. Az *ordinárium* és a *proprium* kifejezések azonban csak a késő középkortól ismertek, amikor megkezdték az állandó részeket csoportba gyűjteni és többszólamú zenei anyaggá formálni.

Az ordinárium és a proprium között vannak határesetek is – ezek egy bizonyos modellkaraktert⁵ hordoznak, ugyanis bizonyos részei állandók (kibővített kyrie), vagy a felépítésük és bizonyos szóhasználatuk változatlan (Kollekta, Praefatio), mégis van változó részük is.

Az ordinárium nemcsak egy részanyaga az istentiszteletnek, hanem mint a neve is mutatja (ordo: 'rend'), az istentisztelet egészét meghatározza, sőt a propriumok helyét is kijelöli.⁶

Az ordinárium darabjai lényegük és eredetük szerint a gyülekezet megnyilvánulásaihoz tartoznak. Amennyiben a kórus részt vesz az ordináriumban, a gyülekezetet helyettesíti, vagy a gyülekezettel váltakozva a gyülekezet egy részét reprezentáló csoportot jelenti. A liturgusnak az ordináriumból csupán a köszöntő és áldó szavak maradnak, ezen felül az általános könyörgő imádság, a Praefatio, az eukharisztikus imádság, a Miatyánk, a zárókollekta (ez a de tempore betét ellenére az ordináriumhoz tartozik).

A proprium az istentisztelet (mise) rendjének kiegészítő, kiteljesítő része. Minden vasárnapnak és ünnepnapnak van egyéni propriuma. A protestáns hagyományokban a proprium csak de tempore jellegű. Mivel a szentek ünnepei a minimálisra szorultak vissza, a de tempore jellegen belül vannak különleges emléknapok.

A proprium tételek háromféle alkotóelemből tevődnek össze: olvasmányok, imádságok, énekek.

A propriumban mindhárom istentiszteleti csoport aktívan közreműködik: a liturgus és segítői, a kórus és a gyülekezet. A liturgus és a segítői végzik az olvasmányokat és az imádságokat, az igehirdető tartja az igehirdetést (prédikáció). A kórus – a gregorián tradíciónak megfelelően – a következő feladatokat kaphatja: Introitus, Graduale, Halleluja, Offertórium, Communio (ezeknek a szövege többnyire zsoltárokból való). A gyülekezet eredetileg a propriumban nem vett részt. (A középkorban még nem voltak könyvek a nép számára, olvasni is kevesen tudtak közülük.) Így a gyülekezet elvi és gyakorlati bekapcsolása igazán a reformáció és az egyidejűleg működőképessé vált könyvnyomtatás megjelenése után volt lehetséges.

⁵ Vö. KALB 1985.

⁶ Nem véletlen, hogy a közismert nagy misekompozíciók ezeket a tételeket hozzák: Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei.

Kyrie

Bevezetés, történeti háttér

A zeneirodalom csodálatos gyöngyszemei, mérhetetlen gazdagságú alkotásai hordozzák ezt a szót: *kyrie*. Irodalmi alkotások csúcspontján hangzik el egy-egy szereplő kiáltása: *kyrie*. Népdalban, népi mondókában ismételten előkerül. Van olyan része a kereszténységnek, amely úgy ünnepli istentiszteletét, hogy számtalanszor elhangzik a felkiáltás: *kyrie!* Mit is jelent, mit is takar ez a görög eredetű, de a keresztény kultúrák mindegyikének nyelvében meghonosodott kifejezés?

A *kyrie eleison* a kereszténység előtti antik világból származik. A kyriét a felkelő napnak mondták a napimádók, a heretikusok és a keresztények. Mind-mind más megközelítésből és tartalommal.

A „*kyrie*” segélykiáltásként vagy irgalomért való kiáltásként tehát nem keresztény talajon született. Megtalálható az egész világon, a legkülönbözőbb vallási- és kultúrkörben: Egyiptomban éppen úgy, mint Kis-Ázsiában, Konstantinápolyban, a görögöknél, a rómaiaknál – ahol a napkultusz és a császárkultusz helyet kapott.

Két alapformája: ἤλιε ἐλέσον ἡμᾶς, illetve κύριε ἐλέσον ἡμᾶς.

Kyrie az Ószövetségben

Egyrészt tehát a pogány világból érkezett és a kereszténység előtti tradícióban közismert volt, másrészt a bibliai könyvekből, mindenekelőtt az Ószövetség görög fordításából (a Septuagintából), a zsoltárok anyagából:

Πσ 24.16 – Zsolt 25,16

ἐπίβλεψον ἐπ’ ἐμέ καὶ ἐλέησόν με, ὅτι μονογενῆς καὶ πτωχός εἰμι ἐγώ.
„Fordulj felém, és könyörülj rajtam, mert magányos és nyomorult vagyok.”

Πσ 25.11 – Zsolt 26,11

ἐγὼ δὲ ἐν ἀκακία μου ἐπορεύθην· λύτρωσαί με καὶ ἐλέησόν με.
„Hiszen én feddhetetlenül élek, válts meg, és könyörülj rajtam!”

Πσ 40.5 – Zsolt 41,5

ἐγὼ εἶπα Κύριε, ἐλέησόν με· ἴασαι τὴν ψυχὴν μου, ὅτι ἥμαρτόν σοι.
„Ezt mondom: Uram, légy kegyelmes hozzám! Gyógyíts meg engem, mert vétkeztem ellened!”

Πσ 40.11 – Zsolt 41,11

σὺ δέ, κύριε, ἐλέησόν με καὶ ἀνάστησόν με, καὶ ἀνταποδώσω αὐτοῖς.
„De te, Uram, légy kegyelmes, segíts fel engem, hadd fizessenek meg neked!”

Πσ 50,3 – Zsolt 51,3

Ἐλέησόν με, ὁ θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρισμῶν σου ἐξάλειψον τὸ ἀνόμημά μου·

„Könyörülj rajtam kegyelmeddel, Istenem, töröld el hűtlenségemet nagy irgalmaddal!”

Πσ 122,3 – Zsolt 123,3

ἐλέησον ἡμᾶς, κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς, ὅτι ἐπὶ πολὺ ἐπλήσθημεν ἐξουδενώσεως,

„Könyörülj, Uram, könyörülj rajtunk, mert torkig vagyunk a gyalázattal!”

A Kyrie és az Újszövetség

Az Újszövetségben az evangéliumi történetekben – minden esetben Jézus megszólításával kapcsolatban – kerül elő a kyrie eleison kifejezés:

Mt 8,25

καὶ προσελθόντες ἤγειραν αὐτὸν λέγοντες, Κύριε, σῶσον, ἀπολλύμεθα.

„Tanítványai odamentek hozzá, felébresztették, és ezt mondták: »Uram, ments meg minket, elveszünk!«”

Mt 9,27

Καὶ παράγοντι ἐκεῖθεν τῷ Ἰησοῦ ἠκολούθησαν [αὐτῶ] δύο τυφλοὶ κράζοντες καὶ λέγοντες, Ἐλέησον ἡμᾶς, υἱὸς Δαυὶδ.

„Amikor Jézus továbement onnan, csatlakozott hozzá két vak, és ezt kiáltotta: »Könyörülj rajtunk, Dávid Fia!«”

Mt 15,22

καὶ ἰδὸν γυνὴ Χαναanaία ἀπὸ τῶν ὀρίων ἐκείνων ἐξελθοῦσα ἔκραζεν λέγουσα, Ἐλέησόν με, κύριε, υἱὸς Δαυὶδ· ἡ θυγάτηρ μου κακῶς δαιμονίζεται

„És ekkor egy kánaáni asszony, aki arról a környékről jött, így kiáltott: »Uram, Dávid Fia! Könyörülj rajtam! Leányomat kegyetlenül gyöttri a gonosz lélek!«”

Mt 15,25

ἡ δὲ ἐλθοῦσα προσεκύνει αὐτῷ λέγουσα, Κύριε, βοήθει μοι

„Az asszony pedig odaérve leborult előtte, és ezt mondta: »Uram, segíts rajtam!«”

Lk 17,12–13

καὶ εἰσερχομένου αὐτοῦ εἰς τινα κώμην ἀπήντησαν [αὐτῷ] δέκα λεπροὶ ἄνδρες, οἱ ἔστησαν πόρρωθεν, καὶ αὐτοὶ ἦραν φωνὴν λέγοντες, Ἰησοῦ ἐπιστάτα, ἐλέησον ἡμᾶς.

„Amint beért egy faluba, szembejött vele tíz leprás férfi, akik távol megálltak, és kiáltozva kérték: »Jézus, Mester, könyörülj rajtunk!«”

Lk 18,38

καὶ ἐβόησεν λέγων, Ἰησοῦ, υἱὲ Δαυίδ, ἐλέησόν με
 „Ekkor így kiáltott fel: »Jézus, Dávid Fia, könyörülj rajtam!«”

Kyrie a liturgiában

Az első liturgiátörténeti adat a kyriével kapcsolatban a 4. század végéről való. *Eteria úti-
naplójában*⁷ az alkonyi istentisztelettel (vespera) kapcsolatban olvassuk a következő leírást:

„...elmondják a lucernáriumi zsoltárokat és antifónákat is hosszantartóan. És ekkor értesítik a püspököt, aki leszáll és leül egy kissé magasabb helyre, a papok is leülnek a maguk helyére, s himnuszokat és antifónákat mondanak. Majd miután elmondták az összeset, amint szokásos, a püspök felkel, a korlát elé áll, vagyis a barlang elé, a diakónusok egyike pedig mindenkiről említést tesz, amint szokásos. Minden névre, amit a diakónus mond, a sok gyermek, akik ott állnak – mind így válaszol: »kyrie eleison«, amit mi így mondunk: »miserere Domine«, a hangjuk pedig hatalmas...”⁸

A Kyrie története egészen Nagy Szent Gergelyig a litánia története – azaz a „kyrie” az imádságok közötti felkiáltás. Ezért hívják a Kyriét a liturgikus emlékekben (első-sorban a középkorban) litániának. A Kyrie litániaként való használatára példák egész sorát találjuk az *Apostoli konstitúciók* 8. könyvének anyagában (4. század), valamint a keleti nagy szent liturgiákban.⁹

Diakónus: Békességben könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: A fentről való békességért és lelkünk üdvösségéért könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: Az egész világ békéjéért, Isten szent egyházainak jólétéért és mindenek egyesüléséért könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: Ezért a szent hajlékéért és azokért, akik abba hittel, áhítattal és isteni félelemmel járnak, könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: Szentséges atyánkért, N. pátriárkánkért, N. püspökünkért, a tisztas papságért, a Krisztusban szolgáló diakónusok rendjéért, az egész egyházi rendért és a népért könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: Isten oltalmazta országunkért, annak kormányáért és hadseregéért könyörögjünk az Úrhoz.

⁷ Magyarul megjelent Ivancsó István közlésében és magyarázataival: IVANCÓS István (ford.): *Eteria úti-
naplója*. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1996.

⁸ IVANCÓS 1996, 86. o.

⁹ Jakab, Bazil és Kriszosztomosz liturgiái (5. század).

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: Ezért a városért, minden városért és vidékéért és mindazokért, akik azokban hittel élnek, könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: A levegő kedvező változásáért, a föld gyümölcseinek bőségéért és békés időkéért könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: A hajózókért, úton lévőkért, betegekért, fáradozókért, foglyokért és ezek üdvözüléseért könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: Hogy mentsen meg minket minden bánattól, haragtól, veszedelemtől és szükségétől, könyörögjünk az Úrhoz.

Nép: Uram, irgalmazz!

Diakónus: Oltalmazz, üdvözíts, irgalmazz és őrizz meg minket, Isten, a Te kegyelmeddel.

Nép: Uram, irgalmazz!¹⁰

A Kyrie helye így a nagy ekténia, amit litániának is neveztek. A litánia jellegű közbenjáró imádságot különösen gazdagon formálták. A katekumének miséjének végén, a prédikáció után, a meg nem kereszteltek elbocsátásakor mint „oratio fidelium” hangzott, amelyet a lelkész és a nép imádkozott. Minden kérdés után felcsendült a válasz: „kyrie eleison”.

Mai példa kyrie-válaszokkal mondott könyörgő imádságra – szentesti istentiszteletre:

Betlehemi gyermek, kinek szülei nem találtak helyet a fogadóban, könyörgünk minden hontalanért – *Urunk, irgalmazz (kyrie eleison)!*

Betlehemi gyermek, Te istállóban születél, könyörgünk azokért, akik szegénységben élnek – *Urunk, irgalmazz (kyrie eleison)!*

Betlehemi gyermek, akit a világtól idegenként elutasítottak, könyörgünk az elveszettekért és a magányosokért – *Urunk, irgalmazz (kyrie eleison)!*

Betlehemi gyermek, akinek Heródes az életére tört, könyörgünk mindazokért, akik veszélyben vannak, és akiket üldöznek – *Urunk, irgalmazz (kyrie eleison)!*

Betlehemi gyermek, akinek Egyiptomba kellett menekülnie, könyörgünk mindazokért, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat – *Urunk, irgalmazz (kyrie eleison)!*¹¹

A nyugati kereszténységben az 5. századtól kezdve otthonos a Kyrie. I. Gelasius pápa (492–496) a mise elejére állította. Minden valószínűség szerint a könyörgésben néven nevezettek mártírok voltak, akiket a „Küriosz Krisztosz”-ban való hitük miatt üldöztek. Az idők folyamán a könyörgések egyre rövidebbé váltak, majd később – erről a helyről – egészen eltűntek. A könyörgések egész sorát hátrébb tolták – az

¹⁰ BERKI 1980, 51–53. o.

¹¹ *Evangelisches Gottesdienstbuch* 1999.

átváltoztatás közelébe. Ebben az a várakozás is megfogalmazódott, hogy az oltári-szentség ereje a könyörgéseket hatékonyabbá teszi.

A Kyriék száma Keleten igen változó – a liturgia bizonyos szakaszában például negyvenszer mondják. A nyugati kereszténységben a Szentháromsággal kapcsolatos viták nyomán egyre több liturgikus formában, így a Kyriével kapcsolatban is megjelent a hármas forma. A kórus és a papok válaszolva énekeltek háromszor „kyrie eleison”-t, háromszor „Christe eleison”-t, majd ismét háromszor „kyrie eleison”-t. Később egyre jobban részt vett a nép is a Kyriében.

A középkorban nagyon elterjedt a Kyrie tropizálása.¹² Hihetetlen gazdag irodalma alakult ki a „tropizált kyrie”-knek. E burjázásnak a Trentói zsinat (Tridentinum) vetett véget. Ettől kezdve a pap a ministránsokkal felváltva énekelte a háromszor három Kyriét. Gregorián énekekben a kórus két fele váltakozott egymással.

Kyrie a reformáció egyházaiban

A reformáció istentiszteleti rendjei szinte kivétel nélkül átvették a Kyriét: olykor eredeti, gregorián formában, olykor pedig gyülekezeti énekké formálva. A Kyriék száma azonban háromra redukálódott. A kórus énekelte – vagy önmagában, vagy a gyülekezettel váltakozva.

A liturgikus tételek javarészehez hasonlóan a felvilágosodás idején a Kyrie is eltűnt, s csak az 1822-es porosz agenda hozta vissza a protestáns (elsősorban evangélikus) gyakorlatba.¹³ Ettől kezdve a liturgus és a gyülekezet osztoztak meg a Kyrie éneklésében (mondásában).

A későbbi protestáns istentiszteleti „fejlődésben” a Kyrie elé került a Confiteor, utána pedig a kegyelmi ige (verbum gratiae). Ez azonban – bár formailag jó irányú felépítést jelentett – azt a félreértést hozta, hogy a Kyrie és a Confiteor tartalmilag összemosisódott, s a Kyriét bűnbánati tételként értelmezték. Ennek hatása mind a mai napig érezhető, formailag is megfigyelhető. Ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy a megzenésített Kyriékben szervesen kapcsolódó formula volt az „Uram irgalmazz – nekünk, bűnösöknek”. A kérések így már a testi-lelki segítségért, bűnbocsánatért, kísértésben való védelemért, minden gonosztól való megóvásért szóltak. E kérések gyakorlata nyomán eltűnt a hódolat és az imádat a kegyelmes és szent Isten előtt.

A Kyrie eredeti értelme pedig ez: meghajlunk, hódolunk az igazi Úr, a legnagyobb hatalom előtt. Ez az imáadás és dicsőítés egyben hitvallást is jelent: nem tárgyakat, embereket, nem is erőket, hanem Krisztust tartjuk mindenek Urának, Krisztust fogadjuk el Urunknak.

Az utolsó két évszázad protestáns istentisztelet-történetében a Kyrie közvetlenül az istentisztelet bevezető részébe, a zsolnárolvasás (éneklés) után került mint az „elvesztett teremtmények helyzetének mélységéből” hangzó átfogó imakiáltás.

¹² Az egyes dallamhajlításokra önálló szövegeket formáltak.

¹³ Az 1822-es porosz agenda a Kyriét a Glóriával együtt emelte vissza az istentisztelet rendjébe.

A Kyrie visszanyeri eredeti értelmét és pozícióját

Ma – a 20. század liturgikus mozgalmi és az ökumenikus „egymástól tanulás” nyomán – a Kyrie ismét kezdi visszanyerni eredeti értelmét.

Az Isten imádása, a Szent tisztelete hiányzik a mai ember életéből és világából. Ha az egyház népe és a gyülekezetek újra felfedezik az eredeti Kyrie-anyagokat, megta-
pasztalják azok tartalmi mélységét, teológiai gazdagságát, akkor a Kyrie használata segít.

A kibővített Kyriék a mai ökumenikus gyakorlatban – az ordináriumot prop-
riummal kiegészítve – a Kyrie eredeti értelmét hozzák vissza.

Az első, új magyar evangélikus liturgiai próbafüzet – német minta nyomán –
közölte a következő kibővített liturgiát húsvéti ünnepkorre:

Úr Jézus Krisztus, aki a kereszten meghaltál, és üdvösséget szereztél, *Uram, irgalmazz!*
Királyok királya, aki a halál tusájában győztél, *Krisztus, kegyelmezz!*
Te, aki a halált térdre kényszerítetted, és így életet hoztál, *Uram, irgalmazz!*

Magyar nyelvünk gazdagsága megengedi, hogy a Kyrie második tagját a „kegyel-
mezz” szóval fordítsuk. Ennek elterjedt gyakorlata sajátos nyelvi ritmusfordulatot
is hozott a Kyrie istentiszteleti használatába.

Azóta megjelent az *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* (2007), amely min-
den ünnepnapra külön kibővített Kyriét közöl. Ezek a Kyriék igen gazdag biblikus
anyagot kínálnak.

Gloria

Általános bevezetés

Az ordinárium Gloria tétele az istentisztelet lelkületét, teológiai alapállását, egész
dramaturgiáját döntően meghatározó része. Ha a Kyrie meghatározta a keresztény
ember és a krisztusi közösség pozícióját (hódolat, imádás, térdreborulás a Szent
előtt), akkor ebből logikusan és magától értetődően következik a „helyét megtalált”
ember és közösség megnyilvánulása: Isten dicsérete és magasztalása.

Amíg a Kyrie a kereszténység előtti (részben szekuláris) világból átvett anyag, ad-
dig a Gloria igazi keresztény specialitás, az angyalok énekéből („hymnus angelicus”)
fejlődött az istentisztelet állandó és meghatározó részévé.

A Gloria közvetlenül a Kyriéhez kapcsolódik. A protestáns gyakorlatban egy-
szerűen „nagy gloriának” nevezzük, hiszen az Introitusban ekkorra már elhangzik
a „kis gloria”, a „gloria patri”.¹⁴

¹⁴ Magyar formula: Dicsőség az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek, miképpen volt kezdetben, most
és mindenkor, és mindörökkön-örökké.

A Gloria szövege

Gloria in excelsis Deo

*et in terra pax hominibus bonae voluntatis.*¹⁵

E kettő megkülönböztetésére a nagy gloriát szakszerűen „gloria in excelsis”-nek nevezzük.

A Gloria az angyalok énekéből származik. Ezt Lukács evangéliumának 2. fejezetében, a 14. versben találjuk. Az angyalok a mezőn lévő pásztoroknak hirdetik Isten fia megszületését, és ezt a bejelentést zárja az Isten dicsőítését szolgáló mondat:

Evangelikus (protestáns) fordítás:

„Dicsőség a magasságban Istennek,
és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát.”

Római katolikus fordítás:

„Dicsőség a magasságban Istennek,
és békesség a földön a jóakarát embereinek.”

*A római liturgia az új fordítás első verzióját használja.*¹⁶

„Dicsőség a magasságban Istennek,
és a földön békesség a jóakarátú embereknek.”

Mint látható, fontos teológiai kérdés húzódik meg a Gloria fordítása mögött. Nem véletlen, hogy a különböző fordítások döntően eltérő megoldásokat hoznak. (*A nem hivatalos magyar,*¹⁷ *angol és német fordítások sokat elárulnak.*)¹⁸

Az eredeti szöveg¹⁹ sajátos nyelvtani formát hordoz. Az ἀνθρώποις εὐδοκίας kifejezés birtokos esete nem jóakarátú embereket jelöl, hanem a jóakarát embereit. A jóakarát pedig – mind az indirekt nyelvtani utalás, mind pedig a fejezet korábbi szövegei alapján – Isten jóakarata (jótetszése). (Megjegyzendő, hogy a „jóakarát” Isten egyik fedőneve is a bibliai korokban.)

¹⁵ Az eredeti bibliai hely Vulgata szerinti latin fordítása: „Gloria in altissimis Deo et in terra pax in hominibus bonae voluntatis.” (Lc 2.14)

¹⁶ *A római misekönyv általános rendelkezései. A miseliturgia teljes megújítása.* Szent István Társulat, Budapest, 1972.

¹⁷ Békés Gellért fordítása: „Dicsőség a magasságban Istennek, és békesség a földön Isten kedveltjeinek.”

¹⁸ Luther fordítása: „Ehre sei Gott in der Höhe und Friede auf Erden bei den Menschen seines Wohlgefallens.” Az angol fordítás (King James version): „Glory to God in the highest, and on earth peace, good will toward men.”

¹⁹ Δόξα ἐν ὑψίστοις θεῶ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας.

A római katolikus bibliafordításhoz kapcsolódó magyarázat egy áthidaló értelmezést közöl, mely szerint Isten jóakarataról van szó, amely csak az Istennek tiszteletet megadó emberben valósul meg.²⁰

Dicsőség

A Gloria a magasságban lakó Istent szólítja meg.²¹ Övé a dicsőség. A „dicsőség” (δόξα) a bibliai nyelvhasználatban az isteni és mennyei fényességet²² jelenti, a hatalmas fenségét, akinek minden tisztelet kijár. Ez a dicsőség – mennyei fényesség – Isten sajátja.

Elterjedt – tipikus liturgikai torzulásként és teológiailag nem végiggondolt nyelvi önkényességként – ez a formula: „Dicsőség *legyen* a magasságban...” Fontos: nem találunk sem az eredetiben, sem a fordításban nyelvtani igét, tehát nem felszólításról van szó (legyen), hanem kijelentésről: övé a dicsőség. (Már most megkérdőjelezhetetlenül az övé, függetlenül attól, hogy az ember ezt akceptálja-e! Az Isten-dicsőítés tehát kijelentés, és nem felszólítás vagy óhaj kifejezése.)²³

Ez a dicsőség és ez a fény hiányzik az embervilág életéből, a halál árnyékolta emberi létből. Pál apostol ezt így fogalmazza meg: „...mert nincs különbség: mindenki vétkezett, és híjával van az Isten dicsőségének.” (Róm 3,23) Ez a fény és dicsőség jelent meg Jézus Krisztusban: születésében (angyalok éneke – gloria), földi életében (világ világossága²⁴) és feltámasztásában – feltámadásában („dicsőséges feltámadás”²⁵). Zakariás éneke egy fejezettel korábban már összeköti az Isten dicsőségének megjelenését és az új kezd-

²⁰ Az angyal megjelenése fényjelenséggel kapcsolatos, ez az Ószövetségben mindig Isten jelenlétére utal (קְבוֹד־יְהוָה [kábód Jahve] – az Úr dicsősége). Krisztus a Fölkent, a Messiás, az Úr nevet viseli, amelyet az Ószövetség kizárólag Istenre alkalmazott (JSir 4,20), ezzel istenségére akar rámutatni. A földön békesség a jóakarátú embereknek, ez az angyali ének második részének Vulgata-fordítása, de nem fejezi ki teljesen a görög szöveg értelmét, mert a hangsúly nem általában az embereken van, hanem azokon az embereken, akiket Isten szabad elhatározásával kiválasztott. De ez a béke csak akkor valósul meg, ha az ember megadja az Istennek a köteles tiszteletet: Isten dicsősége és az ember békéje oksági kapcsolatban van.

²¹ Vö. Lk 19,38 – (a Jeruzsálemi bevonulás): „... ezt kiáltották: »Áldott, a király, aki az Úr nevében jön! A mennyben békesség, és dicsőség a magasságban!«”; valamint Lk 1,32: „Nagy lesz ő, és a Magasságos Fiának mondják majd; az Úr Isten neki adja atyjának, Dávidnak a trónját...”; valamint Lk 1,76: „Te pedig, kisgyermek, a Magasságos prófétája leszel, mert az Úr előtt jársz, hogy előkészítsd az ő útjait”; továbbá Lk 1,78: „Istenünk könyörülő irgalmáért, amellyel meglátogat minket a felkelő fény a magasságból.”

²² Lásd Lk 2,9: „És az Úr anygala megjelent nekik, körülragyogta őket az Úr dicsősége, és nagy félelem vitt erőt rajtuk.”

²³ Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a magyar nyelvben az ige egyes szám harmadik személyének jelen idejű alakja a legerősebb felszólítás értelmét is kaphatja.

²⁴ Jn 8,12: „...Jézus ismét megszólalt, és ezt mondta nekik: »Én vagyok a világ világossága: aki engem követ, nem jár sötéttségben, hanem övé lesz az élet világossága.«”

²⁵ 1Pt 1,21: „akik általa hiszték Istenben, aki feltámasztotta őt a halottak közül, és dicsőséget adott neki, hogy hitetek Istenbe vetett reménység is legyen.”

tet.²⁶ A bűn és az Isten dicsőségének hiánya ellenségeskedést jelent Istennel szemben, ezért az Üdvözítő születése, a megváltás eseménye békességet hoz.²⁷ Ez a békesség – Jézus születésével – létrejött. Jézus születése tehát Isten békekötése az emberrel. Már a Messiás próféciák is ezt ígérték.²⁸ Jézus személyére, művére vonatkozóan alapvető meghatározás a békesség.²⁹ A Gloria az eredeti betlehemi szituációban és a liturgia összefüggésében tehát a teljes békességet hirdeti meg Isten és ember, ember és ember között. Nem a politika, nem a császárok³⁰ hozzák meg a békességet. Ez a békesség egyszerre aktuális és eszkatologikus távlatú.

A korábbi versekben a választott népről van szó (10. vers),³¹ itt minden ember, az egész Föld felé szól a hír. A liturgia énekében ez a globális érvényű evangélium visszhangzik kétezer éve, ma is aktuálisan.

A stuttgarti magyarázatos Biblia³² hozzáfűzi: „A jóakarát hozzátétel ugyanakkor új választóvonalról, kiválasztásról szól. Isten különleges szeretete és figyelme nem a gazdagoké, kiváltságosoké, erkölcsileg feddhetetleneké, akik közömbösek kiválasztottságuk iránt, hanem a szegényeké, alacsony sorsúaké, a társadalom kivetettjeié, az elesetteké, a bűnösöké, a pogányoké.”³³

A Megváltó születésében, az *incarnatió*ban tehát Isten fordul az embervilág felé jóakaratóval, kegyelmével. Ez nyitja meg a lehetőséget, hogy az ember részesüljön Isten dicsőségében.³⁴

²⁶ Lk 1,76: „Te pedig, kisgyermek, a Magasságos prófétája leszel, mert az Úr előtt jársz, hogy előkészítsd az ő útjait, hogy megtanítsd népet az üdvösség ismeretére, bűneik bocsánata által, Istenünk könyörüldő irgalmáért, amellyel meglátogat minket a felkelő fény a magasságból; hogy világítson azoknak, akik sötétségben s a halál árnyékában lakoznak, hogy ráigazítsa lábunkat a békesség útjára.”

²⁷ Róm 6,4: „A keresztség által ugyanis eltemettettünk vele a halálba, hogy amiképpen Krisztus feltámadt a halálból az Atya dicsősége által, úgy mi is új életben járjunk.”

²⁸ Ézs 9,5–6: „Mert egy gyermek születik nekiünk, fiú adatik nekiünk. Az uralom az ő vállán lesz, és így fogják nevezni: Csodálatos Tanácsos, Erős Isten, Örökkévaló Atya, Békeesség Fejedelme! Uralma növekedésének és a békének nem lesz vége a Dávid trónján és országában, mert megerősíti és megszilárdítja törvényt és igazsággal mostantól fogva mindörökké. A Seregek Urának féltő szeretete viszi véghez ezt!” Valamint Mik 5,3–4: „A nyáj elé áll, és legelteti az Úr hatalmával, az Úristen fenséges nevével. Akkor nyugodtan élnek, mert hatalma kiterjed a föld határáig. Ez lesz a békesség!”

²⁹ Ef 2,14: „Mert ő a mi békességiünk, aki a két nemzetséget egygétette, és az ő testében lebontotta az elválasztó falat, az ellenségeskedést...”

³⁰ Az aranykort és vele a teljes béke beköszöntét a rómaiak a császártól várták.

³¹ Lk 2,10: „Az angyal pedig ezt mondta nekik: »Ne féljete, mert íme, hirdetek nektek nagy örömet, amely az egész nép öröme lesz.«”

³² Magyar fordításban: *Biblia – magyarózó jegyzetekkel*. Magyar Bibliatársulat – Kálvin Kiadó, Budapest, 1996. 1195. o.

³³ Vö. Lk 1,48.51–53; 5,29–32; 6,20–26; 10,21; 15; 15,9–14; valamint 4,16–30; 24,47; és 1Kor 1,26.31.

³⁴ Amit az eredeti (eredendő) bűn nyomán, az istenképűség megszűnésével elvesztett.

Történeti vonatkozások

Jóllehet, a Gloria már a negyedik században megjelenik, a nyugati istentiszteletbe csak jóval később épült be. Legrégebbi, Athanasius megformálta alakját az 5. századból ismerjük a *Codex Alexandrinus*ból. Mai latin formája a 9. században rögzült.

Először Keleten találjuk az egyház imaóráinak anyagában – elsősorban a reggeli dicséretben. Először a nyugati kereszténység használatába is alkalmi anyagként került: a 6. században, a Sakramentarium Gregorianumban például a karácsonyi éjféli mise tételeként találjuk. A korai középkorban került szerves részként a misébe – a Kyrie és a Kollekták közé. Először a római misében jelenik meg, majd ennek hatására a mozarab és az ambrozián liturgiában is találkozunk vele.³⁵ Nyugaton sokáig görögül énekeltek. Az intonációja eleinte csak a pápa kiváltsága volt. Később a püspököké, majd általános használatával a papok feladatává vált. Eleinte a gyülekezet nem kapcsolód(hat)ott bele. A római misében a Gloria másodlagos miseénekké formálódott, amely advent és böjt kivételével vasárnapokon, valamint a nagyünnepeken szólalt meg. Az énekes miséken a Kyrie után közvetlenül intonálta a pap a Gloriát, majd a kórus továbbénekelte, a „Laudamus te”-től pedig két fél kórusban váltakozva énekeltek végig. A II. vatikáni zsinat óta a gyülekezet együtt mondhatja vagy Gloria-ének formájában együtt énekelheti a pappal.

A reformáció rendjei nem minden esetben vették át a Gloriát. Lehetséges, hogy a Kyriéhez több helyen automatikusan hozzákapcsolták, és a „zárt időszakokban” (advent, böjt) automatikusan elhagyták. Az evangélikus vonalon azonban egyre jobban elterjedt a németesített gregorián forma mellett strófikus glóriaénekként³⁶ is. A kettő közötti választás szabad volt.

A Kyriével együtt a Gloriát egészen a 18. századig előszeretettel komponálták meg a szerzők a *missa brevis* tételeként – evangélikus területen is. Amikor a Kyrie és a Gloria tudatos összefüggése az istentiszteleti rendben egyre kevésbé volt kimutatható, a Gloria megmaradt általános dicsőítő énekként. Az 1822-es porosz agenda hozta vissza mindkettőt az eredeti szoros tartalmi összefüggésben.

Amikor a Kyrie a Confiteorral kapcsolódott össze, majd a kegyelmi ige (*verbum gratiae*) következett, a Gloria hálaadás karaktert kapott: a bűnbocsánatért mondott köszönetté vált. A 19–20. században a különböző agendák tanulsága szerint megmaradt ez a motívum, s nem tudatosodott, hogy a Gloria folytatása és következménye a Kyrie hódolatának.

³⁵ A milánói gyakorlatban mint *laus angelorum* szerepelt, a *magister scholarum* előadásában – olvasmányként kezelve.

³⁶ Legismertebb ezek között Nikolaus Decius éneke: *Allein Gott in der Höh' sei Ehr'* – Gyakran ezen ének első versét akkor is éneklék, ha a *Gloria in excelsis* valamilyen (próza vagy énekel) formában már elhangzott. Ez azonban helytelen kettőzés.

Laudamus te

A Gloria folytatásaként ismert Laudamus te elsősorban a nagyünnepok dicsőítő énekének kiteljesítése.

Értelemszerűen a Gloria minden vasárnap az istentisztelet része (kivéve a 2–4. adventi, valamint a böjti időszakot – de ez nem érvényes nagycsütörtökre).

A Laudamus te az ünnepi alkalmakon a Gloria által intonált adorációt folytatja és teszi egészszé – eljuttatva a Szentháromság dicséretéig:

Laudamus te,
 benedicimus te,
 adoramus te,
 glorificamus te,
 gratias agimus tibi propter magnam gloriam tuam,
 Domine Deus Rex caelestis
 Deus Pater omnipotens.
 Domine Fili unigenite, Iesu Christe,
 Domine Deus, Agnus Dei, Filius Patris,
 qui tollis peccata mundi, miserere nobis;
 qui tollis peccata mundi, suscipe deprecationem nostram.
 Qui sedes ad dexteram Patris, miserere nobis,
 Quoniam tu solus Sanctus, tu solus Dominus,
 tu solus Altissimus, Iesu Christe
 cum Sancto Spiritu: in gloria Dei Patris. Amen.

A Gloria és a Laudamus te használatban lévő szövegei

A mai magyar misekönyvben használt fordítás

Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség a jóakarató embereknek.

Dicsőítünk téged, áldunk téged,
 imádunk téged, magasztalunk téged,
 hálát adunk neked nagy dicsőségedért,
 Urunk és Istenünk, mennyei Király,
 mindenható Atyaisten.
 Urunk, Jézus Krisztus, egyszülött fiú,
 Urunk és Istenünk,
 Isten Báránya, az Atyának fia,
 te elveszed a világ bűneit, irgalmazz nekünk;
 te elveszed a világ bűneit, hallgasd meg könyörgésünket.
 Te az Atya jobbán ülsz, irgalmazz nekünk.
 Mert egyedül te vagy a Szent, te vagy az Úr,
 te vagy az egyetlen Fölség, Jézus Krisztus,
 a Szentlélekkel együtt, az Atya Isten dicsőségében. Ámen.

Az evangélikus agendában olvasható fordítás

Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát.

Dicsérünk és áldunk téged,
 imádunk, és hálát adunk néked
 a te nagy dicsőségedért,
 Úr Isten, mennyei Király,
 Mindenható Atya Isten!
 Úr Jézus Krisztus, valóságos Isten,
 az Atya Egyszülöttje, Isten Báránya,
 aki elveszed a világ bűnét, irgalmazz nékünk,
 aki elveszed a világ bűnét, hallgass meg minket,
 aki az Atya jobbján ülsz, irgalmazz nékünk!
 Mert egyedül te vagy szent,
 egyedül Te vagy az Úr,
 egyedül Te vagy fenséges, Jézus Krisztus,
 a Szentlélekkel együtt,
 az Atya dicsőségében. Ámen.

A Gloria a „Laudamus te”-vel hármastagolásként is felfogható.³⁷ Bevezető rész: az angyalok éneke a karácsonyi történetből. Ez nyílik ki három részre: az első rész a „dicsérünk és áldunk téged”-től a „Mindenható Atyaisten”-ig az Atya dicsérete. A második rész az „Úr Jézus Krisztus, egyszülött Fió”-tól (Domine Fili unigenite) az „egyedül te vagy fenséges”-ig (Tu solus altissimus) Jézusra irányul, őt magasztalja. A harmadik rész pedig a Szentháromság dicséretévé szélesedik ki.

A Laudamus te szövege egészen korai formára megy vissza. Polykarposz mártír személyéhez kapcsolódik. A Laudamus te egyes elemei különböző tradicionális szövegekben már az egyház létének korai szakaszában megjelennek (Apostolicum, Nicaenum, Sanctus és Agnus Dei bibliai szövegei stb.). A Laudamus te így gyönyörű gyűjteménye a leggazdagabb és legősibb liturgiai hagyománynak.

Ahol a Kyrie az egyház és benne a keresztyén ember magatartásformájává válik, s ennek nyomán megszólal az istendicséret, ott megtapasztalhatóan elkezdődik az új élet, ami nem bűn nélkül való és tökéletes, de a jó irányba halad...

³⁷ Többféle, más-más tagolású felosztás is ismeretes.

Credo

Bevezetés

Gyermekkoromban minden istentiszteleten feltűnt, hogy míg gyülekezeti tagok imádságra kulcsolt kézzel mondják a *Hiszekegyet*, addig egy intelligens, a hit dolgában járatos idős presbiter a karzat korlátjára támaszkodva, határozott hangon, emelt fővel mondja a hitvallást. Sokáig gondolkodtam a viselkedésén. Ismertem komolyságát, nem volt kérdés előttem, hogy mélyen hívő ember. Mégis furcsának tűnt, megmagyarázhatatlannak látszott a magatartása. Mindenki imádkozik, csak ő nem?

Mi történik akkor, amikor a gyülekezet a hitvallást mondja? Imádság, tanúskodás (bizonyágtétel) vagy igehirdetés? Mi is valójában a hitvallás? Imádság, kijelentés, igehirdetés? És: kinek szól? Istennek, mint az imádság, vagy a környezetnek, esetleg önmagunk számára mondjuk? Vegyük sorra a lehetőségeket.

Önmagamnak mondom: hiszek. Nekem van szükségem arra, hogy kimondjam. A szó teremtő erővel bír – még az emberi szó is –, ha kimondom, az a hitemet erősíti. Ige szól benne – az Isten teremtő szava –, hitet teremthet bennem. Az egyes szám első személy itt nemcsak az egyént jelentheti, hanem a közösségemet, az egyházamat. A hitvallás az individuumot bekapcsolja a communióba.

A „világnak” mondom/mondjuk, a kívülállóknak: hiszek. Megvalljuk, „ki az Úr a háznál”, ki indítja, tartja, formálja, juttatja célba az életet. Tanúskodunk a megtapasztalt és remélt valóságról, megosztjuk az „élményünket”, az információinkat, a reménységünket. Megvalljuk, kihez tartozunk, mire építünk.

Istennek mondom/mondjuk: hiszek. Miután átéltük, megtapasztaltuk, nyugtáztuk „hatalmas tetteit”, hozzánk való jóságát, kegyelmes viszonyulását, rajtunk végzett teremtő-megváltó-megszentelő munkáját, válaszolunk. Hálát adunk, köszönetet mondunk, kimondjuk – az elfogadás aktusaként –: hiszek.

E három közül melyik a hitvallás lényege? Vagy mind a három együtt? Esetleg a három bizonyos arányban keveredve, alkalomtól és szituációtól függően rangsorba állítva?

Az istentisztelet credo karaktere

Csak a „direkt kimondás” jelent hitvallást, amikor elhangzik a szó: hiszek? Vagy a „credo” sokkal inkább műfajt jelent, netán valamiféle attitűdöt, keresztény mentalitást? Lehet – szorosan az istentiszteletre koncentrálva – más műfajnak is „credo karaktere”?

A keresztény istentisztelet lényegéről szóló fejezetben részletesen kifejtettem, hogy a „credo” átjárja az egész istentiszteletet. Az imádságainknak, az igehirdeté-

süinknek, az énekeinknek, az egyszerű rezponzum mondatoknak hitvallásos jellege lehet. A legegyszerűbb „ámen” is már hitvallás! Ugyanígy a Kyrie, a halleluja vagy a doxológiák bármelyike, a Kollektá záradéka, sőt a szótlan mozdulat is: a felállás, a térdelés, a meghajlás vagy a kéz összekulcsolása. Az igehirdetés hitvallás karakteréről nem is kell részletesen szólni.

Hitvallásként azonban elsősorban a három ógyházi, ökumenikus credót szoktuk említeni: az *Apostolicumot*, a *Nicaenumot* és az *Athanasiumot*.³⁸ Ez utóbbi nem szerepel istentiszteleti gyakorlatunkban. Létrejöttük, történetük fontos liturgiátörténeti, liturgiáteológiai adalékokra világít rá, akárcsak az egyház életében betöltött funkciójuk, illetve később az istentiszteletben elfoglalt helyük.

A két hitvallás latin szövege:³⁹

Credo in Deum, patrem omnipotentem, Creatorem coeli et terrae.

Et in Jesum Christum, filium ejus unicum, Dominum nostrum: qui conceptus est de spiritu sancto, natus est ex Maria virgine, passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus, descendit ad inferna, tertia die resurrexit a mortuis, ascendit ad coelos, sedet ad dexteram Dei, patris omnipotentis: inde venturus est iudicare vivos et mortuos.

Credo in spiritum sanctum, sanctam ecclesiam catholicam, sanctorum communio-nem, remissionem peccatorum, carnis resurrectionem, et vitam aeternam. Amen.

Credo in unum Deum, Patrem omnipotentem, factorem coeli et terrae, visibilibus omnium et invisibilibus.

Et in unum Dominum Jesum Christum, Filium Dei unigenitum, Et ex Patre natum ante omnia saecula. Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero. Genitum, non factum, consubstantialem Patri: per quem omnia facta sunt. Qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de coelis, et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine et homo factus est; crucifixus etiam pro nobis sub Pontio Pilato, passus, et sepultus est; et resurrexit tertia die secundum scripturas, et ascendit in coelos; sedet ad dexteram patris, et iterum venturus est in gloria iudicare vivos et mortuos, cuius regni non erit finis.

Et in spiritum sanctum Dominum et vivificantem, qui ex patre filioque procedit, qui cum patre et filio simul adoratur et glorificatur, qui locutus est per prophetas.

Et unam, sanctam, catholicam et apostolicam ecclesiam.

Confiteor unum baptisma in remissionem peccatorum et expecto resurrectionem mortuorum et vitam venturi saeculi. Amen.

³⁸ Latin eredetű (nyugati) hitvallás. Ismert nevén (latin kezdőszava alapján) *Symbolum Quicumque*. A középkori hagyomány szerint ezt a hitvallást Athanasius alexandriai püspök († 373) írta. A szerző valójában ismeretlen. Mivel ez a hitvallás az ariánusok elleni harcban született, összekapcsolták az arianizmussal küzdő Athanasius nevével. A hitvallás azonban feltételezi a nagy zsinatok döntéseit – így a 451-ben tartott kalcedoni zsinatét is – tehát egyértelmű, hogy Athanasius halála után született. A hitvallás elsősorban tanítói jellegű.

³⁹ A *Niceai hitvallás* eredeti szövege görög volt, amely a kalcedoni zsinat aktáiban maradt fenn.

A mai magyar ökumenikus fordítások:

Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében.

És Jézus Krisztusban, az ő egyszülött Fiában, a mi Urunkban, aki fogantatott Szentlélektől, született Szűz Máriától, szenvedett Poncius Pilátus alatt; megfeszítették, meghalt és eltemették. Alászállt a poklokra, harmadnapon feltámadt a halottak közül, fölment a mennybe, ott ül a mindenható Atya Isten jobbján; onnan jön el ítélni élőket és holtakat.

Hiszek Szentlélekben. Hiszem az egyetemes Anyaszentegyházat, a szentek közösségét, a bűnök bocsánatát, a test feltámadását és az örök életet. Ámen.

Hiszek az egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek, minden láthatónak és láthatatlannak teremtőjében.

Hiszek az egy Úrban, Jézus Krisztusban, Isten egyszülött Fiában, aki az Atyától született minden idő előtt, Isten az Istentől, világosság a világosságtól, valóságos Isten a valóságos Istentől, született és nem teremtett, az Atyával egylényegű, és általa lett minden. Érettünk, emberekért és üdvösségünkért leszállt a mennyből. Megtestesült a Szentlélektől és Szűz Máriától, és emberré lett. Keresztre feszítették értünk Poncius Pilátus alatt, kínhalált szenvedett és eltemették, harmadnapon feltámadt az Írások szerint, fölment a mennybe, ott ül az Atya jobbján, újra eljön dicsőségben ítélni élőket és holtakat, és uralmának nem lesz vége.

Hiszek a Szentlélekben, Urunkban és éltetőnkben, aki az Atyától és a Fiútól származik, akit az Atyával és a Fiúval együtt imádunk és dicsőítünk, és aki szólt a próféták által. Hiszem az egy szent, egyetemes és apostoli egyházat. Vallom az egy keresztséget a bűnök bocsánatára. Várom a holtak feltámadását és az eljövendő örök életet. Ámen.

Credo a liturgiában

Ma a nyugati istentiszteleti típusban a Kyrrie és Gloria után a Credo a sorrendben harmadik állandó tétel, azaz ordináriumrész. A számtalan keresztény hitvallásformula közül az *Apostoli* és a *Nicea-konstantinápolyi hitvallás* került bele a liturgia gyakorlatába. (Nemcsak Nyugaton, de a keleti kereszténységben is használatos: a Jakab-, a Márk- és a Kriszosztomosz-liturgiában.)

A *Nicaenum* és az *Apostolicum* kialakulásának hátterében az egyház sokféle rövid hitvallásának gazdag gyűjteménye áll. Egészen rövid, néhány szavas, néhány mondatos hitvallások egész sora alakult ki a születő egyházban. A *Nicaenum* és az *Apostolicum* ezekből született, s rövid formálódás után elérte ma használatos alakját.

Karl Ferdinand Müller három hitvallástípusról beszél az ősegyházban: tagolásuk szerint van egy-, két- és háromtagú hitvallás.

Az Újszövetségi kor és az ősegyház hitvallásai

Az egytagúak elsősorban Krisztus-hitvallások:

Mt 16,16

„Simon megszólalt, és így felelt: *»Te vagy a Krisztus, az élő Isten Fia.«*” (Péter vallástétele Cézára Filippinél)

Mk 8,27

„Péter így válaszolt: *»Te vagy a Krisztus.«*” (Péter vallástétele Cézára Filippinél)

Lk 9,20

„Jézus így szólt hozzájuk: *»Hát ti kinek mondotok engem?«* Péter így felelt: *»Az Isten Krisztusának.«*”

Róm 10,9

„Ha tehát száddal Úrnak vallod Jézust, és szíveddel hiszed, hogy Isten feltámasztotta őt a halálból, akkor üdvözülsz.

1Kor 12,3

„Ezért tudtotokra adom, hogy senki sem mondja: *»Jézus átkozott«,* aki Isten Lelke által szól; és senki sem mondhatja: *»Jézus Úr«,* csak is a Szentlélek által.”

1Jn 4,15

„Ha valaki vallja, hogy Jézus Isten Fia, abban Isten marad, ő pedig Istenben.”

Zsid 4,14

„Mivel tehát nagy Főpapunk van, aki áthatolt az egeken, Jézus, az Isten Fia, ragaszkodjunk hitvallásunkhoz.”

Gazdagabb formát mutatnak már a következők:

1Kor 15,3kk

„Mert én elsősorban azt adtam át nektek, amit én magam is kaptam; hogy tudniillik *Krisztus meghalt a mi bűneinkért az Írások szerint. Eltemették, és – ugyancsak az Írások szerint – feltámadt a harmadik napon, és megjelent Kéfásnak, majd a tizenkettőnek. Azután megjelent...*”

2Tim 2,8

„Emlékezz arra, hogy *Jézus Krisztus, aki Dávid utóda, feltámadt a halottak közül. Erről szól az én evangéliumom.*”

1Pt 3,13–22

„Fenyegetésüktől pedig ne ijedjete meg, se meg ne rettenjete. Ellenben *az Urat, a Krisztust tartásotok szívetekben, és legyetek készen számot adni mindenkinek,*

aki számon kéri tőletek a bennetek élő reménységet. (...) mert Krisztus is szenvedett egyszer a bűnökért, az Igaz a nem igazakért, hogy Istenhez vezessen minket, miután halálra adatott test szerint, de megelevenítettett Lélek szerint. Így ment el a börtönben lévő lelkekhez is, és prédikált azoknak, akik egykor engedetlenek voltak, amikor az Isten türelmesen várakozott a Noé napjaiban a bárka készítésekor. Ebben kevés, szám szerint nyolc lélek menekült meg a vízen át. Most pedig titeket is megment ennek képmása, a keresztség, amely nem a test szennyének lemosása, hanem könyörgés Istenhez jó lelkiismeretért a feltámadt Jézus Krisztus által.”

Fil 2,5–11

„Az az indulat/érzés legyen bennetek, ami Krisztus Jézusban is megvolt: mert ő Isten formájában lévén nem tekintette zsákmánynak, hogy egyenlő Istennel, hanem megüresítette önmagát, szolgai formát vett fel, emberekhez hasonlónak lett, és magatartásában is embernek bizonyult; megalázta magát, és engedelmeskedett mindhalálig, mégpedig a kereszthalálig. Ezért fel is magasztalta őt Isten mindenek fölé, és azt a nevet adományozta neki, amely minden névnél nagyobb, hogy Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyeieké, földieké és földalattiaké; és minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére.”

A kéttagú formák Istenről/Istenhez és Jézusról/Jézushoz szólnak:

1Kor 8,6

„Mert vannak istenek, akár az égben, akár a földön, mint ahogyan sok Isten és sok úr van, nekünk mégis egyetlen Istenünk az Atya, akitől van a mindenség, mi is őérte, és egyetlen Urunk Jézus Krisztus, aki által van a mindenség, mi is őáltala.”

1Tim 6,13

„Meghagyom neked az Isten színe előtt, aki életet ad mindennek, és Krisztus Jézus színe előtt, aki Poncius Pilátus előtt bizonysgot tett azzal a szép hitvallással, hogy tartsd meg a parancsot szeptőltenül Jézus Krisztus megjelenéséig. Ezt a maga idejében megmutatja majd a boldog és egyetlen Hatalmasság, a királyok Királya és uraknak Ura. Övé egyedül a halhatatlanság, aki megközelíthetetlen világosságban lakik, akit az emberek közül senki sem látott, és nem is láthat: övé a tisztelet és az örökkévaló hatalom. Ámen.”

2Tim 4,1

„Kérve kérlek az Isten és a Krisztus Jézus színe előtt, aki ítélni fog élőket és holtakat; az ő eljövételére és országára kérlek: hirdesd az ígét...”

Trinitárius (szentháromsági) tartalmúak:

Mt 38,19

„Menjete el tehát, tegyete tanítvánnyá minden népet, megkeresztelve őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében, tanítva őket, hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam nektek; és íme, én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig.”

2Kor 13,13

„Az Úr Jézus Krisztus kegyelme, az Isten szeretete és a Szentlélek közössége legyen mindnyájatokkal!”

A Credo fejlődése

Ez a típus a korai egyházatyáknál bőségesen megtalálható, de fellelhető az egyiptomi egyházban éppen úgy, mint a korai római keresztelési liturgiában. Ez az *Apostolicum* órómai hitvallás őse:

*Hiszek Istenben, az Atyában, a Mindenhatóban,
és Jézus Krisztusban az ő egyszülött Fiában, Urunkban,
és Szentlélekben, az egy egyházat és a test feltámadását.*

Ebből a formából, a Krisztus-hitvallás kibővülésével alakult ki – sok variáción keresztül – az az alak, amely a mai napig *Apostoli hitvallásként* él az egyházban.⁴⁰

400 körül találjuk az első konkrét adatot Nicetas írásában, aki Remesiana püspöke volt.⁴¹ *De symbolo* című művében olvashatjuk az ősi, római, kilenctagú keresztelési hitvallás továbbképződött változatát – amely alapjaiban a keleti hitvallástípust követte, s amelynek gyökerei az apostoli időkből származtak.

*Hiszek Istenben, az Atyában, a Mindenhatóban,
És Jézus Krisztusban, az ő egyszülött Fiában, a mi Urunkban, aki a Szentlélektől és Szűz Máriától született, akit Poncius Pilátus alatt megfeszítettek és eltemettek, a harmadik napon feltámadt a halottak közül. Felment a mennybe, az Atya jobbján ül, és onnan jön ítélni élőket és holtakat.
És a Szentlélekben, a szent egyházat, a bűnök bocsánatát, a test feltámadását.*

400 körül ez az anyag már francia, angol, spanyol és német területen is megtalálható. Az összes nyugati, latin hitvallás erre az alapszövegre vezethető vissza.

Nyugaton a konzervatív szigorúság és a klasszikus stílusmegjelenés volt meghatározó, keleten a formálódásban nagyobb szabadságot és gazdagodást figyelhetünk meg.

Nyugaton elutasítják, hogy a liturgia a tévtanítók elleni harc színterévé váljék, Keleten egyre jobban belekerül az istentiszteletbe a tiszta tanítás harcossága védelmére. Mindez a hitvallásképződésre is hatással volt. Így tükrözi a *Niceai hitvallás* a 4. század krisztológiai harcait.

⁴⁰ Közismert a legenda, amely kegyes formában vezeti vissza az apostolokig a hitvallást, miszerint az tizenkét részre osztható, s úgy született, hogy minden apostol egy mondatot tett hozzá. Az *Apostolicum* apostolisága azonban nem a formájában, hanem a tartalmában érhető tetten.

⁴¹ Ma szerb terület.

325-ben egyetemes zsinatot hívtak össze Niceába. Ezen próbálták keresni azt a hitvallási formulát, amely általánosan elfogadható, elutasítja Arius tévtanítását. Cezáreai Eusebius javasolta saját egyházának keresztelési hitvallás formuláját. A bizottság azonban a jeruzsálemi kirajzáshoz tartozók anyagát fogadta el, és abba fűzte bele az arianizmus elleni tisztázó tanítást. Így született a *Niceai hitvallás*. Az arianizmus ellen harcoló betoldások a következők voltak: „valóságos Isten a valóságos Istentől, született, de nem teremtett, egylényegű az Atyával”.⁴² I. Theodosius alatt, a 381-ben megrendezett konstantinápolyi zsinatra összegyűlt százötven atya a hitvallás szövegét felújította, s ezért került be az egyháztörténetbe a *Nicea-konstantinápolyi hitvallás* (*Nicaeno-constantinopolitanum*). A pontos szövege a következő, harmadik egyetemes zsinatra, a 451-ben megrendezett kalcedoni zsinatra jelent meg. Így tehát a *Niceai hitvallás* a jeruzsálemi tradícióra visszavezethető, Niceában megfogalmazott, Konstantinápolyban pontosított hitvallásszöveg, amit a kalcedoni zsinat óta vett az egyház általános használatba. Az 589-es spanyol zsinaton, Toledóban döntöttek arról, hogy felveszik a mozarab miseliturgiába – az ariánusok elleni harc eszközeként. Ekkor jelenik meg a mondat: „Aki az Atyától és a Fiútól jön” – *ex Patre et Filio procedentem*. Amikor a 9. század kezdetén ez a mondat visszakerült Jeruzsálembe, hatalmas vitákat indukált a görögök között. Elindult a nagy szakadáshoz vezető „filioque-vita”. A *filioque* kifejezés a 11. században került be véglegesen a latin mise liturgiájának Credójába.

A mozarab misébe való bevezetéskor a Credót az átváltoztatás után – mialatt az ostyát magasra emelte – a pap intonálta, majd a gyülekezet folytatva végig énekelte. A 8. században a Karoling fennhatóság alatt álló frank területen is elterjedt a hitvallás használata. Spanyolországon, Anglián és a Karoling Birodalmon keresztül érkezett meg a hitvallás a római miseliturgiába 1014-ben, II. Henrik császár és VIII. Benedikt ösztönzésére. A római misében azonban sohasem volt olyan súlya, mint a reformáció egyházának istentiszteleti életében. Ez érthető abból, hogy mind az *Apostolicum*, mind pedig a *Nicaenum* eredetileg keresztelési hitvallás volt.

Mivel a hitvallás mindig a hívők hitvallása volt, Keleten természetesen formálódott úgy a „szereposztás”, hogy a gyülekezet mondta a hitvallást. Spanyol és francia területen is eleinte ez volt a gyakorlat. A 10. századtól azonban ezt a feladatot átvette a kórus. Ma ismét a gyülekezet feladata. Ha nem a kórus éneklje, a pap intonálja, és a gyülekezet folytatja.

Keleten a *Nicaenum* az istentisztelet állandó részévé vált. Helye a békecsók után, az offertórium előtt volt. A római misében az evangélium után, arra válaszként mondták vagy énekeltek, azaz az igei rész és a miseáldozat közé került. A keleti

⁴² A ὁμοούσιος – ὁμοιοῦσιος (homousziosz – homoiusziosz) vita amiatt a bizonyos egyetlen „i” betű miatt, amelynek következtében oly sokak kerültek ellentétbe egymással. ὁμοούσιος = ’azonos lényegű’ (ez a hivatalos egyház tanítása); ὁμοιοῦσιος = ’hasznló lényegű’ (isteni, teremtett lény).

gyakorlattal szemben a nyugati misében csak akkor használták a hitvallást, ha a nap vagy az ünnep dogmatikai tartalma megtalálható volt a hitvallás felsorolásában.

Az *Apostolicum* helye a keresztelési liturgiában és az imaórák liturgiájában volt. Az imaórákban a középkortól kezdődően a *Miatyánk*hoz és az *Ave Mariá*hoz hasonlóan a napi officium kezdetén és végén és a prima kezdetén mondták el.

Credo a reformáció egyházában

A reformáció istentiszteleti rendjeiben a Credo, hasonlóan a Glóriához, nem tartozott a nélkülözhetetlen elemek közé. Ennek magyarázata a római tradícióban található, ahol a hitvallás ajánlott, de a lelkész rendelkezhet a használata ügyében.⁴³ A Luther-féle *Német misével* viszont egyre jobban elterjedt a gyülekezeti ének formájába öntött hitvallás: „Wir glauben all an einen Gott.”

Luther latin vers alapján írta a szövegét 1524-ben, a dallam pedig a 15. századból való:

Wir glauben all an einen Gott, Schöpfer Himmels und der Erden, der sich zum Vater geben hat, daß wir seine Kinder werden. Err will uns allzeit ernähern, Leib und Seel auch wohl bewahren; allem Unfall will er wehren, kein Leid soll uns widerfahren. Er sorget für uns, hü' und wacht; es steht alles in seiner Macht.

Wir glauben auch an Jesus Christ, seinen Sohn und unser Herren, der ewig bei dem Vater ist, gleicher Gott von Machtrund Ehren, von Maria, der Jungfrauen, ist ein wahrer Mensch geboren durch den Heiligen Geit im Glauben; für uns, die wir warn verloren, am Kreuz gestorben und vom Tod wider auferstanden durch Gott.

Wir glauben an den Heiligen Geist, Gott mit Vater und dem Sohne, der aller Schwachen Tröster heißt und mit Gaben zieret schöne, die ganz Christenheit auf Erden hält in einem Sinn gar eben; hier all Sünd vergeben werden, das Fleisch soll auch wieder leben. Nach diesem Elend ist Bereit' uns ein Leben in Ewigkeit. Amen.

Mai fordítása az *Evangélikus énekeskönyvben* (EÉ 1982) ebben a formában található:

Mi valljuk: hiszünk Istenben, / Menny, föld nagy Teremtőjében, / Ki édesatyánk lett nekünk, / Hogy mint gyermekei éljünk. / Táplál ő mindenkor minket, / Óvja testünket, lelkünket, / Védelmet, hogy kár ne érjen, / És ő tart meg a veszélyben. / Jó tévő, áldó, őriző, / Mindenható egy Isten ő.

Mi valljuk: hiszünk Jézusban, / Isten Fiában, az Úrban, / Ki öröktől Atyjánál van, / És egy vele méltóságban. / Szűztől született minékünk, / Felvette emberi testünk, / Fogantatott Szentlélektől, / És megváltott bűneinkből. / Meghalt miértünk Keresztfán, / S feltámadt húsvét hajnalán.

Mi valljuk: a Szentlélekben / Hiszünk, mi hű Segítőkben, / Atya-Fiával egy Isten. / Ajándékot oszt nagy bőven. / Eggyé teszi Krisztus népét, / Hisszük Szentek közösségét,

⁴³ Cantari solitum non duplicat, tamen et hoc habet in manu episcopus.

/ Hiszünk a bűnbocsánatban, / Testünk feltámadásában, / Hogy utunk végén minket már / A mennyben örök élet vár.

Ennek helye az Evangélium és a Praedicatio közé került. A *Nicaenum*ot is ezen a helyen mondták vagy énekelték: latinul vagy németül. Arra is volt példa, hogy a liturgus által latinul énekelt *Nicaenum* után a gyülekezet énekelt a hitvalláséneket. A *Nicaenum* mellett az *Apostolicum*ot is megtaláljuk, jóval ritkábban, a középkori prédikációs istentiszteletek mintájára, az igehirdetés után, a szószékről mondván. Néhány esetben előfordult az is, hogy a Praedicatio elé, a *Nicaenum* helyére került. Volt arra is példa, hogy a Credo az úrvacsorai részbe került, az úrvacsorai prédikáció és a gyónás utánra vagy a Miatyánk és az olvasmány (1Kor 11) után, a gyónás elé.

Calvin 1542-es rendjében a Credót énekelték, mégpedig az *Apostolicum*ot a Miatyánk után és a szereztetési igék előtt. Volt azonban arra is példa, hogy a Communio után mondták el a hitvallást.

A 16. századi Cantionalékban is az evangéliumolvasás után találjuk a Credót – akár latin formájában, akár gyülekezeti énekként.

Megállapítható, hogy a hitvallás a reformáció egyházaiban nemcsak gazdagabb formavilágot kapott (gyülekezeti ének), de a helyét is rugalmasan kezelték. Ez természetesen liturgikus bizonytalanságot is jelentett. Talán emiatt figyelhető meg, hogy a 17. században vagy visszaszorult a hitvallás gyakorlata, vagy más énekekkel váltották ki. A gregorián formák lassan eltűnnek, s vagy szóban hangzik a Credo, vagy ének formájában. A *Niceai hitvallás* szinte teljesen eltűnik a protestáns használatból, s a Credo-ének átmegy – legtöbbször már egészen más tartalommal – igehirdetés előtti énekké. A 17–18. században ez a folyamat nemcsak formai változásokat hoz és mutat, hanem hitproblémákat is jelez.

A 19. században itt is döntő változás történt. A liturgikus restauráció a Credót is visszaemelte a gyakorlatba – a Kyriével és a Glóriával együtt. Ez azonban elsősorban az *Apostoli hitvallást* jelentette. A 20. századi liturgiai mozgalmakban azonban már a *Niceai hitvallás* használata is újra megjelenik.

A mai hivatalos magyar református istentiszteleti rendtartás az „Istentisztelet rendje” című fejezetben beszél az istentisztelet elemeinek szerves egységéről. Ebben a szakaszban egyetlen szó sem esik hitvallásról. Az Úrnap délelőtti istentiszteleti rend⁴⁴ az úrvacsorai részben adja meg a hitvallás helyét az úrvacsorai imádság és a vallástétel és fogadalom (úrvacsorai kérdések) között. Bevezető mondatában ez áll: „Bűneink megvallása után tegyünk vallást hitünkről! Mondjuk el együtt az Apostoli hitvallást.” Az új egyetemes magyar református istentiszteleti rendtartás a vasárnap délelőtti istentisztelet végére helyezi a Credót. Lehet ez az *Apostoli hitvallás* vagy a *Heidelbergi káté* 1. kérdésének felelete. A Credo pozícióját meghatározó bevezetője így hangzik: „Végezetül gyertek, tegyünk vallást a mi hitünkről, elmondván az

⁴⁴ *Református istentiszteleti rendtartás*, 63–69. o.

egyetemes keresztyén anyaszentegyház hitvallását (vagy a *Heidelbergi káté* bizonyoság-tételét).⁴⁵ A rend lehetővé teszi (e helyett vagy ez után – ez nem derül ki) hitvalló ének éneklését. Az úrvacsorai istentiszteletben ez a rend szintén a bűnbánó imádság után, a nyilvános vallástétel és fogadalom közé teszi az *Apostoli hitvallást*.

A mai evangélikus rend⁴⁶ az olvasmány után, a prédikáció előtt szerepelteti a hitvallást, lehetővé téve a *Niceai hitvallás* használatát is. A 2007-ben végső formájában megjelent *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv*⁴⁷ az igehirdetés után, a teljes igei rész végére helyezi a hitvallást, az *Apostolicumot* és *Nicaenumot* egyaránt ajánlja.

Az új német agenda, az *Evangélikus Gottesdienstbuch* alaprendjei többféle variációt tartalmaznak. Az I. alapformában az evangélium után, az igehirdetés előtt hangzik a hitvallás, a II. alapformában pedig a prédikációt követi.

Sanctus

Bevezetés

Az igeliturgiát körülölelő három ordináriumtétel, a Kyrie – Gloria – Credo után a következő állandó rész már az eukharisztia liturgiájában található. Bár önálló tételként beszélhetünk róla, mégis kiszakíthatatlan abból a nagy ívből, amit a „nagy eukharisztikus imádság” címszóval szoktunk emlegetni. Mivel szerves része annak, csak abban a környezetben érthető, ezért a következőkben újra meg újra érintjük a liturgia Sanctust körülvevő anyagait is. A Sanctus a gyülekezet akklamációja a Praefatio és a szerzési igékre vezető Epiklézis között.

A negyedik ordináriumtétel szövegében ószövetségi gyökertű, gondolatvilágában a legősibb emberi motívumok találhatók, mai vonatkozásában viszont az egyik legproblematikusabb szöveg.

Vegyük sorra ennek az állításnak az egyes elemeit.

A Sanctus ószövetségi gyökere

Az ószövetségben 511-szer szerepel a szent kifejezés (שֶׁדָּקָה), amelyet különféle tárgyakra, eszközökre, fákra, helyekre, szolgálatokra, Isten embereire alkalmaznak. Mint jelzőt Istenre magára alkalmazva már ritkábban találjuk, ahol viszont megjelenik, igen hangsúlyos. Isten szentségéről, szent voltáról nemcsak direkt, hanem közvetett módon is szól a Szentírás.

⁴⁵ *Református istentiszteleti rendtartás*, 27. o.

⁴⁶ *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986.

⁴⁷ *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.

Isten szentségéről a leghangsúlyosabban Ézs 6,3-ban olvasunk. Ez szerepel a liturgiába átkerült hármas formában.⁴⁸

Ézs 6,1–8

„Uzzijjá király halála évében láttam az Urat, magasra emelt trónon ülve. Palástja betöltötte a templomot. Szeráfok álltak mellette, hat-hat szárnya volt mindegyiknek: kettővel arcát takarta el, kettővel lábát fedte be, kettővel pedig repült. Így kiáltott egyik a másiknak: *Szent, szent, szent a Seregek Ura, dicsősége betölti az egész földet!* A hangos kiáltástól megremegtek a küszöbök eresztékei, és a templom megtelt füsttel. Ekkor megszólaltam: *Jaj nekem! Elvesztem, mert tisztátalan ajkú vagyok, és tisztátalan ajkú nép között lakom. Hiszen a Királyt, a Seregek Urát látták szemeim! És hozzám repült az egyik szeráf, kezében parázs volt, amelyet fogóval vett le az oltárról. Számhoz érintette, és ezt mondta: Íme, ez megérintette ajkadat, bűnöd el van véve, vétkeid meg van bocsátva. Majd az Úr szavát hallottam, aki ezt mondta: Kit küldjek el, ki megy el követségünkben? Én ezt mondtam: Itt vagyok, engem küldj!*”

Az Ószövetség számtalan helyen szól Isten szentségéről, a Szentnek járó tiszteletről, a Szent közelében végzett szolgálatról, a Szent imádásáról.

3Móz 10,3

„Mózes így szólótt Áronhoz: *Erről beszélt az Úr, amikor azt mondta: A hozzám közelállókon mutatom meg, hogy szent vagyok, és az egész nép előtt, hogy dicsőséges vagyok! Áron némán hallgatott.*”

3Móz 20,26

„*Legyetek előttem szentek, mert én, az Úr, szent vagyok, és elkülönítetek benneteket a népektől, hogy az enyéim legyetek.*”

Józs 24,19

„*Akkor Józsué ezt mondta a népnek: Nem tudjátok ti szolgálni az Urat, mert szent Isten ő, féltőn szerető Isten ő, nem tűri el hitzegéseiteket és vétkeiteket!*”

1Sám 6,20

„*Azért ezt mondták a bétémesi emberek: Ki állhat meg az Úrnak, ennek a szent Istennek a színe előtt? És a láda hova kerüljön innen?*”

1Krón 16,8

„*Adjatok hálat az Úrnak, hívjátok segítségül nevét, hirdessétek tetteit a népek közt! Énekeljétek, zengjétek zsoltárt neki, emlegessétek minden csodáját! Dicsőítsétek szent nevét, szívből örüljenek, akik keresik az Urat.*”

⁴⁸ Ézs 6,3:

וְקָרָא זֶה אֱלֹהֵי וְיֹאמַר קְדוֹשׁ
קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ יְהוָה צְבָאוֹת
מִלֵּא כָל־הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ:

Zsolt 22,3–7

„Istenem! Hívlak nappal, de nem válaszolsz, éjszaka is, de nem tudok elcsendesedni. Pedig te szent vagy, trónodon ülsz, rólad szólnak Izráel dicséretei. Benned bíztak őseink, bíztak, és megmentetted őket. Hozzád kiáltottak segítségért, és megmenekültek, benned bíztak, és nem szégyenültek meg. De én féreg vagyok, nem ember, gyaláznak az emberek, és megvet a nép.”

Zsolt 99,1–3

„Uralkodik az Úr, reszkessenek a népek! A kerúbokon trónol ő, remegjen a föld! Nagy az Úr a Sionon, magasan fölötte van minden népnek. Magasztalják nagy és félelmes nevét, mert szent ő!”

Zsolt 99,9

„Magasztaljátok Istenünket, az Urat, és imádjátok őt szent hegyén, mert szent az Úr, a mi Istenünk!”

A legősibb emberi megnyilvánulások egyike

Ugyanakkor az istentisztelet szempontjából is fontos tény az, hogy a végső valóság szentségéről szóló beszéd vagy ének a legősibb emberi megnyilvánulások közé tartozik. Az emberiség történelme és a vallástörténet egyaránt arról beszél, hogy különböző indítékkal (tisztelet, félelem, a kérés-könyörgés alátámasztása) szólt, énekelt az ember a felette érzett hatalom, istenség szentségéről. Ez elsősorban azt a kontrasztot fejezte ki, amit az ember érzett: az Isten hatalmas, az ember apró; az Isten tökéletes, az ember tökéletlen; az Isten tiszta, büntelen, az ember pedig bűnökkel szennyezett, vétkes. Ez a történelmen és a vallástörténeten végighúzódó motívum a kereszténység számára sajátos tartalmat kapott. Az Isten szentségét az evangéliumi közelség nem szünteti meg, nem is kisebbíti, hanem még jobban elmélyíti. Az istenfélelemben hitét gyakorló egyház Krisztusban ismerte meg az Istent, akit Atyának szólíthat, akihez közvetlenül fordulhat. A Szent közelségében ugyanúgy le kell vetni a sarut, mint ahogy Mózesnek ezt kellett tennie.⁴⁹ Ebben az értelemben a keresztény istentisztelet már az újszövetségi tartalmat veszi át.

Mai vonatkozások

Mai világunk szempontjából sajátos akusztikája van az istentisztelet Sanctus tételének. A felvilágosodást és a racionalizmust követő folyamatok, az értelem trónra törése, a szekularizáció előretörése, a technikai forradalom tudatformálása, az emberiség nagykorúságérzete vagy kitörölte a szótárból, vagy a passzív szókincsbe helyezte a szent szót. A szent kifejezés vagy pejoratív értelmet kapott (lásd „szenteskedő”), vagy funkcióját veszítette, hiszen az ember önmagával foglalkozott, már csak önmagában

⁴⁹ „Isten ekkor azt mondta: Ne jöjj közelebb! Oldd le sarudat a lábadról, mert szent föld az a hely, ahol állasz!” (2Móz 3,5) Ugyanez Jákóbbal kapcsolatban: „Az Úr seregének a vezére ezt felelte Józsuének: Oldd le sarudat a lábadról, mert szent az a hely, ahol állsz. Józsué pedig úgy tett.” (Józs 5,15)

bízott. A deheroizálás folyamata is ebbe az irányba mutatott. A demokratizmus helytelen értelmezése sorra rombolta és szüntette meg a tekintélyt. Az értékátrendeződés, az értékrend változása (megszűnése és újak érkezése) sem értelmezte többé a szent és a profán (nem szent) közötti különbséget. A materializmus – akár elvi, akár gyakorlati materializmusról beszélünk – nem tudta értelmezni a szent fogalmát. A 19–20. századi folyamatok egyik, tragédiát hozó eredménye, hogy semmi sem szent többé. Ez az egyházak számára negatívnak tűnő folyamat azonban elérkezett ahhoz a ponthoz, ahol a „szent” szó újra előkerülhet, megtisztulhat, megtelhet tartalommal. Az alapjában véve negatívnak ítélt helyzet valójában lehetőség a mai egyház számára. Nagy lehetőség és kihívás a szó újra értésére és újraértetésére.

A neves német teológus-filozófus, Rudolf Otto döböntette rá a gondolkodó világot arra, hogy a „szent”-tel nem számoló emberiség homokba dugja a fejét. Híres – ma már alapl műinek számító – könyve ezt a címet viseli: *Das Heilige (A szent)*.⁵⁰

A 20. század végén Manfred Josuttis göttingeni teológus állította a szentről szóló tanítást munkásságának középpontjába. A szenttel való találkozás egyik fő lehetősége – állítja Josuttis – az istentisztelet.⁵¹ Az egyház aktív szolgálattevői útikalauzok, vezetők; feladatuk, hogy sajátos eszközeikkel elvezessék a mai embert a szenthez.

Sajátos kihívása, egyedi feladata a mai kereszténységnek, hogy újra tanulja s újra tanítsa a mai fogyasztói és élménytársadalomban⁵² a szent fogalmát.

Zsidó istentisztelet

A zsidó istentiszteletben fontos szerepe volt és van Isten neve dicséretének, a Szent tiszteletének. A zsinagógai napi imádság – a *kedusa* – ismert volt a csírázó keresztény gyülekezetekben. Ennek átvétele – a szoltárokhoz hasonlóan – természetes folyamatnak tekinthető. A szombat (*sabbat*) reggeli zsinagógai imádságok mind a mai napig tartalmazzák a Sanctus – a háromszor szent (*triszagion*) – ősi formáját. A gyülekezet a második áldásmondás után felemelkedik, s az előimádkozó felszólít: „szenteljük meg a Te nevedet”, majd együtt mondják a kedusát.⁵³ Ez három versből áll, amit a gyülekezet váltakozva mond. Az első az Ézsaiásnál található „angyallátomás” szövege. A második vers Ezékiel próféta mennyei víziója.⁵⁴ A harmadik rész az úgynevezett szombati Mussafa-imádság. Mindez rezponzórikus formában a teljes egészében Istent magasztaló, szentségét dicsőítő imádság.⁵⁵

⁵⁰ OTTO, Rudolf: *Das Heilige*. München, 1917. Magyarul: OTTO 1997.

⁵¹ JOSUTTIS 1991.

⁵² Vagy ahogyan Joachim Kunstmann találóan nevezi: az *opciós társadalomban*. KUNSTMANN 1997.

⁵³ Vö. DONIN 1986, 116. o.

⁵⁴ Ez 3,12: „Ekkor fölemelt engem a lélek, hátam mögött pedig nagy, dörgő hangot hallottam: Áldott az Úr dicsősége az ő szent helyén!”

⁵⁵ Vö. TREPP 1992, 152. o.

Újszövetségi vonatkozások

A „szent” újszövetségi vonatkozásai jelzik azt a gazdagodást, amit a szó a kereszténység használatában kapott. A fogalom főleg Isten egykori, majd új választott népére vonatkozik. A szent nem erkölcsi, hanem teológiai fogalom, nem a különleges képességűek gyűjtőneve, hanem az Istenhez tartozóké. Ilyen értelemben akár Istenről, akár emberekről szól, az Isten jelzője a szent. Néhány idézet következik.

Mária éneke szól először és hangsúlyosan Isten szentségéről:

Lk 1,46–50

„Mária pedig ezt mondta: »Magasztalja lelkem az Urat, és az én lelkem ujjong Isten, az én Megtartóm előtt, mert rátekintett szolgálóleánya megalázott voltára: és íme, mostantól fogva boldognak mond engem minden nemzedék, mert nagy dolgokat tett velem a Hatalmas, és szent az ő neve, irgalma megmarad nemzedékről nemzedékre az őt féléőkön.«”

Jézus Istent nevezi szentnek, de már Atyaként emlegetve:

Jn 17,11

„Többé nem vagyok a világban, de ők a világban vannak, én pedig tehozzád megyek. Szent Atyám, tartsd meg őket a te neved által, amelyet nekem adtál, hogy egyik legyenek, mint mi!”

Hamarosan megjelenik Jézus személyével kapcsolatban is a szent jelző:

ApCsel 4,27–28

„... a te szent Szolgád, Jézus ellen, akit felkentél, valóban megegyezett Heródes és Poncius Pilátus ebben a városban a pogányokkal és Izráel népével, hogy végrehajtsák mindazt, amiről kezded és akaratod előre elrendelte, hogy megtörténjék.”

ApCsel 4,29–30

„Most pedig, Urunk, tekints az ő fenyegetéseikre, és add meg szolgálóidnak, hogy teljes bátorsággal hirdessék igédet; te pedig nyújtsd ki a kezedet gyógyításra, hogy jelek és csodák történjenek a te szent Szolgád, Jézus neve által.”

A szentek a Szent Isten elhívottai, akiket megszentelődésre hívott el:

1Pt 1,14–16

„Mint engedelmes gyermekek ne igazodjatok azokhoz a korábbi vágyaitokhoz, amelyek tudatlanságotok idején voltak bennetek, hanem – mivel ő, a Szent hívott el titeket – magatok is szentek legyetek egész magatartásotokban, úgy, amint meg van írva: »Szentek legyetek, mert én szent vagyok.«”

A szent kifejezés a Jelenések könyvének terminológiájában tér újra vissza – az imént

vázolt tartalom közös értelmével s már a korai liturgikus fejlődést visszatükröző mondatával, amely az ézsaiási textust ismét a mennyei liturgia keretei közé állítja:

Jel 3,7

„A filadelfiai gyülekezet angyalának írd meg: ezt mondja a Szent, az Igaz, akinél van a Dávid kulcsa, és amit kinyit, senki nem zárja be, és amit bezár, senki nem nyitja ki...”

Jel 4,8

„A négy élőlény, amelynek egyenként hat szárnya volt, körös-körül és belül tele volt szemekkel, és szünet nélkül, éjjel és nappal ezt mondta: »Szent, szent, szent az Úr, a mindenható Isten, aki volt, és aki van, és aki eljövendő!«”

Jel 6,10

„És hatalmas hangon kiáltották: »Urunk, aki szent és igaz vagy, meddig nem ítélsz, és meddig nem állsz bosszút a mi vériünkért azokon, akik a földön laknak?«”

Jel 15,3–4

„...és énekelték Mózesnek, Isten szolgájának énekét és a Bárány énekét: »Nagyok és csodálatosak a te műveid, mindenható Úr Isten, igazságosak és igazak a te utaid, népek királya: ki ne félne téged, Urunk, és ki ne dicsőítené a te nevedet, hiszen egyedül Te vagy szent: mert a népek eljönnek mind, és leborulnak előtted, mert nyilvánvalóvá lettek igazságos ítéleteid.«”

Sanctus a liturgiában

A liturgiában a tipikus – bibliai mondatok egymás mellé állításából formálódott – folyamatban kikristályosodott Sanctus-szöveg a következő:

Szent, szent, szent a seregek Ura, Istene,
dicsősége betölti a mennyet és a földet,
hoszanna a magasságban,
áldott, aki jön az Úr nevében,
hoszanna a magasságban.

Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth.
Pleni sunt caeli et terra Gloria tua,
Hosanna in excelsis.
Benedictus qui venit in nomine domini.
Hosanna in excelsis.

“Άγιος, ἅγιος, ἅγιος κύριος Σαβαοθ.
πλήρης πᾶσα δόξης αὐτοῦ
ὠσαινα τῷ υἱῷ Δάυιδ.
εὐλογούμενος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνοματι κυρίου
ὠσαινα ἐν τοῖς ὑψίστοις

A már idézett ószövetségi és újszövetségi gyökereken kívül itt a következő elemek találhatóak:

- a Gloria korábbi fejezetben ismertetett motívumai a doxológia különböző formáiról;
- a Benedictus szövege: „Áldott, aki jön az úr nevében” – Zsolt 118,26; Mt, 21,9.

(A Benedictus szövegénél két másik igehely vonatkozására is figyelniünk kell: Lk 19,38, illetve Jn 12,13. Mindkettő a jeruzsálemi bevonulás párhuzamos helye, de a Benedictus-szövegrész eltér.⁵⁶)

A Sanctus helye a liturgiában

A Sanctus csak mesterségesen mondható külön tételnek. A Praefatio indító mozzanata a *sursum corda*. A szív felemelésével elindul az a hálaadó, dicsőítő folyamat, amely az igeliturgia kezdetén a Kyrie – Gloria – Credo hármásában megalapozást nyert, s amely majd az úrvacsora nagy találkozásában jut el a teljességéig. A Praefatio bevezető mondata – „Vere dignum et iustum est” (méltó és igaz, illő és üdvösséges) – biztatja az egyházat Isten imádatára. Az imádság – egyházi esztendő szerint – változó része utal Isten hatalmas tetteire, amelyet Krisztusban tett nyilvánvalóvá. Ez készíteti Isten mindenkori népét – az üdvözültek mennyei seregét, az angyalokat és a földön küzdő egyházat – a dicsőítésre. Az egyház itt belekapcsolódik a mennyei istentisztelet örök jelenébe, és folytatja az ősidők óta és örökké zengő éneket a „háromszor szent”-et. A szent Isten jelenléte imádatra készítette népét, annak tagjait. Krisztus, az emberré lett Isten valóságos jelenléte az úrvacsorában (eukharishtiában) imádatra indítja a kereszténységet.

A Sanctus hármassága a keresztény liturgiában egyértelműen a Szentháromság Isten dicséretét jelzi. A múltban gyökerező, a Szentháromság Istent dicsérő liturgiai forma bekapcsol a jelen és az örök jelen Isten-imádásába, hogy az örök élet távlatára irányítsa az egyház tekintetét. Az eszkatologikus távlatok az érkező személyére mutatnak: áldott, aki az Úr nevében jön.

Sanctus a liturgiátörténetben

Mivel a Sanctus istentiszteleti használata a zsinagógai imádságra vezethető vissza, igen korai liturgikus elemről szólhatunk. Ugyanakkor pontos megjelenése a keresztény gyakorlatban nem ismeretes. Római Kelemen levelében – az első évszázad fordulója körül – találunk már utalást Dán 7,10kk-re,⁵⁷ illetve Ézs 6,3-ra. Az *Apostoli konstitúciók* 8. kötetében találjuk Szerapion hálaadó imádságát, az Euchologiont.

⁵⁶ Lk 19,38: „...ezt kiáltották: »Áldott, a király, aki az Úr nevében jön! A mennyben béke és dicsőség a magasságban!«” Jn 12,12–13: „Másnap, amikor az ünnepre érkező nagy sokaság meghallotta, hogy Jézus Jeruzsálembe jön, pálmaágakat fogtak, kivonultak a fogadására, és így kiáltottak: »Hozsánna! Áldott, aki az Úr nevében jön, az Izráel Királya!«”

⁵⁷ Dániel próféta látomása a trónján ülő és ítélkező Istenről.

Ebben már olvasható a Sanctus, s ettől kezdve minden keleti liturgiában fellelhető. A keleti liturgiák kettős „háromszor szentet” is használtak. Nagypéntek kivételével a Sanctus a keleti istentisztelet állandó részévé vált. Nyugaton hasonlóan, már egész korán megtalálható a Sanctus. Keleten is, Nyugaton is a „háromszor szent” létezett a jól ismert Benedictus folytatással, de egy egyszerűbb záradékkal is: „Áldott legyen örökké. Ámen.”

Nyugaton a 7. századtól kezdve a Sanctus és a Benedictus végleges, állandó összefonódását figyelhetjük meg. Hasonlóan a többi ordináriumtételhez, a Sanctus tropizálása is hamarosan megkezdődött.

A Sanctust eredetileg a nép énekelte. A 6. századtól kezdve ezt egyre inkább átvette a papság, illetve a kórus. Ez azután – a többszólamúság megjelenésével – szabállyá is vált, s ezzel mint népének el is tűnt.⁵⁸ Az Isten dicsőítésébe ezen a helyen az orgona is egyre nagyobb és egyre önállóbb szerepet kapott. Nem csupán kísérő funkciója volt, hanem a Sanctuson belül – az öröm kifejezésére⁵⁹ – önálló részeket is játszhatott, hasonlóan, mint a zoltároknál az egyéb hangszerek.

1600 körül elválasztották a Sanctust a Benedictustól. A Benedictust az „átváltoztatás” után a kórus énekelte. A 15–16. századi misékben a Sanctust az ünnepi alkalmakon szinte kivétel nélkül több szólamban énekeltek.

A Sanctus és a reformáció

Luthernél a Sanctus többféle megjelenési formájával is találkozunk. A *Formula missae*ben a Praefatio így fejeződik be: „per Christum dominum nostrum.”⁶⁰ Ez közvetlenül folytatódott a *Qui pridie*vel,⁶¹ a szereztetési igékkel. Ehhez kapcsolódott a Sanctus a hozsannával, amit a kórus énekel. Ez alatt történt az eleváció. A *Német misé*ben (*Deutsche Messe*) nincs Praefatio. A szerzési igék és az eleváció után közvetlenül következik a kiosztás, és ezalatt énekeltek az éneket: „Jesaja dem Propheten”⁶² vagy még két másik ének egyikét: „Gott sei gelobet und gebenedeiet”⁶³; illetve „Jesus

⁵⁸ Vö. MÜLLER 1955.

⁵⁹ Így írja Durandus – idézi JUNGSMANN 1948, 160. o.

⁶⁰ „...a mi Urunk Jézus Krisztus által.”

⁶¹ Szó szerint: „...aki az azt megelőző napon” (az előéjszakán).

⁶² Sajátos magyar fordítása megtalálható a *Luther Márton egyházszervező inatai* című műben, ahol Luther *Deutsche Messe* című művét Paulik János fordította. Itt megtalálható a német Sanctus kottás anyaga is dr. Vietoris József verses fordításában: „Ézsaiás próféta látta őt, / Mert megjelent a jós az Úr előtt, / Fényes, magas királyi széken ült, / Prémes palástja messze elterült. / Jobb s bal felől egy-egy szeráfja állt, / Ha szárny jelentvén az Úr angyalát / Kettő védőn hajolt arcuk felé. / A második pár lábukat fedé, / Lebegve tartá fent a harmadik, / És ajkukról e szózat hallatik: / Szent, szent az Isten, a Mindenható, / Szent, szent az Isten a Mindenható, / Szent, szent az Isten, a Mindenható! / Dicsőségéhez nincsen fogható! / Ég s föld betelve őt magasztalá, / Míg rája lassan felhő szállt alá.” – Pozsony, 1908. 474. o.

⁶³ „Isten legyen magasztalt és áldott.”

Christus unser Heiland”.⁶⁴ Ez azt jelenti, hogy Luther koncepciójában a Sanctus ismét gyülekezeti énekké vált. A Sanctus-énekek egész sora született meg a reformáció időszakában, javarészüik de tempore jelleggel.

A 17–18. században egyre inkább gyengül a Sanctus szerepe, s ahol egyáltalán megmarad a liturgiában, ott is változó a helye. A 19. századtól kezdődően erősödik meg ismét a pozíciója, és nyeri el újra a ma is használatos helyét a Praefatio után.

Összefoglalás

Imádás és várákozás egyszerre kap medret az egyház ősi énekében, a Sanctusban. Benne folytatódik az adott istentisztelet és az élet istentiszteletének alapvető jellemzője: Isten dicsérete az egyház s benne a keresztyén ember életének értelme.

Ákár az ézsaiási, akár a Máté-féle textusra gondolunk, mindkettőben olyan szituációt találunk, ahol fellelkesült, tüzes, izzó hangulat van. A Sanctus éneke nem objektív információközlés Isten nagyságáról, hanem azoknak az éneke, akik megtapasztalták s újra meg újra megtapasztalják a Szent közelségét. Ezzel a tűzzel énekelheti tovább az egyház ezt a csodálatos éneket, az úrvacsorai liturgia hálaadásának és ujjongásának egyik csúcsát.

Agnus Dei

Krisztus, Isten Báránya, ki a világ bűnét hordozod, irgalmazz nekünk.

Krisztus, Isten Báránya, ki a világ bűnét hordozod, irgalmazz nekünk.

Krisztus, Isten Báránya, ki a világ bűnét hordozod, adj nekünk békét.

Agnus Dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis.

Agnus Dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis.

Agnus Dei qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem.

Bevezetés

Az Agnus Dei az istentisztelet igazi úrvacsorai éneke. A Communio részhez tartozik. Története – hasonlóan az ordináriumrészek mindegyikéhez – Keleten kezdődött. A bizánci liturgiában a kenyértörés alatt – az egyházi évnek, illetve az ünnepnek megfelelően változva – egy éneket énekeltek. Ez volt a κοινωνικόν (koinonikon). Hasonló funkciójú éneket Nyugaton is találunk: az ambrozián misében ezt az éneket *Confractorium*nak nevezték.

⁶⁴ „Jézus Krisztus, mi üdvözítőnk.”

Történeti háttér

Amikor a szír származású pápa, Sergius († 701) Rómába került, hiányolta a kenyértörés alatti himnuszt. Ekkor határozta el az Agnus Dei bevezetését. Döntésének oka az volt, hogy a görögöknél a konszekrált (átváltoztatott) kenyeret, amelyet közvetlenül a Communio előtt megtörttek, „báránynak” hívták – utalással Krisztus szenvedésére és halálára. Az Agnus Dei a Gloria in excelsis ünnepi formájából (Laudamus te) úgyis ismert volt. Az Agnus Deit addig énekelték, amíg a kenyértörés be nem fejeződött. Így vált az áldozat gondolatát felvevő, litánia jellegű himnusz az úrvacsorai liturgia részévé.

Aranyszájú Szent János liturgiájában a pap a kenyér négy részre törésénél a következő szavakat mondja:

„Megtöretik és széttöretik Istennek Báránya, aki megtörhető, de meg nem osztható, aki mindig eledelül szolgál, de soha el nem fogy, hanem aki a benne részesülőket megszenteli.”⁶⁵

Később – a 9. század táján – amikor a kenyértörés elmaradt, hiszen bevezették a kisebb kenyérdarabokat, az ének háromszori ismétlődésre korlátozódott. Ez a 12. századtól kezdve állandósult. Így vált az Agnus Dei a római liturgiában Communio-énekké. A gall liturgiában a békecsók alatt (Pax), a Preatatio előtt énekelték. Az „Adj nekünk békét” hozzátétel – „Dona nobis pacem” – a 11. század óta ismert. Addig az „irgalmazz nekünk” – „miserere nobis” – szerepelt záradékként. A „dona nobis pacem” záradék minden valószínűség szerint ténylegesen összefügg a békecsókkal s az azt bevezető kánonimádsággal: „Úr Jézus Krisztus, te azt mondtad apostolaidnak, békességet adok néktek...”⁶⁶ A halotti misékben a „miserere nobis” helyett „dona eis requiem” szerepelt, s a harmadik ismétlés záradékként: „requiem sempiternam”.

Sergius pápa döntése, majd rendelete nyomán az Agnus Dei a pap és a nép közös énekévé vált. Ahogy a többi ordináriumtéttel kapcsolatban is megfigyelhető, később ez is átkerült a kórushoz. Az Agnus Deit is gazdagon tropizálták a középkortól kezdve.

Bibliai háttér

Az Agnus Dei szövegének alapja Keresztelő János bejelentése, amely János evangéliumában első fejezetében kétszer is megjelenik.

⁶⁵ BERKI 1980.

⁶⁶ Eredeti, latin formájában: „Domine Jesu Christe, qui dixisti apostolis tuis: pacem reliquo vobis...”

Jn 1,29

„Másnap János látta Jézust, amint jön felé, és így szólt: »Íme, az Isten Báránya, aki hordozza a világ bűnét!«”

Jn 1,35–36

„Másnap ismét ott állt János két tanítványával együtt, és rátekintve Jézusra, aki arra járt, így szólt: »Íme, az Isten Báránya!«”

Az eredeti görög szöveg szerint a két jánosi mondat:

”Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου. Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ.

A szöveg ószövetségi háttérrel érthető igazán jól, ahol döntően fontos motívum volt az Istennek bemutatott áldozat. Jézus Krisztus az az áldozat, aki egyszer s mindenkorra kiengesztelte Istent. Ő az áldozati bárány, aki magára veszi a világ bűnét. Egyszeri s megismételhetetlen áldozatáról az újszövetségi Zsidókhöz írt levél egyértelműen szól (Zsid 9,11–14).⁶⁷

A „hordozza” kifejezés egyszerre többféle értelmet rejt magában. Az eredeti szó kettős értelmű: ’felveszi’ és ’hordozza’. De jelentheti még: ’eltörli, elveszi, magára veszi’. Ez a gazdag jelentéstartalom magában foglal még egy fontos lehetőséget: a báránynak azt a funkcióját, hogy messzire, távolra viszi a bűnöket. A pap jelképesen a bárányra tette a nép bűnét, majd a bárányt kihajtották a pusztába. Ott, távol a valóságtól, távol az élettől hordozta a nép bűnét. Ezért érthető, hogy a magyar liturgikus tradícióban egyaránt megtalálható a „viseli” és a „hordozza” a világ bűnét kifejezés.

Az egyház számára azonban az is fontos, hogy a világ bűnéről van szó. S itt az eredeti szövegben a „τοῦ κόσμου” (a kozmoszét) kifejezés szerepel. Krisztus áldozatában, megváltói művében nem valamiféle tanítványi belügyről van szó, hanem kozmikus jelentőségű eseményről.

A Keresztelő János szájából elhangzó, Jézusra mutató mondat háttérben egyértelmű az a nagypénteki liturgiában is hangsúlyos ószövetségi mondat, amelyet Ézsaiás könyvének Ebed Jahve-énekei (azaz Isten szolgájának énekei) között találunk:

Ézs 53,4–7

„...pedig a mi betegségeinket viselte, a mi fájdalmainkat hordozta. Mi meg azt gondoltuk, hogy Isten csapása sújtotta és kínozza. Pedig a mi vétkeink miatt kapott sebeket, bűneink miatt törték össze. Ő bűnhődött, hogy nekiünk békességünk legyen, az ő sebei árán gyógyultunk meg. Mindnyá-

⁶⁷ Zsid 9,11–14: „Krisztus pedig, mint a jövődő javak főpapja a nagyobb és tökéletesebb sátoron át jelent meg, amely nem emberkéz alkotása, azaz nem e világból való. Nem is bakok és bikák vérével, hanem a tulajdon vérével ment be egyszer s mindenkorra a szentélybe, és örök váltságot szerzett. Mert ha bakok és bikák vére és tehén hamva a tisztátalanokra hintve megszentel, vagyis külsőleg tisztává tesz, akkor a Krisztus vére, aki örökkévaló Lélek által önmagát áldozta fel ártatlanul az Istennek, mennyivel inkább megtisztítja lelkiismeretiünket a holt cselekedetektől, hogy szolgáljunk az élő Istennek. Így tehát új szövetség közbenjárója lett Krisztus, mert meghalt az első szövetség alatt elkövetett bűnök váltságáért, hogy az elhívottak elnyerjék az örökkévaló örökség ígését.”

jan tévelyegtünk, mint a juhok, mindenki a maga útját járta. De az Úr őt sújtotta mindnyájunk bűnéért. Amikor kínozták, alázatos maradt, száját sem nyitotta ki. Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját.”

A szótlannal tűrő, értünk és helyettünk bűnhődő, önmagát odaáldozó, gyógyulást és békességet hozó Bárány az Úr szolgája – aki (ezért áll a nagypénteki olvasmányok között ez a textus) a kereszténység számára Jézus Krisztus. Nem más – mondja Keresztelő János –, ő az: íme, az Isten Báránya! Az íme pedig nem egyszerűen rá- és bemutatás, hanem felszólítás: lássátok! (Az „Iðe” a görögben és az „íme” a magyarban egyaránt a látni igéből származik!)

A liturgiában már nem a mutató, hanem az adorációt és könyörgést kifejező forma vált közismertté és került az istentiszteleti használatba.

A reformáció egyházai

A reformáció egyházai az Agnus Dei éneket mind az eredeti latin formában, mind az anyanyelvi variációkban használták.⁶⁸ Helye változó volt, de többnyire az úrvacsoraosztás alatt énekelték.⁶⁹ Mivel a kiosztás alatt más énekek is szóba jöttek, az Agnus Dei elvesztette állandó, mással nem cserélhető szerepét, tehát lassan eltűnt az ordináriumtételekből, s egyre inkább besorolást nyert a böjti,⁷⁰ passió és Krisztus-énekek közé.

A 19. századi liturgiarestaurációs törekvések megpróbálták az Agnus Dei eredeti helyét, súlyát és karakterét visszaadni. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a distributio (az úrvacsora kiosztása) elé tették. Később ismét az úrvacsoravétel alatt énekelték – eredeti helyén.

Agnus Dei a mai magyar protestáns gyakorlatban

A jelenleg használatos magyar evangélikus agendában mind a liturgikus, mind az énekverses istentiszteleti rendben a szerzési igék után, a Pax előtt találjuk az Agnus Deit. A liturgikus rendben nemcsak az eredeti gregorián dallam szerepel, hanem még kétféle – mai komponista által készített – dallamvariáció is található. Az énekverses rend alapéneke a „Krisztus, ártatlan Bárány” kezdetű ének⁷¹ (EÉ 188), de az úgynevezett 12–13. énekverses úrvacsorai liturgiában is van Agnus Dei jellegű

⁶⁸ Az eredeti forma német szövegezésének kezdősora: *Christe, du Lamm Gottes*, a német énekversforma pedig: *O Lamm Gottes, unschuldig*.

⁶⁹ A *Formula missae*ben a kórus a békecsók után a *Communio* alatt énekelt.

⁷⁰ A mai magyar *Evangélikus énekeskönyv*ben (Budapest, 1982) a legismertebb Agnus Dei énekversünk a böjti énekek között kapott helyet.

⁷¹ Az ének háromstrófás – mindháromszor ugyanazzal a szöveggel; az első kettő az „Irgalmazz nekünk, ó, Jézus, ó Jézus!” záradékkal, a harmadik versszak pedig „Adj békességet, ó, Jézus, ó, Jézus!” befejezéssel.

énekvers – mindkét esetben passióének⁷² dallamára. Az énekeskönyv ezenkívül is tartalmaz Agnus Dei jellegű énekeket, ezek közt a legkiemelkedőbb Paul Gerhardt (1607–1676) éneke: „Ein Lämmlein geht und trägt die Schuld” („A Bárány hordja csendesesen”).

A *Református énekeskönyv* (Budapest, 1990) a 184-es számnál közli a Krisztus, ártatlan Bárány kezdetű Agnus Dei-énekverset – egy versszakosként, „Irgalmaz nekünk, ó Jézus, ó Jézus” – záradékkal.

A jelenleg ismert és használatos református agendák Agnus Dei-ről nem tesznek említést. Ez annál is inkább elgondolkodtató, mivel a református egyház jelvényében Krisztust báránként ábrázolják.

Az egyház nem csak Krisztus szenvedésével és halálával kapcsolatban használja a bárány képet és kifejezést. A liturgia lényege szerint mindig húsvéti karakterű.

A szerzési igék utáni mondatban: „mert méltó a megöletett Bárány, hogy övé legyen az áldás és tisztesség, a dicsőség és hatalom mindörökké”⁷³ – már előremutat a győztes, majd eljövendő Bárányra.⁷⁴ (Az egyházművészet szívesen ábrázolja Krisztust, a megöletett, de feltámadt Bárányt a győzelmi zászlóval.) A *Jelenések könyve* huszónháromszor beszél a Bárányról – mint győztesről.

Amikor az egyház a liturgiában Krisztusról, a Bárányról énekel, akkor ez az ének beletagolódik a hódolat és a dicsőítés mennyei énekébe. Az Agnus Dei a feltámadt Krisztus dicsőítése. Az úrvacsorában ő valósággal jelen van, ő adja önmagát, ő táplál az örök életre, és ő részeltet a halál feletti győzelmében.

Jel 19,7–9

„Örüljünk és ujjongjunk, és dicsőítsük őt, mert eljött a Bárány menyegzője, felkészült menyasszonya, és megadatott neki, hogy felöltözzék fényes, tiszta gyolcsba. Ez a gyolcs a szentek igaz cselekedeteit jelenti.» Így szólt hozzám: »Írd meg: Boldogok, akik hivatalosak a Bárány menyegzőjének vacsorájára!« Ezt is mondta nekem: »Ezek az Isten igaz igéi.«”

Ilyen értelemben az Agnus Dei eszkatologikus távlatokat is jelez a liturgiában:

Jel 22,3

„Nem lesz többé átok a városon, hanem az Isten és a Bárány trónusa lesz benne: szolgálói imádják őt, és látni fogják az ő arcát, és az ő neve lesz a homlokukon. Éjszaka sem lesz többé, és nem lesz szűkségük lámpásra, sem napvilágra, mert az Úr Isten fénylik fölöttük, és uralkodnak örökön-örökké.”

⁷² A „Herzliebster Jesu” kezdetű ének dallamára, illetve a lengyel dallamként feltüntetett „Jézus, Istennek báránya” kezdetű nagypénteki dallamra.

⁷³ Eredeti formája is a *Jelenések könyvében* található: „...és így szóltak hatalmas hangon: »Méltó a megöletett Bárány, hogy övé legyen az erő és a gazdagság, a bölcsesség és a hatalom, a tisztesség, a dicsőség és az áldás!«” (Jel 5,12)

⁷⁴ Jel 7,17: „...mert a Bárány, aki középen a trónusnál van, legelteti őket, elvezeti őket az élet vizének forrásaihoz, és az Isten letöröl szemükről minden könnyet.”

Összefoglalás

Az ordinárium öt része – a Kyrie – Gloria – Credo – Sanctus – Agnus Dei – teljesen más kiindulási ponttal, történeti háttérrel rendelkezik, de hasonló jelleggel és céllal épül bele az istentisztelet dramaturgiájába. Mind az öt alapjában véve adoratív jellegű tétel, azaz Isten imádatát, Krisztus dicsőítését szolgálja. Ha ez a tény átjárná nemcsak az istentisztelet elméletét, hanem gyakorlatát is, helyére kerülhetne az istentisztelet több részlete és a liturgia egészének eredeti keresztény mentalitása.

Uram, Irgalmazz!
 Dicsőség az Istennek!
 Hiszünk a Szentháromság egy Istenben!
 Szent, szent, szent az Isten!
 Isten Báránya, aki hordozod a világ bűnét,
 irgalmazz és adj nekünk békét!

A PROPRIUM

Bevezetés

Az istentisztelet rendre ugyanúgy, változatlanul visszatérő, állandó tételei mellett mindig találunk változó részeket. A keresztény liturgia kikristályosodási folyamataiban ezeknek is kialakult a rendjük, a pontos szabályuk. Fajsúly szempontjából nem tehető különbség az állandó és az állandóan változó tételek között. Az ordinárium éppen úgy, mint a proprium, arra hivatott, hogy helyet adjon az igében és a szentségben Jézus Krisztus valóságos jelenlétének.

Mivel a kereszténység az istentiszteletben az élő Jézus Krisztussal találkozik, az eseménysor nem lezárható, minden pontján rögzíthető, az emlékezést megjelenítő program. Élő, ezért állandó mozgásban, dialógusokban, kölcsönhatásokban megjelenő folyamatról van szó. Eseményről, amelynek állandó elemei csak pillérek, amelyek rugalmasan tartják az épületet. Az istentisztelet Krisztus-esemény.

A proprium és az ünnepek

A változó részek megszületése az ünnepek kialakulásával kapcsolatos. Ahogy rendeződtek és állandósultak az ünnepek, úgy jött létre az istentiszteletben a változó részek rendje. Az ünnep meghatározta nemcsak a rend tartalmát, de bizonyos fokig a formáját is.

A keresztény ünnepek naptára évszázadok alatt formálódott, és hozta létre a

liturgikus naptárat. Az egyes ünnepek egymáshoz kapcsolódtak vagy elkülönültek, és ezáltal létrejött az ünnepekörök sora – sajátos liturgikus tartalommal és összefüggésekkel. A liturgikus naptár végleges kialakulásával létrejött az istentisztelet változó részeinek állandó rendje, s ez mai napig meghatározza a világ kereszténységének istentiszteleti életét – felekezetre való tekintet nélkül. Természetesen az ősi katolikus (egyetemes) anyag az egyes részegyházaknál más és más formában jelent meg, az adott közösség mentalitásától függően dominánsabb vagy kevésbé meghatározó módon. A magyar protestantizmus mai gyakorlata karakterisztikusan jelzi ennek a formálódási folyamatnak két sajátos állomását. A református egyház a maga istentiszteleti életében elsősorban a nagy ünnepek pilléreit építette be, és az azokra való előkészület, majd a lecsengési időszak határozza meg az liturgikus életet. Az egyházi esztendő szerepe ebben a közösségben nem domináns. Evangélikus vonalon megmaradt (a II. vatikáni zsinat változtatásai miatt a katolikus gyakorlathoz képes még erősebben) az ősi „de tempore” jelleg, dominánsan meghatározva minden vasárnapi istentisztelet tematikáját és rendjét.

„*Proprium*” kifejezéssel illetünk az istentiszteletben (a misében) minden olyan változó részt, amely az egyházi esztendő adott szakaszának, illetve ünnepének jellegét változó részekben hordozza. Minden vásár- és ünnepnapnak ebben az értelemben van saját propriuma.

A 13. századtól kezdődően a mise propriumait két szempontból csoportosították: *proprium de tempore* és *proprium de sanctis*. Ezenkívül ismerünk *commune sanctorum* részeket, ezek a különböző szentek ünnepeinek közös propriumai, valamint a *missa votiva*et, ezek az alkalmi misék (nász- és gyászmisék).

A nyugati kereszténységben a *proprium de sanctis* oly mértékben felduzzadt (minden napra jutott a szentek ünnepeiből), hogy teljesen átfedte az üdvtörténetet tartalmazó egyházi ünnepsort. A reformációban azonban ezen a téren is változás történt, a szentek tisztelete új értelmezést nyert, ezért az ünnepek száma jelentősen lecsökkent. A néhány megmaradt Mária-ünnep, illetve a szentek ünnepei beletagolódtak a *proprium de temporé*ba.

A proprium három csoportja

A proprium anyaga három csoportból tevődik össze: szentírási olvasmányok, imádságok és énekek.

Az olvasmányok a legmarkánsabb elemei a propriumnak.⁷⁵ Ezek döntően meghatározzák az adott nap témáját. A korai egyházban több olvasmány volt, ma kettőre, maximum háromra csökkent a számuk. Ezek közül természetesen mindig kiemelkedik az Evangélium. A másik kettő – az ószövetségi olvasmány és az epistola – az Evangéliumhoz igazodik. Ide kapcsolhatjuk – bár ma már nem ide szokták sorolni – a legeredetibb propriumdarabot: a Praedicatiót.

A második csoport az imádságoké. Ez a propriumcsoportok között a legkisebb.

⁷⁵ Vö. BECKMANN 1955, 51. o.

Első helyen ide tartozik a Kollektá-imádság, azaz a nap imádsága, ami az epistola előtt, a bevezető rész lezárásaként található. Továbbá a nagy hálaadó imádság a Sanctus és a szereztetési igék előtt. Ez nem minden vasárnapra, hanem az egyes liturgikus időszakokra hoz saját betétet. Végül a Postcommunio-imádság (az úrvacsora utáni imádság).

Az olvasmányokhoz és az imádságokhoz tartozik a harmadik propriumcsoport: az énekek. Itt egy egész sor énekről beszélhetünk, ezeknek az istentiszteleten állandó helyük van: Introitus, Graduale, Halleluja (Tractus), Offertórium és Communio.

A proprium története

Az első időszak keresztény istentiszteletének történetéről csak töredékes, többnyire indirekt adataink vannak. Így a propriumtételek megszületéséhez sem tudunk visszanyúlni.

Minden valószínűség szerint elsőnek az olvasmányok formája és rendje alakult ki. A példa adott volt – a zsinagógai istentisztelet. Ennek a keresztény istentisztelet kezdeti formálódására gyakorolt hatása – az olvasmányok ügyében is – egyértelmű. Az újszövetségi iratok utalásaiban – csak az apostoli levelek félmondataiból – kapunk információt arról, hogy olvasták a „törvényt és a prófétákat”. Az apostoli levelek is közközen forogtak, s nem csak az eredetileg címzett gyülekezetben olvasták őket. A szemtanúk kihalásával a rögzített Jézus-történeteket is (később evangéliumok) felolvasták. Eleinte bizonyára a folyamatos olvasás (*lectio continua*) volt jellemző, majd egyre inkább kialakult a perikópaszerű használat. Ezek azonban csupán hipotézisek, hiszen az első századokból nem maradtak fenn ezzel kapcsolatban hiteles dokumentumok.

Az olvasmányok közötti énekek történetét viszonylag korai időkig kísérhetjük vissza. Minden valószínűség szerint itt is a zsinagógai hagyományok továbbélésének és a keresztény istentiszteletbe való átültetésének tanúi lehetünk. A zsinagógai imádságokon ugyanis szokás volt, hogy az olvasmányok között zoltárt énekeltek. Ez terjedt el viszonylag nagy területen a keresztény egyházakban is. Az első erre vonatkozó dokumentumunk, az *Apostoli konstitúciók* a 4. századból való. Az olvasmányok között tehát minden valószínűség szerint eleinte ószövetségi zoltárt énekeltek. A halleluja éneklésének elterjedő gyakorlata is a zoltáréneklésre utal! (Ez még nem a későbbi, „halleluja-versnek” nevezett propriumrész!)

Az is erős alappal rendelkező hipotézis, hogy a Communio alatt is zoltárokat énekeltek. Minden valószínűség szerint eleinte csak egy zoltárt énekeltek, később a gazdagabb választék kialakulásával jöhetett létre az egyházi esztendő szerinti zoltármeghatározás.

Zsolt 34,2–10

„Áldom az Urat mindenkor, állandóan őt dicséri szám.

Az Úrral dicsekszik lelkem. Hallják ezt az alázatosak, és örülnek.

Hirdessétek velem az Úr nagyságát, magasztaljuk együtt az ő nevét!

Az Úrhoz folyamodtam, és ő meghallgatott, megmentett mindattól, amitől rettegtem. Öröme derülnek, kik rátekintenek, nem pirul az arcuk. Kiáltott a nyomorult; az Úr meghallgatta, és minden bajából kiszabadította.

Az Úr angyala őrt áll az istenfélők mellett, és megmenti őket.

Éreztétek, és lássátok, hogy jó az Úr! Boldog az az ember, aki hozzá menekül. Féljétek az Urat, ti szentjei, mert nem szűkölködnek az istenfélők.”

Ugyanez érvényes az úrvacsorai liturgia legősibb elemével, a nagy úrvacsorai imádsággal kapcsolatban. (Ezt eleinte anaforának, később preaeafationak nevezték.) Ez az első évszázadok stabil megváltoztathatatlan istentiszteleti alkotóeleme volt. Tartalma igen gazdag. Az egyház ebben mondott köszönetet a legrészletesebben a teremtésért és a megváltásért. Később, a római kánonban vált – jelentős rövidítés révén – a proprium részévé.

A proprium megformálódásának időszaka

Az 5–6. században jelentős lépések történtek a propriumtételek vonatkozásában. Tulajdonképpen ebben az időben alakult ki – majdnem a mai napig változatlan formájában – a propriumanyag java része.

Ebben az időben alakul ki az Introitus. Ezt énekelték, mialatt a klérus a sekrestyéből bevonult a templomba a mise ünneplésére. Ekkor osztották el a zsoltárokat az egyházi év egyes vasárnapjaira, illetve ünnepnapjaira. Ugyanígy tettek az olvasmányok között énekelt zsoltár esetében is. Ez úgy történt, hogy a rezponzorikusan énekelt zsoltár folytatása volt az első (ószövetségi) olvasmánynak, azt követte az epistola. Ugyancsak ebben az időben alakul ki a római istentisztelet számára karakterisztikus ének az úrvacsora elé: az Offertórium, a gyülekezet áldozati éneke, valamint a Communio, azaz a kiosztás alatt énekelt váltakozó zsoltár.

Szintén az 5–6. századból származik a római Kollektá-imádság. Ez a 8. századtól kezdve állandó rend szerint a Sacramentariumokban megtalálható. Az Antiphonariumok már teljes propriumot közölnek az egyházi év és a szentek ünnepei számára. Ezek a következő tételeket tartalmazzák: Introitus, Graduale, Halleluja, Tractus, Offertórium és Communio. Bizonyos apró eltérésekkel a hagyomány nagyon egységesen adja tovább ezt az anyagot egészen addig, amíg a 16. századi *Missale Romanum*ban végleg nem rögzítik a proprium énekanyagát.

Ugyanez mondható el az imádságokról és az olvasmányokról is.

Proprium a Missale Romanumban

A *Missale Romanum* végül is a következő propriumtételsort rögzíti: Introitus, Kollektá, Epistola, Graduale, Halleluja (Tractus), Evangélium, Offertórium, Secrete (csöndes imádság az offertóriumhoz), Communio, Postcommunio. A Praefatiohoz összesen tizenöt, az egyházi év szakaszainak megfelelő betétet találunk.

A Missaléban a propriumtételek kotta nélkül szerepeltek. Külön énekeskönyv létezett a kántor és a kórus számára: a Graduale. Amíg nem volt Missale, addig a szereplők szerinti felosztásokban külön könyvek léteztek: a Sacramentarium tartalmazta a liturgusok propriumait, az Epistular és az Evangeliar az olvasmányokat, az Antiphonarium a kórus propriumát, a Cantatorium pedig a kántorét.

A proprium alakulása a reformáció idején

A reformáció istentiszteleti reformja két fontos szempontból érintette a propriumtételleket. Az egyik a népnyelv használata. Mivel a proprium a latin nyelvű éneklésre volt felépítve, a népnyelv bevezetése nem hagyhatta érintetlenül. A másik szempont a gyülekezet aktivizálása volt. A latin nyelvű propriuménekek magas fokú, kórusénekre szabott zenei anyagot hoztak. A népének bevezetésével itt más szint használatára volt szükség.

A reformáció liturgiai szabadsága is változást hozott a proprium használata terén. Voltak helyek, ahol a hagyományt szigorúbban őrizték, másutt pedig könnyen elvetették. Luther maga sem akart egységesen kötelező istentiszteleti formát előírni. Luther példát adott – mind a *Formula missae*ben, mind pedig a *Deutsche Messe*ben. Eszerint a proprium magját az olvasmányok (epistola és evangélium) adják. Luther kritizálta a perikóparendet, mégis megtartotta a levélbeli és evangéliumi olvasmányt.

A Kollektá-imádságokat Luther „kegyesnek” nevezte, megtartotta és teljes egészében beépítette a *Formula missae*be. Ugyanakkor a reformáció idején egész ciklusra való új Kollektá-sorozatok születtek, s létrejött az úgynevezett textuskollektá műfaja is. Ez utóbbi tartalmilag szorosan az adott nap igéjéhez kapcsolódott.

A Praefatio-imádság megmaradt a reformációban is – jóllehet a *Deutsche Messe*ből Luther kihagyta –, sőt visszakapta eredeti ógyházi tekintélyét. Természetesen a pap csöndes imádsága, amelyet az áldozati ajándékok felett mondott el (Secreta), a reformációban teológiai okok miatt megszűnt. Megszűnt a Postcommunio-imádság is – bár néhány, ünnephez kapcsolódó imádság fennmaradt.

Az áldozati rész megváltozásával (elmaradásával) elmaradt az Offertórium-ének is. A Communiót a reformátori alapelvekből kiindulva természetesen gyülekezeti ének váltotta fel. Ez általánosan jellemző volt: a liturgikus énekek helyére a gyülekezet énekei kerültek. A két legfontosabb, gyülekezeti énekként tovább élő propriumtétel az Introitus és a Graduale. Az Introitus valamilyen formában mindenütt – gyülekezeti énekként – megmaradt, néhol azonban a kórus átvette a gyülekezettől ezt a szerepet. Ismert volt olyan gyakorlat, amely a gyülekezeti ének mellett a kórus énekeként a latin Introitust is elénekelte. Ez a gyülekezeti ének később mint „kezdőének” elvesz-

tette proprium jellegét. Luther a *Deutsche Messé*ben ugyan még zsolnárt ajánl,⁷⁶ de a reformáció istentiszteleti rendjeiből lassan eltűnt az Introitus jellegű zsolnáréneklés. A Graduale egyre inkább eltűnt, és felváltotta az úgynevezett „főének”, a vasárnap éneke, a Graduálének, vagy a de tempore ének. A Graduálének mellett néhány rend még megtartotta a Halleluját.

Összességében megállapítható, hogy a mise propriumából viszonylag kevés maradt meg (Introitus), Kollektá, Epistola, (Halleluja), Evangélium, Praefatio. Újdonsággként kialakul a Graduálének. Minden más – eredetileg propriumtétel – elveszett, vagy feloldódva elvesztette proprium karakterét.

A helvét irányú istentiszteleti rendjeit elsősorban a svájci reformáció vezéralakjainak személyén keresztül értjük meg. Kálvin radikális változtatásokat hozott, és „tabula rasa” helyzetet teremtett. Ez a propriumtégeket is érintette. A háttérben két fontos tényezőt kell látnunk: Kálvin igen alaposan tanulmányozta a korábbi keresztény tradíciót, és nem formájában, de tartalmában mindent át akart venni, ami mély, bibliai lelkiséget jelentett. Genfi gyülekezete azonban Kálvint a radikalitás felé vezette. Kálvin eltörölte a perikópahasználatot, s helyette a lectio continuát vezette be. A zsolnáréneklés megmaradt, de nem introitus jelleggel.

Zwingli – mivel miséző pap volt – belülről ismerte a liturgiát. Innen érthető, hogy az istentisztelet felépítését, benne a propriumok egy részét megtartotta. Mivel Zwingli rendjében gyülekezeti ének nem volt, így a lutheri változtatások is elmaradtak. Zwingli rendjében a következő sorrendet találjuk: Introitus, Kyrie, Gloria, Kollektá, Epistola, Graduale, Evangélium, Credo (Nicaenum), Praefatio, Sanctus, Kanon, Úri ima, Agnus Dei, Bevezető szavak, Szerzési ige, Communio, Hálaadás, Nunc dimittis, Benedictio (és az inkarnációra való emlékezésül beiktatja az Ave Mariát!).

A protestáns liturgiátörténet egyre inkább a proprium eredeti szerepének teljes elvesztéséről tanúskodik. Ez a folyamat a 17. századtól kezdve figyelhető meg. A felvilágosodás nyomán a racionalizmus és a pietizmus ezen a területen is megtette romboló hatását.

A 19. század azonban a propriumok ügyében is döntő változást hozott. A romantika legyőzte a racionalizmust, és egyre inkább – a liturgia ügyében is – a történelem felé fordította a figyelmet. Az ébredési mozgalmak a reformáció újraértelmezésében is döntő szerepet játszottak. Elkezdődtek a liturgiatudományi kutatások. Az istentisztelet megújításának tudatosan használt forrása a reformáció korabeli istentisztelet volt. E mozgolódás nyomán számos agenda született, néhányuk már felfedezte a régi értékeket. Az ógyházi perikópa ismét megkapta a megérdemelt helyét és feladatát. Természetesen ez egy fejlődési folyamat, amely a 19. században csak kezdetét vette, s messze belenyúlt a 20. századba. A kezdetekben például csak egy olvasmány szerepelt, s a második olvasmány a prédikáció textusává vált. Az ógyházi mellett sorra születtek az egyéb – tudatos vonalvezetést hozó – perikóparendek.

⁷⁶ „Bevezetésben pedig énekeljünk egy vallásos éneket, illetve német zsolnárt az első hangnemben...”

Visszakerült a Kollektá-imádság és a nagyünnepek alkalmával az egyházi esztendő karakterét magán viselő általános könyörgő imádság.

Újra használatba került – bár kórus vagy gyülekezeti énekként – az Introitus (tehát kezdő ének helyett a zsoltárfunkció!). Ugyanakkor egy másik gyakorlat is kialakulóban volt: a liturgus által mondott zsoltár, amelyre a gyülekezet Gloria Patríval vagy annak megfelelő karakterű énekkel válaszolt.

A Gradualék visszahozatalára tett kísérlet sikertelen maradt a gregorián kultúra teljes kiveszése miatt. A Halleluja azonban gyülekezeti énekként visszatért.

Az istentisztelet – történelmi források alapján való – gazdagításának folyamata azonban nem volt töretlen. A 19. század végén más protestáns istentiszteleti formák is kialakultak, és ezek nem kedveztek az ősi, közös keresztény liturgikus kincs újraéledésének. Ezek közül a legfontosabb istentisztelet-típus a téma-istentisztelet volt. Ez egyetlen téma köré rendezte az egész istentiszteletet. A középpontban a prédikáció állott, és annak témáját alátámasztandó rendelték hozzá „kísérő” elemeket. Így érkezünk el a 20. századhoz, amelyben – mint a modern, majd posztmodern kor jellemzője – mindenféle kísérlet megtalálható: többek között az ősi keresztény tradíció s vele a propriumanyag újraértékelése.

Az Introitus

Bevezetés

Mai világunk egyik negatív jelensége, hogy folyamatokból, eseményekből, ünnepekből hiányzik a ráhangolódás kezdő lépése, a fizikai-szellemi előkészítés odavezető útja, a tudatos alapozás. Előkészítés nélkül elkezdni valamit, rávezetés nélkül elkezdni egy kapcsolatot, ráhangolódás nélkül bekapcsolódni egy folyamatba a legtöbbször a kudarc veszélyét hordozza magában. Az élet minden területén fontos a rávezetés. Egy találkozáshoz fontos az odavezető út is, de fontosak a távozás lépései is. Ünnepek alkalmával nemcsak esztétikai vonatkozásban, de tartalmi szempontból is fontos a bevonulás és az esemény végén a kivonulás. A keresztény ünneplés fontos, több szempontból is alkotó jellegű eleme a kezdő és a záró „processzió”. Az egyház történetében igen sokféle és gazdag tradíciót ismerünk a be- és kivonulásokkal kapcsolatban.

Az Introitus a szolgálattevő(k) templomba való bevonulása alatt énekelt zsoltár. Eredetileg a kórus éneke. Ma már többnyire csupán egy önálló, bevezető, gyülekezeti ének maradt meg belőle,⁷⁷ illetve a liturgus által elmondott zsoltárrészlet. A liturgikus megújulás egyik irányzata azonban ismét fontos elemként kezeli, s az eredeti formájában ajánlja az adott vasárnap (ünnepnep) meghatározó zsoltárát. A

⁷⁷ Ez többnyire csak istentisztelet keretező vagy ráhangoló funkciót jelent.

református gyakorlatban sok helyen kezdődik (genfi) zsolttárral az istentisztelet, ez azonban nem az eredeti Introitus funkciójának felel meg.

Az istentiszteleten való zoltáréneklésnek ősi gyökerei vannak.⁷⁸ A szertartás folyamán énekelt zoltárrészletek közül leginkább az Introitus őrzi meg a zoltárkaraktert.

Bibliai háttér: Bevonulás, „kapuk liturgiája”

Az Introitus tehát bevonulásra szóló ének. A szentélybe való bevonulás már az ószövetségben ismert volt. Ünnepeles, kultikus formája azt jelezte, hogy rendkívüli eseményről van szó.

Zsolt 118,19–20

„Nyissátok ki előttem az igazság kapuit! Bemegyek, és hálát adok az Úrnak! Ez az Úr kapuja: igazak mehetnek be rajta.”

Zsolt 24,7–10

„Emeljétek föl fejeteiket, ti kapuk, emelkedjétek föl, ti ősi ajtók, hogy bemehessen a dicső király! Ki az a dicső király? Az erős és hatalmas Úr, az Úr, aki hatalmas a harcban. Emeljétek föl fejeteiket, ti kapuk, emeljétek föl, ti ősi ajtók, hogy bemehessen a dicső király! Ki az a dicső király? A Seregek Ura, ő a dicső király! (Szela.)”

Zsolt 68,25–27

„Látták, ó Isten, hogyan vonultál be, hogyan vonultál be, Istenem, királyom, a szentélybe. Elöl mentek az énekesek, hátul a hárfások, középen a doboló nők. Áldjátok Istent a gyülekezetekben, az Urat, akik Izráeltől származtok!”

Ézs 26,2

„Nyissátok ki a kapukat, hadd jöjjön be az igaz nép, mely hűséges maradt!”

Az Újszövetségi kánon záró könyve, a mennyei jelenésekről szóló irat is hoz hasonló képet:

Jel 22,14

„Boldogok, akik megmossák ruhájukat, mert joguk lesz az élet fájához, és bemennek a kapukon a városba.”

E szövegekből megállapíthatjuk, hogy a „kapuk liturgiája” ismert volt már a korai bibliai időben is. E rítus hátterében természetesen ősi emberi és gazdag vallástörténeti hagyomány áll.

⁷⁸ Vö. a propriumról szóló általános részben leírtakkal.

A kapuk liturgiája

Hosszú út vezetett addig, míg a „kapuk liturgiája” a keresztény istentisztelet szerves részévé vált.⁷⁹ A bevonulás – megformált módon – először a 7. században válik gyakorlattá. Amikor a pápa végiglátogatta Róma városának reprezentatív templomait (Stáció-templomok), a templomba való bevonulásakor (amikor papok egész sora kísérte) a kórus zsoltárt énekelt: ez volt az Introitus. A pápa stáció-istentiszteletei pontosan megformálva követendő misemodellként szolgáltak az egész egyház számára. A sekrestye a nyugati kapu közelében volt, ezért hosszú út vezetett az oltárig. A zsoltárból – minden valószínűség szerint – annyi versszakot énekeltek, amennyi ezen az úton kitarzott. Később, amikor már a sekrestye az oltártérből nyílt, megtartották a bevonuló zsoltár szokását, természetesen rövidebb formában. Ünnepeles alkalmakon természetesen a bevonulás ismét „látványosabb” formát ölthetett, azaz a sekrestyéből az oldalhajón át a középső úton át vonultak be. Így a zsoltározás minden esetben addig tartott, amíg a szolgálattevők csapata az oltártérben el nem helyezkedett. A zsoltár éneklése antifónával (keretvers) kezdődött, ezt követte a szükséges mennyiségű zsoltárvers, majd a Gloria Patri. A keretverset az előénekes énekelte, a zsoltárt különböző variációban váltakozási lehetőségekkel a kórus. A Gloria után pedig megismételték az antifónát. Az ünnepelesebb alkalmakkor – hosszabb zsoltár esetében a zsoltárversek egy-egy szakasza között vagy csak a Gloria Patri előtt is – énekeltek az antifónát. Az Introitus kezdő szava jelezte a vasárnap, illetve az egész istentisztelet jellegét.⁸⁰ Az Introitust a kántor és a kórus énekelte. Luther a *Deutsche Messé*ben az Introitus zsoltárt megtartotta (antifóna nélkül). Természetesen a zsoltár gyülekezeti éneklését preferálta. Kálvin – jóllehet a zsoltáréneklést mindennél fontosabbnak tartotta – az Introitus eredeti funkcióját nem tartotta meg. A zsoltáréneklés énekverses gyülekezeti formája ma minden protestáns felekezetben elterjedt, de egyre többször találkozhatunk gregorián dallamra énekel, illetve olvasott vagy párbeszédés formában mondott zsoltárral.

Az Introitus funkciója

Az Introitus – bár a bevonuláshoz való ének – a misetradíció kialakulásának hosszú folyamata nyomán nem az istentisztelet valóságos kezdetén áll, hanem a bűnbánati (előkészítő) részt követően. Ez világosan jelzi az eredeti funkciókat és szereposztást. Az előkészítést a klérus a sekrestyében végezte, a gyülekezet pedig – többnyire a diakónus vagy más szolgálattevő vezetésével – a templomban. Az istentisztelet két-fókuszú (igeliturgia és szentségi liturgia) szertartása, amelyet már a pap (püspök) jelenlétében és szolgálatával végeztek, az Introitusszal vette kezdetét.

⁷⁹ Vö. VOIGT 1992.

⁸⁰ Pl. böjt első vasárnapja: *Invocavit* = segítségül hív (és én meghallgatom), vagy húsvéti időben *Quasimodo geniti* = mint ma született csecsemők (az igének tiszta tejét kívánjátok) stb.

Az Introitus alkotóelemei

Az Introitus⁸¹ felépítése a keresztény egyház liturgiájában évszázadok alatt rögzült. Alkotóelemei: a keretvers (antifóna), a zsoltártörzs és a doxológia. A keretvers többnyire szintén zsoltáranyag, de lehet újszövetségi mondat vagy biblikus tartalommal, de önállóan megfogalmazott mondat. A zsoltártörzs lehet egy zsoltár teljes szövege, egy részlete vagy válogatás. A zsoltárversek válogatásában a liturgiátörténet nagy szabadságot jelez. (Ismert gyakorlat, hogy akár több zsoltárból válogatják össze a zsoltártörzs anyagát.) A doxológiában a Gloria Patri hangzik el. Ezt követi a keretvers megismétlése.

Az Introitus teológiai vonatkozásai

Az Introitus történeti eredete – bevonulási ének – gondolatok egész sorát indítja el. Kritikus megközelítésben üres ceremóniaként fogható fel, amelyet a reformáció jogosan váltott ki gyülekezeti énekkel. (Eredetileg a pápai istentisztelet kelléke volt.)

Az introitus szó (származása az introeo – 'bemegy, belép' igéből) a latin–magyar szótár szerint⁸² a következő jelentéseket hordozza: 1. bemenés, bevonulás; 2. bejárat, bemenet, belépés, hivatalba lépés, kezdet, előjáték.

Az érkezés funkciója: Istenhez érkezünk – imádkozni. Isten érkezik hozzánk (Isten küldötte, hírnöke, aki nem személyében, hanem mandátumában reprezentálja Krisztust – Krisztus-jelképek egész sora: evangéliumos könyv, gyertyák.

1Kor 4,1

„Úgy tekintsen minket minden ember, mint Krisztus szolgáit és Isten titkainak sáfárait.”

Az istentiszteleten Krisztus váltja valóra: „...veletek vagyok a világ végezetéig.” A mindig-mindenhol (térben és időben) jelenvaló Szentháromság – megfoghatatlan. Szükség van emberi jelekre.

Jézus Krisztus az érkező Úristen.

Zsolt 50,3

„Jön a mi Istenünk, nem hallgat.”

Luther szerint jelentős különbség van aközött, hogy Isten itt van, és Isten nekem van itt. Nem lehet nem figyelembe és komolyan venni, ha ő érkezik, szóban és testi valóságban megragadható szentségben. Nem valamit küld, nem is valami érkezik tőle, ő maga jön, és adja önmagát. Ezért az adventi Introitus:

⁸¹ Részéről részletesen Dobszay László *A gregorián ének kézikönyve* (DOBSZAY 1993), illetve *Az antifóna* című könyvben olvashatunk (DOBSZAY 1995a).

⁸² Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

Zsolt 24,7–9

„Emeljétek föl fejetekeket, ti kapuk, emelkedjétek föl, ti ősi ajtók, hogy bemehessen a dicső király! Ki az a dicső király? Az erős és hatalmas Úr, az Úr, aki hatalmas a harcban. Emeljétek föl fejetekeket, ti kapuk, emeljétek föl, ti ősi ajtók, hogy bemehessen a dicső király! Ki az a dicső király? A Seregek Ura, ő a dicső király!”

Kegyelmi eszközeiben érkezik, találkozni akar velünk és engedi, hogy megtaláljuk őt. Az égő gyertya az oltáron jelzi:⁸³ itt van, számunkra van itt (Jel 1,12).⁸⁴

A „minden vasárnap istentisztelete a húsvét eseménye” alapelve nem feledhetjük, hogy Jézus, a feltámadott Krisztus úton lévő, érkező Úr, aki szembejön az elbizonytalanodott asszonyokkal és tanítványokkal, s aki együtt halad az emmausi tanítványokkal, és hozzájuk szegődik.⁸⁵

Mt 28,8–11

„Az asszonyok gyorsan eltávoztak a sírtól, félelemmel és nagy örömmel futottak, hogy megvigyék a hírt tanítványainak. És íme, Jézus szembejött velük, és ezt mondta: »Legyetek üdvözölve!« Ők pedig odamentek hozzá, megragadták a lábát, és leborultak előtte. Ekkor Jézus így szólt hozzájuk: »Ne féljétek: menjétek el, adjátok hírül atyámfiaiának, hogy menjenek Galiléába, és ott meglátnak engem.«”

A második jelentés ez: a mi introitusunk.⁸⁶ Ha az ajtók, kapuk képét folytatjuk, akkor ehhez az értelmezéshez is társulnak bibliai részletek.

Zsolt 100,1–5 (Hálaadó zsoltár)

„Ujjongjatok az Úr előtt az egész földön! Szolgáljatok az Úrnak örömmel, vigadozva járuljatok színe elé! Tudjátok meg, hogy az Úr az Isten! Ő alkotott minket, az övéi vagyunk: az ő népe és legelőjének nyája. Menjétek be kapuin hálaénekkal, udvaraiba dicsérettel! Adjatok hálát neki, áldjátok nevét! Mert jó az Úr, örökké tart szeretete, és hűsége nemzedékről nemzedékre.”

Zsolt 27,7

⁸³ VOIGT 1992, 70. o.

⁸⁴ Jel 1,12–20: „Megfordultam, hogy lássam, milyen hang szólt hozzám, és amikor megfordultam, hét arany gyertyatartót láttam, és a gyertyatartók között az Emberfiához hasonlót: hosszú palástba volt öltözve, mellén aranyövvel körülövezve; feje és haja fehér volt, mint a hófehér gyapjú, szeme, mint a tűz lángja; lába hasonló volt a kemencében izzó aranyérchez; hangja olyan, mint a nagy vizek zúgása; jobb kezében hét csillagot tartott, szájából kétélű éles kard jött ki, és tekintete olyan volt, mint amikor a nap teljes erejével fénylik. Amikor megláttam, lába elé estem, mint egy halott, ő rám tette jobbját, és így szólt: »Ne félj, én vagyok az első és az utolsó, és az élő: halott voltam, de íme, élek örökkön-örökké, és nálam vannak a halál és a pokol kulcsai. Írd meg tehát, amiket láttál: amik vannak, és amik történni fognak ezek után; a hét csillag titkát, amelyet jobb kezemben láttál, és a hét arany gyertyatartót: a hét csillag a hét gyülekezet anyala, a hét gyertyatartó pedig a hét gyülekezet.«”

⁸⁵ Vö. Lukács 24 – Az emmausi tanítványok története.

⁸⁶ Vö. STÄHLIN 1963, 36. o.

„Halld meg, Uram, hívó hangomat! Könyörülj rajtam, hallgass meg! Ha ezt mondod: Járuljatok szíнем elé! – szívem így válaszol: Szíнем elé járulok, Uram! Ne rejtőd el előlem orcádat, ne utasítsd el haragosan szolgádat! Te vagy az én segítségem, ne vess el, ne hagyj el, szabadító Istenem!”

Jóllehet az istentisztelet elsődleges eseménye, hogy az Úr közeledik felénk, hogy velünk legyen, az erre való válasz nyomán születik meg a találkozás. A válasz pedig: a mi „menetelünk”. Isten iniciálja a találkozást, az ember pedig válaszol rá és mozdul. Ez a mozdulat a hívó szó, a megelőlegezett bizalom, az elhárított akadályok miatt lehetséges. A keresztyén ember a kegyelmes Istent Krisztusban megismerve jut el arra a motiváló felismerésre, hogy hozzá lehet fordulni.

Róm 5,1–2

„Mivel tehát megigazultunk hit által, békességünk van Istennel a mi Urunk Jézus Krisztus által. Ő általa kaptuk hitben a szabad utat ahhoz a kegyelemhez, amelyben vagyunk, és dicsekszünk azszal a reménységgel is, hogy részesülünk az Isten dicsőségében.”

Isten helyreállítja a megzavart, megromlott, megszánt kapcsolatot az emberrel, és Szentlelke által nyitottá teszi őt a találkozásra.⁸⁷ Az istentisztelet első szakaszában zajló bűnbánati rész készíti elő ezt a találkozást. Krisztus a bűnbocsánat felkínált ajándékában teszi lehetővé az egymáshoz érkezést, a találkozást. Az Isten nevében összegyűlt gyülekezet (lásd invokáció), a bűneit megvallani és letenni hajlandó gyülekezet és a bűnököt megbocsátani tudó és akaró Isten találkozása ez. Az egyház pusztá léte Isten irgalmas közeledésén alapul, de erre a közeledésre alapozva indulhat újra meg újra Isten felé. A tékozló fiú története ezt a találkozást modellezi (Lk 15,11–31). A példázat szerint a fiú visszafordulása, hazatérni akarása teszi lehetővé az elrontott helyzet rendezését. Valójában azonban a tárt karokkal elé futó Atya készíti elő és rendez meg a minőségében más találkozást. Az istentisztelet Introitusa lényegében erről tanúskodik. Ehhez az alaphelyzethez csatlakozik az, amit az adott zsolttár – az egyházi esztendőnek megfelelően – tartalmilag hozzátesz.

A jövetel – érkezés – találkozás képletéhez azonban még egy témakört hozzá kell kapcsolni: az ember találkozásvágyának beteljesülése függ attól, hogy Isten elfogadja-e a közeledést?

Zsolt 42,3

„Isten után szomjazik lelkem, az élő Isten után: Mikor mehetek el, hogy megjelenjek Isten előtt?”

Ézs 1,12

„Ki kívánja tőletek, hogy eljőjjetek, hogy megjelenjeteek előttem, és tapossátok udvaromat? Ne

⁸⁷ Ismét a keresztyénység örök specifikuma: nem az Istent kereső emberről szól, hanem az embert kereső Istenről.

hozzatok többé hazug áldozatot, még a füstjét is utálok! Újhold, szombat, ünnepi összejövetel? Nem tűröm együtt a bűnt és ünneplést!”

Ahhoz, hogy az érkezésekből a – mindkét oldalról kívánt – találkozás létrejöheszen, tudatos, megtisztított ünneplésre van szükség. Nem lehet akárhogyan az Isten színe elé állni. Csak a saruszj megoldása,⁸⁸ csak a kyrie pozíciója, csak az állandó megtérés teszi lehetővé a találkozást, és nyitja meg azt az Istent dicsérő lelkületet, amely – az ordináriumtételeknél ezt már megfigyelhettük – az istentisztelet egészének, a keresztény ünneplésnek a lényege. Ezért az Introitus zoltár a Gloria Patria fut ki.⁸⁹

*Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto
Sicut erat in principio, et nunc et semper, et saecula saeculorum. Amen.*

Ezzel a zoltár ószövetségi világából megérkeztünk az újszövetséghez. A keresztény egyház – gyökereit ismerve és komolyan véve – használja a zoltárananyagot, de behelyezi azt a Krisztusban megismert istenképbe. Együtt imádkozik Isten másik választott népével (Izraellel), de belefoglalja ezt az imádságot a Szentháromság dicséretébe. A Zsidókhoz írt levél alapállása erre is vonatkozik.

Zsid 1,1–2

„Miután régen sokszor és sokféleképpen szólt Isten az atyákhoz a próféták által, ezekben a végső időkben a Fiú által szólt hozzánk, akit örökösévé tett mindennek, aki által a világot teremtette.”

Megismerhetjük az Istent, aki Atya, Fiú, Szentlélek, s aki az egyházban működik. Tudjuk, hogy ki előtt hajtunk térdet (az antifónák többnyire az üdvtörténet eseményeire utalnak, vagy mondanivalóját sűrítik). Övé a dicsőség (ismét csak nem egyszerűen kegyes kérés: övé legyen...).

A Gloria Patri Antiókhából származik, megszületésénél fontos szerepet játszik az ariánus tévtanítók elleni küzdelem.⁹⁰ A keleti gyakorlathoz a nyugati egyház tette

⁸⁸ 2Móz 3,4–8: „Amikor az Úr látta, hogy odamegy megnézni, kiáltott neki Isten a csipkebokor közepéből, és ezt mondta: Mózes! Mózes! Ő pedig így felelt: Itt vagyok! Isten ekkor azt mondta: *Ne jöjj közelebb!* Oldd le sarudat a lábadról, mert szent föld az a hely, ahol állasz! Majd ezt mondta: *Én vagyok atyádnak Istene, Ábrahám Istene, Izsák Istene és Jákób Istene.* Ekkor elrejtette Mózes az arcát, mert félt rátekinteni az Istenre. Az Úr pedig azt mondta: *Megláttam népem nyomorúságát Egyiptomban, és meghallottam kiáltásukat a sanyargatók miatt, mert ismerem fájalmukat. Le is szálllok, hogy kimentsem őket Egyiptom hatalmából, és elvigyem őket arról a földről egy jó és tágas földre, tejjel és mézzel folyó földre.”*

⁸⁹ A témához fontos alapvetés megtalálható az Ordinárium fejezet Gloria alfejezetében.

⁹⁰ Az ariánus hitvallás istendicsőítő mondata így hangzott: Gloria patri per Filium in Spiritu Sancto – azaz: Dicsőség az Atyának a Fiú által a Szentlélekben.

hozzá 500 körül a második félmondatot: „miképpen volt kezdetben, most és mindenkor és mindörökkön-örökké. Ámen” – erősíve a hitvallás karakterű istendicséretet.

Ez a dicséret jelenti azt is, amit az *Ágostai hitvallás* így fogalmaz: az egyház örökre megmarad (*ecclesia perpetuo mansura*) – ahogy az egyház eddig is Istent dicsőítette, úgy fogja minden időben (ha valóban egyház). Az Isten dicsérete nem fog elhallgatni sohasem. A „*saecula seculorum*” azt is jelenti: korszakról korszakra. Ezért a liturgiai szövegek fordításánál és használatánál visszatérő probléma az örökkön-örökké vagy mindörökkön-örökké kifejezés.

Az egyház a Gloria Patival is bekapcsolódik az örök istentiszteletbe, amely a teremtéstől (a „kezdetben” mozzanatától) a megváltáson át az üdvösségig (a mennyei Jeruzsálem örök istentiszteletéig) dicséri Istent.

Üdvözlés és Kolleкта

Bevezetés

A Kolleкта-imádság a vásár- és ünnepnaponként változó bevonulási zsoltár utáni első propriumtétele. Mivel az ősi római misében az Introitus alatt vonultak be a papok, a Kyriét és a Gloriát pedig a kórus (illetve a gyülekezet) énekelte, a pap (püspök) ekkor lépett először az oltárhoz. Ezért itt, a Kolleкта-imádság előtt hangzik el az első köszöntés: „*Dominus vobiscum*” – „az Úr legyen veletek”.⁹¹ Miután a gyülekezet válaszolt „*et cum spiritu tuo*” – „és a te lelkeddel”, a pap imádságra szólítja fel a gyülekezetet: „*Oremus*” – „imádkozzunk”, majd csendes imádság után kezdi el az igen tömör, kötött rend szerint megformált Kolleкта-imádságot. A kolleкта összegyűjtést jelent – az istentisztelet előkészítő és bevezető részének istenimádását és imádságait, az egyház kéréseit gyűjti össze az egyetlen kérésben megfogalmazott könyörgés. Imádságra hívás, csend, megszólítás, hivatkozás (a megszólított Isten valamely cselekedetére), kérés, konklúzió, doxológia és a gyülekezet válasza (ámen) – ez a teljes Kolleкта-imádság felépítése. Létezik egyszerűsített forma is. A Kolleкта elmondása a liturgia vezetőjének a feladata. A liturgiában ez az imádság reprezentálja a legjobban a múltbeli és a jelen egyház egybehangzó könyörgését, azt, ahogyan az imádkozó közösség bekapcsolódik az egyház kétezer év óta zajló imádságfolyamába.

⁹¹ Az istentisztelet (mise) döntő fordulópontjain találkozunk a Salutatóiával: a Kolleкта-imádság előtt, a Praefatio előtt és az elbocsátást megelőzően.

Történeti háttér

Minden valószínűség szerint a „vezető imádságai” eredetileg nem voltak időszakhoz, ünnephez kötöttek. A 4. századból létezik egy utalás az imádságok felülvizsgálatára.⁹² Miután számba vették a használatban lévő imádságokat, meghatározták, melyek használhatók. Az olvasmányok előtti rövid imádság – ezzel kezdődhetett valójában az istentisztelet – állandó szövegű könyörgés volt. Az egyiptomi hagyományokban így szerepelt.⁹³ Miután azonban vasárnapról vasárnapra változtak az olvasmányok, s ennek hamarosan állandósult a rendje, természetes folyamatnak tekinthető, hogy az olvasmányt megelőző állandó imádság is átalakult az adott időszakhoz és ígéhez alkalmazkodó változó imádsággá. Az egyházi év szerint változó Kollektá-imádság teljes kialakulása arra az időszakra tehető, amikor az istentiszteleti nyelvhasználat görög-ről latinra váltott. Kr. u. 600 körül késznek tekinthető a Kollektá-imádságok alapanyaga.

A kezdeti állandó imádságot így kiemelték az ordináriumtételek közül, s a későbbi „funkciós könyvekben” – műfaj alapján szétválasztott miseanyagok szerint – a nagy imádságokkal együtt a Sacramentariumba került, már mint listaszerűen összeállított imádságsorozat.⁹⁴

A „Collecta” elnevezés a korai anyagnál még nem volt ismert. Eleinte egyszerűen az „Oratio” címet kapta. A gall liturgiakönyvekben használatos „collectio” kifejezés átformálásáról van szó⁹⁵ „összefoglaló imádság” jelentéssel.⁹⁶ A „kollektá” kifejezés a reformáció korában ismert volt.⁹⁷

A Kollektá-imádságot nem egy kutató a viszonylag korai nagypénteki liturgiára vezeti vissza, amelyben az istentisztelet kezdetén egy „kollektáncolat” található, s ezek mindegyikében külön, részletes imádságra hívás és Istent megszólító formula van. Ezért a Kollektá eredetileg egy nagy imádságsorozat része lehetett, ahol a gyülekezetet így szólíthatták meg: imádkozzunk ...-ért – vagy: imádkozzunk azért, hogy... Ezt a megszólítást tömörítették később az „Oremus!” felszólításban.

A római típusú Kollektá háttérében azonban – több más liturgikus tételhez hasonlóan – keleti vonatkozásokat fedezhetünk fel. Az imádság de tempore jellegét is nagy valószínűség szerint keletre vezethetjük vissza. A liturgus(ok) húsvéti imádságában létezett olyan rövid könyörgés, amely erre utal. A 4. századi *Apostoli konstitúció* arról árulkodik, hogy az imádságok összességének tudatos felépítésén belül létezik a Kollektának egyfajta belső struktúrája.

⁹² A hyppói zsinat (393) 21. kánonja.

⁹³ Köztudott az egyiptomi tradíció hatása a római miseliturgia kialakulására.

⁹⁴ BISHOP 1918, 2. kk.

⁹⁵ Vö. SCHULZ 1970, 40–65. o.

⁹⁶ Csupán egy félreértett feljegyzés nyomán állították sokáig, hogy az „oratio ad collectam” a közösség összegyülekezése alkalmával mondott imádság lenne.

⁹⁷ Luther a *Formula missae*ben így jelzi: „Oratio seu collecta”.

Diakónus: Könyörögjünk az Úrhoz együttérzésért és irgalmasságért. Ő adjon nekünk békés és bűnmentes napot, a békesség angyalát, boldog véget, kegyelmes és jóságos Istent.

Ajánljuk magunkat és egymást az Egyszülött által az élő Istennek.

Püspök: A lelkek és minden test Istene, aki a napot adta, fogadd el reggeli hálaadásunkat, általa legyen Magasztalás örökké,

Gyülekezet: Ámen.

Ez a könyörgés egyértelműen mutatja az imádság belső felépítésének logikáját és a résztvevők „szerepének” felosztását. Hasonlót figyelhetünk meg az egyiptomi Mark-liturgiában.

Találkozunk olyan feltételezésekkel is, hogy a Kollektá tulajdonképpen konklúzióimádság – azaz egy nagy imádság lezárása (mint ahogy a mai magyar protestáns gyakorlatban a Miatyánk a nagy könyörgést zárja le az igei istentiszteleten).

A római mise liturgiájában s annak nyomán a nyugati protestantizmusban a legegyszerűbb, de egyben legtömörebb forma vált gyakorlattá, önálló, máig is élő műfajjá. Szerepe az Istenhez kiáltás. Ez az imádság az egyház egységes kérése.

Az „imádsággá váló dogma”

A liturgia imádságban elmondott dogma. Ha ezt az ősi meghatározást – amelyet mind keleten, mind pedig nyugaton előszeretettel használnak – jól értjük, protestáns gyakorlatban is kiváló definíciónak bizonyul.

Imádság – az Isten csodálatos cselekedeteire való válaszként megszólítás (néven nevezés), imádás, kérés, hitvallás, hálaadás, előrettekintés és indítás.

Dogma – azaz a Szentírás tiszta tanításának rövid és summás megfogalmazása. Az egyház tanítása, azaz a közös hit megvallása, tanulása, tanítása és gyakorlása.

Oremus!

Az istentisztelet első nagy könyörgése előtt ez a felkiáltás hangzott el: oremus – könyörögjünk. Lehet-e biztatni, netán felszólítani az imádságra? Vajon nem a belső szoba ügye-e az imádság, ahogyan Jézus tanítja a Hegyi beszédben? Jézus ismerve a látszatimádság veszélyeit, figyelmezteti a tanítványokat:

Mt 6,5–6

„Amikor imádkoztok, ne legyetek olyanok, mint a képmutatók, akik szeretnek a zsinagógákban és az utcasarkokon megállva imádkozni, hogy lássák őket az emberek. Bizony, mondom néktek: megkapták jutalmukat. Te pedig amikor imádkozol, menj be a belső szobádba, és ajtódat bezárva imádkozzál Atyáddal titokban; Atyád pedig, aki látja, amit titokban teszel, megfizet neked.”

A biztatás nem csupán lehetséges, hanem a hitben járó egyház tagjainak kötelessége. Az „egymás terhét hordozzátok”⁹⁸ alapállás nemcsak fizikai terhekre vonatkozik, hanem a lelki támogatásra is. Az ember – az öröklődő bűn nyomán, amely által elvesztette az Istennel való párbeszéd természetes képességét – nem képes kitartóan imádkozni, ezért a Krisztus-tanítványnak is szüksége van a biztatásra.⁹⁹ A Szentírás mindkét része bőségesen hoz történeteket vagy levélrészleteket az imádságra biztatásról.

Jer 29,7

„Fáradozzatok annak a városnak békességén, ahová fogságba vitettek benneteket, és imádkozzatok érte az Úrhoz, mert annak békességétől függ a ti békességetek is!”

Mt 5,44

„Én pedig azt mondom nektek: szeressétek ellenségeiteket, és imádkozzatok azokért, akik üldöznek titeket...”

Lk 6,27–28

„Nektek azonban, akik hallgattok engem, ezt mondom: szeressétek ellenségeiteket, tegyetek jót azokkal, akik gyűlölnék titeket; áldjátok azokat, akik átkoznak, és imádkozzatok azokért, akik bántalmaznak titeket.”

Ef 6,18

„Minden imádságotokban és könyörgéseitekben imádkozzatok mindenkor a Lélek által. Éppen azért legyetek éberek, teljes állhatatossággal könyörögve az összes szentekért.”

Kol 4,3

„Imádkozzatok egyúttal értünk is, hogy Isten nyissa meg előttünk az ige ajtaját, hogy szólhassuk a Krisztus titkát, amely miatt most fogoly is vagyok...”

1Thessz 5,16–18

„Mindenkor örüljete, szüntelenül imádkozzatok, mindenért hálát adjatok, mert ez az Isten akarata Jézus Krisztus által a ti javatokra.”

Jak 5,16

„Valljátok meg azért egymásnak bűneiteket, és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyuljatok. Nagy az ereje az igaz ember buzgó könyörgésének.”

Jud 1,20–21

„Ti azonban, szeretteim, épüljete szentséges hitetekben, imádkozzatok a Szentlélek által, tartsátok meg magatokat Isten szeretetében, várván a mi Urunk Jézus Krisztusnak irgalmát az örök életre.”

⁹⁸ Vö. Gal 6,2: „Egymás terhét hordozzátok: és így töltsétek be a Krisztus törvényét.”

⁹⁹ Jézus a Gecsemáné-kertben tanítványai kíséretében imádkozik. Félrevonulva könyörög, majd amikor visszatér, alva találja tanítványait. Ez többször megismétlődik. Ekkor mondja: „Virrasszatok, és imádkozzatok [vigilate et orate], hogy kísértésbe ne esetek: a lélek ugyan kész, de a test erőtlén.” (Mk 13,18)

Örök – ószövetségi – jelkép az a jelenet, amikor a lankadó Mózes kezét felemelik, hogy ne hagyja abba az imádságot – az Isten népéért való könyörgést.

2Móz 17,11–13

„És az történt, hogy valahányszor Mózes fölemelte kezét, Izráel volt az erősebb, amikor pedig leeresztette a kezét, Amálék volt az erősebb. De Mózes kezei elfáradtak. Ezért fogtak egy követ, alája tették, és ő ráült. Áron és Húr pedig tartotta a kezét, az egyik erről, a másik amarról, úgyhogy két keze fölemelve maradt naplementig. Így győzte le Józsué Amálékot és annak hadát fegyverrel.”

Csend

A belső szoba imádságából indít a közös könyörgésbe. A kulcsok hatalmáról mondott jézusi szavak után olvassuk a figyelmeztetést, biztatást és egyben ígéretet, amely a közös imádságra is vonatkozik:

Mt 18,19–20

„Bizony, mondom néktek azt is, hogy ha közületek ketten egyetértenek a földön mindabban, amit kérnek, azt mind megadja nekik az én mennyei Atyám. Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben: ott vagyok közöttük.”

Az egyház tömör, koncentrált imádsága

Jézus a *Miatyánk* megtanítása előtt segíti tanítványait a helyes, tömör imádságra.

Mt 6,7–8

„Amikor pedig imádkoztok, ne szaporítsátok a szót, mint a pogányok, akik azt gondolják, hogy bőbeszédűségükért hallgattatnak meg. Ne legyetek tehát hozzájuk hasonlók, mert tudja a ti Atyátok, mire van szükségetek, mielőtt még kérnétek tőle.”

Imádságra hívás, csend, megszólítás, hivatkozás (a megszólított Isten valamely cselekedetére), kérés, konklúzió, doxológia és a gyülekezet válasza (ámen). Ez a kollektá feszes, tömör rendje.

A KOLLEKTÁK FELÉPÍTÉSE			
	Alapforma	Első lépcső	Második lépcső
Megszólítás	Domine	Deus	Deus
Hivatkozás	–	protector	qui ... ostendis, ut ... possint
Kérés	largire	concede	praesta
	quaesumus pacem	propitius, ut... exequamur...	cunctis qui ut et... et
Konklúzió	–	per J. Chr. dominum	per J. Chr. qui tecum et cum
		nostrum	Spiritus S. regnat...
Akklamáció	Amen	Amen	Amen

Olvasmányok

Ige, igehirdetés, lekcio

Jn 1,1–18

„Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige. Ő kezdetben az Istennél volt. Minden általa lett, és nélküle semmi sem lett, ami létrejött. Benne élet volt, és az élet volt az emberek világossága. A világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be. Megjelent egy ember, akit Isten küldött, akinek a neve János. Ő tanúként jött, hogy bizonyosságot tegyen a világosságról, és hogy mindenki higgyen általa.

Nem ő volt a világosság, de a világosságról kellett bizonyosságot tennie. Az Ige volt az igazi világosság, amely megvilágosít minden embert: ő jött el a világba. A világban volt, és a világ általa lett, de a világ nem ismerte meg őt: saját világába jött, és az övéi nem fogadták be őt.

Akik pedig befogadták, azokat felhatalmazta arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek; mindazokat, akik hisznek az ő nevében, akik nem vérből, sem a test, sem a férfi akaratából, hanem Istentől születtek. Az Ige testté lett, közöttünk lakott, és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét, telve kegyelemmel és igazsággal. János bizonyosságot tett róla, és azt hirdette: »Ő volt az, akiről megmondtam: Aki utánam jön, megelőz engem, mert előbb volt, mint én.« Mi pedig valamennyien az ő teljességéből kaptunk kegyelmet kegyelemre.

Mert a törvény Mózes által adatott, a kegyelem és az igazság Jézus Krisztus által jelent meg. Istent soha senki sem látta: az egyszülött Isten, aki az Atya kebelén van, az jelentette ki őt.”

A magyar protestáns hagyományokban és gyakorlatban az igehirdetés oly mértékben hangsúlyos szerepet kapott, hogy háttérbe szorította a liturgiát. A római egyházban a II. vatikáni zsinat előtt ennek a fordítottja volt jellemző. Ma mindkét oldalon – ez ügyben is – közeledés mutatkozik. A római katolikus egyházban újra hangsúlyos

lett az igehirdetés (az egész igeliturgiába beleágyazva), a protestáns oldalon a liturgia kezdi visszanyerni tekintélyét, eredeti funkcióját.

Protestáns oldalról hosszú távú feladat, hogy a gyülekezetek értsék, megbecsüljék, természetes módon gyakorolják a liturgiát. Ebben döntő szerepe van annak, hogy az „ige egyházai” jól értik-e az ige tartalmát, lényegét, ismerik-e és használják-e a lehetséges megjelenési formáit. Amikor a liturgia erősítéséről és erősödéséről beszélünk, az soha nem az ige kárára történik. Éppen ellenkezőleg. A liturgia nemcsak imádságban elmondott dogma, hanem az igehirdetésnek sajátos, kikristályosodott formája. Isten gazdag fantáziája sokféle módon adja szívünkbe, helyezi el lelkünkbe, ülteti be értelmünkbe az igét. A liturgia legtöbb eleme direkt módon igei tartalmú vagy ihletésű. A többi rész háttérben pedig – indirekt módon, de – az ige szólít meg vagy mozgósít. Ezért az ige egyházai lényegükből fakadó módon kötelesek újragondolni az egész liturgia ügyét, hogy nevükhöz méltóan megtalálják az igehirdetés minél több alkalmát és formáját.

A racionalizmus korában az elsősorban az értelemhez szóló prédikáció dominált. Hogy az igemagyarázat vagy ige volt – megválaszolendő kérdés. Mi is az ige, mit jelent az igeolvasás, mi a mandátuma és a feladata az igehirdetésnek, milyen szerepe van az igehirdetőnek? Ez nem csupán a homiletika (igehirdetés-tudomány) feladata, hanem mindenekelőtt a liturgiáé.

Álljon itt néhány bibliai idézet az igével és az ige hirdetésével kapcsolatban. Ezekből a mondatokból kirajzolódik, hogy a Szentírás központi témájáról van szó:

Ez 33,30

„Emberfia! Rólad beszélget néped a falak mellett és a házak kapujában. Így beszélgetnek maguk közt egymással: Gyertek csak, hallgassátok, miféle ige jön az Úrtól!”

Ez 12,28

„Ezért mondd meg nekik: Így szól az én Uram, az Úr: Nem késik tovább egyetlen igém sem, valóra válik az az ige, amelyet mondok – így szól az én Uram, az Úr.”

Jn 12,48

„Aki elvet engem, és nem fogadja el az én beszédeimet, annak van ítélő bírója: az az ige, amelyet szóltam, az ítéli el őt az utolsó napon.”

Kol 4,3–4

„Imádkozzatok egyúttal értünk is, hogy Isten nyissa meg előttünk az ige ajtaját, hogy szólhassuk a Krisztus titkát, amely miatt most fogoly is vagyok, hogy azt hirdethessem.”

2Tim 4,17

„De az Úr mellém állt, és megerősített, hogy elvégezzem az ige hirdetését, és a pogányok valamenynyien meghallják azt. Azután megszabadultam az oroszlán torkából.”

Zsid 2,1–3

„Ezért tehát még jobban kell figyelniünk a hallottakra, hogy valamiképpen el ne sodródjunk. Mert ha az angyalok által hirdetett ige olyan erős volt, hogy minden törvényszegés és engedetlenség megkapta igazságos büntetését, akkor hogyan menekülünk meg mi, ha nem törődünk ilyen nagy üdvösséggel, amelyet az Úr hirdetett először. Azok pedig, akik hallották, megerősítették ezt számunkra.”

Zsid 4,2

„Mert nekünk is hirdették az evangéliumot, mint azoknak is; de nekik nem használt a hirdetett ige, mivel nem párosult hittel azokban, akik hallgatták.”

Az ige – nyelvtani szempontból – létezését, cselekvést, történést, állapotot kifejező szófaj. Teológiai szempontból nagyságrendileg többről van szó, a nyelvtani definíció mégis sok mindent kifejez a lényegből. A kereszténység kulcsfogalma az ige. Isten teremtő, életet fenntartó, célba juttató szava. Nem értéktelen, elszálló, megkérdőjelezhető, többnyire aranyfedezet nélküli szó, hanem hiteles, értéket létre hozó, életet teremtő szó.

A kereszténység – zsidóságtól örökölt és újrafelfedezett – élménye, hogy beszél az Isten (Deus loquens).

Zsid 1,1–2

„Miután régen sokszor és sokféleképpen szólt Isten az atyákhoz a próféták által, ezekben a végső időkbén a Fiú által szólt hozzánk, akit örökösévé tett mindennek, aki által a világot teremtette.”

Szavával teremtette a mindenséget.

1Móz 1,3

„Akkor ezt mondta Isten: Legyen világosság! És lett világosság. Láta Isten, hogy a világosság jó (...) és elnevezte Isten a világosságot (...). Azután ezt mondta Isten: Legyen boltozat a vizek között, hogy elválassza egymástól a vizeket. Megalkotta tehát Isten a boltozatot, és elválasztotta a boltozat alatt levő vizeket a boltozat felett levő vizektől. És úgy történt. Azután elnevezte Isten a boltozatot (...) égnek. Azután ezt mondta Isten: Gyűljenek össze az ég alatt levő vizek egy helyre, hogy láthatóvá válják a száraz. És úgy történt. Azután elnevezte Isten a szárazat földnek, az összegyűlt vizeket pedig tengernek nevezte. És látta Isten, hogy ez jó.”

Szavával vezette népét. Igéje testet öltött, azaz többé nem közvetítő (próféták, szószólók, követek) útján szólalt meg, hanem Jézus Krisztusban: emberi hangon, emberi szóval, érthető, mindenki számára meghallható módon. Ahogy Isten az Ószövetségben rábízta igéjét kiválasztott embereire, akik így az Úr nevében beszélhettek, úgy az Újszövetség szerint Jézus maga küldte ki tanítványait, hogy tanúskodjanak Isten nagy tetteiről, és hirdessék Isten országának evangéliumát.

Jézus a földi világból való fizikai távozásakor ezzel a mandátummal indította útnak tanítványait:

ApCsel 1,8

„Ellenben erőt kaptok, amikor eljön hozzátok a Szentlélek, és tanúim lesztek Jeruzsálemben, egész Júdeában és Samáriában, sőt egészen a föld végső határáig.”

Ez az isteni szó, ige nem elvont, hanem elérhet: Isten közölte akaratát, s rábízta népére szavát:

5Móz 30,14

„Sőt inkább nagyon közel van hozzád az ige, a szádban és a szívedben van, teljesítsd hát azt!”

Az Isten igéjének súlya van, nem hasonlítható emberi szóhoz:

Jer 5,13

„A próféták csak fecsegnek, és nem az ige szól belőlük. Csak ennyibe kell venni őket!”

Ez 12,25–26

„Mert ha én, az Úr, szólok, akkor az az ige, amelyet én mondok, valóra válik késedelem nélkül. Ha a ti napjaitokban mondok valamit, ti engedetlen nép, azt meg is tesztem! – így szól az én Uram, az Úr. Majd így szólt hozzám az Úr igéje...”

Isten mégis ezt az emberi szót használja fel arra, hogy megszólaljon, és szava ne csupán nyelvi emlék, hanem élő, aktuális, releváns ige legyen.

1Kor 1,21–24

„Mivel tehát a világ a saját bölcsessége útján nem ismerte meg Istent a maga bölcsességében, tetszett Istennek, hogy az igehirdetés bolondsága által üdvözítse a hívőket. És miközben a zsidók jelt kívánnak, a görögök pedig bölcsességet keresnek, mi a megfeszített Krisztust hirdetjük, aki a zsidóknak ugyan megütközés, a pogányoknak pedig bolondság, de maguknak az elhívottaknak, zsidóknak és görögöknek egyaránt, az Isten ereje és az Isten bölcsessége.”

Mt 13,19–23

„Amikor valaki hallja a mennyek országának igéjét, és nem érti, eljön a gonosz, és elragadja azt, ami szívébe van vetve: ez olyan, mint akinél az útfélre hullott a mag. Akinél pedig sziklás talajra hullott, az hallja az igét, és azonnal örömmel fogadja, de nem gyökerезik meg benne, ezért csak ideig való, s amint nyomorúság vagy üldözés támad az ige miatt, azonnal eltántorodik. Akinél pedig tövisek közé hullott, hallja az igét, de e világ gondja és a gazdagság csábítása megfojtja az igét, és nem hoz termést. Akinél pedig jó földbe hullott, az hallja és érti az igét, és terem: az egyik százannyit, a másik hatvanannyit, a harmadik harmincannyit.”

Az Ige mint a bűnbocsánat hordozója is megszólal. A bűnbocsánatot természetesen megelőzi a bűnbánatra felszólító és indító törvény.

Jn 15,3

„Ti már tiszták vagytok az ige által, amelyet szóltam nektek.”

Az igeszolgálat a gyülekezetben speciális feladatot jelent.

ApCsel 6,3

„Hanem válasszatok ki magatok közül, atyámfiai, hét férfit, akikről jó bizonyágot tesznek, akik telve vannak Lélekkel és bölcsességgel, és őket állítsuk be ebbe a munkába; mi pedig megmaradunk az imádkozás és az ige szolgálata mellett.”

ApCsel 18,5

„Amikor pedig Szilász és Timóteus megérkezett Macedóniából, Pál teljesen az ige hirdetésének szentelte magát, és bizonyágot tett a zsidók előtt, hogy Jézus a Krisztus.”

Az ige az egyház építésének eszköze.

ApCsel 19,20

„Így az Úr ereje által az ige hatalmasan terjedt és megerősödött.”

Gal 3,2

„Csak azt szeretném megtudni tőletek: a törvény cselekvése alapján kaptátok-e a Lelket, vagy az ige meghallásából származó hit alapján?”

Ef 5,24–26

„De amint az egyház engedelmeskedik Krisztusnak, úgy engedelmeskedjenek az asszonyok is a férjüknek mindenben. Férfiak! Úgy szeressétek feleségeketek, ahogyan Krisztus is szeretete az egyházat, és önmagát adta érte, hogy a víz fürdőjével az ige által megtisztítva megszentelje...”

Az egyház szolgál Isten igéjével, de nem rendelkezik felette.

Ef 6,18

„Minden imádságokban és könyörgésekben imádkozzatok mindenkor a Lélek által. Éppen azért legyetek éberek, teljes állhatatossággal könyörögve az összes szentekért; és énértem is, hogy adassék nekem az ige, ha szóra nyitom a számat, hogy bátran ismertessem meg az evangélium titkát.”

Vannak – az egyház tapasztalata szerint – „igében ínséges idők”. Amikor hallgat az Isten (ez a legnagyobb büntetések egyike).

1Sám 3,1

„Az ifjú Sámuel pedig az Úr szolgálója volt Éli felügyelete alatt. *Abban az időben ritkaság volt az Úr igéje, nem volt gyakran látomás.*”

1Sám 3,21

„Az Úr még többször is megjelent Silóban azután, hogy *kijelentette magát Sámuelnek Silóban az Úr igéje által.*”

Isten szava nem mulandó emberi szó, hanem maradandó.

Ézs 40,7

„Elszárad a fű, elhervad a virág, ha ráfúj az Úr szele. – Bizony csak fű a nép!
Elszárad a fű, elhervad a virág, de Istenünk igéje örökre megmarad.”

Isten igéje munkálja a megszentelődést, az életújulást.

2Thessz 3,1–3

„És végül, *testvéreim, imádkozzatok értünk, hogy terjedjen az Úr igéje, és úgy dicsőítsék, ahogyan nálatok is, és hogy megszabaduljunk az elvetemült és gonosz emberektől: mert nem mindenkié a hit. De hűséges az Úr, aki megerősít titeket, és megőríz a gonosztól...*”

Isten igéjének lényegét foglalja össze a Zsidókhöz írt levél ismeretlen szerzője.

Zsid 4,12

„Mert Isten igéje élő és ható, élesebb minden kétélű kardnál, és áthatol az elme és a lélek, az ízületek és a velők szétválásáig, és megítéli a szív gondolatait és szándékait. Nincsen olyan teremtmény, amely rejtve volna előtte, sőt mindenki mezítelen és fedetlen az ő szeme előtt. Neki kell majd számot adnunk.”

Jézus – önvallomása szerint – azért jött, hogy Isten igéjét, Isten országának evangéliumát hirdesse.

Mk 1,38–42

„Ő pedig ezt mondta nekik: *»Menjünk máshova, a szomszédos helységekre, hogy ott is hirdessem az igét, mert azért jöttem.« És elment Galilea-szerte a zsinagógákba, hirdette az igét, és kiűzte az ördögöket. Odament hozzá egy leprás, aki könyörögve és térdre borulva így szólt hozzá: »Ha akarod, meg tudsz tisztítani.« Jézus megszánta, kezét kinyújtva megérintette, és így szólt hozzá: »Akarom, tisztulj meg!« És azonnal eltávozott róla a lepra, és megtisztult.*”

Igehirdetésének része volt az is, hogy igéjét, a mennyek országa örömhírét továbbadta tanítványainak, és rájuk bízta annak hirdetését, terjesztését.

Mk 3,14–15

„Tizenkettőt választott ki arra, hogy vele legyenek, és azután elküldje őket, hogy hirdessék az igét, és hogy a tőle kapott hatalommal kiűzzék az ördögöket.”

Mk 16,19–20

„Az Úr Jézus pedig miután ezeket mondta nekik, felemeltetett a mennybe, és az Isten jobbjára ült. Azok pedig elmentek, hirdették az igét mindenütt, az Úr pedig együtt munkálkodott velük, megerősítette az igehirdetést a nyomában járó jelekkel.”

Az ige hirdetését a Szentlélek is megerősítette energiájával, erővel és belső tűzzel:

1Thessz 1,5–6

„Mert a mi evangéliumunk nemcsak szavakban jutott el hozzátok, hanem erővel, Szentlélekkel és teljes bizonyossággal is. Ti is tudjátok, hogyan éltünk közöttetek, a ti érdeketekben, ti pedig a mi követőinkké lettetek, és az Úréi, amikor sok zaklatás ellenére a Szentlélek örömevel fogadtátok be az igét.”

A második apostolgenerációnak már így adták tovább a megbízás, a mandátum folytonosságaként az igehirdetés feladatát.

Az ige hirdetése Isten szolgájának minden időben és minden körülmények között való feladata.

2Tim 4,1–5

„Kérve kérek az Isten és a Krisztus Jézus színe előtt, aki ítélni fog élőket és holtakat; az ő eljövetelére és országára kérek: hirdesd az igét, állj elő vele, akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő, feddj, ints, biztass teljes türelemmel és tanítással. Mert lesz idő, amikor az egészséges tanítást nem viselik el, hanem saját kívánságaik szerint gyűjtenek maguknak tanítókat, mert visket a fülük. Az igazságtól elfordítják a fülüket, de a mondákhoz odafordulnak [az eredetiben: mítoszokhoz]. Te azonban légy józan mindenben, a bajokat szenvedd el, végezd az evangélista munkáját, töltsd be szolgálatodat.”

Pál a következőképpen foglalja össze a hit és a hirdetett-hallott ige összefüggéseit.

Róm 10,14–18

„De hogyan hívják segítségül azt, akiben nem hisznek? Hogyan is higgyenek abban, akit nem hallottak? Hogyan hallják meg igehirdető nélkül? És hogyan hirdessék, ha nem küldettek el? Így van megírva: »Milyen kedves azoknak a jövele, akik az evangéliumot hirdetik!« Csakhogy nem mindenki engedelmeskedett az evangéliumnak, ahogyan Ézsaiás mondja: »Uram, ki hitt a mi beszédünknek?« A hit tehát hallásból van, a hallás pedig a Krisztus beszéde által. Kérdem: talán nem hallották? Sőt nagyon is! »Az egész földre elhatott az ő hangjuk, és a földkerekség széléig az ő beszédük.«”

Az igehirdetés feladata hihetetlen felelősséget ró azokra, akik bármilyen eszközzel ezt a mandátumot vállalják. A megszólaltatóban maga az Úr szólal meg.

Lk 10,16–18

„»Aki titeket hallgat, engem hallgat, és aki titeket elutasít, engem utasít el, és aki engem elutasít, az azt utasítja el, aki elküldött engem.« Mikor a hetvenkét tanítvány visszatért, örömmel jelentette: »Uram, még az ördögök is engedelmeskednek nekünk a te nevedre!« Ő pedig ezt mondta nekik: »Láttam a Sátánt villámként leesni az égből.«»

A Hegyi beszéd végén Jézus példázatát olvassuk az igehallgatókkal kapcsolatban, majd az evangélista megjegyzését Jézus szavának hatalmáról:

Mt 7,24–28

„»Aki tehát hallja tőlem ezeket a beszédeket, és cselekszi azokat, hasonló lesz az okos emberhez, aki kősziklára építette a házát. És ömlött a zápor, és jöttek az árvizek, feltámadtak a szelek, és nekidőltek annak a háznak, de nem omlott össze, mert kősziklára volt alapozva. Aki pedig hallja tőlem ezeket a beszédeket, de nem cselekszi, hasonló lesz a bolond emberhez, aki homokra építette a házát. És ömlött a zápor, és jöttek az árvizek, feltámadtak a szelek, és beleütköztek abba a házba; az összeomlott, és teljesen elpusztult.« Amikor Jézus befejezte ezeket a beszédeket, a sokaság álmélkodott tanításán, mert úgy tanította őket, mint akinek hatalma van, és nem úgy, mint az írástudók.»

Az ige megszólalásának többféle formáját ismeri a Szentírás. Ezek közül a legfontosabb alaptípusok a következők: Így szólt az Úr igéje xy-hoz. – Ez volt az Úr igéje. – Ez volt az Úr igéje xy által.

A keresztény liturgia Isten igéjének ószövetségi, levélbeli és evangéliumi anyagát egyaránt használja. Természetes, hogy a keresztény egyházban az evangélium prioritást élvez. Ezt érthetjük tartalmilag és formailag egyaránt.

Perikópa

Az istentiszteleti élet kapcsán egyértelműen kulcsszóként kerül elő a „perikópa” kifejezés. A kifejezés görög eredetije: ἡ περικόπη – ’körülvágot, amit körülvágtak’.

A *Handbuch der Liturgik* idevágó tanulmányában¹⁰⁰ a kifejezés kettős értelmét határozza meg:

a) Technikai műveletet jelző kifejezés: szó szerint egy körülvágot darab/szakasz.

b) A exegetikai tudomány egy másik szóhasználatot is általánossá tett: a forma-, tradíció- és szerkesztéstörténetileg elkülöníthető bibliai szövegegyeségeket perikópának nevezi.

¹⁰⁰ BLOTH 2003, 725. o.

Az irodalomtudomány azonban csak az istentiszteleti célra, meghatározott szempontokat figyelembe véve kivágott bibliai szakaszokra használja ezt a kifejezést.

Az istentisztelet protestáns megközelítésben sokféle módozatot felhasználó, komplett *igehirdetési (hallgatási) alkalom*, ahol Isten megszólítja az embert. Ez a megszólítás első renden az ő szavában (ige) történik, de a nonverbális eszközök egész sorát is használja a cselekvő Isten (*Deus in actu*).

Mi is az igehirdetés, mi a „tisztá” ige, létezik-e egyáltalán ilyen? Ez a kérdés állandóan előkerül. A válaszok eltérnek:

a) Egyes vélemények szerint a tisztá ige az, amit a *Szentírásból felolvasunk*, a hozzáfűzött szó, a prédikáció már csak kiegészítés, szükséges információ, emberi magyarázat (gondolatébresztés). Így elképzelhető az istentisztelet igehirdetés nélkül, de elképzelhetetlen igeolvasás nélkül. Az, hogy az istentiszteleten részt vevő ember képes-e az ige alapján való önálló meditációra és a befogadásra (önmaga számára való feldolgozásra), az ebben az esetben eldöntendő kérdés.¹⁰¹

b) Mások azt az álláspontot képviselik, hogy az írott ige csupán holt betű, s a *Szentlélek az olvasásban, a felolvasásban és az élő szóban megeleveníti* azt. Ezért az istentiszteleten egyaránt szükség van felolvasásra és az ige élő szóban való meghirdetésére.

c) Ismét mások az iménti jellemzőt csupán az igehirdetésre szűkítik le: kizárólag a Szentlélek sugallta és megszentelte élő szó, a *viva vox evangelii* az ige. Ezért nem lehet istentisztelet élő ige, azaz igehirdetés nélkül.

Az egyház az istentiszteleti életében is egyfajta belső magasfeszültségben él. *Isten akarja megszólítani* népét és benne az egyes embereket. *Embereket használ fel* azzal a mandátummal, hogy „aki titeket hallgat, engem hallgat”.¹⁰² *Nem lehet az igéhez hozzátenni vagy abból elvenni*.¹⁰³ *A betű* nemcsak *önmagában halott*, hanem ölhet, s a Lélek teszi csak élővé.¹⁰⁴

A Szentírásból olvasunk, mondunk, éneklünk – például zsoltárokat. Mi a műfaj? – kérdezzük. Emberek imádsága – néha vidám, hálaadó, áldást mondó, néha azonban átkozódó szava. Ez mindig ige?

¹⁰¹ Elgondolkodtató: amennyiben a régi reformátori elv, mely szerint az ige önmagát magyarázza, érvényes, akkor elegendő-e csupán egy bibliai részlet, vagy több szakasz siethet egymás segítésére (magyarázatára). Ebben az esetben természetesen ott van a szakaszokat egymás mellé válogató személy vagy közösség koncepciójának szubjektivitása is.

¹⁰² Lk 10,16: „Aki titeket hallgat, engem hallgat, és aki titeket elutasít, engem utasít el, és aki engem elutasít, az azt utasítja el, aki elküldött engem.”

¹⁰³ 5Móz 4,2: „Semmit se tegyetek ahhoz az igéhez, amelyet én parancsolok nektek, se el ne vegyetek abból!” 5Móz 13,1: „Tartsatok meg és teljesítetek minden igét, amelyet én parancsolok nektek! Semmit se tégy hozzá, se el ne végy belőle!”

Péld 30,5: „Istennek minden szava szímgíz, pajzsa ő a hozzá menekülőeknek. Ne tégy hozzá szavaihoz semmit, mert megcáfól, és hazugságban maradsz!”

¹⁰⁴ 2Kor 3,6: „Ő tett alkalmassá minket arra, hogy az új szövetség szolgálói legyünk, nem betűé, hanem Léleké, mert a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít.”

Köszöntések és áldások hangzanak el a liturgiában. A műfaj ismét tisztázásra szorul. Egyesek azt mondják: jókivánság. Mások azt, ez már ige, még hozzá Isten teremtető, gondviselő szava... Isten igéje olyan gazdag, hogy nehéz műfajilag meghatározni, az emberi beszéd és gondolat kategóriájába besorolni. Ezért szükséges a többoldalú megközelítés, de minden esetben túlmenve a megszokott emberi kategóriákon és megnyílván Isten fantáziadús cselekvési és megnyilatkozási módjai előtt.

Lekciók hangzanak el az istentisztelet több pontján: bibliai olvasmányok. Kérdések sorát állítja fel ez is.

- Rövid, egy vers, néhány vers, hosszabb szakasz?
- Egy olvasmány, vagy több?
- Evangélium – epistola – ószövetségi textus? Vagy mindhárom?

Az „ógyházi” sorozat igen régi időkre nyúlik vissza. Nem teljesen tartható az az álláspont, amit Boross Géza is képvisel,¹⁰⁵ mely szerint az ósegyház csupán a lectio continuát gyakorolta. A többféle olvasmány egymás mellé helyezése – a zsidó tradíció és az új, evangéliumi és apostoli iratok – kezdettől fogva gyakorlat volt az egyházban.

Az első hiteles nyomok azonban jóval későbbiek: 645-ből biztos adatunk, 580-ból indirekt utalásunk van a római evangélium, illetve gall epistolaszorozatokról.

Az igehirdetés háttere is, feladata is kérdések sorát hozza elő. Mi az igehirdetés? Mi az igehirdetés alap- vagy minimálkritériuma?

- Kell-e alapige, vagy anélkül is meg lehet szólaltatni Isten szavát?
- Mit mond a lelkész, és a megszólaláskor mi az identitása: „azt gondolom” – „azt üzeni” – vagy direkt beszéd, hiszen szavában az Isten szólal meg?
- Isten hatalmas tetteinek hirdetése (ApCsel 2,11) – vagy mai cselekedeteinek megjelenítése?
- Magyarázat – tanítás – *vagy valami más?*

Az Isten szava, élő ige. Isten az emberi szót használja fel és teszi Szentleke által élő igévé. Az egyház – Urának mandátuma alapján – erre rendelt, külső és belső elhívással rendelkező szolgálóira bízta az igehirdetés szolgálatát. Tehát nem csupán igemagyarázatról, tanításról vagy tanúságtételről (bizonyágtételről) van szó, hanem Isten szavának hirdetéséről.

További igei, igehirdetői műfajok

Ének

- Bibliai szövegek parafrázisa.
- Tanítói anyag, ahol az igét tartalmilag feldolgozza az énekköltő – s vele a gyülekezet.
- Reagáló jelleg – ahol az ige egy-egy gondolatára reagál a gyülekezet.

¹⁰⁵ BOROSS 1984.

Zene: szöveges – szöveg nélküli

A hitvallás is ige-hordozó. Mivel az üdv-történetet foglalja össze, lehet, hogy köze van az egyházi esztendő adott szakaszához is – erre érdemes tekintettel lenni a liturgikus szolgálatban részt vevőknek. Bibliai utalások vagy részmondatok (idézetek) is elhangzanak az istentiszteleten, s ezek – fontos szerepüknél fogva – meghatározói lehetnek az ünneplésnek, amely az adott időhöz kötődik.

Az egyház kiválogatta a Szentírásból a legfontosabb, hitünk szempontjából domináns szakaszokat. Ez a *lectio selecta*. Az egyház folyamatosan olvasta és olvassa nyilvánosan is a Szentírást a különböző közösségeiben. Ez a *lectio continua*.

Mindkettőnél beszélhetünk előnyökről, hátrányokról. A *lectio selecta* (perikó-parend) azt a veszélyt hordja önmagában, hogy mindig csak kiemelt részek hangzanak el, s ha az ige-hirdető nem ágyazza be az adott textust a teljes Szentírás üzenetébe, felborulhat az egyensúly, s a gyülekezet igei szempontból alulinformált lesz. A *lectio continua* ugyan segít egyfajta intenzív elmélyülésben, de veszélye az, hogy kevésbé lényeges szakaszok kerülnek elő a döntően fontosak helyett, s az adott közösség csak egy szeletét ismeri meg a bibliai üzenet egészének.

Imádságok

Az értünk közszolgálatot végző Isten liturgiájára válaszol a gyülekezet az imádságban. Az istentisztelet folyamán többféle helye és többféle funkciója van a gyülekezet imádságának. Ha az egész istentiszteletről állítjuk, hogy az Isten és népe közötti dialógus, akkor az istentisztelet imádságai koncentrált, direkt módon, hangsúlyosabban képviselik a párbeszéd emberi vonalát. Az egyház hálaadással, dicsőítéssel, kéressel válaszol Isten megszólító szavára.

Ma, az individualizmus korában talán nehezen érthető, hogy döntő módon a közösség imádságáról van szó. Ez nem személyteleníti az imádságot, hanem mederbe, helyes útra tereli. Az egyháztól, a gyülekezettől, a közösségtől elszakadó imádság éppen olyan veszélyt rejt magában, mint az elszemélytelenedő, megüresedő közösségi könyörgés. Az egyéni imádság is Isten népének közösségébe tagol, a közösség imádsága is hordozza az egyén Istenhez fordulását. A keresztény közösség imádsága azzal segít megóvni a szubjektívizmustól, az esetleges tévtanításokra alapozott kérésektől és hálaadásoktól, a nyelvi, tartalmi igénytelenségtől, hogy formailag, teológiaiilag, tartalmilag csiszolt imádságot ad a gyülekezeti tagok vagy az egyén szájába. Az imádság nem attól válik frissé, hogy azt úgy még soha senki nem mondta, hanem attól, hogy az imádkozó(k) Jézus nevében, a Lélek által fordul(nak) az Atyához. A liturgia lényegétől távol áll a rögtönzött imádság.¹⁰⁶ Ezért a keresztény ember

¹⁰⁶ A zenei tevékenységhez hasonlóan igaz, hogy „rögtönözni” csak nagy felkészültséggel hosszú előkészület után szabad. Az improvizáció nehezebb műfaj, mint a kottához kötött játék.

hittanulásához, az istentiszteleti szolgálattelvők felkészüléséhez és gyakorlásához hozzátartozik a kereszténység közös (régí és mai) imádságkincsének *elsajátítása* (a kifejezést szó szerint teljes tartalmában értsük!).¹⁰⁷

A tanítványait imádkozni tanító Jézus a *Miatyánk*ot azzal vezeti be, hogy „ti pedig így imádkozzatok” (vö. Mt 6,9). A *Miatyánk* jelent ebben az értelemben „utánozható” példát – ezért hangzik az Úr imádságaként minden keresztény összejövetele. Ugyanakkor Jézus modellt is ad ezzel az imádsággal: *így* imádkozzatok. Ilyen összeszedetten, tömören, röviden mindent átfogóan, ilyen igényesen, ilyen alapállásból. Az imádságát leíró és másoknak továbbadó egyén vagy közösség ezen a jézusi mintán indulhat el.

A Krisztus-követők nagy családjának kincsestárában gazdag múltbeli és jelenkori anyag áll rendelkezésre. Így imádkozzuk együtt a zoltárokat több ezer év óta, így mondjuk a korai keresztények imádságait, az egyháztörténet neves és névtelen alakjainak könyörgéseit s a ma élő testvérek által megfogalmazott imákat.

Az egyén és a közösség imádkozásának háttérében Jézus biztatása áll:

Mt 7,7–11

„Kérjétek, és adatik nektek, keressetek, és találtok, zörgessetek, és megnyitják nektek. Mert aki kér, mind kap, aki keres, talál, és a zörgetőnek megnyitják. Ugyan ki az közöttetek, aki ha kenyeret kér a fia, követ ad neki, vagy ha halat kér, kígyót ad neki? Ha tehát ti gonosz létekre tudtok jó ajándékokat adni gyermekeiteknek, mennyivel inkább ad jókat a ti mennyei Atyátok azoknak, akik kérik tőle?”

Jézus maga biztat, hogy Istent Atyaként szólíthatjuk meg. Ezt hangsúlyozzák később az apostoli iratok is. A keresztény imádság fontos kritériuma a „Jézus nevében” való kérés:

Jn 14,13

„...és amit csak kértek majd az én nevemben, megteszem, hogy dicsőíttessék az Atya a Fiúban; ha valamit kértek tőlem az én nevemben, megteszem.”

Jn 16,22–24

„Így most titeket is szomorúság fog el, de ismét meglátlak majd titeket, és örülni fog a szívetek, és örömeitök senki sem veheti el tőletek: és azon a napon nem kérdeztek értőlem semmit. Bizony, bizony, mondom néktek, hogy amit csak kértek az Atyától az én nevemben, megadja nektek. Eddig nem kértetek semmit az én nevemben: kérjétek és megkapjátok, hogy örömeitök teljes legyen.”

¹⁰⁷ Werner Jetter írja: „A szabadsággal a rizikó is növekszik. Szabad formákkal a manipuláció vagy az agitáció veszélyes közelségébe is kerülhetünk. A nyilvános imádságban létezik demagógia is.” JETTER 1978, 174. o.

Gal 4,4–7

„De amikor eljött az idő teljessége, Isten elküldte Fiát, aki asszonytól született a törvénynek alávetve, hogy a törvény alatt levőket megváltsa, hogy Isten fiaivá legyünk. Mivel pedig fiak vagyunk, Isten elküldötte Fiának Lelkét a mi szívünkbe, *aki ezt kiáltja: »Abbá, Atya!«* Úgyhogy már nem vagy szolgál, hanem fiú, ha pedig fiú, akkor Isten akaratából örökös is.”

Róm 8,14–15

„*Akiket pedig Isten Lelke vezérel, azok Isten fiai. Mert nem a szolgaság lelkét kaptatok, hogy ismét féljete, hanem a fiúság Lelkét kaptatok, aki által kiáltjuk: »Abbá, Atya!«*”

A liturgia imádságai egyfajta gerincet képeznek az istentisztelet felépítésében és dramaturgiájában. Van állandó imádság (például: Miatyánk), van állandó kerettel, de változó részekkel hangzó imádság (például: Praefatio), van mindig változó könyörgés (például: Kollekt), és használunk csöndes imádságot.

A hagyományos keresztény istentisztelet a következő, rendszeresen használt imádságokat foglalja magába. Az előkészítő és igei részben: Confiteor, Kollekt, igehirdetés utáni imádság, egyetemes könyörgés, csöndes imádság; az úrvacsorai részben: Praefatio, Nagy hálaadó imádság, Miatyánk, Anamnézis, Communio-imádság, Postcommunio-imádság.

Az egyházi év alkalmi szerint változó Kollektáról egy korábbi fejezetben már részletesen beszéltünk.

Confiteor

Eredetileg az istentisztelet bevezető részéhez, később, protestáns gyakorlatban az úrvacsora előkészítéséhez tartozó imádság, amelyben megfelelő bevezetés után (bűnbánati lekción, bűnbánatra hívás, gyónási kérdések stb.) a gyülekezet Isten elé áll, és megvallja bűnös voltát. Formáját tekintve létezik egy személy (liturgus) által elmondott, közösen mondott vagy párbeszédes imádság.

Ez az imádság a *Miatyánk* ötödik kérésének kibontása: „És bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek!”

Luther magyarázata a *Kis káté*ban

„Azért kérjük ebben az imádságban, hogy a mennyei Atya ne nézze bűneinket, és miatuk ne tagadja meg kérdéseinket, mert mindabból, amit kérünk, semmire sem vagyunk méltók vagy érdemesek; mégis kérjük, hogy mindezt kegyelemből adja meg nekünk, mert naponta sokat vétkezünk, és bizony csak büntetést érdemlünk; ugyanígy mi is szívesen megbocsátunk, és jót teszünk azokkal, akik vétkeznek ellenünk.”

A liturgus vagy közösség által elmondott bűnvalló imádságra, illetve a párbeszédes formára példa a készülő evangélikus istentiszteleti rend anyaga.

Folyamatos imádság

Vallom előtted, szent és igaz Isten, hogy vétkeztem ellened és embertársaim ellen gondolattal, szóval és cselekedettel. Sok jót elmulasztottam, sok rosszat elkövettem. Nem vagyok méltó kegyelmedre, méltó vagyok ítéletedre. Hozzád fordulok mégis: nincs más reménységem. Szent Fiadért, az Úr Jézus Krisztusért kérek: légy hozzám irgalmas, és bocsásd meg bűnömet! Ámen.

Párbeszédese forma

Lelkés: Megvallom előtted, Istenem, és előttetek, testvéreim, hogy vétkeztem gondolattal, szóval és cselekedettel. Sok jót elmulasztottam, sok rosszat elkövettem. Bánom bűnömet. Küzdök ellene. Kérek benneteket, imádkozzatok értem Urunkhoz, Istenünkhöz.

Gyülekezet: A mindenható és kegyelmes Isten könyörüljön rajtad, bocsássa meg bűnödöt, és vezessen az örök életre.

Lelkés: Ámen.

Gyülekezet: Megvallom előtted, Istenem, és előttetek, testvéreim, hogy vétkeztem gondolattal szóval és cselekedettel. Sok jót elmulasztottam, sok rosszat elkövettem. Bánom bűnömet. Küzdök ellene. Kérek benneteket, imádkozzatok értem Urunkhoz, Istenünkhöz.

Lelkés: A mindenható és kegyelmes Isten könyörüljön rajtatok, bocsássa meg bűnötöket, és vezessen benneteket az örök életre.

Gyülekezet: Ámen.

Igehirdetés utáni imádság

Rövid, összegző, de nem a prédikációt újra – más szavakkal – elmondó imádság, amelynek elsősorban hálaadó karaktere és átvezető funkciója van. Ehhez az imádsághoz kapcsolódóan is van lehetőség (előtte is, közben is, utána is) imádságos csend tartására – akár a gyülekezetet segítő témamegjelöléssel is.

Egyetemes könyörgés

Többféle elnevezése ismert: általános könyörgő imádság, ökumenikus imádság (oratio oecumenica), hívek könyörgése (oratio fidelium). A Kollektá mellett ez a második, az egész egyház imádságát reprezentáló könyörgés.

Felépítése

Többféle variáció lehetséges, az itt jelzett a legismertebb:

- Könyörgés Isten országáért és Krisztusért. (Az egyház egységért, megegyezésért, az evangélium terjedéséért, az evangélium ellenségeinek megnyeréséért, Isten igéjének és a szentségeknak az áldásáért.)
- A viláért (népek és államok) és azokért, akik kormányozzák. (A rend és jog megtartásáért, békességért az egész világon.)
- A mindennapi kenyérért (Luther *Kis kátéj*ának értelmében): házasság, család,

ifjúság nevelése, generációk viszonya, hivatás, munkanélküliség, jó időjárás, vetés és aratás, anyagi javak stb.

A *Miatyánk* negyedik kérésének magyarázata Luther *Kis kátéjából*: „Mindaz, ami a test és élet fenntartására és táplálására kell, mint például: étel, ital, ruházat, lábbeli, ház, gazdagság, szántó föld, barom, pénz, anyagi javak, derék házastárs, derék gyermekek, becsületes háznép, tisztességes és hűséges felsőbbség, jó kormányzat, jó időjárás, béke, egészség, közrend, becsület, jó barátok, megbízható szomszédok és ezekhez hasonlók.”

- Könyörgés a bajban, szükségben levőkért. Világméretű és egyéni bajok, tragédiák, katasztrófák: egyedül levőkért, idegenekért, öregekért, betegekért, özvegyekért és árvákért, haldoklókért és elhunytakért, rabokért és üldözöttekért, katasztrófaáldozatokért és éhezőkért stb.

Egymás imádságban való hordozásának is bibliai alapja és biztatása van. Sem az egyház, sem az egyes keresztény ember nem „önállósíthatja” magát e világban. Isten gyermekei felelősek Isten többi gyermekeiért, különösen is a hitben testvérekért. A liturgia ennek ad formát.

1Kor 12,26–27

„... ha szenved az egyik tag, veled együtt szenved valamennyi, ha dicsőségben részesül az egyik tag, veled együtt örül valamennyi. Ti pedig Krisztus teste vagytok, és egyenként annak tagjai.”

Róm 12,15

„Örüljete az örülőekkel, sírjatek a sírókkal.”

Gal 6,2

„Egymás terhét hordozzátok: és így töltsétek be a Krisztus törvényét.”

Kol 4,3

„Imádkozzatok egyúttal értünk is, hogy Isten nyissa meg előttünk az ige ajtaját, hogy szólhassuk a Krisztus titkát, amely miatt most fogoly is vagyok...”

2Thessz 3,1

„És végül, testvéreim, imádkozzatok értünk, hogy terjedjen az Úr igéje, és úgy dicsőítsék, ahogyan nálatok is.”

Ef 6,18–19

„Minden imádságokban és könyörgésekben imádkozzatok mindenkor a Lélek által. Éppen azért legyetek éberek, teljes állhatatossággal könyörögve az összes szentekért; és énerterm is, hogy adassék nekem az ige, ha szóra nyitom a számat, hogy bátran ismertessem meg az evangélium titkát.”

Jézus a közbenjáró könyörgés spektrumát egészen szélesre tárja. Ahogy ő maga is

imádkozik ellenségeiért,¹⁰⁸ úgy szólítja fel követőit az ellenségért való áldásmondásra és imádságra. Ez a vele való közösségből, igéjének hallgatásából egyenesen következő feladata a tanítványoknak.

Lk 6,27–28

„Nektek azonban, akik hallgattok engem, ezt mondom: szeressétek ellenségeiteket, tegyetek jót azokkal, akik gyűlölnék titeket; áldjátok azokat, akik átkoznak, és imádkozzatok azokért, akik bántalmaznak titeket.”

A kereszténység kezdetétől fogva gyakorolja az istentisztelet keretében a mindenkiért való imádságot. Az erre való biztatás és felszólítás már az apostoli iratokban megjelenik.

1Tim 2,1–4

„Arra kérek mindenekelőtt, hogy tartsatok könyörgéseket, imádságokat, esedezéseket és hálaadásokat minden emberért, a királyokért és minden feljebbvalóért, hogy nyugodt és csendes életet éljünk teljes istenfélelemben és tisztességben. Ez jó és kedves a mi üdvözítő Istenünk színe előtt, aki azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön, és eljusson az igazság megismerésére.”

Általános könyörgésről már az első század végéről vannak dokumentumaink. Kelemen első levelében (Kr. u. 95/96) már találunk teljesen kidolgozott formát.¹⁰⁹

„Kérünk téged, Uralkodónk, legyél hát segítőnk és oltalmazónk; közülünk a szorongatásban levőket szabadítsd meg, a megalázotthoz legyél könyörületes, az elesettet emeld fel, az ínségesekre tekints le, gyógyítsd meg a betegeket, a népedből eltévelyedettek térítsd vissza, az éhezőket tápláld, foglyainkat szabadítsd ki, az erőtleneket támogasd, a kislelkűeket vigasztald, hadd tudja meg minden nemzet, hogy egyedül te vagy az Isten, és Jézus Krisztus a te szolgád, mi pedig a te néped és legelőd nyája vagyunk.”

Az egyetemes könyörgésnek három formája közismert.

- *Prophonese* – A liturgus egyedül mondja (a szentély berendezésétől függően az oltár felé fordulva). Az imádság ebben a formában megszakítás nélkül egyben, folyamatosan mondott könyörgés. Mivel a lelkész ilyen esetben nem jelenti be az imádság tárgyát, fennáll a veszély, hogy a gyülekezet „kívülállóként” csupán „meghallgatja” az imádságot, s nem együtt imádkozza.
- Ezt a veszélyt felismerve a korai keresztény könyörgésekben, az *ekténiában* az előimádkozó bejelentette: ezért vagy azért könyörögjünk az Úrhoz. Erre az egyéni imádságnak helyet adó csönd következhetett, majd a gyülekezet együtt

¹⁰⁸ Lk 23,34: „Jézus pedig így könyörgött: »Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.«”

¹⁰⁹ Római Szent Kelemen levele a Korinthusiakhoz, 146. o.

mondta a Kyrie valamilyen formáját, vagy egyszerű kérésként: „hallgass meg minket”. Az ősi keleti formából így alakult ki Nyugaton a litánia.

- A harmadik formában a liturgus és a diakónus (lektor vagy segítő) osztják fel az imádságos feladatokat. E forma minden variációjánál lehetőség van a gyülekezet közbenső válaszaira.
  - Az olvasópultnál álló segítő nevezi meg az egyes imatémákat, majd a liturgus az oltárnál elmondja az annak megfelelő imádságot.
  - A liturgus nevezi meg az imádság témáit, s a segítő(k) mondja(ák) az imádságot. Ez a forma is ókeresztény gyökerekre vezethető vissza.
  - A liturgus mondja a könyörgés keretét, s az egyes kéréseket pedig a segítő.

A gyülekezet az egyetemes könyörgést együtt mondott ámennal zárja le.

Az úrvacsorai rész

Az úrvacsorai rész egyes elemeit jelen fejezetünkben csak érintőlegesen tárgyaljuk, hiszen a könyv külön részben tárgyalja az úrvacsora teljes felépítését és az elemek teológiai háttérét.

Praefatio

Az úrvacsora bevezetése imádság, majd párbeszéd formájában „más dimenzióba” helyezi a gyülekezet tagjait, amikor elhangzik a felszólítás: emeljük fel szívünket. Ezt követően az Isten nagy tetteit magasztalja a gyülekezet, s az egyház emlékezteti a híveket arra, hogy Jézusban mit jelent Isten rajtunk végzett cselekedete. Ez a bevezető megadja az egész úrvacsora kontextusát is: a földit és a mennyeit egyaránt, hiszen a Krisztus asztala körül ott vannak a már előre mentek (üdvözültek mennyei serege), ott vannak Isten küldöttei és munkatársai, az angyalok, de ott van a földön küzdő egyház is.

(Mert valóban) méltó és igaz, illő és üdvösséges, hogy mindenkor és mindenhol hálát adjunk neked, mindenható Istenünk és Atyánk a Jézus Krisztus által.

A Praefatio betétje mindig az egyházi évnek vagy az alkalomnak megfelelően változik.

Ő engedelmesen bevonult Jeruzsálembe, hogy vállalja a kereszthalált, és magára vegye a világ bűnét.

Ezért az angyalokkal, az üdvözültek mennyei seregével és a földön küzdő egész egyházzal együtt áldunk és magasztalunk téged, és ujjongó énekkel hirdetjük szent neved dicsőségét.

Nagy hálaadó imádság, Epiklézis

A nagy hálaadó imádság számba veszi Isten ajándékait, gondoskodó szeretetének jeleit, de megemlíti a legnagyobbat: a meg nem érdemelt bűnbocsánatot is. Erre tekintve csendül fel a kérés: küldd el Szentlelkedet. Az Epiklézisben a Szentlélek kettős munkájáról hallunk, és azért imádkozunk: szálljon az úrvacsorára készülő emberekre, tegye őket egy közösséggé, ugyanakkor tegye meg azt a csodát – hasonlóan az incarnatiohoz –, hogy a kenyérben és a borban Krisztus testét és vérének vehesse magához az egyház népe.

Szent vagy, Urunk, és nagy a Te irgalmad, elítéled a bűnt, de megmented a bűnösöket szeretett Fiad élete árán. Ételt és italt adsz az embereknek, hogy életük legyen, és boldogan adjanak hálát teneked. Ezért a nagy irgalmadért áldunk és kérünk, küldd el Szentlelkedet, hogy Krisztus teste legyen kenyérünk ebben a kenyérben, és vére legyen italunk ebben a borban. Minket is szentelj meg, hogy ajándékok, testvéri közösségben, üdvösségünket munkálja.

Anamnézis

Az anamnézis állandó imádság, melynek pontos iránya, feszes dramaturgiája, tudatos felépítése van. Szövege állandó, de van rövidítési lehetőség. Nem helyes gyakorlat, ha az Anamnézis imádságát aktuális kérésekkel egészítik ki, hiszen az műfaji keveredést jelent.¹¹⁰

Kérünk, Istenünk, emlékezzél meg szeretett Fiad értünk viselt szenvedéséről és haláláról, áraszd ki Szentlelkedet mindnyájunkra, hogy Megváltónk keresztségének titkát ünnepelve, föltámadásának erejében is részesüljünk.

Emlékezz meg egyházadról, amelyet Krisztus vérén váltottál meg. Őrizd hitét, tartsd meg békességben, és add meg teljes egységét. Emlékezz meg püspökeinkről, pásztorainkról, előljáróinkról és mindazokról, akik egyházadban szolgálnak. Emlékezz meg, Urunk, azokról, akik Krisztus békességében távoztak ebből az életből, és minden elhunytáról, akiknek hitét egyedül Te ismered.

Imádunk és dicsérünk téged Jézus Krisztus által, mert őáltala, ővele és őbenne tiéd, mindenható Atyaisten, a Szentlélekkel egységben minden tisztelet és dicsőség most és mindörökké.

Communio-imádság

Az oltárhoz (Úr asztalához) járuló gyülekezet az alázat hangján megszólalva fordul Istenhez. Az imádság ősi formája a kapernaumi százados Jézushoz intézett mondata (Mt 8,8; Lk 7,6):

Uram, nem vagyok méltó arra, hogy hajlékomba jöjj, hanem csak egy szóval mondd, és meggyógyul a te szolgád.

¹¹⁰ Az aktuális kérések helye az Oratio oecumenica.

Vagy:

Úr Jézus Krisztus, aki halott voltál, de íme, élsz örökké, és mindent megteszel üdvösségünkre, add meg most mindenkinek azt, amire szüksége van: a kételkedőnek hitet, a gyengének állhatatosságot, a keményszívűnek megtérést, az elesettnek új erőt, az aggódónak megnyugvást és a szomorkodónak vigasztalást. Egyesíts minket szent tested és véred közösségében, hogy valamennyien részesüljünk minden értelmet meghaladó békecségedben, és megízleljük eljövendő országod örömet.

Postcommunio

Az úrvacsorai közösséget követően a lelkész hálaadó imádságot mond. Ez az imádság már híd az istentisztelet nagy találkozása és a hétköznapok között. Hálaadás az igében és a szentségben kapott ajándékért, erőkerés a hétköznapokra szóló küldetés elvégzéséhez.

Lelkész: Áldunk téged, mindenható Istenünk, hogy örömet és békecséget ajándékoztál igédben és Krisztus Urunk testének-vérének közösségében. Kérünk, őrizd meg bennünk ennek a közösségnek minden áldását, hogy erős hittel ragaszkodjunk hozzád, és őszintén szeressük embertársainkat, az Úr Jézus Krisztus által.

Gyülekezet: Ámen.

Lelkész: Urunk, magasztalásodat hallotta fülünk, add, hogy süket legyen a veszekedés és a békétlenség hangjára. Nagy szeretetedet látta szemünk: add, hogy meglássa a megígért örök életet. Dicséretedet énekelte nyelvünk, add, hogy az igazat vallja ezután. Templo-modban járt a lábunk, add, hogy a világhosszág útján járjon ezután. Testedből részesült a testünk: add, hogy új életet éljen ezután. Hála néked kimondhatatlan jóságodért.

Gyülekezet: Ámen.

Az imádság testtartása

A világvallások mindegyikében, de még a legapróbb emberi rítusokban is fontos a testtartás, a testbeszéd. Az imádsághoz kapcsolódó testtartás egyrészt sokat elárul az imádság lényegéből, másrészt segíti az imádkozót a koncentrációra, Isten előtti megnyílásra, a dialógus kialakítására.

A leggyakoribb testtartások az imádság alkalmával: térdelés, állás, lehajtott fő, felemelt fej, a kéz összekulcsolása, ég felé emelt kezek. Mindegyiknek gazdag jelentéstartama van.

A felállás a tiszteletadás jele, a lehajtott fő az alázaté. A felemelt fej a távlatokba, a mennyei magasságokba tekintést jelképezi. A kéz összekulcsolása a fizikai-lelki koncentrációról tanúskodik, leköti az embert, hogy ne foglalkozzon mással. Az ég felé emelt kezek arról adnak egyértelmű jelzést, hogy üres kézzel, üres szívvel állunk Isten elé, és várjuk ajándékait; ő tölti be üres kezünk hiányát.

Salutatio – Ámen – Áldás

Salutatio

Bevezetés

A keresztény istentisztelet lényegéhez tartozik a dialógus: Isten és ember, ember és ember párbeszéde. A párbeszéd természetesen mindig köszöntéssel, kölcsönös üdvözléssel kezdődik.

Bír 6,12

„Az Úr angyala megjelent előtte, és így szólt hozzá: *Az Úr veled van*, erős vitéz!”

Ruth 2,4

„Éppen akkor ment ki Boáz is Betlehemből, és azt mondta az aratóknak: *Az Úr legyen veletek! Azok így feleltek neki: Áldjon meg az Úr!*”

2Krón 15,2

„Azután Isten lelke szállt Azarjáhúra, Ódéd fiára, kiment Ászá elé, és ezt mondta neki: Hallgassatok rám, Ászá és egész Júda, meg Benjámin! *Az Úr veletek lesz, ha ti is ővele lestek.* Ha keresitek őt, megtaláljátok, de ha elhagyjátok, ő is elhagy benneteket.”

Két fontos hely, ahol az Újszövetségben „az Úr legyen veled/veletek kifejezéssel találkozhatunk.

Lk 1,28–29

„Az angyal belépve hozzá így szólt: *»Üdvözlégy, kegyelembe fogadott, az Úr veled van!«* Mária megdöbbent ezekre a szavakra, és fontolgatta, mit jelenthet ez a köszöntés.”

2Thessz 3,16–18

„Maga a békesség Ura adjon nektek mindig, minden körülmények között békességet. *Az Úr legyen mindnyájatokkal! A köszöntést én, Pál, saját kezemmel írom: ez a hitelesítő jel minden levelemen, így írok. A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen mindnyájatokkal!*”

A liturgikus közegben használt köszöntési formák – mind bibliai mondatok:

- Az Úr legyen veletek! – És a te lelkeddel!
- Kegyelem nektek és békesség Istentől, a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól!
- Az Úr békessége legyen mindenkor veletek!
- Békesség nektek!

Ilyen és ehhez hasonló köszöntések természetes részeivé váltak a kereszténység életének – így az istentiszteletnek is. Ezek az áldást tartalmazó köszöntések többnyire

bibliai háttérűek vagy ihletésűek. Jézus maga biztatja a kiküldött tanítványokat arra, hogy köszöntsék az embereket:

Mt 10,12

„Amikor beléptek a házba, köszöntsétek a ház népét, és ha méltó rá az a ház, szálljon reá békeségetek, ha pedig nem méltó, békeségetek térjen vissza rátok.”

A feltámadott Jézus maga is gyakorolta a „gyülekezet” köszöntését:

Jn 20,19

„Aznap, amikor beesteledett, a hét első napján, ott, ahol összegyűltek a tanítványok, bár a zsidóktól való félelem miatt az ajtók zárva voltak, eljött Jézus, megállt középen, és így szólt hozzájuk: »Békesség néktek!« És miután ezt mondta, megmutatta nekik a kezét és az oldalát. A tanítványok megörültek, hogy látják az Urat. Jézus erre ismét ezt mondta nekik: »Békesség néktek! Ahogyan engem elküldött az Atya, én is elküldelek titeket.«”

Jn 20,26

„Nyolc nap múlva ismét benn voltak a tanítványai, és Tamás is velük. Bár az ajtók zárva voltak, bement Jézus, megállt középen, és ezt mondta: »Békesség néktek!«”

Nem volt újdonság ez, hiszen mind a zsidó, mind pedig a görög világban ismert volt a békeség kívánságával való köszöntés, de ismert volt a „kegyelem!” köszöntés is. A keresztény gyülekezetben mindkettő megtelt gazdagabb tartalommal, a Krisztusban felismert hittitkok tartalmával. A „kegyelem” fogalmának evangéliumi gazdagsága, a krisztusi békeség páratlan volta¹¹¹ meglevenítette a korábban ismert és köszöntésben használt szavakat.

„Az Úr legyen veletek” – szintén ószövetségi háttérrel rendelkezik. Ugyanakkor mindaz figyelembe veendő itt is, ami az ordinárium fejezetében a Kyrie tételnél érvényes. Az Úr a kereszténység számára egyedül Krisztus, akit imádunk, akinek jelenléte az *Életet* jelenti az ember számára. Jelenlétét ígerte minden napra a világ végezetéig (Mt 18,19). Erre az ígéretre alapozva hangzik az elfogadásra biztatás, hogy a gyülekezet valóban meg is tapasztalja Ura jelenlétét.

2Móz 10,8

„Ezért visszavitték Mózeset és Áront a fáraó elé, aki így szólt hozzájuk: Menjetek, szolgáljatok Isteneteknek, az Úrnak! De kik fognak elmenni? A fiatalokkal és öregekkel megyünk, felelte Mózes, fiainkkal és leányainkkal, juhainkkal és marháinkkal megyünk,

¹¹¹ Jn 14,27: „Békességet hagyok nektek: az én békességemet adom nektek; de nem úgy adom nektek, ahogyan a világ adja. Ne nyugtalankodjék a ti szívetek, ne is csüggedjen.”

mert ünnepet ültünk az Úrnak. A fáraó azt mondta nekik: *Úgy legyen veletek az Úr, ahogyan én elbocsátalak benneteket családostul! Vigyázzatok, rosszat akartok!*"

Ruth 2,4

„Éppen akkor ment ki Boáz is Betlehemből, és azt mondta az aratóknak: *Az Úr legyen veletek! Azok így feleltek neki: Áldjon meg az Úr!*”
(...καὶ εἶπεν τοῖς θερίζουσιν Κύριος μεθ' ὑμῶν·)

2Tim 4,22

„Az Úr legyen a lelkeddel! *Kegyelem veletek!*”
(Ὁ κύριος μετὰ τοῦ πνεύματός σου. ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν)

A liturgikus üdvözlés nemcsak emberek egymás közti üdvözlő formája, hanem olyan áldó formula, amely ígéretet hordoz magában, és a feltámadott Jézus Krisztus hatékony jelenlétéről tanúskodik. A köszöntés a Krisztusban kapott ajándékokat jeleníti meg, és azoknak hitben való elfogadását teszi lehetővé.

A Biblia tele van üdvözlési formákkal – elsősorban az apostoli levelek adnak gazdag anyagot ezen a téren.

Néhány illusztráció:

Róm 1,7

„*Mindazoknak Rómában, akik az Isten szerettei, akiket ő elhívott és megszentelt: Kegyelem néktek és békeesség Istentől, a mi Atyánktól, és az Úr Jézus Krisztustól.*”¹¹²

Róm 15,33

„*A békeesség Istene legyen mindnyájatokkal. Ámen.*”

Róm 16,20

„*A békeesség Istene pedig összezúzza a Sátánt lábatok alatt hamarosan. A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen veletek!*”

1Kor 16,23–24

„*Az Úr Jézus kegyelme veletek! Az én szeretetem mindnyájatokkal a Krisztus Jézusban! Ámen.*”

2Kor 13,13

„*Az Úr Jézus Krisztus kegyelme, az Isten szeretete és a Szentlélek közössége legyen mindnyájatokkal!*”

---

¹¹² Ugyanaz vagy hasonló: 1Kor 1,3; 2Kor 1,2; Gal 1,3; Fil 1,2; Kol 1,2; 1Thessz 1,1; 2Thessz 1,2; 1Tim 1,2; 2Tim 1,2; Tit 1,4; Fil 1,3; 1Pt 1,2; 2Pt 1,2.

Ef 6,23–24

„Békesség a testvéreknek és szeretet hittel együtt az Atya Istentől és az Úr Jézus Krisztustól! A kegyelem legyen mindazokkal, akik el nem múló szeretettel szeretik a mi Urunkat, Jézus Krisztust. Ámen.”

Fil 4,23

„A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen a ti lelketekkel!”

Kol 4,18

„A köszöntést én, Pál, írom a saját kezemmel. Ne feledkezsetek meg az én bilincseimről! Kegyelem veletek!”

1Thessz 5,28

„A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen veletek!”

2Thessz, 3,18

„A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen mindnyájatokkal!”

1Tim 6,21

„A kegyelem veletek!”

2Tim 4,22

„Az Úr legyen a lelkeddel! Kegyelem veletek!”

Filem 1,25

„Az Úr Jézus Krisztus kegyelme a ti lelketekkel!”

Zsid 13,25

„A kegyelem mindnyájatokkal!”

1Pt 5,14

„Köszöntések egymást a szeretet csókjával. Békesség mindnyájatoknak, akik a Krisztusban vagytok.”

A párbeszédesebb forma többek közt azt a közösséget jelzi, amely a Krisztus asztala körül összegyűlt tanítványokat jellemzi. A liturgia szolgálatát végző pap/lelkész a protestáns teológiai alapállás szerint nem különleges személy, hanem a gyülekezet egy különleges szolgálattal megbízott tagja. Ugyanúgy rászorul Isten kegyelmére, az Úr békességére és Krisztus áldást jelentő jelenlétére, mint bárki más. Ezért amint a lelkész az ígéretet és áldást jelző köszöntést elmondja, a gyülekezet viszontválaszolva ugyanazt kívánja és hirdeti a lelkésznek. Ez összhangban van az egyetemes papság alapelveivel is.

A dialógus az istentisztelet természetes formája. A liturgia dramaturgiájától – amint erről már korábban is szó volt – idegen az „egyszemélyes szerepléstől” és

az előadó – hallgatók/nézők szerepfelosztástól. Sajnálatos módon bizonyos külső kényszer, de belső elhatározás nyomán is kialakult a magyar protestantizmus gyakorlatában a „dialógusmentes” istentisztelet, amely túlnyomó részben ma is a legelterjedtebb hazánkban. A párbeszédes köszöntés a liturgia keretében tehát nem a katolizálást jelenti, hanem az ősi keresztény forma és a közösségi találkozások természetes jellemzőjének gyakorlását.

Az ősi keresztény istentiszteleti formában három helyen hangzik az „az Úr legyen veletek – és a te lelkeddel” köszöntés. Az első a Kollektá előtt. Nincs is külön Salutatio felirat, mert a gyakorlat szerint ez a köszöntés szervesen kapcsolódik a Kollektához. Azért hangzik itt köszöntés, hiszen a tradicionális formában a pap itt találkozik először a gyülekezettel, és szólal meg az oltártól.¹¹³ Az újabb egység az igeliturgia után az úrvacsorai (eukharisztikus) rész – ennek bevezetéseként, a Praefatiót megelőzően hangzik ismét a köszöntésnek ez a formája.

A párbeszédes köszöntés harmadik helye a „záró kollektá” előtt található. Tehát az istentisztelet záró részének kezdetén.

A Salutatio párbeszédes formája teológiai tartalmát tekintve tehát nem másodlagos ügy, nem olyan forma, amelyet könnyen lehet nélkülözni vagy elhagyni. A magyar protestantizmusnak ezért újra végig kell gondolnia, hogy ez az anyag valóban végleg kihagyható-e a liturgiájából...

Néhány történeti vonatkozás

A keresztény gyülekezet életében természetes módon kezdettől jelen van a párbeszédes üdvözlés (annak profán és a bibliai háttérével). A hosszabb-rövidebb formák csiszolódtak az első évszázadokban. A középkorban egyre gyakoribbak lettek a liturgiában az üdvözlési formák: így elvesztették az eredeti mélységüket és funkciójukat. A tridenti misegyakorlatban összesen kilenc alkalommal került sor a Salutatióra. Eszerint már nem annyira köszöntés, mint figyelemfelhívás jellege volt. A liturgia-reform ezt négyre csökkentette – a fent jelzettekén kívül az istentisztelet elejére is téve, ahol egyfajta szabad köszöntés bevezetéseként szolgált. A második az evangéliumolvasás bejelentése elé, a harmadik a nagy hálaadó imádság elé, a negyedik pedig az elbocsátás elé került.

A reformációban a Salutatiók nagy részét elhagyták. Többnyire azonban megtartották a Kollektá előtti köszöntést. Ez az evangélikus gyakorlatban sem volt különös, hiszen az előtte levő szakasz szinte teljes egészében gyülekezeti énekben hangzott el.

A protestáns gyakorlatban ez a rész azért nem került sohasem az istentisztelet elejére, mert nem csupán köszöntést, hanem az eredeti üdvösség- és boldogságkívánást (salutatio) jelenti.

¹¹³ A bűnbánati részt – mint előkészítést – nem a pap végzi, az Introitus alatt van a bevonulás, a Kyrie–Gloria a kórus feladata – így az első megszólalás a Salutatio.

Az ősegyházi gyakorlattól kezdődően a Salutatiót a liturgus kiterjesztett kezekkel mondta, a választ pedig főhajtással fogadta.

A szószéki szolgálat kezdetén az úgynevezett apostoli üdvözlés (köszöntés) hangzik: „*Kegyelem nektek és békesség Istentől, a mi Atyánktól és a mi Urunktól, Jézus Krisztustól.*” (Róm 1,7) A Pál apostol leveleinek kezdő sorai között található üdvözlésforma kéttagú, mivel még az arianus vita előtt keletkezett. Használata igen elterjedt, de nem kizárólagos az igehirdetés előtt.

Az úrvacsorában a disztribúció (kiosztás) előtt hangzik köszöntés: „*Békesség nektek!*” Mivel ez – a fent idézett hely szerint – a feltámadott Krisztus köszöntése volt, az úrvacsoraosztás kezdetén hangzó mondat azt is jelzi, hogy a feltámadott Krisztus hív a vele és az egymással való közösségbe.

Ámen

A leggyakrabban előkerülő szó. A kereszténység a korábbi időkben örökölte. Az első gyülekezetekben már állandó gyakorlata lehetett a közös ámenmondásnak az imádságok végén. Erre utal a korinthusiaknak szóló páli gondolatsor:

1Kor 14,15

„Hogyan is van tehát ez a dolog? Imádkozom lélekkel, de imádkozom értelemmel is, dicséretet éneklek lélekkel, de dicséretet éneklek értelemmel is. Mert ha csak lélekkel mondasz dicséretet, akkor aki az avatatlanok helyét foglalja el, hogyan fog áment mondani a te hálaadásodra, amikor nem is tudja, mit beszélsz?”

A Szentírásban az „ámen” alapformájában összesen negyvennyolcszor szerepel. A törvény betartásával kapcsolatos „tudatosító szertartásban” hosszan sorolják fel a nép számára az egyes parancsolatok tiltásainak gyakorlati következményeit. A nép pedig együtt feleli rá az áment:

5Móz 27,14–19

„Azután a lévíták szólaljanak meg, és mondják ezt hangos szóval egész Izráelnek: Átkozott az, aki mesterember keze munkájával faragott, vagy öntött bálványt készített, amit utál az Úr, és azt titokban felállítja! Az egész nép pedig mondja rá: Ámen! Átkozott, aki gyalázza apját és anyját! Az egész nép mondja rá: Ámen! Átkozott, aki elmozdítja felebarátja határkövét! Az egész nép mondja rá: Ámen! Átkozott, aki félrevezeti a vakot az úton! Az egész nép mondja rá: Ámen! Átkozott, aki kiforgatja jogaiból a jövevényt, az árvát és az özvegyet! Az egész nép mondja rá: Ámen!”

Jónéhány textus tanúskodik arról, hogy a nép a hálaadásba kapcsolódott bele az ámen felkiáltással:

1Krón 16,36 (Zsolt 106,48)

„Áldott az Úr, Izráel Istene öröktől fogva mindörökre! És az egész nép így felelt: Ámen! Dicséret az Úrnak!”

Neh 8,6

„És amikor Ezsdrás áldotta az Urat, a nagy Istent, az egész nép fölemelt kezekkel mondta rá: Ámen! Ámen! Azután meghajoltak, és arccal a földre borultak az Úr előtt.”

A zsoltárimádságban – amelyet mind egyéni, mind közösségi imádságként használt a zsidóság – szintén megtaláljuk e gyakorlat nyomát:

Zsolt 41,14

„Áldott az Úr, Izráel Istene öröktől fogva mindörökké. Ámen, ámen.”

A követőit imádkozni tanító Jézus a doxológia végén szintén elmondhatja az áment (Mt 6,13). Pál apostol pedig, amikor szavaival himnikus magasságokba emelkedik, a mondandó megerősítésére a végén, ugyancsak kimondja az áment:

Róm 1,24

„Ezért kiszolgáltatta őket az Isten szívük vágyai által a tisztátalanságnak, hogy meggyalázzák egymás testét. Akik az Isten igazságát hazugsággal cserélték fel, azok a teremtményt imádták és szolgálták a Teremtő helyett, aki áldott mindörökké. Ámen.”

Róm 9,3

„Mert azt kívánom, hogy inkább én magam legyek átok alatt, Krisztustól elszakítva, testvéreim, az én test szerinti rokonaim helyett; akik izraeliták, akiké a fiúság és a dicsőség, a szövetség és a törvényadás, az istentisztelet és az ígéretek, akiké az ősatyák, és akik közül származik a Krisztus test szerint, aki Isten mindenek felett: áldott legyen mindörökké. Ámen.”

Róm 11,33–36

„Ó, Isten gazdagságának, bölcsességének és ismeretének mélysége! Milyen megfoghatatlanok az ő ítéletei, és milyen kikutathatatlanok az ő útjai! Ugyan »ki értette meg az Úr szándékát, vagy ki lett az ő tanácsadója? Vagy ki előlegezett neki, hogy vissza kellene fizetnie?« Bizony, tőle, általa és érte van minden: övé a dicsőség mindörökké. Ámen.”

Ef 3,20

„Aki pedig mindent megtehet sokkal bőségesebben, mint ahogy mi kérjük vagy gondoljuk, a bennünk munkálkodó erő szerint: azé a dicsőség az egyházban Krisztus Jézus által nemzedékről nemzedékre, örökkön-örökké. Ámen.”

1Tim 1,17

„Az örökkévalóság királyának pedig, a halhatatlan, láthatatlan egy Istennek tisztelet és dicsőség örökkön-örökké. Ámen.”

Az áldáskívánások megerősítése is az ámen:

Róm 15,33

„A békeesség Istene legyen mindnyájatokkal. Ámen.”

Természetesen a doxológiák az újszövetségi anyagban is mindig így záródnak:

Róm 16,27

„Az egyedül bölcs Istené a dicsőség, a Jézus Krisztus által örökkön-örökké. Ámen.”

Az ámen funkciójáról és tartalmáról így vall Pál:

2Kor 1,20

„Mert valahány ígérete van Istennek, azokra őbenne van az igen, és ezért általa van az ámen is, az Isten dicsőségére általunk.”

Az ámen szó tehát több jelentést is hordoz: a bizonyosság kifejezőjeként jelenti: ez így van. A megerősítés, biztatás jelentéseként: úgy legyen.

A megüresedés veszélye minden ismételt liturgikus szöveget vagy szövegrészt fenyeget. Legnagyobb mértékben igaz ez az *ámenre*. A tudatos istentiszteleten való részvételt elérni akaró lelkészek és egyházzenészek feladata a gyülekezet tanításakor e szó helyes formai és tartalmi használata. Föltétlenül szükséges, hogy az általános liturgikus szövegek végén a gyülekezet megszólaljon az *ámen*nel: ilyen az istentiszteletet kezdő Invokáció („Az Atya, Fiú, Szentlélek nevében”), az áldás és ilyenek az állandó záróformulával rendelkező imádságok (például: Kollektá, Praefatio stb.)

Az „ámen” kimondása/éneklése elsőrenden a gyülekezet feladata. Az egyház hosszú időn keresztül megőrizte az „ámen” válaszfunkcióját. Később, amikor a gyülekezet egyre jobban kiszorult a liturgia aktív résztvevői közül, eleinte ezt is a kórus vagy a ministráncsoport mondta, végül pedig a pap vette át. Sajnos ilyen rossz szokásokat átvéve formálódott a magyar protestáns gyakorlat is. Így alakult ki, hogy az ámen egyszerűen egy záróformulává lett imádságok, a prédikáció és bizonyos liturgikus szövegek végén.

Luther számára az „ámen” különösen is fontos volt, hiszen az a hit bizonyosságának kifejezésére szolgál.

Általános szabályként fogadhatjuk el, hogy a mondott liturgiai szövegre mondjuk, az énekelt szövegekre pedig énekeljük az *áment*.

Áldás

Az *áldás* Isten teremtő szava. Nem a lelkész jókívánása, nem is a gyülekezet vágyának kifejezése. Isten szólal meg, és szavában mindazt ígéri, kínálja, adja, teremti, ami az ember javára van.

Isten azért áld, hogy az ember áldássá legyen mások számára (1Móz 12,2), s ezzel a bűneset óta eluralkodott átok helyett az áldás járja át a világot.

Az áldás sokféle liturgikus cselekményben megjelenik (keresztelés, konfirmáció, esketés, temetés stb.) Az istentisztelet folyamán is több áldásformula elhangozhat. Az istentisztelet egésze is áldással zárul.

Az egyház által használt áldásformulák két csoportját különböztetjük meg. A bibliai szöveg szerint hangzó áldást és az egyház által – biblikus alapon, de nem bibliai idézettel – megfogalmazott áldást.

Bibliai szövegű áldásformula az úgynevezett ároni áldás (4Móz 6,22–27), amely protestáns istentiszteletek zárásaként hangzik el a leggyakrabban.

„Az Úr áldjon meg és őrizzen meg téged! Az Úr világosítsa meg az ő arcát terajtad, és könyörüljön rajtad! Az Úr fordítsa az ő arcát tefeléd, és adjon neked békességet! Ámen.”

Közismert és gyakran használt az úgynevezett János-áldás:¹¹⁴

„Az Úr Jézus Krisztus kegyelme legyen mindnyájatokkal! Ámen.”

Szintén bibliai mondat a szószerű áldásként ismert forma (Fil 4,7):

„Isten békessége, amely minden értelmet meghalad, őrizze meg szíveteket és gondolataitokat a Krisztus Jézusban! Ámen.”

Nem bibliai szöveg, de biblikus alapú áldásformula az úgynevezett szentháromsági áldás:

„Áldjon meg titeket a mindenható Isten, az Atya és a Fiú és a Szentlélek! Ámen.”

Az áldás végén látható a *signum crucis*, amelyet a lelkész a gyülekezet felé rajzol a kezével. A kereszttel való megjelölés fejezi ki azt, hogy az áldás teljessége Jézus Krisztusban, a keresztre feszített Megváltóban adott.

Az istentisztelet végén elhangzó áldást a liturgiát vezető liturgus mondja – amennyiben püspök is jelen van, akkor a püspök.¹¹⁵

A keleti kereszténységben a korai időktől nem áldás hangzott, hanem a püspök áldó imádsága. Egy ideig ezt követte a nyugati gyakorlat is. Róma a gall tradícióból vette át az istentiszteletet záró áldás gyakorlatát. A 11. századra már teljesen elterjedt az, hogy a misét áldással fejezték be.

¹¹⁴ A 2Kor 13,13 áldásformulájának első része.

¹¹⁵ A keresztény liturgiátörténet első öt századában az áldás kimondottan püspöki feladat volt – *benedictiones episcopales* – az ötödik századtól azonban természetessé vált, hogy a papok is osztanak áldást.

Luther átvette a római mise áldásformuláját, de emellett gyakran használta az ároni áldást is.

A megszokott és gyakorolt áldástesttartás: a liturgus a két karját felemeli, a váll magasságában tartja kezét, a tenyerét pedig a gyülekezet felé fordítja. Ebből a mozdulatból vált át az áldást záró keresztvetésre, amelyet jobb kézzel végez első mozdulatként felülről lefelé, majd a vízszintes vonalat – a nyugati keresztvetési forma alapján – balról jobbra (a keleti gyakorlat szerint jobbról balra).

A 20. század végén, 21. század elején újra központi témává vált az áldás, számos könyv foglalkozik az áldás teológiájával.

Ajánlott irodalom

- CZEGLÉDY Sándor: *Liturgika*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1996.
- VÁRNAGY Antal: *Liturgika*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995.
- DOBSZAY László: *Az antifóna*. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995. /Egyházzenei füzetek II/3./
- DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Új Ember Kiadó, Budapest, é. n.
- TARJÁNYI Zoltán: *Misekalauz. Esszék, elmélkedések a liturgiáról*. Igen Egyesület – Új Ember Kiadó, Budapest, 2000.
- OSZTIE Zoltán: *Liturgika*. Jegyzet. Veszprémi Hittudományi Főiskola, Veszprém, 1996.
- MOLNÁR Miklós: *Mely igen jó az Űristent dicsérni. A református istentisztelet alkotóelemei*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.
- TÖRÖK József: *Adoremus Ecclesia. Az egyház liturgiájának ismerete az egyházzenei művelő fiatalok részére*. Ecclesia, Budapest, 2004.
- BUSCH, Eberhard: *Református. Egy felekezet arculata*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- PÁSZTOR János: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában*. Komarno, 2002.
- KALB, Friedrich: *Grundriss der Liturgik*. Evangelischer Presseverband für Bayern, München, 1985.
- KUNZLER, Michael: *Die Liturgie, der Kirche. Lehrbücher zur katholischen Theologie X*. Bonifatius Verlag, Paderborn, 2003.
- GUARDINI, Romano: *Besinnung vor der Feier der Heiligen Messe*. St. Benno Verlag, Leipzig, 1960.
- GREINER, Dorothea: *Segen und segnen. Eine systematisch-theologische Grundlegung*. Kohlhammer, Stuttgart, 1999.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Im Blickpunkt: Gottesdienst, Theologische Informationen für Nichttheologen*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1983.
- SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph – SEITZ, Manfred (szerk.): *Der Gottesdienst. Grundlagen und Predigthilfen zu den liturgischen Stücken*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1992.
- DIETZ, Otto: *Unser Gottesdienst*. Claudius Verlag, München, 1989.
- CHRISTOPH, Albrecht: *Einführung in die Liturgik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- MÜLLER, Karl Ferdinand: *Das Ordinarium Missae*. In: *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 2. köt. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1955. 1–46. o.

BECKMANN, Joachim: Das proprium Missae. In: *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 2. köt. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1955. 47–86. o.

FRÖR, Kurt: Salutationen, Benediktionen, Amen. In: *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 2. köt. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1955. 569–597. o.

| 3 |

Egyetemes liturgiátörténet

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

Vallástörténeti háttér

ISTENTISZTELET A BIBLIÁBAN

Ószövetségi gyökerek

Templom

Zsinagóga

Kultuskritika

A kereszténység öröksége

Jézus és az istentisztelet

Az újszövetségi kor istentisztelete

AZ ISTENTISZTELET TÖRTÉNETE

Az egyház istentisztelete a korai kereszténységtől a középkorig

A reformáció

A reformáció nagy alakjai és az istentisztelet

Martin Luther (1483–1546)

Huldreich Zwingli (1484–1531)

Jean Calvin (Kálvin) (1509–1564)

Exkurzus: Minta-e Luther istentiszteleti rendje a mai evangélikusságnak?

A „torgani definíció”

Istentiszteleti iratok

Az ige központi szerepe

Kettős célú küzdelem

Az alapkérdés

A reformáció hatása és ellenhatása: Trident

Keresztény istentisztelet a 17. századtól – a hanyatlás időszaka?

Ortodoxia

Pietizmus

Felvilágosodás

Összegzés

Valami új kezdődik – liturgikus mozgolódások a 19. században

A 20. század a megújulás százada

A római egyház liturgikus megújulása a 20. században

A protestáns egyházak liturgikus megújulása a 20. században

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

Ha az egyház istentiszteletét, a kereszténység kultuszi életét meg akarjuk érteni, nélkülözhetetlen, hogy érdemben foglalkozunk a liturgia történetével. A liturgika sokáig elsősorban történeti szempontból elemezte az istentisztelet lényegét. Az istentisztelet formáinak, egyes elemeinek történeti háttérét megvilágítva próbálta bemutatni azok értelmét, mondanivalóját, titkát.

Amikor a teológián belül a biblikus tudományokban ismertté, hangsúlyossá, majd divattá vált a történetkritikai módszer, akkor – természetesen – a liturgika is ismét nagyobb hangsúlyt fektetett a keresztény istentisztelet történeti háttérének kutatására. Már nem egyszerűen a korábbi történetírás leíró módszereivel, hanem azzal a kritikus módszerrel, amely megpróbál visszanyúlni a mind korábbi dokumentumokhoz, kísérlet tesz arra, hogy összefüggéseket vizsgáljon, bátorságot merít ahhoz, hogy megkérdőjelezen évszázadokon keresztül alapigazságnak hitt gondolatokat.

E vizsgálódás közben azonban ismételen kiderült, hogy liturgiáról mint olyanról alig beszélhetünk, sokkal inkább egyházi közösségek ünneplésformáiról, számos helyi tradícióról, illetve nagy irányvonalokról és folyamatokról. Ezért nem lehet egyszerű vonalat húzni a kezdetektől a máig: így indult, így alakult, ilyen lett a liturgia. Együtt kell látni az egymás mellett futó vagy egymástól elágazó és eltávolodó utakat. Figyelnünk kell a különböző helyek és területek egymástól néha teljesen eltérő fejlődéseit vagy visszafejlődését. Komolyan kell vennünk, hogy bizonyos területen egyértelmű a kölcsönhatás, másutt pedig egymástól teljesen független történeteket találunk.

Ennek nyomán a liturgiátörténet jobban koncentrált bizonyos liturgiaközpontok szerepére, liturgiacsaládok irányvonalaira, istentiszteletet meghatározó személyiségek munkásságára és hatására,¹ valamint a kortörténeti, társadalomtörténeti meghatározottságra.²

A liturgia tudományának gyökere a történelem. Nem lehet azonban csupán

---

¹ Vö. BIERITZ 2004, 336–341., 371–381. o.

² Lásd GERHARDS–KRANEMANN 2006.

végigkísérni a szövegeket és formákat. Ez csupán része a liturgiának. A liturgia lényegéhez hozzátartozik az a kontextus is, amelyben megjelenik, megvalósul, hat és kölcsönhatásba kerül az istentisztelet. A kortörténet mellett ezért a kegyesség-történetnek éppen úgy meg kell jelennie, mint a kultúrtörténetnek.

A korábbi történetírási kategóriák és korszakmegítélések már nem voltak tarthatók („aranykor”, „sötét középkor” stb.). A történetkritikai megközelítés – érthetően – veszélyeket is hoz magával. A 19., majd a 20. században felbukkanó historizmus azonban azt az érzetet kelti, hogy minden, ami régi, az értékes, és csupán a régihez szabad visszanyúlni, az eredetit kell figyelembe venni az igényes mai gyakorlatnál. Ez lehet egyfajta jelzés a posztmodern (utáni) kor értékvesztéséről, a koordináta-rendszer hiányáról.

A történetiség a liturgia lényege szempontjából nem elhanyagolható vagy másodlagos szempont. A lényeghez tartozik, s ez az „anamnézis” szóval írható le. A liturgia szerves alkotóeleme az emlékezés, a múltban való gyökerezés, hiszen „a rítusok feladata, hogy az egyes emberek és a közösség életébe egyértelmű jelzőpontokat helyezzen el. Teszi ezt úgy, hogy megjeleníti a történelem életet alkotó elemeit, Isten kinyilatkoztatását, Istennek az emberrel való történetét, azon belül is a történelem csúc- és fordulópontját, Jézus Krisztus életművét.”³

Az egyház és alapvető életmegnyilvánulása, a liturgia sohasem légtüres térben született és egzisztált, hanem behelyezkedve az adott kulturális környezetbe. Ezért a történeti liturgika nem hagyhatja figyelmen kívül az inkulturáció folyamatait az adott kérdésben, egy-egy téma vizsgálatában. Az inkulturációs folyamatok⁴ függvényében kell megvizsgálni az *adaptáció* (el- és befogadás) és az *akkomodáció* (külsőségeken való igazodás) ügyét és egymáshoz való viszonyát is.

Reinhard Messner *Bevezetés a liturgia tudományába*⁵ című művében hármas besorozást használ. Beszél történeti, szisztematikus és kritikus liturgiatudományról. „A történeti liturgiatudomány magába foglalja az istentiszteleti tradíciókat a kezdetektől a jelenig. Ennek a történeti rekonstrukciós munkának az alapanyaga minden liturgikus megnyilvánulás, nemcsak a szövegek, írásbeli formák és rendek, hanem a rituális cselekmények és a liturgia hangzó formája (zene és ének), a templomtér a maga művészi megformálásával. A liturgia története az egyháztörténet lényeges része, mondhatnánk a legbelső közepe. Ezért nem csupán valamiféle elszigetelt rítusgenetikát kell vizsgálni, hanem az istentiszteletet a maga teljes egyháztörténeti összefüggésében, különösen is a kegyesség- és vallásimentalitás-történetet, beleértve a történeti szociológiát. A történeti liturgiatudomány „az istentiszteleti valóság

³ Vö. GERHARDS–KRANEMANN 2006, 59. o.

⁴ Az inkulturáció a liturgia szempontjából arra a teológiai alapállásra épül, amelynek háttérében a János evangéliuma 17. fejezetében leírt főpapi imádság gondolatmenete jelenik meg: az egyház a világban van, de nem a világtól/világból való.

⁵ MESSNER 2001.

rekonstrukciója a történelemben”.⁶ Messner kitér arra, hogy ezzel nem csupán a jelenlegi liturgiának mint létrejött liturgiának a megértését szolgáljuk, hanem elkerülhetjük bármely kor abszolutizálásának a veszélyét. Megláthatjuk a lehetőségek gazdagságát, és felfedezhetjük az istentiszteleti formák „patológiáját”.

Marcel Metzger⁷ francia liturgiátörténész szerint az egész liturgiátörténet úgy érthető meg, ha együtt látjuk Isten nagy tetteit és a nép arra való válaszaként zajló istenszolgálatot.⁸ A későbbiekben az Ószövetség egészen aprólékosan részletezi, mit is jelent az adott szituációban az Isten szolgálata. A szolgálat lényege az áldozat volt. Ez változott meg Krisztus megjelenésével. Jóllehet a próféta ígéret évszázadokon keresztül hangzott, Jézusban valóság lett az új szövetség. Isten asztalhoz ülteti és megvendégeli népét. Jézus a mennyből alá szállt élet kenyere (Jn 6,51), s a Feltámadott maga hívja az asztal köré népét. Jézus, Isten Fia és szolgálja tanítja az ő népét az új istentiszteletre.⁹ Az új és váratlan az, hogy az Úr maga szolgál az asztalnál¹⁰ – s ezzel az istentisztelet teljesen új értelmet nyer. Az istentisztelet nem csupán a kultuszi cselekményeket jelenti, hanem mindazt, ami azokból következik.

A liturgia fejlődése hosszú történetet mutat, ez a fejlődés azonban Isten vezető, irányító keze által megy végbe. Az istentisztelet emberi áldozatból átalakul az isteni áldozat, Krisztus egyszer s mindenkorra történő áldozatának hordozójává, megjelenítőjévé. Az istentisztelet középpontja többé nem az, amit az ember végez Isten tiszteletére, hanem az, amit Isten Jézus Krisztusban elvégzett, és érvényessé tett minden idők számára. Ezért az istentisztelet lényege Krisztus halálában és feltámadásában gyökerezik. A liturgia ezt a titkot, Isten nagy tetteinek csúcspontját hordozza. A megjelenítés – amely a liturgia története során sokféle módszerrel zajlott és számos változáson ment át – nem egyszerűen emlékezés vagy múltidézés. Az anamnézis karakter mellett a prezentációnak, a jelenvalóvá tételnek kell dominálnia. Pál apostol is ekképpen foglalja össze a szolgálata lényegét: „*Ó, ti esztelen galaták, ki ígézett meg titeket, akiknek szeme előtt úgy írtuk le Jézus Krisztust, mintha közzöttetek feszítették volna meg.*” (Gal 3,1)

A liturgiátörténet feladata többek közt az, hogy bemutassa: az Isten nagy tetteinek megjelenítését milyen külső és belső tényezők befolyásolták és határozták meg. A protestáns, azon belül az evangélikus liturgiaszemlélet szerint megvizsgálandó

⁶ MESSNER 2001, 24. o.

⁷ METZGER 1998.

⁸ Két bibliai textus összefüggésében lesz világossá ez a szemlélet: 2Móz 3,12: „*Isten azt mondta: Bizony, én veled leszek. Ez lesz annak a jele, hogy én küldelek: Amikor kivizeded a népet Egyiptomból, ennél a hegynél fogjátok tisztelni az Isten.*” ApCsel 7,7 – István védőbeszédének részlete: „*Azt a népet, amelyet szolgálnak, útérettel sújtom, így szólt az Isten, ők pedig ezek után kiszabadulnak, és szolgálni fognak nekem ezen a helyen.*” – Tehát Isten szabadító tetteire válaszként szolgálja őt a nép.

⁹ Metzger – katolikus tudós lévén – érthető módon elsősorban a miseértelmezést támasztja alá a bibliai, liturgiátörténeti megalapozással.

¹⁰ Lk 12,37: „*Boldogok azok a szolgák, akiket az úr, amikor megérkezik, virrasztva talál. Bizony mondom nektek, hogy fölövezi magát, asztalhoz ülteti őket, odamegy, és felszolgál nekik.*”

az, hogy a liturgia biblikussága, apostolisága, az ezekre épülő tiszta tanításnak való megfelelése, az adott korban való megszólaltatása hogyan alakult. Az alapvető mérce ebben az esetben is kettős: bibliai megalapozottság, Krisztus-központúság.¹¹

Ugyanakkor minden más, történetkritikai vizsgálódás alá vetett területtől eltérően a liturgiátörténetnek egy alapjában véve más megközelítést is be kell mutatnia. A liturgia az egyház életformája, egyben a Szentlélek működési területe. Az istentisztelet isteni és emberi oldalán egyaránt döntő fontosságú az, hogyan munkálkodott a Lélek, hol lát az utókor gazdag Lélek-áradást, és hol sejt „szélcsendet”, Lélek-hiányos folyamatokat és időszakokat. Ez pedig már továbbviszi a történetkritikai módszereket a teológia további tudományai felé, amelyben kevésnek bizonyul a bec sületes, kritikus elemzés: az alapos és igényes tudományos megközelítésnek itt a hittel kell párosulnia. A liturgia lényegének megértéséhez kevés a hideg-rideg tárgyilagosság. Annak alkalmazásával ugyanis a liturgiának csupán egy rétegét lehet érezni, érteni, kutatni, magyarázni. A liturgiában lezajló események, a liturgia alapját képező *magnum mysterium* nem foghatók fel a hit érzékeny antennája nélkül. A történeti liturgiatudomány ugyanis nem választható el a liturgikus teológiától.

A liturgia történeti meghatározottságú, hiszen megnyilvánulásaiban is jó néhány visszaemlékező momentum van (olvasmányok, hálaadás, élettapasztatatok), ugyanakkor a liturgia esemény volta hangsúlyozza a jelent, eszkatologikus dimenziója pedig nemcsak megnyitja a jövő felé, de lényege szerint is jövőorientálttá teszi.

A liturgia szóbeli hagyományra épül, annak nyomán formálódik. Ez így volt a kezdetekben, de a szóbeli hagyomány szerepét ma sem lehet lebecsülni. A liturgikus tradíciók tanúi és őrzői fontos személyek voltak az egyház életében. Fontos az írásbeli hagyomány ismerete, feltárása, de minden korban figyelmet kell szánni arra, hogy a szóbeli hagyományok valami módon még idejében rögzítésre kerüljenek. Döntően fontos a liturgiátörténet szempontjából az archeológiai leletek sora, hiszen részben liturgikus tárgyak, részben pedig liturgiai cselekményeket ábrázoló tárgyak látnak napvilágot az ásatások nyomán.

Írásbeli források adják a legfontosabb alapot a történeti vizsgálódáshoz (direkt forrásként: istentiszteleti rendek, liturgikus előírás-gyűjtemények, szertartás-utasítások, rítuskommentárok; indirekt forrásként: irodalmi, képzőművészeti, iparművészeti alkotások, egyéb kulturális emlékek, jogi, egyházjogi leírások, általános történeti írások liturgikus vonatkozású adatai és megjegyzései stb.).

¹¹ Szükséges, de nem elégséges az, hogy a liturgiakutatás visszanyúljon a korai egyház, sőt az első keresztény gyülekezetek életére. Természetesen döntően fontos motívum a liturgia mai formálása és reformálása szempontjából az, milyen is lehetett az első időszak gyakorlata, hogyan alakultak ki bizonyos formák, miként indultak el folyamatok, és milyen módon kezdtek éledni a korai szokások. Ez azonban nem lehet a liturgia számára abszolút mérték. A liturgia abszolút mércéje csupán a *biblicitás* és a *krisztocentricitás* lehet. Csak az ilyen alapra épülő istentiszteleti gyakorlat nevezhető kereszténynek, csak az ilyen pontról induló fejlődés fogadható el helyesnek.

A történeti liturgika többféle módszerrel dolgozik. Iskolánként, kutatóként változik a módszer, ahogyan megkísérik feldolgozni az egyház történetének e szeletét, a korábban már jelzett értelemben való magját. A munkák, illetve a szerzők egy részénél megfigyelhetjük azt is, hogy egy-egy mű a kutatások előrehaladtával újraorientálódik, s más irányt vesz, más módszert alkalmaz. A kutatások elmúlt százötven éve alatt annyi új eredmény látott napvilágot, amely gyökeres újragondolásra s közben kutatási módszerváltásra indította a liturgiátörténészeket.¹² A legfontosabb metódusok – a teljesség igénye nélkül – az alábbiak:

1) Korszakok vizsgálata; 2) Istentiszteleti tételek és elemek kialakulásának és történetének vizsgálata; 3) Az istentisztelet szerepeinek, illetve recepciójának vizsgálata; 4) Folyamatok vizsgálata; 5) Külső és belső hatások, illetve kölcsönhatások vizsgálata; 6) Ökumenikus parallelitásvizsgálat.

Ezen a helyen meg kell említenünk Arnold Baumstark (1872–1948) nevét, aki a liturgiátörténet-írást döntően új alapokra helyezte. Nevéhez fűződik az összehasonlító liturgiátörténeti módszer bevezetése. Baumstark egymás mellé állította a liturgiacsaládokat, megmutatva, hogyan jöttek a korai egyezések után a későbbi eltérések. Ezek nyomán mutatta be azokat a törvényszerűségeket, amelyek megítélése szerint meghatározták a liturgia fejlődésének első közös szakaszát, majd ezekből kiindulva vizsgálta a későbbi módosulásokat, párhuzamosságokat és eltéréseket.

Baumstark a liturgia evolúcióira, genetikusan, belső fejlődésére irányítja figyelmet – állítja Paul de Clerck.¹³ Baumstark szerint a keresztény liturgia a kezdettől egészen Lutherig egységes valóság volt. Jóllehet a helyi fejlődések igen sokszínűen alakultak, de mindenütt szerves egységet alkottak, és a lényegének megfelelő törvényekből következtek. Ezért megfogalmazhatók bizonyos állandó törvényszerűségek a liturgiátörténetben. De Clerck ezzel szemben azt állítja, hogy a liturgiafejlődésben egy sor tény nem magyarázható meg a „szerves fejlődés” fogalmi keretei közt. Felhívja a figyelmet arra, hogy a változtatások és reformok újra meg újra keresztbehúzták a szerves fejlődést. Ezért a liturgiátörténet kutatásánál és értelmezésénél paradigmaváltásra van szükség: az organikus modelltől át kell térni egy szociokulturális modellre, amely erősebben figyelembe veszi az emberi tényező és kultúrák fontosságát a liturgiák fejlődésében.¹⁴

Ahhoz, hogy a liturgia történetét érdemben vizsgálni tudjunk, lényeges, hogy a kutató félre tudjon tenni mindenféle prekonceptiót. Ne a cél határozza meg vizsgálódásaink eredményét, hanem a vizsgálat helyes módja vezessen el az igazi célhoz: hogy a lehetséges mértékig megértsük és megismerjük Isten kiemelt működési területét, az Isten-találkozások eminens történetét.

¹² Vö. LANG 1998. (Vorwort).

¹³ Paul de Clerck római katolikus pap-tudós, a Societas Liturgica korábbi elnöke, a *Maison-Dieu* című liturgikus folyóirat főszerkesztője.

¹⁴ DE CLERCK 2006, 11. o.

Miért van szükség egyáltalán a liturgia történetének megismerésére, értelmezésére? Azért, hogy az egyház aktuális gyülekezetének közössége folyamatosan tudatosítsa: nem vele kezdődött és nem vele végződik az egyház. Isten nagy tetteit, megnyilatkozásait, megjelenéseit és jelenvaló voltát minden kor másként és másként, és mégis hasonlóan élte meg. A múlt tanít, a múlt elgondolkodtat, a múlt kijózanít, a múlt erőt ad. S bár az egyház tudja, hogy nem egyszerűen a történelem az élet tanítómestere (*historia est magister vitae*), hanem az egyház Ura – a történelem Ura – a mi tanítómesterünk, mégis az Isten vándorló népének története Istenről tanúskodik, az üdvösség története a világtörténelemtől elválaszthatatlan, a történelem neves és egyszerű alakjai pedig életükkel, történetükkel bizonyágtevőkké, a hitben előttünk jártak pedig a „bizonyágtevők fellegévé” válhatnak számunkra.¹⁵

A liturgia történetének vázlatos megismerése megmutatja, mennyire változó a kereszténység liturgikus élete. Éppen annyira, amennyire változik az egyház, amelynek szíve közepe az istentisztelet. Az örök valóságot közel hozó liturgia folyamatosan alakul, formálódik. Változó világban változó egyház – változó egyházban változó liturgia. Ami él, változik. Egyetlen változatlan pont van: az nem változik, aki a változó világ Megváltója, a változó egyház Ura s a változó liturgia középpontja: a tegnap, ma és mindörökké ugyanaz Jézus Krisztus (vö. Zsid 13,9).

Ajánlott irodalom

LANG, Bernhard: *Heiliges Spiel. Eine Geschichte des christlichen Gottesdienstes*. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1998.

DE CLERCK, Paul: A Baumstart-törvények, a liturgia fejlődése és reformjai. *Praeconia*, 2006/1. 5–21. o.

GRILLO, Andrea: *A liturgia születése a 20. században. Tanulmány a liturgikus mozgalom és a (poszt) modernitás viszonyáról*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2006.

Vallástörténeti háttér

Ahhoz, hogy az istentisztelet fogalmát, tartalmát, formáját jól értsük, meghatározzuk és életté váltsuk, elengedhetetlen, hogy megismerjük gyökereit. A következő szakaszban megpróbáljuk, egészen mélyről indulva, megismerni ezeket a gyökereket.

Nem szabad felednünk, hogy az embert jellemző leírásokban a főbb ismérvek között ott van két olyan is, ami szorosán kapcsolódik az istentisztelethez, a liturgiához. Az ember *homo religiosus* és *homo festivus*.¹⁶ Homo religiosus – azaz vallásos ember, akinek van „antennája” felfelé, képes önmagán túl kérdezni és elfogadni, hogy létezik egy

¹⁵ Vö. Zsid 11,2, valamint az egész Zsidókhöz írt levél szellemisége, gondolatmenete.

¹⁶ A cím H. Cox ismert könyvéből, a *The Feast of Fools*-ból származik. Nyíri Tamás idézi figyelemreméltó tanulmányában: NYÍRI 1977, 649. o.

felette álló, végső valóság. Amikor Mózes első könyvének teremtéstörténet-leírása az istenképűségről beszél, akkor erről is szól: az ember specifikuma minden más élőlényel szemben, hogy meg tud nyílni „felfelé”, a végső Létező felé. Ezt természetesen információi, mentalitása, kulturális színvonala s környezeti meghatározottsága függvényében más és más módon éli meg. Az ember ugyanakkor homo festivus – azaz ünneplő ember, aki a hétköznapi sorában és sodrában igényli az ünnepet, sőt egyik alapvető életmegnyilvánulásaként az ünnepléssel tudja kifejezni önmagát.

E kettőt figyelembe véve érdemes elindulni a vallások világába és megfigyelni a vallástörténet néhány vonatkozását. Természetesen ez a vizsgálódás jelen keretek között kizárólag a kultuszra, az istentisztelet világra terjedhet ki.¹⁷

A vallástörténetben az *istenek tisztelete* (istentisztelet)¹⁸ kifejezés bevett, elfogadott. Bizonyos nyelvekben a vallás szinonimájaként szerepel. A „vallás” kifejezés már önmagában arra utal, hogy az embernek olyan vágya, képze, élménye van, amit meggyőződésként képvisel, nyilvánosságra hoz, megvall.

Ehhez a tisztelethez, ehhez a „megvalláshoz” a spontán jelzések vagy kitörések mellett stabil, hosszú folyamatok eredményeként rögzített formák kapcsolódtak. Ezek a kultikus cselekedetek egyszerre több célt is hordoztak magukban: elsősorban az istenség (istenek) tiszteletét, másodsorban az emberi élet helyes útra állítását (megszentelését), harmadsorban pedig az istenség (istenek) befolyásolását. Ez utóbbi egyrészt a védelmet, másrészt a segítséget, áldást próbálta elérni.

Az ember ősi tapasztalata, hogy a világban különböző láthatatlan vagy természeti, társadalmi jelenségekben megmutakozó erők működnék. Ezen erők feltérképezése, megismerése, pozitív irányba való befolyásolása fontos feladat, s ezt a feladatot – a korábbi generációk küzdelmének tapasztalatára építve – megfelelő cselekvési formákkal lehet ellátni.

A kultuszok, a különböző rítusok hatása a cselekményben részt vevő emberre éppen úgy visszahat, mint ahogyan hatást gyakorol a közvetlen és a szélesebb környezetre. Ha ez a kultuszgyakorlat megszűnik, az élet egyoldalúvá, hiányossá, magányossá válik, s a „valami nincs sehol” érzetet kelti. Ugyanakkor, ha az arányok akár emberi, akár isteni irányban eltolódnak, olyan egyensúlyvesztés következik be, amely az ember emberségét rendítheti meg.

Természetesen állandó kérdés, hogy a vallási viszonyulások kialakulásában s ennek következtében a kultusz létrejöttében *mi a domináns*: az emberi vágy, projekció

¹⁷ A kultusz szó latin eredetű: *cultus* – 'szokás, tisztelet'. Cicerónál ismert kifejezés a *cultus deorum*. Augustinus is használja a „cultus” kifejezést. Széles körben használt kifejezéssé azzal vált, hogy Aquinói Tamás az ótestamentumi rítusok elemzésénél rendszeresen használja a kifejezést: *cultus exterior* – a látható szokás és *cultus spiritualis* – a lelki szokás, kultusz.

¹⁸ Ebben az értelemben valóban ideális a magyar protestáns használatban lévő „istentisztelet” kifejezés (a német Gottesverehrung magyarított megfelelője), hiszen kifejezi az emberi oldal dominanciáját, vagyis hogy az ember keresi a végső valóságot, az ember vetíti ki vágyait, elképzeléseit, az ember keresi a végső valóság kegyeit, jóindulatát.

és fantázia vagy a „kívülről” („fölről”?) jövő információk iránti nyitottság. Azaz, hogy az ember teremti meg magának az isteneit, s rendezi be az isteni világot, vagy megnyílik, befogadóvá válik azokra a benyomásokra, információkra, amelyek érik, amelyek objektíven hatnak rá. Abban az esetben is, ha ez utóbbi a domináns, ott áll a további kérdés: vajon a kapott információk mennyire tiszták, s mennyire tisztán épülnek be az érzelme- és gondolatvilágba. Mindez megjelenik az adott vallási világ megnyilvánulásaiban, életjeleiben, azaz a kultuszban, az istentiszteleti életben.

Különösen fontos az a kérdés is, hogy a kultusz széleskörű néptömeget érint-e, vagy csupán zártkörű közösség sajátja, s hogy a közösség minden tagja részesedik-e benne aktívan, vagy csak a kiválasztott személy/személyek (papok) végzik-e. Az ókori valóságok szinte mindegyikében felbukkan az a motívum, hogy az istenség/istenek az embert saját szolgálatukra, illetve saját dicsőítésükre teremtették. Ennek nem csupán elvi értelme van, hanem a konkrét kultusszal, annak kialakulásával és folytatásával is összefügg.¹⁹ Egészen egyértelmű jeleit találhatjuk a babiloni vallás világában éppen úgy, mint a maya kultúrkörben.²⁰

Ugyanakkor megjelenik a kultusz egy másik vonatkozása és célja is: az istenek ajándékai ellenszolgáltatást várnak, s így a különböző rítusokban megjelenő cselekedetek mintegy visszaszolgáltatják annak gyümölcsét, amit az ember az égiektől kapott.

Megfigyelhető a kultikus étellel kapcsolatban egyfajta konzervatív tradicionalitás a helyet és a formát illetően. Ez a konzervativizmus elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a történelem évszázadai, évezredei során kialakulnak szent helyek és szent formák, melyek sokszor a vallások változásának ellenére is állandósulnak. „Pogány” és „pogány” vallások közötti közösség éppen úgy megjelenik, mint a „pogányság” és a kereszténység között (lásd Jeruzsálem speciális szituációja és szerepe).

Ugyanilyen konzervatív sajátosság a szakrális nyelv. A nyelv, amelyet a kultusz gyakorlója használ az istenség megszólítására, konzerválódik, és ez azt jelenti, hogy akár évszázadokig, netán évezredekig változatlan formában marad meg. Az „istenek nyelve” kifejezés innen való. (Elgondolkodtató ebben a vonatkozásban a latin nyelv használata a keresztény világban éppen úgy, mint az arabé a muszlim világban, de hasonló jelenséget megfigyelhetünk a buddhizmus vagy a babiloni vallás világában is. Hasonló jelenség héber-araméus vagy ószláv-szláv vonatkozásban is látható.)

Érdeemes arra is figyelni, milyen közösségek alakulnak ki egy-egy vallás környezetében. Fordítva is érvényes, milyen közösségek alakítanak ki maguk számára hasonló jellegű vallási világot. Ez kultuszi összefüggésben, a rítusokkal kapcsolatban is megmutatkozik (családi, népi, kulturális kötődések).

A kultusz helye is összefüggésben van a kultuszi közösség lakóterületével (például zárt vagy nyitott kultuszi hely az éghajlattól függően).

¹⁹ Lásd pl. a babiloni *Enuma élis* eposzban: „miután a bölcs Ea megteremtette az embert, az istenek szolgálatát tette számára kötelezővé...”

²⁰ Lásd Gottesdienst címszó, in: *Theologische Realenzyklopädie* 1/II. 1,40–2,5.

Külön kell szót ejtenünk az *ünnepek és istentiszteletek (rítusok) idejéről*. Ez minden kultúrkörben természeti, illetve üdvtörténeti meghatározottságú. Ugyanakkor kapcsolódik az emberi élet fontos állomásaihoz (születés, felnőtté válás, házasságkötés, halál stb.).

Megfigyelhető a vallástörténetben egyfajta kultuszi, *korra és nemre való szétválasztottság* (például fiatalok egy bizonyos korig vagy kor után nem vehetnek részt a rítusokban; bizonyos szertartásokon csak nők vagy csak férfiak vehetnek részt).

Általános jelenség a vallások világában a kultuszban *részt vevők előkészülete, illetve előkészítése*. Ilyenek a mosdás, általában a tisztálkodás, a véradás, olajjal megkenés, a gonosz hatalmának kiűzése, böjtölés vagy az aszkézis valamilyen formája, virrasztás stb. Az istenség tisztelésén való részvétel megfelelő ruhát is igényel, amely eltér a mindennapok viseletétől. (Ahol az istenség valamilyen megjelenítését gyakorolják – *idolatria* –, ott a megjelenítő eszközök, szobrok, képek stb. ugyanilyen tisztítási folyamaton mennek át: megmossák, megkenik, felöltöztetik...)

A kultuszokat általában *szavakkal és cselekedetekkel* gyakorolják. Mindkettőnek speciális, kultuszi használatra továbbfejlesztett megjelenéseivel, konzerválódott formáival találkozhatunk (imádságok, himnuszok, legendák, előadások, mítoszok, áldó formulák stb.). Ezek előfordulnak egy személyes verzióban éppen úgy, mint kisebb-nagyobb közösségekkel, illetve azok váltakozásával. Ugyanakkor a beszéd nemcsak értelmes formában, hanem hangeffektusként is használatos: énekelve, mormolva, susogva.

Állandó jelensége a különböző vallások kultuszi életének a *kultikus étkezés*.

A vallások világában szinte általánosnak mondható a kultusz középpontjában megjelenő *áldozatmotívum*. Ez a primitívebb világban emberáldozatot is jelenthetett, többnyire azonban élő állat, étel vagy tárgy fel- vagy odaáldozását jelenti. Kialakult szinte minden valláskultúrkörben, hogy a különböző áldozatformákat egymással kiváltják.

Végül nem feledhetjük azt sem, hogy a vallások világának jelentős részében komoly szerepet kapnak a *játékok*.

Az elmúlt évtizedekben a vallástörténeti kutatások középpontjába került az istentiszteleti élet kutatása.

Ajánlott irodalom

NYÍRI Tamás: *Homo festivus. Vigilia*, (42) 1977/10. 649–656. o.

HUTTER, Manfred: *Religionen in der Umwelt des Alten Testaments*. 1–2. köt. Kohlhammer Verlag, Stuttgart–Berlin–Köln, 1996.

Mitológiai ábécé. Szerk. Bodrogi Tibor–Dobossy László–Dömötör Tekla. Gondolat, Budapest, 1978.

THEISSEN, Gerd: *Az első keresztények vallása. Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.

Vallástörténeti kislexikon. Szerk. Gecse Gusztáv. Kossuth Kiadó, Budapest, 1973.

Theologische Realenzyklopädie. Szerk. Gerhard Müller. Berlin, 1985.

CANCIK, Hubert – GLADIGOW, Brukhard – KOHL, Karl-Heinz (szerk.): *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. 3. köt. Kohlhammer Verlag, Stuttgart–Berlin–Köln, 1993.

Tartsd magadnál! MEÖT, Budapest, 1997.

ISTENTISZTELET A BIBLIÁBAN

Ószövetségi gyökerek

Ahhoz, hogy a keresztény istentisztelet lényegét, formáit, átalakulásait, fejlődését megértsük, nemcsak a legmélyebben lévő hajszálgyökereket, gyökércsúcsokat kell ismernünk (lásd a vallások világa az előző fejezetben), hanem azokat a vastag gyökereket is, amelyeknek elágazásai a gazdag tápanyagot hozzák, szállítják.

Így vizsgáljuk meg, milyen is volt az Ószövetség népének istentisztelete a kereszténység bölcsőjénél, s mik voltak az első lépések a kialakuló egyházban.

Kiinduláskor egyértelműen látnunk kell, hogy a keresztény istentisztelet nem valami merőben új, formailag-tartalmilag soha nem látott jelenség.²¹ Mielőtt azonban e tényben elmélyednénk, azt is le kell szögeznünk, hogy a keresztény istentisztelet, bár a vallások világának forrásából merít, és mélyen belegyökerezik az Ótestamentum világába, mégsem valami vegyes keverék, keresztény színezettel, hanem egyedi, máshoz nem hasonlítható jelenség.

A zsidó istentisztelet vizsgálata azért is fontos, mert a vele való közös vonásokban és ellentmondásokban derül ki a keresztény istentisztelet jó néhány jellemzője.

Pásztor János szerint az ószövetségi istentiszteletben az isteni ige jellegének megfelelően döntően fontos szerepe van a *beszédnek* és a *szent cselekménynek*: „A beszéd és cselekmény kultúrát feltételez, azaz mindkettő csak a megszólított nép által beszélt nyelven és ismert cselekmény által lehetséges. Isten akkomodálja, azaz alkalmazza önmagát a megszólított emberhez, hogy az ember azt megértse.”²²

Az Ószövetség szerint a kiválasztó és elhívó *Isten maga hívja össze népét*. Isten hívása az egybegyülekezés feltétele. A nép – vezetőivel – jelen van. A nép és az előljárók közös cselekménye az istentisztelet. Ha a nép jelen van, Isten szól. Ezért *az Úr szavának hirdetése nélkül nincs istentisztelet az Ószövetség népe számára*.

Az ige szava mellett döntően fontos motívum az áldozat motívuma. Az áldozati kultusz a jeruzsálemi templom 70-ben történt pusztulása után ugyan megszűnt, s ezért ma kevesebbet beszélnek a zsidó istentisztelet áldozati tartalmáról, de az eredeti formában döntő fontosságú volt a választott nép életében. Az áldozat az ember bűnös voltának drámai ábrázolása.²³ Jelzi azt, hogy a bűn halált érdemel, de a bűnös ember helyett az áldozati állat pusztul el. A bűn „kézrátétellel” kerül át az emberről az állatra. Az áldozat bemutatása azonban nem jelenti a bűnbánati aktus végét. A konzekvens folytatás legalább ilyen fontos: az életváltozás, a helyes

²¹ Jürgen Roloff *Az istentisztelet az őskereszténységben* című tanulmányában a „nem új teremtmény” (keine Neuschöpfung) kifejezést használja. ROLOFF 2003, 43. o.

²² PÁSZTOR 1985, 5. o.

²³ Uo. 9. o.

úton járás, a megszentelődés. Az Isten jóindulatának megnyeréséhez az ember élete odaszánásának az ígérete is szorosan hozzátartozott.²⁴

Jézus korában *kétfókuszú* volt a zsidóság istentiszteleti élete. A templomi és a zsinagógai istentisztelet összefüggött, de egymástól alapjában különbözött.

A kultuszi centralizáció nyomán a jeruzsálemi templom vált az istentisztelet központjává. Ez volt az egyedüli hely, ahol a hivatalos áldozatbemutatás történt. Itt kapott lehetőséget Isten népe arra, hogy hibáiért, engedetlenségéért, bűneiért vezekeljen, és áldozatával Istent kiengesztelje.

Templom

A templomi kultusz csúcspontját képezte az évenként ismétlődő nagy ünnep, a megbékélés (kiengesztelődés) napja, a *jóm kippur*.²⁵ Ennek rítusa a nép bűnét elvette, és Isten lakhelyét újraszentelte (3Móz 16).

A nagy megbékélési ünnep szolgálatát kizárólag a Lévi törzsből való papság végezhette és végezte. A nép ebben direkt módon nem vett részt, feladata csupán a templomadó megfizetése volt.

Új év ünnepe: *rós hasáná*. A zsidóság a világ teremtésére vezet vissza az időszámítást. A kiszámítás alapja a Bibliában található nemzetségtáblázatok sora.

Az évi három nagy ünnep zarándokok sokaságát vonzotta Jeruzsálembe: páska (*peszah*), pünkösöd (*savout* – a kinyilatkoztatás napja) és a lombsátor ünnepe (*szukkót*).²⁶ Az ünnepek Isten szabadításának történetiségére, azok folytonosságára figyelmeztettek, és az idő, azon belül a különleges idők fontosságának felismerését segítették.

Külön érdemes kitérni a templom mind funkcionálisan, mind művészileg megtervezett és berendezett voltára.²⁷

Mózes harmadik és negyedik könyve részletes leírásokat tartalmaz a templomi kultusszal kapcsolatban. Bemutatja az áldozatok egyes fajtáit, például az égőáldozatot, az ételáldozatot, a békeáldozatot stb. (lásd 3Móz 1–3). Az aprólékos leírások kitérnek a használati tárgyakra, a berendezések méretére, azok előkészítésére és használatára, a papok személyére, öltözetére, cselekményeire, minden egyes mozdulatára. Olvas-hatunk a különböző ünnepekről és azok rendjéről.²⁸

²⁴ Vö. Pál kérését a Római levél 12. fejezetében: „Az Isten irgalmára kérek tehát titeket, testvéreim, hogy okos istentiszteletként szánjátok oda testeteket élő és szent áldozatul, amely tetszik az Istennek; és ne igazodjatok e világhoz, hanem változzatok meg értelmetek megújulásával, hogy megújíthessétek: mi az Isten akarata, mi az, ami jó, ami neki tetsző és tökéletes.” (Róm 12,1–2)

²⁵ 2008-ban október 8-án, 2009-ben szeptember 27-én este köszöntött be. 2010-ben szeptember 18-án lesz a nagy engesztelés ünnepe. A szombatok szombatjának is nevezik.

²⁶ www.zsido.hu/vallas/unnepek.htm.

²⁷ A Tóra – különösen is Mózes 3. könyve, a Leviticus – részletes leírást ad a templomról, annak berendezéseiről, használati tárgyairól.

²⁸ Pl. 3Móz 16,1–34; 23–25. fejezetek stb.

A tárgyak szent volta abban nyilvánult meg, hogy el voltak különítve az Isten szolgálatára.

Zsinagóga

A mindennapokat és a mindennapok vallásosságát azonban mindenekelőtt a zsinagógai istentisztelet határozta meg. Ez természetesen elsősorban a férfiakat mint aktív résztvevőket érintette. A zsinagógai istentisztelet nem a templomi kultusz helyi pótlása volt! Sokkal inkább kölcsönösen kiegészítette egymást a kettő: a nagy ünnep és a hétköznapi kegyessége, vallásgyakorlata.

A zsinagóga nem szent hely, nem szent épület. Lényege az eredeti kifejezés jelentéséből érthető: συναγωγή (szinagógé) – Isten népe tagjainak a gyűlése. Az a hely, ahol összegyűltek, a közösséget megélték, a zsinagóga. Találkozóhelynek vagy talán imaháznak is nevezhetnénk.

A zsinagógai istentisztelet természetesen elsősorban szombaton (*sabbat*) zajlott, de más napokon is egybegyűltek. Egy bibliai ígélet szerint Isten maga van jelen ott, ahol törvényét tanulmányozzák, és népe együtt imádkozik (3Móz 16). A zsinagóga épületének így nincs különösebb teológiai jelentősége. Szükség esetén még a zsinagóga épületéről is lemondhattak, s a szabadban találkozhattak.

A zsinagógai istentisztelethez nem volt szükség papra. Tíz zsidó férfi jelenlétére volt szükség. Minden izraelita férfinak joga volt arra, hogy előimádkozzon, a szent iratokból felolvasson, s azokat prédikációszerűen magyarázza (lásd Lk 4,16–30). A rabbi, akit az írás olvasására, értésére, magyarázatára tanítottak ki, jogilag nem volt különleges státuszban. Első volt az egyenlők között (*primus inter pares*).

A zsinagógai istentisztelet két fő része az imádság és az írásmagyarázat²⁹ volt.

Az imádságrészben a legfontosabb helyet a nagy hitvallás (*sőma Jisrael*) szövege foglalta el.³⁰ Ezt követte egy, a Teremtőről szóló dicséretmondás, ami átvezetett a

²⁹ Az igehirdetés és az írásmagyarázat között különbséget kell tennünk, ezért használjuk tudatosan az írásmagyarázat kifejezést.

³⁰ Érdekes megfigyelni, hogy a hármas tagozódású nagy hitvallás a Pentateuchusba való három eltérő szakaszának összegyűréséből nyerte el a végleges, istentiszteleti életben használt formáját. 5Móz (Deuteronomium) 6,4–9: „Halld meg, Izráel: Az Úr a mi Istenünk, egyedül az Úr! Szeresd azért az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből! Maradjanak a szívedben azok az igék, amelyeket ma parancsolok neked. Ismételd meg azokat fiaid előtt, és beszélj azokról, akár a házában vagy, akár úton jársz, akár lefekszel, akár fölkelsz! Kösd azokat jelként a kezedre, és legyenek fejdíszként a homlokodon. Írd azokat házad ajtófélfáira és kapuidra!” 5Móz 11,13–21: „Az a föld pedig, ahova most átkeltek, hogy birtokba vegyétek, hegyes-völgyes föld, az égből hulló eső vize itatja. Az Úr, a te Istened viseli gondját annak a földnek, állandóan szemmel tartja azt Istened, az Úr, az év elejétől az év végéig. Ha engedelmesen hallgattok parancsaimra, amelyeket ma parancsolok nektek, ha szeretni fogjátok Isteneteket, az Urat, ha teljes szívvel és teljes lélekkel szolgáljátok őt, akkor esőt adok földetekre a maga idejében, korai és kései esőt, és betakaríthatod gabonádat, mustodat és olajodat. Adok füvet a mezőre állataidnak, és te is ehetsz, és jóllakhatsz. Vigyázzatok, hogy szívetek el ne csábítson benéteket, el ne hajoljatok, ne szolgáljatok más isteneket, és ne boruljatok le azok előtt, mert akkor fellángol az Úr haragja ellenetek, bezárja az eget, nem lesz eső, és a föld nem hozza meg termését, ti pedig hamar kivesztek arról

megemlékezésbe: hogyan vezette Isten az Atyákat, s vezette ki népét Egyiptomból. Ezután következett a tizennyolc kérésből álló könyörgés (például a bölcsességért, bűnbocsánatért, Izrael helyreállításáért, jó egészségért, a Messiás eljöveteleért). Formailag ennek az egyes kérései is dicséretként érthetők. Ezután következett a személyes kérő imádság (ezt csöndben végezték).³¹

Az „írásmagyarázati” részben olvasmányok hangzottak el a Tórából és a prófétáktól. A tóraolvasás az évszaknak megfelelően előírt szakaszokból állt, a prófétai szakasz szabad választás volt. Ezt követhette az a szabad fordítás, amit a héber tóraolvasmányból az arámi (aramei) nyelvre átültettek.³² E mellé vagy e helyett tarthatott egy „laikus” prédikációt, amelynek a tóraparikópára kellett utalnia. Ugyanakkor ez a „prédikáció” utalhatott a prófétai olvasmányra is.

A két rész (imádság és igemagyarázat) körül a legkülönbözőbb, Istent áldó és dicsérő mondások, imádságok, énekek szólalhattak meg.

Itt került elő a háromszor szent Istent dicsérő imádság³³ (*ködusa*). Ez egyben kapcsolópontot is jelentett a templomi kultuszhoz. A közösség megélése volt ez – nemcsak a teljes zsidósággal (arra már a nagy hitvallás elmondása utalt), hanem az égi világgal, a mennyei valósággal, ahol az angyalok ugyanígy dicsérik az Istent. Az istentisztelet mennyei és földi hangjai így csengenek össze.

Különös szerepet tulajdonítanak az Ószövetség istentisztelete szempontjából a *Zsoltárok könyvének*. Ez azonban nem teljes terjedelmében volt „énekeskönyve” a választott népnek. Egy része valóban alkalmas volt közös éneklésre, más része viszont egyéni használatra készült. A közös használatban lévő zsoltárok egy része kimondottan dialógus jellegű, így alkalmas volt a pap és a nép közötti válaszolgatásra.

a jó földről, amelyet az Úr ad nektek. Vegyétek azért a szívetekre és lelketekre ezeket az igéket, kössétek jelül a kezetekre, és legyenek fejdíszként a homlokotokon. Tanítsátok meg ezeket a fiaitoknak is, beszélj róluk, ha otthon vagy, és ha úton jársz, ha lefekszel, és ha felkelsz. Írd fel azokat házad ajtófélfáira és kapuidra, hogy hosszú ideig éljete, és éljenek fiaitok is azon a földön, amelyről megesküdött az Úr atyáitoknak, hogy nekik adja, amíg csak ég lesz a föld fölött.” 4Móz (Numeri) 15,37–41: „Azután ezt mondta Mózesnek az Úr: Szólj Izráel fiaihoz, és mondd meg nekik, hogy csináljanak bojtokat a ruhájuk szegélyére nemzedékről nemzedékre, és tegyenek a szegélyen levő bojtokra kék bíbor-zsinórt. Arra való ez a bojt, hogy valahányszor ránéztek, emlékezzetek az Úr minden parancsolatára, teljesítsétek azokat, és ne csábítson el titeket sem a szívetek, sem a szemetek, amelyek paráznságba vihetnek benneteket, hanem emlékezzetek, és teljesítsétek minden parancsolatomat, és szentek legyetek Istenetek előtt. Én, az Úr vagyok a ti Istenetek, aki kihoztalak benneteket Egyiptomból, hogy Istenetek legyetek. Én, az Úr vagyok a ti Istenetek!”

³¹ Izrael történetének korai szakaszában is jelentős szerepe volt az egyéni imádságnak, amint azt a templomban imádkozó Anna, Sámuel édesanyjának példája is illusztrálja (1Sám 1).

³² Az arámi az „egyszerű nép” (am ha'arec) Jézus korában használt nyelve volt.

³³ Lásd Ézs 6,1–4: „Uzzijjá király halála évében láttam az Urat, magasra emelt trónon ülve. Palástja betöltötte a templomot. Szeráfok álltak mellette, hat-hat szárnya volt mindegyiknek: kettővel arcát takarta el, kettővel lábát fedte be, kettővel pedig repült. Így kiáltott egyik a másiknak: *Szent, szent a Seregek Ura, dicsősége betölti az egész földet!* A hangos kiáltástól megremegtek a küszöbök eresztékei, és a templom megtelt füsttel.” Lásd még Ez 1; 3,12; Dán 7,9.

Nem térünk ki itt azokra a formákra, amelyeket mi ma „házi istentiszteleteknek” neveznénk. A zsidó család rögzített formájú szokásai többféle módon továbbélnek a keresztény istentiszteletben vagy az egyéni kegyességben.

Kultuskritika

Az Ószövetség maga újra meg újra hoz olyan prófétai szövegeket, amelyek a kultuszt bírálják. Az igazi istentisztelet nem válhat embertelenné.³⁴ Ez a figyelmeztetés természetesen érvényes – nem véletlenül idézi kétszer is Jézus³⁵ – az Újszövetség népének istentiszteletére is. Több prófétai szakasz pedig Isten „undorát” fejezi ki az eltorzult áldozat miatt. Isten nem tűri a fölösleges, látszat jellegű, a szív odaszánása nélküli kultuszt.

A kereszténység öröksége

Mindez számunkra éppen ezért a kereszténység kialakuló, fejlődő istentisztelete miatt érdekes, ezért érdemes figyelnünk Christian Grethlein összefoglalására, amely megmutatja, mi mindent örökölt a kereszténység az Ószövetségtől:

- Az igei istentisztelet magja: olvasmányok, a közjük kerülő zsoltárecskés és a hozzájuk csatlakozó prédikáció (a zsinagógai istentisztelet szombat reggeli formájából).
- A Praefatio és az úrvacsorai liturgia több része (ezek töredékek) eredeti formájában a zsidó házi, étkezési ünnepekben bukkan fel, illetve a szombat reggeli zsinagógai imádság dicséreteiben.
- A hétnapos hét és a heti kultusznap (akkor is, ha az szombatról vasárnapra került át).
- A húsvét és a pünkösöd ünnepe (általában az ünnepek „egyházi” év jellegű besorolása).
- Mártírkultusz.
- Reggeli és esti imádság (laudes és vespera).
- A liturgikus nap számítása estétől estéig.
- A liturgikus imádságok felszólítással való kezdése (például „emeljük fel szívünket” [sursum corda], „imádkozzunk” stb.)
- Az imádság dicsérettel való zárása (lásd *Miatyánk*).
- A háromszoros Sanctus használata.
- Néhány gyülekezeti válasz: ámen, halleluja, hozsanna, „és a te lelkeddel”.

³⁴ Hós 6,6: „Mert szeretetet kívánok, és nem áldozatot, Isten ismeretét, és nem égőáldozatokat.”

³⁵ Mt 9,13: „Menjétek, és tanuljátok meg, mit jelent ez: Irgalmasságot akarok, és nem áldozatot. Mert nem azért jöttem, hogy az igazakat hívjam, hanem a bűnösöket.” Mt 12,7: „Ha pedig értenétek, mit jelent ez: Irgalmasságot akarok, nem áldozatot – nem ítéltétek volna el azokat, akik nem vétkeztek.”

- A paradigmaimádságok – utalás a bibliai példákra, s annak nyomán hasonló kérés („...ahogy Noét megmentetted...”).
- A kézrátétel mint fontos liturgikus mozdulat.
- Perikópák kiválasztása bizonyos ünnepnapokra és ünnepi időszakokra.
- A liturgikus éneklés (a zsinagógai zene és a gregorián rokonsága).

Elolvasandó szakaszok:

- 1Kir 8,22–62
- 2Krón 6,12–42
- Neh 9,1–37

Ajánlott irodalom

ELBOGEN, Ismar: *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York, 1995.

KRAUS, Hans-Joachim: *Gottesdienst in Israel. Grundriss einer alttestamentlichen Kultgeschichte*. Chr. Kaiser Verlag, München, 1962.

MÜLLNER, Ilse – DSCHULNIGG, Peter: *Jüdische und christliche Feste. Perspektiven des Alten und Neuen Testaments*. Echter Verlag, Würzburg, 2002.

ÓDOR Balázs – Xeravits Géza (szerk.): *Elmélet és gyakorlat a zsidó-keresztény gondolkodás történetében*. L'Harmattan, Budapest, 2005.

SCHMELOWSKY Ágoston: *Rövid bevezetés a zsidó liturgiába*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2002.

TREPP, Leo: *Der jüdische Gottesdienst. Gestalt und Entwicklung*. Kohlhammer, Stuttgart, 1992.

XERAVITS Géza: *Tanulmányok az ókori Izrael kultuszáról*. Pápai Református Teológiai Akadémia, Pápa, 2004. /Simeon könyvek 2./

WOLFF, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*. Harmat – Pápai Református Teológiai Akadémia, Budapest, 2001.

Jézus és az istentisztelet

Amikor a keresztény istentisztelet gyökereiről, kialakulásáról, lényegéről gondolkodunk, mindenekelőtt Jézusra kell figyelnünk. Az egyház számára Jézus tanítása, gyakorlata, példája, mentalitása, azaz *személye, szava és cselekedetei* a mindent meghatározó mérce. Őrajta kell tájékozódni az istentiszteletet érintő minden kérdésben is.

A keresztény liturgika ezen alapállását még az sem változtatja meg, hogy tudatában vagyunk az evangéliumi tudósítások koncepciózus megfogalmazásának, szűrésének, célzottan irányzott szerkesztésének. Az evangélisták ugyanis nemcsak húsvéti *igehirdetesként* írták le utólag, a feltámadás fényében a Jézus-eseményeket, hanem abban a gyülekezeti közegben (istentiszteleti gyakorlatban) jelentek meg írásaikkal, amelyek hatással voltak a mondanivalójuk ilyen megfogalmazására is. Ez jelenthetné azt is, hogy a kutatott (vizsgált) jézusi mérce már nem tisztán Jézustól

való, s a közbenső szűrő torzítása akár jelentős is lehet. Valójában nem tudunk teljesen visszamenni egészen Jézusig, hiszen a fennmaradt dokumentumok egyetlen esetben sem „jegyzőkönyvek”. A történetkritikai, irodalomkritikai, forráskritikai munkák azonban hozzásegítenek egy olyan Jézus-kép s ezáltal egy olyan jézusi mérce komolyan vételéhez, amely reális esélyt ad a *tiszta forrás* megismeréséhez.

Nézzük, általában mit is tudunk meg alapvető információként Jézus kegyességi életéről, elfogadott vagy átalakított gyakorlatáról s a tanítványoknak adott intenciókról.

Az alaptétel, amit – bármilyen meghökkentő is – le kell szögeznünk: *Jézus semmiféle liturgiai vagy istentisztelettel kapcsolatos utasítást, előírást nem adott tanítványainak, de még javaslatot sem tett.* Ez különösen is figyelemreméltó és elgondolkodtató akkor, ha számolunk Jézus népének, korának és környezetének nagyon részletes és szigorú istentiszteleti előírásaival.³⁶

Mindenekelőtt egyértelmű az evangéliumi tudósításokból, hogy *Jézus részt vesz az istentiszteleten.* Felmegy Jeruzsálembe az ünnepekre, elmegy Názáretben a zsinagógába. Betartja azokat a szabályokat, amelyek a kultusszal kapcsolatosak.³⁷ Ez alól természetesen vannak kivételek – s ezek közül legfontosabb a szombatnap megünnepelésének a kérdése. A szombati gyógyítások, a kalásztépés vagy más tevékenység azonban már valamit elárul Jézus istentiszteleti magatartásából. Az ószövetségi gondolat itt visszacseng: *„irgalmat akarok és nem áldozatot”* (Mt 9,13). Jézus az istentiszteletet és a szeretet cselekedetét nem játssza ki egymás ellen. A kettő összefügg. Istenhez fordulásunk és emberhez fordulásunk elválaszthatatlanul összetartozik.

Jézus így bírálja a zsidó istentiszteletet, de alapvető legitimitását nem kérdőjelezi meg. Ő a törvényt – saját vallomása szerint – nem eltörölni jött, hanem betölteni. S ez a kegyességi életre és istentiszteleti gyakorlatra is vonatkozik. Feltárta a félrecsúszásokat. Beszélt a látványos kirakatimádságról, amit kürtöléssel tesznek publikussá, a savanyú képpel végzett böjt visszásságáról s a kellő reklámmal végzett alamiznaosztásról. *Elítélte a látszatvallásosságot, és a szív indulatára kérdezett rá. Imádkozásra tanított, igehallgatásra adott példát, közösséget épített, igazi öröme hívott, Isten és ember előtti őszinteségre nevelt, a formák megtöltésére biztatott, s a mély tartalom volt számára a fontos.*

Jézus működése kezdő pillanatától földi jelenléte utolsó percéig Isten országa közeledtét és eljöttét hirdette, s mindent ennek fényébe állított. Isten országa „betört”, s ezzel valami egészen új kezdődik. Isten uralmának erőterében kell hát végig gondolniuk tanítványainak az imádság, a böjt, az igehallgatás (Mózes és a próféták), az offertórium, az adakozás dolgait.

Jézus tanításában is és gyakorlatában is összekötötte az Isten országa közeledtét az ünnepléssel.³⁸

³⁶ Vö. Mózes 3. könyvének részletes kultuszi leírásait.

³⁷ Önvallomása szerint azért jött, hogy betöltsa a törvényt: Mt 5,17.

³⁸ Erről beszélnek a királyi menyegzőről, illetve nagy lakomáról szóló példázatok: Mt 22,1–14; Lk 14,16; továbbá a tíz szűz példázata: Mt 25,1–13.

Témánk végiggondolásakor nem feledkezhetünk meg arról, hogy Jézus gyakorolta az egyéni és közösségi imádság több formáját. Az evangéliumi tudósítások szerint sokszor visszavonult a hegyre egymagában: imádkozni. Közösségben is imádkozott s imádkozni tanított. Népe imádkozó közösségébe tartozott akkor is, amikor a kereszten a haláltusáját vívta, és zsoldárokat imádkozott (Mk 15,34).

Mivel Jézus *semmilyen liturgiai vagy istentisztelettel kapcsolatos utasítást, előírást nem adott tanítványainak*, az első gyülekezet a *liturgiai szabadság* boldog és nehéz állapotában kezdte formálni Isten előtt folyó közösségi életét, azon belül is az istentiszteleti gyakorlatot.

Ajánlott irodalom

FENDT, Leonhard: *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Verlag von Alfred Töppelmann, Berlin, 1958.

CULLMANN, Oscar: *Jesus und die Revolutionären seiner Zeit, Gottesdienst, Gesellschaft, Politik*. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1970.

CULLMANN, Oscar: *Az újszövetség krisztológiája*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.

BORNKAMM, Günther: *A názáreti Jézus*. Ford. dr. Varga Zsigmond. Debrecen, 1978. /A Debreceni Református Theologiai Akadémia tanulmányi füzetek 5./

SCHWEIZER, Eduard: *Teológiai bevezetés az Újszövetségbe*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.

STAUFFER, Ethelbert: *Jézus története és személye*. Ford. Szőnyi György. Miskolc, 1996.

Az újszövetségi kor istentisztelete

Érthető és természetes, hogy a tanítványok s az első gyülekezetek átvették az addigi zsidó gyakorlatból mindazt, ami Jézus számára is hozzátartozott a kegyességhez, komolyan vették mindazt, amit Jézus megtisztított, s megpróbálták megformálni mindazt, ami Krisztus-hitükkel kapcsolatban hiányzott a zsinagógai istentiszteletből és a templomi kultuszgyakorlatból.

Így érthető és természetes, hogy a tanítványok s az első gyülekezet a zsinagógákban tartják istentiszteleteiket, s az onnan való kiszorulás után válik rendszerré az, hogy házaknál találkoznak.

Az átvett, keresztény módon is megélt zsoldározás, bűnbánat, az Írás olvasása, az imádság beépült a későbbi gyakorlatba. Ezekhez hozzájött a missziói parancsban (Mt 28,18) elrendelt keresztség, az Úr halálát hirdető, Jézus által állandó gyakorlásra rendelt úrvacsora (1Kor 11,23–26) s a pünkösdi csoda (ApCsel 1–2) nyomán a Szentlélek hívása (ApCsel 8,19; Ef 1,17), ajándékainak felhasználása.

Ismét vissza kell kanyarodnunk a „liturgikai refrénhez”, az Apostolok cselekedeteinek második fejezetéhez. Az ott leírt négyes – tanítás, közösség, kenyértörés, imádság – tömören összefoglalja az első keresztény gyülekezetek istentiszteleti életét. Itt már természetesen csak arról van szó, hogy házaknál „jöttek össze”, hiszen

a zsinagógai istentisztelet keresztény módra lehetetlenné vált – nemcsak az egyre növekvő feszültség és zsidó irigység miatt, hanem az úrvacsora zsinagógában el-képzeltelhetlen volta miatt is.

Ha a jézusi mozgásszabadságot és a viszonylag kevés konkrét információt jelentő apostoli hagyatékot tekintjük, úgy kérdések egész sora kerül elő: miért így alakult ki a kereszténység istentiszteleti élete, miért jöttek létre viszonylag kötött formák, s miért nem maradt meg a sokkal gazdagabb és szabadabb lehetőségekkel munkálkodó sokszínűség?

A válasz – nagyon leegyszerűsítve – kettős: egyrészt az Újszövetség indirekt motivációja a fent jelzethnél sokkal erősebb volt, másrészt az évszázadok, sőt évez-redek kísérletezései, majd annak nyomán letisztulási folyamata kikristályosította a formákat, mederbe terelte a lehetőségeket.

Az Újszövetség több helyen beszél zsoltározásról, éneklésről, himnuszokról.³⁹ Jellegzetesség, hogy az éneklés, a dicséret és a hálaadás sohasem általános, hanem mindig kapcsolatban van Jézus személyével, váltságművével. Az ilyen jellegű – li-turgikus gyakorlatra és formákra utaló – mondatoknál megjelenik az Atya és a Fiú együtt emlegetése, majd egyfajta szentháromsági formula.

Többször – mint a jelzett Kol 3-ban is – az ószövetségi Írás (Mózes és a próféták) mellé kerül a Krisztus beszéde s az apostolok Krisztusról tanúskodása.

A himnuszok, amelyek már Krisztus-énekek voltak, néha kötött (hímnikus) formában, néha pedig szabad idézetként jelennek meg. Ilyen ének lehetett a Fil 2,6–11-ben lejegyzett Krisztus-himnusz:

„Az az indulat legyen bennetek, ami Krisztus Jézusban is megvolt: mert ő Isten formájában lévén nem tekintette zsákmánynak, hogy egyenlő Istennel, hanem megüresítette önmagát, szolgálai formát vett fel, emberekhez hasonlóná lett, és magatartásában is embernek bizonyult; megalázta magát, és engedelmeskedett mindhalálig, mégpedig a kereszthalálig. Ezért fel is magasztalta őt Isten mindenek fölé, és azt a nevet adományozta neki, amely minden névnél nagyobb, hogy Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyieiké, földieké és földalattiaké; és minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére.”

Vagy 1Tim 3,16:

„Válóban nagy a kegyességnek a titka: aki megjelent testben, igaznak bizonyult lélekben, megjelent az angyaloknak, hirdették a pogányok között, hittek benne a világban, felvitetett dicsőségben.”

³⁹ Vö. Ef 5,19: „Mondjatok egymásnak zsoltárokat, dicséreteket és lelki énekeket. Énekeljete és mondjatok dicséretet szívetekben az Úrnak, és adjatok hálát mindenkor mindenért a mi Urunk Jézus Krisztus nevében.” Kol 3,16: „A Krisztus beszéde lakjék bennetek gazdagon úgy, hogy tanítsátok egymást teljes bölcsességgel, és intsétek egymást zsoltárokkal, dicséretekkel, lelki énekekkel; hálaadással énekeljete szívetekben az Istennek. Amit pedig szóltok vagy cselekesztek, mind az Úr Jézus nevében tegyétek, hálát adva az Atya Istennek őáltala.”

Vagy már szabadabb formában (csak tartalmi idézésben?): 1Pt 1,3–9.

„Áldott a mi Urunk Jézus Krisztus Istene és Atyja, aki nagy irgalmából újjászülte minket Jézus Krisztusnak a halottak közül való feltámadása által élő reménységre, arra az el nem múló, szeplőtelen és hervadhatatlan örökségre, amely a mennyben van fenntartva számotokra. Titeket pedig Isten hatalma őriz hit által az üdvösségre, amely készen van, hogy nyilvánvalóvá legyen az utolsó időben.

Ezen örvendeztek, noha most, mivel így kellett lennie, egy kissé megszorodtatok különféle kísértések között, hogy a ti megpróbált hitetek, amely sokkal értékesebb a veszendő, de tűzben kipróbált aranynál, Jézus Krisztus megjelenésekor méltónak bizonyuljon a dicséretre, dicsőségre és tisztességre. Őt szerettétek, pedig nem láttátok, őbenne hisztetek, bár most sem látjátok, és kimondhatatlan, dicsőült örömmel örvendeztek, mert elértétek hitetek célját, lelketek üdvösségét.”

A nagyobb énekeket Lukács örökítette meg az utókor számára – a tőle megszokott pontos utánajárással. Három ilyen éneket őrzött meg az evangélium és vett használatba az egyház: Mária, Zakariás és Simeon énekét.

Mária éneke: a Magnificat – Lk 1,46–56.

„Mária pedig ezt mondta: »Magasztalja lelkem az Urat, és az én lelkem ujjong Isten, az én Megtartóm előtt, mert rátékitett szolgálóleánya megalázott voltára: és íme, mostantól fogva boldognak mond engem minden nemzedék, mert nagy dolgokat tett velem a Hatalmas, és szent az ő neve, irgalma megmarad nemzedékről nemzedékre az őt félőkön. Hatalmas dolgot cselekedett karjával, szétszórta a szívük szándékában felfuvalkodottakat. Hatalmasokat döntött le trónjukról, és megalázottakat emelt fel. Éhezőket látott el javakkal, és bővelkedőket küldött el üres kézzel. Felkarolta szolgálóját, Izráelt, hogy megemlékezzék irgalmáról, amint kijelentette atyáinknak, Ábrahámnak és az ő utódjának mindörökké.«”

Zakariás éneke: a Benedictus – Lk 1,67–79

„Apja, Zakariás, megtelt Szentlélekkel, és így profétált: »Áldott az Úr, Izráel Istene, hogy meglátogatta népét, és váltságot szerzett neki. Erős üdvözítőt támasztott nekünk szolgálójának, Dávidnak házából, ahogyan kijelentette azt szent profétái által örök időktől fogva: hogy megszabadít ellenségeinktől, és mindazok kezéből, akik gyűlölnék minket; hogy irgalmasan cselekedjék atyáinkkal, és megemlékezzék szent szövetségéről, arról az esküről, amellyel megesküdött atyáinknak, Ábrahámnak; és megadja nekünk, hogy ellenségeink kezéből megszabadulva, félelem nélkül szolgáljunk neki, szentségben és igazságban ölelte életünk minden napján.

Té pedig, kisgyermek, a Magasságos profétája leszel, mert az Úr előtt jársz, hogy előkészítsd az ő útjait, hogy megtanítsd népét az üdvösség ismeretére, bűneik bocsánata által, Isteniünk könyörülő irgalmáért, amellyel meglátogat minket a felkelő fény a magasságból; hogy világítson azoknak, akik sötétségben s a halál árnyékában lakoznak, hogy ráigazítsa lábunkat a békeesség útjára.«”

Simeon éneke: a Nunc dimittis – Lk 2,29–32.

„Most bocsátd el, Uram, szolgálodat, beszéded szerint békességgel, mert meglátták szemeim üdvösségedet, amelyet elkészítettél minden nép szeme láttára, hogy megjelenjék világosságul a pogányoknak, és dicsőségül népednek, Izráelnek.”

A *Miatyánk* (Mt 6,9–13; Lk 11,2–4) állandó imádsággá vált, s egyben és általánosan a közösségi imádság modelljéül szolgált. Ezen túl azonban más imádságok is használatba kerültek, mint például ApCsel 4,24–30 (a gyülekezet imádkozik, miután Péter a Nagytanács előtt járt).

Néhány utalást találunk az Újszövetségben arra, hogy a *hét első* napját ünnepelelték (ApCsel 20,7).⁴⁰

Néhány utalás található az Újszövetségben az úrvacsora ünneplésével kapcsolatban is.⁴¹ Konkrét úrvacsorai szöveg – minden valószínűség szerint már a használt liturgikus formát is magába foglalva – az Első korinthusi levél 11. részében található.⁴²

Ugyanígy találunk utalást húsvét megünneplésére,⁴³ a vízzel és a Szentlélekkel való kereszttelésre.⁴⁴

Igen izgalmas kérdés, hogyan hangzottak el és formálódtak az újszövetségi korban az ígéhirdetések. Az Apostolok cselekedetei és az apostoli levelek érdekes példatárát adnak arra vonatkozóan, mennyire formálódott, fejlődött az apostoli ígéhirdetés: az egyszerű, Jézus-történet elbeszélésétől⁴⁵ a személyes élmény-bizonyoságtételen keresztül⁴⁶ az evangéliumot a konkrét kázusokban megszólaltató prédikációig.⁴⁷

Az újszövetségi kor keresztényeit, gyülekezeteit és azok istentiszteleti életét a következő tényezők is meghatározták:

⁴⁰ ApCsel 20,7: „A hét első napján pedig, amikor összegyűltünk, hogy megtörjük a kenyeret, Pál prédikált nekik, és mivel másnap már el akart utazni, a tanítást egészen éjfélig meghosszabbította.”

⁴¹ Ilyen indirekt utalás esetleg ApCsel 10,41.

⁴² 1Kor 11,23–29: „Mert én az Úrtól vettem, amit át is adtam néktek, hogy az Úr Jézus azon az éjszakán, amelyen elárulattott, vette a kenyeret, és hálát adva megtörte, és ezt mondotta: »Végyétek, egyétek, ez az én testem, amely tiérettetek megtöretik, ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.« Hasonlóképpen vette a poharat is, miután vacsoráltak, és ezt mondta: »E pohár amaz új szövetség az én vérem által, ezt cselekedjétek, valamennyiszer isszátok az én emlékezetemre.« Mert valamennyiszer eszitek e kenyeret, és isszátok e poharat, az Úrnak halálát hirdessétek, amíg eljön. Azért, aki méltatlanul eszi az Úr kenyerét, vagy issza az Úr poharát, vétkezik az Úr teste és vére ellen. Vizsgálja meg azért az ember önmagát, és úgy egyék abból a kenyérből, és úgy igyék abból a pohárból. Mert aki úgy eszik és iszik, hogy nem becsüli meg az Úrnak testét, ítéletet eszik és iszik önmagának.”

⁴³ 1Kor 5,7–8: „Takarítsátok ki a régi kovászt, hogy új tészttá vá legyetek, hiszen ti kovásztalanok vagytok, mert a mi húsvéti báránynak, a Krisztus, már megáldoztatott. Azért ne régi kovással ünnepeljünk, se a rosszóság és gonoszság kovásával, hanem a tisztaság és igazság kovásztalanságával.”

⁴⁴ ApCsel 8,26–40; Róm 6,1–11; 1Kor 10,1–5; Gal 3,26–27; Kol 2,11–13; Zsid 6,1–12.

⁴⁵ Vö. ApCsel 2,14–36 (pünkösdi prédikáció).

⁴⁶ Vö. ApCsel 9,1–30 (Pál megtérése).

⁴⁷ Vö. ApCsel 20,17–38 (Pál ígéhirdetése az efezusi véneknek).

- a hely- és az identitáskeresés;
- sokasodó problémák a zsidósággal;
- egyre éleződő feszültség a zsidó- és a pogánykeresztények között;
- Krisztus közeli visszavárásának formáló és deformáló hatása;
- belső igény Jézus tanításának összegyűjtésére és rögzítésére;
- természetes igény a szolgálatok el- és felosztására;
- az apostoli megnyilvánulások (egyaránt szóbeli és írásbeli) tekintélye.

Természetesen az első keresztényekkel kapcsolatos legfontosabb információinkat – ahogyan a hivatkozások is jelzik – az Apostolok cselekedeteiben találjuk. Oscar Cullmann azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az összes újszövetségi irat hordoz magában az első keresztények istentiszteletére utaló mondatokat, mondattöréseket. *Az újszövetségi iratok és szerzőik hatottak az istentiszteleti élet kialakulására, s az istentiszteleti élet spontán, természetes formálódása visszahatott az újszövetségi szerzők szövegezésére, szövegformuláira.*

Oscar Cullmann baseli teológus az őskeresztény istentiszteletet feldolgozó alapművében nemcsak az őskeresztény istentisztelet alapvonásait rajzolja meg, hanem érdekes kísérletet tesz arra, hogy János evangéliumát feldolgozza istentisztelet-teológiai, liturgiai összefüggésekben. A keletkezési koránál fogva legkésőbbi evangélium a már formálódó ősegyház istentiszteleti gyakorlatának hatása alatt volt.⁴⁸

Végül nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az Újszövetség – s így a Biblia – utolsó irata, a Jelenések könyve tele van istentiszteleti elemmel. Ezek az anyagok – ugyan javarésztük a „mennyei istentiszteletről” szóló tudósításokba tartozik – valójában az első keresztények istentiszteleti gyakorlatából valók. E tény legjobb illusztrációja a legősibb liturgikus imádság aramei szóhasználatban megmaradt kérése: „*maranatha*” – Uram, jöjj!

Az apostolok utáni korszakról már van néhány érdekes, dokumentum értékű iratunk. Ezek többnyire töredékek, de mozaikként szolgálnak ahhoz, hogy mind teljesebb képet rakhassunk össze a korai kereszténység istentiszteleti életéről.

Ajánlott irodalom

CULLMANN, Oscar: *Urchristentum und Gottesdienst*. Zwingli Verlag, Zürich, 1956.

BENYIK György: *Az újszövetségi Szentírás*. 1–2. köt. JATEPress, Szeged, 1995.

HAMANN, A.: *Így éltek az első keresztények (95–197)*. Szent István Társulat, Budapest, 1987.

KROLL, Gerhard: *Jézus nyomában*. Szent István Társulat, Budapest, 1985.

LOHSE, Eduard: *Die Urkunde der Christen*. Kreuz Verlag, Stuttgart, 1979.

THEISSEN, Gerd: *A Jézus-mozgalom. Az értékek forradalmának társadalomtörténete*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2006.

GOPPELT, Leonhard: *Az Újszövetség theológiája, II. rész*. A Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1992.

⁴⁸ Itt kell megemlítenünk, hogy a legújabb újszövetségi kutatás foglalkozik azzal a lehetőséggel, hogy János evangéliuma jóval korábban keletkezett. Ez témánk szempontjából is új perspektívát nyithat.

AZ ISTENTISZTELET TÖRTÉNETE

Az egyház istentisztelete a korai kereszténységtől a középkorig

Az apostolok utáni korból még csak részleges adataink vannak, ezek azonban elegendőnek tűnnek, hogy főbb vonalakban rekonstruáljuk az első század közepétől kezdődő száz év istentiszteleti életét. Elindult egy olyan folyamat, amely évezredekben mérhető időn át tart, de ez az első szakasz – amely a bizonytalan formáktól a kezdődő letisztulás felé mutat – döntően meghatározta a későbbi fejlődés irányát.

Egyértelműnek tűnik, hogy az istentisztelet középpontjában a feltámadás evangéliuma és a hálaadás szerepel. A hálaadás (eukharisztia) nem csupán az imádságot, hanem az egész ünnepet jelentette, amelynek része volt az ige hirdetése és a szent vacsora.

Jusztinusz mártír († 165) első apológiája (155 körül) már jelzéseket ad. Elgondolkodtató, hogy az Újszövetségben hangsúlyosan jelzett úrvacsorai gyakorlat mellett Jusztinusz mártír az ige hirdetéséről s az igeszolgálatról többször tesz említést. Információi és más jelzések nyomán szinte egyértelműen állíthatjuk, hogy az őskeresztény istentiszteletben a későbbi hangsúlyeltolódás még nem jelentkezik, s egyforma súlyú az istentisztelet két alapvető alkotóeleme: az ige és a szentség.

Jusztinusz az *Apológiában* írja a következőket:

„A Napról elnevezett napon összegyülekeznek mindazok, akik a városokban vagy falvakban élnek, a közös ünneplésre. Olvasnak az apostolok emlékirataiból vagy a prófétáknak írásából annyit, amennyi az időből futja. Ha a felolvasó befejezte szolgálatát, az előljáró beszédet mond, amelyben arra buzdít, hogy amit éppen hallottunk, a szép tanításokat az életben is kövessük.”

A század végén keletkezett *Didakhéban*⁴⁹ már találunk konkrét liturgikus imádságot is:

„Az eukharisziáról a következőket, így végezzétek: először a kehely fölött: – Hálát adunk néked, Atyánk, a Te szolgádnak, Dávidnak szent szőlőjéért, melyet megismertettél velünk szolgád, Jézus által! Dicsőség néked mindörökké. A kenyértörésről pedig a következőképpen: Hálát adunk néked, Atyánk, az életért és tudásért, melyet kinyilatkoztatattál nekünk a Te szolgád, Jézus által! Dicsőség néked mindörökké! Ahogyan e kenyértörédekek szét

⁴⁹ A *Didakhé* a 19. század utolsó harmadában Philotheos Bruenniusz nikodémiai metropolita fedezte fel Jeruzsálemben. A tizenhat rövid fejezetből álló anyag (címének jelentése: tanítás) egyházi szertartásokat, imádságokat tartalmaz. Nem egységes mű. Ványó László professzor szerint – aki az *Apostoli atyák* című kötetben (az *Óskeresztény írók* sorozat 3. kötetében) adja közzé a bevezetést és a teljes szöveget – „az iratot a zsidó hagyomány szelleme hatja át”. VANYÓ 1980, 92. o.

voltak szóródva a hegyeken és egygé váltak összegyűjtve, úgy gyűljön össze egyházad királyságodban a föld hatáiról! Mert tiéd a hatalom és dicsőség Jézus Krisztus által mindörökké! Ne egyék és ne igyék az eukharisziátokból senki más, csak az, aki meg van keresztelve az Úr nevére.

Erről mondta ugyanis az Úr: ne dobjátok a szentet a sertések elé.

Miután pedig beteltetek, így adjatok hálát: Szent Atyánk, hálát adunk néked szent nevedért, melynek sátrát szívünkben ütötted fel, a tudásért és hitért és halhatatlanságért, melyet kinyilatkoztattál nekünk a Te szolgád, Jézus által! Dicsőség néked mindörökké! Mindenható Uralkodónk, ki mindent nevedért teremtettél, ételt és italt adtál az embereknek, hogy élvezzék, nekünk pedig lélek szerinti ételt és italt adtál, és örök életet Szolgád által. Mindenekelőtt azért adunk hálát néked, mert hatalmas vagy! Dicsőség néked mindörökké! (...) Emlékezzél meg Uram, egyházadról, hogy szabadítsd meg őt minden gonoszástól, és tedd tökéletessé szeretetedben, és gyűjtsd össze a négy szél irányából a megszentelt országodba, amit neki készítettél. Jöjjön el a kegyelem, és múljon el a világ. Hozsanna Dávid Istenének. Aki szent, jöjjön, aki nem az, térjen meg! Maranathá! Ámen!”⁵⁰

Jusztinus és Római Szent Kelemen is említi, hogy különféle közös imádságok vannak gyakorlatban. Ezekben ráismerhetünk az általános könyörgő imádság – oratio oecumenica – ősi formájára.

Kelemen 96–97 körül írt levelében leír egy ilyen imádságot a korinthusiaknak, s ez az anyag jelzi a keresztény közösség összetartozását, az egész világgal való kapcsolatát:

„Kérünk téged, Urunk, légy segítőnk, oltalmazónk! Akik közülünk szorongattatást szenvednek, azokat tedd szabaddá, az alázatosoknak irgalmazz, az elesetteket karold fel, segítsd az ínségeseket, gyógyítsd a betegeket, népednek tévelygőit térítsd meg! Tápláld az éhezőket, váltsd ki a foglyokat, támogasd a támasz nélkül valókat, vigasztald a kislelkűeket. Hadd ismerje meg minden nemzet, hogy csak Te vagy az Isten és a te fiad, Jézus Krisztus, mi pedig néped és legelődnek juhain vagyunk... Adj egyetértést és békét nekünk és minden földlakónak, mint ahogy megadtad atyáinknak, kik hitben és igazságban könyörögtek hozzád. Adj békét nekünk, kik meghajolunk erővel teljes és mindenható neved előtt, és engedelmesek vagyunk uralkodóinknak és előljáróinknak a földön... Csak magad adhatod meg ezeket és a többi jókat, téged magasztalunk a mi lelkünk pártfogója és főpapja, Jézus Krisztus által, kiben Neked légyen dicsőség, felség, most és nemzedékeken s a századoknak századain által. Ámen.”⁵¹

Radó Polikárp neves római katolikus liturgiakutató úgy értékeli ezt az időszakot, hogy az istentisztelet (szentmise) ebben a században lassan elvesztette a köznapi

⁵⁰ VANYÓ 1980, 97. o.

⁵¹ Uo. 141. o.

étkezéssel való kapcsolatát. „A korinthusi viszonyok már rámutattak azokra a visszaélésekre, melyek ezt az eredeti állapotot megszüntetendőnek javallták.”⁵²

Amikor az úrvacsora elvált a közös étkezéstől (*agapé*), akkor szabaddá vált a más istentiszteleti időpont választása. Amikor Traianus császár megtiltotta a keresztények esti összejövetelét, egyre gyakrabban ünnepelték az istentiszteletet hajnali, illetve reggeli órában. Nem egy helyen kialakult a kétféle vett istentisztelet gyakorlata: az igei rész szombat este, a szentségi vasárnap reggel. Ez a katekumének kezelését is könnyebbé tette (nem kellett „kiküldeni a még meg nem keresztelteket”).

Keleten a vasárnapi gyakorlat konzekvens volt, nyugaton viszonylag hamar kialakult a hétköznapi istentiszteletek gyakorlata is.

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy az ősegyház első száz esztendejében elkezdett letisztulni az alapvető istentiszteleti forma. Csírájában megtalálhatjuk már a későbbi alkotóelemeket.

A második század elején a következő alapformáról tudunk:

Igei szakasz: olvasmányok a próféták és az apostolok irataiból, ehhez kapcsolódik a prédikáció, majd ezt a szakaszt az áldás zárta. A még „egyházi felügyelet” alatt álló meg nem kereszteltek az igehirdetés és az áldás után elhagyták az istentisztelet helyét.

Úrvacsorai szakasz: a második, úrvacsorai rész már „zártkörű” volt. Ez imádsággal kezdődött, majd a békeköszöntést követően az oltárra vitték a kenyeret és a bort. Dicsérő és hálaadó imádság következett, majd Krisztus testének és vérének kiosztása. A felajánlások – az „odavitt ajándékok” (offertórium) – mozzanata csírájában már magában hordta az áldozati gondolkodást.

A harmadik században – jöllehet a keresztényüldözés még tartott – nagy fejlődésnek indult az egyház. Kialakult a bibliai kánon, formába öntötték az alapvető hitvallásokat, és kialakult a püspöki hivatal.

Hippolitosz († 235 körül) egyházi rendről szóló művében részletes leírásokat, konkrét adatokat találunk. Ennek nyolcadik kötete az *Aposztolike paradoszisz* vagy más forma szerint a *Traditio apostolica* (apostoli hagyomány). A mű már címében is jelzi, hogy nem újdonságokat tár olvasói elé, hanem egy kialakult tradíciót rögzít. Példa erre, hogy korábban szabad imádsággal töltötték ki az eukharisztikus imádságvázat, erre az időre már a teljes szöveget rögzítették, azaz leírt szöveget imádkoztak. Ez az imádság Krisztus-központú (úgynevezett krisztológiai típus). Az imádság tartalmaz dialógus jellegű praefatiórészeket (az Úr legyen veletek, emeljük fel szívünket, adjunk hálát az Úrnak), magába foglalja a nagy hálaadó imádságot, majd az anamnézist (azaz emlékezést az üdvtörténeti eseményekre, Krisztus cselekedeteire), ezt követően epiklézist (a Szentlélek hívását, dicsőségmondást és magasztalást, mint a *Miatyánk*nál).

Az istentisztelet nyelve továbbra is, egészen a negyedik századig görög (még Rómában is!).

Bár a folyamatot tekintve a szentségi rész egyre nagyobb hangsúlyt kap, az ige-

⁵² RADÓ 1973, 54. o.

hirdetés eddig az ideig nem szorul háttérbe. Az ige hirdetés leggyakoribb formáját, a *homíliát*⁵³ e kor legjelentősebb teológusánál, a részben Alexandriában, részben pedig Caesareában működő Órigenésznél († 254) ismerhetjük meg.⁵⁴

A kereszténység 313-tól államvallássá lett. Jóllehet ez az üldözések végét jelentette, mégis egyértelmű, hogy ettől az időtől kezdve folyamatosan „felhígult” az egyház. Egyre kevésbé volt ismert és gyakorlott az egyetemes papság elve. A püspök magas egyházi és társadalmi méltóságot viselt. A püspök és a hívő nép között kialakult az erős papság intézménye. A papság rangját és a néptől való különbözőségét a liturgikus öltözék egyre plasztikusabban fejezte ki.

Várnagy Antal – természetesen római katolikus megközelítésben – a következő századokat a liturgia aranykorának nevezi.⁵⁵

Négy jellemzőt sorol fel e korra:

1. Az ünnepélyes felvonulásokkal és a velük kapcsolatos énekekkel kialakul az istentisztelet változó része, a *proprium*.

2. Kialakulnak a mindenkor használandó állandó részek, az ordinárum elemei (Kyrie–Gloria–Sanctus).

3. Kibővül a római kánon (a szerzési igék körüli fix rend).

4. A kezdeti (rövid ideig tartó) héber/arám, majd az évszázadokon át uralkodó görög után a latin nyelv fokozatos elterjedését figyelhetjük meg.

Háromféle verzió létezik a latin nyelv használatba vétele kapcsán. Egyesek Damasusz pápa (380 körül) személyéhez, mások a milánói Szent Ambrus (Ambrosius) nevéhez kötik, ismét mások Karthágóval, illetve más észak-afrikai városokkal hozzák kapcsolatba. A latin nyelvre való átállás nem egyszerűen nyelvváltást és az ezzel kapcsolatos fordítási munkákat jelentette. A latin nyelv bevezetése a liturgia újformálását, újragondolását is magával hozta.

Várnagy Antal a latin nyelv és az általa megteremtett liturgikus formák előnyének tekinti, hogy „tömör, világos jogi precizitással fejezik ki a hitigazságokat, és kifinomult római retorikával, évszázados kicsiszolt nyelven, kimért művészi periódusokban, ritmikus prózában rögzítik. Hátránya, gyengéi: túlságosan az értelemhez szólnak, így sokszor szárazak és hidegek, hiányzik belőlük az érzelmi melegség és a képzelőerő, tömörségük pedig gyakran a közérthetőség rovására megy.”⁵⁶

A 4. századtól egyre inkább erősödik az egységes formákra való törekvés. Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy az egyház tradicionális területein megmaradnak a sajátos, hosszú múltra visszanyúló gyakorlatok (Antiókhia, Alexandria, Konstantinápoly, Jeruzsálem, Róma, Milánó). Ezek mind a sajátjukat tekintették a követendő, máshol is bevezetendő példának. Ezek a különbségek is előkészítették a kelet–nyugat közötti törést.

⁵³ E forma szerint az ige hirdető versről versre haladva magyarázza az adott szentírási szakaszt.

⁵⁴ Órigenész írásmagyarázata többnyire allegorikus volt.

⁵⁵ VÁRNAGY 1995, 478. o.

⁵⁶ Uo. 480. o.

Keleten négyféle liturgiátípus alakult ki és létezett egymás mellett:

1. egyiptomi liturgia;
2. szír liturgia;
3. jeruzsálemi liturgia;⁵⁷
4. bizánci liturgia.⁵⁸

Hogy az egyre erősödő szentségi vonal mellett még mindig döntő szerepe van az igehirdetésnek, azt nem kisebb személyiség neve jelzi, mint Aranyszájú Szent János († 407), akinek liturgiája mind a mai napig használatban van Keleten, és aki igehirdetéséről volt híres. Prédikációi nem voltak elvontak, hanem a napi szociális problémák felvetéséről az élet végső kérdéséig mindent felöleltek.

Nem vitás, hogy a keleti egyház nagyon sok lényeges elemet megtartott az ősi keresztény liturgikus kincséből. A folyamat azonban mégis egyértelmű, a prédikáció szerepe – az idő előrehaladtával – gyengül, és a közösség is sorvadóban van, a communióban is egyre kevesebben vesznek részt, s az egész istentiszteleti élet távolodik a bibliai mentalitástól. Elképzelhető a mise gyülekezet nélkül...

Nyugaton is többféle liturgiátípus alakul ki és él egymás mellett. Tulajdonképpen két alapvető típus áll egymással szemben: a *gall* és a *római rítus*. Közös a latin nyelv, az egyházi év használata és a mise elnevezés.

A gall liturgia több csoportra osztható.

1. Gall liturgia – a merovingoknál otthonos.
2. Kelta liturgia – Írország és Britannia területén.
3. Mozarab liturgia – Spanyolországban.
4. Milánói liturgia – mind a mai napig Milánóban használatos.

A római liturgia csak a római püspök felségterületére korlátozódott – s hatása részben átnyúlt Észak-Afrikára.

A római liturgia felépítése kb. 600 óta ismeretes. Három ősi forrásra utalnak vissza a kutatók, mindhárom *szakramentárium*.

1. *Leonianum* – amely I. Leó pápa (440–461) nevéhez kötődik. Ez egyéni munka a 600. év körüli időből. Sajnos a szöveg igen jelentős része elveszett.

2. *Gelasianum* – ez 700 körül keletkezett, s a kutatók Gelasius pápának tulajdonítják. Kis Pipin számára ez volt a mértékadó római misekönyv.

3. *Gregorianum* – I. Gergely pápára (590–604) vezetik vissza. Ugyanakkor összefüggésbe hozzák I. Hadrián pápával (772–795) is, ezért olykor Hadrianumnak is nevezik.

⁵⁷ Különös érték az az *Eteria útinaplója* címen közismertté vált anyag, amely részletes és pontos leírást ad a jeruzsálemi liturgiáról. Ez az útinapló minden valószínűség szerint a 4. század végéről való. Magyar fordításban, megfelelő bevezetéssel és kísérőszöveggel 1996-ban jelent meg a maga egészében: IVANCSÓ 1996.

⁵⁸ A bizánci liturgia terjedt el a legszélesebb körben – a 7. században már elnyerte végső formáját, s mind a mai napig döntően, változatlan formában meghatározza a keleti egyház liturgiáját.

Ezekből és más forrásokból kiderül, hogy ebben az időben az igei istentisztelet már megelőzi egy nyitó vagy bevezető rész. Ebben megtaláljuk az Introitust és egy litániát a gyülekezet Kyriéjével (ez a litánia zsugorodott később össze pusztá Kyriévé), az imádság a Kollektá-imádságba torkolt. A Gloria csak később került és kapcsolódott a Kyriéhez.

Az úrvacsoránál új értelmet kap az áldozat. Többé nem a gyülekezet hálaáldozata az ajándékokért, hanem a kenyérben és borban jelen levő Krisztus testének és vérének vértelen újraáldozása, a keresztáldozat megisméltése. A miseáldozat így tisztító (bűntörlő) erőt kapott. Ez itt már egy olyan cselekedet, amelynek pusztá végrehajtásával (*ex opere operato*) hatni lehet Istenre.⁵⁹

Ez a gondolat a mise kánonjában (*Canon Missae*) nyert önálló formát. A kánon – a Sanctus és a Miatyánk között található imádságok sora – a 4–6. század során alakult ki. A pap halkan, mint az átváltozást létrehozó imádságot imádkozta a szereztetési igékkel együtt.

A keleten oly szervesen beépülő Epiklézis-imádság a nyugati egyházban elmaradt. Ugyanerre a sorsra jutott az általános könyörgő imádság is.

A protestáns kutatók – a teológiai zsákutcák és káros hangsúlyeltolódások ellenére is – a nyugati miseformát használható, jó istentiszteletnek tartják.

Az I. Gergely pápa által stabil formába öntött római mise a középkorban nagy változáson megy át. Ez a változás egészen a 16. századig tart.

A Kis Pipin és Nagy Károly által preferált római rend, amelyet frank-német területen is használtak, egyre több gall elemet is felvett. Ez fellazulást, variálási lehetőséget, ugyanakkor kiszélesedést is jelentett. Ez a 8–9. századra kialakuló római-frank keveréktípus azután visszahatott Rómára.

Az igei részből lassanként kimaradt a prédikáció, amely így lassan az úrvacsora előkészítő ceremóniájává zsugorodott. A szentségi részbe – Keletről – bekerült az Agnus Dei. Az imádságok egyre terjengősebbé váltak: egyre több (nehezen érthető) szimbólumot hordoztak. A ceremóniákban a mise dramatikus felépítése erősödött. A már korábban ismert és gyakorolt füstölés cselekményét kiszélesítik, s nemcsak a püspök (Krisztus képviselője) előtti hódolatot jelzik vele, hanem megfüstölik az oltárt, az evangéliumos könyvet, sőt a gyülekezetet is. Az evangéliumolvasással kapcsolatban újabb dramatikus fordulat a bevonulás.

Mivel a mise rendje gazdagodik s ezáltal egyre bonyolultabbá válik, szükség van a magyarázatokra, sőt a magyarázatos könyvekre is.

A távolság az oltár és a templomhajó, a papok és a gyülekezet között egyre nagyobb. A korábban az apszis gyülekezet felőli szélén elhelyezkedő oltár visszaszorul a szentély mélyére. A titok (íme, hitünk szent titka) egyre távolabb kerül a gyülekezettől, s egyre inkább csak a pap számára megközelíthető, elérhető. Bizonyos

---

⁵⁹ Ez a fajta áldozatgondolat már a 3. században ismert volt – Cyprianusnál, Karthago püspökénél († 258). Luther éppen ezen a ponton támadta meg a miseértelmezést.

imádságokat halkán, suttogva vagy hang nélkül mondanak, s a hangosan mondott szakaszok is latinul – a gyülekezet számára érthetetlen nyelven – hangzanak. A mise „végzése” a pap dolgává vált. A pap lassan minden szerepet átvehetett, s elérkeztünk az egyszemélyes „magánmisék” – sokszor bérben elvégzett, fizetett misék – világához.

A gyülekezet csak bizonyos szimbólumokból (például elevatio – azaz a szentség felemelése, kereszttetés, meghajlás) értette, hogy egyáltalán mi zajlik a misén. Ezért ezek a mozdulatok s a hozzájuk kapcsolódó szertartásrészek felértékelődtek – hasonlóan a különböző liturgikus színekhez és mozdulatokhoz.

Ezeket az átalakulásokat a 11–12. században Róma maga is átvette. A pápaság a 10. században soha nem látott morális mélypontra került. Az egyre inkább alulról előtörő reformigények és mozgalmak hatástalanok voltak.

Az istentisztelet többnyire kegyes teljesítménnyé degradálódott. Természetesen ebben a korban is voltak mélyen hívő, a liturgiát nagyon is mélyen megéllő, a Krisztus jelenlétét komolyan vevő papok, hívek, közösségek. De a helyzet megért a változásra.

A változások első szeleit az előreformátori mozgalmakban már érezhetjük. Ezeket Girolamo Savonarola, Jan Hus, Peter Vald, John Wicliff neve fémjelzi. Az előreformátori mozgalmak természetesen az istentisztelet megújítását, megtisztítását is zászlajukra tűzték. A valdensek az egyszerűsége, a puritán istentiszteletre törekedtek, a husziták a két szín alatti áldozást hirdették (ezért nevezték őket kelyheseknek), a Wicliff-féle mozgalom az ige és igehirdetés megfelelő súlyának visszaállítását akarta.

Döntő változás csak akkor történt, amikor a 16. század elején elindult az egész Európa arcukat megváltoztató reformáció.

A reformáció

Az egyház hitéből fakadó belső élménye s az évszázadok során rátapadt szennyeződések nyomása a 15. század végére, a 16. század elejére megérlelte a változások vágyát és szükségességét. Természetesen az adott helyzettől és személyi, helyi adottságoktól függően más-más intenzitással fogalmazódott meg ez a vágy. Az általános kérdések hamar felvetették az istentiszteleti élettel kapcsolatos kérdéseket is.

A reformátorok belső vágya és megfogalmazott célja az egyház tisztítása és megújítása volt – bibliai-teológiai alapon. Ez az igény természetesen leglátványosabban – a szervezeti, egyházkormányzási kérdések mellett – az istentiszteleti élet vonatkozásában jelent meg.

A reformáció nagy alakjai és az istentisztelet

Martin Luther (1483–1546)

Luther az egyház megújítását nem új formák és vadonatúj tartalom bevezetésében látta, hanem abban, hogy az eredeti formákat kell visszakeresni és azokat tisztán megvalósítani. A reform során vissza kell térni a tiszta forráshoz, azaz a Szentírásra,

azon belül is mindennek a mércéjére, az evangéliumban megismert Krisztusra kell figyelni – az apostolok és az egyház bizonyágtételén keresztül.

Luther komolyan vette és vágyta az egyház katolicitását, s ezért minden igyekezetével azon volt, hogy az eredetit, az egy egyházhoz méltót vegye figyelembe. Hallani sem akart új egyház alapításáról, s végképp nem arról, hogy róla egy új egyházközösséget nevezzenek el.

Mivel azonban Luther az egyház teológiájában és életében olyan tévutakat és elhajlásokat tapasztalt, amelyek a Krisztus-hit számára elfogadhatatlanok és elviselhetetlenek voltak, kénytelen volt a legnagyobb határozottsággal fellépni. Ez azonban újabb egyházszakadáshoz vezetett. Az 1054-es kelet–nyugati szakadás után a 16. század első felében – a betegség jeleként – megindult a további bomlás. Ez természetesen külső megjelenése annak a töredezettségnek, amely e korban már évtizedek óta tapasztalható volt. A látszategység így hát megtört. Ez volt az ára annak, hogy elindulhasson egy olyan tisztulási folyamat, amely azután négy évszázadot vett igénybe, s amelynek legjelentősebb állomása (s remélhetőleg nem végállomása) a 20. századi újjulás, s benne a II. vatikáni zsinat.

Luther célja és elképzelése az volt, hogy az egyház életében s azon belül az istentiszteleti életben a tiszta evangélium mércéje érvényesüljön. Ennek alapján formálódtak felismerései, amelyeket későbbi összefoglalói a jól ismert „egyedül...” kezdetű pontokban rögzítettek:

- *solus Christus* – egyedül Krisztus által van üdvösség (ő mindennek a mértéke);
- *sola Scriptura* – egyedül a Szentírás a tiszta forrás, amiből az egyház tájékozódhat;
- *sola fide* – egyedül hit által ragadhatjuk, kaphatjuk meg az üdvösséget;
- *sola gratia* – egyedül kegyelemből nyerhetünk örök életet.

Az 1517-ben kiszögeezett 95 (vita)tétele megtérésre hívó szó volt. Erre a megtérésre az egyes embernek és az egész egyháznak szüksége van. A megtérés a szívben történik, de megnyilvánul a mindennapokban is („gyümölcstermés”).

Ilyen alapon gyakorolt kritikát Luther a visszaélésekkel kapcsolatban. Az egyházi élet és az istentisztelet legsúlyosabb torzulásának tartotta a miseáldozat gyakorolt formáját.

Luther élesen kritizálta, hogy a mise olyan cselekmény volna, amellyel értéket teremthetünk, és valamilyen célt érhetünk el. Luther számára az istentisztelet s annak úrvacsorai része egyértelműen Isten cselekménye, amit az ember hittel ragadhat meg. Krisztus ígérete fűződik hozzá, hogy jelen van, önmagát adja az élet táplálékául. Krisztus maga a tartalma és az értelme az úrvacsorának. Ha elutasítjuk: hazugnak tartjuk őt. A hitetlenség pedig a legnagyobb bűn. Akik hiszik, át is élük, hogy ez Krisztus teste és vére, mely a bűnök bocsánatára adatott.

Luther misekritikája olyan hatékony volt, hogy sokak kenyerét elvette. Wittenbergben évi kilencezer misét tartottak... A városi templomban napi ötvenet.

Misekritikájának alapgondolata: „*Vizsgáljátok meg mindent, és a jót tartsátok meg.*” (1Thessz 5,21) Luther szerint ez az apostoli alap.

Nem feledhetjük azt sem, hogy a kritikánál és a változtatásoknál Luther mindig figyelembe vette a pasztorációs szempontokat is. Amit tett, lelkipásztori felelősséggel tette.

1520-ban igen jelentős kritikát fogalmazott meg ezzel kapcsolatban. Az Isten embereknek szóló ajándékából emberek Istennek szóló ajándéka lett. Ez már nem az a hálaáldozat, amelyben megköszönjük Isten ajándékait, hanem jócselekedet, amivel befolyásolni s kiengesztelni akarjuk őt. Az ember teljesítménye került előtérbe: mit tesz az ember Isten jóindulatának elnyeréséért. Ha a mise valamiféle kötelező és ezért félelemből fakadó emberi teljesítmény, akkor az ellenkezik Isten szuverén döntésével, hogy egyedül kegyelemből van üdvösségünk hit (és nem cselekedetek) által. Ezért Isten ingyen kegyelmét sem fizetett misékkal, sem pedig búcsúcédulákkal (bűnbocsánat megvásárlása) nem lehet megvenni. Minden jó cselekedet csak válasz lehet Isten kegyelmére.

Hogy Isten kegyelmét megértjük, s a megtérés nyomán abból gyümölcsöző élet fakadjon, szükség van a teremtő ige hallására és befogadására. Így került az ige és az ige hirdetés (prédikáció) ismét központi helyre Luther teológiájában és gyakorlatában.

Az ige hirdetés azonban nem csupán emlékezés a megtörtént üdveseményekre és nem is azok magyarázata. Az ige és a szentség ugyanannak a kétféle megjelenési formája: Krisztus jelen van az egyházban és önmagát adja.

A torgaui várkápolna felszentelésekor, 1544-ben Luther így fogalmazott: az istentiszteleten nem más történik, mint az, hogy a mi kedves Urunk maga szólal meg, beszél velünk szent igéje által, és mi is válaszolunk, beszélgetünk vele az imádságban és a dicséző énekben.

Az első újításokat nem Luther hajtotta végre. Mialatt ő a wormsai birodalmi gyűlés után (1521–1522) Wartburg várában „raboskodott”, Wittenbergben forradalmi újításokat vezettek be. Karlstadt, Luther professzortársa és Gabriel Zwilling Ágoston-rendi szerzetes voltak a vezéralakok. Ugyanakkor Thomas Münzer allstedti lelkész és Kaspar Kantz nördlingeni lelkész is új istentiszteleti rendet készítettek – mindkettő német nyelven.

A wittenbergi újítások nem hoztak nyugalmat és megelégedést. A békétlenkedés következménye a túlzásokban, a rajongó enthuziazmusban, majd a képrombolásban mutatkozott meg. Luther megszököve wartburgi „fogságából” visszatért Wittenbergbe, és híres böjti, úgynevezett invocavit-prédikációi segítségével újra rendet, békeséget és nyugalmat teremtett a városban.

A „gyengék kedvéért” (lásd Római levél 14–15. fejezet) azt kérte, hogy ne siessék el az újításokat. Óvott attól, hogy az új rendek ismét túlzott hangsúlyt kapjanak, hiszen nem a forma az igazi kérdés, hanem az, amit a forma hordoz, vagyis az evangélium. Az istentiszteletet fokozatosan, tapintatosan, elővigyázatosan, értékőrzően kell megújítani.

A következő években Luther sorra jelentette meg a liturgiáról szóló iratait:

1. *A Von Ordnung Gottesdienst in der Gemeinde* (A gyülekezeti istentisztelet rendjéről) 1523 húsvétján jelent meg. Lényege: ne legyen istentisztelet Isten igéjének hirdetése nélkül.

2. A *Formula missae et Communione* (A mise és a kommunió formája) 1523 decemberében került a nyilvánosság elé. Ez Luther részletes istentiszteleti rendje. Nem tartotta abszolút értékűnek, csupán mintát akart vele adni. Komolyan vette a helyi tradíciókat, s helyet adott a különböző – evangéliummal összeegyeztethető – szokásoknak.

A *Formula missae* a következő rendet állítja fel:

- Introitus
- Kyrie
- Gloria
- Kollekták
- Levélbeli olvasmány
- Graduálének és halleluja
- Evangélium
- Niceai hitvallás
- Igé hirdetés (*anyanyelven!*)
- Bűnvallás
- Praefatio
- Szerzési igék (*ez szervesen a Praefatiohoz kapcsolódik, s abból lép tovább*)
- Sanctus
- Benedictus (*alatta eleváció*)
- Miatyánk
- Békeköszöntés
- Úrvacsoraosztás (Communio), alatta Agnus Dei
- Ének
- Benedicamus Domino
- Áldás

3) *Deutsche Messe* (Német mise) 1526 őszén – Luther nehezen, sok vívódás és előkészület után szánta rá magát, hogy megalkossa a német nyelvű teljes istentiszteleti rendet.

A rend komolyan vette a tradíciót (formailag például egészen addig, hogy a lelkész a prédikáció kivételével az egész liturgiát énekelte!). A gregorián ének Luther számára igen fontos volt. Ez azt jelentette, hogy a latin gregoriánt át kellett ültetnie német nyelvre. Ehhez kapcsolódott az új gyülekezeti ének, a lutheri korálének megteremtése. Ebben a munkájában jelentős zenészek és költők voltak a reformátor segítségére.

A *Deutsche Messe* felépítése:

- Introitus – ének formájában vagy német zsoltárként az első tónusra
- Kyrie – nem kilencszer, hanem csupán háromszor
- Gloria – elmaradt, vagy esetleg közvetlenül a Kyriéhez kapcsolódott
- Kollekták
- Epistola – a 8. tónusban

- Gradual – német énekként (például *Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét – Nun bitten wir den Heiligen Geist*)
- Evangélium – 5. tónus
- Credo – német énekként (*Mi hiszünk mind egy Istenben – Wir glauben all...*)
- Prédikáció
- Áhítat az úrvacsorázók számára
- Miatyánk parafrázis formájában
- Consecratio
- Sanctus
- Agnus Dei
- Postcommunio
- Ároni áldás

Huldreich Zwingli (1484–1531)

Svájci reformátor, aki Lutherhez hasonlóan, de sokkal élesebb kritikát gyakorolt a római misével kapcsolatban. „Számára – részben humanisztikusan színezett kereszttyénsege miatt, részben nem szakramentális úrvacsora-fölfogása miatt – a prédikáció az istentisztelet tulajdonképpen középpontja.”⁶⁰

Zwingli eredetileg pap, plébános, tehát egyházújító szándéka a napi pasztorációs, liturgikus munkából alakult ki.

Már 1523-ban tiltakozott a mise áldozati értelmezése ellen. Rögtön radikális változtatásokat akart bevezetni, de ezt a zürichi városi tanács megakadályozta. A tanács döntése alapján még két esztendőn át az eredeti formában mondta a misét.

1525-ben látott napvilágot alapvető, úrvacsorai istentisztelettel kapcsolatos irata, az *Aktion oder Brauch des Nachtmals*. Ebben sajátos, egyéni formákat alakított ki. Az évi négyszeri úrvacsoraoosztást tartja jónak és követendőnek. (Ez a négy azonban nem mindenki számára nyitott. Úgy képzelet el, hogy az egyes alkalmakkor az egyes korosztályok élnek az úrvacsorával.)

Az úrvacsora szentségi jellegét megszünteti és emlékvacsorává formálja. Ez azt jelenti, hogy az úrvacsorában nem Krisztus valódi jelenlétét tapasztaljuk meg, hanem a kenyérrrel és borral órá, szenvedésére és kereszthalálára *emlékezzünk*. (1535-től Zürichben már csak ennek a rendnek és elvnek alapján tartják az istentiszteleteket.)

1526-ban jelenik meg liturgikai irata: *De canone missae epischeiresis*.

Az istentisztelet az ő gyakorlatában „homíliás istentisztelet”, azaz többségében igeliturgia, amelynek a középpontjában az igehirdetés áll.

- Könyörgés az ige helyes hallgatásáért
- Könyörgés 1Tim 2 nyomán mindenkiért (a felsőbbiségért és a gyermeket váró édesanyákért)
- Miatyánk

⁶⁰ BOROSS 1984.

- Prédikáció
- Megemlékezés a hét közben eltemetettekről (mivel külön temetési szertartás nem volt!)
- Közgyónás. A gyónást azért teszi erre a helyre, mert meggyőződése szerint az ige ébreszti a gyülekezet és az egyes emberek bűnbánatát.

Úrvacsorai istentiszteleti rendje:

- Bevezető imádság és olvasmány (1Kor 11,20–)
- Nagy gloria – váltakozó mondással
- Üdvözlés
- Olvasmány: Jn 6,47–
- Apostoli hitvallás – váltakozó mondással
- Áhítat (igehirdetés)
- Miatyánk
- Imádság az áldott befogadásért
- Szerzési igék (megemlékezés és nem konszekráció)
- Kiosztás
- 113. zsoltár – váltakozó mondással
- Rövid hálaadás
- Békekívánság

(Az úrvacsoravételnél a gyülekezet tagjai nem járultak oda az Úr asztalához, hanem helyükön maradtak ülve, s a diakónus hozta oda a kenyeret és a bort.)

Zwingly liturgiájában a hálaadó elemek dominálnak.

Jean Calvin (Kálvin) (1509–1564)

Johannes Calvin (Jean Calvin; magyarosan Kálvin) a református reformáció legmeghatározóbb alakja, a protestantizmus második generációjának vezéregyénisége. Kálvin huszonhat évvel volt fiatalabb, mint Luther. S míg a Luther–Zwingly találkozás meghatározó volt az egész reformáció s azon belül az istentisztelet reformációját befolyásoló úrvacsora-tanítás szempontjából, addig a Luther–Kálvin találkozás nem jött létre. Sohasem találkoztak életükben – s ez is magyarázata lehet a mindkettőjük által folytatott reformátori munka alapvető eltérésének.

Ahhoz, hogy jól értsük a reformáció istentisztelettel kapcsolatos változtatásait, érdemes a legalapvetőbb eltérő és összekötődő teológiai szálakat megkeresni és felfedezni a reformátorok gondolkodásában.

Kálvin egyetértett Luther alapvető teológiai, egyházújítói tételeivel, de alapállása teokratikusabb volt. Hitte, vallotta, tanította, hogy Isten mindenható, szuverén Úr, s az ember ennek az Úrnak van alávetve. (Ez Luther számára sem volt kérdés, a hangsúlyeltolódás azonban egyértelmű: míg Luther az irgalmas, kegyelmes Istenről beszél, addig Kálvin a szuverén Urat emlegeti.)

Ezt a teokratikus gondolkodást Kálvin átülteti a társadalmi élet területére is.

Az egyháznak és a felsőbbségnek be kell tartania Isten ígéjének alapelveit, és a társadalmi rendet ezek szerint az alapelvek szerint kell kialakítania és formálnia. Ebben az „összjátékban” az egyháznak szabadnak, függetlennek kell maradnia. Ugyanakkor mint Isten ígéje képviselőjét és hirdetőjét megilleti az utolsó szó joga. Ebben Lutherrel ellenkezik.

Kettőjük tanításának legfontosabb találkozási pontja: Isten kegyelmes, az embernek Jézus Krisztusért ingyen bűnbocsánatot ajándékoz, és megbékél az emberrel. Az evangélium lényege az az ígéret, hogy Isten Jézus Krisztusért kegyelemből üdvösséget (örök életet) ad. Isten minden ígérete Jézus Krisztusban lett valósággá.

A bűn az ember egész lényét átjárta, az istenismeret hiánya elsötétítette tudását és képességét. A bűnös ember nincs abban az állapotban, hogy a szent Isten ismeretére eljusson. Isten kegyelmi ajándéka az a hit, amellyel az ember megváltozhat. Mivel Isten szuverén Úr, a hitet annak adja, akinek akarja.

Ha Isten az embert megigazítja, akkor az ember képes megérteni Isten törvényét, azon keresztül önmaga bűnös voltát, s ez bizalmat ébreszt a szívében. Ehhez van szükség Isten ígéjének hirdetésére, a prédikációra, hiszen a hit hallásból van. Ezért az ige az egyház egyedüli fundamentuma. Ez az alap határoz meg mindent.

Isten ígéje a Szentlélek által gyógyító hatást fejt ki a gyülekezetben. A hívő embert a Szentlélek megérinti és megnyitja, hogy hallgassa az ígét – ez hálát ébreszt, és segít a napi életet eszerint formálni.

Ezért az egyéni életet éppen úgy, mint a társadalmi életet az ige alá kell rendelni, hogy a rossz, a bűn ellen harcoljon, hiszen a bűn Isten szentségét megkérdőjelezi, megbecseleníti. A hívőknek az evangélium királyi útját kell járniuk, az igazság útját. Az igazság útját járva – azok, akiket ingyen megigazított az Isten – Isten dicsőségét szolgálják. *Ez a liturgia.*

Kálvin kisugárzása döntő a református reformációban. Ez többféle okkal magyarázható. (Hatását bizonyára erősítette Zwingli korai halála és kis területen való hatása.) Ez a kisugárzás megszabta a liturgiafejlődés útját is.

Természetesnek tartható, hogy a reformátorok személyisége meghatározta liturgiai elképzeléseiket is.

Zwingli eredetileg római katolikus pap (gyülekezeti lelkész). Napi kapcsolata volt tehát a liturgiával, az egyház istentiszteleti életével.

Luther Ágoston-rendi szerzetes és teológiai professzor volt. Szerzetesként nemcsak az ünnepi és hétköznapi miseéletben vett aktívan részt, de az imaórák gyakorlata is a véreben volt. Az istentisztelet nagyra értékelése, az egyház évszázadok alatt kikristályosodott liturgiájának szeretete befolyásolta azokat a mozdulatokat, lépéseket, amelyeket Luther az istentisztelet reformjában megtett. Ugyanakkor professzor volt, aki a jó iránti tiszteletet és a kritikus gondolkodást egyszerre gyakorolta.

Kálvin eredetileg jogász. Így nem volt belső, élő kapcsolata sem a liturgiával, sem pedig a mise rendjének végzőivel.

Legelőször Strasbourgban, az általa szervezett francia református egyházban

valósította meg liturgikai elveit. Ottani szolgálata idején először a következő rendet gyakorolta:

- Előfohász (a mi segítségünk az Úrtól van...)
- Bűnvallás
- Bibliaolvasás (néhány ige a hívek lelkének vigasztalására)
- Feloldozás
- Ének (a tízparancsolat első táblája – minden parancsolat után)
- a gyülekezet refrénként énekli a *kyrie eleison*t)
- (szószékről folytatva) rövid imádság
- Textus és igehirdetés (másfél óráig) – nagy imádság
- Miatyánk (rövid magyarázattal kísérve)
- Zsoltáréneklés
- Ároni áldás

1542-ben, Genfben készül el Kálvinnak az az alapvető liturgiai munkája, amely meghatározta közössége és későbbi követői istentiszteleti életét. Címe: *Az egyházi könyörgések és énekek alakja a sákramentumok kiszolgáltatásának s a házasság megszentelésének módjával együtt a régi egyház szokásai szerint.*⁶¹

Prédikációs istentisztelet:

- Előfohász – Bűnvallás
- Zsoltár
- Szabad imádság
- Prédikáció
- Miatyánk
- Parafrázis
- Ároni áldás (elgondolkodtató, hogy a feloldozás [absolutio] itt hiányzik!)

Úrvacsorai istentisztelet. Kálvin úrvacsora-tanítása Luther és Zwingli álláspontja között helyezkedett el. A mai magyar református gyakorlat szempontjából különösen is figyelemre méltó, hogy Kálvin eredeti elképzelése szerint az úrvacsora a minden vasárnapi istentisztelet természetes része.

A „római elhajlásokat” természetesen itt is ki kellett irtani: orgonajáték, gyerityák, latin nyelv, miseruhák, kórusének, képek – mindenfajta kultikus formák. Így a lehető legegyszerűbb külsőségek közepette s a lepuritánabb rend szerint alakult az istentisztelet.

- Egyházi imádság
- Miatyánk
- Apostoli hitvallás
- Szerzési igék (1Kor 11 szerint)
- Áhítat (meditáció?)

⁶¹ La forme des prières et chants ecclésiastiques avec la manière d'administrer les sacraments et consacrer le mariage selon la coutume de l'église ancienne.

- Praefatio
- Kiosztás (Communio – hozzá a 138. zsoltár)
- Hálaadó imádság
- Áldás

Ez valójában a strasbourgi liturgia genfiesített változata, néhány apró változtatással. Előrelépés Zwinglihez képest, hogy az ének visszatérhetett, és legalább kíséret nélküli zsoltárformában újra megjelent.

A zsoltárokat maga szedte először rímbe – így váltak a gyülekezet számára is „könnyebben emészthetővé”, megtanulhatóvá, énekelhetővé.

A svájci reformátusságban, illetve a svájci reformáció hatása alá kerülő egyházakban később több kevert forma alakult ki: Zwingli és Kálvin között félúton.

Nyugat-Európában a reformátusság szentségi rendtartása egy Angliába vándorolt, lengyel származású reformátorra, Johann Lascóra (más forma szerint Johannes Lasko) megy vissza. Az ő gyakorlatában az úrvacsorát vevők még letérdeltek!

A magyarországi református liturgia és úrvacsorai gyakorlat háttérében az úgynevezett pfalzi liturgia húzódik meg. Ez a gyónást és az úrvacsorát szorosan összekötötte – akkor is, ha bizonyos formák szerint a gyónás szombat este, az úrvacsoravétel pedig vasárnap délelőtt volt. Ez nem térdelve, hanem folyamatos sorokban haladva történt.

Itt nem szólunk az angol reformációról, erre kitértünk az ökumenikus áttekin-tésről szóló fejezetben, az anglikán egyház ismertetése kapcsán.

Exkurzus

Minta-e Luther istentiszteleti rendje a mai evangélikusságnak?

A „torgauai definíció”

Az utóbbi időben felerősödött az a veszély, hogy Luthert mindenki a saját szájíze szerint idézi. Teszi ezt azzal a céllal, hogy egyéni elméletét erősítse, saját meggyő-ződését alátámassza. Szegény öreg Márton forog a sírjában, pontosabban – az asztali beszélgetésekből és egyéb iratokból megismert vaskos humorával – néz le ránk fentről, abból a világból, ahol már nincs szükség reformációra, hiszen minden a helyén van: Isten sátora az emberek között van, és zajlik az örök istentisztelet.

Ismételten találkozom olyan véleményekkel, amelyek az evangélikus istentisztelet non plus ultrájának tartják azt a mondatot, amit Luther a torgauai várkápolna felszentelésén mondott igehirdetésében olvasunk: „Daß nicht anders darin geschehe, als daß unser lieber Herr selbst mit uns rede durch sein heiliges Wort und wir umgekehrt mit ihm reden durch unser Gebet und Lobgesang.” (Magyarul: „...hogyan abban [a felszentelendő kápolnában] ne más történjék, mint az, hogy maga a mi kedves Urunk az ő szent szava által velünk beszél, mi pedig fordítva: vele beszélünk az imádságban és a dicsérő énekben.”)

Több szempontot kell figyelembe vennünk, amikor ezt a mondatot kiemeljük vagy halljuk:

- Mindenekelőtt nem feledhetjük, hogy egy prédikációban hangzik el ez a mondat. Az igehirdetés műfaja azonban nem enged meg és nem is kíván meg precíz körülírást egy-egy fogalommal kapcsolatban, hiszen eleve nem fogalmakban gondolkodik, hanem eseményekben. Isten nagy tetteiről és azok hatásáról szól.
- Azt is le kell szögeznünk, hogy Luther nem volt sem rendszeres teológus (dogmatikus), sem pedig liturgiával tudományosan foglalkozó ember.⁶² Nemcsak az igehirdetés műfajától lett volna idegen egy ilyen szószéki értekezés, de Luther személyétől, a teológiához való hozzáállásától. Reformátorunk a szószéken igehirdető volt és nem professzor,⁶³ s az egyetemi katedrán, a tudományos munkáján⁶⁴ keresztül is átsugárzott az igehirdetői szenvedély.
- Végül pedig tisztán kell látnunk azt is, hogy itt szó sincs valamiféle definícióról, „csupán” egy prédikáció bevezető fél(!)mondatáról. Nem komplett formula ez, hanem egy állítás, amelynek lényege a működő dialógusélmény Isten és ember között.

Ezért érdemes elindulni azon a nyomvonalon, amely a lét értelmét, az élet titkait abban a dialóguseseményben látja, amely a Teremtő és teremtmény között zajlik.⁶⁵

A torgai prédikáció 1544-ben hangzott el. Ekkorra már mindenki számára világos volt, hogy miként vélekedik Luther az istentiszteletről, milyen reformot vezetett be ezen a területen, illetve milyen gyakorlatot alakított ki Wittenbergben, ahol maga is – nem csupán igehirdető, hanem – gyakorló liturgus volt. (Sőt akkora már komoly története volt a megreformált istentiszteletnek, hiszen protestáns környezetben már több vágányon haladt a megújult liturgia.)⁶⁶

Istentiszteleti iratok

Luther nem két évvel halála előtt foglalkozott először az istentisztelettel. A reformáció nagy eseményeinek sorában már az elején találunk utalásokat, s azután részletes anyagokat magáról az istentiszteletről.

Csak emlékezzünk vissza a három legfontosabb iratra: *A gyülekezeti istentisztelet rendjéről* (1523), *Formula missae* (1524), *A német mise és az istentisztelet rendje* (1526). Két évtizeddel a torgai igehirdetés előtt Luther letette a voksát, megreformálta

⁶² Vajta Vilmos írja: „Luther kétségkívül nem volt liturgiatudós, sem korának, sem a későbbi időknek értelmében.” VAJTA 1983, 158. o.

⁶³ Még ha tanári talárt hordott is – de csak a hétközi és az esti istentiszteleten, az úrvacsorait „miseruhában” végezte. Vö. BIERITZ 1995, 86. o.

⁶⁴ Adott esetben az írásmagyarázatra, az exegézisre gondolhatunk.

⁶⁵ Jó esetben természetes, a bűneset óta azonban természetellenesen zavart módon.

⁶⁶ Külön érdemes foglalkozni Bugenhagen istentiszteleti rendjével vagy a Nürnbergi Egyház rendjével. Ezek összehasonlítása ad teljes képet a 16. század első felének reformált német istentiszteletéről.

az istentiszteletet. Mindezt nemcsak elméletben tette, írászta mellett formálva a rendeket, hanem gyakorlatban is a wittenbergi istentiszteleti életet megújítva.

Mit is látunk ezekben? Summázva: Luther számára természetes volt, hogy az ősi keresztény örökséget, a nyugati egyház istentiszteleti tradícióját nem eltörölni, hanem megtisztítani akarja. Magától értetődő volt az is, hogy az istentisztelet egészét veszi kézbe, formálja, használja, tisztítja. Nem csupán egyik vagy másik fókuszát, valamelyik szakaszát vagy bizonyos részleteit. Bizonyára más miatt alakította az igei és más miatt az úrvacsorai részt, de egyértelműen mind a kettőt (re)formálta – egységben látva az egészet.

Ide sorolandók továbbá azok az iratok, amelyeket a misével kapcsolatos visszaélésekről írt véleményét és az úrvacsoráról szóló tanításait tartalmazza: *Bűnbánat, keresztség, úrvacsora. Három sermo a szentségekről* (1519), *A misével való visszaélésről* (1521), *Az egyház babiloni fogságáról* (1520), az egyik legjelentősebb irat az úrvacsorával kapcsolatban: *Az úrvacsora bullája* (1522), *Az úrvacsora mindkét szín alatt való vételéről s egyéb újításokról* (1522).

Protestált kora egyházának visszaélései ellen, de „pro-testált” az igazi, tiszta, ígét hordozó istentisztelet, Isten kegyelmét közvetítő, megjelenítő, valósággá tevő liturgia mellett.⁶⁷ Munkássága egyszerre volt a kontinuitást megőrző, tradicionális és innovatív, új értéket teremtő. E kettő nem vált el egymástól, hanem komplementer módon kiegészítette egymást, egymásba fonódva egységet képezett. Kontinuitás és innováció⁶⁸ egyformán és elválaszthatatlanul jellemezte Luther istentisztelethez való viszonyát.⁶⁹

Wiczián Dezső felhívja a figyelmet arra, hogy Luther reformátori munkásságának elején még nem foglalkozott az istentisztelet reformációjával.⁷⁰ Valóban úgy tűnik, hogy Luthert eleinte az alapvető kérdések érdeklik: az ige központi szerepével,⁷¹ az egyház tanításának biblikus tisztogatásával, Krisztus kereszttáldozatának üdvösséget szerző valóságával foglalatalkodik. Azonban csakhamar világossá válik számára, hogy a nép az istentiszteleten imádkozza, érti meg és vallja meg az egyház titkait, és az istentiszteleten élheti át a hit ébredését és megerősödését. Ezért viszonylag hamar központi kérdéssé vált a reformátor számára az istentisztelet: az ige hirdetés és a szentségben való részesedés helye. Így – gyakorlatilag 1519-től kezdődően – élete végéig állandóan napirenden tartotta az istentisztelet ügyét.

⁶⁷ Vö. SCHULZ 1997, 37. o.

⁶⁸ A kontinuitás komolyan vételét mutatja a *Taufbüchlein* (1526), a kontinuitás és az innováció meglelhető a *Deutsche Messe*-ben (1526), az innováció pedig leginkább az *Ordinatio* formuláiban – ez utóbbihoz részletes anyagot találunk: Krarup *Ordinatio in Wittenberg* című munkájában. KRARUP 2007.

⁶⁹ Leonhard Fendt, a 20. század közepének egyik legnagyobb liturgiatudósa beszél arról, hogy Luther nem volt antikatólikus, ellenkezőleg, nagy igyekezettel akarta megmenteni a katolikus egyházat. Ez azonban csak az egyik lehetséges út volt a megújulás felé. Mellette még ott az anglikán, a református, a puritán biblikus, a tridenti-konzervatív és a keleti-konzervatív fejlődési út. FENDT 1958, 187–189. o.

⁷⁰ WICZIÁN 1942.

⁷¹ Luther így foglalja össze az első időszakot reformátori működéséből: „Aber die Summe sei die, daß es ja alles geschehe, daß das Wort im Schwang gehe.” WA 12,37.

A sok-sok iratban, a más témájú írások utalásaiban könnyen elveszünk, ezért itt csupán néhány alapvető műre és az azokban található istentiszteletre vonatkozó tanításokra koncentrálunk. Az 1526-ban megjelent *Deutsche Messe* előszavában háromféle istentiszteletéről beszél.⁷² Az első a latin mise. Ennek mintája, alaprendje a *Formula missae* (1523). Ezt folyamatosan szeretné használni, hiszen nincs szándékában „a latin nyelvet az istentiszteletből egészen kiküszöbölni”.⁷³ Volt ebben a döntésében tradícióisztelet, az ifjúságra irányuló pedagógiai szándék, s az adott körülmények reális felmérése. A második a német mise és istentisztelet. Ezt az „együgyű nép kedvéért kell létesíteni”. Luther itt a nem hívőkre, nem keresztényekre, a „báméskodókra” gondol. Arra a helyzetre, ahol még „nincs rendezett és tudatos gyülekezet, amelyben az evangélium szellemében lehetne a keresztényeket kormányozni, hanem csak nyilvános buzdítás folyik a hitre és a kereszténységre”.⁷⁴ A harmadik csoport tagjai azok, akik már az evangéliumi rend igaz természetével bírnak. Ezeknek zárt körben kellene összejönniük, imádkozniuk, igét olvasniuk, a szentségeket élvezniük. „Itt rövid, megfelelő módon a keresztséget, illetve a szentséget is ki lehetne szolgáltatni, s minden súlyt az igére, az imádságra és a szeretetre helyezni.” Ilyen közösségről azonban csak a reménysege alapján szól, hiszen maga vallja: „Még nincsenek meg a hozzávaló embereim és személyeim.” Később – a német mise teendőinek kifejtésekor – ezt nevezi az igazi misének, ahol „csupa keresztények között már az oltárnak sem kellene úgy maradnia, s a papnak állandóan a közösség felé kellene fordulnia, ahogyan Krisztus is tette az Úrvacsoránál. De hát várjunk, míg ennek is eljön a maga ideje.”⁷⁵ Ez az idő Luther életében nem érkezett el, így valójában csak két istentiszteleti rendet hagyott ránk, ezek mindegyike úrvacsorás istentisztelet volt.⁷⁶ Ma úgy mondanánk, kétfókuszú istentisztelet, ahol egymás mellett áll az ige és a szentség. A *verbum et sacramentum* egysége azonban nem egymásmellettséget jelent Luthernél, hanem teljes egymásba fonódást, szimbiózist.

Az ige központi szerepe

Luther számára a kulcsszó az *ige*, Isten teremtménye, megváltó, megszentelő igéje, a testté lett és üdvösséget hozó ige. A másol és mások által használt terminus technicusszal élve itt a *verbum* megjelenik hallható és látható formában. A *verbum audibile* és a *verbum visibile*. E kettő azonban nem úgy válik szét, ahogyan ezt gondolni szokták: hogy a hallható ige – a Szentírás szava és a hirdetett élő evangélium, a látható ige pedig az úrvacsora vagy – ahogy ő nevezi – az oltáriszentség. A kettő szorosan összetartozik, s a hallható ige is láthatóvá inkarnálódik, s a látható ige is hallani- és

⁷² LUTHER 1906–1910a, 441. o.

⁷³ Uo. 442. o.

⁷⁴ Uo. 442–443. o.

⁷⁵ Uo. 451. o.

⁷⁶ A *Deutsche Messének* az elágazása a reggeli és esti imádságos-igehirdetési istentisztelet.

hallgatnivaló, hiszen az úrvacsora lényege is az ige, Krisztus szava, amely nélkül – s ezt most ne a formális elhangzásra értsük csupán – nem úrvacsora az úrvacsora.

Igencsak elgondolkodtató az a reformátori merészség, ahogyan „az úrvacsoráról és egyéb újításokról” szóló iratában arról beszél, hogy mit jelent az egy és két szín (kenyér és bor), illetve az ige összefüggése.

„...harmadszor, hogy a prédikációban a szentség igéit ugyancsak hangoztassuk: Ez az én testem, mely tiérettetek adatott; ez az én vérem, amely tiérettetek adatott stb.; és ezeket minden egyes keresztény vesse a szívébe és tartsa maga előtt, és mívelje, mikor a szentséget veszi, avagy a misét hallgatja; mert ezerszer fontosabbak ezen igék, mint a szentségnek színei; és ez igék nélkül a szentség nem szentség, hanem csúfság Isten előtt. Azért a pápisták templomaiban ott van ugyan a szentség, de az senkinek nem adatik, mert ők elrejtik az Igét és csak a színt adják, ami borzasztó dolog. (...)

Ha pedig ez esetben [ti. ahol csak színt osztanak] Krisztusnak mindkét színre vonatkozó rendelkezése bántana téged, mintha nem volna helyénvaló dolog egy színt élvezni, ígyen nyugtasd meg magadat: Először is mégis csak tiéd a szentség igéje, ami ennek fő része: azt felfoghatod és elsajátíthatod úgy is, hogyha csak egyik vagy mindkét színt, vagy ép egyet sem élvezel, úgyhogy tisztára veszedelem nélkül vagy, és a szentségnek erejét mégis megnyered.”⁷⁷

Néhány fontos pontot emeljünk ki abból a reformátori gondolatkörből, amely magától értető módon átjárta az istentisztelettel való foglalkozást is.

- Az ige központi szerepe.
- A hit az egyedüli lehetséges érdemi válasz, amely megragadja Isten nagy tetteit és megragadja magát az üdvösséget is.
- Az érdemszerző cselekedetek értelmetlen, sőt bűnös volta.
- A bűnbocsánat evangéliuma – a kereszt teológiája.
- Krisztus valóságos jelenléte.

Az ige mindent meghatározó szerepe a keresztény életben, így az istentiszteleti életben is Luther számára egyértelmű. A sola scriptura elv ilyen értelemben is érvényre jutott: az istentiszteleten, amely primer módon Isten cselekedete velünk, Isten megszólal igéjében, int, fedd, ítél, biztat, simogat és vigasztal. Az ige, amely Luther számára nem valami, hanem valaki, maga Jézus Krisztus, a testté lett ige, az emberré lett Isten, a mi Urunk. Krisztusban Isten üdvözítő kegyelme jelent meg, amely a hívó egyedüli reménysége. Krisztus önmagát adja oda az egyetlen áldozatban, így válik az úrvacsora a hit által megragadott kegyelem alkalmává. Így már együtt is van a teljes reformációi csokor: *sola scriptura, solus Christus, sola gratia, sola fide*.

Igen, kiemelt szerepe van Luther gondolkodásában – így az istentiszteleti teoló-

⁷⁷ LUTHER 1906–1910b, 254. o.

giájában is – a hitnek. Az ige és a hit korrelációban vannak egymással.⁷⁸ Ugyanakkor a hit és a szentség (sacramentum) is elválaszthatatlanok egymástól.

Az 1519-ben keletkezett tanító igehirdetés az úrvacsoráról Krisztus valóságos szent testének sacramentumáról külön kitér a hit szerepére:

„Ügyelj hát arra, hogy hitedben gyakorold és erősítsed magadat: ha megszomorodol, vagy bűneid szorongatnak, úgy járulj a szentséghez, vagy hallgasd a misét, hogy a szentséget s annak jelentését (tartalmát) szívből kívánjad. Ne kételkedj abban, hogy amire a szentség utal, az számodra valósággá is válik. Azaz légy bizonyos afelől, hogy Krisztus és minden szentje hozzád jön, minden képességükkel, szenvedésükkel és kegyelmükkel, hogy veled együtt éljenek, tegyenek-vegyenek, szenvedjenek és meghaljanak, és egészen a teid akarnak lenni, minden dologban részesedni akarnak. Ha jól gyakorlod és erősítéd magad ebben a hitben, meg fogod tapasztalni, micsoda örömteljes, gazdag menyegzői lakomát és jólétet készített számodra az oltáron a te Istened.”

A méltán egyik legjelentősebb iratnak tartott *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske* ilyen egyértelműen ír a mise és a hit kapcsolatáról:

„Ebből láthatod, hogy a mise méltó megtartásához semmi más nem szükséges, mint oly hit, amely amaz ígéretekben erősen bíz, és Krisztus ezen ígéit igaznak tartja, és nem kételkedik afelett, hogy ezeket a fölötte nagy jókat neki ajándékozzák.”⁷⁹

Ugyancsak hangsúlyos és elválaszthatatlan az istentisztelet újraértelmezésétől és megtisztított gyakorlatától a bűnbocsánat evangéliuma, amely Isten Krisztusban megtapasztalt szeretetéről, a féltő, megtartó, megigazító, hazaváró szeretetről szól. A bűnbocsánat evangéliuma feltételezi a törvény bűnbánatra hívó szavát, a bűnös töredelmét, bűnbánatra ébredését és Isten irgalmának személyes kiáradását. Ehhez kapcsolódik a keresztről szóló hangsúlyos beszéd, a kereszthez teológiája, amely Krisztus egyedüli, megismételhetetlen, érvényes és megváltást jelentő áldozatáról beszél, mindenek középpontjába helyezve Krisztus halálát, a megváltás művét.

Az imént már idézett sermo igen határozottan kiemeli az úrvacsorai közösséget, amely mind vertikális, mind pedig horizontális értelemben érvényes. Az úrvacsora Krisztussal való teljes közösséget jelenti.

„Ebben a szentségben tehát Isten maga ad az embernek a pap által biztos jelet arról, hogy Krisztussal és az ő szentjeivel egyesül, s minden dolguk közös lesz, úgy, hogy Krisztus szenvedése és élete az ő sajátjává válik, úgyszintén az összes szentek élete és szenvedése.”⁸⁰

⁷⁸ VAJTA 1983, 159. o.

⁷⁹ LUTHER 2005, 34. o.

⁸⁰ Luther: *Krisztus valóságos szent testének sacramentumáról*. LUTHER 1994, 6. o.

Luther számára – részben hivatása nyomán, részben személyes hittapasztalatai és biblikus felismerései következtében – kérdéssé vált, miért is került Isten igéje hátterbe mind a naponkénti imaórákon, mind pedig a vasárnapi istentiszteleteken. A hiányérzet mellé még az is társult, hogy bizonyos pontokon az egyház „kiváltotta” az igét mindenféle pótszerekkel – költeményekkel, legendákkal, egyéb történetekkel. Az istentisztelet megújításának egyik alapkérdésévé vált számára, hogy a liturgia engedje Isten szóhoz jutni, hiszen ez a Mindenható szándéka és akarata: meg akar szólítani, beszélni akar hozzánk, hirdettetni akarja a Jézus Krisztusról szóló evangéliumot. Az istentisztelet emberi feladata, hogy a maga kereteivel elősegítse Isten igéjének a hatékonyságát, és formát, medret adjon a Szentlélek igében való áradásának.

Kettős célú küzdelem

Az ige – *viva vox evangelii*. Az úrvacsora – a bűnbocsánat oltáriszentsége. A kettő tisztaságáért, megfelelő súlyáért, helyes értéséért és gyakorlatáért két fronton nyitott harcot Luther:

- az ige visszahozatala az istentiszteletbe: mint a nép nyelvén olvasott, hirdetett és továbbadott ige;
- az úrvacsorát megtisztította az áldozatkaraktertől és mindenféle érdemszerző jellegtől (Isten ajándéka az és nem az ember műve).

A „nép nyelvén” a reformátor számára nem csupán fordítási kérdést jelentett. Luther nemcsak fordított, hanem németesített (*verdeutsche den Text*). S nem csupán nyelvi értelemben az anyanyelvén hirdette az evangéliumot, hanem személyesen, az adott helyzetben, az adott korban. Isten igéje nem elvont tanítás, dogmatikai rendszer volt számára, hanem az életet jelentő isteni cselekvés. Luther az igeeseményre nyitotta fel az egyház szemét, arra, hogy nemcsak hangzik, hanem történik az Isten igéje. Az ige nép nyelvére fordítását jelentette az is, hogy a gyülekezet aktív részesévé vált az igeeseménynek. Ennek kiemelt eszközévé vált az ének. Az ének, amely többé nem a kegyes hangulatok vallásos megfogalmazása volt, hanem az ige hordozója, tudatosítója, begyakorlása a nép ajkán. Az ige vissza- és közelhozatalának eszköze volt a miseperikópák megreformálása is. Luther – a biblikus professzor – ezt különösen is fontosnak és a maga számára kedvesnek tartotta. Tudatosan úgy formálta a perikópákat, hogy azok a Krisztusban való hitről beszéljenek.⁸¹ A népnyelvűség Luther számára tehát nem egyszerűen németesítés – hiszen tudjuk, az egész istentisztelet-reform kétnyelvű projekt volt, ahol a latin és a német egymás mellett szerepeltek⁸² –, hanem az inkarnáció folytatása, azaz az Isten szeretetének érthető igévé létele. Ez az érthető ige ébreszti azután a bizodalmas hitet.

Az úrvacsorát megtisztította minden „emberkedéstől”: gondolati, szokásbeli, gyakorlati elferdüléstől. Nem magyarázta agyon a megmagyarázhatatlant, de tisztán, világosan látta és láttatta a lényegét: Krisztus önfeláldozó szeretetét, értünk vállalt halálát, megváltó kegyelmét. Felhívta a figyelmet arra a veszélyre, amikor egyes

⁸¹ Vö. SCHULZ 1997, 47. o.

⁸² Vö. BIERITZ 2004, 31. o.

magyarázók mindenféle értelmezésmesterkedést, szellemi zsonglőrködést kísérelnek meg azért, hogy Isten titkát belepréseljék emberi gondolataink korlátozott keretei közé. Luther ezzel szemben arra tanított, hogy a Krisztussal való közvetlen kapcsolat nélkül sorvad a lélek, elhal a hit.

Elutasította az úrvacsora mágikus értelmezését, és felszabadította az embert arra, hogy éljen az oltári szentségnek ezzel a páratlan ajándékával. Így ír:

„Mert a keresztyény nem a szentségért lett, hanem a szentség rendeltetett a keresztyényért; és ezek a buta koponyák mégis elsősorban azon vitakoznak, hogy ő megfoghatja-e a szentséget, sőt ebből eretnekséget akarnak csinálni.”⁸³

A jelentős torzulások felszámolásának másik példája az, ahogyan a két szín alatti áldozást, azaz az úrvacsora megcsonkítatlan, teljes formáját tette természetessé reformátori intencióiban.

„Mert az evangélium szövege e tekintetben annyira világos, hogy a pápisták nem tagadhatják, miszerint Krisztus mindkét színt elrendelte, és odaadta összes tanítványainak. (...) annak okáért maradjunk meg állhatatosan amellet, hogy mindkét színnek élvezése helyes és keresztyényi és evangéliumi dolog.”⁸⁴

„Ugyanúgy vallanunk és megtartanunk kell azt a szabadságot is, hogy a szentséget kézzel vagy szájjal vehetjük, megszentelt és közönséges ruhában, edényben, házban oszthatjuk, amint nekünk tetszik.”⁸⁵

A legfontosabb ügy az istentisztelet megreformálásában az ige „visszahozatala” mellett az áldozat helyes értelmezése. Luther határozottan elutasít minden olyan momentumot, és kivág a misegyakorlatból minden olyan szakaszt, amely arra utalhat, hogy a pap, az egyház mutatja be az áldozatot. Isten odaadta Fiát áldozati bárányul, ezért ünnepelehetjük az úrvacsorát.⁸⁶ Az úrvacsora nem eszköz az ember kezében, amellyel megbékíti a haragvó Istent, hanem Isten adománya, amelyben békességet és szabadulást kínál az embernek. Nem emberek tette, hanem Isten cselekedete ez. Krisztus áldozata *beneficium Dei* és nem *sacrificium hominis*. Ezért Luther törölte az Offertóriumot a mise rendjéből, mivel azt szembenállónak tekintette az egész kánonnal. (Az Offertóriumot egyszerűen kiváltás, helyettesítés nélkül kihagyja.)⁸⁷

⁸³ LUTHER 1906–1910a, 244. o.

⁸⁴ Uo. 245. o.

⁸⁵ Uo. 246. o.

⁸⁶ PINOMAA 1964, 158. o.

⁸⁷ BIERITZ 2004, 455. o.

Nem mi visszük – kiengesztelésül – Isten elé az áldozatot, hanem ő lép elénk, és ajándékozta nekünk Krisztust.⁸⁸

Luther nem veti el a külsőségeket, hagyja a régi szokások megtartását, akár ruháról, énekekről, szertartásokról van szó. De mindezek mellett a legfontosabb, hogy a lényeg ne vesszen el: „A lelkeket az ígehirdetéssel szabadítsuk meg.”⁸⁹

A külső szokásoknál azonban az úrvacsora Krisztusi voltának megőrzése fontosabb volt. A szerzési igék, amelyeket Luther – a szöveg súlya miatt énekelte a lelkészszel (még hozzá az evangéliumi tónuson) – mindenek fölé emelkedett, hiszen nem emberi műről, nem a pap vagy az egyház bemutatott áldozatáról van szó. Krisztus maga az, aki a konszekrációt végzi. Ezek ugyanolyan teremtő erejű szavak, mint amelyekről a Biblia első fejezetei beszélnek: legyen és lett. Nem kívánságot fejeznek ki, nem valamiféle ténynek a bejelentései, hanem teremtő, hatalommal rendelkező szavak. Ami elhangzik, az létrejön.⁹⁰

Az istentisztelet rendjéről szóló írásában Luther három nagy visszaélést emel ki:

- Isten igéjét elhallgatták.
- Az istentiszteletbe sok keresztényietlen mese és hazugság csúszott be.
- Az istentiszteletet úgy végezték, hogy azzal ki akarták érdemelni Isten kegyelmét és az üdvösséget.

Majd később így folytatja:

„Hogy ezen visszaéléseket megszüntessük, elsősorban azt kell tudnunk, hogy a keresztény gyülekezet sohasem gyülekezzék össze anélkül, hogy abban Isten igéjét ne hirdessék, s ne imádkozzanak.”⁹¹

„Vasárnap az összejövetel – a mindennapi kisebb csoport összejövetelén felül – az egész gyülekezet részvételével történjék s ott, amint eddig szokásban volt, a mise s a vecsernye énekeltesék olyan módon, hogy mindkét alkalommal az egész gyülekezetnek prédikáció tartassék. Ha azután ilyenkor valaki a szentséget akarja felvenni, azt neki ki kell szolgáltatni, amint az ilyeneket a körülmények, az idő s a személy figyelembe vételével egymás közt mind szépen el lehet intézni. (...) ha egyesek vasárnapon kívül óhajtának a szentséget, az esetben az ájtatos hangulat s az idő figyelembe vételével misét kell tartani, mivel e tekintetben nem lehet sem törvényt, sem korlátokat szabni.”⁹²

Luther nem erőltette a formai egységet az istentisztelet területén. Nagy vehemenciával támadt azokra (például Karlstadtra), akik túlzásokba estek, és pattanásig feszítve

⁸⁸ Részletesen tárgyalja VAJTA 1952, 96–114. o.

⁸⁹ LUTHER 1906–1910a, 253. o.

⁹⁰ WA 19, 99,17–19.

⁹¹ *A gyülekezeti istentisztelet rendjéről.* LUTHER 1906b, 59–60. o.

⁹² „[J]a, keyn nöttig gesetz draus machen.” (WA 19,72) – Vö. LATHROP 2003, 154. o.

a hírt veszélyeztették a reformáció ügyét, azaz Krisztus egyházának megújulását. Egység az evangélium tanításában és a szentségekkel való gyakorlatban (*consensus in doctrina evangelii et administratione sacramentorum*) nem is alakult. De Luther szükségességnek tartotta azt, hogy legalább regionálisan egységes legyen az istentisztelet rendje.

Luther éles és könyörtelen kritikus volt, ugyanakkor – ismerve az emberi lelket és a közösség dinamikáját, vigyázott arra, hogy ne legyen kényszer a megújulásból.⁹³ Ő maga következetesen képviselte a változás szükségességét, alaposan megindokolta minden lépését, alátámasztotta minden kritikáját, de az egyébként vehemensen intézkedő Luther óvatosan lépett az újítások bevezetésében. Elsősorban tanított, azután példát adott, s a szó és a gyakorlat összecsengett.

Az alapkérdés

Minta-e Luther istentiszteleti rendje a mai evangélikusok számára? Igen – hangzik az egyértelmű válaszom, amely Luther iratainak megismerése, a tanításában való elmélyedés nyomán egyre erősödik, egyre határozottabbá válik. Minta minden korban és minta ma is, mert formáját és lényegét tekintve olyan modellt mutat, amely biblikus, a tradíciót komolyan vevő, az újulást segítő, az Isten cselekedetére figyelő, de az embert nem szem elől tévesztő módon mutatja meg a csodát: Isten és ember együttlétének reális lehetőségét.

Miben minta? Abban,

- ahogyan a tradíciót kezeli;
- ahogyan az újítás eszközeivel bánik;
- ahogyan a lényegre tör;
- ahogyan az objektív és szubjektív oldalt jó arányban tartja.

Luther istentiszteleti rendje minta a ma evangélikussága számára abban, ahogy a tradíciót kezeli: tisztelettel, de kritikusan. Értéknek tartja, és megtartja mindazt, ami az egyház kincse. Kritikája pedig nem érzelmi, hangulati kritika, hanem biblikus, a Szentírás mérlegén bíráló alázatos kritika. Ami jó, ami Istentől van, hagyjuk meg, vegyük át, használjuk fel. Ami nem állja meg a helyét a Szentírás mérlegén, nem felel meg az „egyedül Krisztus az üdvösségünk” tanítás bibliai mércéjének, az tűnjön el. Csak ez lehet a mértéke a tradícióhoz való mai viszonyulásunknak is.

Minta Luther rendje számunkra abban is, ahogyan az újítás eszközeivel bánik. Nyoma sincs dühből, „korszerűsködésből”, ötletelésből származó meggondolatlan változtatásnak. Luther nagyon jól tudta azt, amit a liturgia történetével foglalkozók előbb-utóbb felismernek, hogy bármivel is kísérletezünk, nem tudunk jobbat, mint amit az egyház Istentől elfogadott, évszázadokon és évezredekken keresztül csiszolt, „kiimádkozott”, megélt. Az öncélú újítók mindig odajutnak, hogy a régi elemeket, a megszokott folyamatokat, az ismert liturgikus dramaturgiát alkotják újra. Ami

⁹³ Vö. Josuttis elmélete a *Der Weg in das Leben* című istentisztelet-teológiai művében: az istentisztelet magatartásformák és viselkedésformák szekvenciája. JOSUTTIS 1991.

ezen felül van, tiszavirág-életű, értéket nem képviselő próbálkozás. Luther csak ott nyúlt bele, ahol vissza kellett állítani a vágányra a kizökkent szerelvényt. Azt azonban határozottan, de türelemmel végezte.

Minta számunkra Luther abban, ahogyan a lényegre tör. Semmi emberi díszítés, de teljes pompában ragyog az evangélium. Semmi okoskodó magyarázat, de tudatos megszólaltatása az Isten ígéjének. Semmi mellébeszélés, csak a Krisztusról és a benne nyert kegyelemről szóló tanítás. Nem látszatsokszínűség, hanem vállalt szent „együgyűség” – vagyis egyedül Krisztus ügye. Semmi látványos külsőség, de a tartalomhoz méltó forma. Van mit tanulnunk tőle.

És minta számunkra reformátorunk istentisztelet-formálása abban, ahogyan az objektív és szubjektív oldalt jó arányban tartja. Nagy művészet ez. Minden korban két oldalról is érkezik a kísértés. Ma, az individualizmus és az élmény(hajkurászó) társadalomban nagy kísértés, hogy minden az egyén érdekét szolgálja, mindenki egyenként jól érezze magát, mindenki megkapja, amit kíván – az istentiszteleten is. Barátságos, családias, showműsorszerű, megható történetekkel megtűzdelt, kis színesekkel és hangulatos elemekkel fellazított istentiszteletet igényelnek sokan – s ezt az igényt szolgálai módon ki is szolgálják. Rendhagyó liturgikákat írnak a korszerű istentiszteletéről, a médiaprogramokkal is konkurens templomi alkalmakról, és nem egy ember át is veszi, végig is kísérletezi ezeket. Azután a pillanatnyi fellendülést követően jön a visszaesés, hiszen minden csoda három napig tart. Korábban is voltak ilyen szubjektív elemekkel átítatott kísérletek, akár a megtérések megható tálalása bizonyágtételek formájában, akár a könnygázgránát hatásával vetekedő angolszász nóták elterjesztésével. A szubjektivista vonalnak sohasem volt hosszú élete az istentisztelet-történetben.

De a másik véglet is komoly veszélyeket hordoz, sőt a zsákutcába torkollás lehetőségét is magába foglalja. Korszakra és felekezetre való tekintet nélkül ez a kísértés is állandó, vagyis az, hogy a liturgia a maga szent objektivitásában – hiszen Isten cselekszik benne, ő az alany, s mi vagyunk cselekvésének tárgya – hideg, rideg, dogmatikus levegőt árasztó, embertől távoli, sőt idegen kultusszá válik. Igaz minden szava, s mégis embertelen. A kettő közt kell megtalálni a helyes arányt: nem feledni, hogy a liturgia nagy, öröktől fogva és örökké tartóan zajló nagy esemény, amelynek mi részesei lehetünk, de rajtunk kívül és nélkülünk is zajlik. Isten országának létformája ez a próféták, a zsolnárok és a Jelenések könyve szerint; ugyanakkor azt sem szabad feledni, hogy Isten nagy és objektív tettei értünk – *pro nobis*, sőt *pro me*, azaz értem személyesen történtek, történnek. Nem lazíthatunk hát azon, ami szilárdan áll: Isten kijelentésén, de közel hozhatjuk az emberekhez, s közel engedhetjük magunkhoz azt, amit Isten nekünk szánt, ami értünk van. Luther zseniális arányérzékről tanúskodott, tudta mi a döntő, s mi az, ami fontos.

„Az istentiszteleten ne más történjék, mint az, hogy maga a mi kedves Urunk az ő szent szava által velünk beszél, mi pedig fordítva: vele beszélünk az imádságban és a dicséző énekekben.” A torgauai formula szerint az istentisztelet Isten ígéje és az ember

válasza. S ha gondolatsorom elején tiltakoztam is ez ellen – hiszen elsőre egyoldalúnak és hiányosnak tűnő definíció ez –, felülbírálván a szimplifikált liturgiaellenes véleményeken alapuló elutasításon, mégis tovább ízelgetem a szentelő igehirdetés e fontos mondatát. Az ige és a válasz a maga teljes értelmében valóban átfogja, kifejezi, sőt definiálja az istentiszteletet. Az ige azonban nem csak a prédikáció, s a válasz nem csupán a mi imádságunk. Az ige Isten irgalmas és kegyelmes cselekedete rajtunk. Nagy tetteinek összessége, amely hol verbálisan, hol nonverbálisan ér el minket. Ott, akkor és úgy, ahogyan Istennek tetszik. A válasz pedig nem szavak, mozdulatok, magatartásformák és viselkedési szekvenciák összessége,⁹⁴ hanem a hit megnyilvánulása. Az Isten nagy tettei nyomán ébredt, a Szentlélek által teremtett, az emberi lét egészét – múltját, jelenét és örök jövőjét – Isten szeretetére bízó hit.

Ajánlott irodalom

- LUTHER, Martin: *Bűnbánat, keresztség, úrvacsora – Három sermo a szentségekről (1519)*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1994. /Magyar Luther Füzetek 4./
- VAJTA Vilmos: *Theologie des Gottesdienstes bei Luther*. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm–Lund, 1952.
- VAJTA Vilmos: *Der Gottesdienst und das sakramentale Leben*. In uő (szerk.): *Die Evangelisch-lutherische Kirche*. Evangelisches Verlagswerk, Frankfurt am Main, 1983. 157–182. o.
- LATHROP, Gordon W.: *Gottesdienst im lutherischem Kontext*. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995. 151–159. o.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*. Walter de Gruyter, Berlin, 2004.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Zeichen setzen. Beiträge zu Gottesdienst und Predigt*. Kohlhammer, Stuttgart, 1995.
- SCHULZ, Frieder: *Luthers liturgische Reformen – Kontinuität und Innovation*. In uő: *Synaxis*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997. 37–69. o.
- JUNGHANS, Helmar: *Luthers Gottesdienstreform – Konzept oder Velegenheit?* In: Ratzmann, Wolfgang – Morath, Reinhold (szerk.): *Herausforderung: Gottesdienst*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1997. 77–92. o.
- HAENDLER, Otto: *Grundriss der Praktischen Theologie*. Alfred Töpelmann, Berlin, 1957.
- MEYER-BLANCK, Michael: *Liturgie und Liturgik. Der evangelische Gottesdienst aus Quellentexten erklärt*. Chr. Kaiser Verlagshaus, Gütersloh, 2001.
- MÖLLER, Christian: *Einführung in die Praktische Theologie*. A. Francke Verlag, Tübingen–Basel, 2004.
- GRETHLEIN, Christian – MEYER-BLANCK, Michael (szerk.): *Geschichte der Praktischen Theologie. Dargestellt anhand ihrer Klassiker*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1999.
- PINOMAA, Lennart: *Sieg des Glaubens. Grundlinien der Theologie Luthers*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1964.

⁹⁴ McGRATH 1995, 75. o.

MORATH, Reinhold – RATZMANN, Wolfgang: *Herausforderung: Gottesdienst*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1977.

LUTHER, Martin: *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*. Masznyik Endre fordítása. Aeternitas, Budapest, 2005.

KRARUP, Martin: *Ordination in Wittenberg*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2007. /Beiträge zur historischen Theologie 141./

A reformáció hatása és ellenhatása: Trident

Az egyház és azon belül a teológia történetében éppúgy megfigyelhető a hatás–ellenhatás folyamatos működése, mint az élet és a történelem bármely területén. Az előreformáció és a reformáció ott is jelentős következményekkel járt, ahol csak kevésbé vagy egyáltalán nem akartak tudomást venni róla.

A hatalmas, változtathatatlan, mozdulatlan hitt római egyház is megmozdult, s jelentős változáson ment át. Ezt protestáns részről is komolyan kell vennünk – még akkor is, ha a reformáció által felvetett kérdések egy részét Róma csak négy évszázaddal később, a II. vatikáni zsinat lelkületében és irataiban válaszolta meg.

A katolikus egyház válaszát a reformáció mozgolódásaira sokáig – elsősorban protestáns oldalról – az „ellenreformáció” címkével látták el. S valóban, mind európai, de még inkább magyar földön a válaszlépések formája és minősége az „ellen” előtagú kifejezéssel illusztrálható. Ma azonban egyre több, teológiatörténettel foglalkozó szakember nevezi a folyamatot katolikus reformációnak. Alister E. McGrath megjegyzi, hogy a katolikus egyház megújulásához, különösen Spanyolországban és Itáliában, pontosan ugyanazok a kérdések vezettek el, mint amelyek az észak-európai protestáns reformációt elindították.⁹⁵

Ma már, különösen is a II. vatikáni zsinat fényében, egyértelmű a protestáns egyházak számára az, hogy a 16. században a római egyház is egyfajta reformáción ment át, aminek az istentiszteleti élet, a liturgia szempontjából is döntő hatása volt.

Ilyen értelemben megállapítható, hogy már a 16. század kezdetén, az egyházban tapasztalható torzulások nyomán igény támadt a „tetőtől talpig való megújulásra”. 1513-ból már dokumentálhatók olyan levelek, amelyek X. Leó pápát kérik és sürgetik gyökeres reformok bevezetésére. Német területről még Luther életében érkezik olyan irat a Vatikánba, amely a liturgián keresztül az egyház teljes megújulását sürgeti. Georg Witzel fuldai érsek 1542-ben követeli, hogy vezessenek be olyan magyarázatokat, amelyek segítenek – a már morgolódo egyszerű népnek – az istentiszteletet megérteni.

Valóban, a reformációval nem kapcsolatban álló római egyházzrészeknél is tapasztalható a vágy az egységes, megújított liturgiára.

⁹⁵ ADAM 1989, 38. o.

Az egész egyházi életben, azon belül a teológiai munkában, s még szűkebbre vonva a kört: a liturgia ügyében a reformációra való döntő és megragadható válasz a trentói (tridentini) zsinat volt 1545-től 1563-ig. Ennek rendelkezései és a rendelkezések végrehajtása majd fél évezredre meghatározták a római katolikus egyház életét. A liturgia vonatkozásában különösen is a nagy szünetekkel ülésező zsinat utolsó periódusa a meghatározó (1562–1563). Ekkor állították fel azt a bizottságot, melynek feladata volt, hogy a misével kapcsolatos szabálytalanságokat, visszás eseteket felmérje. Egy hatoldalnyi anyagot tartalmazó listát állítottak össze a liturgia megreformálásra váró ügyeiből. Ennek nyomán született meg az a döntés, hogy a szakértőknek össze kell állítaniuk egy katekizmust, és minden liturgiás könyvet újra ki kell adni. A *Catechismus Romanus* 1566-ban jelent meg, majd V. Pius pápása alatt a *Római breviárium* (1568), ezt követte a *Római misszálé* (1570). A kísérő bullákban egyértelművé tették ezek mindenütt kötelező voltát, kivéve ott, ahol az egyházmegyében vagy a rendi közösségekben legalább kétszáz évre visszamenő rögzített egyéni tradíció egzisztál. (Így maradhatott fenn és így gyakorolták tovább az esztergomi tradíciót is!)

1588-ban a római egyház létrehozta a rítuskongregációt, amely az egységesített rend bevezetését és gyakorlását volt hivatott ellenőrizni. Erre a *Quo primum tempore* kezdetű bulla szigorú előírása miatt volt szükség, amely előírta, hogy a központilag kiadott rendhez hozzáadni, abból elvenni, azt kiegészíteni nem szabad.

A liturgia egységesítését szolgálta még három fontos könyv: a *Pontificale Romanum* (1596), a *Ceremoniale Episcoparum* (1600) és a *Rituale Romanum* (1614).

Ezzel az egész, Rómához tartozó nyugati kereszténység számára egységes liturgiát írtak elő. Ez azonban már nem volt rómainak nevezhető, hiszen római–gall–germán keverék volt.

Az egységes liturgia meghirdetett alapelve nem valósult meg teljesen. Az eredeti szándék szerint a korábbi normák és a szent atyák tradíciója szerint kellett volna a reformot létrehozni, ez azonban a liturgiatudomány akkori állása szerint elérhetetlen cél volt.⁹⁶ A misére vonatkozó legrégebb források, mint például a *Didakhé*, római Szent Kelemen levele, Antiókhiai Szent Ignác írása, Justinus mártír apológiája ekkor még nem álltak rendelkezésre. Az új, egységes reform ideálja VII. Gergely korának liturgiája volt.

A missale alapjául az 1474. évi kiadást (editio princeps) használták. Az V. Pius neve által fémjelzett – most már egységes – missale hivatalos címe ez volt: *Missale Romanum ex decreto Concilii Tridentini restitutum, Pii V. Pontifici Maximi iussu editum*.

A tridentini liturgia egységesítéséhez tartozott a latin nyelv kizárólagosságának elrendelése is. Várnagy Antal szerint ezt a protestantizmus elleni védőbástyának vélték és tekintették. „A kor nem volt képes a nyelvek különbözőségén túl a lényegget, a tartalom azonosságát fölfedezni, vagy legalábbis nem látta azt biztosítotttnak.

⁹⁶ JUNGSMANN 1951, 328. o.

Az akkori világ hihetetlen kitágulásában úgy gondolták, hogy szükség van erre az egységes szakrális anyanyelvre. Nem vették észre, hogy ez éppen a tevékeny részvétel egyik legnagyobb akadálya.⁹⁷

A klérus szerepe továbbra is döntően meghatározó. (A reformáció „egyetemes papság” tanítására ellenválasz volt a szolgálati papság hangsúlyozása). A prédikációt kivéve, a gyakorlat nem volt tekintettel a jelen levő népre. Az aktív participáció helyett egyértelműen a passzivitás volt jellemző, a nép „szerepe” a hallgatásra és a nézelődésre korlátozódott. Az egyszerű emberek számára a liturgia megmaradt tisztelendő, de érthetetlen titoknak (misztérium). Ez akkor is így volt, ha a tridenti zsinat ajánlotta, hogy a papság a vasárnapokon és az ünnepnapokon legalább az olvasmányokat s valamit a misztériumból magyarázattal lásson el.

Az egységesítést szolgálta a részletes és alapos rubrikák kiadása. Ettől remélték a mise elvégzésének azonos módját. Már az 1500-as évek elején ismertek voltak ilyen rubrikák. Ezek közül a legelterjedtebb Joannes Burckhard pápai ceremóniamesternek 1502-ből való munkája.

A népi vallásosság természetesen a hivatalossal párhuzamosan is megjelent a maga természetes formáiban. Ennek nyomait leljük fel azokban a népies anyagot is tartalmazó énekeskönyvekben, amelyek a 16. század derekán láttak napvilágot. Ezek közül kiemelendők Michael Vehe (1537) és Johannes Leisentrit (1567) énekeskönyvei.

A népi vallásosság egyre erősödő vonatkozása volt az eukharisztia misén kívüli kultusza és az ezzel kapcsolatos gyakorlatok (lásd szentségimádás).

Mivel a tridenti liturgia így alapvető újdonságot nem hozott, a mélyben felgyülemlett és változást igénylő energiák más területeken törtek elő s hoztak újat: fellendülést újabb szentek tiszteletében, a barokk szín pompás lelkületének elterjedését a templomépítészetben és az egyházi zenében. A mise megjelenésében, külső formájában megújult, díszesebb lett.

Nem hagyhatjuk említés nélkül az ebben a korszakban alapított jezsuita rendet, amely élen járt mind az egységesítés feladatában, mind a központi ellenőrzésben, mind pedig a reformáció felhalmozott energiájának római célra való felhasználásában.

A tridenti liturgia él egészen a II. vatikáni zsinatig, mikor is a zsinat – már többször idézett – liturgikus konstitúciója megadta az új alapelveket, s ennek nyomán megszületett a megújult miserend, annak minden tartozékával. Ugyanakkor a „tridenti liturgia” használata nincs megtiltva.⁹⁸ A 20. században megjelenő ultrakonzervatív, a II. vaticánomot teljesen elutasító csoportok zászlajukra tűzték a tridenti gyakorlat visszaállítását. Többek közt a Rómával is szembehelyezkedő Levfőbre érsek és csoportja fémjelzi ezt az irányzatot. Mint Dobszay László rámutat, nem hogy eltiltás nem létezik, de II. János Pál pápa külön bullában engedélyezte és szabályozta a

⁹⁷ VÁRNAGY 1995, 505. o.

⁹⁸ Lásd Dobszay László: A „tridenti liturgiáról”. In DOBSZAY 2001. Eredeti megjelenés: *Új Ember*, 1989. február 1.

tridentin liturgia használatát, „azzal a feltétellel, hogy akik emellett döntenek, ne a II. vatikáni zsinat ellen akarjanak vele tüntetni”⁹⁹

Protestáns szempontból – összefoglalásul – meg kell állapítanunk, hogy míg az évszázados érlelődés utáni konkrét kihívás a reformációban fogalmazódott meg, a kihívás adta kérdésekre a római egyház nem konkrét válaszokat és nem megfeleléseket adott, hanem a saját útján tovább indult. Tovább erősítette azt, ami a tradícióban megcsontosodott. Nem vizsgálta felül, azt, amit a reformáció kérdéssé tett. A megújítást szándékozókat pedig figyelmen kívül hagyva, más megoldásokat és más módszereket választva kezdett gyökeres tisztulást ígérő megújítást.

A tridentin liturgia így valójában megújulást nem hozott, csupán összegzést, illetve az addigi sokszínűség bizonyos letisztulását, annak egy kézbe vételét és ezáltal egységesítését. Az így megújult római (de inkább frank–gall–germán–római keverék) liturgia évszázadokra konzerválódott. Ez az elfajulásokkal szemben (abusus missae) biztonságot jelentett, de ugyanakkor megmerevedést és leállást is eredményezett.¹⁰⁰

Ajánlott irodalom

SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. Ecclesia, Budapest, 1987.

RADÓ Polikárp: *A megújuló istentisztelet. Múlt – jelen – jövő*. Ecclesia, Budapest, 1973.

SZENNAY András (szerk): *Régi és új a liturgia világából. Radó Polikárp emlékének*. Szent István Társulat, Budapest, 1975.

Keresztény istentisztelet a 17. századtól – a hanyatlás időszaka?

A protestáns és katolikus reformáció („ellenreformáció”) után olyan folyamat indult el, amely részben jelentős változásokat hozott a liturgia területén éppen úgy, mint a liturgikus gondolkodásmód, az istentisztelet-értelmezés területén.

A római területen – ezt most csak érintőlegesen tárgyaljuk – egyfajta merevséggel találkozunk. A Missale Romanum olyan stabil pontnak számított, amin nem lehetett változtatni. Ezt a stabilitást segítette a könyvnyomtatás elterjedése. A változtatás esélyét hordozó kézírás megszűnt, s a nyomtatás rögzítő hatása jelentős időre megszabta a liturgia életét. Az egységesítés másféle eszközzel is létrejött. Egyre részletesebben és precízebben készítették el a rubrikákat, ezáltal nemcsak a mise rendje vált egységessé, hanem a „kivitelezése” is. A korszakot több római katolikus liturgiakutató is az egység és a rubricisztika korának nevezi.

A barokk korban az istentisztelet külső megjelenése egyre fényesebb, pompásabb lett. Egyre dominánsabb szerepet játszott az ünnepélyes tér és a monumentális zene. Fontossá vált mindaz, ami a szem és a fül számára megtapasztalható. Látványos

⁹⁹ DOBSZAY 1989.

¹⁰⁰ VÁRNAGY 1995, 504. o.

ünnepi ruhák, mutatós felvonulások és körmenetek, ünnepi játékok gazdagították az egyházi életet.

A miséken a nép teljesen passzív szerepbe került. (Meg kell azonban jegyeznünk – igyekezve elkerülni az egyoldalúságot –, hogy a passzív részvétel nem jelent „lelki távollétet”, hisz mozdulatlanul, csak „befogadóként” is lehet lelki, belső aktivitással jelen lenni, participálni!) A miselátogatók gyakran a rózsafüzér imádkozásával „töltötték” az időt, vagy más imádságoskönyveket forgattak. (A könyvnyomtatás elterjedésével felvirágozott az imakönyv-irodalom és -kiadás.)¹⁰¹

Torzulást figyelhetünk meg a misegyakorlatban – jegyzi meg a római katolikus Adolf Adam¹⁰² –, hiszen egyre gyakoribbá vált a Communio mise utánra való helyezése, s ezáltal egyre többen mentek el a teljes mise befejezése előtt a templomból. Így azután egy szűk rétegre korlátozódott a rendszeresen kommunikálók közössége, s így elvált a Communio-kegyesség és az általános vallásosság.

Egyre gyakoribbak lettek a nem istentiszteleti jellegű áhítatok. Ezeken a nép már aktív, hangos imádsággal vehetett részt.

Nem hallgathatjuk el azonban azt, hogy míg a liturgikus élet a nép számára visszaesést jelentett, addig a liturgiához kapcsolódó tudományos élet és kutatás igen meglendült. Számos jelentős liturgiatudóst jegyez fel e kor krónikája.¹⁰³ XIV. Benedek pápa († 1753) komoly liturgiareform-szándékkal állt elő, ezt azonban nem sikerült megvalósítani.

A barokk életérzést felváltó felvilágosodás korában új lendületet kapott a megújulási vágy. A liturgikus élet új szempontokra tette a hangsúlyt. A hasznosság fontos szerepet játszott, s a pasztorális cél egyre erősödött. Megfigyelhetjük az egyszerűsége és a közösség építésére való törekvéseket. Ugyanakkor nagy kísértést jelentett az a szemlélet is, hogy az istentisztelet nem más, mint segédeszköz a neveléshez, a pedagógiához.

Liturgiai mozgalmak el-elindultak, de a hivatalos egyház (például VI. Pius) ezeket nem tette lehetővé. Az ebben a korszakban elindult vágy és igény a liturgia belső megújítására csupán láthatatlan magvetés volt, a szárba szökkenés, a beérés csak a 19. században következett be, igazi gyümölcsöt azonban csak a 20. század második felében hozott.

A protestantizmus világában a reformációt követően a 16. század második felétől a 19. század első feléig három szakasz következik. Ezek – akkor is, ha alapvetően elütnek egymástól – egymásra épülnek, és kölcsönhatásban állnak egymással.

Az *ortodoxia* korát 1580–1700-ig számoljuk. Ezt követi a *pietizmus*, amely 1670–

¹⁰¹ Komoly kísérletek történtek a mise szövegeinek népies imádságos könyvekbe való átültetésére, egyszerű, közérthető nyelvre való lefordítására.

¹⁰² ADAM 1989, 41. o.

¹⁰³ U. Menardo, bencés († 1644); G. Mbillon († 1707); E. Martne († 1739); B. G. M. Tommasi bíboros († 1713); XIV. Benedek pápa († 1753).

1740-ig tartott. Majd ezután a *felvilágosodás*, 1700–1810-ig. Mint azt az évszámok jelzik, az egyes szakaszok között átfedések, fontos átmeneti időszakok vannak.

Őszintén be kell vallanunk, hogy ez az időszak az evangélikus (protestáns) istentisztelet szempontjából hanyatlásnak nevezhető. A folyamat háttérében szellemtörténeti okok vannak. A reformáció – alapvető hitkérdésekkel foglalkozó – korszaka után ebben az időszakban az emberek egyre inkább eltávolodtak az egyházi (lelki) hatalomtól, egyre kevésbé foglalkoztak a kinyilatkoztatáson alapuló hittel, és szinte teljesen háttérbe szorult a túlvilági kérdésekkel való foglalatalkodás.

Ortodoxia

Az *ortodoxia* megpróbálta a reformáció meglátásait, tapasztalatait és eredményeit merev, iskolás formákba foglalni. Ez természetesen azt is jelentette, hogy a hittel, egyházi élettel kapcsolatban elsősorban a gondolkodás, az emberi ész játszott domináns szerepet. Ez a korszak s ez az irányzat logikusan, az észérveket felsorakoztatva próbálta a reformáció tanításait az *igaz tanokban* összefoglalni. Ez az istentiszteleti rend fixálását és stabilizálását is magával hozta. Olyan időszak volt, amely kedvezett az egyházzenei törekvéseknek. J. S. Bach és az őt megelőző „kismesterek” soha nem várt felvirágzást hoztak az evangélikus egyházzene számára. A „tisztá tanítás” s az azt hordozó igehirdetés már nem „csak” a szószékről hangzott, hanem az egyházzene kimondottan predikatív darabjaiból is. Az istentiszteleti zene és az igehirdetés kapcsolata sem korábban, sem később nem volt ilyen szoros.

Mégsem mondhatjuk, hogy a korszak liturgikus szempontból pozitív fejlődést hozott. Ellenkezőleg. Az egyházi és a politikai élet bizonyos fokú összeszövődése (a választófejedelem egyszerre politikai és egyházi szerepet is játszott) negatív hatást gyakorolt az istentiszteleti élet tartalmi vonatkozásaira. Az istentisztelet látogatása több, a reformáció hatása alá került területen kötelezően előírt volt.¹⁰⁴

A lutheri gyakorlat szerint az istentisztelet egyes, tradicionális elemeit gyülekezeti énekkel helyettesítették. Ezek az énekak akár egymást közvetlenül is követhették (például Kyrie-, majd Gloria-ének). Így került az istentisztelet elejére, s maradt használatban a lutheri ortodoxia idején az egymást követő Introitus–Kyrie–Gloria hármasság. Ez három külön ének volt, közvetlen egymásutániságban.¹⁰⁵

Meghatározta az időszakot a vallásháború is. A harc Róma és a protestantizmus között egyre élesebbé vált. Ez kihatott – sajnálatos módon – az istentiszteletre is. A prédikációban helyet kapott a polémia, a másik fél éles, sokszor kíméletlen bírálata, ugyanakkor a hit – nemegyszer harcias – védelme (apológia) is.

¹⁰⁴ Szászországban például az 1557-es *Általános rendelkezések* szerint pénzbírsággal vagy kalodával büntették azt, aki hanyagolta az istentisztelet-látogatást.

¹⁰⁵ Christoph Albrecht *Bevezetés a liturgiába* című művében egyenesen erre vezeti vissza az istentisztelet-ről való notórius késés eredetét. Szerinte az emberek egy része tudatosan csak az ének végére, a prédikációra érkezett meg. ALBRECHT 1995, 46. o.

Az ígehirdetés azonban – normál esetben – erősen tanító jellegű volt, s nemcsak időben (többnyire hatvan-hetven perc), hanem tartalmában is uralta az istentiszteletet. Ez hamarosan az úrvacsora háttérbe szorulását, illetve az általános istentiszteleti rendből való kiszorulását is jelentette. Mivel a reformáció kezdettől fogva elvetette az úrvacsorai áldozat gondolatát (s ezzel az „áldozópapság” speciális státusát), a Communióra került a hangsúly. A gyülekezet az úrvacsorai közösségben kerül szoros kapcsolatba az egy testtel – Jézus Krisztussal és tanítványaival. A lutheri ortodoxia korában megfigyelhetjük, hogy a Luther által képviselt úrvacsora-tanítás nem igazán ivódott bele a köztudatba, s ezért a gyülekezet jelentős része nem élt rendszeresen az úrvacsorával. Ha pedig nem vett részt, az egyre inkább azt jelentette, hogy a prédikáció után el is hagyta a templomot. Mivel a távozók száma igen jelentős volt, kialakult a szokás, hogy az úgynevezett „igei részt” áldással fejezték be. Ez azonban már egyenes út volt ahhoz a ponthoz, ahol az úrvacsora külön életet kezdett élni, kiszorulva az istentiszteletből.

Pietizmus

A *pietizmus* megkísérelte az igaz – de megmerevedett – tanokkal szemben az *igaz életet* hangsúlyozni. Az adott egyházi formák mellett egyre inkább előtérbe kerültek a belső kegyesség oldottabb, szabadabb megnyilvánulási formái. A korszak jelentős erősödést hozott az egyház lelki életében, ugyanakkor „segítségére” volt a liturgia elsekélyesedésének, lassú, de folyamatos leépülésének. A pietizmus vezéralakjai egyre inkább úgy tekintettek az istentiszteleten jelenlévőkre, mint bűnösök gyülekezetére, akik közt kevés az igaz hitű, megtért ember. Ezért az istentisztelet egyre inkább a bűnök ostorozásának alkalmá lett. A „megtértek” pedig külön alkalmakon vettek részt. Így kialakult a gyülekezet a gyülekezetben (*ecclesiola in ecclesia*). A bűnöket soroló, a bűnöst lesújtó, azonnali megtérést követelő prédikáció mellett az istentisztelet többi része háttérbe szorult. A liturgia kötött imádságait egyre inkább a hosszabb, szabad imádságok váltják fel. A művészetek – mint az ördög által is használt, bűnre hajlamosító eszközök – kiszorulnak a templomból. Egyetlen művészet talál táptalajt a pietizmus korában: a költészet. Az „élő hit” kifejezésére kiválóan alkalmasak a misztikával (például szerelmi misztikával) megtűzdelt hosszú, édeskés, túlfűtött vallásos költemények.

A korszak a kialakult liturgikus formákat nem minden esetben szüntette meg, de többnyire megüresítette.

Felvilágosodás

A *felvilágosodás* kora sok szempontból igen áldásos volt az emberiség gondolkodásában. Az egyházi élet s azon belül az istentisztelet szempontjából azonban egyértelmű mélypont. Kalb szerint az ész, a ráció mindenben győzött az evangélium felett.¹⁰⁶ A hitet az értelem útján meg lehet szerezni, s minden, ami ezen felül való, már

¹⁰⁶ KALB 1985, 38. o. Kalb liturgiátörténetében ezt az időszakot „soha nem várt mélypontnak” nevezi.

főlöszleges ráadás – vallották e korszak képviselői. Csak az értelemmel felfogható és elfogadható tények számítanak. Ez természetesen rövid úton elvezetett a liturgia félretételéhez. A liturgia ugyanis a racionalizmus számára elfogadhatatlan utakat jár be, ezért valójában nincs is szükség rá...

Mindaz, ami évszázadokon, sőt másfél ezer év alatt az egyház közös kincseként az istentiszteletben felhalmozódott, ebben az időben veszni látszik. Sokan – sajnálatos módon – ezt a reformáció számlájára írták.

Az iskola és a templom – ha más megjelenési formában is, de – ugyanazt a funkciót tölti be ebben az időben. Az istentisztelet az oktatás és tanulás helye – nemcsak a gyermekek, hanem a felnőttek számára is. Az egyházi esztendő tematikájához s az igehirdetési textusokhoz¹⁰⁷ racionális megközelítésben mindennapos kérdések tárgyalását rendelték, így az istentisztelet a hit dolgaitól távol eső, praktikus kérdésekkel, politikai problémákkal vagy társadalmi ügyekkel foglalkozó tanító jellegű közgyűléssé vált. A helyek és az alkalmak új értelmet nyertek. Albrecht szerint új értelmező szótárt kell használnunk ennek a korszaknak a megértéséhez. A templom előadóterem, a prédikáció előadás, a gyülekezet hallgatóság (publikum), a lelkész tanító lett.

Az imádság többé nem az áhítat egy formája, hanem az önnevelés vallásos megfelelője.

Az egyházi esztendő funkciója is meggyengült, a világi ünnepekhez és az általános életeseményekhez igazították az ünnepeket.

A prédikáció monopolhelyzetbe kerül, s a liturgia többi része csak abban az esetben maradhat meg, ha alárendeli magát a prédikációnak. Albrecht szerint megfordul az eddigi helyzet. Míg korábban az igehirdetés illeszkedett be a liturgiába, addig a racionalizmus és felvilágosodás korában a liturgia illeszkedett az igehirdetéshez. A prédikáció a morál meghirdetése és tanítása volt. Meghallgatták a papot, aki tanult s így tanító ember volt. Végiggondolták s tiszta emberi értelemmel elfogadták vagy megkritizálták a tanítást, de nem élték át a Szent jelenlétét, s nem engedtek a kísértésnek, hogy az egész érzelmi megközelítést nyerjen. Szükség volt a „sötétségben” élő emberek számára a felvilágosító oktatásra. Aki magát már felvilágosultnak érezte, annak többé nem volt szüksége istentiszteletre.

Megszűntek a hétköznapi istentiszteletek, imaórák. A liturgikus tárgyak, paramentumok, öltözékek lényegtelené válása az egyházművészet leépülését eredményezte.

Érdekes módon, mindennek ellenére, megfigyelhető egy bizonyos liturgiai konzerválódás. A megkeményedett tradíció azonban – ilyesmit a történelemben többször megfigyelhetünk – ebben az esetben pozitív szerepet játszott. Az elsősorban a vidéki gyülekezetekben megtartott hagyomány lehetőséget nyújtott későbbi korok számára, hogy a nagy egyházi központokban, jelentős városokban feledésbe merült értékeket újra felfedezzék.

---

¹⁰⁷ Az ősi perikóparendeket félretették.

Összegzés

E három, egymásba fonódó korszakban egyértelműen megváltozott és deformálódott az istentisztelet szerepe. Az ortodoxiában átértékelődés, a pietizmusban deformálódás, a felvilágosodás korszakában azonban teljes leértékelés tanúi lehetünk. A már idézett Kalb értékelése szerint az istentisztelet ebben az időben elsősorban pedagógiai szempontból játszott szerepet. Ekkor – mint azt korábban római vonalon alapvetően más okokból megtapasztalhattuk – a protestantizmusban vált a gyülekezet hallgatósággá, közönséggé. A liturgia egyes elemeit háttérbe szorították, elhagyták vagy pedig „értelmessé” téve átfomálták. Ezért az egész istentisztelet elszegényedett, az ősi örökség és a reformáció hatása teljesen háttérbe szorult. Amennyiben ezekkel az elemekkel mégis éltek, azok átdolgozásra kerültek. Ez az átdolgozás erős javítást jelentett, elsősorban nem stiliztikailag, hanem teológiailag.¹⁰⁸

Az énekek először tanító jellegűvé (egy-egy ének felért egy kisebb dogmatikai summázással), majd lírai, érzelgős, kissé romantikus vallomásversekké váltak, később pedig a felvilágosult ember megnyilvánulásává (ez utóbbiban korcsosultak el legjobban az énekek).

Nemcsak az énekek, de a hitvallások szövege is megváltozott. Nem egy esetben szabad megfogalmazású, igen szubjektív tartalmú hitvallások kerültek a gyakorlatba.

Természetes, hogy az istentiszteleti élet legkérdésesebb pontja az úrvacsora volt. Nem formai kérdés, hogy az úrvacsora többnyire kiszorult az istentisztelet keretéből és csatolt részként szerepelt. Az úrvacsora gyakorlatának ritkítása odáig fajult, hogy a gyülekezetek java részében már csak a nagy ünnepeken ünnepelték az oltáriszentséget.

Az egyházi év megváltoztatása is erre az időszakra tehető. Egyrészt leegyszerűsítés, másrészt hangsúlyeltolódások figyelhetők meg. A szentek ünnepei eltűnnek, de a protestáns szellemiséggel és lelkeséggel vállalható nem Krisztus-ünnepek is kikerülnek a gyakorlatból (például az evangélisták ünnepei). A hangsúly áttevődik húsvétról nagypéntekre. Az egyházi év utolsó vasárnapjából halottak vasárnapja lesz. Hangsúlyt kap a konfirmáció mint az egyház és Isten mellett való végig gondolt, tudatos döntés alkalma.

Ez az egész folyamat így nemcsak az evangélikus istentiszteleti élet elszegényedését, elsivárosodását jelentette, hanem az ökumenicitás megszűnését is. A liturgia leépülésével s az istentisztelet elsekélyesedésével hosszú időre megszűnt annak a lehetősége, hogy az egyház az egységet az istentiszteleti élet közös gyökerében s az abból táplálkozó színgazdagságban élje meg.

¹⁰⁸ Ennek tipikus példája a Tolnában élő német ajkú evangélikusság két énekeskönyve – az elmúlt század végéről és századunk elejéről, 1911-ből. Külön tanulmányt érdemelne az ezekben található ősi evangélikus énekeskönyvek alapénekkincsének összehasonlítása a tolnai variánsokkal. Az eltérés oly jelentős, hogy alig ismerni rá az eredeti teológiai szándéokra.

Valami új kezdődik – liturgikus mozgólódások a 19. században

A 19. század kezdetére eső egyházi megújulás véget vetett a liturgia világában hosszú ideje tartó káoszoknak. Protestáns vonalon újra kézbe veszik a régi, reformáció korabeli agendákat. Ez a visszatekintés nem minden esetben volt sikeres, mivel nem az egykori szituációba helyezve értelmezték a régi anyagokat, hanem önmagukban, „abszolút értékben”.

Római vonalon a szakirodalom katolikus restaurációról beszél. A racionalizmus ellenmozgásaként a 19. század első évtizedeire a romantika a jellemző. A hideg racionalizmust így az individuális és szubjektivistá vonal követi. Az érzések és a hangulatok a vallás világában is a középpontba kerülnek. Ez azonban ellenkezik a liturgia igazi lelkületével. A romantika időszaka azonban – kérdéseivel és kihívásaival – előkészítette a katolikus restauráció folyamatát. (Ha a restaurációba időnként a romantika elemei is belekeveredtek, az utóhatásként értelmezhető.) Adolf Adam szerint a folyamat célja az volt, hogy a felvilágosodás egyházi, s azon belül liturgiai rombolásait rendbe hozza.

A római egyház liturgiai restaurációjának egyik vezéralakja Prosper Guéranger solemes-i bencés apát volt, aki mindkét fő művében¹⁰⁹ megkísérli a liturgiát újra felfedeztetni és méltóságát visszaállítani. Elgondolkodtató, ahogy Guéranger nagy hangsúlyt helyez a liturgia titok jellegére. Fontosnak tartja a liturgiának az egyház egységét megjelenítő karakterét, s ezért az ő számára mindennemű változtatás az egyház katolicitását sérti. Munkássága nyomán mind Franciaországban, mind pedig annak határain túl egyre több helyen visszaáll az eredeti római miserend. Guéranger a szíve mélyén arról álmodott, hogy előbb-utóbb a keleti egyházak is elfogadják a minden jó forrásának tekintett miserendet, s ezáltal létrejöhet a szétföredezett egyház egysége. Nevéhez igen komoly liturgikai kutatás és egyidejűleg széleskörű népszerűsítés is fűződik.

Kiemelkedő alakjai voltak a 19. századi római katolikus restaurációnak a kölni Wolter fivérek. Maurus és Placidus Wolter két évet töltöttek el Solemes-ben (1862–1863), s oly mélységben ismerték meg az ottani liturgikus mentalitást, hogy miután visszatértek hazájukba, a beuroni apátság megalapításával kialakítottak egy liturgiai központot. Az itt folyó istentiszteleti élet és tudományos kutatás az egész római egyház liturgiai gondolkodását hosszú időre meghatározta. Munkásságuk hatásaként kolostorok sokasága alakult szerte Európában, s ezek a közösségek később jelentős szerepet játszottak a 20. századi liturgikus megújulásban. Beuronban, Anselm Schott munkájaként 1884-ben készült el a római misekönyv német fordítása (amit mai napig Schott-misekönyvként emlegetnek). Ez nemcsak fordítás volt, hanem egy olyan értelmezés is, amely lehetővé tette a miseliturgiában való aktívabb részvételt.

A liturgikus restauráció fontos eredménye, hogy megindult a történeti-kritikai

¹⁰⁹ *Institution liturgiques* és *L'année liturgique*.

tudományos kutatás a liturgika területén. Számtalan történetkritikai alapmű és liturgikai tankönyv látott ekkor napvilágot.

Várnagy Antal szerint a 19. században katolikus relációban liturgikus mozgalmakról beszélni még korai volna. „Kialakult viszont a szellemi miliő... A monasztikus restauráció neveli a leendő liturgikus apostolokat. A liturgiátörténészek kutatása nyomán pedig föltárulnak a liturgia ősi kincsei, amelyeken azután egy elkövetkező liturgikus reform biztosan tájékozódhat. Bizonyos értelemben ez a kor az archeológiai feltárás kora, amely azonban liturgikus szempontból egy mozgalmas és sokat ígérő korra mutat előre.”¹¹⁰

Protestáns területen a holtpontról való kimozdulás III. Frigyes Vilmos (Friedrich Wilhelm) porosz király uralkodásához (1797–1840) köthetik. Uralkodása kezdetén már komolyan foglalkozott a liturgia kérdéseivel. Kis idő múltán a személyes érdeklődésből konzekvens munka alakult, s létrejöhetett egy liturgiai bizottság. Ennek feladata volt, hogy a teljes összevisszaságot megszüntesse, és egy új, általános istentiszteleti rendet hozzon létre. A bizottsági munka azonban sikertelen volt. Így maga a király készítette el a gendatervezetét. A berlini és a potsdami udvari és katonagyülekezetekben jelent meg az anonimitásba burkolózó szerző műve 1816-ban.

Ez a mű azonban csak a kezdet volt. III. Frigyes Vilmos szisztematikus kutató- és tanulmányi munkát végzett. Így született meg az 1822-es agenda, amelyet a hadseregnek, valamint a berlini udvari és dómtemplomnak ajánlott. Az állami hivatalok – elsősorban az egyházi ügyekkel foglalkozó minisztérium – mindent megtettek azért, hogy egyre szélesebb körben terjedjen el ez az agenda. Az ügy – lényegénél fogva – nem így működött. Az új rend egyre nagyobb ellenkezéseket váltott ki. Ezért hét évvel később kompromisszumok sorát hozó átdolgozás született. Az új anyagban figyelembe vették a különböző vidékek és egyházrészek külön kívánságait is. Így az alapagenda helyi részekkel bővült, és így adták ki.

Frigyes Vilmos lutheri szellemben akarta elkészíteni istentiszteleti rendjét, de minden esetben tekintettel volt a reformátusokra. A király törekvése egyértelmű: létre akart hozni – az istentiszteleti életben is – egy olyan egységet, amely azután a politikai egység megtestesítője és munkálója is egyben. Egyértelmű szándéka volt, hogy eltörölje a reformátusok és evangélikusok közötti határt, s létrehozson egy uniált egyházat.

Christoph Albrecht a porosz király egyéni kezdeményezése révén megszületett anyagban azt tartja pozitívnak, hogy figyelembe veszi és integrálja a különböző tradíciókat, s ugyanakkor nem esik a historizmus hibájába.¹¹¹

A sok kérdést felvető 1822-es, illetve 1829-es agenda – jóllehet a király magán-agendája volt – mégis egy folyamatot indított el. Ez a folyamat valóban kimozdította a holtpontról a liturgia ügyét.

¹¹⁰ VÁRNAGY 1995, 513–514. o.

¹¹¹ ALBRECHT 1995, 50. o.

A 19. században elinduló liturgiai reformot fontos nevek és új lendületet hozó agendakiadások fémjelzik. Wilhelm Löhe a bajor területen indította el az istentisztelet-újítás folyamatát. Mecklenburgban Theodor Kliefoth nevéhez kapcsolódik az a munka, amely a megújulást hozta. A szász tartományi egyházban 1842-ben jelenik meg új agenda. A 19. század második felében Drezdában létrejött egy konferencia, amely az evangélikus főistentisztelettel foglalkozott, s kétévenként ült össze (1852, 1854, 1856). Mindezek a mozgólódások, munkák és próbálkozások nagy segítséget jelentettek a 20. századi kibontakozásnak, a döntő változásokat hozó liturgiai mozgalmaknak.

Christoph Albrecht összefoglalja mindazt, amit a múlt században a liturgiai törekvésekben elrontottak vagy eltorzítottak:¹¹² a Kyriéből bűnbánati imádság lett, a Gloria a kegyelemhirdetésre válaszolt hálaadás. Ez jó néhány tartományi egyházban elterjedt, s a gyakorlat nyomán mélyen a nép tudatába ivódott. Teológiai háttereként a megigazulástan fontos tételét – *simul justus et peccator* (a keresztyén ember egyszerre bűnös és igaz) – vázolták fel, így a Kyrie jelezte az ember bűnös voltát, a megigazított ember megnyilvánulása pedig a Gloria. A felvilágosodás és racionalizmus korában a *Niceai hitvallás* kikerült a használatból. A 19. században általánosan elterjedt a rövidebb, egyszerűbb *Apostoli hitvallás*. Ennek kettős háttere van: egyrészt az *Apostoli hitvallás* mint keresztelelési hitvallás közismert volt, másrészt pedig a porosz egységtörekvésekbe ez jobban beleillett, hiszen a református gyakorlatban már természetesnek számított (a niceai viszont idegenül, „katolikusként” hatott).¹¹³

A „főének” a 19. században az igehirdetés előtti ének volt. Mivel az egyszerűsítés és rövidítés miatt általában csak egyetlen lekió volt, elmaradt a Graduálének.

Az úrvacsora nem számított a főistentisztelet állandó részének. Az esztendő néhány jelesebb napján ünnepelték csupán, a többi vásár- és ünnepnapon többnyire egyszerű ígei istentiszteletet tartottak. Liturgikai csemege, hogy a porosz agenda az elmaradó úrvacsora liturgiájának egy részét beemeli az ígei istentiszteletbe. Így válik az ünnepnapokon a Praefatio és a Sanctus a istentisztelet záróliturgiájának részévé.

A porosz liturgiában a kórus fontos szerepet kap: dialógust folytat a liturgussal, de ez egyben a gyülekezet kiváltását is jelenti. A kórus ugyanis átvette a gyülekezet szerepét. (1856-tól ezen a területen változás állt be!) A folyamatok a kórus szerepe szempontjából azonban nem pozitívak: az énekkar egyre inkább kiszorul a liturgiából, s megmarad az ünnepi istentiszteletek díszének.

Találkozunk ebben az időszakban furcsaságokkal is: műfaji keveredések, ritmizált gregorián dallamok, pátoszos, túlfűtött megszövegezések.

Mégis összességében nyilvánvaló, hogy az ortodoxia-pietizmus-racionalizmus

¹¹² Uo. 51. o.

¹¹³ A szász tartományban és néhány más területen a Credo énekelt formában jelenik meg a Graduálének helyén, tehát az Epistola és az Evangélium között.

korszaka után a 19. század kimozdulást és új lendületet hozott, s ez előkészítőként nagyban segítette a 20. századi megújulást.

A 20. század a megújulás százada

A 17–18. században lezajlott romlás és a 20. században elindult ébredés után a 20. század döntő változásokat hozott az egész egyház istentiszteleti életében. A nagy változás megfigyelhető a protestáns egyházak liturgiai megújulásában éppúgy, mint a római egyház életében.

A római egyház liturgikus megújulása a 20. században

A római egyház megújulása a II. vatikáni zsinattal, illetve az arra vezető előzmény-folyamatokkal kapcsolatos. A legtöbb protestáns anyag csak a II. vaticánomot tárgyalja, pedig az nem érthető meg a század első két harmadában lezajló folyamatok s az azokat létrehozó személyek és elképzeléseik megismerése és megértése nélkül. Mindaz, ami – a protestáns egyházak számára is örvendetes módon – a II. vatikáni zsinaton történt, egy hosszú folyamat eredménye, s ezt a folyamatot neves pápák és a háttérben dolgozó, nem ismert, de jelentős munkát végző személyiségek neve fémjelzi.

Már a század első éveiben jelentős lépés történt a római katolikus liturgia világában. X. Pius (Giuseppe Sarto) 1903. november 22-én adta ki *Motu Proprio*-ját ezzel a címmel: *Gondok között*.¹¹⁴ A pápa ezen írását a szent zene kódexeként emlegetik. Miközben azonban az istentiszteleti zene „kinövéseit” próbálja lenyesegetni, igen sokat elárul a később szentté avatott pápa liturgiai alapelveiből. Ez azért lényeges, mert X. Pius munkássága nyomán indul meg az a változássorozat, amely a '60-as években, a zsinaton éri el a csúcspontját. Az évszázad első pápája a „valódi keresztény lelkület újravirágzását” szerette volna elérni, ehhez pedig nélkülözhetetlen az, hogy mindenki az „első és szükséges forrásból” merítsen. Ez a forrás a „cselekvő részvétel a szent misztériumokban és az Egyház nyilvános és ünnepélyes imádságaiban”.¹¹⁵ Ezt igen nagyra kell értékelnünk, hiszen az aktív participáció ebben a formában szinte teljesen kiveszett az istentiszteleti gyakorlatból, s itt indul el egy olyan út, amelyen a gyülekezeti tagok teljes értelemben résztvevői lesznek a liturgikus cselekményeknek.

Ugyancsak X. Pius nevéhez fűződik a gyakori, sőt mindennapi áldozásról szóló irat. Ezt a dekrétumot Radó Polikárp forradalmi jelentőségűnek nevezi.¹¹⁶ A tridenti zsinat még csak azt várta el, hogy a misén jelenlevők lelkileg áldozzanak, X. Pius elvárása azonban az előbbi mellett a szentségi áldozás is volt.

¹¹⁴ Tra le sollecitudini.

¹¹⁵ BUGNINI 1953.

¹¹⁶ RADÓ 1973.

1911-ben látott napvilágot a *Divino afflatu* kezdetű apostoli konstitúció, amely a breviárium megreformálását hajtotta végre. Bevezették az új rubrikákat, s ezek egyrészt a szentek ünnepeinek új besorolását, másrészt a vasárnapok ősi rendjének részbeni visszaállítását jelentették. X. Pius halála után (1914. augusztus 20.) a Rítuskongregáció egyértelmű szándékát fejezte ki a liturgikus reform folytatására. Nem volt egyszerű a helyzet, mert az elkezdődött újítások mellett ott voltak a régi gyakorlat folytatói, s ez bizonyos időre zűrzavart és bizonytalanságot hozott.

Hat évvel X. Pius halála után, 1920-ban megjelent a *Római misekönyv* új kiadása. Ez egyértelműen X. Pius hatását tükrözte. Munkáját utódja, XI. Pius folytatta, aki 1928-ban adta ki a *Divini cultus* című körlevelét. Radó Polikárp egyértelmű folytatását látja a X. Pius által elkezdett „aktív részvétel vonalának”. Radó idézi a *Divini cultus*ból: „Felettebb szükséges, hogy a hívők ne mint néma szemlélők, mint kívül levők legyenek jelen a szent szertartásokon, hanem szavukat a pap szavával az előírások szerint váltogassák.”¹¹⁷

Amikor XI. Pius meghalt, befejeződött a római egyház 20. századi liturgikus mozgalmának első fázisa. Ebben a fázisban komoly eredménynek tarthatjuk, hogy a misekönyvek anyanyelvre való lefordítása nyomán létrejöhettek egyfajta tudatosabb részvétel az istentiszteleti életben.

A következő időszak viszonylag csendesnek látszik a római katolikus liturgikus megújulás szempontjából. Ez azonban csak a felszín, a mélyben komoly munka folyik, és érlelődnek a döntő változások. XII. Pius (1939–1958) regnálása idején jelent meg az új *Psalterium* (Zsoltároskönyv – 1945), majd az az enciklika, amely a liturgia Magna Chartájaként vonult be a köztudatba: *Mediator Dei* (Isten közbenjárója). Ez világos meghatározást ad a liturgiáról. Alapállása egyértelmű: a liturgia a keresztény gyülekezet istentisztelete – azaz nem kifelé hat, missziói attitűddel, hitet ébresztve, hanem a meglévő hitre épül és azt erősíti. A liturgiát hitnek kell megelőznie. A liturgia középpontja a mise, amelynek lényege a kettős konsekráció. A *Mediator Dei* is fontosnak, elterjesztendőnek tartja a cselekvő részvételt a misén, és Krisztus jelenlétét hangsúlyozza a liturgikus cselekményekben. Tárgyalja az egyetemes papság elvét és az egyházi év ügyét.

A lassú, mélyben folyó munkából egyre több eredményt lát az egyház: a húsvéti vigília újraértékelése, a szentség vétele előtti böjt szigorúságának enyhítése, a nagyhét rendjének megújítása stb.

XII. Pius adta közre a rubrikák (liturgikus törvények) egyszerűsítését kínáló dekrétumot. Ez azonban még nem letisztulást hozott, hanem – az állandó átmene-tiség érzése miatt – még nagyobb bizonytalanságot.

1958 őszén látott napvilágot a *Szent zenéről és liturgiáról való instrukció*. Ez még XII. Pius munkája, de csak hirtelen halála után publikálták.

XXIII. János – az „ökumenikus pápa” – továbbvitte és meggyorsította a liturgikus

¹¹⁷ Uo. 110. o.

megújulást. Megjelentette a *Rubrikák új kódexét*, s a zsinatra való felkészülés jeleként a kódex kíséroratában bejelentette, hogy az egyháznak a liturgia általános megújodását kell célul kitűzni, s ennek előfutáraként, még a zsinat előtt ki kell javítani a breviáriumot és a misekönyv rubrikáit. Ez a liturgikus előírások leegyszerűsödését, tisztulását, egyértelművé válását hozta – nem utolsósorban világos, a köz számára jól érthető szövegezéssel. Ez érintette az egyházi év rendjét, az ünnepek rangsorolását, a misefajták besorolását, a misetételekkel kapcsolatos szabályok egyszerűsödését, a votív (rendelt, fizetett) misék (például a megemlékező és gyászmisék) szabályozását, a liturgikus színeket és a zsolozsmát.¹¹⁸

Protestáns szempontból igen fontos, hogy ekkor szűnt meg a „skizma” (egyházszakadás) megszüntetéséért mondott mise, és a helyébe lépett az egyház egységéért mondott mise.

A *Rubrikák új kódexe* alapján 1962-ben (!) megjelent a *Római misekönyv* hivatalos kiadása.¹¹⁹

Így érkezett el a római egyház a liturgikus megújulás 20. századi döntő pontjához, a *II. vatikáni zsinathoz*. Az első és a második ülés között felgyorsult az addigi munka, összegződtek a század első kétharmadának eredményei, s a püspökök hatalmas mennyiségű aktuális kérdést benyújtó anyaga nyomán megszületett a liturgikus konstitúció, amelyet 1963 decemberében hirdetett ki VI. Pál, aki szerint „a szent liturgia az első forrása annak az isteni csereviszonynak, amely által az Isten életét maga közli velünk. A liturgia lelkünknek első iskolája, s az első adomány, amelyet a keresztény népnek át kell adnunk.”¹²⁰

A II. vatikáni zsinat – amely „különleges módon tartja feladatának a liturgia gondozását és megújítását” – nem dogmatikai, egyházzjogi vagy egyházzervezeti munkával kezdte meg tevékenységét, hanem a liturgikus konstitúció előkészítésével, tárgyalásával és formába öntésével. E munka során figyelembe vette a kor szükségleteit és kihívásait, s megpróbált ehhez alkalmazkodni. Döntően fontos lépés volt a liturgikus nyelv kérdésével kapcsolatos döntés, a népnyelv engedélyezése.¹²¹ Fontosnak tartották az aktív részvétel többféle módon való motiválását s a közösségi jelleg erősítését. A zsinat komolyan vette az egyház sokszínűségét, és deklarálta a különböző katolikus rítusok egyenjogúságát. Feladatának tekintette a liturgikus alapelvek rögzítését, a végrehajtást, a megvalósítást azonban a zsinat után felállítandó bizottságok hatáskörébe utalta.

¹¹⁸ Fontos, hogy a római egyház ettől kezdve hangsúlyosnak tartja a zsolozsmák közös végzését.

¹¹⁹ Az ún. editio typica.

¹²⁰ *Liturgikus konstitúció*, 1.

¹²¹ „A latin nyelv használata – a partikuláris jogot kivéve – maradjon meg. Minthogy azonban akár a misében, akár a szentségek kiszolgáltatásánál, akár a liturgia egyéb részeiben a honi nyelvnek használata a nép számára nagyon hasznos lehet, ennek (a nemzeti nyelvnek) tágabb teret kell juttatni: az erre vonatkozóan megállapított normák szerint.” *Liturgikus konstitúció*, 36. cikk, 1–2. §.

A zsinat döntése alapján felül kellett vizsgálni és újra kellett készíteni minden liturgikus könyvet. A megújulásnak progresszív módon kell végbemennie, de ezt a progresszivitást megfelelő kutató, előkészítő munkának kell megelőznie.

E keretek között nincs lehetőség arra, hogy részletekbe menően elemezzük a II. vatikáni zsinat liturgikus konstitúcióját, az ahhoz kapcsolódó instrukciókat s az azóta is tartó konzekvens munkafolyamatot. A későbbi jegyzetekben, az egyes témaköröknél amúgy is elkerülhetetlen, hogy a protestáns liturgikát érintő területeken érintsük, esetenként kielemezzük a II. vatikáni zsinat szerepét. Egyértelmű az, hogy a II. vatikáni zsinat nemcsak a római katolikus egyház teljes megújulását hozta, hanem hatással volt és van a protestáns egyházakra is. Azt sem feledhetjük, hogy a zsinat háttérében ott van az a folyamat is, amelyet a lutheri reformáció alapozott meg és indított el.

A legfontosabb – éppen a folyamatok megértését segítő – tudnivalók a következők:

- A római liturgia megújulásához vezető folyamatban fontos szerepe van az egyéni kezdeményezéseknek éppúgy, mint a hivatalos, vatikáni terveknek.
- A II. vatikáni zsinat munkájában és végeredményében az istentiszteleti élet és a liturgia megújulása döntő szerepet játszott.
- Az anyanyelvi istentisztelet bevezetése megváltoztatta a gyülekezet aktív részvételének lehetőségét és otthonosságérzetét.
- A Szentírás használata az egyházi életben s ezáltal a liturgiában megújult értelmet nyert.
- A megújult külső (például a szembemiséző oltár [menza] bevezetése) a mise teológiai megújulásról tanúskodik.

A protestáns egyházak liturgikus megújulása a 20. században

A protestáns egyházakban elsősorban német nyelvterületen figyelhetünk meg nagy mozgólódást. Három nagy áramlatot érdemes megfigyelni:

- a) Berneucheni kör (Michaelsbruderschaft);
- b) Alpirsbachi kör;
- c) Magasegyházi mozgalom.

1931-ben jött létre a már a húszas évek eleje óta szerveződő közösség, a *Michaelsbruderschaft*. A közösség az első világháború után kialakult intellektualizmus ellen harcolva próbálta felmérni az egyház megújulásának lehetőségét. A mozgalom az úrvacsorai (szentségi) kegyességéből indult ki. Az egyházat részben az istentisztelet megújulása emelheti fel és elevenítheti meg. Nemcsak a misegyakorlat újraélesztése, hanem az imaórák újrafelfedezése, a gyónás eredeti értelemben való gyakorlása is napirendre került. Az egyházi esztendő megelevenedett a heti igék és az olvasmányok segítségével. A közösség hangsúlyt helyezett a istentiszteleti hely liturgikus szellemű kialakítására. Ismét jelentős szerepet kaptak a paramentumok, mint az igehirdetés komoly eszközei.¹²²

¹²² A paramentumokra (szószék- és oltárterítőkre) sok esetben nemcsak keresztény szimbólumokat hímeztek vagy festettek, hanem bibliai igéket is.

A Michaelsbruderschaft új közösségi formával is kísérletezett. Létrejött egy olyan, lazább kötődésű, de mégis komoly összetartó erőt képviselő közösség, amely – éppen az istentiszteleti élet intenzívebbé tétele által – kovász szerepet játszhatott az egyház egészének nagy közösségében. A Michaelsbruderschaftnak ma is jelentős taglétszáma, hatása van.

Formális, tagbelépéssel járó testvérközösség nélkül jött létre a *Alpirsbachi kör*. Ez egy munkaközösség, amelynek teológus és laikus tagjai kizárólag liturgikus kérdésekkel foglalkoznak. A névadó az első összegyülekezés helyére, a fekete-erdői alpirsbachi kolostortemplomra utal. Ez a munkaközösség elsősorban történeti érdeklődésű s minden munkájában historikus orientációjú. Hangsúlyt helyeznek a gregorián éneklésre, de azt anyanyelven javasolják. Teológiailag meghatározza a közösséget a svájci református teológus, Karl Barth életműve. Számára az ideális egyházi zene a gregorián. Ez az a zene – vallja a teológus –, amely nem takarja el a szöveget a zene szárnyalásával. A szöveg nem válik a zene alárendeltjévé. Míg a reformációban elindult koráléneklést az elvilágiasodás veszélye és a szöveg háttérbe szorulásának kísértése jellemzi, addig a gregorián mentes ezektől a veszélyektől. Ha ez a gondolkodásmód bizonyos egyoldalúságot hozott is, az egyház az egyházzene-történeti kutatások terén igen sokat köszönhet ennek a mozgalomnak.

A *magasegyházi mozgalom* nem kötődik oly mértékben felekezetekhez, mint az előző két irányzat. *Evangélikus katolicitásról* van szó, amelyben a *rend* és a *kultusz* igen fontos szerepet játszik. A magasegyházi mozgalom jelentős eredményeket hozott az egész egyház számára mind a mise, mind pedig az imaórák megújítása terén. Az e csoporthoz tartozó közösségek állandó figyelemmel kísérik az északi, valamint az angol liturgikus életet. Bár Németországban ma is szép számmal vannak magasegyházi csoportok, a mozgalom mai, protestantizmusra gyakorolt hatása igen csekély.

Az éneklési mozgalomról nem feledkezhetünk meg, amikor a 20. századi liturgikus újulás alapjait és jelenségeit vizsgáljuk. Az úgynevezett *Singbewegung* szembeszállt a romantikus ének- és zenevilággal, és az egyszerűbb, a természetesebb, a népiesebb felé fordult. A szövegben és a dallamvilágban egyaránt megjelenő romantika iránti ellenszenv egyszerre hozta meg az érdeklődést a múlt, a tiszta (vagy tisztább) forrás és az új, a mai iránt.

A második világháború utáni időben hosszú ideig csend, majd halk mozgolódás következett. Az utolsó két évtizedben azonban igen jelentős munka indult meg. A modern kor vallásszociológiai prófécija – miszerint az istentisztelet nem 20. századi műfaj, s ezért halálra van ítéelve – nem teljesedett be, s a posztmodern egyházi gondolkodásnak rá kellett jönnie arra s számolnia kellett azzal, hogy az istentisztelet továbbra is az egyházi élet középpontja.

Ez a felismerés mind a kutatások területén, mind pedig a gyakorlati megújító tevékenységben új lendületet hozott. Az elmúlt években reneszánszát éli a liturgia – mely a gyakorlati és szisztematikus teológia virágzó ágává nőtte ki magát –, és

egymást érik az agendarevíziók vagy éppen az új agendák. Ez a folyamat megkétszerezte s még csak csírájában, de már Magyarországon is érezteti hatását.

A 20. század intenzíven kísérletező embere az istentiszteleti életben is kísérletek sorát folytatja. Ennek hátterében számos új, korábban nem ismert kihívás is meghúzódik. A század nagy tragédiája (világháborúk, atompusztítás), a szekularizáció, a politikai folyamatok, a fogyasztói- és élménytársadalom megjelenése hatásként megjelenik az egyház istentiszteleti életében. Az egyháznak pedig reagálnia kell. Egyfelől nem lehet érzéketlen a változásokra, másfelől pedig nem lehet a változó világ szélkakasa, hiszen az egyház maradandó volta,¹²³ Isten stabil világa és Jézus Krisztus változatlansága (tegnap és ma és mindörökké ugyanaz – Zsid 13) arra készíti, hogy biztos pontot jelentsen az emberek számára.

Külön kell szólni az istentisztelet és a tömegkommunikáció kapcsolatáról, hiszen ezen a téren új lehetőségek nyíltak, ugyanakkor új veszélyek is jelentkeztek. Hogyan válhat a tömegkommunikáció bármely eszköze az istentisztelet hordozójává, hogy a liturgia tartalmát, lényegét ne sértse, eszközeit ne lehetetlenítse? A kérdés nyitott, hiszen az egyház élő és ezért mozgásban lévő közösség, amely a mindig változó idő közegében az örök evangéliumot képviseli és éli.

Ajánlott irodalom

- ANGENENDT, Arnold: *Liturgik und Historik. Gab es eine organische Liturgie-Entwicklung?* Verlag Herder, Freiburg im Breisgau, 2001.
- FEKETE Károly: Kálvin és az istentisztelet. In: *Kálvin időszzerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 140–181. o.
- KALB, Friedrich: *Grundriss der Liturgik.* Evangelischer Presseverband, München, 1983.
- KLAUS, Bernhard: *Andiges Erbe und christlicher Gottesdienst. Eine kulturgeschichtliche Spurensuche.* Calwer Verlag, Stuttgart, 1998.
- LANG, Bernhard: *Heiliges Spiel. Eine Geschichte des christlichen Gottesdienstes.* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1998.
- MEYER-BLANCK, Michael: *Liturgie und Liturgik. Der Evangelische Gottesdienst aus Quellentexten erklärt.* Christian Kaiser – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2001.
- THEISSEN, Gerd: *Az első keresztények vallása. Az őskeresztény vallás elemzése és vallástörténeti leírása.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.
- THEISSEN, Gerd: *Az őskereszténység élményvilága és magatartásformái.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- THULIN, Oskar: *Reformation in Europa.* Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1967.
- ROLOFF, Jürgen: *Kirche im Neuen Testament.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993.
- /Grundrisse zum Neuen Testament, das Neue Testament Deutsch – Ergänzungsreihe 10./
- RUHBACH, Gerhard – SUDBRACK, Josef: *Nagy Misztikusok.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.

¹²³ Hitvallásaink arról tanúskodnak, hogy az egyház mindig megmarad.

- SOMMER, Wolfgang – KLAHR, Detlef: *Kirchengeschichtliches Repetitorium*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997.
- VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház irodalma*. 1–3. köt. Jel Kiadó, Budapest, 2000.
- VANYÓ László: *Katekézis, költészet és ikonográfia a 4. században*. Jel Kiadó, Budapest, 2005.
- WICK, Peter: *Die urchristlichen Gottesdienste. Entstehung und Entwicklung im Rahmen der frühjüdischen Tempel-, Synagogen- und Hausfrömmigkeit*. Kohlhammer, Stuttgart, 2002.
- WEGMAN, A. J. Hermann: *Liturgie in der Geschichte des Christentums*. Verlag Fridrich Pustet, Regensburg, 1994.

| 4 |

Magyar protestáns liturgiátörténet

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

A MAGYAR EVANGÉLIKUS LITURGIA TÖRTÉNETE

Bevezetés

A reformáció százada

A 16. század – summa

A 17. század

A 18. század

A 19. század

A 19–20. sz. fordulója

A 20. század

Új korszak az evangélikus liturgiátörténetben

Az Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv előtörténete és születése

A MAGYAR REFORMÁTUS ISTENTISZTELET VÁZLATOS TÖRTÉNETE

Bevezetés

Puritán- református törekvések az istentisztelet „megújítására” (17. század)

A 18. század

A 19. század

A 20. század első harmada

A magyar református istentisztelet az ezredfordulón

Az Egyetemes Zsinat egységtörekvése

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

A magyar protestáns istentisztelet-történetben is hallatlanul izgalmas a forrásvizsgálat. Az istentiszteleti életben állandó kölcsönhatások figyelhetők meg. Milyen hatásokból és kölcsönhatásokból fakad istentiszteletünk? Hol történt önálló lépés, hol vettünk át már meglévő anyagot? Hol zajlott ez szolgáló másolásként és hol egy anyag inkulturációs felhasználásaként? Valóban elkülöníthetők-e a különböző felekezetek anyagai, vagy állandó egymásra hatásban s egymástól egyáltalán nem függetlenül járták a fejlődés útját? Mi az izgalmasabb: az eltérés vagy a hasonlóság, netán az összetartás?

Ahhoz, hogy a protestáns liturgia történetét jól értsük, újra meg újra mellé kell tennünk a római katolikus anyagot is, ahol pedig ez lehetséges, a más felekezetekkel kapcsolatos információkat is.

A középkor végén, a reformáció századának kezdetén a magyarországi liturgikus élet egyértelműen megfelelt az európai átlagnak. „Az istentiszteleti élet a hagyományokban leggazdagabb nyugati egyházakéval egyenrangú volt, és a középkor végén sem mutatta a hanyatlás jeleit. Ellenkezőleg, alkotásokban gazdag századok értékeit őrizte meg kézírásos, majd nyomtatott könyveiben, amely abból a törekvésből fakad, hogy a legkisebb plébániatemplomnak éppen úgy módja legyen egyházmegyéje székesegyházának liturgikus rendjéhez igazodni, mint a rangosabb, gazdagabb városi főplébánia-templomoknak.”¹

A 16. századi magyar egyházi életben nem számított különleges újdonságnak bizonyos magyar nyelvű miserészek használata.

A 16. században együtt haladt a két irány, a lutheri és a svájci reformáció. Mind egyházszervezeti, mind liturgiai szempontból többnyire közös utat jártak. A valószínűség kép természetesen árnyalt volt, hiszen az adott gyülekezet vagy terület beállítottsága, gyakorlata sokban függött attól, milyen háttérrel érkezett és milyen irányvonalat képviselt a prédikátor.

---

¹ TÖRÖK 2000, 81. o.

Az egyértelmű és közös volt, hogy az igehirdetés a reformáció szellemében zajlott, a liturgia – a maga gazdagságában – anyanyelven hangzott, gazdag liturgikus életet éltek (vasárnapi és mindennapi istentiszteletek!), elkezdődött a protestáns énekkincs kialakítása (fordítása, költséke stb.), presbiteriánus vagy ahhoz hasonló struktúrában éltek a gyülekezetek, szerveződtek a területi egyházak, s békés, de tudatos elhatárolódás történt teológiai vonalon a katolikus egyháztól.

A közös gyökerek, a zökkenőkkel teli, de mégis közös út után tehát a 16. század végén megkezdődött a szétválás. A Beythe István-féle agenda és a Samarjai János által összegyűjtött anyag még felcsillantott valamit az uniós lehetőségekből, de azután megkezdődött a teljes szétválás, illetve a református többség kialakulásával a liturgia egy irányba való változása. Ezt nem nevezhetnénk református iránynak, sokkal inkább az elszegényedés kezdetének, majd lassú, de biztos folyamatának.

Bizonyos irányzatok természetesen a református puritanizmust vélik felfedezni a folyamat háttérében, valójában nem csupán erről van szó. Történelmi körülmények, jelentős külföldi hatás, az ellenreformáció rombolása, néha véres eseménysora, a negatív identitásmeghatározás (nem vagyunk katolikusok) mind-mind elősegítették a helvét hitvallású hívők istentiszteleti életének egyszerűsödését és annak hatása nyomán az evangélikus gyakorlat értékvesztését. Ez részben a sajátos magyar kincs eltűnését, részben pedig egyetemes értékek elvesztését jelentette. Csak jóval később, a 20. században teszik fel újra a kérdést: mit veszítettünk? Lehet ugyan a folyamatot természetesnek és logikusan következő lépések sorának tekinteni, de ha az egyház első másfélezer évének közös, kipróbált gazdag kincsét nézzük és a wittenbergi, valamint genfi reformáció örökségét elemezzük, egyértelmű, hogy a 16. század után a hanyatlás és az értékek elvesztésének hosszú időszaka következett.

A MAGYAR EVANGÉLIKUS LITURGIA TÖRTÉNETE

Bevezetés

A magyar evangélikusság liturgiátörténete elválaszthatatlan a Magyarország területén élő, más nemzetiségű lutheránus csoportok istentiszteletének történetétől. A különböző nyelvek és különböző kultúrák kölcsönhatása többnyire gazdagította, de mindenképpen sajátosan színezte a magyar evangélikus istentisztelet gyakorlatát.

A magyar evangélikus liturgia fejlődési ívének két pillére van: a 16. és a 20. század. Mindkettő döntően új helyzetben kereste a saját útját, identitását és önkifejezésének módját. A két pillér közé eső időszakot a kevésbé intenzív istentisztelet-teológiai és -formálási munka jellemzi.

A reformáció százada

Magyarországra igen hamar megérkezett a német reformáció hatása. Az európai egyetemeken s különösen is a wittenbergi egyetemen tanuló magyar diákok (akiket az egyetem anyakönyve nemzetiségre való tekintet nélkül csak „hungarus”-oknak jegyez) meghatározták a 16. századi magyar művelődés- és egyháztörténetet, azon belül a liturgikus élet alakulását. Mivel a megreformált tanítás közvetlen módon az akkori társadalmi élet egyik legfontosabb találkozóhelyén, a templomban, az istentisztelet keretei között terjedhetett, a magyarországi reformáció az első pillanattól fogva foglalkozott az istentisztelet megújításának kérdésével. A magyar reformátorok kivétel nélkül megnyilatkoztak az istentisztelettel kapcsolatban. Munkásságuk nyomán közvetlen (agendakészítés, énekeskönyv-szerkesztés) vagy közvetett módon (igehirdetésekből, tanulmányokban) hatottak a magyar evangélikus istentiszteleti rend formálódására. Johannes Honterus, Dévai Bíró Mátyás, Gálszécsi István, Huszár Gál, Bornemisza Péter, Méliusz Juhász Péter, Kálmáncsehi Sánta Márton, Sztárai Mihály, Ozorai Imre, Farkas András, Batizi András, Szkhárosi Horvát András, Szegedi Kis István valamilyen módon – kritikájuk vagy konstruktív közreműködésük által – hozzájárultak a magyar protestáns istentisztelet kialakulásához.

A 16. század végéig terjedő időszakban a magyar protestantizmus két nagy iránya, a lutheri és a helvét ág még nem vált el egymástól. Így a két irányzat az istentiszteleti élet fejlődését is közös úton éli meg. Elsősorban az igehirdetés újul meg. A Wittenbergből hazatérő Luther- és Melanchthon-tanítványok, majd nyomukban egyre több szerzetes (főleg ferencesek) és világi pap már a lutheri szellemben prédikálnak. Az istentisztelet liturgiája azonban a kezdeti szakaszban megőrizte az egyetemes keresztény formákat némi magyar színezettel. Mivel azonban a reformáció központi tanítása a Bibliáról, a kegyelemről, a hit által való megigazulásról, a tradícióról, Szűz Mária és a szentek szerepéről és az egyházzal döntően érintették az istentisztelet elméleti és gyakorlati vonatkozásait, a német példa hatására a magyar reformátorok is újragondolták a liturgiával kapcsolatos teendőket. Ennek nyomán készültek az első agendák és énekeskönyvek. Ezek azonban nem az istentisztelet teljes rendjét közölték, hanem azokat a pontokat, ahol a megújított tanítás az istentisztelet reformálását is megkövetelte: úrvacsora és keresztség, valamint az úgynevezett kazuális szolgálatok (temetés, esketés, fiatal asszonyok és frissen szült anyák bemutatása a gyülekezetben, betegek ellátása stb.). Az istentisztelet felépítésének, belső dramaturgiájának megváltozására nincsenek jelek. Az ősi liturgiai tételek gregorián vagy magyar dallamokkal, a liturgia rezponzorikus formái, a liturgiában aktívan részt vevők szerepei változatlanok maradtak. Csak később – elsősorban a helvét hatás nyomán – válik egyre egyszerűbbé a lutheránus istentisztelet, elveszítve a reformáció egyházainak is elfogadható, a megújult tanítással nem ellenkező liturgiai kincseket is, illetve az „ige és szentség” (*verbum et sacramentum*) egyensúlyát és egységét.

A 16. századi magyar protestáns istentisztelet két fontos adatbázisból rekonstruálható: az agendákból, valamint a zsinati döntésekből és határozatokból.

A 16. századi magyar agendák előképe Johannes Honterus 1547-es munkája. Jóllehet német nyelvű kiadványról van szó, de a magyar liturgiátörténetre gyakorolt hatása meghatározó. Az agenda eredeti szellemi termék voltáról vitáznak a kutatók, az azonban egyértelmű, hogy Luther és Melanchthon nagyra értékelte Honterus tevékenységét – beleértve az istentiszteleti étellel kapcsolatos munkásságát is.

Az első magyar agenda, Heltai Gáspár műve már a lutheri reformáció lelkületét tükrözi. Az 1550-ben, majd – miután az első kiadás elfogyott – 1559-ben megjelenő, igen népszerű mű az egyházi ünnepek meghatározását, a keresztesítés és az úrvacsora rendjét, valamint a kazuális szolgálatok teendőit tartalmazta ilyen címmel: *Ágenda az az Szentegyházi Cselekedetek, mellyeket követnek következképpen a keresztyéni Miniszterek és Lelkipásztorok*. Heltai ugyan hamarosan reformátussá vált, majd továbblépett az unitárius egyházba, de agendája még evangélikus szellemiséget tükröz.

A lutheránus liturgiátörténet szempontjából legfontosabb következő állomás Huszár Gál énekeskönyve volt. Az énekeskönyv 1560-ban jelent meg, majd másfél évtizeddel később (1574) bővített formában, graduálként látott napvilágot. Ez utóbbi gyülekezeti énekeket és liturgikus tételeket egyaránt tartalmaz. Teljesen kidolgozott istentiszteleti rendet csak karácsony ünnepére közöl, de a liturgikus tételek (himnuszok, Te Deum, zsoltárok, Gloria, Praefatio, Sanctus, Kollekták stb.) és a nagyheti rendre való utalás kirajzolják Huszár Gál liturgikai elképzelését és környezetének gyakorlatát. Az istentisztelet ekkor még teljes gazdagságában, a gyülekezet és a kórus bevonásával zajlott.

Időben Honterus agendája és Huszár graduálja között találjuk Bornemisza Péter *Négy könyvecskéjét*, amelynek harmadik része ezt a címet viseli: *Az Predicatoroknak roevíd tanusagokra*. Ebben summázta a lelkészek és tanítványaik számára a legfontosabb ismereteket és a „szép rendeket”. Ez sem ismertet teljes rendet, de közzétesz prédikáció elé és azután való imádságokat. Ezek a könyörgések is lutheránus szellemről tanúskodnak.

A magyar protestáns liturgiátörténet különlegessége Beythe István agendája. A szuperintendens egyszerre felügyelte a lutheri és a helvét irányú gyülekezeteket az ország nyugati határvidékén. Agendáját ezen a címen tette közzé 1582-ben: *Miképpen az körösztyéni gyülekezetben az körösztséget, Úr vacsoráját, házások esküttetését, oldozatot, gyóntatást etc. szolgáltassanak az egyházi tanítók, arról iratott könyvecske Beythe István prédicator által. Nyomtatott Gizzing városában Manlius Jánostúl*. Beythe nem kötelező agendát szeretett volna közreadni, hanem példát akart adni a lelkésztársainak. Helyzetéből adódóan teológiaiilag hídépítő akart lenni a református és evangélikus irány között – ebből adódik agendájának semlegessége is. Apróbb utalások (az úrvacsora szereztetési igéivel kapcsolatban, valamint a műben található fametszet az oltár használatával kapcsolatban) azonban azt tükrözik, hogy Beythe az *Ágostai hitvallás* teológiai alapjain áll.

A 16. század végén tanításban és egyházszerveződésben elvált a magyar protestantizmus két ágának útja. Az első magyar evangélikus agenda az 1598-ból való úgynevezett *Keresztúri agenda*, teljes címén: *Agenda azaz szentegyházi Tselekedeteknek avagy szentségeknak és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának módja*. A négy dunántúli szuperintendens által összeállított irat nagy hangsúlyt helyez a tiszta lutheránus tanításra és az evangélikusság egységének megőrzésére. Ebben az agendában már végleges formában megjelenik az a négy évszázadon keresztül tovább élő hagyomány, amely a gyónást (közös gyónás) és az úrvacsorát elválaszthatatlanul összeköti. A *Keresztúri agenda* másfél évszázadra meghatározza nemcsak a dunántúli evangélikusság istentiszteleti életét, hanem az egész ország magyar lutheránus gyülekezeteinek gyakorlatát is.

A 16–17. század fordulóján még találkozunk „részagendákkal” (például az 1612-es lelkézszentelési/ordinációs agenda, valamint kéziratban megmaradt helyi agendák). Fontos dokumentum az Evangélikus Országos Levéltár által őrzött kétnyelvű (latin–magyar) szertartáskönyv, amely az úrvacsora rendjének kétnyelvű leírása. Ez az anyag feltételezi, hogy a liturgiát végző lelkész számára a latin szertartás még segítséget és otthonosságérzetet jelent. A hely- és időmegjelölés nélküli agenda címdalán ez olvasható: *Agenda s. confessionis & communionis in ecclesia hungarica usiata. Cum Interlineari versione Lat. adverba facta*.

A 16. század evangélikus istentiszteleti életére indirekt utalások sorát találjuk Bornemisza Péter, Gálszécsi István, Szenci Molnár Albert és Beythe István énekeskönyveiben, valamint az úgynevezett *Bártfai énekeskönyv*ben.

A reformáció századának liturgikus életéről árulkodnak a zsinati döntések és határozatok is. Az erdődi (1545), az óvári (1554), a hercegszöllősi (1576) zsinatok részletesen foglalkoznak az istentisztelet reformációjának ügyével. A közös, még mindkét irányzat tanait hordozó zsinatok után különösen fontos adatokat találunk az evangélikus gyűlések és zsinatok jegyzőkönyveiben. Például a Szepességi öt város találkozója és annak nyomán az *Ötvárosi hitvallás* (*Confessio pentapolitana*, 1548) a tradíciók megtartását és a helyi szokások figyelembevételét ajánlja az istentiszteleti reformok alapjául.

Az istentiszteleti élet formálódásának háttérében megfigyelhetők a gazdasági, politikai, társadalmi és ökumenikus kontextusok. A belső eltérések indirekt okai közt figyelembe kell venni az adott területen a katolikusság számarányát, a két protestáns irány egymás közti arányát, a politikai uralom egyházi irányultságát (az ország három részén más és más!), a protestantizmust képviselő nemesség arányát és gazdasági színvonalát.

A 16. század – summa

A 16. század az evangélikus istentiszteleti élet története szempontjából a legjelentősebb: az útkeresés, a kérdések tisztázásának és a megformálásnak az időszaka. A neves reformátorok és a névtelen, de az istentiszteletet formáló lelkészek, kántorok és

gyülekezeti tagok meg akarták őrizni az ősi keresztény tradíciót, s azt az általános magyar és a helyi sajátosságok figyelembevételével kívánták megújítani. A legfontosabb kérdés minden esetben az úrvacsora volt. A liturgia igényes megformálása, a minél nagyobb területen való formai egység megvalósítása döntő szerepet kapott. A század végére azonban – részben a katolicizmustól való elhatárolódás, részben az erősödő helvét hatás nyomán – megfigyelhető a liturgia egyszerűsödése, elszegényedése.

A 17. század

A 17. századot liturgiai szempontból három fontos zsinat keretezi. A század elején a zsolnai zsinat (1610), majd a szepesváraljai zsinat (1614) határozatai jelentenek döntően fontos helyzetelemzést, -rögzítést és jövőbe mutató elhatározásokat. Az időszakot a következő század elején tartott rózsashegyi zsinat (1707) zárja le, egyben új korszakot nyitva. A két határközötti időt részben a régi anyagok, például az újra meg újra kiadott, illetve kézzel másolt *Keresztúri agenda* jellemzik, másrészt az egyetlen jelentős munka a *Somorjai agenda*. A 16. század eredményei, valamint a kísérletek és a küzdelmek nyomán megszületett irányvonalak élnek tovább: a megtisztított úrvacsorai gyakorlat, a lutheránus szellemű prédikáció és a viszonylag kis részben átformált istentiszteleti struktúra.

Az 1612-ből való ordinációs agenda jól tükrözi a 16. század korábról átvett és saját anyaggal megformált liturgiai gazdagságát. Az ordinációs istentisztelet első feléről csak annyit említ, hogy az ordináció előtt prédikáció hangzik, ugyanakkor utal arra, hogy a „megszokott” igei istentisztelethez kapcsolódik az ordináció liturgiája. Az ordináció azonban konkrétan tanúskodik arról, hogy gazdag tradíció áll a gyakorlat mögött. Ezt tanúsítja a Szentlélekért könyörgő Kollektá, az egész liturgiát végigkísérő rezponzorikus forma, az imádságok alatti térdelés, a gazdag olvasmányanyag, az ősi keresztény tradícióra való gyakori utalás, a kibővített áldásformulák s a *Te Deum laudamus* éneklése.

A zsolnai és a szepesváraljai zsinat nem foglalkozott intenzíven az istentisztelet ügyével. Fontosak azok az utalásai, amelyek az egység igényére, ugyanakkor a lényegtelen kérdésekben való szabadságra irányulnak. A határozatok témafelvetésükben és döntés-előkészítésükben jelzik, hogy a megújult egyház maga mögött tudja az istentisztelet alapvető kialakításának munkáját, s eddigre csupán a gyakorlat által újonnan felvetett kérdésekre kell megnyugtató választ adni. A határozatok feltételezik, hogy az egyházi szertartásokról egyértelmű rendelkezések voltak, s ezek agenda formájában is közkézen forogtak. Az agenda használata és betartása kötelező volt; az egységes szolgálatot tűzte ki célul. Az ünnepekkel kapcsolatban is rendezett helyzet alakult ki, amit valószínűleg a helyi tradíciók figyelembevétele miatt az egyházmegyék döntései szabtak meg. A külsőségek tekintetében – mint például a liturgikus öltözék – szabadabb mozgásteret engedtek a lelkészeknek és a helyi szokásoknak.

A 17. század elejére tehát kialakult és rögzült az evangélikus istentisztelet rendje, s ezután egy ideig nem érezték szükségesnek új rend kialakítását, ezért a század döntő változást a liturgikus életben nem hozott. A korábbi agendákat másolták, illetve az első önálló evangélikus agendának, a *Keresztúri agendának* a példányait használták, javították, az adott helyek tradícióihoz igazgatták.

Az évszázad egyetlen, említésre méltó agendája az 1650-ben, Somorján megjelent *Somorjai agenda*. Valójában nem új agendáról van szó, hanem a *Keresztúri agenda* javított kiadásáról. A felépítése szinte teljesen megegyezik az elődjével. Más előszó kerül az elejére, és szervesen hozzákapcsolódik a lelkészi szolgálati szabályzat. Ezen túl azonban csak nyelvi, írásmódbeli javítást találunk a *Keresztúri agendához* képest: *Agenda, Azaz Szent-Egyházi Cselekedeteknek Avagy Szentségeknél és egyéb Egyházi Szolgálatok ki szolgáltatásának modgya Egyházi Canonikkal együtt – I Cor 10 – Samariában Nyomtatot Wechelius András által Anno 1650.*

Az útkeresés százada után (16. század) az evangélikusság örülhetett annak, hogy stabil istentiszteleti rendje, mederbe terelt szokásai vannak. Ehhez ragaszkodott, s csak annyit változtatott, illetve egészített ki, amennyire föltétlen szükség volt. A világi hatalom s a hozzá kapcsolódó római katolikus egyház egyre erősebb és drasztikusabb nyomást gyakorolt a protestantizmusra, azon belül az evangélikusságra. A lutheránusoknak másra kellett koncentrálni: a gyülekezetek megtartására, megerősítésére s a külső harcokra. Ebben a helyzetben az igehirdetés mellett elsősorban a kazuális szolgálatok jelentettek kulcskérdést – minden valószínűség szerint ez is meghúzódik annak a ténynek a hátterében, hogy az agendának nevezett könyvek tulajdonképpen rituálék, s az úrvacsora rendjén túl csupán a keresztelezés, az esketés és a betegekkel való foglalkozás rendjét tartalmazzák. A *Somorjai agenda* szerepe az, hogy hidat képezzen két időszak között. Ez azonban nem két csúcspont közti áthidalás, hanem a lefelé vezető út átmenete, hiszen a 18. században az evangélikus istentisztelet tovább hanyatlott – egészen a 19. század végéig.

A 18. század

A 17. század – protestantizmus számára tragédiák sorát hozó – utolsó harmada után a 18. század eleje az evangélikusság számára a lélegzetvétel és a rendeződés időszakát hozta. A liturgiátörténet evangélikus ágának 18. századot meghatározó eseménye az 1707-es rózsahegyzi zsinat megrendezése volt. Az előkészületek, a zsinat lefolyása és a határozatok egyaránt fontos adalékokkal szolgálnak a magyar protestantizmus istentiszteleti folyamatainak megértéséhez.

A külső és belső hatások nyomán kialakult rendetlenség mind az istentiszteleti, mind pedig a szervezeti életben megmutatkozott. Az egyház világi és papi vezetése el volt foglalva a külső harcokkal, ezért a belső fegyelem fellazult. A liturgikus életben teret nyert sokféle hagyomány és kialakuló irányzat aláásta az egységes istentisz-

teleti gyakorlatot. A liturgia kérdéseiben is magukra maradt lelkipásztorok egyéni ötletekkel kerestek nem egyszer teológiai és liturgiailag helytelen megoldásokat. Így a fegyelem hiánya, a liturgikus életben kialakult összevisszaság, az egyénieskedő változtatások igen nagy mértékben hozzájárultak az evangélikus istentisztelet hanyatlásához.

A társadalmi és politikai hatások mellett belső, teológiai kérdés is jelentkezett: a pietizmus térhódítása. Ez olyan pozitív és negatív hatásokat váltott ki nemcsak Németországban, hanem szerte Európában, így Magyarországon is, hogy a megtépázott evangélikus egyháznak előbb-utóbb állást kellett foglalnia. A pietizmus nemcsak teológiai és szervezeti kérdéseket vetett fel, hanem az istentiszteleti élet elméletét és gyakorlatát is érintette. Mivel a megmerevedett ortodoxia bizonyos szempontból átjárta a liturgia felépítését s még inkább a liturgikus szövegeket, a pietizmus ezen a téren is kérdéseket tett fel, és változást kívánt. Ez az igény azonban nem csupán az istentiszteleti élet bizonyos pontjait érintette, hanem az irányultságát is. A rugalmatlanná vált istentisztelet belső megelevenedéséhez mind a formai, mind pedig a tartalmi oldalnak meg kell változnia. Ez a változás azonban csak megújult életű lelkészek és megújult életű gyülekezeti tagok közreműködésével és gyakorlatával lehetséges. A kollektív egyházzszenléletből az individuális szemlélet felé mutató mozgalom egyértelműen az egyén megtérésére, a személyes lelki élet gazdagítására tette a hangsúlyt. Ez lehetőséget adott ugyan az istentiszteleti élet gazdagítására mind a szolgálattelvők, mind pedig a gyülekezet oldaláról, de a gyülekezeti lelki élet középpontjába nem az istentisztelet műfaját és alkalmát tette. Ezért figyelhető meg, hogy a pietizmus Magyarországon vagy az ortodox lutheránus istentisztelet megerősödését hozta – ellenhatásként –, vagy az istentisztelet fontosságát és a gyülekezet életében való központi helyét nem komolyan véve változatlanul hagyta a liturgiát, és nem törődött vele, nemegyszer romlani hagyta.

A magyar evangélikus egyháztörténetben mindig fontos szerepet játszottak a „laikusok”. Azok a nem lelkészi hívek, akik gazdasági, társadalmi, politikai pozíciójuknál fogva az egyházat segíteni, támogatni tudták. Különösen fontos feladatot kaptak a magyar egyháztörténet azon pontjain, ahol az egyház és a nemzet szabadságának ügye szorosan összefonódott. 1706-ban tizenhárom pontban foglalták össze a legfontosabb teendőket, amelyek a püspökökre mint egyházvezetőkre várnak. Ezek között felhívják a püspökök figyelmét, hogy az istentiszteletben némely lelkészek által önhatalmúlag behozott újításokat és szertartásokat szüntessék be. Szigorúbb eljárást követelnek a felszentelés körül, hogy csak alkalmas egyének nyerhessenek hivatást, az egyházi zene és a képek használatának szabályozását kéri.

Az 1707-es zsinat összehívó levele arra kötelezi a leendő küldötteket, hogy tájékozódjanak területükön az istentiszteleti gyakorlat, a szertartások és az ünnepek megtartása ügyében. A meghívólevél elsősorban „rendteremtő” zsinatra hívja a képviselőket. Az előkészítési fázisban nyilvánvalóvá lett kérdések a következők: a prédikáció tartalma és formája egyaránt szabályozásra szorul; a szertartások babonás

elemektől való megtisztítása még mindig aktuális; az istentisztelettel kapcsolatos torzulásokat és visszaéléseket meg kell szüntetni; a régi és jó ceremóniákat meg kell tartani; a lehetséges egységet meg kell teremteni; az ünnepeknél tekintettel kell lenni a más felekezetűekre; újítást csakis a botránkoztatások elkerülésével szabad tenni.

A zsinat döntése szerint hétköznapiokon kétszer (reggel és délután) legyen istentisztelet, s a hívek soha meg ne feledkezzenek Isten iránti kötelességükről. A vasárnapi istentiszteletet a püspökökre bízta. Az ünnepek ügyében elővigyázatosságra intették a gyülekezeteket, s pontos listában meghatározták az ünnepnapok számát s az azzal kapcsolatos böjtöket. A zsinat megállapította az istentisztelet rendjének alapelveit. Ezekben szerepel a szertartások módja, a liturgus és a gyülekezet magatartása, a templomi berendezések használata, a bibliai olvasmányok sorrendje, bizonyos jelek és szokások (keresztvetés, ördögűzés stb.) eltörlése. A részletek kidolgozásával a püspököket bízta meg, akik azonban – későbbi levelezéseik tanúsága szerint – vonakodtak az új agenda elkészítésétől.

Annak ellenére, hogy a zsinat jó néhány határozata nem vagy jóval később valósult meg, a Rózsahegyen hozott döntések a magyar evangélikus liturgia igen fontos mérföldkővet jelentik. A józan értékelés, a megvalósíthatóság kritériumának figyelembevétele, az igényesség példaértékű.

Az istentiszteleti rend készítésének munkájában Krmann Dániel püspök magára maradt. Egyéni igyekezettel, német, cseh és más külföldi formulák beszerzése és azok kritikus bírálata után 1720-ban formába öntötte agendáját. A munka Krmann anyanyelvén – szlovákul – készült el, abban a reményességben, hogy – a zsinati határozat értelmében – az evangélikusság mindhárom nyelven meg fog jelenni. Bár 1720-ban elkészült az agenda, a megjelenésére csak 1734-ben került sor. Címe magyarra fordítva: *Egyházi szláv agenda, azaz egyházi teendőik könyve, amelyet a Magyar Királyságban lévő evangélikus tót lelkeszek és tanítók úgy a vásár- és ünnepnap, mind a hétköznapi istentiszteleteknél régebben használatba vettek és Isten segítségével mind ez ideig használnak. Az Isten egyházának emelésére nyomtatott 1734-ben.* Magyar és német fordítása azonban csak évtizedekkel később készült el (1789 – elkészítője Plachy András volt), akkor sem – a zsinat elképzelésének megfelelően – ugyanazon formában. Végeredményben a 18. századi istentiszteleti alapelveket és rendet a rózsahegyi zsinat és annak nyomán Krmann agendája határozta meg. Ez az agenda még gazdag liturgiai hagyományokkal számolt, és változatos rendet írt elő. A magyar, majd a német kiadás rövidebb és egyszerűbb formája azonban arról tanúskodik, hogy a Krmann által jelzett gazdag hagyomány elsősorban a tót gyülekezetekben élt. A magyar és a német extractus már mutatja az utat a rózsahegyi zsinat liturgiai igényességétől a 19. század teljes elszegényesedéséig. (A magyar változat címe: *Agenda ecclesiastica hungarica aug. conf. addictorum in extractu propter majorem V. D. Ministrorum harmoniam.*)

A rózsahegyi zsinat nyomán készült agenda után már hanyatlás következik a magyar liturgia történetében, hiszen a 18. század végén a felvilágosodás – istentiszteleti életet is torzító hatása – megjelenik az egyházban.

A 19. század

A 19. század liturgiai szempontból a magyar evangélikus istentisztelet-történet mélypontja. A 18. század végén a pesti zsinat (1791) nem hozott semmiféle jelentős döntést az istentiszteleti rendre vonatkozóan. Arra lehet következtetni, hogy a területen döntő változás nem történt. Így egyrészt a korábbi – többnyire kézzel írt vagy másolt – agendák vagy a Krmann-féle istentiszteleti rend valamely nyelvű változata maradt használatban.

Az egyház teológiai gondolkodását a 19. század első felében kétféle irányvonal jellemezte: a konfesszionalizmus és a racionalizmus. Közvetlen istentisztelet-formáló erejéről egyiknek sem tudunk. Természetesen az igehirdetésen keresztül mindegyik erős hatást gyakorolt az istentiszteletre, de a liturgia megformálását illetően döntő változásnak – legalábbis az első három évtizedben – nincs nyoma. Ez azt a hipotézist teszi lehetővé, hogy vagy csak a prédikáción keresztül hatottak a kor irányzatai, vagy a liturgia rövidítésével, netán teljes kiiktatásával próbálkoztak „korszerűsíteni” a lelkipásztorok. Az istentiszteleti tételek elhagyásának hipotézisét pedig az alapozza meg, hogy a század agendái oly mértékű egyszerűsítést hoztak, hogy az elképzelhetetlen a gyakorlat előzménye nélkül.

Az ortodoxia és a liberalizmus ellentéte végigkíséri ugyan a századot, de a történelmi események (szabadságharc, kiegyezés) fontosabb szerepet játszottak az egyház mindennapjaiban és átfogó folyamataiban. A politikai viszonyok egyházat is érintő állandó változása mellett a század utolsó harmadában belső problémák (nemzetiségi feszültségek, elvilágiasodás, szektásodás, a katolikus egyház, valamint XIII. Leo enciklikájának újabb támadása és a kivándorlás) jelentettek az evangélikusság számára komoly gondokat. Ezen a történelmi háttérrel vizsgálva a magyar evangélikus istentisztelet alakulását két kikristályosodási pontot figyelhetünk meg. Az egyik a *Dunántúli agenda* megjelenése, a másik a század utolsó harmadában jelentkező megújulási kísérlet volt. Az 1831-es agendát Kiss János dunántúli szuperintendens szerkesztette: *Agenda az az: Egyházi Hivatalbeli foglalatosságok' módja készítette és kiadta az Augusztai Hitvallást követő evangélikusok Dunántúli Szuperintendenciája Pesten Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István betűivel 's költségén 1831.* Az agenda tényként állapítja meg, hogy a bonyolult sokféleség helyzetében szinte lehetetlen az istentiszteleti életnek általános törvényt szabni. A könyv elején a „Bevezetés” tartalmazza az istentiszteleti rend leírását. Ez a mintegy hét oldalnyi anyag azt tükrözi, hogy az ország nyugati részén még mindig él az ősi liturgikus formák egy része. Tehát nemcsak a puritán irányvonal erősödik, hanem megfigyelhető az igyekezet a régi – a Dunántúlon Huszár Gálig visszamenő – liturgikus értékek megtartására is. Az úrvacsora az agenda szerint már nem szerves része az istentiszteletnek, hiszen „A' vasárnapi és jelesebb innepnapokon; ugymint, a' mellyek prédikáziós Isteni tisztelettel szoktak meginnepeltetni”.

Az istentisztelet igehirdetés utáni része rövidül, de a kezdő liturgia még jelzi a gazdagabb liturgia maradványát. A gyónás és az úrvacsora már teljesen összefonódott. Az

úrvacsorát „sátoros ünnepen”, adventben és a böjti vasárnapokon kell kiszolgáltatni. Az agenda azonban fél mondatban hozzáteszi: minden újhold vasárnapokon vagy általában minden vasárnapokon is. Ez arra utal, hogy kevés helyen, de megmaradt az az ősi gyakorlat, hogy minden vasárnapi istentiszteleten lehetőség nyílt az úrvacsora vételére.

Jóllehet az 1831-es agenda a Dunántúli Szuperintendencia számára készült, elterjedt és általánosan használt volt az ország egész területén. S bár magán viselte a felvilágosodás jellemzőit, az egyre lefelé haladó liturgikus kultúrában jelzésértékű volt arra nézve, hogy milyen fontos az egyházban a jó istentiszteleti meder biztosítása.

Az istentiszteleti élet esekélyesedése, a szabadságharc utáni belső összefogás és a kiemelkedő vezető személyiségek hatása folyamatosan érlelte az igényesebb, egységes és szabályozott istentiszteleti rend kialakulását. A protestáns uniós törekvések, az összefogás vágya a katolikus támadások ellen is megfogalmazódhatott, hiszen Róma restaurációs törekvése teológiai és egyházszerkezeti veszélyt is jelentett a magyar protestantizmus számára. Az agendakészítésben ez az igény csak indirekt módon jelentkezett. Közös agenda nem született, de a magyar evangélikus istentiszteleti élet egyre inkább tapasztalható egyszerűsödésében a református hatás, illetve a református gyakorlathoz való igazodás érezhető. Mint ahogyan a történelemben újra meg újra visszatérően megfigyelhető, e korban is léteztek a jelentős agendamunkálatokat megelőző kísérletek. Az 1831-es agenda könyvtárakban és magángyűjteményekben megmaradt példányaiban szinte kivétel nélkül találhatók kézzel írott kiegészítések, javítások. Amikor elfogyott a nyomtatott példány, kézzel másolták tovább, s e másolatokban már az eredetihez képest javított, átírt szövegek is találhatók. Egyes területeken és személyekhez kötötten tudunk új rendek készítésének a kísérletéről. Ezek között egyetlen jelentős, több kiadást is megért munka ismert: *Magyar Kis Kézi Agenda az Ágostai Hitvallású evangélikus lelkész leggyakrabban előforduló szent cselekményeinek alkalmaira. Szerkesztette Dr. Szeberényi Gusztáv bányakerületi püspök megbízásából Petrovics Soma szentesi lelkész. Budapest, 1877.* Ez az agenda – minden valószínűség szerint – a korábbi anyagok kiegészítéséül szolgált. Lehetséges az, hogy önálló anyag volt, s ebben az esetben az addiginál még nagyobb szabadságot adott a lelkészeknek az istentiszteletek, liturgikus cselekmények megformálásánál.

Az 1831-es „elavult” agendát az egyház megfelelő, igazi szertartáskönyvvel akarta pótolni. Az 1883-as lőcsei kerületi közgyűlés indítványa nyomán az éves egyetemes közgyűlésen született döntés az új agenda kiadásáról. A létrehozott bizottság munkája nyomán Karsay Sándor dunántúli püspök és Czékus István tiszakerületi püspök végezte a munkát. Így jelent meg 1889-ben a hivatalos, úgynevezett *püspöki agenda* első kötete (*Egyházi szertartások, kazuáliák*), amelyet 1891-ben követett a második kötet (*Ünnepi, közvasárnapi, alkalmi, hétköznapi és temetési imák*). Címlapja szerint: *Agenda vagyis Az Egyházi szertartások végrehajtásának módja Az Ág. Hitv. Evang. Egyházak számára az Egyetemes gyűlés megbízásából készítették a püspöki kar közreműködése mellett Karsay Sándor és Czékus István evang. püspökök.* Az előszó (2. kötet) sokkal többet és egészen mást ígér, mint amennyit a mű tényleg nyújtott: „a magyar agenda” akart

lenni, amelyben az egyház liturgikus életének egész gazdagsága feltárul. A valóságban azonban ez az agenda az istentiszteleti élet elsekélyesedését nyugtázta. Szinte csak a prédikáció játszott döntő szerepet. A *püspöki agenda* nem irányt szabott, hanem nyugtázva a gyakorlat puritán irányba való elmozdulását, igazodik a református hatású, a liturgiát fontosnak nem tartó trendhez.

A *püspöki agenda* tulajdonképpen az egyéni ízlésre bízott mindent, egyszerűen proklamálta a papi és a gyülekezeti szubjektív ízlésnek és liturgikus tudatlanságnak az uralmát. Több ízben ez az indok támasztja alá a liturgia megformálását: „A némely gyülekezetben így szokás.”

Az úrvacsora ünneplése az agenda szerint rendkívüli esemény, mely az egyházi év néhány ünnepén és akkor is kizárólag a prédikációs istentisztelet után, csak függetlenül gyanánt történik. Ez az agenda tehát végleg szakított az eredeti evangélikus istentiszteleti típussal. Azaz az ősi keresztény istentiszteleti rend tradíciójából csupán töredékeket őriz meg, az ígéhirdetés a liturgiával szemben monopolhelyzetbe kerül, az úrvacsora többé nem szerves része az istentiszteletnek.

Ennek alapján is úgy tűnik, hogy ennek az agendának a rendjein erős württenbergi hatás érződik. Liturgikus vonatkozásban nyilvánvalóan a puritán, svájci vonal jelenik meg benne, így az amúgy is református irányba tolódó evangélikusságban rögzített egy helvét típusú istentiszteleti formát. Ezért sem kaphatott benne – szerves részként – helyet az úrvacsora. Ezzel magyarázható az is, hogy hiányzik a legalább formális egység igénye. Az istentiszteleti részek a gyülekezeti életben a legnagyobb önkény szerint variálódtak és fogytak! Szinte minden pap és gyülekezet eredeti jogforrás lett a magyar *ius liturgicum* terén.

A 19–20. század fordulója

A századforduló gyakorlatát már a szintén sovány liturgiai eledelt kínáló Gyurátz-agenda határozta meg. Megjelenése a 19. század végére esik, de hatását már a 20. században fejtette ki. A *püspöki agendával* egy időben, ugyancsak 1889-ben jelent meg Gyurátz Ferenc püspök (akkor pápai lelkész) *Kézi Agenda* című művének első kiadása (címlapja: *Kézi Agenda templomi és halotti imák, szertartási beszédekkel, Lelkészi használatra írta: Gyurátz Ferentz pápai evang. lelkész és dunántúli evang. püspök Pápa 1889*). Ez (későbbi kiadásaiban is) elsősorban szubjektív hangú imádságos könyv lelkészek számára. Előszavában maga a szerző is csak ilyen használatra szánt imakönyvnek nevezi a művét. Istentiszteleti rendet már csak egy oldalon, vázaltszerűen közöl, hiszen számolt az egyéni ízlés mindenható uralmával. Elgondolkodtató, hogy a függelékben „Gyermek-istentisztelet” rendjeként rögzített anyag rezonanzikus formákat közöl, s ezekben régi keresztény istentiszteleti elemek csengenek vissza.

Az 1911-ben megjelent, széles körű gyülekezeti használatban elterjedt *Keresztény énekeskönyv* teljesen egy síkban mozog ezzel az agendával. Mindazt, amit a Gyurátz-

agenda nyomán gyakoroltak, közölték az énekeskönyv függelékében, az egyházi esztendő adott ünnepköréhez jelzett énekekkel.

A 20. század első éveiben, ha döntő változás nem is történt, mégis az egység utáni vágy megfogalmazódása kimozdítja a kátyúban rekedt gondolkodást az istentiszteleti étellel kapcsolatban.

A 20. század

Az 1903. évi bányakerületi közgyűlésen „utasítások” egész sora látott napvilágot. Ezek között találjuk: „utalással arra, hogy az egyházkerületben sok helyen oly alakban tartatik az isteni tisztelet, hogy az egyáltalában nem szolgálhat a hívek épülésére, felvetetett alólirott által a kérdés: nem volna-e célszerű az istentiszteletek rendjének tanulmányozására egy bizottságot kiküldeni?” Bizottságot ugyan nem küldtek ki, de felhívták a lelkészek figyelmét arra, hogy egyházmegyei találkozókon és papi értekezleteken beszéljenek a témáról. Ennek nyomán született Bachát Dániel püspök 1905. december 11-én kelt felhívása. Kéri a kerület lelkészeit, hogy közöljék a vasárnapi és az ünnepi istentiszteleti gyakorlatuk rendjét, s fűzzenek hozzá észrevételeket vagy javaslatokat. A felmérés szervezője Petrovics Soma volt.

Az ország területén nemzetiségi szempontból három különböző nyelvű gyülekezetcsoport élte a maga anyanyelvén az istentiszteleti életét. A liturgiátörténet megelőző századaiban is gondot és feladatot jelentett a magyar evangélikusság háromnyelvűsége, s az egyházban élt a vágy egy egységes agenda elkészítésére és azonos szöveggel-tartalommal, de három nyelven való megjelentetésére. A háromnyelvűség azonban – és ez a 20. századi próbálkozásoknál is kiderül – nemcsak háromnyelvűséget, hanem a három kultúra találkozását is jelenti. E találkozás azonban nem problémamentes liturgiai szempontból sem. A különböző nemzetiségek liturgiátradíciója gyökeresen eltér egymástól, így az azonos tartalmú, háromnyelvű istentiszteleti rend készítése mindezülig kudarcot vallott. Az istentiszteletformáló folyamatoknak és a folyamat irányítóinak figyelembe kell venni azt a kontextust, amelyben a liturgia él. A metakontextus ezen a területen szinte kiküszöbölhetetlen akadályt jelent.

A nemzetiségekre tekintettel három személyt bíztak meg a leírások, vélemények és javaslatok összegyűjtésével. Ezek alapján készítette el Petrovics Soma csanád-csongrádi esperes a helyzetelemzést és az egységesítésre irányuló javaslatot. A „létező” magyar istentiszteleteket Petrovics három csoportba osztotta: a) legegyszerűbb: Budapest, annak környéke és a Duna mentén; b) kelet, délkelet; c) gazdagabb: a pest környéki gyülekezetek, illetve Szarvas-Kondoros. Petrovics Soma e három javaslatot s ezek variációit elemezve tett javaslatot a vasárnapi istentisztelet egységes rendjére. Elképzelésében „az ünnepi és vasárnapi isteni tiszteleteinknél soha nem hiányozhat az oltári liturgia”. Ez indirekt módon arról tanúskodik, hogy a gyülekezetek java

részében a század elején az istentisztelet a szószéken kezdődött és a legpuritánabb módon zajlott.

Az 1910-ben tartott országos (egyetemes) közgyűlés azonban már nem tárgyalja az egyetemes agenda készítésének és az egységes istentiszteleti rend bevezetésének ügyét. Azt további munkára kiadja a püspöki karnak. Úgy tűnik, a liturgikus megújulás el is maradt, ennek ellenére nem szabad alulértékelní a század első éveinek próbálkozását. Ami akkor még vágy volt, érlelődési folyamatot indított el, és néhány évtizeddel később beérve meghozta az első döntő lépéseket a liturgikus megújulás felé.

A század első harmadának politikai, társadalmi és gazdasági helyzete ismét nem kedvezett a liturgikus megújulásnak. A helyzet az egyházban sem érett meg a változásra. Volt ugyan az országban néhány kísérlet, de azok hatása nem volt jelentős. A próbálkozások is a század elején elvetett magnak nyújtottak táptalajt, hogy az később valóban jelentős lépéseket hozó megújulást indítson el. A 20. század első harmadának csendjében fontos tanulmányok jelentek meg. Köztük nem egy az istentisztelet teológiájának és gyakorlatának teljes felülvizsgálatát követelte. Ezek egyrészt a lelkészi kar tudatában, másrészt a teológiai műhelyekben ébresztették a liturgiai reform igényét. Az érlelési folyamatban ugyancsak fontos szerepet játszottak az alkalmakra készült, nyomtatásban is megjelent istentiszteleti rendek. Stráner Vilmos adventi-karácsonyi istentiszteleti rendje nagy hatással volt a később kialakuló formára. Tulajdonképpen ez volt az első, magyarul, nyomtatásban megjelent énekverses istentiszteleti rend.

Az eredeti evangélikus istentiszteleti élethez való visszatérést akarta szolgálni Kuti Dezsőnek (1924) *A liturgikus főistentisztelet* című kis füzeté, amely gazdag éneket-liturgiát mutatott be. Ez a rend azonban nem terjedt el.

Az 1920-as években ismét lendületet nyert a liturgiaegységesítés és -megújítás ügye. Az előterjesztések nyomán kibővítették a liturgiai bizottságot. A bizottság pedig felmérést készített arról, hogy milyen istentiszteleti formák használatosak a magyar evangélikusság egész területén. A felmérés eredményeként az 1932. évi egyetemes közgyűlésen be is mutatták a főbb típusokat. E bemutatásból azonban kiderült, hogy az egységesítés ennek alapján szinte lehetetlen, hiszen megszámlálhatatlan az istentiszteleti formák variációja.

Egyre népszerűbb lett a '20-as években az egész országban elterjedő rend, a Pesti Evangélikus Egyház istentiszteleti rendje. Ez volt az első lépés az újjáformálódó gyakorlatban. Raffay Sándor püspök 1932-ben megjelent agendája a pesti istentiszteleti típust képviseli (Címlapja: *Agenda az evangélikus lelkészi teendők vezérkönyve. Írta D. Raffay Sándor, Budapest, 1932*). Centrumában a prédikációs istentisztelet áll, amelytől el van választva az úrvacsora. Ennek az agendának az ereje és értéke a homiletikai imádságokban és az egyes kazuálék anyagaiban van. Raffay az istentiszteletet olyan Isten és ember közötti találkozásnak tartja, ahol a lelkész a tolmács szerepét végzi. Az istentisztelet középpontjában Isten ígéje áll, minden más „cselekvény” csak a hálás és bizodalmas hívő lélek megnyilatkozása. Az agenda sajátossága, hogy az igei istentisztelet keretét két oltári szolgálat adja. Ez a korábbi két évszázadban szinte

teljesen eltűnt, ezáltal az oltár teljesen leértékelődött, s a liturgia teljesen háttérbe szorult. Raffay visszaadja az oltár méltóságát a megfelelő funkcionalitással. Teszi ezt úgy, hogy mind az ősi keresztény, mind pedig a lutheri anyagból a kor számára el- és befogadható, felhasználható anyagokat hoz vissza és épít be.

A Bányai egyházkerület is csatlakozott ehhez a vonalhoz az 1934-ben megállapított istentiszteleti rendjével.

Raffay agendája (1932) és az annak nyomán kiadott és elrendelt istentiszteleti rend (1936) közölte azt az énekes verses liturgiát, amely mind a mai napig kedvelt és elterjedt a magyar evangélikus istentiszteleti életben. Megjelenésekor s az azt követő években még nem volt közkedvelt: a korábbi, már-már primitív formák után ez is sokaknak túlzottan katolikus jellegű volt.

Az énekes verses rend, amely a szegényes rend gazdagítását tűzte volna maga elé, eredetileg nem Raffay Sándor megoldása volt. Raffay olyan formát keresett, amely bevezethetőségében, használhatóságában, alapállásában jelentős lépést tehetett az istentisztelet lutheri formájának megtalálásában, azaz evangéliumi tartalmának és feladatának betöltésében.

A 18–19. század mélypontja s a század kezdeti liberális-kultúrprotestáns istentiszteleti szegénység után elindult egy folyamat, amely az istentiszteleti élet teljes megújítására törekedett. Ez a folyamat végigkísérte a teljes századot, s előkészítette azt, hogy az ezredforduló után új agenda segíthesse az egyház belső reformációját.

A második világháborút követően ismét napirendre került az istentisztelet formálásának ügye. Az istentiszteleti élet alakulásánál és fejlődésénél figyelembe kell vennünk három fontos tényezőt. a) Az első az a mozgalom, amely egyre nagyobb igényességgel, szakértelemmel és elszántsággal végezte az énekeskönyvi reformok előkészítését. b) A második az ébredési mozgalom, amely többféle – de meghatározóan finn – háttérrel új éledést hozott az egyházba, ugyanakkor, mint minden ébredési mozgalom, nem a liturgia józan, fegyelmező erejét használta fel, hanem a kötetlenebb formákat. c) A harmadik az a társadalmi-politikai háttér, amely indirekt módon meghúzódtott és hatott minden egyházi eseményben és folyamatban. A háború, majd a szocializmus időszaka jelentősen korlátozta az egyház mozgásterét. A templomfalak közé szorítottság ellenére nem a liturgia ügye volt a legfontosabb.

Új korszak az evangélikus liturgiátörténetben

Az ötvenes években Prőhle Károly és a köré csoportosult szakemberek kezdték el egy új, egyetemes rendtartás kimunkálását. Prőhle mélyen lutheri teológiát és a helyzetet komolyan vevő realizmust képviselt. Munkássága megtette a következő jelentős lépést a Raffay püspök által elkezdett nyomvonalon, az ősi keresztény és lutheri istentisztelet újrafelfedezése és a valóban egységes istentiszteleti gyakorlat felé.

1956. június 20-ra készítette el az új agenda összeállításánál követendő szem-

pontokat. Argumentumai elsősorban teológiai megalapozásúak, de figyelembe veszi a gyakorlat kihívásait is. Prõhle – a nagyon eltérõ liturgiai felfogások miatt – nem javasolta egyetlen istentiszteleti típus elrendelését. Három fõ típust ajánl: 1) rövid rend – elsõsorban szõrvány-istentiszteletek számára; 2) énekverses rend – általános használatra; 3) liturgikus rend. Ez utóbbit a nagy ellenkezés miatt csak a kötet függeléként lehetett 1963-ban megjelentetni. A teljes forma csak az 1986-os átdolgozott kiadásban került a helyére.

1963-ban jelent meg tehát az elsõ egységes, egyetemes, kötelezõen elrendelt magyar evangélikus agenda (*Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészeinek*).

Az agenda tartalma, szõvegezése politikai ügy is volt. A részben összegyűjtött, részben újonnan írt imádságok és a perikóparend tükrözték és néhol hangsúlyozták a „diakóniai teológia” elnevezésű hivatalos, a pártállam által is kedvelt (támogatott) irányzatot. Ennek ellenére az agenda egészét nem ez, hanem a mély lutheri szellem jellemzi.

A hetvenes évek végére elfogyott a kötet – s mivel akkor az egyház nyomdai kiadványai (gazdasági és politikai okokból) cenzúrázottak és limitáltak voltak, komolyan fontolóra kellett venni egy megújított kiadás lehetőségének kérdését. 1980-ban egy ad hoc munkacsoportot hoztak létre. Ennek célja az volt, hogy az agenda új kiadását elõkészítse. Prõhle tervei szerint nem gyökeresen új agenda készítésére volt szükség, hanem az istentiszteleti rendek kiegészítésére, az imádságyanyag frissítésére. Így készült el és adták ki 1986-ban a ma is használatos magyar evangélikus agendát, amely elsõ kiadásához képest a liturgia és a liturgikus gondolkodás területén megtette a következõ lépést a század elején elkezdett megújulási folyamatban. Használata az 1982-ben megjelent *Evangélikus énekeskönyvvel* (EÉ) szinte kivétel nélkül elterjedt, jóllehet a liturgikus rendjét – szemben az énekverses renddel – csak néhány gyülekezet használja. A *Prõhle-agenda* jelentõsen emelte a liturgikus kultúrát, és igényt ébresztett a színes és gazdag istentiszteleti életre.

Az Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv elõtörténete és születése

A magyarországi rendszerváltás nyomán már nemcsak magánbeszélgetéseken, hanem hivatalos fórumokon is elhangzott az igény, hogy az érvényben levõ istentiszteleti rendet, sõt az egész agendát át kell dolgozni. Az igény mögött praktikus, teológiai és bővítési szempontok húzódtak meg. A gyakorlati okok természetesen szerteágazóak voltak: a nyelv változása, a kifejezésmód alakulása, az évtizedeken keresztüli használat során összegyűlt javítanivalók átvezetése.

1996 decemberében a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Közgyűlése létrehívta az önálló liturgiai bizottságot. Tagjaivá a liturgiáért a törvény szerint

mindenkor felelős püspökökön kívül teológiai tanárt, egyházzeneszket, lelkészeket hívott meg. A munka meghatározásakor két szempont játszott szerepet: kiegészítés és tartalmi (teológiai) tisztázás (elsősorban az úrvacsorát illetően).

Az új agenda előkészítését végző liturgiai bizottság széles körű egyeztetéssel és sokak bevonásával végezte munkáját. Az 1997–1999 között folyt intenzív munka eredményeként 1999 végére elkészült a főistentisztelet ordináriuma, példaként kidolgozva (egy korábbi fázisban Rogate vasárnapjára, majd virágvasárnapra. 2003-ban megjelent a vasárnapi istentisztelettel kapcsolatos első „próbafüzet”.

2005-ben jelent meg az új evangélikus agenda úgynevezett nullverziója, amelynek hivatalos címe: *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* (LK).² Ez nemcsak a vasárnapi istentisztelet ordináriumát és propriumát tartalmazta különböző formákkal (liturgikus, énekverses, egyszerű), hanem a templomban tartható további istentiszteleti formákat (évnnyitó, évvzáró, családi, ökumenikus stb.), valamint olyan imaóra- és áhítatformákat, amelyek mind gyülekezeti, mind kiscsoportos vagy egyéni használatra alkalmasak.

A végleges kiadás 2007 adventjében jelent meg.³ Ebben nem csupán néhány apró korrektúra került átvezetésre, de kompromisszumos megoldásként megtalálható benne a Próhle-agenda istentiszteleti rendjeinek ordináriumanyaga. A *Liturgikus könyv* végső megjelenésével egy időben látott napvilágot a *Gyülekezeti liturgikus könyv* (GyLK), amely a *Liturgikus könyv* rendjeit, továbbá gazdagabb énekanyagot és részletes zoltárválogatást kínál. A *Gyülekezeti liturgikus könyv* az *Evangélikus énekeskönyv* kiegészítőjeként szolgál(hat).⁴

A MAGYAR REFORMÁTUS ISTENTISZTELET VÁZLATOS TÖRTÉNETE

Bevezetés

A magyar protestantizmus istentisztelet-története a kezdeti 16. században még szorosán összefonódik. Ezzel is magyarázható, hogy bizonyos szerzőket és bizonyos agendákat mindkét nagy protestáns felekezet a sajátjának tart.

Ugyanakkor vannak olyan reformátorok és olyan szertartáskönyvek, amelyek sokáig vitatottak voltak, hisz besorolásuk nem is olyan egyszerű. Még bonyolultabbá

---

² Luther Kiadó, Budapest, 2005.

³ *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.

⁴ *Evangélikus istentisztelet – Gyülekezeti liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.

teszi a kérdést az, hogy voltak a magyar reformációnak olyan jelentős személyiségei, akik lutheránusként kezdték, később református irányt képviseltek, majd életük utolsó fázisában az unitárius közösség tagjaként éltek és működtek.

Az egyértelműen megállapítható, hogy a 16. század még közös szervezeti formát jelentett, és bár voltak külön evangélikusnak és külön reformátusnak mondható liturgiai dokumentumok, a végleges útelágazás a 16–17. század határán található.

Puritán-református törekvések az istentisztelet „megújítására” (17. század)

A Samarjai János-féle agenda (1636) a felső-dunamelléki területeken kereste a helyét. Az uniós törekvések is – történelmi tényezők (Habsburg-katolikus hatás, lutheránus többség) miatt érthetően – elsősorban ezen a vidéken voltak érezhetőek.

A keleti országrészben – a katolikus egyház teljes elgyengülése nyomán – igen felerősödött a helvét irány. Uniós törekvésekről ezen a területen szinte nem is beszélhetünk.

Az istentisztelet formálódása is – a nyugati országrészhez képest – sokkal radikálisabb volt.

A keleti oldal legjelentősebb agendája⁵ Milotai Nyilas István több kiadást⁶ is megért munkája. Egyértelműnek tűnik, hogy Méliusz Juhász Péter agendájának örökébe lép. Felosztása is hasonlít Méliusz agendájához, de megtalálható benne a beteg-úrvacsorázás Méliusz és Szenci által elhagyott korábbi változata. Érdekesség, hogy az 1563-as kiadás Szenci Molnár agendájával egybekötve jelent meg.

Milotai nemcsak rendeket közöl, hanem Samarjai Jánoshoz hasonlóan részletes teológiai és gyakorlati magyarázatot is ír. A bevezetés a „kegyes olvasóknak” szól. A fő rész négy fejezete:

1. A szent keresztségnek kiszolgáltatásának módja
2. Az úrvacsora kiszolgáltatásának módja
3. A házasulandóknak egybeadatásuknak módja
4. Halálra szentenciázott emberek vigasztalásának módja

Az úrvacsorai rész függeléke: „Rövid tanúság az úr vacsorájában való kenyérről”. A házasságról szóló fejezethez egy „toldalék” járul: „A házasoknak egymástól való elválásuknak okairól”.

Az agendában végül két imádság található: „Közönséges hálaadó imádság az Istennek a lelki és testi jótéteményeiért” és „Hadas időre való közönséges imádság országunkért és fejedelmünkért”.

⁵ RMNY 1251, RMK I. 515.

⁶ Kolozsvár 1621; 1622; Debrecen 1634 – az Erdélyi Egyház 1680-ban átdolgoztatta a maga számára.

A kötetet részletes tartalommutató zárja: „Rendi avagy lajstroma e kis könyvecs-kében levő dolgoknak és tanulságoknak”.

A 17. század két – egymással harcban álló – irányzata az ortodoxia és a puritanizmus. Az ortodoxia – természeténél fogva – a tanítás letisztulását, ugyanakkor megcsontosodását is jelentette. A tiszta tanítás éles körvonalazódása hitvitákhoz és kemény elhatárolódásokhoz vezetett.

A puritanizmus mozgalma és kialakuló formái azonban ébredési mozgalmat hoztak a helvét reformációba. Gyökerei Angliában⁷ és Hollandiában keresendők. A puritán, puritanizmus egyfajta tisztaságot, „erkölcsösséget” jelent (lásd a *puritanus* latin kifejezés európai származékszavait⁸). Hangsúlyozni kell, hogy mozgalomról van szó, amelynek természetesen teológiai, egyházszerkezeti és liturgiai vonatkozásai egyaránt vannak. Ugyanakkor nem feledhető az, hogy a társadalmi körülmények komoly szerepet játszottak a meghonosodásában és terjedésében. Magyarországra Angliából holland közvetítéssel, a Németalföldről érkezett. Az angol és holland puritán irányok csoporttagolódása Magyarországon nem figyelhető meg olyan élesen.⁹

A korszak és a mozgalom kutatói egyértelműen megállapítják, hogy „a puritanizmus Magyarországon vallási és egyházi téren meglehetősen erőteljes volt és igen nagyszabású. Nagyobb, mint a többi európai országban. (...) A szétdarabolt Magyarországon mindhárom részben elterjedt, főleg azonban a Felső-Tisza vidékén, a Tiszántúlon és Erdélyben.”¹⁰ Hazánkban is elsősorban a liturgia vonalán volt mindez érezhető.

Az istentiszteleti életben a puritanizmus külső és belső újításokat egyaránt hozott. A formák egyszerűsítése és a tartalom újragondolása egyaránt megfigyelhető. A reformációban többféle módon jelentkező biblicitás hangsúlyozása mellett előtérbe kerül a bibliai humanitás. „Az istentiszteleti gyakorlatba behatolt a Jakab apostol által tanított egyenlőség a gyülekezeti tagok között és a János által tanított emberszeretet. Az istentisztelet részévé vált az adakozás, a szeretetszolgálat, a szűkölködők felé forduló önzetlenség. A Megváltóval való úrvacsorai közösség az embertársakkal is valóságos szeretetközösséget¹¹ jelentett.”¹²

Amíg az észak- és nyugat-magyarországi részen a liturgia tekintetében irénikus irányzatot figyelhetünk meg, addig a keleti oldalon a puritanizmus radikális változást hozott.

⁷ A puritánok Angliában a reformáció óta azok a protestánsok, akik az egyházat az isteni ige legtisztább (puritas) értelmében, minden emberi tekintélytől és beavatkozástól mentesen akarták szervezni (vö. Révai nagy lexikona).

⁸ ÁGOSTON 1997, 11. o.

⁹ Antikatolikus irány, presbiteriánus irány, kongregacionalista (independentista) irány, ezekből bontakozott ki a puritán pietista vonal. Vö. KORMOS 1978, 374. o.

¹⁰ ÁGOSTON 1997, 13. o. RÉVÉSZ 1948, 1–2. o.

¹¹ Pl. az úrvacsorai különadakozás a szegények étkeztetésére történt.

¹² KORMOS 1978, 375. o.

A templom becsületben tartását és tartatását fontosnak érezték. Fehérfalú, minden díszítéstől, „cicomázástól” mentes, az ügyszó méltó tisztaságban tartott templomot akartak. A díszes miseruhákat is felszámolták. „Az Isten előtti leborulás, alázatos főhajítás, térdelés, az imádságot kísérő mozdulat még nem veszített jelentőségéből.”¹³ Az ünnepeket a *II. helvét hitvallás* rendelkezései szerint tartották meg.

Az ige került a liturgia középpontjába – s ez a puritanizmusban a teljes Szentírás hirdetését jelentette: evangéliumhirdetést a Szentírás bármely része alapján. A perikóparend mindenféle formáját elvetették. Ugyancsak elítélték az imaformulák ismételtetését, a könyvből való imádkozást, valamint a Miatyánk imádságok utáni ismétlődését. A kor gazdag imairodalma nem istentiszteleti használatra, hanem sokkal inkább az imádság módjának és tartalmának megtanulására szolgált. Az éneklésben is korszakváltás következett. A liturgikus énekek eltűntek az istentiszteleti használatból, helyette anyanyelven, „értelemmel való” éneklést vezettek be.

Az úrvacsorai szertartás és annak megújítása központi kérdés volt a puritanizmus számára. Még a Milotai-féle agenda sem volt elég „puritán”.¹⁴

Így készült el Tolnai Dali János és Medgyesi Pál úrvacsorai agendája: *Liturgia Sacrae Conae, azaz úrvacsorájának kiosztásában való rend és cselekedet, melyben megegyezhetnek a Tiszáninnen levő szent társaságbeli tanítók, legnagyobb részént, és ilyen formán közönséges megegyezett végzésből Sáropataki közönséges gyűlésekben ápr 10 1658.*

Legfontosabb ismérveit Kormos László a következőkben foglalja össze:¹⁵

1. Közgyónás és a végső hálaadás után elmarad az Úri ima.
2. A kérdésekre adott válasz után következik a hitvallás, a szószéki aktus részeként, ellentétben a többi agendával, melyek úrasztala körüli cselekményként helyezik el a hitvallástételt.
3. Az úrasztala körüli szolgálat pontosan követi Jézus Krisztus végső vacsorájának menetét, s a szereztetési igék mondásával egyidejűleg folyik a szent jegyek kiosztása.
4. A kenyér és pohár vételekor külön hálaadó imádság volt.
5. Az imák szabadabbak, kötetlenebbek voltak, a szokott imaformulán kívül több imát közölt, melyek közül szabadon választhatott a liturgus.

A puritanizmus – egyszerűbb, „tisztább” formában ugyan, de – gyakoribb úrvacsorázást ajánlott.¹⁶

Elgondolkodtatóan jellemző Apáczai Csere János leírása a puritán úrvacsoráról: „A Krisztusban hívők tápláltatásának szent jegye. Nem szükség, hogy Krisztus az

¹³ Uo. 376. o.

¹⁴ Nem tudták elfogadni pl. a *Milotai agendában* még szereplő *prima elevatiót*. Medgyesi Pál Milotai agendáját „bibliátlanok” tartotta.

¹⁵ KORMOS 1978, 377. o.

¹⁶ Debrecenben 1642-ben a városi tanács határozata szerint a lelkészek szombaton is kötelesek istentiszteletet tartani s a „Szent Vacsorát egymás közt felváltva kiszolgáltatni”.

ő teste szerint ott legyen, hanem csak, hogy a vélek való élésre nézve változzanak el és a Krisztus is csak lelkipéppen legyen jelen, s mégpedig csak azoknak, akik hit által végzik.¹⁷

Szenci Molnár Albert maga is fontos szerepet játszott a puritán református liturgia kialakításában. Munkássága az egységes liturgia kialakítása felé mutatott, s célul tűzte maga elé az istentisztelet és a hétköznapi élet, a gyülekezeti és a családi istentisztelet összetartozását. Agendája 1612-ben jelent meg *Egyházi ceremóniáknak formái* címmel. A mű három része: útmutatások a házi istentisztelethez; az egyházi könyörgés formái (négy változatban – azaz négy istentiszteleti forma);¹⁸ keresztségség és úrvacsora kiszolgáltatásának módja, házassági összeadás formája, a betegvigasztalás rendtartása. Az agenda végén a debreceni egyházközség vasárnapi imádságai találhatóak.

A 17. században megjelent egy olyan irányvonal, amely megpróbálta összehozni a különböző teológiai és kegyességi álláspontokat. Ilyen munka volt Paksi Györgyé is, aki az irénikus mozgalmat (Samarjai János), a református ortodoxiát és a puritán vonalat próbálta ötvözni. Agendája 1643-ban jelent meg: *A sakramentumok kiszolgáltatásának, a házasok és bírák megesketésének és az bűnből való megtérteknek bizonyos módja és rendi, mely mellé adatnak reggeli és estvéli szokott könyörgések is az ekklézsiák közönséges hasznára.*

Komáromi Csipkés György is szerkesztett agendát, ennek azonban egyetlen példánya sem maradt fenn.¹⁹ Egy Debrecenben fellelhető kéziratos agenda azonban a tudományos kutatás korábban hiányjelentéssel lezárult fejezetét újra megnyitotta.²⁰ Töredékek és kézírásos másolatok nyomán kiderült, hogy az anyagokat debreceni diákok²¹ másolták, akik egy, a 17. század közepén közhasználatban levő agenda tradíciójára építettek. Tóth Ferenc 1810-es győri *Liturgikájában*²² utal is egy nagyobb hatású műre, amelyet a következő században is használtak: „...Debrecenben egyvalaki 1653-ban készített bizonyos liturgiai formulákat, melyeket még ma is nagy részint szoktak az ekklézsiákban mondani.”

¹⁷ APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopaedia*. XXIV. Utrecht, 1653–1655.

¹⁸ Vasárnapi főistentisztelet, katekizmusi, könyörgéses és prédikációs istentiszteleti rendtartás.

¹⁹ Utal rá ZOVÁNYI 1977.

²⁰ A kutatásnak új lendületet adott a Sárospataki Nagykönyvtár Kézirattárában található három kéziratos agenda: Az egyiket Csúzi Cseh Jakab egyik könyvével egybekötve találták, ez egy 17. századi (esetleg 1682? körülre datálható) esketési agendarészlet. A másik az imént említett töredékek egy teljes példánya, ugyancsak Sárospatakon került elő. (Martonfalvi Tóth György: *Ars Concionandi Amesiana* című művével egybekötve). Keletkezési idejét Hörcsik Richárd 1666-ra teszi. A harmadik, Sárospatakon talált kéziratos agenda a két előzővel tartalmilag megegyezik, de semmiféle adatot nem tartalmaz. Bizonyos – már a másolás korára utaló javítást (pl. katolikus jellegű részek kihagyása) azonban találunk.

²¹ Mányoki János és Ladányi István.

²² TÓTH 1810.

Debrecenben meg is találtak egy, a címlap tanúsága szerint Komáromi Csipkés Györgynek tulajdonított agendát. Erről kiderül, hogy szintén kézi másolású, s nem Komáromi Csipkés Györgytől való. A szöveg megegyezik a Sárospataki agendákkal, s így, néhány kiegészítő adattal együtt szinte nyilvánvalóvá válik, hogy Komáromi Csipkés György valóban készített agendát (valószínűleg nem az 1677-es zsinaton kaphatott erre megbízást), ez azonban csak kéziratban és nem nyomtatásban jelent meg – minden valószínűség szerint 1653-ban.

Jelentős volt a református liturgiátörténet szempontjából a 17. század második felében Kolozsvárott megjelent agenda, a *Liturgia Claudiopolitana*. Fekete Csaba jóvoltából kíséző tanulmánnyal együtt hozzáférhető az anyag a mai kutató számára is.²³ Az agenda teljes istentiszteleti rendet kínál, ezért elődjeihez képest teljesebb információt ad kora liturgikus életéről. Az anyag közreadója utal arra, hogy abban a korban, ahol különös hangsúlyt kapott a tiszta tanítás, a szertartás egészét és a többi elemet fokozatosan elhanyagolták. Háttérbe szorult az úrvacsora rendszeres ünneplése is, amiért Kálvin annyit küzdött Genfben.

Elindult és folytatódott az a folyamat, amelyben a református egyház sok kincsét veszítette el. Az istentisztelet egyszerűsödésének folyamata nem rendet teremtett és tisztított csupán, hanem bizonyos fokig elszegényedést is okozott. Az *Öreg Graduál*ban (1636) még az istentisztelet része volt a bűnvallás – az Introitus részét képező dialógusokban. Az 1806–1813-ban Debrecenben kiadott énekeskönyvben még vannak litániák és felelgetős imák. A század második felére alig használják ezeket, a Benedek-féle énekeskönyvből ezek már teljesen kimaradtak.²⁴

A 18. század

A 18. század jelentős istentiszteleti dokumentuma a reformátusság számára Kármán József agendája: *Agenda avagy a' Helvetziai Vallástétel szerént reformált Magyar Országgi Ekklesiákban való Szent Sákramentumok ki-szolgáltatásának, és egyéb meg-szokott Vallásbéli Tzeremóniáknak és Közönséges Isteni'tiszteleteknek Módjja, Posony.*

Az agenda készítésének és a korabeli megbeszéléseknek, vitáknak háttérében egyértelműen megfigyelhető a református istentisztelet egységesítésére való törekvés. Ez az egység azonban még sem egyházzervezetileg, sem liturgiai szempontból nem jött létre.

Az ige és a sákramentum egyértelműen elvált egymástól. Pásztor János felhívja a figyelmet arra, hogy a korábbi agendákban megjelenő „cselekedet” szó valójában csak a címekben maradt meg, s a liturgia cselekmény jellege egyre inkább háttérbe szorult.²⁵

²³ *Liturgia Claudiopolitana. A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján.* FEKETE 2005.

²⁴ Vö. PÁSZTOR 2008, 164. o.

²⁵ PÁSZTOR 2008, 175. o.

Sárospatakon 1814-ben látott napvilágot a következő református istentiszteleti rendtartás: *Liturgia, vagy a közönséges istentiszteletnek és az arra tartozó némelly szent rendtartásoknak és foglalatosságoknak módja és formája* címmel. Ennek előszava igen sok fontos adatot tartalmaz a magyar református liturgiátörténet szempontjából:

„Előbeszéd

Már nagy ideje annak, hogy a' magok szent Vallásának tisztaságát és szép rendét szerető Magyar Reformátusok, szomorúan kéntelenek azt tapasztalni, hogy haszintén ők a' magok Hitbéli Tudományaikra nézve, a' Helvétziai Vallástételt mindnyájan egyaránt bevették, és követik is; de még is a' Vallásbéli külső Rendtartások tsaknem annyiféleképen gyakoroltatnak, a' mennyi Gyülekezetek találhatnak. Mellynek kiváltképen az az oka, hogy jóllehet a' bódog Reformáziótól fogva, sok ilyen forma *Liturgiák* készítettettek is, és ki is vagnak nyomtatattva; de azok közül tsak egy is, a' mennyire tudhatjuk, közönségesen minden Magyar Reformáta Ekklesiákban bé nem vétettetett. Azomban a' régiebbek ezek közül már nagyon meg is ritkúltanak, az újabbak pedig, nem közmegegyezésből készítettven, tsak némelly magános személyeknek hasznokra szolgáltnak. A' honnan a' Budán 1791-ben, Királyi Kegyelmes engedelem mellett tartatott Nemzeti Reformáta Zsinat tett is némelly Rendeléseket az eránt, hogy egy ilyen közönséges, és minden Magyar Reformáta Ekklesiáktól bévetetendő *Liturgia* készíttessen, melly osztán hasonló Nemzeti Zsinatban meg is erősíttessen. De ez még mind ez ideig is meg nem eshetvén, hogy addig is, míg ez elkészülhetne, Ekklesiáink ezen Vallásbéli Szent Rendtartásoknak gyakorlásában egymástól annyira ne különbözzenek, jónak látta Szuperintendentziánk, hogy a' Dunamellyéki Hitünk' Sorsosainak példája szerént ez is magának egy illetvén *Liturgiát* készíttessen, hogy legalább azon egy Szuperintendentziában az e'beli sz. foglalatosságok, minden külföldi Protestáns Ekklesiáinknak példájok szerént egyformán gyakoroltatának.

Ilyen tzállal szedetett tehát öszve, ezen mi Tiszán-innen lévő Reformáta Szuperintendentziánkban, ez az új *Liturgia*, és közönséges Consistoriumaiban többször is felolvastatván, helyben is hagyattatott. Hogy pedig, kivált a' szent Keresztség, és az Úri szent Vatsora' kiszolgáltatásának több formáji is fordúlnak ebben elő; annak oka részszerént az, hogy az e'féle szent, és kiváltképen gyakrabban előforduló Munkáknak szüntelen való egyformasága a' Gyülekezetekben únalmat ne okozzon; részszerént pedig, hogy az időknak alkalmasabb vagy alkalmatlanabb vóltokhoz képest most hosszabb, majd rövidebb formákkal lehessen élni.

Költ ezen Tiszán-innen lévő Helvétziai Vallástételt tartó Szuperintendentziának Ongánn 1811-dik esztendőben, Pünkösd Havának első és második napjain volt Consistoriumában; és közelébb, ezen folyó 1814-dik esztendőben, ugyan Pünkösd Havának 8-dik és 9-dik napjain, tartatott Közgyűlésében megújított Rendeléséből.”

A 19. század

1832-ben még egyszer megjelent az 1814-es agenda Sárospatakon: *Liturgia vagy a' közönséges Isteniszteleteknek és az arra tartozó némely szent rendtartásoknak és foglalatosságoknak módja és rendje. Készítetett a' Tiszán innen élő Helv. Vallástételt követő Evangelica Ekleziák Szuperindendentziájának számára S.PATAKON, nyomtattatott Nádaskay András által, 1832.*

1881-ben ült össze az alkotmányozó zsinat, amely létrehozta a Magyarországi Református Egyházat. A zsinat a liturgia kérdéseivel nem foglalkozott. Csak a századfordulót követően, 1901-ben történt döntő lépés, amely előremutatott: megalakult az Egyetemes Konvent Liturgiai Előkészítő Bizottsága. A bizottság feladata volt, hogy felmérje és összegyűjtse azokat a gyakorlatokat, amelyek szerte az országban ismertek voltak. A felmérés eredménye a későbbiekben a liturgikai kutatások egyik alapforrásává vált.

A 20. század elején történt evangélikus felméréshez hasonlóan a református körképből is kiderült, hogy egy egyházon belül milyen jelentős az istentiszteleti gyakorlatban az eltérés. Függetlenül az elsősorban a területektől, de területeken belül az adott lelkész vagy gyülekezet irányultságától is.

Sajnálatos módon a közös vonás a legtöbb istentiszteleti formában az volt, hogy az általános vasárnapi istentisztelet úrvacsora nélkül zajlott. Az úrvacsorai liturgia gyakorlata amúgy is nagy eltérést mutatott.

A 20. század első harmada

A 20. század első harmadának újreformátori mozgalmak indirekt módon megjelennek a református istentiszteleti teológia és gyakorlat világában is.

„Egységes a rendről 1927 óta beszélhetünk. Ez tükrözi a kiegyezés, millennium, s az első világháborús katasztrófa egyházi-teológiai irányzatait. Fekete Csaba szerint Ravasz László esztétikai törekvéseinek nem volt fogantatója, de tekintélye miatt Heidelberg (Pfalz, egykor ökumenikus) istentiszteleti örökségét jellemző vonások megmaradtak.”²⁶ Ravasz László gondolkodásmódja másként közelítette meg az istentisztelet lényegét, mint általában a 20. század első harmadának református teológusai. Ravasz szerint már nem a kultuszt művelő ember az istentisztelet alapja,²⁷ hiszen az istentiszteleten Krisztus áldozata zajlik, s a Krisztusban adott váltság ünnepélyes és közös átélése.

A magyar reformátusságban alig volt érezhető a 20. század első harmadának Európa-szerte zajló liturgikus reformmozgalmainak hatása.

²⁶ FEKETE 2004.

²⁷ PÁSZTOR 2008, 189. o.

Az *Agenda*,²⁸ *Istentiszteleti rendtartás*²⁹ s erdélyi változata egyidejű.³⁰ Javítása helyett 1951-től a szolgálat teológiája jegyében készült más rend, megjelent 1985-ben.³¹ Kevés helyen vezették be. Ahol bevezették, ott is többnyire csak egyes elemei használatosak.

1997-ben Erdély – Kálvinra hivatkozva – saját rendjét szerette volna általánosan bevezetni. A reformátortól ebben a rendben azonban csak a bűnvallás való, más alig.³²

A liturgia megújítása a század közepén lekerült a napirendről. Az 1948-as énekeskönyv készülete nem kapcsolódott össze istentiszteleti gazdagodással, liturgikus próbálkozásokkal.³³

A magyar református istentisztelet az ezredfordulón

A magyar református istentiszteleti élet az ezredfordulón jelentősen változóban van. Részben a sokféleség, részben az identitáskeresés jellemzi. A református istentisztelet jelenéért és jövőjéért aggódó hang is megszólal. Fekete Csaba, a Debreceni Református Nagykönyvtár tudományos főmunkatársa az *Evangelikus Életben* megjelent, az egyházak istentiszteleti életét bemutató sorozatban így vall a jelenlegi helyzetről:³⁴

„A hazai reformátusság istentiszteletét együtt határozza meg a hatályos szertartási rend, a szokás és a kegyességi irányzat. A középpontban a prédikáció áll, ezért a prédikátor szereplése az elsődleges, minden egyéb pedig esetleges. A szertartás egysége az óprotestáns örökség eltűnésével felbomlott: a perikóparend és a lectio continua helyett a szabad textusválasztás a jellemző. Sok lelkész a bibliaolvasó kalauz alapján határozza meg a prédikáció alapigéjét.

²⁸ *Agenda. A Magyar Református Egyház liturgiás könyve.* Szerk. Ravasz László. Budapest, 1927. (Református Egyházi Könyvtár. Soron kívüli szám.)

²⁹ *Istentiszteleti rendtartás a Magyar Református Egyház számára.* Megállapította az Országos Zsinat 1929. évi 550. számú határozatával. Összeáll. Ravasz László. Budapest, 1930. (Református Egyházi Könyvtár, XVI., rendkívüli kötet.)

³⁰ *A mi istentiszteletünk. Az Erdélyi Református Egyház agendáskönyve.* Szerk. Makkai Sándor. Cluj-Kolozsvár, 1929. (Erdélyi Református Egyházi Könyvtár X.)

³¹ *Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára.* Megállapította a VIII. Budapesti Zsinat 1985. április 17-én megnyílt 5. ülészakának 17. sz. határozatával. Összeáll. Bartha Tibor. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1985. – Alternatív rendeket nem tartalmaz, eklektikus, részben hagyományos és ellentmondásos.

³² *A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása.* Összeáll. A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága Csiha Kálmán elnöklete alatt. A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának kiadása, [Budapest,] 1998. – Voltaképpen a Makkai-féle agenda, némi alakítással; újításnak a liturgikus csönd beiktatását tekinti; leszűkíti a 19–20. század hagyományára.

³³ Vö. FEKETE 2008, 71. o.

³⁴ FEKETE 2004.

A református egyházban megkülönböztetünk homíliás, sákramentumos és szimbolikus (avatás, temetés, esketés) istentiszteletet. Sokáig tartottak úgynevezett könyörgésszerű szertartásokat is, illetve a 20. században elterjedtek a zenei betétekkel tarkított vallásos estélyek.

A gyülekezet általában néhány versnyi éneket énekel szertartásonként. Manapság egyre kevesebb zsoltár csendül fel az istentiszteleteken, a hívek ma már ritkán énekelnek gyülekező vagy az üdvtörténeti ünnepekhez kapcsolt énekeket, illetve kezd kiveszni annak a szokása, hogy a hívek a lelkész után mondják az imádságot – igaz, az áment és a hitvallást ma már szinte mindenütt együtt mondják vele. Néhol előfordul, hogy a helyi tanító, lelkész által írt ének is elhangzik az istentiszteleten, ám a leányok úrvacsorai éneke és a gyermekek introitusa teljesen eltűnt.

1985 óta a gyülekezet a prédikációra énekverssel felel. Az énekválasztásra azonban kevésbé jellemző a tudatosság: a kántorok és a lelkészek nem a liturgikus szempontokat figyelembe véve, hanem annak alapján döntenek, hogy a hívek mely énekeket ismerik. Hajdan gyűlölték az orgonát, ma már nem akarnak és nem tudnak nélküle énekelni, még akkor sem, ha gyenge a kíséret. Angolszász ébredési énekek „fordítmányai”, gitáros ifjúsági énekek, gyermekműsorok, köszöntések, terjengős bejelentések, hirdetések állnak alá a liturgiát. Sokan nem reformátusnak vélik az énekelte istentiszteleti elemeket, az óprotestáns rendet. Teológiai alapelveket hangoztató lelkészek liturgizmusnak bélyegeznek mindent, ami nem szokásos és „gyülekezetszerű”. Mindez azt jelzi: a liturgikus érzék elsatnyult.”

Pásztor János fontosnak tartja a második világháború utáni megújulási kísérletek sorát. Ravasz László, Makkai Sándor és Czeglédy Sándor személye kiemelkedő volt az istentiszteleti gondolkodás formálásában. Az istentisztelet majdani megújítása felé vezető úton egyszerre mondható jelentősnek az énekléssel és énekeskönyvvel kapcsolatos munkák és kísérletek sora, valamint a gyakorlati teológiával való tevékenykedés a lelkészi munkacsoportokban.

A folyamatos munka már a hatvanas évek közepén kezdődött, s egyre intenzívebbé vált a hetvenes években. 1982-ben tizenöt munkacsoport foglalkozott a Doctorok Collegiuma keretén belül az istentisztelet kérdésével. Az új istentiszteleti rendtartás 1985-ben látott napvilágot.

Az új agenda egyszerre jelentett áttörést, hiszen egységes rendet kínált, régi elemeket visszaemelt, ugyanakkor pedig nagy vitákat és ellenkezést váltott ki. Nem véletlenül írt Pásztor János az 1985-ös agendáskönyvről ilyen címmel a *Magyar Egyházzene* folyóiratba: *Az istentiszteleti rendtartás létrejötte és bukása.*³⁵

---

³⁵ PÁSZTOR 1995.

Az Egyetemes Zsinat egységtörekvése

A református egyház ma az új egységtörekvés (egyetemes konvent létrejötte) nyomán ismét intenzíven foglalkozik az istentisztelet ügyével. E foglalatosság célját Fekete Csaba idevágó tanulmányának zárómondatában így summázza: „Legyen liturgiánk.”³⁶

Az elképzelések első konkrét körvonalait a *Confessio* című szaklap *Egységes Református Egyház* alcímet viselő különszáma tárja az érdeklődők elé. Az anyag részletes diagnózist ad a jelen helyzetről s a református liturgia kiüresedésének történeti okairól. További erőssége, hogy a jelen állapotok kritikus vizsgálata, objektív felmérése mellé Szűcs Ferenc tollából nagyszerű dogmatikai alapvetést közöl.³⁷ Ez lehet az igazi alapja a későbbi aprólékos liturgiakészítő, -újító munkálatoknak. Az elemzés és az alapvetés mellé pedig konkrét javaslatok is születtek a református istentisztelet vasárnap délelőtti rendjére vonatkozóan.³⁸

Nem formai változtatásra törekszik tehát a magyar református egyház szakértő csoportja, hanem tartalmi mélyítésre, a saját hang megtalálására, a régi kincsek felfedezésére és az új értékek beépítésére.³⁹

A Generális Konvent Liturgiai Bizottsága az istentiszteletet az egyház életének központi eseményeként fogja fel, amelynek két fókusza van: az igehirdetés és a sákramentum. Az istentisztelet beletagozódik a mennyei liturgiába. Az istentisztelet nem csupán szó, hanem mindig cselekvés. A szó és a cselekvés együtt volt az ige. Az istentisztelet Istennek és népének találkozása, látható, tapasztalható közössége. Az egyház bele kell hogy kapcsolódjon Jézus Krisztus istentiszteletébe, megélve, megtapasztalva a benne megvalósuló közösséget. Ez feltételezi a gyülekezet tevékeny istentiszteleti részvételét, a hitvallás felcsendülését, az adakozást.

A bizottság fontosnak tartja a jövő formálása szempontjából, hogy az egyház újra foglalkozzon az egyházi év jelentőségével, a prédikáció és az istentisztelet viszonyával, a gyülekezeti imádságok istentiszteleti funkciójával, az egyházzene istentiszteleti szerepével.

Ajánlott irodalom

ÁGOSTON István: *A magyarországi puritanizmus gyökerei*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.

BARTHA TIBOR (szerk.): *Studia Et Acta Ecclesiastica 3. Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*. Budapest, 1973.

BARTALUS István: *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században*. Pest, 1869.

³⁶ FEKETE 2008, 72. o.

³⁷ SZÜCS 2008.

³⁸ Néhány javaslat a vasárnap délelőtti istentisztelet rendjére. *Confessio*, 2008/2. 83–88. o.

³⁹ Vö. az eddig elkészült és a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága által megtárgyalt teológiai alapelvek a készülő példatárhoz, istentiszteletünk megújulásához.

- BENCZÚR Vilmos: *A magyar ágostai hitvallású evangélikus egyház istentiszteleti élete*. Kosice (Kassa), 1935.
- BENEDEK Sándor: *A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja*. Rotenturm–Pinka, 1971.
- BORSA Gedeon: *Kísérő tanulmány Huszár Gál „A keresztyéni gyülekezetekben való Isteni dicséret” és Kálmáncsehi Márton „Reggeli éneklések” c. műveinek faksimile kiadásához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. /Bibliotheca Hungarica Antiqua XII./
- BORSA Gedeon: *Das Gesangbuch von Huszár Gál (1560)*. In: *Studia Musicologia 18*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 259–283. o.
- BOTTA István: *Dévai Mátyás, a Magyar Luther*. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 1990.
- BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- BOTTA István: *Mélius Péter ifjúsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- BOTTA István: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- BUCSAY Mihály: *Istentiszteleti megújulás a magyar reformációban*. *Theologiai Szemle*, XVII. (1974) 322–331. o.
- BUCSAY, Mihály: *Das Nebeneinander der Konfessionen und das Streben nach christlicher Einheit in Ungarn von der Reformationszeit bis zur Gegenwart. Sonderdruck aus dem Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Wien, 1975.
- BUCSAY, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*. Verlag Hermann Böhlhaus, Graz, 1977. /Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart/
- CZEGLEDI Sándor: *Liturgika*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1998.
- CZEGLEDI Sándor: *Méliusz agendája és himnológiai tevékenysége*. In: Bartha Tibor (szerk.): *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1967. 355–394. o.
- CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Egyházi zeneélet*. In: Bárdos Kornél: *Magyarország zenei története*. 2. köt. Akadémia Kiadó, Budapest, 1990. 186–189. o.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Huszár Gál énekeskönyvének úrvacsorai liturgiája*. *Református Egyház*, 1955. 342–348. o.
- DOBSZAY László: *Magyar zenei történet*. Gondolat Kiadó, Budapest 1984.
- ERDŐ János: *Heltai Gáspár az „igaz keresztyény vallás” prédikátora*. In: Erdő János (szerk.): *Theológiai tanulmányok*. Kolozsvár–Napoca, 1986. 95–309. o.
- FABINY, Tibor: *Geschichte der lutherischen Kirche in Ungarn*. Budapest, 1997.
- FABINY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1984.
- FABÓ András: *Beythe István életrajza*. Pest, 1886.
- FEKETE Csaba: *Liturgiánk és irányzataink*. *Confessio*, 2008/2. 52–59. o.
- FEKETE Károly: *Kálvin és az istentisztelet*. In: *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 140–181. o.
- FEKETE Károly: *A református liturgikák története a XIX–XX században*. *Collegium Doctorum*, II. évf. 1. sz. 2006. augusztus. 174–197. o.

- FEKETE Károly: Református istentiszteletünk hiányai és azok pótlása. *Confessio*, 2008/2. 74–82. o.
- FERENCZI Ilona: A lutheri liturgia hatása a 16–17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban. In: Fabiny Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1984. 82–104. o.
- FRENYÓ Lajos: *Adalékok a szlovenszkői evangélikusok liturgiájának történetéhez*. Rozsnyó, 1937.
- JÁNOSSY Lajos: A 16. század magyar istentiszteleti öröksége. In: *Harc az evangélikus istentiszteletért*. Győr, 1942. 24–34. o.
- JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus gyülekezet sajátos életformái – a XVI. századbeli egyházi rendtartások nyomán*. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1936.
- JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon*. Hornyánszky Viktor R.-T. M. Kir. Udv Könyvnyomda, Budapest, 1932.
- JÁNOSSY Lajos: *A magyar reformáció istentisztelete és énekei*. Győr, 1943.
- KATHONA Géza: A dunántúli és felsődunamelléki protestáns szuperintendenciák liturgikai berendezésének forráselemei a XVI. században. *Theológiai Szemle*, 1941. 216–225. o.
- KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Összeszedte, a latin szövegűeket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte: Kiss Áron. Budapest, 1881.
- HUSZÁR Gál: *A Keresztyéni Gyülekezetben való isteni dicséretes és imádságok Komjátí 1574*. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1986. (Reprint kiadás)
- ITTZÉS Ádám: *A magyar evangélikus liturgia reformja az 1930-as években. Az Egyetemes Liturgiai Bizottság munkája 1926–1936*. Diplomamunka (Evangélikus Hittudományi Egyetem). Kézirat. Budapest–Kecskemét, 2006.
- MAKAY Sándor: *A magyarországi reformáció története 1538-ig*. Budapest, 1938.
- MURÁNYI Róbert Árpád: A lutheri liturgia a Bártfai Gyűjtemény tükrében. *Theológiai Szemle*, XXII. (1979) 230–233. o.
- OLÁH Szabolcs: *Hitélmény és tanközlés. Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat*. Debreceni Egyetem Kossuth Könyvkiadó, Debrecen, 2000.
- PÁSZTOR János: *Liturgiai irányzatok a magyar református egyházban*. Debrecen, 2008.
- PÁSZTOR János: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában*. Komárno, 2002.
- PATAKY László: Beythe István Agendája. In: *Studia Et Acta Ecclesiastica* 3. Budapest, 1973.
- PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Sopron, 1924.
- PETROVICS Soma: *Jelentés és javaslat az istenti tiszteletek egyöntetűsége kérdésében*. Békéscsaba, 1909.
- RAFFAY Sándor: *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez*. Kecskemét, 1933.
- REINERTH, Karl: *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*. Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1979.
- REINERTH, Karl: *Honterusprobleme*. Verlag Oldenburg, München, 1968. /Südstdeutsches Archiv 11./
- ROTH, Erich: *Die Geschichte des Gottesdienstes in Siebenbürger-Sachsen*. V & R, Göttingen, 1954.
- ROTH, Erich: *Die Reformation in Siebenbürgen*. Böhlau, Köln–Graz, 1964.
- SÖRÖS Béla: *A magyar liturgia története*. Budapest, 1904.

- STRÁNER Vilmos: Adventi liturgikus esti istentisztelet. In: *Lelkipásztor*, 1928. 8–10. o.
- SZABADI István: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Kálmáncsehi Sánta Márton Emlékalapítvány, Debrecen, 2007.
- SZEBERÉNYI Andor: *Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme*. Hornyánszky V. nyomdája, Pest, 1869.
- WEBER, Georg u. Renate: *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlung von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*. Böhlau, Köln–Wien, 1985./Siebenbüregerische Archiv 19. Folge 3./
- ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Genius Verlag, Budapest, 1920.
- ZSILINSZKY Mihály: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*. Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, Budapest, 1889.
- ZSILINSZKY Mihály: Visszapillantás a hazai ev. egyháznak XVI. századbéli zsinataira. *Theológiai Szaklap*, XIII. (1915) 204–232. o.

| 5 |

Ökumenikus áttekintés

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

A RÓMAI KATOLIKUS ISTENTISZTELET

A REFORMÁTUS ISTENTISZTELET

AZ EVANGÉLIKUS ISTENTISZTELET

AZ ORTODOX EGYHÁZ ÉS A KELETI JELLEGŰ EGYHÁZAK

AZ ANGLIKÁN ÉS PÜSPÖKI (EPISZKOPÁLIS) EGYHÁZ ISTENTISZTELETI ÉLETE

A SZABADEGYHÁZAK (KISEGYHÁZAK) ISTENTISZTELETI ÉLETE

A keresztlők tradíciója

A puritán tradíció

A quaker tradíció

A metodista tradíció

A határvidéki (frontier) tradíció

A pünkösdi mozgalmak tradíciója

A LIMA-LITURGIA

ÖKUMENIKUS ISTENTISZTELET

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

Ez a fejezet sem az egyes egyházak istentiszteleti életének történeti vonatkozásait, sem pedig az istentiszteleti rend részleteit nem hivatott bemutatni. A cél az, hogy összefoglaló általánosságban megismerjük az egyes felekezetek liturgiához való *hozzáállását* és az ezen a területen jellemző *gondolkodását*, valamint azt, hová kerülnek az istentisztelet *teológiai súlypontjai*. További fejezetekben található az egyes felekezetek istentiszteletének néhány történeti vonatkozása, bizonyos istentiszteleti rendek és variánsok felépítése.

A liturgikus mozgalmak és az ökumenikus mozgalom kölcsönhatásban voltak, vannak egymással. Az egyházak közeledése felkeltette az érdeklődést egymás istentiszteleti élete iránt is. A liturgikus mozgalmak identitást kereső és megfogalmazó, régi értékeket kutató és újakat felfedező folyamata megtermékenyítette az egyházi egységtörekvéseket, és új szempontokat hozott az ökumenikus munkába.

A különbözőség hozzátartozik az élethez. A szétszakadozottság, a töredezettség az Istentől való elszakadás, a bűn következménye. A változatosság lehet áldás is. Az egyház mai feladata és küldetése, hogy a szakadást, a töredezettséget felszámolva a feleket egymáshoz közelítse, rácsodálkozzon arra, ami a szakadások ellenére közös, keresse az összekötő hidakat, és építse az egymás felé vezető utakat.

A különbségek karaktere tehát a döntő, hogy azok elválasztanak vagy gazdagítanak-e. A kérdés adott: hogyan ismerhetjük fel egyáltalán azt, ami összeköt? Csak úgy, ha alaposan tájékozódva, szakszerű információkra szert téve megismerjük egymást. Fontos e megismerésben az emocionális vonatkozás is, de ez igen sok veszélyt rejt magában – ahogy erre történelmi példák is utalnak. Ennél lényesebb az adatok és tények megismerése, objektív felmérése. Ezért jelen fejezetünkben a szokottnál is több olyan anyagot tárgyalunk – vagy utalunk rájuk –, amelyek az adott felekezetek szakértőitől valók.

Ahhoz, hogy az összekötő vonásokat értékeljük, döntően fontos, hogy az egyezéseket és a különbségeket kimondjuk, nevén nevezzük. Ezek elhallgatása nem mozditja elő az ökumenikus liturgikus élet folyamatát. Ha azonban tudatosan „leltárba vesszük” a hasonlóságokat, fellistázzuk azt, ami közös, akkor rá fogunk jönni, hogy több minden köt össze, mint ami elválaszt. Ebben az esetben már a különbözőségek

kimondása is afelé vezet, hogy el tudjuk fogadni egymást, s tiszteljük a másik eltérő vonásait és gyakorlatát. A közös pontok felismerése után már segítő lehet az eltérések nyomán annak megállapítása is, mi nem és miért nem vállalható a testvérfelekezet elméletéből vagy gyakorlatából.

Az ökumenikus liturgika és az ökumenikus liturgiai gyakorlat segíthet az egyházaknak a világ felé megnyilvánuló közös bizonyágtételében.

A keresztény liturgia lényege szerint egyetemes (*katholikosz*) – ez azonban nem jelent uniformizmust. Ha megpróbálunk az egyes keresztény egyházak liturgiájában egyezéseket és eltéréseket keresni, az első élményünk, hogy az előző fejezetben jelzett „ötösfogat” valamilyen formában megjelenik. Különböző súllyal, különböző árnyalatokkal, de jelen van a *Communio*, a *Praedicatio*, a *Credo*, az *Oratio* és az *Adoratio*.

Az első, ami feltűnik, természetesen a forma, a külső megjelenés. Az ökumenikus liturgika magától értetődően foglalkozik ezzel. Izgalmasabb azonban – s éppen ezért erre sokkal nagyobb súlyt helyez – a belső tartalom, annak árnyalatai: összecsengései és különbözőségei.

Külső szemlélő számára valóban egyszerűen leírhatók az egyes felekezetek istentiszteletei: az ortodox – a pompás; a római katolikus – a díszes; a református – a puritán; az evangélikus – az ünnepélyesen egyszerű; a szabadegyházaké – az oldott, spontán.

Ennél azonban sokkal többről van szó. A formai különbségekben megtalálhatjuk az egymást gazdagító, különböző kincseket felvonultató sokszínűséget. Tartalmi kérdésekben azonban elgondolkodtat az a hangsúlyeltolódás, amely nem csupán árnyalati különbségeket mutat, hanem döntő teológiai eltéréseket is. Ezek az eltérések nem egy esetben lényegiek, néha azonban csak a megközelítés másságából adódnak.¹

Az ökumenikus alapelv figyelembevétele (azt kell keresni, ami közös, ami összeköt) nem jelenti azt, hogy elmoszuk a tanításbeli különbségeket. Éppen az egyes részegyházak identitásának megtalálása és komolyan vétele segíti a mély ökumené kialakulását és létezését.

Komolyan kell venni azonban az eltéréseket, sőt az ellentéteket. Ezeket sem könnyű kompromisszumokkal, sem látszattmegoldásokkal feloldani nem szabad. Az eltérések és az ellentétek részben arra indítanak, hogy tisztázzuk a vitás kérdéseket, másrészt pedig arra, hogy komolyan vegyük a bűn következményét, a szétszakadozottságot, és vágyjunk arra az egységre, amiért Krisztus imádkozott; a teljes egységre, amely hitünk szerint majd az örök liturgiában, az Isten országában valósul meg.

Ezért szükséges tisztáznunk önmagunk identitását, és megismernünk a másik életét, tanítását, gyakorlatát. Ehhez természetesen szükség van az illető egyház önvallomására, ugyanakkor a külső szemlélő objektivitásra törekvő, becstületes vizsgálódására is. Ez utóbbit próbáljuk az alábbiakban megtenni.

¹ Jól ábrázolja ezt éppen a szentségekről szóló tanítás és az ahhoz kapcsolódó liturgiai gyakorlat. Más a megközelítés: a szentség fogalmának meghatározása. Lényeges a *real praesentia* kérdése és a szerzési igék használatának mikéntje, például a transzsubstantiációval kapcsolatos kérdések.

A RÓMAI KATOLIKUS ISTENTISZTELET

A római katolikus egyház liturgiája a kétezer éves keresztény történelem jegyeit hordozza magán. Mégis jelenlegi formájának és tartalmának vizsgálatakor a II. vatikánum *Liturgikus konstitúcióját*² kell komolyan tanulmányoznunk. A *Sacrosanctum concilium* kezdetű konstitúció gyökeres változást hozott a római egyházban a korábbi gyakorlathoz képest. Több mint négy évtized távlatából ma újraértékelik a zsinat hatását és annak liturgikus következményeit. Bár a vélemények igen sokszínűek, az egyértelmű, hogy fordulat történt a zsinat liturgikus irata nyomán. Klemens Richter neves német liturgiateológus *Mi mindent jelez a liturgikus konstitúció?* című tanulmányában³ a következőket írja.

„Hatvan évnél jóval idősebbnek kellett lennie valakinek, hogy fel tudja fogni, mi mindent fejezett ki a XXIII. János pápa által kívánatosnak tartott egyházi megújulás szempontjából ez a zsinati konstitúció. Prózaiban fogalmazva: »a Szent Liturgiáról szóló konstitúciót (latinul *Sacrosanctum Concilium*, a továbbiakban SC), a II. Vatikáni Zsinat első dokumentumát 1963. december 4-én meggyőző többséggel, 2147 igen szavazattal fogadták el, 4 nem szavazat ellenében. Hét fejezetével (130 pontjával) és függelékével ez a dokumentum – amelyet a Trentói Zsinat záróülése után éppen négyszáz évvel fogadtak el – úgy tekinthető, mint ami új korszak kezdete a liturgia történetében.«

Elgondolkodtató, mennyire rímel egymásra az úgynevezett torgauai formula (amit Luther a torgauai várkapolna felszentelésekor mondott) és a II. vatikáni zsinat liturgiameghatározása:

Luther torgauai beszéde: „Urunk maga szóljon hozzánk szent igéje által, és mi is szóljunk hozzá imádságban és dicsőítő énekben.”

Sacrosanctum concilium 33.: „A liturgiában ugyanis Isten szól a népéhez; benne ma is Krisztus hirdeti az evangéliumot, a nép pedig énekkel és imádsággal felel Istennek.”

Emil J. Lengeling münsteri katolikus liturgikus teológus szerint ezzel az irattal a liturgiában elérkezett a középkor vége. „A konstitúció nemcsak befejezi a Trentó utáni korszakot, hanem céljaiban kapcsolódik is sok mindenhez, ami akkor vagy még korábban vészett el, amikor az egyház a germán világba lépett. A zsinat nem csupán arra törekszik, hogy feloldja a Trentó utáni megmerevedettséget; a reformnak

---

² Sacrosanctum Concilium.

³ RICHTER 2003, 98–113. o.

bátran ki kell terjednie mindarra, amit sokféle történelmi (kulturális és politikai) okból már jóval korábban elmulasztottak a nyugati egyház világában.⁷⁴

Klemens Richter tíz pontban foglalja össze a zsinat által indukált döntő változást az egyház liturgikus életében:

„1. A liturgia többé nem fogható fel egyoldalúan *cultus debitusként* (kötelező kultuszként); a liturgia mindenekelőtt Isten cselekvése az ember megszentelése céljából (az istentisztelet mint Isten szolgálata), s csupán az Istentől megszentelt ember erre adott válaszként dicséret, hálaadás, kérés és bűnbánat. Istennek és embernek ez a dialógusa (*katabaszisz* és *anabaszisz*) hatékony, érzékelhető jelek formájában történik Krisztus mint közvetítő által a Szentlélekben (vö. SC 7).

2. A liturgia minden egyházi élet „csúcsa és forrása” (SC 10; vö. LG 11); a liturgia szent cselekmény, »hatékonyágát nem is éri el az egyháznak semmi más cselekedete, sem rangban, sem mértékben« (SC 7). A tanúsággal és a szolgálattal együtt a liturgia a keresztyén közösség három alapfunkciója közé tartozik, amelyek kölcsönösen áthatják egymást, és itt a hit ünneplését központi szerep illeti meg a hit melletti tanúságtételen és a hit cselekedetein kívül.

3. Krisztusban láthatóvá vált köztünk Isten misztériuma, amely folytatódik a közösségben, amely ezáltal maga is misztérium, és „cselekszi” is ezt a misztériumot szóban és szentségben, azaz olyan tettekben, amelyek jelek (vö. SC 7). Így a liturgia Krisztus papi működésének folytatása, és ez a papi hivatal megillet mindenkit, aki a keresztség által tagja lett Krisztus testének. Következik ebből, hogy a hívek mindnyájan hordozói a liturgiának (SC 14; 26–29).

4. Annak, hogy a közösség »teljesen, tevékenyen és jellegének megfelelően ünneplessen« (SC 21), az a feltétele, hogy a »szertartások rövidek, áttekinthetőek, a fölösleges ismétlésektől mentesek legyenek, igazodjanak a hívek képességeihez, és ne szoruljanak sok magyarázatra« (SC 34). Következésképpen a nép számára feltétlenül megengedett saját anyanyelvének használata (SC 35; 54; 63).

5. Az egyház legnyilvánvalóbban a liturgia ünneplésében válik láthatóvá. Mivel az egyház »az egység szentsége«, »a liturgikus cselekmények az egyház egész testére tartoznak, azt teszik láthatóvá, és azzal közlik hatásukat« (SC 26). Ezért lehetőség szerint minden liturgikus ünnepet közösségben kell ünnepelni. Minden más elhomályosíthatja Krisztus jelenlétének legfőbb jelét, magát a közösséget (SC 7).

6. Ezekből az elvekből következik az összes liturgikus könyv megújítása, és itt nem kell többé központilag és végsőkig szabályozni a római liturgiát, hanem »teret kell hagyni a népek adottságainak és örökségének« (SC 37–40).

7. A liturgia megújításánál egyrészt meg kell őrizni az »egészséges hagyományt«, másrészt teret kell nyitni a »jogos fejlődés számára« is (SC 23).

8. A Szentírást nagyobb mértékben kell olvasni (mise, zsolozsma), illetve ismét szóhoz kell juttatni (SC 24; 51; 56; 92). Külön be kell vezetni ige-istentiszteleteket Szentírás-olvasással (SC 35).

⁷⁴ LENGELING 1981, 13. k.

9. Hogy ezeket a célokat meg lehessen valósítani, alapos liturgiai képzésre van szükség, elsősorban azok számára, akik felelősek a liturgiáért, de a benne résztvevő összes hívő számára is (vö. SC 14–20; 115; 129).

10. Meg kell változtatni azt, ami »kevésbé felel meg a liturgia benső lényegének«, vagy ami »kevésbé alkalmasnak« bizonyult. Itt tekintetbe kell venni »teológiai, történeti és pasztorális« ismereteket, »a liturgia belső szerkezetének és szellemének törvényeit« és a »közelmúltban történt liturgikus újítások tapasztalatait« (SC 23).⁵

A zsinat liturgikus döntéseinek végrehajtása nem volt sem egységes, sem teljes, így a korábbi egység jelentős sokszínűségere változott, az azonban világos, hogy a II. vatikánium döntő változást hozott, amely minden restauratív törekvés ellenére sem hagyható figyelmen kívül.

Az új *Római misekönyv* általános rendelkezései egyértelműen a húsvéti misztériumot és az annak ünneplésében megjelenő eukharisziát állítják az egyház életének középpontjába:⁵

„Amikor Krisztus Urunk meg akarta ünnepelni a tanítványokkal a húsvéti vacsorát, amelyen testének és vérének áldozatát rendelte, megparancsolta, hogy készítsenek elő egy tágas, étkezésre berendezett emeleti helyiséget (Lk 22,12). Az Egyház mindig úgy vélekedett, hogy rá is vonatkozik ez a parancs. Ezért rendelkezett arról, hogy a szent Eukarisziát milyen lelki fölkészítéssel, hol s milyen szertartásokkal és szövegekkel kell megünnepelni. A mostani irányelvek is, amelyeket a II. Vatikáni Egyetemes Zsinat akaratának megfelelően előír, valamint az új *Misekönyv*, amelyet a római szertartású Egyház az eukarisztikus ünnepléskor ezentúl használ, az Egyház gondosságának újabb bizonyítékai, és tanúsítják az Egyház hitét és változatlan szeretetét az Eukarisztia fölséges misztériuma iránt éppen úgy, mint állandó és megszakítás nélküli hagyományát – ámbár néhány újítást is tartalmaznak.

A szentmise áldozati jellegét az Egyház egyetemes hagyományának megfelelően a Trentói Zsinat nyilvánította ki ünnepélyesen. A II. Vatikáni Zsinat ezt újból leszögezte, amikor a szentmisével kapcsolatban ezeket a nyomatékos szavakat használta: »Üdvöztőnk az utolsó vacsorán megalapította testének és vérének eukarisztikus áldozatát, hogy így a keresztáldozat a századokon át az ő eljövételéig jelenlevő valóság legyen. Ezért szeretett jegyesére, az Egyházra bízta halálának és feltámadásának emlékeztetét.«

A zsinatnak ezzel a tanításával lépten-nyomon találkozunk a szentmise szövegeiben. Mert azt a hitigazságot, amelyet a *Sacramentarium Leonianum* tömören így fogalmaz meg: »Valahányszor ennek az áldozatnak emlékét ünnepeljük, megváltásunk műve valósul meg«, pontosan és szabatosan fejtik ki az eukarisztikus imádságok. Amikor ugyanis bennük az anamnézist (megemlékezést) mondja a pap, az egész nép nevében is Istenhez fordul, hálát ad, felajánlja az élő és szent áldozatot, vagyis az Egyház áldozatát, és azt a Bárányt, akinek feláldozása árán Isten kiengesztelődni akart, és könyörög, hogy

⁵ *Római misekönyv*. Szent István Társulat, Budapest, 1992.

Krisztus teste és vére a mennyei Atya előtt kedves és az egész világ javára üdvösséges áldozat legyen.

Az új Misekönyvben tehát az Egyház imádságának törvénye egybehangzik a hit örök törvényével, amely arra figyelmeztet, hogy a bemutatás eltérő módját kivéve egy és ugyanazon áldozat a keresztdáldozat és annak a misében történő szentségi megújítása, amelyet Krisztus Urunk az utolsó vacsorán rendelt, meghagyva apostolainak, hogy emlékeztére ők is ezt cselekedjék. A szentmise tehát egyszerre dicsőítő, hálaadó, kegyelmet esdő és elégtételt nyújtó áldozat.”

A katolikus egyház liturgikus gyakorlatában és tanításában egyaránt életet alakító esemény zajlik. Ahogyan a zsoltószöveg kezdőmondata (*Deus in adiutorium*) mondja: „Uram, nyisd meg ajkamat...” Változás: belső eseményről van szó – az emberi élet változási eseményéről.

A katolikus egyház hierarchikus egyház, s ez meghatározza istentiszteleti életét is, hiszen a papnak, püspöknek speciális szerepe, feladata, kötelessége van.

A római katolikus istentisztelet középpontja a miseáldozat – amit a pap „mutat” be.⁶ A *Katolikus Egyház Katekizmusa* így foglalja össze az eukharisztia lényegét és az azzal kapcsolatos liturgioteológiai tanítást:

„(1365) Mivel az Eucharisztia Krisztus húsvétjának emlékezete, áldozat is. Az Eucharisztia áldozati jellege magukból az alapító szavakból is kitűnik: »Ez az én testem, mely értetek adatik«, és »ez a kehely az új Szövetség az én véremben, mely értetek kiontatik« (Lk 22,19–20). Az Eucharishtiában Krisztus ugyanazt a testet adja, melyet értünk a kereszten odaadott, és ugyanazt a vért, melyet kiontott »sokakért (...) a bűnök bocsánatára« (Mt 26,28).

(1366) Az Eucharisztia tehát áldozat, mert megjeleníti (jelenvalóvá teszi) a keresztdáldozatát, mert annak emlékezete, s mert annak gyümölcsét alkalmazza:

Krisztus, »a mi Urunk és Istenünk, (...) a keresztdáldozatán egyszer áldozta föl magát a halál által az Atyának, (...) hogy az embereknek örök megváltást szerezzen: mivel azonban halála után az ő papsága nem szűnik meg (Zsid 7,24.27), az utolsó vacsorán, ’azon az éjszakán, amelyen elárultatott’ (1Kor 11,23), (...) szeretett jegyesének, az Egyháznak (miként az emberi természet igényli) (...) látható áldozatot hagyott, hogy az a kereszten egyszer bemutatandó véres áldozatot megjelenítse, s emlékezete az idők végezetéig megmaradjon, és üdvözítő ereje azoknak a bűnöknek megbocsátására, melyeket naponta elkövetnek, alkalmaztassék.« [DS 1740.]

(1367) Krisztus áldozata és az Eucharisztia áldozata egy áldozat: »egy és ugyanaz az áldozati adomány; a papok szolgálatával följáruló személy ugyanaz, mint aki akkor a kereszten föláldozta önmagát, csak az áldozatbemutatás módja különbözik.« [DS 1743] »S mivel ebben az isteni áldozatban, mely a szentmisében történik, ugyanaz a Krisztus

⁶ A mise az „Ite missa est” istentiszteletet záró mondatból kapta az elnevezését.

van jelen és áldoztatik föl vérontás nélkül, aki a keresztt oltárán 'egyszer véresen áldozta föl önmagát' (...), ez az áldozat valóban engesztelő.« [uo.]

(1545) Krisztus megváltó áldozata egyetlen: egyszer és mindenkorra történt meg. És mégis az Egyház eucharisztikus áldozatában jelenvalóvá válik. Ugyanezt kell mondanunk Krisztus egyetlen papságáról: jelenvalóvá válik a szolgálati papság által, anélkül, hogy Krisztus papságának egyetlenségét csorbítaná: »És ezért Krisztus az egyetlen igazi pap, a többiek csak az ő szolgálói.« [Aquinói Szent Tamás: *Commentarium in epistolam ad Hebreos* 7,4]”

A valóságosan jelenlevő Krisztus (*real praesentia, praesentia realis*) áll a középpontban.⁷ Az ostya és a bor – miután a pap (csakis a pap) átlényegítette (*transsubstantiatio*) – már Krisztus teste és vére. Az önmagát odaáldozó Krisztus jelenik meg tehát, s az áldozópap ezt az áldozatot megismétli, és újra felajánlja.⁸ Az áldozatban Jézus Krisztus lényege szerint van jelen (*praesentia substantialis*), ezért Krisztus többi megjelenési formái (különösen a II. vatikáni zsinatig) háttérbe szorultak. Az ige, az imádság, az áldás s a többi liturgikus elem a Krisztus-misztérium („íme, hitünk szent titka”) köré csoportosul, abban éri el csúcspontját.

Az átlényegítés tanítása nem a korai kereszténységből való. Hivatalos teológiai megjelenése a 12. században figyelhető meg. A *Magyar katolikus lexikon* átlényegülés szócikkében a következőket olvashatjuk.

„Átlényegülés az Eucharisziával kapcsolatban az a természetfölötti változás, amelyet Krisztus szavai – »ez az én testem, ez az én vérem« – idéznek elő. Magának a természetfölötti változásnak a ténye mindig benne volt az egyház meggyőződésében, hiszen csak így lehetett igaznak tartani Krisztusnak az utolsó vacsorán a kenyérré és a borra tett kijelentését. A kenyér a természetfölötti rendben nem maradhatott kenyér, a bor nem maradhatott bor, még ha a külső látszat ezt is mutatta. – Az átlényegülés szó használatának előzményeként tudnunk kell, hogy az Egyház mindig vallotta Krisztus valóságos jelenlétét a kenyér és a bor színe alatt, s a teológiai reflexió is hamar jelentkezett.

1059: a lateráni zsinat kimondta, hogy »a pap keze és a hívő foga Krisztus testét érinti« (...). Elfogadható magyarázatot kellett találni, amely a jelenlét természetfölötti módjára is

⁷ Még akkor is, ha protestáns ember számára ezt a „központiságot” a szentek tisztelete és a Mária-kultusz gyengíteni látszik.

⁸ A német katolikus katekizmus „A szent eukarisztia” fejezetében így fogalmaz: „Amikor a pap a kenyér és bor fölött kimondja Krisztus szavait: »Ez az én testem – ez az én vérem«, a kenyér és bor Jézus Krisztus testévé és vérévé változik. A szentmisének ezt a részét átváltoztatásnak nevezzük. A kenyér és bor színe alatt Krisztus, a mi Főpapunk, az áldozópap szolgálata által áldozatul adja magát az Atyának, és eledelül adja magát nekünk. Általa, vele és benne szabad nekünk is feláldoznunk magunkat az Atyának és szabad Őt, a mennyei eledelt magunkhoz vennünk. Az Eukarisztia ünneplése egy látható áldozat, amelyet mi Krisztus által bemutatunk és egy szent lakoma, amelyet Krisztus nekünk készít. Krisztus a szentmise-áldozatban Főpap, áldozati adomány és eledel.” Forrás: <http://katolikus-honlap.freeweb.hu/0701/katek.htm#26>

utal. Itt *Lanfranc* és *Guilmund* voltak az úttörők: mind a kenyérben, mind Krisztus testében megkülönböztették a lényegét és a járulékot. A kenyér lényege átváltozik Krisztus testének lényegévé, de a külső jegyek (*species*) megmaradnak. Ezt nevezték *szubsztanciális változásnak*. Ezzel valójában az átlényegülés tana adva volt a 11. század második felében.

A hivatalos egyházi szövegbe a *transsubstantiatio* szó először a IV. lateráni zsinaton került bele (*D 430*). Aquinói Szent *Tamás* is ezt fejtette ki. *Duns Scotus* még azt tette hozzá, hogy az átlényegülés valóságát nem annyira a Szentírásból, mint inkább a hagyományból vezethetjük le. Később egyesek, mint *Ockham*, újra kétségbe vonták az $\sim$ t, és tanították a kenyér és a bor megmaradását is Krisztus testének és vérének jelenléte mellett. A prot-ok is erre az álláspontra helyezkedtek, bár közöttük sokféle a misztérium magyarázata. – Az orthodox egyház vallja, hogy az áldozati kenyér Krisztus Teste, a bor Krisztus Vére, de arra a kérdésre, hogy a Szent Adományok mikor lényegülnek át Krisztus Testévé és Vérévé, az orthodox egyház nem ad és nem is akar választ adni, mert a misztériumhoz ragaszkodik. Aranyházú Szent *Jánossal* vallják, hogy az Eucharisztia olyan parázs, amelynek tüze alakítja a benne részesülőket (*Ézs 6,6*). Az orthodox keresztények tehát osztják az transzszubsztanciációt, elfogadják a kenyér és bor átváltozását Krisztus Testévé és Vérévé, de tudják, hogy a Szt. Adományok külső alakja megmarad. Ezért van lényegében más kapcsolat a r. k. és az ort., ill. a kat. és a többi ker. egyh-ak között! Az ort-ok azt is megengedik, hogy a Szt. Adományokat ne csak betegekhez juttassák el, hanem távoli útra indulóknak is csomagoljanak belőle. – A trienti zsinat ezért mondta ki dogmaként, hogy Krisztus szava csak akkor igaz, ha a kenyér és a bor valóban átváltozik, és ennek a változásnak a jelölésére alkalmasnak ítélte a *transsubstantiatio* szót (*D 884*).”

Az újabb hivatalos teológiai megnyilvánulásokban újabb fogalmakkal is találkozunk, hiszen a transzszubsztanciáció – középkori természetfilozófiából átvett fogalma – a mai ember számára egyre nehezebben ragadható meg. Az új teológiai szótár⁹ említi azt a két fogalmat, amely egyre gyakrabban jelenik meg a mai katolikus gondolkodásban: *transzszignifikáció* és *transzfalizáció*.

„...a változást a lét összefüggésében kell megragadni; ha ez megtörténik, akkor nem emelnek kifogást azokkal a megfogalmazásokkal szemben, amelyek a kenyeret és a bort új összefüggésbe állítják (transzszignifikáció), ill. amelyek szerint az eledel már nem táplálékul szolgál, hanem új célirányt kap (transzfalizáció). Természetesen a lét (a szubsztancia, a szellemi lényeg), a jelentés és a célirány azonos is lehet.”¹⁰

A II. vatikáni zsinat az anyanyelvi mise elrendelésével megváltoztatta az addigi liturgikus életet. Ez egyértelmű gazdagodást, s a korábban passzív híveknek aktív részvételi lehetőségét jelent.

A II. vatikáni zsinat óta lehetőség van a hívek számára is a két szín alatti áldo-

⁹ VORGRIMLER 2006.

¹⁰ Uo. *Transzszubsztanciáció* szócikk, 673. o.

zásra¹¹ – s bár ez magyar viszonylatban ritkán fordul elő, a püspöki kar körlevele az istentiszteleti kongregáció rendelkezése¹² nyomán ezt engedélyezi.

A római mise külsőségei méltó formát kívánnak nyújtani az Úr megjelenésének. Egyrészt a papot kiemeli a hívek sorából (lásd a papi hivatás szentsége) a díszesen liturgikus öltözet, másrészt jelképeivel segíti az istentisztelet valamely motívumának megértését (szín: az egyházi esztendőnek vagy speciális ünnepnek megfelelő, a minta Krisztus áldozatát ábrázolja vagy valamilyen biblikus szimbólumot hordozhat). Az arany használata az alapvető liturgikus színekkel együtt a Krisztus királyságát, az eljövendő ország pompáját hivatott kiemelni.

A római egyház hierarchikus rendjében külön szerepet kap a liturgikus fegyelem is. II. János Pál pápa a *Maradj velünk, Uram*¹³ kezdetű apostoli levelében a liturgikus rendet a misztérium súlyával indokolja.

„Napjainkban újra fel kell fedeznünk és meg kell becsülnünk a liturgikus szabályok iránti engedelmisséget. Az a pap, aki a liturgikus előírások szerint végzi a szentmisét, és a vele egységben levő közösség szóltanul, de mégis ékesszólóan bizonyítja az Egyház iránti szeretetét. Senkinek sincs megengedve, hogy lebecsülje a ránk bízott misztériumot: túlságosan nagy ahhoz, hogy bárki megengedhesse magának, hogy olyan önkényességgel bánják vele, ami nincs tekintettel szent jellegére és egyetemes voltára”¹⁴

A katolikus liturgiában egyre nagyobb teret kap a laikusok szolgálata – természetesen csak az igeliturgia részében, illetve a szentségi szakasz segédkezésében. Ott, ahol nincs felszentelt áldozópap, diakónus áldoztathat, de nem végezhet transsubstantiatiót, tehát csak más által előre konsekrált ostyát oszthat ki a hívek között.¹⁵

---

¹¹ Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2004. december 8. A jel szempontja (vagyis az emlékezés Jézusnak az utolsó vacsorán mondott szavaira, valamint a szentmise áldozat és lakoma jellege) jobban kifejeződik, ha a szentáldozás két szín alatt történik. Ezért indokolt, hogy a világi hívek is részesülhessenek a két szín alatti áldozásban. Erre azonban teológiai és gyakorlati szempontból is fel kell készíteni az áldozókat.

¹² *Istentiszteleti kongregáció 1527/73.sz.*

¹³ *Mane nobiscum Domine* – Vatikán, 2004.

¹⁴ Az Egyház az Eukarisztiából él, V. fejezet, 52.

¹⁵ Az *Istentiszteleti kongregáció 1988. június 2-án* adta ki *Christi Ecclesia* kezdetű rendelkezését *Irányelvek a pap távollétében végzett vasárnapi istentiszteletekhez* címmel. Ebben kifejti, hogy a szentmise fontossága miatt mindent meg kell tennie azért, hogy a hívek hozzájuthassanak a vasárnapi miséhez. Ha ez semmiképpen nem lehetséges, akkor lehet szó pap nélküli vasárnapi istentiszteletről. Hogy az egyes egyházmegyékben legyenek-e rendszeresen pap nélküli vasárnapi istentiszteletek, azt a plébánosok kérése (jelentése) alapján, a papi szenátus meghallgatása után a megyéspüspök dönti el. Kik végezzék a pap nélküli istentiszteleteket? Elsősorban a szerpapok, akiknek feladata, hogy vezessék az imádságot, hirdessék az igét és áldoztassanak. Ezek hiányában világi hívek. Közülük elsőbbséget élveznek a lektorok és akolitusok, akiket az ige és az oltár szolgálatára avattak fel. Ha ilyenek nincsenek, alkalmas férfiakat és nőket kell választani, akik a keresztség és bérmálás szentségének erejében

A római istentiszteletben Isten mint *imádandó* és mint *cselekvő* egyszerre van jelen. A pap közvetíti Isten népének kérését (hidat ver – *pontifex*), bemutatja Isten népének áldozatát, és képviseli Isten akaratát a nép felé.

„A liturgia által – legfőbbképpen pedig az eucharistia isteni áldozatában – megvalósul a megváltás műve.”¹⁶

„Méltán foghatjuk fel tehát a liturgiát úgy, mint Jézus Krisztus papi szolgálatának gyakorlását. Ebben érzékelhető jelek jelzik és a maguk sajátos módján valósítják meg az ember megszentelését, és Jézus Krisztus misztikus teste pedig, vagyis a Fő és a tagok együtt teljes értékű, nyilvános istentiszteletet mutatnak be.

Így tehát minden liturgikus ünneplés egyedülállóan szent cselekmény: Krisztus, a pap és teste, az egyház viszi végbe. Hatékonyágát nem is éri el az egyháznak semmi más cselekedete, sem rangban, sem mértékben.”¹⁷

Természetesen az egységes katolikus liturgia éppen olyan sokszínű, mint „a katolikus egység”. A létező formai egységnek külsőben és belsőben ezerféle variációja van.

A katolikus liturgia ismertetésekor ki kell térnünk arra a folyamatra, amely az új évezred első évtizedében zajlik a római egyházban. Mindazok, akik mélyebb értelemben foglalkoztak a II. vatikánum liturgikus változtatásaival, megújulási kísérletével, s veszteségként élték meg a tridenti liturgia megszűnését, illetve háttérbe szorulását, folyamatosan foglalkoztak azzal a kérdéssel, vajon kézbe veheti-e a római egyház ezt a méltatlanul félreállított kincset, s ha nem is hivatalos miserendként, de külön engedéllyel és alkalmilag ünnepelheti-e a misét a tridenti rítus szerint.

XVI. Benedek pápa, aki teológusként maga is foglalkozott a liturgia teológiájával (gondoljunk csak *A liturgia lelke* című könyvére) egyértelműen állást foglalt amellett, hogy a tridenti rítus értékeit nem szabad a feledés homályában veszni hagyni.

A 2008-ban megjelent *Motu proprio*ban, amely kezdősora szerint a következő címet viseli: *Summorum Pontificium*,¹⁸ lehetővé teszi a tridenti miserend rendkívüli formaként való használatát, megfelelő eljárási rend esetén.¹⁹ A rendeletet kísérő levélben XVI. Benedek a következőket írja:

gyakorolhatják tisztüket. Az ő megbízásuk feltételei: életük legyen példamutató, a hívek fogadják el őket, egy meghatározott időre kapjanak megbízatást, minderről tájékoztatni kell a híveket, s végül valamilyen szertartás keretében könyörögni kell értük Istenhez. Megbízásuk elején lehetőleg részesüljenek a világi lelkipásztori kisegítők megáldásában.

¹⁶ *Liturgikus konstitúció*, 2.

¹⁷ *Liturgikus konstitúció*, 7.

¹⁸ A magyar fordítás megtalálható: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=189>.

¹⁹ Ez azt jelenti, hogy a külön igényt az adott egyházközség, illetve plébános bejelenti a püspöknek, és az ad engedélyt. Ha a püspök nem adja meg a lehetőséget, akkor közvetlenül Rómához lehet fordulni fellebbezéssel. A *Motu proprio* 7. cikkelyében ez áll: „Ha a világi hívek 5. cikkely 1. §-ában említett csoportjának kérését a plébános nem teljesíti, értesítsék erről a megyéspüspököt. A megyéspüspök nyomtatékosan fel van kérve rá, hogy tegyen eleget kívánságuknak. Ha ő sem tud gondoskodni az ilyen szertartásról, az ügyet terjesszék az Ecclesia Dei Pápai Bizottság elé.”

„...a VI. Pál által kiadott, majd II. János Pál által két további kiadásban újra megjelentetett Misekönyv értelemszerűen az eucharisztikus liturgia normális, rendes formája (*forma ordinaria*), és az is marad. A zsinatot megelőző *Missale Romanum* legutolsó kiadását, amely 1962-ben XXIII. János pápa tekintélyével jelent meg, és amelyet a zsinat folyamán is használtak, ezzel szemben a liturgikus ünneplés rendkívüli formájaként (*forma extraordinaria*) lehet majd használni. Nem helyénvaló úgy beszélni a Római Misekönyv e két kiadásáról, mintha »két rítus« képviselnének; ehelyett inkább egy és ugyanazon rítus kettős gyakorlatáról (*usus*) van szó.²⁰

A *Motu proprio* szövegében a következőt olvashatjuk:

„Emberemlékezetet meghaladó idő óta megtartották, és a jövőben is meg kell tartani azt az alapelvet, »amely szerint minden egyes részegyháznak meg kell egyeznie az egyetemes Egyházzal nemcsak a hitbeli tanítás és a szentségi jelek tekintetében, hanem az apostoli és folytonos hagyomány által egyetemesen közvetített gyakorlatban is, és mindezt nemcsak azért kell megtartani, hogy elkerülhetők legyenek a tévedések, hanem hogy a hitet a maga teljességében lehessen továbbadni, mivel az Egyház imádságának törvénye (*lex orandi*) megfelel hite törvényének (*lex credendi*).«”

Ezután tizenkét cikkelyben rendeli el a régi használatának lehetőségét, megtartva a jelenleg használt *Római misekönyvet*, amely a latin rítusú katolikus egyház *lex orandi*-jének rendes kifejeződése. A régi rítust pedig „az Egyház ugyanezen *lex orandi*-ja rendkívüli kifejeződésének kell tekinteni”.

Ismeretes, hogy a háttérben – más indokok mellett – jó néhány szakadár közösség visszanyeréséről és a római egyházba való integrálásáról is szó van. Ezek közül a pápa a kísérelévlében egyet meg is nevez elődje, II. János Pál idejéből:

„Abban az időben a pápa elsősorban a X. Szent Pius Testvérületet akarta hozzásegíteni ahhoz, hogy ismét teljes egységre lépjen Péter utódával, és egy olyan sebet próbált meg begyógyítani, amely azóta is egyre fájdalmasabban ég. Erre a kiengesztelőzésre sajnos nem került sor. Mindazonáltal számos közösség hálásan élt a *Motu proprio*-ban felkínált lehetőségekkel.”

A pasztorális szempontokat elfogadva meg kell jegyeznünk, hogy itt gyökeres teológiai eltérések figyelhetők meg, amelyek protestáns szempontból igen jelentősnek bizonyulnak. A II. vatikáni zsinat idején alapvető teológiai változások történtek (ezek természetesen a liturgikus konstitúcióban is kifejezésre jutottak). A konzervatív körök – elsősorban a katolikus egyházból kiszakadtak – ezeket elutasítják.

A folyamat csak akkor értelmezhető protestáns szempontból pozitívan, ha a régi

²⁰ Rihmer Zoltán fordítása.

rítust ismét használatba vevők a tradicionális kincset úgy veszik kézbe, hogy azt, ami a zsinat utáni korszak teológiai eredménye, nem szüntetik meg. Így a kettő egymást kiegészítővé válhat, s a pápai szándék szerint valóban ugyanannak a rítusnak kettős használata alakul ki.

Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a II. vatikáni zsinat egyértelműen a húsvéti karakterű *lex orandi* mellett döntött. Ez ebben a formában a tridentí rítusban nem kerül a középpontba. Eltérőnek mutatkozik a két rítus eredeti szentségértelmezése. A szentségek nem egyszerűen kegyelmi eszközök, hanem ünnepi találkozások. Ezek az egyház ünnepei, és nem individuális ünnepek, ahol az egyén üdvössége áll a középpontban. A II. vatikáni zsinat alatt módosult az isten- és emberkép. Ez is kifejeződik a liturgiában. Az ember alkotó módon lett bevonva a liturgiába – a válaszával, az énekével, az imádságával konstitutív részesévé vált az ünnepnek. Nem egyszerűen bűnös emberként jelenik meg, akinek a bűneiért áldozatot kell bemutatni, hanem mint személy emberi méltóságában van elfogadva. A liturgiában együttműködő személyként fogadja el az egyház Ura. A liturgia ugyanis – Albert Gerhard katolikus liturgiatudós szerint – Isten szolgálata az emberen, ami által az ember újra ember lesz...

A II. vatikáni zsinat a közösségről beszélt, a Krisztusban való közösségről, amelynek lehetősége és kötelessége az istentiszteletben való részvétel. Ez egy más egyházértelmezés, amelyhez szorosan kapcsolódik a zsinat más papképe is.

Árnyaltabb lett a II. vatikáni zsinat után az áldozatteológia fogalomhasználata is. A régi rítus visszatérésével ismét egy áldozatteológiai alapállást figyelhetünk meg. Az Istent megsértő embernek jóvá kell tenni a bűnét, s ez történik a mise áldozatában. Bűn, büntetés, istenfélelem... Megigazító cselekedet a hálaadás helyett... A II. vatikánium liturgiai reformja – minden hibája és problémája ellenére – jelentős teológiai fejlődést hozott, amely mélyebben visszanyúl a forrásokhoz, a Szentírás-hoz, az egyházatyákhoz. A régi miserendet visszaállító alapgondolat a skolasztikánál marad, és nem veszi komolyan a patrisztika legújabb felismeréseit.

Az eukharisztia a II. vatikáni zsinat óta sok komponenst hordoz magában. Szent vacsora, közösség, áldozat, megemlékezés, hálaadás. A régi rítushoz kapcsolódó gondolkodás – ezekből egyoldalúan csak az áldozatot állítja előtérbe. XVI. Benedek pápa azonosul ezzel a csoporttal, de nem utasítja el sem a zsinatot, sem az ökumenét. Ezzel példát ad arra, hogy a régi kincset újra használva, az új felismeréseket nem félretéve lehetséges az egyensúly a kettő között.

A katolikus egyház számára a liturgia központi kérdés. XVI. Benedek pápa így fogalmaz:²¹

„Ma az a legfontosabb, hogy újra tiszteljük a liturgiát, és azt is, hogy nem manipulálható. Hogy ismét kifejlődött és ajándékozott élő liturgiának tudjuk felismerni, amely által mi

²¹ RATZINGER 2004, 382–383. o.

a mennyei liturgiában részesedünk. Benne ne önmegvalósításunkat keressük, hanem a hozzánk érkező adományokat.

Azt hiszem, az az első, hogy az a sajátos és önhatalmú alkotgatás elmúljon, és ismét kifejlődjön a Szent iránti belső érzékünk. Második lépésben aztán megláthatjuk, mely területen húztunk ki túl sokat, úgyhogy az egész történettel való összefüggés ismét világosabb és elevebb legyen. Én ebben az értelemben beszéltem a reformok reformjáról. Ennek véleményem szerint azonban mindenekelőtt egy nevelési folyamatnak kell lennie, amely gátat vet annak, hogy kitalációkkal széttiporják a liturgiát. Ahhoz, hogy a liturgia dolgában helyes tudatot alakítsunk ki, az is fontos, hogy végre hagyjanak fel a liturgia 1970-ig érvényes formájának bojkottálásával. Azzal, hogy aki ma is e liturgia fennmaradásán munkálkodik vagy részt vesz benne, leprásként bánjanak vele; itt ér véget a tolerancia. Efféle dolog nem történt még az Egyház eddigi történelmében, ezzel ugyanis az Egyház egész múltját is elutasítják. Akkor hogyan bízunk jelenében, ha így van? Őszintén szólva azt sem értem, hogy sok püspök testvérem miért veti magát alá minden további nélkül ennek az intoleranciaparancsnak, amely belátható ok nélkül áll szemben az Egyházban szükséges belső kiengesztelődéssel.

Szerintem ahogyan a II. Vatikáni Zsinathoz vezető liturgikus mozgalom lassan fejlődött – majd aztán nagyon gyorsan folyamódagadt –, úgy ebben az esetben is azon múlik, hogy impulzus jöjjön az élő hívőktől és ünneplőktől. Vannak példaértékű helyek, ahol a liturgiát valóban helyesen ünneplik, ahol az ember átélheti, mi is az valójában. Ha ebből aztán egyfajta belülről fakadó mozgalom keletkezik, és nem pedig fentről húzzák rá, akkor fogják megtenni a második lépést. Én azt hiszem, az új generációban már megvan az áttörés ebbe az irányba.”

A római egyház liturgikus életét egyértelműen meghatározza a mise, ugyanakkor nem feledhetjük, hogy közvetlenül ezután dominánsan ott áll a zsolozsmakegyesség mind a papság, mind a világiak életében. Ennek ökumenikus vonatkozásai egyértelműek. Mivel az intercommunio nincs még az egyházak látótávolságán belül, éppen a zsolozsma, a közös imádság az a pont, ahol a közeledés, a közösség megvalósulása megtapasztalható. Ezt minden jelentős keresztény felekezet érzi, és ezt olyan ökumenikus kihívásnak tekinti, amely lendíthet az ezredfordulóra lelassulni látszó egységtörekvések folyamatán.

Kiss Domonkos OSB szerzetes a zsolozsma teológiájáról szóló tanulmányában a következőket írja,²² kritikus hangot megütve a jelenlegi magyar római katolikus gyakorlattal kapcsolatban:

„Mindmáig nem ismertük fel a zsolozsma ökumenikus jelentőségét és lehetőségét a teljes egység helyreállításának zárandokútján. A zsolozsma az Egyház lényegi-konstituáló alkotóeleme, az eszkatologikus Isten Országának ikonikus-szentségi megnyilvánulása, kiábrázolása. Ahol a zsolozsmát imádkozzák, ott az Egyház van jelen. Ezért az ökumenikus párbeszédben ennek hangsúlyozása – a zsolozsma teológiájának megismertetése,

---

²² Kiss Domonkos OSB: *A zsolozsma teológiája*. http://eulogion.org/%C3%ADr%C3%A1sok_-_kiss_domonkos.

elmélyítése – szükséges feladat. Hiszen a zsolozsma együtt ünneplése révén az egyetemes Egyház jelenne meg a különböző confessiók ellenére. Míg a szentségek közös ünneplését-celebrálását megakadályozzák az Egyház papi struktúrájának törésvonalai, addig a zsolozsma szolgálatát laikus is teljes joggal ünnepelheti, celebrálhatja.

Több mint sajnálatos azonban, hogy a római egyház mennyire nem fordít gondot a zsolozsma liturgiájára. Mára szinte teljesen kiveszett a zsolozsma imaóráinak ünneplése a parochiális gyakorlatból. Valójában csak a monasztikus közösségek őrzik a maga teljességében a zsolozsma liturgiáját. A római egyház ezáltal súlyos hiányt és sérülést okoz a saját egyház mivoltán.”

A *Liturgikus konstitúció* fejt ki az eukharisztia és a zsolozsma szoros kapcsolatát: az eukharisztia a keresztény élet csúcsa és forrása, ezt tágítja ki a zsolozsma a dicséretekben és a hálaadásban, megteremti és előkészíti az eukharisztia gyümölcsöző ünneplését (vö. SC 12).

A zsolozsma gyökerei az újszövetségi korba nyúlnak vissza. Az imaórák rendjének történetében a leginkább meghatározó alak Szent Benedek volt, akinek regulája egyértelmű direktívákat adott az odaszánt életű keresztény emberek közösségi és egyéni imádságához. A zsolozsma az egyház története folyamán igen nagy fejlődésen és változáson ment át. Különböző zsolozsmatípusok is kialakultak (például a bencéseké mellett a domonkosoké; ismert a mozarab zsolozsma, az Ambrus-féle zsolozsmarend). Mind a tridenti, mind a II. vatikáni zsinat foglalkozott a zsolozsmával.

A zsolozsma hagyományosan napi nyolc imaórából állt. Éjszakai imádság (matutinum), hajnali imádság (laudes), imaórák a nappal minden szakaszára (prima, tertia, sexta, nona), vecsernye (vespera) és a napot befejező imádság (completorium). A II. vatikáni zsinat instrukcióit és szellemét követő 1970-es változat az első nappali óra imádságát (prima) eltörölte, és az éjszakai imaórát (matutinum) jelentős rövidítéssel bármikor elmondható olvasmányos imaórára cserélte.

Ajánlott irodalom

- MIHÁLYI Gilbert: *Az egyház liturgikus élete*. Teológiai Kiskönyvtár, Róma, 1980.
- DOBSZAY László: *A zsolozsma*. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995. /Katolikus Liturgia III. I/3./
- BARSI Balázs: *Az egyházi év*. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995. /Katolikus Liturgia III. I/4./
- A II. Vatikáni Zsinat tanítása*. Szent István Társulat, Budapest, 1975.
- A Katolikus Egyház Katekizmusa*. Szent István Társulat, Budapest, 1995.
- ADAM, Adolf: *Grundriss Liturgie*. St. Benno Verlag, Leipzig, 1989.
- ECKHARD, Bieger: *Das Kirchenjahr*. Butzon & Bercker, Kevelaer, 1995.
- GERHARDS, Albert – KRANEMANN, Benedikt: *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2008.
- GERHARDS, Albert: Liturgiewissenschaft: Katholisch – Evangelisch – Ökumenisch. In: Meyer-Blanck, Michael (szerk.): *Liturgiewissenschaft und Kirche. Ökumenische Perspektiven*. CZ, Rheinbach, 2003.

- RATZINGER, Joseph: *A Liturgia szelleme*. Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- RATZINGER, Joseph: *Új énekek az Úrnak! Krisztushit és liturgia korunkban*. Jel Kiadó, Budapest, 2007.
- TÖRÖK József: *A katolikus egyház és a liturgia Magyarországon*. Mundus Kiadó, Budapest, 2000.
- TÖRÖK József: *Adoremus. Az Egyház liturgiájának ismerete az egyházzenei művelő fiatalok részére*. Ecclesia, Budapest, 2004.
- GÁNÓCZY Sándor: *Bevezetés a katolikus szentségtanba*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2007.
- METZGER, Marcel: *Geschichte der Liturgie*. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1998.
- VERBÉNYI István: *Liturgikus megújulás Magyarországon*. www.liturgia.hu.
- KUNZLER, Michael: *Die Liturgie der Kirche*. Bonifatius, Paderborn, 2003. /Lehrbücher zur katholischen Theologie 10./
- KUNZLER, Michael: *Leben in Christus. Eine Laienliturgik zur Einführung in die Mysterien des Gottesdienstes*. Bonifatius, Paderborn, 1999.
- VERBÉNYI István: „Ezt cselekedjétek”. *A magyar nyelvű mise reformja*. www.liturgia.hu.
- NANOVFSZKY György (szerk.): *Kereszténység, katolicizmus, ortodoxia. II. János Pál pápa és az ökumenikus püspöki találkozó tiszteletére a milleszázad elején*. Windsor Kiadó, Budapest, 1996.
- LOEWENICH, Walther von: *Der moderne Katholizismus vor und nach dem Konzil*. Luther-Verlag, Witten, 1970.
- SZUNYOGH X. Ferenc: *A szent zsolozsma története, szerkezete, szelleme és magyarázata egyházi és világi hívők számára*. Korda Kiadó, Budapest, 1942. (<http://penta.hcbc.hu/pppek/konyvek/szzsol01.txt>)
- A Katolikus Egyház Katekizmusa*. Szent István Társulat, Budapest, 1994.
- VORGRIMLER, Herbert: *Új teológiai szótár*. Göncöl kiadó, Budapest, 2006.

A REFORMÁTUS ISTENTISZTELET

Pásztor János, a Magyarországi Református Egyház istentiszteleti életének és istentisztelet-teológiájának egyik igen jelentős 20. századi alakja a református istentisztelet bemutatásakor rámutat egyháza tradíciójának gazdagságára:²³

„A református istentiszteletet azért lehet gazdagnak nevezni, mert igen változatos. Belfér a zürichi Münster 16. századi istentisztelete, melyből teljes mértékben száműzték az éneklést és a debreceni vagy az erdélyi gyülekezeti, az angolszász világnak vagy az afrikai reformátusságnak gazdagon tagolt liturgiái.

A reformáció liturgiai szempontból legfontosabb eredménye, az Istentől megszólitatva, az élő Ige újra felfedezése volt. A prédikálás tanításukban és gyakorlatukban visszakapta méltó helyét az egyház istentiszteleti életében. Így a reformátorok ajándékba

---

²³ PÁSZTOR 2004.

kapták a prédikálás örömét, és felismerték annak a liturgia szempontjából való fontosságát. A istentisztelet nem mágikus/automatikus esemény, hanem a Krisztusban önmagát adó Istennel való találkozás. A prédikáció és a szentség egysége őrzi meg attól, hogy mágikus szertartássá váljon. Így Kálvin is az úrvacsora és prédikáció szerves egységét tanította. Szerinte »az ördög találta ki, hogy ne legyen minden vasárnap úrvacsora«, amiben Krisztussal való titokzatos egyesülésünk megy végbe (unio mysticarum Christo) (Kálvin tanításának ez a súly- és középpontja, s nem a kettős predestináció). Ez nem plátói értelemben vett »lelki« dolog, mert benne van az ember egész személyisége, a teste is. Ugyanezért helyesli a térdelve imádkozást (»...naponta letérdelünk – írja az Institutióban).»

Éppen a sokszínűség, a számtalan tradíció, az eltérő kegyességi irányzatok és a sajátos magyar református egyháztörténet miatt – ezek mind meghatározzák a református istentiszteletet – igen nehéz általánosan, a mai magyar helyzettől elvonatkoztatva leírni a református istentisztelet lényegét. Az alábbiakban a reformátusság legnagyobb tömbjeinek gyakorlatát egybefogva kíséreljük meg a legfontosabb jellemzőket megismertetni.

Az első és legszembetűnőbb karaktere a református istentiszteletnek az *Isten népére vonatkoztatott rend* (a református egyház presbiteriánus jellege – ha Magyarországon nem domborodik is ki – meghatározza az istentiszteleti életet is: nem a pap személye, szerepe fontos, hanem a gyülekezet közösségének szerepe és feladata). Ilyen értelemben *domináns az „ötösfogat” Communio tényezője*. A második szembetűnő jellegzetesség a *bibliai hangvétel*. Ez is meghatározza a reformátusság „liturgikus életét”. Ezért szintén hangsúlyos a *praedicatio* jelleg. Istentiszteletének egyszerűsége (az igeliturgia sokszor a legminimálisabb „körítéssel” zajlik), puritán volta egyrészt erőforrás, másrészt – elsősorban ökumenikus kontextusban – elhatárolódást jelenthet. Jóllehet a Soli Deo Gloria elfogadott jelmondat a református egyházban, s a magasztalás kifejezés gyakran előkerül, az *adoratio* külsőleg kevésbé karakterisztikus meghatározója az istentiszteletnek. Ugyanakkor lelkületében, mentalitásában tetten érhetően jelen van.

Amíg a római egyház istentiszteleti életének középpontjában a miseáldozat s ezzel együtt az eukharisztia áll, addig a *református egyház számára a központ az Ige*, a testté lett Ige, Jézus Krisztus. Ezért nevezik a protestáns egyházakat az Ige egyházainak.

Ahogy a római egyházban a sokszínűség valóban jelen van, úgy a református egyházban – világviszonylatban és Magyarországon is – *sokféle irányzat* található meg. A központ – az ige és az ige hirdetés – egyértelmű. Az istentisztelet további komponensei azonban már eltérnek, s igen erős *eltérések mutatkoznak az úrvacsorai gyakorlatban*. Függ ez – a gyökereket tekintve – a zwingliánus és a kálvini háttértől, a gyakorlatot tekintve pedig az adott ország egyházának kulturális tradíciójától, illetve a más egyházakkal való kölcsönhatástól (többségi-kisebbségi helyzet).

A „református reformáció” alapkiindulásában a prófétákhoz hasonló egyház- és kultuskritika jelent meg. Ahogy az ószövetségi próféciaik sorában kemény

kultuskritika mutatkozik meg, úgy gyakorolt kritikát például a svájci reformáció a korabeli egyházra. Elvárásaikat sokkal keményebben fogalmazták meg, mint a lutheri reformáció teológusai és követői. A szigorú mérce – éppen az újabb hibák s a mélyre gyökerezett visszaélések miatt – a bibliai gyakorlatot vette alapul. Ami a Bibliában megtalálható, csak az lehet az istentisztelet alkotóeleme. Ami a Szentírásban nem fordul elő, eleve nem kerülhet bele. A Szentírás a *norma normans*. Az istentisztelet középpontjában – miután megszabadították azt a „kárhuzatos bálványimádásoktól” – az igehirdetés áll. A református istentisztelet „az Isten által igénybe vett gyülekezet szolgálata”. A „sákramentumok” (szentségek) is a prédikációhoz csatlakoznak. Kálvin számára a sákramentumok olyan fontos alkotóelemei voltak az istentiszteletnek, hogy az úrvacsorát minden vasárnap ki akarta osztani – ezt azonban a genfi tanács meghíúsította.

Zwingli úrvacsora-tanítása ettől eltérő, ennél „forradalmibb” volt. Gyakorlata szerint az úrvacsora csak a nagyünnepek alkalmával kerül kiosztásra. (A mai magyar gyakorlat eszerint alakult, ha nálunk – teológiailag nézve – keverednek is a kálvini és a zwingliánus irányzatok). Zwingli évente négyszer tartott úrvacsorai istentiszteletet, akkor sem az egész gyülekezetnek, hanem különböző csoportoknak. Zwingli úrvacsorai gyakorlatában még erősen jelen vannak a később egyre inkább háttérbe szoruló hálaadási elemek.

Czeglédy Sándor a református úrvacsorai gyakorlat két alapvető problémájára mutat rá, amely megítélése szerint egészen a reformációig nyúlik vissza:²⁴

- az úrvacsora elvált a homíliás istentisztelettől;
- az úrvacsora erősen és egyoldalúan nagypénteki karakterűvé vált.

Ezzel szemben az úrvacsora örömteli, húsvéti, Krisztust visszaváró karaktere csak akkor válik valóra – így Czeglédy –, ha a Szentlélek „felforrósítja bennünk az Úr várásának a reménységét, és Ő teheti az úrvacsorát ismét Jézus Krisztus személyes jelenlétének ujjongó megtapasztalásává”.²⁵

Az úrvacsora-tanítás nem beszél real praesentiáról, csupán szimbolikus praesentiáról. Elterjedt a Zwingli-féle emlékvacsora-tanítás. Leegyszerűsített besorolás szerint ez lenne jellemző a magyar reformátusságra. Ennél azonban sokkal árnyaltabb, színesebb a kép.

A református gyakorlatnak megfelelően a sákramentum kiosztását csak a jó rend kedvéért végzi a pap (Kálvin nem volt pap!), s nem azért, mert valamiféle átváltoztatási feladat miatt csak ő lenne erre hivatott. (A pap kifejezés nem is szerepel a református gyakorlatban – a „lelkipásztor” nemcsak formálisan, de teológiai tartalom szerint is eltér a pap megnevezéstől.)

Református felfogás szerint fontos istentiszteleti elem az *ajkak hálaáldozata* (zsol-táréneklés, bibliai eredetű énekek) és a szeretetadomány – a diakónia.

²⁴ CZEGLÉDY 1996, 109. o.

²⁵ Uo. 110. o.

Boross Géza professzor három alapelvet állít fel a kálvini reformáció istentiszteletének külső formáját illetően:²⁶

- a) Az istentisztelet formájának nincs alapvető jelentősége.
- b) Nincs különösebb elvi szabály arra nézve, mi szerint formáltassék a református istentisztelet.
- c) A református istentisztelet elképzelhetetlen igehirdetés nélkül.

Elgondolkodtató, hogy a 20. század legnagyobb református teológusa, Karl Barth az istentisztelet sakramentális felépítéséről beszél. Szerinte bármi is történjék a református istentiszteletben, annak a keresztség felől kell jönnie és az úrvacsora felé kell haladnia. Ami e kezdő- és végpont között történik, az a templomi istentisztelet.

Merőben új alapállásból tárgyalja a liturgikus kérdéseket Pásztor János teológiai professzor, aki 1985-ben Debrecenben adta ki *Liturgikáját*.²⁷ Irányvonala a megszkottnál nyitottabb, ökumenikusabb. Gondolkodására hatással volt az angolszász világ liturgikus szokásainak sokfélesége, azon belül az anglikán egyház istentiszteleti gyakorlata, továbbá a Lima-liturgia. Ez az irányvonal a református egyházban a szerző életében méltánytalanul elszigetelődött. Pásztor János halála után kezdték felfedezni liturgikai munkásságának igazi értékeit. A református gyakorlatot bemutató, már idézett cikkében a következők is olvashatók:

„A tárgyak mágikus használata elleni tiltakozásul Kálvin radikálisabb volt Luthernél. A genfi Szt. Péter katedrálisból minden képet és szobrot eltávolítanak. A megmaradó és előrehelyezett oltárt régi nevén úrasztalának nevezik, amit körülvesz a gyülekezet. Az éneklést fontosnak tartotta, különösen a zoltárok liturgiai használatát, ami közvetlen kapcsolatot teremt az ótestamentumi istentisztelettel. A »genfi zoltárok« sok református énekeskönyv szerves részét képezik. Megmarad azonban a reformáció által tiszta evangéliumot tartalmazó középkori szöveg – köztük zoltárok – gregorián jellegű éneklése is (így a most használatos énekeskönyvben is). A gregorián zoltározást például Debrecenben ma is művelik. Budapesten közös protestáns zoltározások vannak.

Úgyszintén a gyülekezet cselekvő részvételét segítő és kifejező dialógusok például a Tízparancsolat olvasásakor, a bűnvalló és közbenjáró imádságokban. Kálvin mindig hangsúlyozza: az istentisztelet mértéke a Krisztus-központúság. Csak az olyan szertartások nem kártékonyak, melyek az embert Krisztushoz vezetik.

Kálvin strasbourgri vagy genfi liturgiái, még Zwingli zürichi rendtartása is mutatják, hogy ezek a középkorban gyakorolt liturgiákból az Istent dicsőítő gyülekezetben formálódtak. (Zwingli benne hagyta az Ave Mariát a liturgiában az inkarnáció hangsúlyozása céljából.)

Náluk is a létező liturgiának az Ige világosságában való reformálásáról, nem pedig semmiből való alkotásról van szó. A középkorban mindennap volt úrvacsorai szertartás, amit a gyülekezet tagjai abban való részvétel nélkül néztek (hallgató egyház). A válaszok a

²⁶ BOROSS 1984.

²⁷ Javított, átdolgozott kiadása Komáromban 2002-ben jelent meg.

klérus és az énekkar között hangzottak. A magyar református liturgiákban a rezponzórius imádságok és litániák használatát hosszú időn át gyakorolták. Az 1646-ban Gyulafehérváron megjelent *Öreg graduál* című liturgiás könyv és például a Debrecenben 1812-ben kiadott énekeskönyv is erről tanúskodnak. Megindult azonban egy kétirányú folyamat. Egyik a puritanizmusnak egy szélsőséges formája, mely az istentiszteleteken semmiféle kötött szöveget nem tartott helyesnek. Ez jellemző szinte mindenütt a szabadegyház istentiszteleteire nálunk is és például Nagy-Britanniában, ahol még a *Miatyánkot* sem mondják sok helyen, mert kötött szöveg. A másik tényező az európai protestáns teológiákat eluraló, Descartes és a felvilágosodás hatására kibontakozó racionalizmus. E szellemi irányzat központja és mércéje nem Isten ígéje, hanem az ember, a maga intelligenciájával, gondolkodó képességével. Ezt szoktuk racionalizmusnak nevezni, melynek liturgiai szempontból az volt a negatív jelentősége, hogy az istentiszteletet nem Isten dicsőítése és a vele való találkozás alkalmának, hanem csupán tanításnak, mintegy »okos vagy erkölcsös dolgokról való« előadásnak tekintette. A szentségek és az imádságba való bekapcsolódás lassanként a peremre szorultak és/vagy eltűntek. Nálunk a 19. század második felében ment végbe ez a »liturgiai öngyilkosság«. Ebből ma már kezdünk kigyógyulni: mind az úrvacsora-eucharisztia (a *II. helvét hitvallás* is így nevezi mind ünneplésének gyakoriságában, mind a gyülekezetnek az istentiszteletben való tevékeny részvételének hangsúlyozásával). Magyarországon is vannak ennek a megújulásnak biztató jelei sok gyülekezetben. A liturgiai újramegelevenedés folyamatban van. Mindez azt is jelenti, hogy istentiszteleti rendben is közelebb kerülünk egymáshoz. Az istentisztelet bennünket, az egyházban élőket erősít és elevenít. Ugyanakkor tanúság is a társadalomban Krisztusról. Minél inkább tudunk együtt ünnepelni, annál erőteljesebben »zendül ki« (1Thessz 1,8; Károli-ford.) közülünk az ige, és lesz tanúságunk hathatós. Mindennek érdekében is könyörögnünk kell: »Jövel, Teremtő Szentlélek, és híveiddel légy vélek.«²⁸

Nem szabad megfélemlenünk a református istentisztelet *politikai jellegéről*. Nem pártpolitikáról van szó, hanem a politika (*polisz* – 'városállam'; *politika* – 'a városért, közügyekért való fáradozás') éppen a református istentisztelet népi karaktere miatt meghatározó.

A népi jelleg és az igehirdető (tanító) semmivel nem pótolható jellege egy sajátos új „klerikalizmust” alakított ki liturgikus szempontból. A lelkész egyszerű személyes programként végzi a szolgálat egészét. Eszerint minden a lelkész személyéhez, szolgálatához kötődik. Erre a későbbiekben, a liturgia személyi vonatkozásainál részletesen kitérünk.

A református istentisztelet rendje, felépítése, helyi tradícióinak kialakulása elsősorban a genfi reformáció történeti és személyi háttéréből érthető.

Ma a református egyház több országban felülvizsgálja istentiszteleti életét, és ez a revízió az ökumenikus nyitás, illetve az ősi keresztény tradíciók komolyan vételének irányába hat. Elgondolkodtató dr. Pásztor János *Liturgikájában* a kálvini istentisz-

²⁸ PÁSZTOR 2004.

telettel kapcsolatban írt fejezete, s eleve annak címe: „Kálvinnak nem a liturgiája, hanem elveinek liturgiai hatásai fontosak!”²⁹

Fontos kitérni a református egyház istentiszteletének ökumenikus kontextusára. A református reformáció gyökeres változást hozott azzal, hogy szakított a nyugati keresztény tradícióval. Sem az istentisztelet felépítésében, sem megformálásában, sem pedig zenei anyagában nem folytatta az addigi gyakorlatot. Így elvesztek a nyugati kereszténység közös elemei. Ezért az ökumenikus törekvések keretében tartott istentiszteleteken sajátos színt képvisel, hiszen nincs meg azoknak a liturgiai elemeknek a folytonossága, amelyeket a katolikus és az evangélikus egyház ismer, hiányzik az a liturgikus vonal, amely természetessé tenné a közös szolgálatok hasonló felépítését, minden felekezet számára otthonosságot adó formáját. Ebben az értelemben a református egyház részvétele az ökumenikus istentiszteletekben függ attól, hogy házigazdaként vagy vendégként van jelen. Házigazdaként a saját szokását gyakorolva ad lehetőséget a testvéregyházaknak a szolgálatban való részvételre. Vendégként pedig részese a többi egyház – ősi közös, illetve a későbbi nyugati tradíciót kisebb-nagyobb mértékben megtartó – liturgikus gyakorlatának, ahol elsősorban az imádság és az igeszolgálat feladatát tudja vállalni.

Jelen tankönyv írásának idején a világ kereszténysége Johannes Calvin (Jean Calvin)³⁰ születésének 500. évfordulóját ünnepli. Méltó hát a református egyház istentiszteleti életéről szóló fejezetben egy exkurzus erejéig külön is kitérni arra, amit Calvin a liturgiával kapcsolatban írt és mondott. Ez annál is inkább fontos, mivel a mindennapokban Calvint és a kálvinizmust szoros egymásmellettségben említik, pedig a mai kálvinizmus sok tekintetben igen messze került a névadó reformátortól. A jubileum bizonyára arra is alkalmat teremt, hogy a református egyházban rácsodálkozzanak Calvin e területen végzett munkásságára, valamint arra, hogyan viszonyulnak egymáshoz a reformátor gondolatai és a mai református elmélet és gyakorlat.

A Calvin-év kapcsán igen sok tanulmány született – liturgikai vonatkozásban is. Ezek közül kiemelkedő Fekete Károly tanulmánya *Kálvin és az istentisztelet* címmel.³¹ Ebben rámutat arra, hogy „Kálvin szerint azért van szükségünk istentiszteletre, mert a gyarló ember bűnös, ezért a Lélek tüzét élesztgetni kell a szívükben. Az istentisztelet célja kettős: egyrészt Isten dicsőítése, másrészt a közösségformáló erőből való élés. Ezt az istentiszteleti célt két megjelenési formában is meg lehet valósítani: a magános istentisztelettel és a közösségi istentisztelettel. A magános istentisztelet körébe tartozik a közvetlen, személyes kapcsolat Istennel, a csöndes

²⁹ PÁSZTOR 1985, 144. o.

³⁰ Nevének írásmódja többféle formában is használatos: mind a francia, mind a németes változat elterjedt. A magyarosított változatot (Kálvin János) ritkán használom, hiszen az idegen nevek ilyenét használata korábbi korszakok jellemzője volt.

³¹ FEKETE 2009.

áhitat, a személyes imaélet, az asztali áldás az étkezésnél, a naponkénti igeolvasás. Kálvin a közösségi istentisztelethez sorolja a családi és gyülekezeti istentiszteletet. Minden családi hajlék Isten egy-egy temploma. A családi istentisztelet liturgusa a családfő. A gyülekezeti istentisztelet célja egymás építése, ami nemcsak kötelesség, hanem belőle áldás származik.

A kálvini típusú istentisztelet döntő irányelve lett az, hogy egyedül Isten igéjére kell építeni az új istentiszteleti rendet. Csak azt kell megtartani a korábbi rendből, amit az igeszerűség megkövetel, minden sallang, liturgiai túlterhelés nélkül.”³²

Ezek után nyolc pontban fejt ki, hogyan látta Kálvin az istentisztelet reformját:

„1. A keresztyén szabadság tételét szem előtt tartva, különbséget kell tenni az üdvösségbe vágó és az üdvösségbe nem vágó, járulékos dolgok (adiaforon) között.

2. Kálvin liturgiafelfogására a legjellemzőbb elvi alaptétel az, hogy az emberi élet igazi célja az Isten dicsőségének szolgálata.

3. Az emberi tevékenységek közül az istentisztelet a legszentebb, ezért megengedhetetlen, hogy éppen ez a cselekménysor süllyedjen emberi babonáskodásba, bálványimadásba.

4. Az istentiszteleti történet megértésének kulcsa az anyanyelvűség, vagyis Kálvinnál magától értetődő a nemzeti nyelven folyó istentisztelet.

5. A liturgia struktúrájának három pillérét nevezi meg Kálvin: »Alapjában véve a mi vallásos összejöveteleinken három ilyen dolog megtartását rendelte Urunk, s ez a három: az Ő igéjének hirdetése, a nyilvános és ünnepélyes imádság, meg az Ő sákramentumának kiszolgáltatása.«

6. Kálvin a mise áldozatkarakterével szemben az istentisztelet igehirdetés-karakterét engedte érvényesülni, hogy helyreálljon a hallható és látható ige egyensúlya.

7. Az imádkozó Kálvin alakját úgy őrzik a tőle fennmaradt könyörgések, mint aki Krisztus közbenjáró tisztét komolyan vevő, a kötött és szabad imádságok együttes erejét megtapasztaló, minden rajongástól mentes istentiszteleti imádságot gyakorló liturgus volt.

8. Vannak olyan imádságok, amelyeket csak egyszerű élőszóval mondunk, másokat meg éneklünk.”

A mai magyar református istentisztelet – mint fentebb jeleztük – az egyetemes zsinat tervei szerint megújításra vár. Ebben nagy lehetőség a múlt kincseinek felfedezése, de nagy feladat is a jelen elvárások komolyan vétele, a korszerű formák megtalálása.

Ajánlott irodalom

BUSTYA Dezső: Liturgia és himnológia. In: *Református Szemle*, 2005/4. 402–408. o.

CZEGLÉDY Sándor: *Liturgia*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1996.

FEKETE Csaba: Liturgia, liturgus, évforduló. *Confessio*, 35/2. (2008) 60–73. o.

FEKETE Csaba: Liturgiánk és irányzataink. *Confessio*, 35/2. (2008) 52–59. o.

³² FEKETE 2009, 141. o.

- FEKETE Károly: Kálvin és az istentisztelet. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 140–181. o.
- FEKETE Károly: Református istentiszteletünk hiányai és azok pótlása. *Confessio*, 35/2. (2008) 74–82. o.
- KOZMA Zsolt: *Liturgika*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000.
- KUNZ, Ralph: *Gottesdienst evangelisch reformiert. Liturgik und Liturgie in der Kirche Zwinglis*. Pano Verlag, Zürich, 2001.
- Magyar református énekeskönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1996. (Témánk szempontjából a liturgiát ismertető rész a 659. oldaltól).
- MOLNÁR Miklós: „Mely igen jó az Úristent dicsérni!” *A református istentisztelet alkotóelemei*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.
- MÜLLER, Teophil: *Evangelischer Gottesdienst*. Kohlhammer, Stuttgart, 1993.
- PÁSZTOR János: Kálvin és az egyház istentiszteletének megújítása. *Lelkipásztor*, 1996/6.
- PÁSZTOR János: *Liturgiai irányzatok a magyar református egyházban*. D. dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen, 2008. /D. dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 12./
- PÁSZTOR János: *Liturgika. A református keresztyén egyház istentiszteleti élete*. Debrecen, 1985.
- SZÉNÁSI Sándor: *Ünnepeink. A református egyházi év*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- SZÓNYI György: *Felkészülés az istentiszteletre. Liturgika*. Sárospatak, é. n.
- SZÜCS Ferenc: Az istentisztelet a református dogmatika szempontjából: *Confessio*, 35/2. (2008) 40–51. o.

AZ EVANGÉLIKUS ISTENTISZTELET

Luther a reformációban nem új egyházat akart létrehozni, csupán *az egyházat* akarta megtisztítani és visszavezetni a tiszta forráshoz. Ez igaz az istentisztelettel kapcsolatban is. Így az evangélikus egyház istentisztelete kezdettől a mai napig nem elhatárolódni akart és akar, nem külön utakat jár, hanem az egyház egészének tradícióját komolyan véve az istentiszteleti élet középpontjába helyezte (visszahelyezte) és helyezi az evangéliumot, azaz Isten Jézus Krisztusban megismert szeretetét. Ezért ahogy a keresztyén élet hétköznapijaiban, úgy az ünneplésben is a *krisztocentrikusság* a fontos.

Az evangélikus istentisztelet meghatározottsága:

a) Az evangélikus egyház istentiszteleti életét meghatározza a lutheri tanítás a *megigazulásról*. Isten igaznak fogadja el az embert – hit által. Nem szükséges és nem lehetséges semmit tennünk azért, hogy Isten elfogadjon. Mindannyian bűnösök vagyunk. Isten ingyen kegyelemből igazít meg. Minden jócselekedet csak ennek lehet gyümölcse. Érdemszerzés szóba sem jöhet.

b) Az evangélikus egyház istentiszteleti életét meghatározza alapvető hitvallásának egyházzól szóló cikke,³³ amely arról beszél, hogy az „egyház a hívők közössége,

³³ Confessio Augustana (Ágostai hitvallás), VIII. cikk.

ahol az evangéliumot tisztán hirdetik, és a szentségeket Krisztus rendelése szerint szolgáltatják ki”.

c) Jelentős szerepet játszik a liturgikus élet háttérében a törvény és evangélium kettős fogalma.

Kívülálló az evangélikus egyház liturgikus szerepét – mint sok minden más területen – a középút járásában látják. Ha a fent említett hangsúlyokat nézzük a római és a református egyházban, akkor ez a megállapítás igaznak tűnik. Ennél azonban sokkal árnyaltabb a kép.

Igaz, hogy a két hangsúly az evangélikus elvi alapállásban és a gyakorlatban egyszerre található meg. Ilyen értelemben az *evangélikus liturgia kétfókuszú*. A két gyűjtőpont az *igehirdetés és az úrvacsora*. Az „ötösfogat” e kettő köré épül fel. Alapelemeiben összességében tartalmazza az ősi keresztény istentiszteleti formákat, felépítésében követi a mise rendjét, ugyanakkor egyszerűségében, meleg lelkületében, igei mentalitásban közel áll a református gyakorlathoz.

Ennek a mentalitásnak a gyökere Luther alapállásában rejlik. Luther, aki – Kálvinnal ellentétben – pap, szerzetes, majd egyetemi tanársága idején is gyakorló lelkész volt, csak azt „hagyta ki” az istentiszteletből, ami teológiailag, biblikusan elfogadhatatlan volt. Minden mást megtartott, sőt tovább gazdagított.

Az evangélikus egyház istentiszteleti életének kialakulására és fejlődésére döntő hatással volt néhány lutheri irat. Részletes ismertetésükre itt nem kerülhet sor, de a függelékben, illetve a történeti részben ezekkel az anyagokkal ismét találkozunk.

a) 1523-ban jelent meg Luther *Von Ordnung Gottesdiensts in der Gemeinde* című irata. Ebben foglalkozik a matutinummal, a vesperával és a misével. Az irat megállapításai igen általánosak.

b) Ugyanabban az évben (1523) lát napvilágot a *Formula missae*.³⁴ Ez már közvetlenül az istentiszteleti étellel foglalkozik, sőt konkrét rendet is kínál. Nem valamiféle gyökeres újításról van szó, hanem a mise megtisztításáról. Felhasználja tehát a meglévő elemeket, s csak a Szentírással ellenkezőket távolítja el.

A *Formula missae* liturgiája három részből áll:

1. a mise bevezetése;
2. a tulajdonképpeni mise;
3. a mise befejezése.³⁵

Jánossy Lajos értékelése szerint: „A *Formula missae* liturgiája megmentette és megőrizte az evangélikus istentisztelet számára mindazt az értéket, amely a római mise ősi és kétségtelenül hatásos szertartásaiban az eredeti keresztény tartalmat képviselte.” A *Formula missae* nyelve még latin.

c) Három évvel később, 1526-ban jelent meg az első, német nyelvű istentiszteleti rendet tartalmazó irat Luther tollából. Ez a *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts*.

³⁴ Teljes címe: *Formula missae et Communionis pro Ecclesia Vuittenbergensi*.

³⁵ Részletesebben lásd: JÁNOSSY 1932.

Az előszóban Luther ezt a rendet nem előírt, kötelező rendnek tartja, nem is normának. Utal azok munkájára, akik már korábban foglalkoztak az istentisztelet megtisztításával. Megjegyzi azt is, hogy a német nyelvű rend nem akarja kiszorítani a latin misét. Alapvető szempontjai pedagógiaiak, illetve misszióiak.³⁶ E rendben az „előkészítés” elmarad, s az istentisztelet az Introitus zsoltárral kezdődik. A Graduál és a Credo helyére német nyelvű gyülekezeti énekek kerülnek. Az ebben a rendben állandósuló (!) prédikáció alaptextusa az ünnep evangéliuma. Ezt követi az úrvacsorai rész, amelyet a Miatyánk parafrázisa és az „úrvacsorai intés” vezet be.

Ez a rend – az eredeti miserend jelentős egyszerűsítése ellenére – jelentős értékeket képvisel, és megadja a későbbi lutheránus istentisztelet alapformáját.

Fontos megfigyelnünk, hogy Luthernél – mindegyik forma szerint – az ige és a szentség (verbum et sacramentum) elválaszthatatlan egymástól.

Luther számára nem a rend volt a központi kérdés, hanem az, hogy az ige és a szentségek tisztasága egyértelmű legyen! Később ez kifejezésre jut a (nem Luther által fogalmazott) *Ágostai hitvallás* VII. cikkében, ahol arról olvashatunk, hogy az egyház egységéhez elegendő, hogy egyetértés legyen az evangélium tanításában és a szentségek kiosztásában. De nem szükséges, hogy az emberi eredetű egyházi szokások és szertartások mindenütt egyformák legyenek.³⁷

Feltétlenül ki kell térnünk a zene evangélikus istentiszteletben betöltött szerepére. Luther a zenét Isten egyik legnagyobb ajándékaként definiálta, és helyét közvetlenül a teológia után jelölte ki. Maga is aktív muzsikusként foglalkozott az istentiszteleti élet zenei vonatkozásaival. Az éneklés – és általában a musica sacra – Luthernél az imádság és a dicséret motívumát megelőzve predikatív jellegű.

Összefoglalásul – a mai helyzetet figyelembe véve – négy olyan jellegzetességet találunk, amely jellemzi a lutheránus istentiszteletet. *Ének, imádság, igehirdetés, úrvacsorai kegyesség* (pietas).

1. Ének – elsősorban a koráléneklés szeretete és gyakorlata (ennek ugyan imádság- és hitvallásjellege is van, de mindenekelőtt az igehirdetői karakter fontos).
2. Imádság – mint az egész gyülekezetet közösségbe foglaló megnyílás Isten felé.
3. Igehirdetés.
4. Úrvacsorai kegyesség (jóllehet többféle egyházi és társadalmi hatás ezt több helyen háttérbe szorította, a világ evangélikusságát s egyre inkább a hazai lutheranizmust jellemzi és áthatja az úrvacsorai kegyesség³⁸ hangsúlyos volta).

³⁶ JÁNOSSY 1932, 91. o.

³⁷ Idézi GROÓ 1977, 15. o.

³⁸ A kegyesség ebben a használatban keresztény életgyakorlatot jelent (vö. a „pietas” eredeti értelmé), az úrvacsorai kegyesség pedig azt a fajta keresztény életgyakorlatot, amelyben központi szerepet kap az úrvacsora szentsége s az azzal való rendszeres élés.

Ajánlott irodalom

- Agenda. A Magyarországi Evangélikus Egyház istentiszteleti rendje.* Szerk. dr. Próhle Károly. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1984. (Témánk szempontjából különösen is fontosak az apró betűs fejezetbevezető részek.)
- ALBRECHT, Christoph: *Einführung in die Liturgik.* 5., átdolg. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv.* Luther Kiadó, Budapest, 2007. (Témánk szempontjából a bevezetés kiemelten is fontos, hiszen az istentisztelet-teológiát az egyes elemekre lebontva közli és magyarázza.)
- JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus liturgia megújódása történeti és elvi alapon.* Hornyánszky Viktor R.-T. M. Kir. Udv. Könyvnyomda, Budapest, 1932.
- JÁNOSSY Lajos: *Az egyházi év útmutatása.* Új kiad.: Veszprém, 2008. Előszó: Hafenscher Károly.
- KALB, Friedrich: *Grundriß der Liturgik. Eine Einleitung in die Geschichte, Grundsätze und Ordnungen der lutherischen Gottesdienstes.* Evangelischer Presseverband für Bayern, München, 1982.
- KOHLER, Erika: *Martin Luther und der Festbrauch.* Böhlau Verlag, Köln–Graz, 1959.
- RAFFAY Sándor, D.: *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez.* Kecskemét, 1933. (A Protestáns Szemle melléklete.)
- STRÁNER Vilmos: *Az Ágostai hitvallás és az evangélikus istentisztelet.* <http://www.freeweb.hu/iratok/egyhtori/luther/melancht/AGTAN2.HTM>
- VAJTA Vilmos: *Der Gottesdienst und das sakramentale Leben.* In uő: *Die Evangelisch-lutherische Kirche.* Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1983. 135–160. o.
- VAJTA Vilmos: *Theologie des Gottesdienstes bei Luther.* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm–Lund, 1952.

AZ ORTODOX EGYHÁZ ÉS A KELETI JELLEGŰ EGYHÁZAK

Nehéz átfogóan a Kelet kereszténységéről beszélni. Az 1054-ben történt nagy egyházszakadás után nem csak keleti és nyugati kereszténység létezik. Mindkét résznek sok részegyháza van. A képet tovább színesíti az, hogy léteznek egyházjogilag nyugathoz tartozó, ám szertartásukban keleti hagyományt továbbvivő egyházak is. Ivancsó István a keleti egyházon belül öt nagy szertartási vagy rítuscsaládot különböztet meg:³⁹

1. az antiókhiai;
2. az alexandriai;
3. az örmény;
4. a káld;
5. a bizánci rítus.

³⁹ Ivancsó István, Görög Katolikus Szertartástan, Nyíregyháza, 1997.

Hozzáteszi azt is, hogy ezek mindegyikében léteznek katolikus és ortodox egyházi rész is.

Liturgikai szempontból már az elnevezés is érdekes és sokatmondó. Az *orthodox* (szláv nyelvterületen: pravoszlav) szó egy görög szóösszetételből származik: *orthos* (melléknév) – ’egyenes, függőleges, helyes, igaz’; *doxa* – ’gondolat, vélemény, tantétel, hitigazság, dicséret, dicsőség’ stb. Az ortodox⁴⁰ tehát helyesen gondolkodót, teológiai értelmezésben ’igazhitűt’ jelent (nem konzervativizmust, maradiságot, merevséget).⁴¹

Bár Berki Feriz – aki nem liturgikus megközelítésben tárgyalja a szó magyarázatát – csupán fordítási hibának tartja a „helyes dicséret” vagy „helyes imádat” értelmezést, mégis egyértelműen elterjedt és tudományosan elismert ez a nézet is. Ortodoxia ebben az értelemben nem csupán a helyes tanítást, hanem a helyes istendicséretet, azaz a liturgiát is jelenti.⁴²

Az ógyház liturgiai sokszínűsége után a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartozó egyházak, valamint a keleti missziói egyházak átvették a 13–14. századra véglegessé vált bizánci liturgiát. Alapelvevé vált az, hogy az *istentisztelet az egyház valódi élete*, elsődleges életmegnyilvánulása.⁴³

Ez az alapelv átjárta mind a teológiai kutatást, mind pedig a népi, kegyességi életet. Az egyház léte az istentiszteletben valósul meg. Az istentisztelet elsősorban nem Isten megértését, a tanítás értelemmel való felfogását jelenti, hanem azt, hogy meg tapasztaljuk Isten kegyelmes jelenlétét, és ennek nyomán a kegyelemben járhatunk. Ugyanakkor a liturgia segít megismerni és átélni a Krisztusban való elrejtettséget.

Ezért az istentisztelet feladata és lehetősége, hogy megjelenítse Isten üdvösséget szerző cselekedeteit, amit a teremtés óta folyamatosan a bűnös emberiség megújítása jelent: mindenekelőtt Krisztus megtestesülésében, keresztségében és feltámadásában a Szentlélek által. Az istentiszteleten tapasztalhatja meg az ortodox hívő Krisztus testének közösségét. Átfogja ez a mennyeit és a földit, az idő és tér felett áll, s a kiteljesedés felé mutat. A Megfeszített és Feltámadott jelen van az Igében, az eukharisztia ajándékában s általában a Szentlélek által az istentisztelet minden cselekményében. Ezt az istentiszteletet az egyház egésze ünnepli: a Fő (Krisztus) és a test tagjai (a múlt és a jelen gyülekezete), valamint az angyalok, a szentek s azok, akik a mennyei világba előrementek. Így – kozmikus egységben gondolkodva – az ortodox istentisztelet nem a Krisztusban érkező üdvösség meghirdetése, hanem az üdvösségbe való betagozódás, azzal való egyesülés, istenülés. Ilyen értelemben beszélhetünk teóízisről.⁴⁴

Kettős jelentéstartalma fordul elő ebben a vonatkozásban. Az egyik Athanasziosz

⁴⁰ A magyar akadémiai helyesírás magyarosodott írásmódú idegen szónak tekinti, és „h” nélkül írja a szót. (A szerk.)

⁴¹ BERKI 1975, 9–10. o.

⁴² DÖPMANN 2003.

⁴³ Uo. 128. o.

⁴⁴ Megistenülés, szlávul *obóženie*.

görög püspök († 373) sokat idézett mondata: az Isten Igéje (Logos) emberré lett, hogy mi istenivé lehessünk. Ha ennek a mondatnak a magyarázatát is hozzávesszük, akkor megkapjuk a másik jelentést, s egyúttal elkerülhetjük a félreértés veszélyét: az Ige a test hordozójává lett, hogy az ember a Lélek (Isten Szentlelke) hordozójává lehessen. Mai ortodox teológusok újra felveszik azt a teológiai „gondolatszálat”, amelyet már Gregoriosz Palamasz († 1359) hangoztatott: Isten a világban immanens energiákkal munkálkodik. Ezzel azt gondolja, hogy az ember Isten Lelkének hordozójává válik, s a kegyelem működésében az ember Isten energiájával egyesül.

Az adakozó, ajándékozó, cselekvő valójában az Isten, akinek a földi egyház az imádság és a hálaadás szavával válaszol. Megbékélés és új élet, Krisztus ajándékozta szeretet így jut kifejezésre az ortodox spiritualitás istentiszteleti eseményeiben.

A keleti egyház (vagy keleti jellegű egyházak) számára – a többi keresztény felekezethez képest is – fokozottan hangsúlyos a liturgikus tér, s ehhez kapcsolódva a keleti egyház „specialitása” az *ikon*. Az ikonfestészetnek szigorú szabályai vannak. De előírt az ikonok elhelyezése, elrendezése is a templomban és az ikonosztázon. Az ikon mindig „ablak a mennyországra” (nem véletlen az arany szín dominanciája), amelynek csak bizonyos jellemzői hasonlíthatnak a földi valósághoz. A kétdimenziós képek igen sok részlete apró szimbólumot is hordoz magában.

Az ikont nem festik, hanem írják – ennek megfelelően beszélnek arról, hogy az ikont olvassák is. Az ikon bemutatja a liturgiát, a liturgia bemutatja az ikont. Ez az állandó kölcsönhatás mindenütt jelen van a keleti keresztény tradícióban.

Az ortodox templom s azon belül is a liturgikus tér elsősorban az eszkatologikus reménységet, az eljövendő dicsőséget jelzi. Mindaz, ami Krisztus halálában és feltámadásában ebben a világban elkezdődött és „elvégeztetett”, kiteljesedik a mennyei világban. Isten országának fejlődése itt csak elkezdődik. Ezért hangsúlyozza a keleti egyház a külső, a látható tiszteletet és az istentiszteleti hely méltóságát. A hosszú istentiszteletek azért tűnnek természetesnek, mert a hívő a templomban otthon van, hiszen az mennyei hazájának előképe is egyben.

Jóllehet az ortodox templomépítészet külső megjelenésében igen nagy sokszínűséget mutat, a belső építés alapkonceptiója minden esetben egy és ugyanaz, tehát az állandó liturgiának megfelelő. A templom belső tere a *találkozás helye*, ahol téren és időn átnyúlva találkozik a mennyei és a földi. A templom hajója a földi teremtséget hivatott megjeleníteni. Ez az itt megjelent híveknek, az Isten népének megszentelődési helye. Ettől – az ikonosztáz által – elválasztva található az oltártér, ami a jelenlevő Úr jelképe. Az Úr egyrészt az igében van jelen – őt szimbolizálja az oltárra helyezett evangéliumos könyv –, másrészt pedig az oltáron előkészített szentségben, a kenyérben és a borban.

Az ikonosztáz középső nagy ajtója – a királyi kapu – részben nyitva, részben zárva van az istentisztelet folyamán. Ez azt jelenti, hogy az Isten országába való bemenetel Krisztusban lehetséges, az ajtó megnyílik, de a bűnösök számára még nem járható. Ugyanakkor a hívő bepillant a mennyei világba, az örökkévalóságba előrementek

világába. Az ő „ábrázatuk” már ránk tekint az ikonokról, jelezve a földi és a mennyi egyház összetartozását, egységét. Az oltár mellett, az ikonosztáz északi kapuja mögött áll egy asztal. A hívek az istentisztelet első része alatt be-bepillanthatnak az eukharisztikus ajándékok előkészítésébe.

Fontos szerepet játszanak – a tér kialakításával és az ikonokkal együtt – a liturgikus textíliák (öltözékek, terítők) és a különböző eszközök. Ennek oly gazdag tárháza ismeretes, hogy jelen keretek között nemhogy bemutatni, de felsorolni sem tudjuk. Számos, magyar nyelven is olvasható írás és könyv segít e téren tájékozódni. Az ajánlott irodalom a fejezet végén ilyeneket is közöl.

Ugyanígy meghatározóan fontos az ortodox egyház istentiszteleti életben a nyelv és az ének.

Az ősegyházi idők óta használatos a keleti egyházakban az adott ország népének anyanyelve. Ugyanakkor ezeken belül sokszor évszázados, évezredes szent nyelvi fordulatok, nyelvhasználat megőrzését is megfigyelhetjük. Erre tipikus példa az „egyházi szláv” kialakulása. Ezt kizárólag csak azok értik, akik az istentisztelet rendszeres látogatói, résztvevői. Az igehirdetés nyelve azonban mindig a jelen használt nyelve.

Jelentős szerepük van a különböző liturgikus könyveknek is. Az *evangéliumos könyv* nemcsak felolvasásra szolgál, hanem egyrészt az Úr jelenlétét szimbolizálja az oltártérben, másrészt pedig az istentisztelet egy megszabott idejére *tisztelettelre* kihelyezik az ikonosztáz elé. Az igében jelen lévő Krisztust tisztelik benne.

Az ortodox istentisztelet elengedhetetlenül fontos része az *ének*. A bizánci jelleget tisztán megtartó egyházakban ez kizárólag vokális muzsika, önálló hangszeres zene vagy kíséret elképzelhetetlen. A liturgikus szövegek, a liturgikus ének és a liturgikus cselekedetek csodálatos összehangoltságban töltik ki a liturgiát.

Az éneklésben a (többnyire férfi) kórus átveszi a gyülekezet szerepét, így a jelenlévők „passzív résztvevői” a szent liturgiának.

Az időtényező az ortodox istentiszteletben három területen jelenik meg: napi, heti és éves ciklus.

Az istentiszteleti nap este kezdődik. A nap természetesen – az ősi rend szerint – imaszakaszokra, imaórákra tagozódik. (Itt is a három- és a hatórás váltások jellemzők.) Az ünnep előtti éjszakai virrasztás több istentiszteletet is magába foglal és az *isteni liturgiában* jut a csúcra.

A heti ciklusban minden nap az üdvösség történetéhez kapcsolódik. A vasárnap itt is a teremtés emléke és az újjáteremtés ünnepe: Jézus Krisztus feltámadásának a napja.

Az egyházi esztendő nem határozza meg olyan mértékben az ortodox istentiszteletet, mint a nyugati kereszténységét. Az egyházi esztendő (amely szeptember 1-jén kezdődik) a csúcspontját az ünnepek ünnepével, húsvétal éri el.

Az ortodox egyház ma többféle naptárt használ: Julianus-naptárt, javított Julianus-naptárt, autonóm finn ortodox naptárt (a Gergely-naptárral rokonságban).

Az ortodox istentisztelet lényege az állandó istenimádás, istentisztelet. Az ideális,

csak szerzetesi közösségben megvalósítható forma az „állandó (szüntelen zajló)” istentisztelet. Ilyen ma csak Athosz szent hegyén él a gyakorlatban.

Az isteni liturgia az ortodox egyház liturgikus életének középpontja. Három alapvető formája van:

- Aranyaszájú Szent János liturgiája. Ezt ünneplik a leggyakrabban (ezért az alábbiakban bemutatjuk a menetét).
- Nagy Baszileosz (Vazul) liturgiája. Az egyházi esztendőben tíz alkalommal ünneplik: január 1-jén, 5-én, 6-án, nagycsütörtökön, nagy pénteken és a böjti vasárnapokon.
- Egyszer egy évben ünneplik Jakab apostol liturgiáját, október 23-án.

Az istentisztelet három része: az *előkészítés*, a *katekumének liturgiája* és a *hívek liturgiája*.

1. Proskomidia (adományok előkészítése) – a bezárt ikonosztáz mögött, titokban zajlik, az előkészítő asztalnál (protheszisz).

- A celebránsok belső készülése: imádság az ikonosztáz előtt, belépés a szentélybe.
- A celebránsok külső készülése: a liturgikus öltözékek felöltése, kézmosás.
- Az áldozati adományok készítése: a kenyér felvágása, a bor előkészítése, megemlékezés a szentekről, az élőkről és az elhunytakról, az adományok megfűstölése, az előkészítés imádsága és a küldés.

2. Katekumének liturgiája

- A nyilvános liturgia kezdete: nyitódicséret, békeekténia (litánia – amit a liturgia alatt mindig a diakónus énekel, ha az nincs jelen, akkor maga a pap), csendes imádság és első antifóna, kislitánia, csendes imádság, második antifóna, Krisztus-himnusz, kislitánia, csendes imádság, harmadik antifóna, kisbevonulás az evangéliumos könyvvel.
- Imádságok: troparion és kondakion, triszhagion (háromszor szent), a trón szertartása.
- Bibliai olvasmányok: prokimen, epistola, alleluja, evangélium (+homília/prédikáció – de ez tartható az ambó-imádság után is), a hívek litániája, az elhunytak litániája, a katekumének liturgiája, a katekumének elbocsátása.

3. A hívők liturgiája

- Az adományok felajánlása, a hívők litániája, litánia az egész világot, kerubok himnusza, előkészítő imádság, nagy bevonulás az áldozati adományokkal, kérő litánia, békeköszöntés, Nicea-konstantinápolyi hitvallás.
- Anafora (nagyimádság), bevezető párbeszéd és praefatio, triszhagion (szent, szent, szent), szerzési igék, megemlékezés és felajánlás, epiklézis, anamnézis (megemlékezés az egész egyházzal).

- Communio, könyörgő litánia a communióra felkészítésként, Miatyánk, főhajtó imádság, a Bárány felemelése, kenyértörés, communiós imádság, a celebránsok communiója (pap és diakónus), a hívek communiója.

4. Befejezés

- Záró litánia, áldóimádság a gyülekezet felett, az edények megtisztítása, áldás és antidoron (a megszerzelt kenyerék szétosztása), egyéni hálaadó imádságok.

Alexander Schmemmann, aki jelentős segítője a nyugati kereszténységnek abban, hogy megértsük az ortodoxiát és annak liturgikus életét, így ír: „A keresztény olyan ember, aki bárhová néz, mindenütt Krisztust találja meg, és benne örvendezik, az öröm pedig átalakítja minden döntését.”⁴⁵

Ajánlott irodalom

IVANCSÓ István: *Görög katolikus szertartástan*. Nyíregyháza, 1997.

DÖPMANN, Hans-Dieter: *Die Orthodoxen Kirchen*. Verl.-Anst. Union, Berlin, 1991.

BERKI Feríz: *Az orthodox kereszténység*. Budapest, 1975.

IVANCSÓ István: *Görög katolikus liturgikus kislexikon*. Nyíregyháza, 1997.

IVANCSÓ István: A görög katolikus istentisztelet gazdagsága. *Evangélikus Élet*, 2004/32–33.

KALOTA József: A görög orthodox egyház liturgiájának titka. *Evangélikus Élet*, 2004/35–36.

OROSZ László: *Nikolaosz Kabaszilas Liturgia-magyarázata*. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1996.

POPOVA, O. – SZMIRNOVA, J. – CORESTI, P.: *Az ikon*. Officina, Budapest, 1996.

SCHMEMMANN, Alexander: *Liturgia és élet. A liturgikus élmény és a keresztény kiteljesedés. Esszék és előadások a görögkeleti liturgiáról*. Corvinus Kiadó, Budapest, 1997. /A hét szabad művészet könyvtára./

THÖLE, Reinhard (szerk.): *Bevezetés az orthodoxia világába*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.

SCHÖNBORN, Christoph: *Krisztus ikonja*. Holnap kiadó, Budapest, 1997.

⁴⁵ SCHMEMMANN 1974, 26. o.

AZ ANGLIKÁN ÉS PÜSPÖKI (EPISZKOPÁLIS) EGYHÁZ ISTENTISZTELETI ÉLETE

Az anglikán egyház a reformáció sajátos megjelenése. Egyszerre katolikus és reformált. Megvan a kontinuitás a nyugati kereszténység tradíciójával, sőt az anglikánok sok mindent megőriztek a reformáció korabeli katolicizmusból. Ugyanakkor a reformáció hatása is megfigyelhető, hisz a hitújítás sok változást hozott az angol egyházban. Az anglikán egyház igen sajátos szín a nyugati egyház és a világkereszténység palettáján, ugyanakkor ökumenikus szempontból pusztán léte is különösen nagy jelentőségű.

A reformáció két szakaszban érte el Angliát. Az első VIII. Henrik (1509–1547), a második pedig fia, Eduard (1547–1553) idején. Eduard után ugyan még rövid időre visszatért a római katolicizmus, de Mária királynő halálát követően I. Erzsébettel véglegessé vált az angol reformáció győzelme.

VIII. Henrik ideje alatt ugyan az angol egyház elszakadt Rómától, de a püspöki felépítés és a latin mise megmaradt, az áldozásban – húsvét kivételével – csak a papok vettek részt. A liturgikus megújulás még váratott magára, de az angol nyelvű Szentírás már hozzáférhető volt. Az istentiszteleti élet első reformjelensége az angol nyelvű litánia VIII. Henrik uralkodásának vége felé (1544). VI. Eduard király idején sajátos szituáció alakult ki. Uralkodásának kezdetén – fiatal volta miatt – koronatanácsos vezette az országot, aki – mivel a pápához hű Mária veszélyeztette hatalmát – egyre-másra vezette be az egyházi életben a változtatásokat. Reformok sora következett, amit az egyszerű nép vagy nem tudott követni, vagy nem tudott elfogadni. A politika és az egyházi folyamatok összefonódtak.

Az angol reformáció középpontjában a liturgiai reform állt. Az angol egyház Luthertól és a svájci reformációtól függetlenül a saját útjára lépett, és ezáltal került ki Róma fennhatósága alól. Így egy egészen sajátos istentiszteleti élet alakult ki. Ennek elterjedését segítette, hogy olyan írott anyag került használatba, amely ugyan nem „uniformist” jelentett, mégis egységes alaprendet. Ez az alaprend összekötötte az anglikánokat az anyaországban és szerte a világon.

Az angliai hitújítás nyomán érdekes liturgiai sajátosságok alakultak ki. Egyrészt megőriztek sok mindent a középkori gyakorlatból – ennek nyomai végigkísérték az anglikán egyház történetét. Ugyanakkor erős református hatás is megmutatkozott. A két vonás pedig nemegyszer keveredett.

Thomas Cranmer, Canterbury érseke különböző „ökumenikus”⁴⁶ anyagokból állította össze az anglikán agendát 1549-ben. Az ezt követő években az anyagot többször formálták, változtatták. Alapvető célja a nyilvános, közösségi istentisztelet

⁴⁶ KALB 1985, 36. o.

bevezetése volt a magánmisékkal szemben. Ennek a nyilvános istentiszteletnek a formája VI. Eduard idején teljesen megváltozott a korábbihoz képest.

Végső formáját 1662-ben nyerte el. *Book of Common Prayer* címen az egész anglikán világ istentiszteleti életét meghatározta, sőt revideált formában meghatározta mind a mai napig. A *Book of Common Prayer* nemcsak istentiszteleti rendet, de egy rövid katekizmust, egy zsolnágyűjteményt, sőt az 1562-es *39 hitcikket* is tartalmazta.⁴⁷

Colin Buchanan öt pontba gyűjti a megújult angol istentisztelet legfőbb jellemzőit:

1. Kontinuitás a múlttal – még ott is, ahol a legradikálisabb változtatások történtek.

2. A reformot lépésről lépésre vezették be – ez akkor is igaz, ha ez a lépcsőzettség viszonylag rövid időt ölel fel – s anyanyelven tették közzé.

3. A reform négyes alapelven nyugszik: a) érthetőség és egyszerűség; b) a tartalom bibliai legitimációja; c) tanítói szerep; d) konzekvens kegyesség.

4. A kulcskérdés az úrvacsora-tanítás. Az istentisztelet liturgiai középpontja a *Communio* volt. Ez a rész jelentős súllyal közvetítette a megújult úrvacsorai tanítást.

5) Cranmer érsek személyében egyszerre jelent meg az egyházvezetés hatalmi személye és a másokkal nem hasonlítható képesség a liturgikus angol nyelv megteremtésére, fordításra és új formák elkészítésére.

A „Holy Communion” négy fő részből állt: a) igei rész; b) offertórium; c) a mise kánonja; d) befejező rész.⁴⁸

A „klasszikus” misetételek javarésze felismerhető és elkülöníthető, a sorrend nem mindig a megszokott. Találunk kettőzést, és tapasztalunk kimaradást (a *Gloria* két helyen is megjelenik, a *Benedictus* elmarad).

Az angol egyházban 1833-ban kezdődött az úgynevezett Oxford-mozgalom. Ez a megújulási mozgalom zászlajára tűzte a rekrisztianizálás jelszavát. A vallás nem magánügy – hangoztatták –, hanem az egyház lehetősége. Az egyháznak feladata egy erős tanítóhivatal létrehozása. Mindazok, akik tudatosan az egyházhoz tartoznak, részt kell, hogy vegyenek a tanulásban. Az egyház nem tömegmozgalom, az egyes ember meggyőződésből fakadó, egyházát hordozó felelőssége igen nagy. Ez a mozgalom a „magas egyháznak” (High Church) igen jót tett. Liturgikus szempontból elsősorban a *Book of Common Prayer* újrafelfedezését, áttanulmányozását és megújítását jelentette.

Természetesen az Anglián kívüli területeken, ahol az anglikánok kisebbségben voltak, más (jóval egyszerűbb) volt a rend.

Az utolsó száz évben ökumenikus hatásra sok minden megváltozott, és sok anglikán sajátosság eltűnt.

⁴⁷ BUCHANAN 2003, 176. o.

⁴⁸ Érdekesként feltűnik, hogy kétszer is imádkozzák a Miatyánkot – először az istentisztelet kezdetén, majd pedig az áldozást követően.

1927–1928-ban került a teljes revízió az angol parlament elé. Az alsóház kétszer is elutasította. Ennek következtében a megújulási folyamat egészen a hetvenes évekig tartott. Eredményeként a revideált rend és az új anyagok egyetlen kötetbe kerültek: *The Alternative Service Book*, 1980.⁴⁹ Jóllehet ez a folyamat igen sokáig tartott, alapos megújulást hozott. Ökumenikus szempontból fontos, hogy a megújult anglikán istentiszteleti élet több szempontból is rokon a II. vatikáni zsinat után megújult katolikus liturgiával! Az anglikán megújulást nemcsak Angliában, hanem az anglikán családhoz tartozó egyházak istentiszteleti életének felvirágzásában is láthatjuk.⁵⁰ A jelenlegi istentiszteleti alaprendek felépítése így a következőképpen alakul:

1. Bevezetés (előírás szerint bűnbánati résszel)
2. Igei istentisztelet (két vagy három olvasmánnyal – amely sokban megegyezik az új római katolikus egyházi esztendő gyakorlatával, néha azonban az angol-ökumenikus kétéves *Lectio*narral).
3. Közbenjáró imádság
4. Üdvözlés és békecsók
5. Szentségi rész: eukharisztikus imádság, kenyértörés, kiosztás
6. Postcommunio

Ennek a felépítésnek fontos vonása az is, hogy közelít a Lima-liturgiához.

Meg kell említenünk az anglikán egyház legújabb szertartáskönyvét, amely 2000-ben *Book of Common Worship* címmel jelent meg. Ebben bizonyos szinten közeledés mutatkozik a római egyházhoz.

Az anglikán liturgiában így egyszerre találhatók meg a tradicionális, igen régi időkre visszamenő,⁵¹ és az egészen mai, sokszor nagy mozgásteret megengedő szabad formák.

Az anglikán világegyház sokszínűsége áll annak a ténynek a hátterében, hogy az inkulturációs folyamatok erősen meghatározzák a mai anglikán istentiszteleti életet. Mivel az egyes helyi egyházak maguk végezték és végzik a liturgia revideálását, szükséges, hogy egy olyan kontroll működjön, amely megakadályozza a sokszínűség széthúzó erővé válását. A Lambeth konferencia (Consultative Council) és a kétévenként összeülő Nemzetközi Anglikán Liturgikus Konzultáció (International Anglican Liturgical Consultation) kísérli meg a sokszínűségben az anglikán egység életben tartását.

Dobszay László hat pontban foglalja össze az anglikán liturgia legfontosabb jellemzőit:⁵²

⁴⁹ Services authorized for use in the Church of England in conjunction with the Book of Common Prayer.

⁵⁰ USA Episcopal Church – átdolgozott Book of Common Prayer, 1997; Book of Alternative Services, 1985.

⁵¹ Az eukharisztikus imádság apostoli, ill. Hippolytusra visszamenő formája.

⁵² DOBSZAY 2004.

„1. Az eukharisziát a templomok többségében nem naponta, hanem vasárnap és a hét kijelölt napjain végzik. Azonban a templomok szokásos istentiszteleti rendjéhez tartozik a mindennapi reggeli és esti (illetve egyes helyeken ezeken kívül a déli) zsolozsma. A reggeli, »Matins« nevet viselő zsolozsma az ősi matutinum egyes elemeinek a laudesszel való összetételéből keletkezett. Az esti imaóra az »Evensong«, amely a vesperás és a completorium legfontosabb részeit fűzi össze.

2. A reformáció idejéből származó szertartásrendet kisebb változásokkal és változatokban folyamatosan őrzik. A liturgia rögzített volta nemcsak annak nyugodtságát garantálja, hanem a szövegek és énekek folyamatos használatát is lehetővé teszi. Ez biztonságot ad a híveknek, a szertartást végzőknek, a segédkezőknek és a kórusoknak is, idő- és térbeli egységet teremt, valamint a liturgia tökéletesítését is segíti. (Ez a magyarázata annak is, hogy az egyházzenesz teljes liturgikus ciklusokhoz nagyszámú kompozíciót találhat bármely századból.)

3. A liturgikus mozgalmak nyilvánvalóvá tették, hogy a liturgia nemcsak szavakból áll, hanem a mozgásoknak, tárgyaknak, ruháknak, mozdulatoknak, vonulásoknak és a zenének is megvan benne a maga jelentősége. A liturgiában nemcsak az ész tiszteli az Istent, hanem az ember egésze, testével-lelkével, egész kultúrájával. Ennek megfelelően kellő méltósággal valósítják meg napról napra (!) a gondosan kidolgozott, gazdag asszisztenciarendet is.

4. A liturgia szerves részének tekintik a zenét. Ez természetesen magába foglalja a népéneket (amelyet a nálunk szokásosnál jóval nagyobb hanggal és lelkesedéssel énekel a gyülekezet) és a vele összehangolt, magas színvonalú kóruszenét is. A kórusokat nem csupán a változékony buzdóság tartja össze: mivel vezetőik szolgálatát tisztességesen megfizetik (sőt sok helyen az énekesekét is), egy-egy kórus sok évtizedes hagyományra tekinthet vissza, hétről hétre vagy éppen napról napra azonos normák szerint zengve az istendicséretet.

5. Általában elmondható, hogy sokkal szilárdabb a liturgia intézményi háttere. Jól működő intézmények (alapítványok, kollégiumok, iskolák) ápolják a liturgikus életet, már a középkor óta igazodva a mindenkor szokásokat rögzítő törvényekhez (consuetudokönyvekhez).

6. A protestáns szemléző számára tanulság lehet az is, hogy ami Magyarországról »pápista« szokásnak látszik, az az anglikán protestáns hívőtől szinte elvárt, »mert áhítatát emelő és kifejező, istentiszteletét az Isten felségéhez méltóvá tevő« elem. Kellő helyet kap a liturgiához kapcsolódó magánáhitat is. Az exeteri, salisburyi, canterburyi katedrálisban és sok helyen másutt is egész nap nyitva a kápolna, s benne mindig találni híveket, akik az ott őrzött eukharisztia előtt térdelve adorálnak, képek előtt imádkoznak, gyertyákat gyújtanak. Az is igaz, hogy sok tájékoztató anyag »kifüggesztve vagy elvihető szórólap formájában« magyarázza meg mindennek az értelmét, nehogy az igaz keresztény kegyesség a joggal kárhozott babonássággá váljék.»

Ajánlott irodalom

- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*. Walter de Gruyter, Berlin, 2004. 497–511. o.
- BUCHANAN, Colin: Gottesdienst im anglikanischen Kontext. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1995. 175–185. o.

A SZABADEGYHÁZAK (KISEGYHÁZAK) ISTENTISZTELETI ÉLETE

Mind magyar, mind pedig nemzetközi viszonylatban a kiségyházi közösségek mutatják a legszínesebb képet az istentiszteleti életet illetően. A „sokszínűség” ebben az esetben a történelmi egyházak kétezer éves tradíciójától való eltérést is jelenti.

Nem tudunk ezen keretek között foglalkozni a Magyarországon egzisztáló egyes kiségyházak történetével és istentiszteleti életével, ezért elsősorban a szabadegyházak „liturgikus életének” főbb irányvonalait vesszük – abban a tudatban, hogy ezek megjelennek itthoni kiségyházaink életében, sokszor úgy, hogy egy-egy közösségben több tradíció szála is megtalálható. Nem tudunk – s nem is akarunk – foglalkozni itt azokkal a magukat egyháznak tartó közösségekkel, amelyeket teológiailag a szekták közé sorolunk.

Külső szemlélő számára feltűnik egyrészt a szabadegyházi közösségek spontán istentiszteleti élete, másrészt – első benyomásként – azok a kihangsúlyozott elemek, amelyek az adott egyház teológiájának jellemzői.

Nem szabad felednünk, hogy a vallástörténet és a vallásszociológia szempontjából tekintve a szabadegyházi közösségek mindig valamiféle – a történelmi egyházakban égető – hiányjelenségeket jeleznek. Ami teológiailag és elsősorban praktikus szempontból a történelmi egyházakban háttérbe szorult, az a kiségyházaknál túlsúlyban, sokszor aránytalan dominanciával szerepel. Ilyenek: a személyes közösség, a keresztség, a Szentlélek munkája, a megtérés, a karizmák stb.

Kiségyházak ebben az értelemben úgynevezett neoprotestáns közösségek. Ezek többnyire valamely történelmi protestáns egyházból szakadtak ki (illetve „léptek tovább”). Itt jelezni kell azt is, hogy a kiségyházak számánál lényegesen több, a történelmi egyházakon belül maradt megújulási mozgalomról tudunk. Az ilyen próbálkozás azonban – természeténél fogva – nem olyan látványos, mint a kiszakadó közösségek akcióinak figyelmet felhívó hatása. Eredményük azonban mérhetetlenül több, hiszen a belső megújulás a megelevenedést hozza, a „felkiáltójel” – pedagógiai hatását tekintve – inkább ellenkezést, elhatárolódást vált ki. Ezt azonban nem szabad természetes folyamatként megélni, a történelmi egyházaknak sokkal inkább törekedniük kell arra, hogy ezekből a felkiáltójelekből levonják a tanulságot, s korrigálják félrecsúszásait, pótolják hiányait.

A kiségyházak javarészevel kapcsolatban általános jellemzőként említhetjük a Szentírás komolyan vételét, a közösségi és a pasztorális jelleg erősödését,⁵³ a gyülekezet tagjainak hangsúlyosabb és aktívabb részvételét stb.

---

⁵³ Természetesen az adott közösség növekedésével s az idő múlásával ezek is merevednek, s felveszik a történelmi egyházak „korral járó” betegségeit – ez az istentiszteleti élet formájára és mentalitására is hatással van!

A liturgikus étellel kapcsolatban ezek a közösségek fontosnak tartják az Isten igéjéhez kötődő, annak utasításaira és lelkületére épülő istentisztelet kialakulását. Ezen alapelveket természetesen a történelmi egyházak is vallják, s megvalósításának formáival kétezer éve kísérleteznek. A szabadkeresztény közösségek istentisztelet-formáinak kialakítását – magától értetődően – lehetővé teszi az a tény, hogy sem Jézus, sem pedig az apostolok nem hagytak ránk semmiféle liturgikus előírást. Ez egyrészt azt jelenti, hogy óvatosan kell bánni az „igének jobban megfelelő rend” kifejezéssel, másrészt pedig a kiségyházaknak is meg kell látniuk a történelmi egyházak istentiszteletében az alapjában véve igére épülő liturgikus életet.

A kiségyházak jelenléte kihangsúlyozza azt a reformátori alapelveket, amelyet a római egyház is megfogalmazott a II. vatikáni zsinat konstitúcióiban: az egyháznak mindenkor reformációra van szüksége. A tradíciót komolyan véve igaz ez a liturgiára nézve is.

Hat, egymástól valamennyire elkülöníthető tradíció figyelhető meg.⁵⁴

A keresztelők tradíciója

A keresztelők tradíciója Zürichből származik, azoktól a gyülekezeti tagoktól, akik számára Zwingli reformációja is kevésnek bizonyult. Az alapvető törést a gyermekkereszttség ügye jelentette. Teológiai-történetileg ez a nézet természetesen nagyon régre nyúlik vissza, már az őskereszténység idején zajló vitára. A nézet indoka: a kereszttség tudatos vállalása. Gyermekek erre képtelenek, ezért csak a megtért felnőtt részesedhet a keresztység szentségében.

Az istentiszteleti életben hangsúlyt kap a többszörös bibliai olvasmány, az igehirdetés, a terjedelmes szabad imádság, a kíséret nélküli éneklés. A lelkész a helyi gyülekezet szolgálatára ordinálják.

Előfordul a nyelveken szólás is, bár ritka. A radikális alapállás ellenére a közösség igen stabil istentiszteleti tradícióval rendelkezik.

A magyar egyházi „palettán” a keresztelő tradíciót többféle kisebb, egyházi jellegű közösség is továbbviszi, ugyanakkor a – világviszonylatban való méreténél és nagy hagyományánál fogva – már szinte történelmi egyháznak minősülő baptista egyházban gyakorolják a „keresztelő tradíciót”. Világviszonylatban a baptista egyház tagjainak száma megközelíti a 110 milliót.

A kétezer éves kereszténység története során több olyan mozgalom is volt, amelyet a baptista felekezethez tartozók szellemi-lelki elődjüknek tartanak. Magyarországra 1525-ben érkeztek Svájcából az első baptista hitelveket valló misszionáriusok, akik közül sokan hitük miatt mártírokká lettek.

⁵⁴ Ezt a hatos beosztást James F. White amerikai teológus leírása alapján ismertetem. WHITE 2003.

A Magyarországi Baptista Egyház elnöke a következő módon jellemezte a baptista istentiszteletet.⁵⁵

„A baptisták meggyőződéssel hisznek a Szentírás Istentől való ihletettségében. Hiszik és vallják, hogy Isten teremtette a világot, benne a földi életet. Mivel az ember fellázadt Teremtője ellen, élete boldogtalan és kilátástalan lett. Isten azért küldte el egyszülött Fiát, Jézus Krisztust, hogy isteni hatalmánál fogva legyőzze ősi ellenségünket, a Sátánt, és halálból való feltámadása által örök életet kínáljon minden elveszett ember számára.

A baptistákat az különbözteti meg népegyházi protestáns hittestvéreiktől, hogy elvetik a csecsemőkeresztiséget, és a bibliai alapokon álló gyakorlathoz visszatérve a hitüket önként felvállaló felnőtteket »Jézus példáját és parancsát követve« vízbe való teljes alámerítéssel keresztelik meg. Innen kapták az újszövetségi görög nyelvből eredő nevüket is, mivel a baptista kifejezés a hitvalló keresztiségre, azaz bemerítő gyakorlatukra utal.

Az úrvacsorai közösségben – amelyet általában havonta egyszer gyakorolnak – is csak az élő hitre jutott, bemerítkezett és Krisztus követésében elkötelezett gyülekezeti tagokat részesítik. Hiszik és vallják, hogy az Istenhez térő, bűneit őszintén megbánó embert Isten Szentlelkével újjászüli, átformálja, betölti, és ingyen való kegyelméből az örök élet ajándékában részesíti.”

A magyar egyháztörténet során úgy alakult, hogy a magyarországi baptizmus a református, puritán istentiszteleti gyakorlathoz igazodott inkább. Istentiszteletük legfőbb jellemzője az igecentrikusság. Az igehirdetésnek rendelődik alá minden más istentiszteleti elem.

További fontos komponensek és jellemzők: az imádat, az éneklés, a családiasság és közvetlenség, a személyes bizonyágtételek és kiemelten a hálaáldozat is.

A puritán tradíció

A puritán csoportok gyökerét azokban a „szeparatista” csoportokban leljük fel, akik kevésnek találták az anglikán egyházban a reformáció előrelépéseit. Az államegyházat teljes mértékben az ige szerint akarták megújítani – erre azonban a nagy egyház nem volt sem kész, sem képes. A kis csoportok készítették elő a *megtisztult*, s így *tiszta* gyülekezetek életét, amelyben az úrvacsora hetenkénti ünneplése magától értetődő volt.

Éltéltek mindenféle emberi hagyományt, s életüket, istentiszteletüket kizárólag Isten igéjének a mércéje szerint rendezték be.

A miseruhák elvetése az első feltűnő jelenség. Harcoltak minden emberi hagyományra épülő gyakorlattal, ceremóniával (például a keresztvetést, a homlokra való kereszttrajzolást, a jegygyűrűk használatát elvetették stb.). Nem voltak megelégedve

⁵⁵ MÉSZÁROS 2004.

azokkal a lelkészekkel, akik túlságosan rövid prédikációt tartottak, vagy csupán a közkezen forgó „rövid prédikációkból” olvastak fel. Elutasították az egyházi év gyakorlatát, úgyszintén az igehirdetésnél a perikóparendet.

Kísérletek történtek a puritán csoportoknak az egyházba való visszatérésére (I. Erzsébet ideje alatt), de ez nem sikerült. A puritánok így földalatti mozgalommá váltak.

A későbbi gyakorlatban a havi egyszeri úrvacsora szokása alakult ki náluk.

A puritán tradíció idővel jelentős mértékben hatást gyakorol az unitárius közösség életére Angliában és Amerikában.

A felvilágosodás után a szentségek háttérbe szorultak, s a puritán tradíció az „igazak” közösségében élt tovább – ennek komoly jelenségei ma is megfigyelhetők – elsősorban az Egyesült Államokban. Ezt a tényt igazolja, hogy 1986-ban megjelent a puritán tradíciót gyakorló közösség új istentiszteleti könyve, a *Book of Worship – United Church of Christ*. Ez a legliberálisabb agenda a mai Amerikában.

A quaker tradíció

Az „öröm közösségeként” definiálja magát az istentiszteleti szempontból legradikálisabb szabadegyházi mozgalom. A quaker közösség nem ismer látható szentségeket, nincs felszentelt lelkésze, nincs az istentiszteleten prédikáció, kórus- és hangszeres zene. A legfigyelemreméltóbb érdekesség az, hogy ez a legradikálisabb csoport képviseli a legradicionálisabb vonásokat.

A fontos a „belső fény” (Szentlélek?), amely ha az embert megvilágosítja, akkor szükségtelenné válik minden külsőség, szokás, gyakorlat. Ugyanakkor a gyertya állandó eszköze egyéni és közösségi életüknek.

A közösség szociális érzéke hangsúlyos, az egyenlőség hirdetése igen nagy szerepet játszik. Fontos a közösség.

Istentiszteletük a misztika korporatív formája. A liturgia teljesen szabad és rendezetlen. Döntő szerepet játszik benne a csend.

A metodista tradíció

John Wesley neve ismerős szinte az egész kereszténységben. Az általa elindított és létrehozott mozgalom háttérében ott található a felvilágosodás, ugyanakkor a mozgalma több szempontból is kultúraellenes volt. Az idő előrehaladtával a közösség különböző módon élte meg hitét – volt, amikor jelentős hangsúlyt fektetett a szentségekre, volt, amikor teljesen megfedkezett azokról.

A metodista istentisztelet eredetileg nem konkurenciát akart teremteni az anglikán liturgiának, hanem kiegészíteni kívánta azt. Az úrvacsorát igen hangsúlyosnak tartották – Wesley maga egész életén át legalább heti két alkalommal élt vele.

Az első istentiszteleti énekeskönyvet a Wesley testvérek adták ki: ez 166 úrvacsorai énekből állt.

Amerikai követői hamarosan eltértek a Wesley-féle gyakorlattól. Nem hangsúlyozták az úrvacsorát, nem törődtek az egyházi esztendővel, elvetették a „ceremóniákat”. Ezzel szemben egyre hangsúlyosabbá váltak az állandó missziós utazások. Ezekre azért került sor, hogy minél több helyen és gyakrabban hangozhassanak el az „ébresztő” prédikációk.

A története során legtöbbször változó, végleteket is megjáró kisegyházi csoport századunkban ismét visszatért az istentisztelet esztétikájának komolyabban vételéhez és a Wesley-féle liturgikus élet gyakorlásához.

A Magyarországi Metodista Egyház honlapján található az az alapvető hitvallási tételek, amelynek alapján élnek, s gyakorolják a hitüket a metodisták. Ebből az alapiratról néhány cikk az istentiszteletre vonatkozik.⁵⁶

„15. cikkely: A nyilvános istentiszteleten a nép számára érthető nyelv használatáról
Nyilvánvalóan ellenkezik Isten Igéjével és az ősegyház gyakorlatával is, hogy a nyilvános gyülekezeti imában vagy a szentségek kiszolgáltatása alkalmával a nép számára érthetetlen nyelvet használjunk.

16. cikkely: A szentségekről

A Krisztus által rendelt szentségek nem csupán a keresztyén hitvallás ismertetőjelei vagy jellemzői, hanem sokkal inkább Isten kegyelmének és irántunk való jóakarátának egyértelmű, látható jelei, melyek által láthatatlanul munkálkodik bennünk, és a benne való hitünket nemcsak éleszti, hanem megerősíti és megszilárdítja.

Krisztus, a mi Urunk, két szentséget rendelt az evangéliumban: a keresztséget és az úrvacsorát.

A további öt úgynevezett szentség: a bérmlálás, a bűnbánat, a papszentelés, a házasság és az utolsó kenet nem tekinthető evangéliumi szentségnek, mert ezek részint az apostoli egyház elkorcsosulásából származtak, részint pedig olyan életviszonyokat tükröznek, melyeket a Szentírás helyesel ugyan, de mégis teljesen más jellegűek, mint a keresztség és az úrvacsora, mert Isten számukra semmilyen látható jelet vagy ünnepélyes szertartást nem rendelt. A szentségeket Krisztus nem azért rendelte, hogy azokat megbámulják vagy körülhordozzák, hanem hogy méltó módon éljenek velük. Csak azoknál van üdvös hatásuk, akik méltóképpen veszik azokat. Akik méltatlanul fogadják, azok, mint Pál apostol az 1Kor 11,29-ben mondja, ítéletet vonnak magukra.

17. cikkely: A keresztségről

A keresztség nemcsak a hitvallás jele és nemcsak az az ismertetőjel, amellyel a keresztyének különböznek azoktól, akik nincsenek megkeresztelkedve, hanem jelképe az újjászületésnek is. A gyermekkeresztséget az egyházban fenn kell tartani.

---

⁵⁶ Lásd: www.metodista.hu.

18. cikkely: Az úrvacsoráról

Az úrvacsora nem csupán a keresztyének egymás iránti kölcsönös testvéri szeretetének a jele, hanem sokkal inkább Krisztus halála által való váltságunk szentsége. Ezért azok számára, akik szabályszerűen, méltóképpen és hittel veszik: a kenyeret, amelyet megtörünk, a Krisztus testével való közösség, és a pohár, amelyet megáldunk, a Krisztus vérével való közösség. Krisztus teste az úrvacsorában csak mennyei és lelki módon adatik számunkra, és csak így vesszük és esszük azt. Az eszköz pedig, amellyel az úrvacsorában Krisztus testét vesszük és esszük: a hit. Ellenkezik Krisztus rendelkezésével az, hogy az úrvacsora szentségét megőrizzük, körülhordozzák, felemelik vagy imádják.

19. cikkely: Az úrvacsora mindkét szín alatti vételéről

Az Úr poharát nem szabad megvonni a laikusoktól, mert Krisztus rendelkezése és parancsolata szerint az úrvacsora mindkét részét egyformán ki kell szolgáltatni minden keresztyének.

20. cikkely: Krisztusnak a keresztfán véghezvitt egyedüli áldozatáról

Krisztus egyszer hozott áldozata tökéletes váltság, kiengesztelés és elégtétel az egész világ összes bűnéért, mind az eredendő, mind a valóságos bűnökért, nincs is más elégtétel a bűnért. Ezért a miseáldozat is, melyben – ahogy mondják – a pap az élők és a holtak büntetésének vagy vétkének elengedése érdekében Krisztust feláldozza, istenkáromló koholmány és veszedelmes csalás.

22. cikkely: Az egyház istentiszteleti szokásairól és szertartásairól

Nem szükséges, hogy az istentiszteleti szokások és szertartások mindenütt azonosak legyenek, vagy ugyanazon módon gyakorolják azokat, mert ezek mindenkor különbözőek voltak, s országok, korok és szokások különbözősége szerint meg is változhatnak, amennyiben nem ellentétes Isten Igéjével az, ami bevezetésre kerül. Aki pedig saját elhatározásából önkényesen, szándékosan és nyilvánosan megsérti egyházának istentiszteleti szokásait és szertartásait, amennyiben ezek Isten Igéjével nem ellenkeznek, és amelyeket az egyház törvényes előjárósága is elrendelt és általában elfogadott, azt a személyt azért, hogy mások ugyanilyen cselekedetektől visszariadjanak, nyilvánosan meg kell inteni, mint olyan valakit, aki megsértette az egyház általános rendjét, és megsebezte az erőtlen testvérek lelkiismeretét.”

A metodista teológia és istentiszteleti gyakorlat sok rokon vonást mutat az evangélikus tanítással és szokásokkal.

A határvidéki (frontier) tradíció

Amikor a 19. században Amerikában az Appalache-hegységben komoly fejlődés indult el, a határvidéken semmilyen város, falu, település nem volt, csupán bevándorlók éltek igen nagy elszigeteltségben. Ezeknek a bevándorlóknak szinte semmi kapcsolatuk nem volt az egyházzal. A század első évtizedeiben kialakult egy olyan

istentiszteleti gyakorlat, amely elterjedt az egész Egyesült Államokban. Ezt nevezzük „frontier” tradíciónak. Ez mind a mai napig élő az angolszász területen létező számos szabadegyházban. Mivel hazánkban a szabadegyházak igen jelentős mértékben az angolszász egyházak hatása (néha befolyása) alatt élnek, ezért ezeket a tradíciókat Magyarországon is tetten érhetjük. (Látható, hogy a szabadegyházi közösségek istentiszteleti élete és hitgyakorlata is állandó kölcsönhatásban van egymással.)

Ennek a közösségnek a gyakorlatához – mivel kezdetben elsősorban nem egyházhoz kötődőket akartak elérni – hozzá tartozott egy úgynevezett *camp meeting*, azaz egy négynapos intenzív tábori találkozó (gyakorlat), ahol igehirdetések hangzottak, folyamatosan imádkoztak és énekeltek.⁵⁷

Az ilyen „táborozások” csúcspontja az újonnan megtértek megkeresztelése. A színesbőrűek kulturális tradíciói igen jelentősen befolyásolták ennek a szokásnak a kialakulását (zene, prédikáció).

A határvidéken kialakuló gyakorlat lassan – az anglikán egyházat kivéve – minden felekezetben valamilyen formában jelentkezett. Az ilyen találkozók „rendje”, felépítése azután egy speciális, sajátos jellemzőket hordozó istentiszteleti életben koncentrálódott.

Az istentiszteleti rendjük három részből tevődik össze:

1. dicsérő és imádság-istentisztelet;
2. megtérést sürgető prédikáció;
3. aratás azoknak, akik már megtértek.

A három rész gyakran megtörik, a sorrend felborul. Az egyszerű embereknek írt énekek igen jelentős szerepet játszanak – ennek pozitívuma mellett ez azt is jelenti, hogy egy individualista, befelé forduló, a primitívség veszélyét magába rejtő énekkincs alakult ki. A szóló- és kórusének igen fontos, feladata az igehirdetésre való belső, lelki felkészítés.

Az ünnepi istentiszteleten kívül ebben a tradícióban is jelentős a napi imaközösségek szerepe.

A pünkösdi mozgalmak tradíciója

A mozgalom a 20. század kezdetén jött létre. Gyökereiben fellelhetők a különböző gyógyító egyházközösségek, valamint a methodista egyház. A közösség története – a „legenda” szerint – egy nyelveken szóló egyetemistával kezdődik. A színes bőrű diákok között a mozgalom igen gyorsan terjedt. Első neves prédikátoruk William J. Seymour (1870–1922) volt. Hamarosan jelen voltak egész Amerikában, rövid idő múltán pedig Norvégiában, Angliában, Chilében, Brazíliában, majd Afrikában.

---

⁵⁷ Ennek eredete a presbiteriánus egyházak úrvacsorára való előkészítésének több napos aktusában gyökerezik.

A pünkösdi közösségek istentiszteletének alapszabálya, hogy a Lélek szabad, kiválaszt magának – ahogy ő akar – eszközöket. Bárki lehet ilyen az adott istentiszteleten.

A Szentlélek különböző ajándékain keresztül (lásd 1Kor 12) munkálkodik: nyelveken szólás, igemagyarázat, prófétálás, gyógyítás stb. A szentségeket megünneplik, de Isten elsősorban az ajándékainak megvalósulásában jelenik meg. Ezért nincs szükségük értelemmel magyarázni Isten jelenlétét és munkáját – hiszen az az istentiszteleten a természetfeletti dolgokban megtapasztalható.

A pásztor minden pillanatban és helyzetben képes teret adni a Szentlélek működésének.

Angol területen szinte természetes része a pünkösdi istentiszteletnek az eukharisztia, másutt azonban igen ritkán gyakorolják. A keresztség kérdésében is eltérések vannak: van, ahol gyermekeket keresztelnek, van azonban olyan közösségük, ahol keményen ragaszkodnak a tudatos megtérés utáni felnőtt keresztséghez.

Az utolsó ítélet és Krisztus visszajövele komoly hangsúlyt kap az istentiszteleti életben – a lelki adományokkal együtt ez is az első keresztyén gyülekezetekkel való hasonlóságot mutatja.

A pünkösdi mozgalom hatása igen jelentős a történelmi egyházakban is: a karizmatikus mozgalmak a pünkösdinek mind teológiai, mind pedig gyakorlati jellemzőit átveszik (gyógyítás, nyelveken szólás, prófétálás).

Ajánlott irodalom

DE ROSA, Giuseppe S. J.: *Vállások, szekták és a keresztyénység*. Szent István Társulat, Budapest, 1991.

GERGELY Jenő – KARDOS József – ROTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Korona Kiadó, Budapest, 1997.

WHITE, James: Gottesdienst in freikirchlichen und charismatischen Kontexten. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1995. 186–194. o.

DOBSZAY László: Az anglikán liturgiáról. In: *Evangélikus Élet*, 2004/41. 2. o.

A LIMA-LITURGIA

A 20. század az ökumené százada. Külső hatások és belső okok sokasága gondolkodtatta el – több esetben sokkolta – Krisztus széttöredezett népét. Egyértelműen megfogalmazódott a vágy a testvér keresésére, az egység útjának megtalálására. Sokféle tévút is adódott, de a század végére redukálódtak a hamis elvárások, s a fő irányvonalat a „megbékélt különbözőség” egységmodelljének hivatalos vagy hallgatólagos elfogadása jellemzi.

A Lima-liturgia egyfajta témaliturgia, ahol az egyház három fontos „témája” kerül a középpontba: az eukharisztia, a keresztség és a papi szolgálat. Nevét Peru fővárosáról kapta, ahol az Egyházak Világtanácsa liturgiai szempontból fontos világgyűlést tartotta.

Az ökumenikus törekvésekben is fontos szerepet játszó különböző liturgikus mozgalmak végigkísérik századunkat. Külön fejezetben térünk ki ezek történetére, hiszen a mai helyzet kialakulását döntő módon határozzák meg.

A liturgika területén megtett ökumenikus kitekintésünket azonban nem zárhatjuk le anélkül, hogy ne térnénk ki századunk egységkeresésének nagy mérföldkövére, a *Limai dokumentum*ra és annak liturgiai konzekvenciáira.

Az egységtörekvések fejlődését meghatározta az a mozgalom, amelynek intézményes formája az Egyházak Világtanácsának *Hit és egyházszervezet* (Faith and Order) elnevezést viselő bizottsága. Ennek – hosszú évekig, évtizedekig tartó – munkája nyomán készült el az az irat, amelyet az Egyházak Világtanácsának tagegyházai 1982-ben, Limában fogadtak el. Címe: *Keresztség, úrvacsora, egyházi szolgálat*.⁵⁸

Az előkészítő munkában sorra vették a különböző kereszteni felekezetek teológiai alapállását a Krisztus-hit és az egyház legfontosabb kérdéseiben. Az elemzések, többoldalú tárgyalások és mély teológiai munka után sikerült létrehozni azt az iratot, amelyben egyet tudtak érteni az egyes tagegyházak.⁵⁹

Mivel mindhárom érintett terület (keresztség, úrvacsora, egyházi szolgálat) hatással van vagy lehet az egyház istentiszteleti életére, az irat liturgikai szempontból sem elhanyagolható. Ennél azonban fontosabb az, hogy a liturgiai, liturgioteológiai utalásokon túl konkrét hatása is van: az az istentisztelet-modell, amely megvalósult Limában, a Lima-dokumentum kiadásának záró-istentiszteletén, majd Genfben, az EVT Központi Bizottságának ünnepi istentiszteletén. Végül pedig közismertté lett az Egyházak Világtanácsának 1983-ban Vancouverben megrendezett nagygyűlésén, ahol több mint háromezer jelenlevővel ünnepelték az azóta már „Lima-liturgiaként” ismert istentiszteletben a közös Urat.

Mielőtt a Lima-liturgia rövid ismertetésére és főbb eredményeire kitérnénk, tekintsünk bele a *Limai dokumentum* azon szakaszaiba, amelyek konkrétan liturgiai vonatkozásúak.

A *keresztségről* szóló rész V. fejezete (17–23. pontok) részleteiben is utal a keresztség szertartására, azon belül is a víz szerepére, a Lélek ajándékainak átadására, a biblikus vonatkozások kiemelésére, a keresztséget végző személyre s a keresztség istentiszte-

⁵⁸ *Baptism, Eucharist and Ministry*. World Council of Churches, Geneva, 1982. /Faith and Order paper 111./

⁵⁹ A bizottság célkitűzése az volt, hogy „hirdesse a Jézus Krisztus egyházának egy voltát, és felszólítsa az egyházakat, hogy törekedjenek az egy hitben és az egy úrvacsorai közösségben való látható egységre, melyet az istentisztelet és a Krisztusban való közös élet fejez ki, hogy elhiggye a világ...” Részlet a Faith and Order bizottság alapszabályából. *Theologiai Szemle*, IV. (1986) 198. o.

letben elfoglalt helyére. A 20. pont felsorolja a keresztelés rendjének elemeit: „Bármely keresztelés átfogó rendjének legalább a következő elemeket kell tartalmaznia: a keresztségre vonatkozó ígék tudtul adását, a Szentlélekért való könyörgést, a gonosz elutasítását, a Krisztusba és a Szentháromságba vetett hit megvallását, a víz használatát, annak kijelentését, hogy a megkereszteltek új embereké lettek, mint Isten gyermekei és az egyház tagjai, akik az evangélium bizonyosságtevőinek hivattak el.”⁶⁰

Az *úrvacsoráról* szóló szakasz a teológiai alapvetés után külön fejezetben tárgyalja az úrvacsora megünneplését. A keresztséghez hasonlóan itt is felsorolja az ünneplés fontos elemeit (27. pont) azzal a megjegyzéssel, hogy a sorrend változhat, és az egyes elemek hangsúlya különböző.⁶¹

A legfontosabb elemek: „Magasztaló énekek; bűnvallás; a bocsánat kihirdetése; Isten Igéjének hirdetése; hitvallás; közbenjárás az egyházért és a világot; a kenyér és a bor előkészítése; hálaadás az Atyának a teremtés, megváltás és megszentelés csodáiért; Krisztusnak a szentséget szerző igéi; emlékezés a megváltás, a passió, a halál, a feltámadás, a mennybemenetel és a pünkösdi nagy eseményeire, amelyek létrehozták az egyházat; a Szentlélek segítségül hívása a közösséghez és a kenyér meg a bor jegyeihez; a hívek odaszentelése Istennek; utalás a szentek közösségére; imádság az Úr visszatéréseért, országa végleges megjelenéséért; az egész közösség ámene; Miatyánk; a megbékélés és a béke jele; a kenyér megtörése; evés és ivás közösségben Krisztussal és az egyház minden egyes tagjával; végső dicséretmondás; áldás és a gyülekezet elbocsátása.”

Az irat hangsúlyozza a liturgikus reformmozgalmak egyházakat egymáshoz közel hozó szerepét, ugyanakkor utal arra, hogy a közös eukharisztikus hit kinyilvánítása nem jelent uniformizálódást sem a liturgiában, sem a gyakorlatban.

A *lelkészi szolgálatot* tárgyaló szakasz szól e szolgálat bibliai-teológiai háttéréről, annak formáiról, az apostoli hagyomány folytonosságáról, az ordinációról. Ez utóbbi tartalmaz kompendiumunk számára is fontos vonatkozásokat. Az V. fejezet B) pontja az ordináció aktusát írja le, s kiemeli, hogy keresztény hagyomány az ordináció és az istentisztelet, azon belül is az eukharisztia összefüggése. Az aktus az egész közösség alkalma, nem pedig egy külön rendé vagy csak a felszentelt személyé. Az ordináció könyörgés a Szentlélek erejéért, és jel arról, hogy Isten adja embereken keresztül az ajándékait.⁶²

A Lima-liturgia a *Limai dokumentum* teológiai alapvetéseit figyelembe véve, kísérleti jelleggel készült. Egyszerre akar kísérletet tenni a különböző liturgikus tradíciók komolyan vételére és az egységes rendtípus kialakítására.

A Lima-liturgiában így jelentkezik a kétezer éves keleti és nyugati egyházi ha-

⁶⁰ Magyar fordítás: *Theológiai Szemle*, IV. (1986) 198. o. Ford. Fükő Dezső és dr. Hafenscher Károly.

⁶¹ Uo. 201. o.

⁶² Uo. 208. o.

gyomány, valamint a mai anglikán hatás, az amerikai lutheránus kísérlet és a taizéi gyakorlat is.

Ennek a liturgiának nem titkolt *célja az egyház egységének bemutatása* volt. Ilyen értelemben megvalósulása egyháztörténeti eseménynek minősíthető.⁶³ Fontos megemlíteni azt is, hogy a hosszas teológiai munka nem maradt elvi síkon, s nem zárkózott be a szakértők elefántcsonttornyába. Ha az istentiszteletet az egyház alapvető életmegnyilvánulásának tekintjük, akkor döntő kérdés, hogy a teológiai munka „megérkezik-e” az életbe, azaz valóság lesz-e az egyház ünneplésében és hétköznapiiban. A Lima-liturgia lehetőséget adott a teológiatudomány gyakorlatlá transzformálására.

Hans-Christoph Schmidt-Lauber figyelmeztet arra, hogy a Lima-liturgia nem válhat *editio typicá*vá, annál inkább a tovább folyó ökumenikus liturgiai munka alapkövévé.⁶⁴

A Lima-liturgia a következő részekből áll:

Bevezetés – zsoltár Gloria Patival, üdvözlés, bűnvallás, Absolutio, Kyrie-litánia, Gloria in excelsis.

Igeliturgia – Kollektá-imádság, első olvasmány, zsoltár vagy meditációs ének, Epistola, Halleluja, Evangélium, prédikáció, meditációs csönd, Niceai hitvallás, könyörgő imádság.

Az eukharisztia ünneplése – előkészítés, ének, eukharisztikus imádság, Praefatio, Sanctus, Epiklézis, szerzési igék, Anamnézis, Epiklézis II., Miatyánk, békesség köszöntése, kenyér megtörése, Agnus Dei, Communio, hálaadó imádság.

A Lima-liturgia léte szembesít minket az egyház örökös kérdéseinek egyikével. Mennyire lehet *megszerkeszteni* egy „tökéletességre” törekvő liturgiát, illetve mennyiben jelent többet az egyes tradíciók alulról jövő, az idők által kipróbált gyakorlata?

A Lima-liturgia kapcsán számtalan kérdés vetődik fel az egyes felekezetek mai istentiszteleti gyakorlatával kapcsolatban. Ezekre – természetesen elsősorban evangélikus szempontból – a későbbiekben az érintett témaköröknél visszatérünk.

Az alábbiakban olvasható liturgikus szöveg példa egy teljes, *Limai dokumentum* szerint felépített eukharisztiai liturgiára. A normál szedésű szöveg a szolgálattelvő szövege, *míg a dőlt betű a gyülekezet szavait jelzi.*

⁶³ SCHMIDT-LAUBER 1990.

⁶⁴ SCHMIDT-LAUBER 1990, 259. o.

I. BEVEZETŐ SZERTARTÁS

1. Bevonulási ének

2. Köszöntés

Az Úr Jézus Krisztus kegyelme, az Isten szeretete és a Szentlélek közössége legyen mindnyájatokkal!

És a te lelkeddel.

(Ezután elhangozhat zsoltáridézet vagy egy rövid ima, majd pár szavas bevezető az aznapi istentiszteletbe.)

3. Bűnvallás

Egy választott, kötött bűnvalló imádság (például Kálviné).

Úr Isten! Örökkévaló és mindenható Atyánk! Íme, egybegyűltünk itt, és a szentek egységében, az angyalok és idvezült lelkek társágában trónusod elé visszük áldozatunkat. Megvalljuk és megismerjük szent felséged előtt, hogy mi szegény bűnösök vagyunk, bűneinkben fogantatva hajlandók minden rosszra, és soha meg nem szűnünk áthágni rendelkezéseidet. Mikor ezt cselekedjük, igazságos ítéletedből romlást és kárhozatot vonunk magunkra. Mindazáltal, Uram, bánjuk, hogy téged megbotránkoztattunk, s kárhoztatjuk magunkat és bűneinket, igaz bűnbánattal kérve, hogy a Te kegyelmed jöjjön segítségül minékünk. Alázattal kériünk, szerető, irgalmas Atyánk, hogy könnyörülj rajtunk. Töröld el bűneinket, növeld és sokasítsd meg rajtunk napról napra Szent Lelked ajándékait, hogy igaz bűnbánatunk teremje a megtérés gyümölcseit, amelyek kedvesek Előtted. Vallást teszünk azért a te szent színed előtt, hogy egyszülött Fiadba, a mi Urunk Jézus Krisztusba vetjük egyedül hitünket és reménységünket, bizonyosak lévén afelől, hogy hit által részesei lehetünk a Te Benne kijelentett kegyelmednek, melyet adj meg nekünk itt és az örökkévalóságban, az Ő nevéért. Ámen.

4. Feloldozás

Most én, mint az én Uram – méltatlan bár, de hivatalos – szolgája hirdetem nektek bűneiteknek bocsánatát és az örök életet, melyet megad az Örökkévaló Isten mindenkinek, aki kéri és hittel elfogadja. Mert úgy szerette Isten e világot, hogy egyszülött Fiát adta, ha valaki hisz Őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen. Amen.

5. Uram, irgalmazz! (Kyrie-ének)

6. Dicsőség (Gloria-ének) vagy imádság (közösen vagy soronként megosztva)

Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békeség a jóakarató embereknek.

Dicsőítünk téged, áldunk téged, imádunk téged, magasztalunk téged, hálát adunk neked nagy dicsőségedért, Urunk és Istenünk, mennyei Király, mindenható Atyaisten. Urunk, Jézus Krisztus, egyszülött Fiú, Urunk és Istenünk, Isten Báránya, az Atyának Fia, te elveszed a világ bűneit, irgalmazz nekünk; Te elveszed a világ bűneit, hallgasd meg könyörgésünket, Te az Atya jobbján ülsz, irgalmazz nekünk. Mert egyedül te vagy a Szent, te vagy az Úr, te vagy az egyetlen Felség, Jézus Krisztus, a Szentlélekkel együtt, az Atyaisten dicsőségében. Ámen.

II. AZ IGE LITURGIÁJA

7. Kolleкта-imádság

Egy szolgálattelvő szabad imádsága.

Ámen.

8. Olvasmány

Igeszakasz az Ószövetségből, az Apostolok cselekedeteiből vagy a Jelenések könyvéből. (Végeztével:)

Ez az Isten igéje.

Istennek legyen hála.

9. Zsoltáréneklés

10. Apostoli levél

(Végeztével:)

Ez az Isten igéje.

Istennek legyen hála.

11. Alleluja (ének)

12. Evangélium

(Végeztével:)

Ezek az evangélium igéi.

Áldunk téged, Krisztus.

13. Igehirdetés

14. Csend

15. Nicea-konstantinápolyi hitvallás (381-es szöveg, a „Filioque” nélkül)

Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek, minden láthatónak és láthatatlannak Teremtőjében.

Hiszek az egy Úrban, Jézus Krisztusban, Isten egyszülött Fiában, aki az Atyától született minden idő előtt, Isten az Istentől, világosság a világosságtól, valóságos Isten a valóságos Istentől, született és nem teremtett, az Atyával egylényegű, és általa lett minden. Érettünk emberekért és üdvösségiünkért leszállt a mennyből. Megtestesült a Szentlélektől és Szűz Máriától, és emberré lett. Keresztre feszítették értünk Poncius Pilátus alatt, kínhálált szenvedett és eltemették, harmadnapon feltámadt az Írások szerint, fölment a mennybe, ül az Atya jobbján, újra eljön dicsőségben ítélni élőket és holtakat, és uralmának nem lesz vége.

Hiszek a Szentlélekben, Urunkban és éltetőnkben, aki az Atyától származik, akit az Atyával és a Fiúval együtt imádunk és dicsőítünk, és aki szólt a próféták által. Hiszem az egy,

szent, egyetemes és apostoli egyházat. Vallom az egy keresztséget a bűnök bocsánatára. Várom a holtak feltámadását és az eljövendő örök életet. Amen.

16. Hívek könyörgése

Aktuális imatémák, egy-két mondatban összefoglalva. Lehetőleg a gyülekezet tagjai mondják. Mindegyikre felelet:

Kérünk téged, hallgass meg minket!

III. AZ EUKHARISZTIA LITURGIÁJA

17. Előkészület

(A szent jegyek előkészítése közben ének vagy instrumentális zene. Az előkészület után:)

Áldott vagy, Urunk, mindenség Istene, mert a te bőkezűségedből kaptuk a kenyeret mint a föld termését és az emberi munka gyümölcsét. Ebből lesz számunkra az élet kenyere.

Áldott legyen az Isten mindörökké.

Áldott vagy, Urunk, mindenség Istene, mert a te bőkezűségedből kaptuk a bort mint a szőlőtő termését és az emberi munka gyümölcsét. Ebből lesz számunkra a lélek itala.

Áldott legyen az Isten mindörökké.

Ahogy a gabonaszemek egykor szét lettek szórva a mezőn, és ahogy a szőlőt sokféle ültették el a hegyoldalon, úgy egyesülnek most ezek ezen az asztalon a kenyérben és a borban. Így gyűljön össze egyházad királyságodban a föld határaitól!

Maranatha! Jöjj el, Úr Jézus!

18. Dialógus

Az Úr legyen veletek.

És a te lelkeddel.

Emeljük fel szívünket.

Felemeltük az Úrhoz.

Adjunk hálát Urunknak, Istenünknek.

Méltó és igazságos.

19. Praefatio

Valóban méltó és igazságos, illő és üdvös, hogy mindig és mindenütt hálát adjunk neked, mi Urunk, szentséges Atyánk, mindenható, örök Isten.

(Ünnepenként változó, kötött imádság; végeztével:)

Ezért az angyalokkal és minden mennyei seregekkel együtt dicsérünk és magasztalunk és áldunk Téged és mondjuk/énekeljük:

20. Sanctus- és Benedictus-ének (vagy közösen mondva):

Szent vagy, szent vagy, szent vagy, mindenség Ura, Istene. Dicsőséged betölti a mennyet és a földet. Hozsanna a magasságban. Áldott, aki jön az Úr nevében. Hozsanna a magasságban.

21. Első lélekhívás

Urunk, Te valóban szent vagy. Te vagy minden szentség forrása. Add, hogy a Szentlélek ereje által ez a kenyér és ez a bor számunkra a mi Urunk, Jézus Krisztus teste és vére legyen!

Jöjj, Teremtő Lélek!

22. Az alapítás elbeszélése

Add, hogy a Teremtő Lélek megvalósítsa a te szeretett Fiad szavait, aki azon az éjszakán, amelyen elárulták, vette a kenyeret, hálát adva megtörte, és ezt mondta: Vegyétek, egyétek! Ez az én testem, amely tiérettetek megtöretik, ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.

Hasonlóképpen vette a poharat is, miután vacsoráltak, és ezt mondta: E pohár amaz új szövetség az én vérem által, ezt cselekedjétek, valamennyiszer isszátok az én emlékezetemre.

Mert valamennyiszer eszitek e kenyeret és isszátok e poharat, az Úrnak halálát hirdetitek, amíg eljön.

(A szereztetési igék mondása közben a szolgálattevő megtöri a kenyeret, és fel-emeli a kelyhet.)

Hitünk nagy titka.

Halálat hirdetjük, Urunk, és hittel várjuk feltámadásodat, amíg el nem jössz.

23. Megemlékezés

Urunk, mivel ma megváltásunk emlékét ünnepejük: felidézük a te Fiad születését és életét köztünk, az ő keresztségét János által, utolsó vacsoráját az apostolokkal, halálát és alászállását a holtak hazájába, hirdetjük Krisztus feltámadását és felemel-tetését a dicsőségbe, ahol mint a mi nagy főpapunk szüntelenül közbenjár minden emberért, és mi várjuk visszatérését az utolsó időkben.

Maranatha, az Úr közel van!

24. Második lélekhívás

Tekints, Urunk, erre a hálaáldozatra, amelyet te magad adtál az egyháznak, és kegyesen megőriztél, amikor elfogadtad a te Fiad áldozatát, amely által újból visszafogadtál szövetségedbe. Amikor részesülünk Krisztus testében és vérében, töltsön el bennünket a Szentlélek, hogy egy test és egy lélek legyünk Krisztusban, hogy élő áldozatként magasztaljuk dicsőségedet.

Jöjj, Teremtő Lélek!

(25. Közbenjáró imádság)

26. Záró dicsőítés

Óáltala, ővele és őbenne a tiéd, mindenható Atyaisten, a Szentlélekkel egységben minden tisztelet és dicsőség mindörökkön-örökké.

Ámen.

27. Az Úr imádsága

Egy keresztségben, egy Szentlélekben és Krisztus testében egyesülve imádkozzunk Isten fiaiként és leányaiként:

Mi Atyánk...

28. A béke

Urunk, Jézus Krisztus, te azt mondtad apostolaidnak: Békességet hagyok rátok, az én békémet adom nektek. Ne vétkeinket nézzed, hanem egyházad hitét, őrizd meg szándékod szerint békében, és add meg teljes egységét. Aki élsz és uralkodol mindörökkön-örökké.

Ámen.

Az Úr békéje legyen veletek mindenkor.

És a te lelkeddel.

Köszönsétek egymást a béke jelével.

29. A kenyér megtörése

A kenyér, amelyet megtörünk, a Krisztus testével való közösségünk, az áldás kelyhe, amellyel köszönetet mondunk, a Krisztus vérével való közösségünk.

30. Isten Báránya (énekelve)

31. Meghívás

Íme, az Isten Báránya, íme, aki elveszi a világ bűneit. Boldogok, akiket meghív asztalához Jézus, az Isten Báránya.

32. Szent közösség

33. Hálaadó imádság

(Kötött vagy szabad hálaadó imádság.)

34. Záró ének

35. Kiküldő szavak (pl. missziói parancs – Mt 28,18–20)

36. Áldás

Ajánlott irodalom

KARASSZON István (szerk.): *Lima után. Tanulmányok dr. Pásztor János tiszteletére 70. születésnapja alkalmából.* Ráday Nyomda, Budapest, 1995.

MEYER ZU UPTRUP, Klaus – JUNGO, Michael (OSB): *Lima Liturgia. Vertont von Maxime Kovalevsky.* Quell Verlag – Matthias Grünewald Verlag, Stuttgart, 1990.

SCHULZ, Frieder: *Die Lima-Liturgie. Die ökumenische Gottesdienstordnung zu den Lima-Texten. Ei Beitrag zu Vertändnis und Urteilsbildung.* Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1983.

THURIAN, Max: *Ökumenische Perspektiven von Taufe, Eucharistie und Amt. Die Eucharistische Liturgie von Lima.* Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 1983.

ÖKUMENIKUS ISTENTISZTELET

A liturgia lényege szerint ökumenikus. Isten találkozni akar az emberrel, hogy megmentse elveszett voltából, és áldásával vezesse el a kiteljesedő életbe. Isten pedig nem személyválogató. Felhozza napját jókra és gonoszokra (Mt 5,45). Jósága nem ismer határokat, terve és akarata, hogy minden ember üdvözljön és az igazság ismeretére eljusson (1Tim 2,3–4). Az Isten-látogatás és Isten-találkozás alkalma ezért nem lehet kirekesztő alkalom. Isten össze akarja gyűjteni népét, gyermekeit. Isten integráló Isten. Ezért az emberi előkészítés feladata is az integrálás.

Az ökumenikus törekvések nem emberi találmányon vagy igyekezeten alapulnak, hanem Jézus akaratán és imádságán (Jn 17,20–26). Az ökumenikus mozgalom egyik megjelenési és megnyilvánulási területe éppen az istentiszteleti élet. Ez árulkodik leginkább sokatmondóan a különbségekről, a választóvonalakról és a közös vonásokról.

Lehetőségek és lehetetlenségek mutatkoznak meg egyszerre, amikor az egyházak egységtörekvéséről beszélünk. Valóság és reménység egészítik ki egymást, vagy állnak szemben egymással. Az egyházak egymástól eltérő istentiszteleti élete botrány a világ számára. Hiteltelenné teszi a keresztyén tanúságtételt az, hogy az egyházak nem tudnak együtt imádkozni, együtt Krisztus asztalához ülni.

A 20. század az ökumené százada volt. Ez természetes módon érintette az istentiszteletet. Az egyes felekezetek között természetes (önkéntelen) és tudatos kölcsönhatást egyaránt megfigyelhetünk.

Mi maradt a kísérletező évszázad után? Néhány modell, számos tapasztalat és lehiggadt, de fel nem adott reménység. Egyesek a 21. század elején ökumenikus télről vagy jégkorszakról beszélnek. Van-e, lesz-e folytatása az ökumené századának?

Alapvető tapasztalat, hogy az ökumenikus liturgiák készítésénél egyfajta minimalizálási igény fogalmazódik meg – a legkisebb közös többszöröst keresik. Ezzel lehet felépíteni olyan liturgikus alkalmat, amely kölcsönösen elfogadható, s amelyben minden résztvevő részben otthonosan, részben pedig az újdonság élményével lehet jelen. Mindenkinek jut aktív szerep, és ügyelnek a megfelelő arányok megjelenésére is.

A minimális konszenzusba azonban nem fér bele a közös eukharisztia. Ez az egyház vágya, de nem valószínű, hogy ez az óhaj a belátható jövőben megvalósul. Imádságunk tárgya az a cél, hogy együtt ülhessünk Krisztus asztala köré – felekezetre való tekintet nélkül.

Ezért a megvalósítható lehetőségeket keresve adódnak a következők:

- közös igeliturgia;
- közös áhítatok – zsolozsma;
- érdekes kísérlet – az agapé istentisztelet;
- közös kazuális szolgálatok.

Sajátos ökumenikus lehetőséget kínálnak a rendkívüli helyzetek: katasztrófák, társadalmi események, megemlékezések.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a történelmi egyházakat összekötő ökumenikus törekvések egyik alapja a keresztség kölcsönös elfogadása. Ezért jó, ha ökumenikus liturgikus alkalmaink valami módon utalnak a keresztség titkára és összekötő erejére.

A Lima-liturgia kapcsán már láthattuk, milyen komoly erőfeszítést igényel az ökumenikus liturgia. Számos lehetőséget kínál a végtelenül gazdag liturgikus anyag, amely felhalmozódott a világkereszténység húsz évszázadában. Számítalan problémát okoz a markáns ellentétek sora, amely a megmerevedett álláspontokból és a rögzített tanításokból fakad.

Amikor a 20. század első harmadában belendült liturgikus mozgalmak új megközelítéseket és új igényeket hoztak, határozottan megjelent a liturgikus közeledés vágya is. Ez természetesen adódott a közös alapok és közös pontok felismeréséből, adódott a közös gyökerekből, és adódott az egyház töredezett volta okozta fájdalomból.

A katolikus megújulási folyamatok végén a reformáció egyházai érezték, hogy nagy változás történt. Elsősorban az anyanyelvi szolgálattal és az igeliturgia hangsúlyosabbá tételével, a Szentírás közvetlenebb használatával és az igehirdetés megfelelő súlyú kezelésével.

A protestánsok hamar felismerték, hogy a liturgia és az ökumené összetartozik. Az Egyházak Világtanácsa már 1937-ben tanulmányban foglalkozik az ökumené és az istentisztelet kapcsolatával.

Az ortodox–protestáns kapcsolatok intenzívebbé válása – elsősorban az Egyházak Világtanácsának keretein belül – fontos hatásokat hozott az ökumenikus liturgikus gondolkodásban.

Az istentisztelet imádságait, illetve igei részét tekintve a nyugati kereszténységen belül viszonylag egyszerű a közös alkalmak összeállítása, megszervezése. Az ortodox egyház részt vesz közös imádságban és igealkalmakon, de ezeket az ortodox papok többsége nem tekinti liturgiának.

Az intercommunio kérdése természetesen sokkal élesebben vetődött fel, és nehéz, izgalmas kérdés ma is.

Voltak próbálkozások – hivatalos modellként is – a közös eukharisztia gyakorlására. Ezek példaként szolgálhatnak arra az időre, amíg az eukharisztikus közösség létre nem jön. Minden liturgia átmenet addig, amíg a közös úrvacsorai liturgia meg nem születik.

1943-ban a dél-indiai keresztény egyház négy egyházi egységből jött létre. Az eredeti elképzelés az volt, hogy az egyes egyházak és gyülekezetek megtartják a saját istentiszteleti gyakorlataikat. Egyre inkább megfogalmazódott a közös úrvacsorai liturgia igénye.

A másik sokatmondó modell a taizéi ökumenikus szerzetesi közösség gyakorlata. Ez ugyan megmaradt protestánsnak, de közel áll Rómához is. Sajátos imádságmód a fiatalok számára a taizéi liturgia. Jelentős és példaértékű a közösség gyakorlatában a laikusok aktív részvétele. Különösen is fontos hatása az, hogy a felekezetközi és nemzetközi szakadékokat megpróbálta áthidalni. Az imádság és az istendicsőítés forrásából azonban mélyebbről inspirált közösség is fakadt.

A harmadik modell a már fentebb említett Lima-liturgia. Ez azonban elsősorban különböző elemek összessége. Egyfajta témaliturgia, amelyben négy alaptéma kerül egymás mellé: eukharisztia, keresztség, papi szolgálat. „Egzotikus élmény egy nagy közösségből...” – fogalmazott egy egyetemi hallgató. A kérdést megkísérli körüljárni, de megválaszolni nem tudja: mi az egyház, hol az egyház?

Mi az, ami közös? – kérdezzük. A közös hit a Szentháromság Istenbe vetett hit. Egyes vélemények szerint a közösség élménye fontos. Más vélemények azt tartják: a liturgia egyformasága helyett a közös tanítás lenne a fontos.

Az ökumenikus istentisztelet azonban elsősorban nem liturgikai kérdés, hanem ekkleziológiai kihívás.

A pluralitás normális életmegnyilvánulás. A liturgia ki kell hogy fejezze a hitet, hiszen a hit bizodalmaról, az Isten és az ember közötti bizalmas találkozásról szól. A liturgiának fejlődnie kell, hogy még jobban kifejezze a hitet. Korrekcióra is szükség van, hiszen az isteni kinyilatkoztatáshoz, közeledéshez az emberi lépések és a helykészítés is hozzátartozik. Az emberi tényező pedig magával hozza a korrekciót igénylő hibalehetőséget.

Az egyház egysége nem uniformitás! Kell látható egység, de a látható egység nem minden. A Lélek egységét kell megteremteni, pontosabban engedni kell, hogy a Lélek egységet teremtsen, s a látható egység majd ebből következik. Ez igaz az ökumenikus istentisztelet relációjában is.

Egység ott van, ahol az adott pillanatban az Isten-találkozás megtörténik – mint ahogy Isten országa köztetek van. Nem egyszerűen vágy. Ahol Jézus nevében együtt vannak, ott ez megvalósul! Újra meg újra megtörténik!

Ajánlott irodalom

GRILLO, Andrea: *A liturgia születése a 20. században. Tanulmány a liturgikus mozgalom és a (poszt) modernitás viszonyáról.* Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2006.

MÁRKUS Mihály (szerk.): *Három egyezmény: 1830 – 1833 – 1900*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2006.

MEYER-BLANCK, Michael: Liturgiewissenschaft und Kirche. Eine ökumenische Verhältnisbestimmung in zehn Thesen. In: uő (szerk.): *Liturgiewissenschaft und Kirche. Ökumenische Perspektiven*. CZ, Rheinbach, 2003. 111–138. o.

| 6 |

**Ünnepek –
egyházi esztendő**

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Zavarjelentés – előrettekintéssel

AZ ÜNNEP

Az ünnepigény belső tényezője

A külső igény

Felülről jövő motiváció

Az idő

Az egyházi év

Az egyházi év ünnepei

Az egyházi év kialakulása és jellemzői

AZ ÜNNEPKÖRÖK

Húsvéti ünnepkör

Húsvét

Húsvét nyolcada

Nagyhét

Triduum sacrum

Nagycsütörtök

Nagypéntek

Húsvét: Dominica Resurrexionis

Böjt

Húsvét ötven napja

Pünkösöd

Karácsony és a karácsonyi ünnepkör

Krisztus születésének ünnepe

Advent

Epifánia

Szentháromság ünnepe és az azt követő vasárnapok

AZ EGYES VASÁR- ÉS ÜNNEPNAPOK

Karácsonyi ünnepkör

Böjtelő időszaka

Húsvéti ünnepkör

A szentháromság ünnepével kezdődő időszak

Az egyházi esztendő vége

EGYÉB ÜNNEPEK

ÖSSZEFOGLALÁS

BEVEZETŐ GONDOLATOK

„Ahogy kétezer éves történelme alatt a kereszténység a különböző területekre épületeket állított – templomokat, katedrálisokat, kolostorokat stb. – úgy épített »házat az időben« is: az egyházi esztendőt” – írja a mai protestáns liturgiatudomány egyháziévszakértője, Karl-Heinrich Bieritz.¹ Kérdések sora vetődik fel Bieritz képe nyomán. Vajon tényleg az egyház építette-e ezt a házat, vagy csak ő volt a fővállalkozó, aki sokak munkáját összegezte, koordinálta, hasznosította? Volt-e a külső segítség mellett felső iniciatíva, azaz emberi-e csupán az építmény, vagy valami többről van szó? Az egyházi épületek egy része akár ezer évet is megélt, egyik-másik építészeti kincs közel ezerötyszáz éves elemeket is tartalmaz. A rekordot tehát még mindig az „időbeli ház”, az egyházi esztendő tartja. De vajon kibírja-e ez az épület a következő évszázadokat is? Javítgatásokat a századok – a miénk is – végeztek. Tartások-e a megújított elemek és pillérek? Azaz: maradandó-e a ház?

Ahhoz, hogy ezt komolyan végiggondoljuk, szükségünk van arra, hogy alapvető kérdésekkel szembesüljünk, azokat újra megválaszoljuk, és a válaszok nyomán következetesen továbblépünk. Mi az idő, mi az ünnep, kicsoda az ünneplő ember? Ilyen alapvető kérdésekkel találjuk szembe magunkat. Olyan kérdések ezek, amelyekkel fel sem vetünk akkor, amikor zajlik az élet, s éljük a mindennapok folyamatát. Ha hajlandók lennénk időnként ezeket a kérdéseket felvetni és megválaszolni, más lenne a hétköznapok sora is.

Zavarjelentés – előretekintéssel

A 21. század elejét már posztmodern utáni kornak (poszt-posztmodern) nevezik. Ezért hát érdemes tisztázni azt, milyen örökséget hozunk az előző – történelmi léptékkal rövid – korszakból. A posztmodern ember részben megbolydult, részben

---

¹ BIERITZ 1995, 453. o.

szomorúan elsivárosodott, kérdőjeleket felkiáltójelnél jobban ismerő gondolkodásában az ünneplés ügye (és gyakorlata is) súlyos problémákat hoz elő. Túl a mindent megkérdőjelező korszakokon, átjutva a modern sok mindent „felborító” korszakán eljutott egy hosszan elhúzódó átmeneti szakasz azon pontjára, ahol a régi már nem nagyon megy, az újra még nem talált rá, sőt azt sem tudja eldönteni, hogy a régeből merítsen újra, vagy újat hozzon létre. Ha régit hoz elő, nem mindig találja az eredetét, majd hozzá a kapcsolópontot, ha újjal kísérletezik, nem találja az élet, a gondolkodás és az emberi kapcsolatok – teremtéshez szükséges – stabil pontjait. Ezért kérdéseket s mögöttük rejlő problémákat görget maga előtt, és az amúgy sem túl virulensen gondolkodó vagy előrelendítő szellemi közegben halmozódnak a meg nem oldott feladatok. Az előrelépés helyett marad hát – úgy látszik, a motiváláshoz még nem elegendő – a kérdőjelgyűjtemény. Az idő pedig múlik, figyelmeztet, s a kétezredik év misztikus kereksege szembeesít a mérföldkő keménységével: szabad-e egy útszakaszt lezárni és egy másikat kezdeni ennyi megválaszolatlan kérdéssel, megoldatlan problémával.

A posztmodern kort ma legjobban az élménytársadalom fogalma írja körül – minden újdonságával és eredményével, visszásságával és csődjével együtt. Gerhard Schulze² hosszasan elemzi ennek a kornak s a kor társadalmi formáinak mindenféle szociológiai, gazdasági s egyben vallási vonatkozásait. Állítása szerint az ember egyéni és közösségi ünneplése egyaránt olyan és akkora változáson ment át, amilyen és amekkora változást egyetlen korban sem tapasztalhat a történelem lapjain böngésző kutató. Gondolatait teológus módon folytatja Wolfgang Ratzmann,³ aki felteszi a kérdést, hogy a korunk hozta új spiritualitás összefér-e, illetve összhangba hozható-e a régi, hagyományos istentisztelettel.⁴ Korunk mindent élményekben mérő gondolkodása és az élménytársadalomban létező emberek nem tudnak mit kezdeni az istentisztelettel. A más nyelv, stílus, mentalitás, gondolkodási sík és forma lehetetlenné teszi az istentisztelet „fogyaszthatóságát”. Az istentisztelet a fogyasztói társadalomban nem tudja felvenni a versenyt a médiumok kínálatával.

Hosszú tépelődés nyomán Ratzmann kifejti, hogy alapvetően nem az áthagyományozott istentiszteleti formában⁵ van a hiba. Meg kell keresnünk az évszázadok és évezredek alatt kikristályosodott formák eredeti kontextusát. Az akkori társadalmi, spirituális, kulturális összefüggésekből kiindulva meg kell vizsgálnunk ezek eredetileg megszólaló jelentéstartalmát, üzenethordozó erejét, s ennek nyomán elindulhatunk az étellel való újrafeltöltés és az aktualizálás útján. Ezt a folyamatot aprólékosan kidolgozza Georg Kugler az úrvacsora ünnepléséről írt munkájában.⁶

² SCHULZE 1992.

³ Wolfgang Ratzmann a lipcei egyetem teológiai fakultásának gyakorlati teológia professzora.

⁴ RATZMANN 1997.

⁵ Forma alatt itt a tartalmat és a külsőt együtt értem.

⁶ KUGLER 1981.

Elementarizálásról beszél, amely elvezet a liturgia letisztult kincseinek újraértéséhez, s az újraértést követően a releváns használathoz. Ha ez létrejön – állítja Kugler –, akkor az istentisztelet ismét nem emberi kísérlet lesz, amelyet lelkészközpontú, műsorjellegű rendezvénynek élnek meg a résztvevők, hanem az ige és a szentség valódi közössége.

Ezen a nyomvonalon lehet, szabad, érdemes elindulni közös gondolkodásunkban, hiszen ez általános érvénnyel és magyar kontextusban is megvédhet a múlt kritikátlan elfogadásától éppen úgy, mint a mindent változtatni akaró fejjel a falnak rohanástól. Így válik a régi kincs újra értékessé. Az istentisztelet pedig nem archaizáló, koridegen találkozó lesz, hanem releváns találkozás Istennel és emberrel, amely egységbe foglalja a múltat, a jelent és a jövőt immanens és transzcendens értelemben egyaránt.

De nézzük közelebbről az alapvető kérdéseket.

AZ ÜNNEP

Nyíri Tamás – Harvey Cox nyomán – az embert *homo festivus*nak nevezi.⁷ Állítását olyannyira komolyan kell vennünk, hogy vizsgálódásunk során rájövünk: az ember emberségéhez tartozik az ünneplés, s annak hiánya az emberséget csorbítja, sőt lehetetlenné teszi.

A mindennapokat élő ember természetes igénye az ünnep. Az igényt belső és külső tényező egyaránt motiválja.

Az ünnepigény belső tényezője

A belső igény a megállás, a változatosság, a közösség, az öröm s a teljesség utáni vágy nyomán jön létre. Az állandóan mozgó életben szükség van a megállásra. Ez a visszatekintő summázást, a jelen tudatosabb szemléletét és a jövőre való felkészülést egyaránt szolgálja. A mindennapok munkás egyhangúsága még a legszínesebb hivatást gyakorló ember életét is monotonná teszi, tehát igényli a más programot, az ünnep adta változatosságot. A körülötte mozgó és munkálkodó emberek létszámától függetlenül él át az ember magányosságát. Ezt csak az oldja, ha egy közösség szerves részese lehet akár aktív, akár passzív módon. Az ünnep lényege, hogy valamilyen szintű és formájú közösségbe integrál. Ezért az ember belső igénye, hogy keresse az ünnepet s részese legyen annak. A mulandóság valóságában s a töredezettség

---

⁷ NYÍRI 1977, 649. o.

állandó megtapasztalása közepette belső igény a teljesség megismerése, megérintése vagy legalább valamilyen távolságból való megközelítése. Az ünnep pillanata a mulandó ember számára kóstoló az örökkévalóságból, az ünnep bősége pedig – az állandó takarékosági kötelezettség és a nélkülözés közepette – kóstoló a kiteljesedő, a hiány nélküli, a bővelkedő életből. Ez utóbbihoz szorosan kapcsolódik az öröm és a boldogság hiánybetegségének gyógyítása az ünneplésben. A csak pillanatokra beköszönő öröm világában, a rövid távú és részleges boldogság közegeiben élő ember számára az ünnep az igazi öröm és a mély boldogság megízlése.

A belső igények részleges felsorolásának végén meg kell említeni a világ rendjébe való beilleszkedés fontosságát, hiszen ez belülről kötelezi az embert. Az ember ösztönösen és tudatosan is érzi, hogy része a nagy egésznek, tehát valamilyen szinten belülről igényli a világ – rendkívüli pillanatok, fontos megállókat és felemelő folyamatokat rejtő – rendjébe való belesimulást.

A külső igény

A mindennapokat élő ember természetes igénye az ünnep – most irányítsuk a fényező sugarát az igény külső tényezőire. Külső tényező a kozmikus menetrend meghatározó volta (az egyén és a közösség szerves része a kozmosz nagy egészének), a biológiai lét „kötelező” időórája, a kisebb közösség és a társadalom elvárása.

A kozmikus rend olyan ritmust ad az emberi életnek, amely alól egyetlen élőlény sem tudja kivonni magát. A nappal és az éjszaka, a világosság és a sötétség olyan menetrendet hoz létre, amely minden helyzetben számol a Naprendszer, azon belül a Föld mozgásával. Az a ciklikusság, amelyet a Nap mozgása, a Hold állása jelent, döntően meghatározza az emberi élet ritmusát és berendezkedését. Az az időjárási tényező, amelynek háttérében szintén a kozmikus meghatározottság áll, befolyásolja az emberi lét mozgásterét. A különböző kultúrák másként és másként dolgozzák fel ezt a meghatározottságot. Az egyik a szoláris naptárat, a másik a lunáris naptárat, a harmadik a luna-szoláris időszámítást preferálta. Ez azonban már egy bizonyos fejlettebb kultúrát feltételez. A primitívebb kultúrákban egyszerűen az idő hosszúságának vagy bizonyos titokzatos változásoknak a megfigyelésével követték a világ befolyását, „diktátumait”. Vagy így, vagy úgy, de egyértelmű, hogy a legprimitívebb társadalmi formától a legfejlettebb társadalomig minden kultúra komoly rendszert alkotott a kozmikus meghatározottság adta időtapasztalattól. Ezek a kozmikus vonatkozások és a nyomukon kialakult kulturális hatások külső igényként formálják a mindennapok emberének életberendezkedését s így az ünnepek létrejöttét, megformálását, valamilyen üzenettel, tartalommal való megtöltését.

Itt kell megemlítenünk a biológiai-vegetatív ritmust. Ez szintén – külső tényezőként – meghatározza az emberi életvezetést s ezáltal az ünnepek kialakulását és működését is. Az élet megfogánása, a születés, a növekedés, a betegség, a gyógyulás,

az öregedés, a halál döntően fontos pontok és folyamatok. Ezek állandó formálói és meghatározói az emberi életnek s benne az ünnepigénynek. Ehhez kapcsolódik a természet biológiai ritmusához való igazodás, a vetés, a virágzás, a növekedés és az aratás rövid ciklusokban vagy hosszú folyamatokban megjelenő meghatározó szerepe. A költöző madarak eltávóváása és visszaérkezése, az állatokkal kapcsolatos szezonális események körkörös folyamatról, ciklikus mozgásról beszélnek, s ezek érintik az emberlét alakulását.

Ugyanígy külső tényező a közösség, a társadalom elvárása. Nem Robinsonként él az ember önmaga törvényeivel, önmaga állította mércéivel s csupán önkritikával. Az ember akarva-akaratlanul összetartozik a másikkal – egyenként s a másikkal a közösség révén. A másik és a közösség hat rá, elvárásokat támaszt vele szemben, jelenlétével mozgásteret vesz el, vagy éppen biztosít, kritizál, vonz vagy taszít. Ezek a relációk olyan tényezőket jelentenek, amelyek döntően befolyásolják az ember ünnepigényének mennyiségét és minőségét, tartalmát és formáját.

Bármennyire is döntőnek érezzük a külső és belső tényezők által létrejött emberi igényt az ünnepre, számolnunk kell egy harmadik, „felső” tényezővel.

Felülről jövő motiváció

Pusztán tapasztalati megközelítésben is érezzük, s logikus gondolkodással még inkább megerősíthetjük, hogy az ünnepek – legyen az bármennyire emberi – van az emberen túlmutató vonatkozása. Az ember ünnep utáni vágya, az ünnep elő- és elkészítése s az átélt pillanat nem magyarázható meg minden részletében és vonatkozásában a fent említett indokokkal, de más egyéb immanens tényezővel sem.

Az ünnep eredetében és hátterében az a teremtő erő áll, amely a világot, annak működését s benne az emberi életet létrehozta, formálja, karbantartja, és céljához vezeti.

Ezért minden kultúra és minden vallási képződmény belekalkulálta az ünnepeibe (még a legemberibb ünnepeibe is) a transzcendenst. A zsidó-keresztény valláskultúra pedig az ünnep származásában, megvalósulásában és perspektivikus hatásában is az Istent állítja középpontba. Nem csupán úgy, hogy ő a „főszereplő”, hanem úgy is, hogy ő adja az ünnepet, őt állítja középpontba az ünnep, és ő teljesíti ki az ünnepet azáltal, hogy életünket az örök ünnep felé vezeti.

A keresztény teológia számára az alapvető üdvesemények és az azokból fakadó hitigazságok mindegyike kapcsolatban áll az ünnep ügyével. Így a teremtés, a gondviselés, a megváltás, a megszentelés, az üdvösség egyaránt forrása, oka, témája, mércéje, kerete és tartalma az ünnepeknek.

Az idő

Az emberi lét minden rezdülését meghatározza az idő. Az is, amit a keresztény teológia a *kronosz* szóval jelöl (a múltó, feltartóztathatatlanul előre haladó, mennyiségi idő), és az is, amit a Biblia a *kairosz* fogalmával jelöl (alkalom, alkalmas idő, adott, vissza nem térő, meg nem ismételt pillanat, időminőség).

Ha az időről való gondolkodás bármelyik fő- vagy mellékutójában indulunk el, rá kell jönnünk, hogy az élet és az idő, valamint az idő és ünneplés elválaszthatatlanok egymástól. Ezek állandó kölcsönhatásban állnak egymással átszöve és meghatározva mindent.

Hasznos és haszontalan idő – olyan kategóriák, amelyek kezdettől fogva foglalkoztatták az emberiséget. E kettő változása, egymáshoz való viszonya, aránya mindig izgalmas kérdés volt az ember számára, hiszen az, hogyan használjuk fel az időt (mint alkalmat és mint folyamatot), egyrészt feladatot jelent, másrészt viszont kontrolláló mércét.

Fontos és kevésbé fontos idő – ez az ellentétpár is állandó témája az emberiségnek. A jelentős feladatot, különös tartalmat hordozó idő fontosabbá vált, az átlagos pedig kevésbé fontossá. Az ünnep – annak jelentéstartalma szerint – többnyire a fontos időhöz tartozott, tartozik, ugyanakkor megfigyelhetünk egy bizonyos tendenciát az ünnepek megüresedésével összefüggésben, amely arról beszél, hogy a tevékeny ünneptelen napok sora az igazán fontos, és az értéktelen ünnep veszt a jelentőségéből.

Tartalmas idő és üresjárat. Gyorsan szaladó és lassan vánszorgó idő. Rendszeres és alkalmoszerű. Most és majd. Ilyen és sok hasonlóan megfogalmazott ellentétpár jelezheti az idővel kapcsolatos gondolkodásunkat. Ezek mindegyike jelez valamit abból a tartalomból, amit a keresztény ünnep és idő viszonyáról elgondolhatunk.

A keresztény ember számára különös jelentése van az időnek. Isten az idő ura, aki azonban az időn kívül van. Az embert behelyezte a múltó időbe, és „megkínálta” különleges pillanatokkal. Az idő összefogja a múlt–jelen–jövő hármában Isten cselekvését, az ember lehetőségeit és korlátait, valamint a *honnán* és *hová* kérdésekre adható feleleteket. Az idő magában hordja emberi létünk mulandóságait, és hiányával előremutat az örök, idő nélküli világra.

Az időn kívül élő Isten létét csak az időben tapasztalhatjuk meg, és az idő fogalmaival írhatjuk le: mindig volt, mindig lesz. Az inkarnáció (Isten testet öltése: emberré lett Jézus Krisztusban) arról beszél, hogy a véges (ez időben és térben egyaránt érthető) befogadta a végtelent. Ez az egyszeri és megismételhetetlen aktus azonban előremutat a kiteljesedő idők felé. Ugyanakkor titokzatos módon mégis megismétlődik akkor, amikor az időn kívüli Isten megszólítja az időben élő embert, s az idő koordinátaiban létező ember válaszol az örök Istennek.

Az evangéliumok nem egyszer használják a kifejezést, hogy az idők teljességében jött el Jézus, lett emberré az Isten, lett testté az Ige. Ez új időszemléletet hozott a

kereszténység gondolkodásában. Az idő hosszú folyamatában adott egy mérföldkő, amely a döntő változás pillanatát jelzi: a mulandó, véges világ a mulandóság útját elhagyva az örökkévalóság útjára lépett. Ezzel az időhöz való viszony döntően megváltozott. Ez a döntő pont meghatározza már a „hátralévő” időt: áldottá, izgalmassá, biztonságossá, sürgetővé, figyelmeztetővé, cél felé vezetővé teszi azt.

Az ember nem vetheti le magáról a – karján jelképes időbilincsként – szorító időt. Ugyanakkor tudhatja, hogy élete ideje annak a kezében van, akinél egy pillanat annyi, mint ezer esztendő, és ezer esztendő annyi, mint egyetlen pillanat.

Ezért döntően fontos, hogy kié az idő, ki tartja kézben. „Életem ideje kezében van” – olvassuk a Zsoltárok könyvében.

Az időélményt ilyen értelemben meghatározza az emlékezés és az előretekinés. Az emlékezés saját tetteimre és Isten cselekvésére, valamint az előretekinés arra, mi vár rám az előttem lévő időben. Hans Martin Gutmann szerint⁸ minden időélmény attól függ, milyen tágas nekem, nekünk az idő, azaz milyen távlatban gondolkodunk. Az időből valójában csak a jelen tapasztalható meg. A jelen pillanat egy kicsiny pont, amelyen keresztül a jövő a múltba fordul át. (Az idő tehát nem megtörhetetlen folyamat, amely a múltból a jövő felé halad, hanem pontosan fordított a mozgás: folyamat a jövőből a múltba). Ezért oly fontos a kairoosz, hiszen az idő hosszú folyamatát az ember a vissza nem térő apró pillanatban ragadhatja meg. Mivel ez a tény félelemmel töltheti el az őszintén gondolkodó embert, az egyedüli menekülés az Isten iránti bizalom. Az idő Ura gazdálkodik az időmmel. Nem csak úgy, hogy neki szánom, hanem úgy is, hogy tőlem függetlenül dönt az időtartamról, és birtokba veszi azt, amit magaménak hiszek.

Az idő így szentelődhet meg, s a szent idő ünneppé válik. Szent az az idő, ami Istené. A keresztény ember számára ezért az ünnep egyértelműen Istennek szentelt idő (ez nem a felhasználását, hanem az odaszánást kifejező mentalitást jelzi).

Az egyházi év

Az egyházi év (római katolikus szóhasználat szerint liturgikus év) az ember által behatárolt, elkülönített, Istennel töltött idő.⁹ Elegendőnek mondhatjuk-e Müller ezen megfogalmazását, vagy az kiegészítésre, netán kiváltásra szorul?

Európa – szorosan a kereszténységhez kötődő – történelme arról beszél, hogy az egyházi év alapjában véve meghatározta a keresztény népek és közösségek életritmusát. Ugyanakkor a kereszténység inkulturációs folyamataiban az ellenkezőjét is megfigyelhetjük: az életritmus határozta meg az egyházi esztendő kialakulását, formálódását és begyakorlódását. Nem új keletű kérdés az, hogy a munka, a gaz-

⁸ GUTMANN 1996.

⁹ MÜLLER 1993.

dasági élet határozza-e meg az ünneplést, vagy fordítva. Az tehát egyértelmű, hogy a kettő nem csupán nem független egymástól, de meghatározó kölcsönhatásban is van egymással.

A szekularizáció több évszázados folyamata, a modern kor profilváltása és a posztmodern gondolkodás áttörése döntő változást hoz. Az európai kultúrát egykor meghatározó egyházi év szerepe teljesen a háttérbe szorult. Ha még vannak is bizonyos – a liturgikus évhez kapcsolódó – összetársadalmi szokások, azok többnyire megüresedtek és átértékelődtek.

Egyfelől megfigyelhető az egyházi év és a hozzá szorosan kapcsolódó ünneplési szokásgyakorlat megszürkülése, megüresedése, másfelől tapasztalható az ünnep utáni vágy és az új „ünnepléskultúra” megjelenése. Ennek egyértelműen arra kell sarkallnia az egyházat, hogy újra végiggondolja, megelevenítse, gazdagítsa a liturgikus év gyakorlatát.

Jóllehet a vallások piacán Európa-szerte hihetetlen nagy a kínálat, s az új egyházak, szekták s a keletről előretörő világvallások éppúgy, mint az Egyesült Államokból ránk zúduló vallásos jellegű üzleti csoportosulások és mozgalmak megkísérelnek minden igényt kielégíteni – így a mai ember sajátosan eltorzult ünnepigényét is –, egyik sem adhatja meg azt, amire az embernek igazán szüksége van. A kereszténység feladata speciális, egyértelmű, ugyanakkor a felelőssége is páratlanul nagy. Meg kell újulnia ahhoz, hogy releváns formában adhassa azt a letisztult kincset, amely kiállta az idők próbáját azáltal, hogy két évezreden keresztül Isten áldásának hordozója, közvetítője volt. A kereszténység nem tudja s nem is akarja felvenni a küzdelmet a vallások piacán szembejövő konkurenciával. Nem „saját készítésű portékát” kínál, hogy valamilyen vallási elvárást, ünneplési igényt szolgáljon ki. A kereszténység lényegéhez tartozik, hogy nem igényt kielégíteni, hanem igényt ébreszteni akar.

Éppen ezért az egyház feladata a multikulturális posztmodern világban nem az, hogy – beállva a sorba – hozzáidomuljon és hozzáigazodjon a korszellemhez, és valami gyökeresen új anyaggal álljon elő. Küldetése abban rejlik, hogy letisztítsa a meglévőről nemcsak a felszínes port, hanem a ráragódott és ráragadt szennyet is. Engedje újra az örök kincset megcsillanni. Megfelelő információval s elsősorban példamutató és hiteles gyakorlattal kell az egyháznak megkísérelnie a keresztény ünneplést vonzóvá, érthetővé, emberközelivé tenni.

Albrecht Grözinger *Megmenthető-e még az egyház?*¹⁰ című, a '90-es évek végén megjelent, megdöbbentő kérdéseket felvető és igen őszinte válaszokat adni próbáló tanulmánykötete sajátos vizsgálatokból kiindulva szembesül a kérdéssel: mit tud adni ma a kereszténység – témánk szempontjából –, amivel hozzájárulhat az egyház az ünneplés kultúrájának újraformálásához, emberhez méltóvá és maivá tételéhez? Az elmúlt évek – nagy keresztény ünnepnapokra eső – televíziós műsorszerkezetét vizsgálva Grözinger rájön, hogy a keresztény tartalmat nem hogy direkt, de még

¹⁰ GRÖZINGER 1998.

indirekt módon sem lehet fellelni. Karácsonyt és nagypénteket vizsgálja, s meg kell állapítania, hogy ezekben az időszakokban sem az ünnep tartalmát, sem annak indirekt tematikáját nem érintik a műsorok. Amellett, hogy általános tematikus megüresedést tapasztal, megállapítja, hogy az individualizálódás oly mértékben hatalmasodik el, amely már teljes arányvesztéshez s ezáltal a társadalmi értékrend felborulásához vezet. Megállapítja, már nem csupán arról van szó, hogy a „gonosz világ” elvesztette a vasárnapot s az igazi ünnepnapot. Azt tapasztaljuk, hogy a világ ezzel a folyamattal önmagát kezdte ki. Konklúzióként a következő tézist állítja fel: „A kereszténység hatékony hozzájárulása a multikulturális társadalom ünnepnap-kultúrájához az, hogy engedi felviláglani a keresztény vasárnap autentikus tartalmát, amiből minden más keresztény ünnepnap is él. Ez nem mást jelet, mint azt, hogy teológiának és egyháznak meg kell tanulnia azt a művészetet: hogyan tud a poszt-modern feltételek közepette istentiszteletet ünnepelni.”¹¹

Ezzel el is érkeztünk a kulcsfontosságú témához: a kereszténység akkor tud relevánsan megjelenni a világban – betöltve hivatását és küldetését –, ha önmagát adja. Önmagát adni nem önmagára mutató életet jelent, hanem azt, hogy a feltámadt és élő Jézus Krisztusra figyel és mutat. Minden más keresztény kínálat csak melléktermék vagy valláspótlék.

Ha körülnézünk a vallások világában, egyértelműen látjuk, hogy sok a valódi s még több a látszathasonlóság a kereszténységgel. Az igazi specifikum a vasárnap s az, amit a vasárnap hordoz: a feltámadás. Jelen keretek között nincs lehetőség arra, hogy a húsvéti hír speciális voltát részletesen bemutassuk és elemezzük. A páratlan, semmihez nem hasonlítható esemény s mindenekelőtt annak „főszereplője”, aki „halott volt”, de legyőzte a halált: Jézus Krisztus a kereszténység egyetlen, igazi, kimeríthetetlen gazdagságú híre. Minden ebből táplálkozik, s minden innen indul ki, és ide érkezik meg. Ez az, amivel a kereszténységnek újra meg újra releváns módon elő kell állni. Ez az, aminek nemcsak hírértéke van, de mindenek felett való belső energiája és hatalma is. Ha a kereszténység nem veszi el, hanem ellenkezőleg, nagyon is komolyan veszi az identitását, akkor mindenekelőtt és mindenekfelett ebből a hírből él, és éltet másokat. Ha a kereszténység valóban kereszténység, s nem egy akar lenni a vallások palettáján, hanem az élet hordozója, akkor csak Krisztus-központúan létezhet: Krisztusra, a feltámadott és élő Úrra figyel, őt engedi szavain keresztül szóhoz jutni, cselekedeteiben megnyilvánulni, őt viszi közel az emberekhez, őt reprezentálja, és csak rá mutat. Amennyiben más valami vagy más valaki kerül a középpontba, a kereszténység szektává süllyed, s eltűnik a történelem süllyesztőjében.

Az egyházi esztendő is ebből a húsvéti hírből él, erre épül, ebben csúcsosodik ki. Ha Grözinger fent jelzett tézisének elfogadjuk, akkor a húsvéti hír, annak képvisellete, értelmezése, az abból fakadó élet az a hatékony hozzájárulás, amivel az egyház a multikulturális társadalom ünnepléskultúráját segítheti, szolgálhatja.

---

¹¹ Uo. 97. o.

Természetesen ez a tény messzebb mutat egyetlen mondatban megfogalmazható híryanagnál. Az egyház minden ünnepe ebből él: a jeles napok és az „egyszerű” vasárnapok egyaránt. Nem csupán egy egyházi esztendő, de az elmúlt kétezzer év is kevés volt ahhoz, hogy az egyház igazán kibontsa – a maga teljes gazdagságában – a húsvéti hír üzenetét.

A heti ciklikus ünnepgondolkodás vasárnapban, a feltámadás napjában éri el csúcst. Az éves ciklikus program, amely az üdvtörténet eseményeit dolgozza fel és jeleníti meg, a húsvétban ér célhoz és nyeri el értelmét. Az egyházi év feladata, hogy minden eszközével – a többi ünneppel, az ünnepeket előkészítő és lezáró folyamatokkal – erről a húsvéti valóságról tanúskodjék.

A keresztény ember számára azonban nem csak ezek a hosszabb – heti és éves – ciklusok hordozzák a húsvéti tartalmat. A Krisztusba (Krisztus halálába és feltámadásába) keresztelkedett ember minden napja húsvét, húsvéti tartalommal bíró ünnep. Az első keresztények naponkénti összegyülekezése jelentette (vö. ApCsel 2) húsvét mindennapi megünneplését.

A kereszténység kezdettől fogva vállalta a különbözőséget és az összecsengést azzal a két kultúrkörrel, amely számára a háttérrel adta. A zsidóság háttérén pünkösti születéssel elinduló egyház tudatosan vállalta a hét első napját, a vasárnapot (nem a hétvége utolsó napja ez, ahogyan ma sokan értelmezik).

A „minden vasárnapi húsvét” alapvetése és vállalása vezetett oda, hogy az egyház – már nem az eltérést, hanem a közös gyökeret és a teológiai tartalmat ápolva – rögzítette a minden éves húsvéti megemlékezés és ünneplés időpontját a zsidó páskaünnepnek megfelelően. Ismereteink szerint véglegesen a 325-ös niceai zsinat után gyakorolja az egyház húsvét ünneplését az első tavaszi holdtölte utáni vasárnapon. Később történtek kísérletek a húsvéti időpont egy adott naptári dátumon való rögzítésére – maga Luther is tett ilyen javaslatot – de a nyugati kereszténység megmaradt az ősi zsidó gyakorlatnál. A keleti és nyugati kereszténység, illetve azon belül bizonyos területek eltérései ma is sok esetben zavart okoznak. A páskaünnepel megegyező nyugati gyakorlat azonban véglegesen maradandónak tűnik.

Amíg a húsvét mint a keresztény ünneplés középpontja és a liturgikus év csúcspontja speciális forma és tartalom, addig az egyházi év többi alkalma jobban igazodik a más vallási közösségek és kultúrkörök gyakorlatához és tartalmához. Ennek üzenete egyértelműen az, hogy az inkulturációs folyamatok missziói aspektusai tálcán kínálták közismert, elfogadott ünnepek átvételét, továbbfejlesztését és keresztény tartalommal való megtöltését. Ennek legpregnansabb példája a karácsonyi ünnepkör kialakulása és fejlődése (a *natalis solis invicti* római gyakorlatát vették át, de speciális üzenettel: a legyőzhetetlen nap keresztény megünneplése arról tanúskodik, hogy az egyház számára Krisztus a felkelő és legyőzhetetlen nap). Ennek részletes tárgyalására később visszatérünk.

Hasonló folyamatot figyelhetünk meg az életeseményekhez kötődő ünnepek átvételével és keresztény tartalommal való megtöltésével kapcsolatban.

Mivel ezen a ponton látványosan kiderül, hogy a liturgikus év biblikus-dogmatikus tartalma teljes egészében a keresztyén közösség és az egyes hívő életéhez kötődik, adva van, hogy az egyház az egyházi esztendő gyakorlatával olyan emberközeli és minden korban időszerű eszközt találjon, amely az evangélium, azaz az élet örömhírének releváns megszólaltatását lehetővé teszi.

A lutheránus egyházban megtartott „óegyházi evangélium- és epistolatorozat” s ennek használatával a legősibb formájú egyházieesztendő-beosztás és tematika hihetetlen kincset jelent. Sajnos ezt a II. vatikáni zsinat következményeként bevezetett római liturgikus reform (1969) nem tartotta meg, s így nemcsak a tiszta forrásból származó kincs tűnt el, hanem egy, az egyházak egységét szolgáló tartalmi közösség is.

Reménység szerint az egyház egységmunkálatai közepette a következő időben mind hazai, mind világ-egyházi szinten lehetőség nyílik a liturgia területén is a komolyabb egymásra figyelésre és a gyümölcsöző közös munkára. Mindennek motivációja és célja Jézus főpapi imádságban elhangzó kérésének komolyanvétele és megvalósítása: „...*hogy egyek legyenek (...) hogy elhiggye a világ...*” A közös bizonyoságtétel – éppen az egyházi esztendő közös kincsének felmutatásával – missziói üzenetet hordoz.

Az egyházi év ünnepei

Az egyházi esztendőt a mai magyar protestáns gyakorlat szerint négy szakaszra szokták osztani: 1) karácsonyi ünnepkör, 2) húsvéti ünnepkör, 3) pünkösd és 4) „ünneptelen” félév. Ez a hitoktatásban is elterjedt és népszerű felosztás több szempontból problematikus. Nemcsak azért, mert pünkösd is a húsvéti ünnepkörhöz köthető mint annak „fináléja”, hanem azért is, mert a negyedik szakasz elnevezése helytelen, és nem fedi a valóságot, hiszen nem tükrözi azt a gazdag lehetségsorozatot, amit az egyházi esztendő csírájában magában hordoz.¹² Ugyanakkor éppen ez a felosztás árulkodik arról a szomorú elszegényedésről, ami az egyházi esztendőt a protestáns gyakorlatban érte, s ez jellemzi a magyar protestantizmust is.

Több protestáns szakértő három körre osztja a liturgikus évet: húsvéti ünnepkör, karácsonyi ünnepkör és a szentek ünnepköre.¹³ Tükrözi ez azt az ősi szokást, mely szerint a liturgikus év két összetevőjét az üdvesemények és a megemlékezések sorával definiálják. Lehet, hogy a magyar protestáns ember számára a harmadik (szentek ünnepköre) idegennek tűnik. Ha azonban tisztázzuk a félreértéseket, túlkapásokat a szentek közösségével kapcsolatban, akkor nemcsak jól érthető, de jól is gyakorolható lesz a liturgikus év ilyen beosztása.

¹² Nem is szólva arról az alapállásról, hogy minden vasárnap ünnep: húsvét ünneplése.

¹³ Ez a felosztás nem egymás mellé rendeli és párhuzamosan látja a *temporalét* és a *sanctoralét*, azaz az üdveseményeket felsorakoztató liturgikus évet s a vele párhuzamosan futó, a szentek ünnepeit tartalmazó egyházi évet. Áthidalási kísérlet ez a protestantizmus és katolicizmus között húzóódó szakadék felett: megpróbálja az „ünneptelen félévet” gazdagítani az egyház nagyjainak emlékünnepeivel.

Van olyan egyházi esztendővel foglalkozó szakkönyv, amelyik csupán karácsonyi és húsvéti ünnepkörről beszél, leegyszerűsítve a folyamatokat. Református gyakorlatban több helyen az egyházi esztendő részletesebb felosztása teljesen megszűnik, s habár a nagyobb ünnepek köré csoportosulnak is speciális egyházi időszakok, liturgikus évről mégsem beszélhetünk.

Ha megvalósulnak a külső és belső igényből fakadó liturgikus reformok egyházainkban, akkor remélhetőleg az egyházi esztendő is újra – a protestánsok számára is vállalható színgazdagságában – elnyeri méltó formáját.

Az egyházi év kialakulása és jellemzői

Az egyházi esztendő kezdetben (a 2. századtól) természetesen az évről évre visszatérő húsvét ünnepét jelentette. *Húsvét* egyben a visszatérő évkör kezdete is volt.¹⁴ Ezután lépett az ünnepek közé az *epifánia* (epiphania). Később (a 4–7. századig) hozzájött *karácsony*, Krisztus születésének ünnepe, aminek nyomán természetesen az időrendiség szerint az év a születéssel (karácsonnyal) kezdődik. Még később egészül ki mindez karácsony előkészületi idejének megtartásával. Advent gyakorlatának bevezetésével az egyházi év kezdete is rögzült. A két nagy ünnepkör a felkészülési időszakokkal és az ünnep tartalmának kibontását jelentő „lecsengéssel” egészült ki: így húsvét böjttel és a húsvéti ötven nappal (pünkösdig), karácsony pedig adventtel és a vízkereszt utáni hetekkel.

A két nagy ünnepkör így közel fél évet ölel magába. Az ezen felül levő időszak jóllehet nem hordoz a Krisztusban megismert üdveseményekről szóló konkrét ünnepet, mégis beletagolódhat a „Krisztus-évbe”, hiszen vasárnapjai egyenként is feltámadásünnepek. Ezenfelül azonban a csupán „emléknapokat” tartalmazó félév a bibliai személyek, az egyháztörténeti alakok és események segítségével is Krisztusról prédikál, hiszen az evangélisták, apostolok, szentek, jeles egyháztörténeti évfordulók Isten aktuális, üdvösséget készítő szeretetének a hirdetői. Amennyiben ezt a feltételt nem teljesítik, s ezt a funkciót nem töltik be, méltatlanok a liturgikus évben való megjelenésre.

Mivel a két nagy ünnepkör egyike sem állandó időponthoz igazodik (a fix dátumos karácsonyt is változó kezdésű adventi időszak előzi meg), a közbeeső időszakok hossza is változó. Ezért a karácsonyi és húsvéti ünnepkör közé eső időszak (a vízkereszt utáni vasárnapok és „böjtelő”) vasárnapjainak száma éppen úgy változó,

¹⁴ Érdemes figyelni Barsi Balázs összefoglalására: „Kezdetől fogva két különböző ünnepfelfogás alakult ki húsvét ünnepét illetően: az egyik inkább a húsvéti bárány feláldozásának tipológiájából indul ki, és az első helyre teszi Krisztus szenvedését, míg a másik a hangsúlyt a halálból az életbe való átmenetre helyezi. Ez utóbbi szoros kapcsolatban van a keresztségi liturgiával, de amely más forrásokból is táplálkozott, inkább Krisztus feltámadását és megdicsőülését állította fénybe, amely egyben már előjátéka a pentecoste (pünkösöd) teljes és tiszta örvendezésének. A két felfogás teológiaiilag alapvetően egyetlen valóságból indul ki, de a hangsúlyt hol a szenvedésre, hol a feltámadásra teszik.” BARSÍ 1995, 15. o.

mint a protestáns elnevezés szerinti Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok száma. Az összességében harmincnégy vasárnap felosztási aránya évenként a húsvét időpontjától és a karácsony előtti negyedik vasárnap dátumától függ. Ha kevesebb a vízkereszt utáni vasárnapok száma, úgy annnyival több a szentháromság ünnepe utáni vasárnap – és fordítva.

A római katolikus gyakorlat eltörölte ezeknek a vasárnapoknak az imént jelzett ünnepekhez való kapcsolódását, és egyszerűen évközi vasárnapoknak nevezi – folyamatos számozással.

Jézus Krisztus üdvösségszerző cselekedeteit felelevenítő, évről évre visszatérő ünnepeinek sorát *temporalénak* nevezük. Az egyéb emléknapokból, elsősorban a szentek ünnepeiből kialakult a temporalénak alávetett másik kört *sanctoralénak* nevezük. Ennek gyakorlata a reformáció korától kezdve egyre szegényesebb lett, s a mai magyar protestáns liturgikus életben el is tűnt.¹⁵ Újra kellene azonban gondolnunk ezek szerepét – elsősorban az apostolok és evangélisták ünnepeit s mindazokét, akik nem lépnek túl a Krisztusra mutató szerepen – hiszen a „bizonyosságtevők fellegéhez” tartoznak.

AZ ÜNNEPKÖRÖK

Húsvéti ünnepkör

Ha a polgári év menetét követve gondolkodnánk, akkor – mint ez sokak számára kézenfekvő megoldás és bevett gyakorlat – az egyházi esztendő első ünnepköreként a karácsonyival kellene kezdenünk. Mégis, nagyon tudatosan, előbbre kerül a húsvét. A húsvéti esemény a keresztény hit alapja és középpontja.¹⁶ Húsvét a kereszténység egyedülálló kincse, üzenete, lehetősége. Ha a legfontosabbat keressük, akkor itt kell keresnünk, ha a megújulásra vágyunk, akkor ide kell mindig visszakanyarodnunk.

Húsvét

Pál apostol a Korinthusban élő gyülekezetet emlékezteti arra a „hagyományra” (1Kor 15,3–8), amelyet már ő is úgy kapott. Korrekt történeti megközelítésben az írásokra hivatkozik, és listászerűen felsorolja azokat, akik szemtanúi voltak a feltámadott Úr

¹⁵ Természetesnek mondható reakció ez a szentek ünneplése körül kialakult visszaélések, hangsúlyeltolódások nyomán.

¹⁶ Lásd Pál apostol gondolatmenetét az Első korinthusi levélben: „Ha pedig Krisztus nem támadt fel, akkor hiábavaló a mi ígéhirdetésünk, de hiábavaló a ti hitetek is.” (1Kor 15,14) „Ha pedig Krisztus nem támadt fel, semmit sem ér a ti hitetek!” (1Kor 15,17)

megjelenéseinek. Az újszövetségi írások – mind az evangéliumok, mind pedig a levelek – jelzik, hogy a húsvéti hír „továbbadásra” való. Ezért, mivel az első keresztény közösségekben az istentiszteleti élet középpontja a feltámadásról szóló prédikáció, az ünneplés is húsvét köré koncentrálódik. A második századból már létezik történeti adat, mely húsvét megünneplését jelzi. A pontos időmeghatározás (miszerint a zsidó páskaünnepnek megfelelően, az első tavaszi holdtölte utáni vasárnapon kell ünnepelni Krisztus feltámadását) csak a niceai zsinaton 325-ben rögzült véglegesen.

Egyértelmű, hogy Krisztus Úr volta, a feltámadott hatalma egyre nagyobb hangsúlyt kap a keresztény ünneplésben. Ez természetesen nem volt belesűrítendő egyedül a húsvéti ünnepbe, így egyre inkább kialakul előtte és utána az egyrészt bibliai tartalmú, másrészt az ünneplést praktikusán előkészítő és kiteljesítő szokások és napok sora.

Mivel – a mindenképp fölényes, kiemelt helyzete miatt – mindig húsvétot, a húsvéti eseményt s a feltámadás napját (a hét első napja, azaz vasárnap) emlegettük, ezt ki kell egészítenünk azzal, hogy a három szent nap a keresztény ünneplés csúcsa, az egyházi esztendő középpontja. *Nagycsütörtök* (az élet táplálékát, önmagát odaadó Úr), *nagypéntek* (a kereszten önmagát feláldozó, bűnünk büntetését magára vevő, halálos szeretetét gyakorló Úr), *húsvét* (a halált legyőző, életet ajándékozó Úr).

A szent három nap – a *triduum sacrum* – együtt foglalja magába a teljes titkot, megváltásunk misztériumát: Krisztus meghalt értünk, és feltámadt értünk. Krisztus kereszthalálának többféle értelmezését ismerjük. A jelen keret nem teszi lehetővé a zsidó páskaünnepel való tartalmi és formai kapcsolat részletezését.¹⁷ Az azonban egyértelmű, hogy a keresztelőre utal a húsvéti sírra, a húsvéti esemény visszautal a kereszt misztériumára, s a kettő együtt mutat előre eszkatologikus távlatokba.

Húsvét nyolcada

A *húsvéti nyolc nap*¹⁸ – amelynek bibliai háttere a János evangéliumában található utalás Jézus megjelenésére (Jn 20,19–29) – folytatódik a következő vasárnapokkal, s elérkezik a következő ünnepcsúcsponthoz, mennybemenetel ünnepéhez (negyven nappal húsvét után), majd kiteljesedik pünkösd ünnepével (ötven nappal húsvét után). Ebben az időszakban a korai egyház időszakától fogva a liturgiában sorra kerülnek az evangéliumok feltámadástörténetei és a Jézus megjelenéseiről szóló tudósítások.

A húsvéti ünnep és a keresztelés kapcsolata a kezdetektől egyértelmű. A húsvétkor megkereszteltek még egy hétig fehér ruhában jártak.¹⁹ Ezt azután a húsvét

¹⁷ A keresztény istentisztelet húsvéti meghatározottságának alapja, az eukharisztia előképe a páska-vacsora. Isten szabadításának ünnepe, ahol a bárány szerepe és a bárány vérenek jelképe központi mondanivalót hordoz. Mind a bűnt a távolba elvivő, hordozó, mind pedig a bűnt átvállaló és így áldozattá váló bárány képe fontos.

¹⁸ Eteria útínaplójában utalást találunk arra, hogy Jeruzsálemben régi tradíció a nyolc nap igen ünnepléses megtartása, mégpedig naponkénti istentisztelettel és menetekkel. Lásd IVANCSÓ 1996.

¹⁹ Hebdomada in albis.

utáni héten vehették le. Ezért a vasárnapot *fehérvasárnapnak* is nevezték/nevezik.²⁰ A 7. századtól kezdve keresztelési emlékünnepről is tudunk, amelyen a gyülekezet az előző évben megkeresztelttel együtt emlékezett. Ez az emlékűnnep később a fehérvasárnapot követő hétfőre került. Amikor azonban a gyermekkeresztelek és azok nem húsvéthoz kötött volta miatt a keresztelesek közvetlenül a születést követően megtörténtek, ez az ünnep veszített jelentőségéből.²¹

A fehérvasárnap jelentősége az egyháztörténetben jóval később – a 17–18. században – újra megnövekedett, hiszen az első áldozás, illetve az első úrvacsoravétel (konfirmáció) erre a napra esett.²²

Húsvét nyolcada a későbbiekben egyre inkább rövidült, olyannyira, hogy egy idő után csak húsvét vasárnapját, hétfőjét és keddjét ünnepelték. Így alakult ki a *húsvéti triduum*, amely tükröképként megfelelt a *passiói triduumnak*.²³ Később ez is szűkült, s így alakult ki a húsvét kétnapos ünneplése.

Természetesen az ünnepet hosszabb előkészületi időszak előzte meg.

Nagyhét

A húsvétot megelőző hét – amit mai szóhasználatban „nagyhétnek” nevezünk – részben ilyen előkészület, amelynek teológiai íve Jézus bevonulásától indul, folytatva az utolsó vacsorával, majd a szenvedéstörténettel, hogy azután elérjen a csúcspontig: a feltámadás evangéliumáig. Amíg a hét első fele valóban az előkészület és a ráhangolódás ideje, addig a hét második fele már az ünnep lényegéhez tartozik, csak húsvét napjával együtt értelmezhető és értelmezendő.

Jeruzsálemben a nagyhét a jeruzsálemi bevonulás újramegjelenítésével kezdődött. A nyugati kereszténységben ezen a vasárnapon került sor a húsvétkor megkeresztelendőök nyilvános hitvallására.²⁴ Először – Kr. u. 600 körül – spanyol és gall területen nevezték ezt a vasárnapot palmarumnak, azaz virágvasárnapnak.

Római gyakorlat szerint virágvasárnap már teljesen a szenvedéstörténetre való koncentrációt jelentette. Ezen a napon olvasták, később énekelték a Máté szerinti passiótörténetet.

A hét következő három napján – egészen az V. századig – nem volt úrvacsora (eukharisztia). Ezeken a napokon ige-istentiszteleteket tartottak passiótextusokkal és János evangéliuma 12–13. fejezeteinek olvasásával. A későbbiekben is egészen

²⁰ Dominica in albis.

²¹ Lásd BIERITZ 1988, 131. o.

²² Ez azonban nem az egykori teológiai tartalmat tükrözte vissza, sokkal inkább kötődött a polgári év megfelelő gyakorlatához: iskolakezdshez és a tanév befejezéséhez.

²³ Bieritz felhívja a figyelmet arra is, hogy az északabbra lévő európai területek időjárási viszonyainak és az ahhoz kötődő munkaszokásoknak nem felelt meg az összesen kéthetes ünneplés.

²⁴ A kezdeti időkben a keresztelekre jelentkezőket ezen a vasárnapon a hitvallás letétele után olajjal is megkenték („katekumenek olaja”). Ezért ezen a vasárnapon nemcsak a jeruzsálemi bevonulás evangéliumi szakaszát olvasták fel, hanem a bethániai megkenetés történetét is.

egyszerű imaórák jellemezték ezt a három napot, melynek során különösen nagy szerepet kapott Jeremiás siralmainak olvasása. Az egyháztörténet folyamán egyre inkább elterjedt, hogy a nagyhéten nem használtak harangokat, ehelyett megfelelő faeszközök összeverésével jelezték az istentisztelet kezdetét. (A keleti egyházakban mind a mai napig ismertek ezek az úgynevezett faharangok.)

Nagyhét különböző elnevezései

Görög: χεβδομας μεγάλη (ejtsd: khebdomász megalé); χεβδομας ἅγιος – (ejtsd: khebdomász hágiosz).

Latin: Septima paschalis; hebdomada major; hebdomada sancta.

A liturgia a megváltás teljes titkát ünnepli ezen a héten.

- Megemlékezve végigvezet az egykori eseményeken.
- A teljes titkot (misztérium) tartva szem előtt emel ki „stációkat”. (Valóságos és lelki stációkat egyaránt.)

Nagyhét liturgiája a gyülekezet minden tagjának, de a szolgálóknak (lelkész, kántor,²⁵ kórus) különösen gazdag programot kínál. Az egyház folyamatos imádsága, az intenzívebb lelki élet, az Istenre való tudatosabb figyelés a szolgálattevőknek többletfeladatot ad, de többletáldást is rejt.

Nagyhét a református gyakorlatban²⁶

A hét első három hétköznapijáról Szénási Sándor nem ír, csupán általánosságban jegyzi meg, hogy a nagyhét egésze az úrvacsorához való előkészület, az önvizsgálat, a lelki megtisztulás ideje.

Bálint Sándor feljegyzéseiből tudjuk: Bajánysenyén a nagyhetet „vizeshétnek” („videshét”) nevezték. Ez az időszak a testi-lelki tisztálkodásra hív. Sok vidéken nagycsütörtök este vagy nagypéntek reggel pataknál, folyóban mosakodtak.

A református kegyességnek a 19. századig része volt a passió előadása és a lamentáció. Erdély egyes vidékein ez még ma is megmaradt. Hoppál Péter újabb kutatásai és tanulmányai részletes betekintést adnak ebbe a témakörbe.

A passió felolvasása és megfelelő énekversekkel való tűzdelése több helyen ma is gyakorlat. Ismert a fekete úraszalterítő. Előfordul fekete szószékterítő „Elvégezte-tett” szöveghímzéssel. További nagyheti jelképek a református tradícióból:

- kereszt – korpusz nélkül;
- kakas – Jézus-tagadás;
- pelikán – önnön vérével táplálja kicsinyeit.²⁷

Az énekeskönyvben nincs külön nagypénteki fejezet, de a böjti anyag jól használható.

²⁵ Vö. BARSÍ 1995, 23. o. (Az egyházzenei feladatai)

²⁶ Az összefoglalás alapjául SZÉNÁSI 1997 és BOGÁR 1932 szolgált.

²⁷ Lásd TARÁCS 1986.

Egy érdekes és elgondolkodtató, élő református gyakorlat Erdélyben a bán-fihunyadi passió. Erről részleteiben olvashatunk Hoppál Péter *A hiányzó láncszem*²⁸ című írásában.

Római katolikus adalékok

A „virágvasárnapi” nyitány után a szent hét egyre intenzívebben mutat a húsvéti misztérium felé.

A nagyhét ünneplésének tárgya az üdvösségtörténet eseményei: a betániai vacsora, Júdás árulása stb. Az ünneplés maga az őskeresztény korban a különböző egyházakban különböző időben (délután, este vagy éjszaka) és különböző módon történt (böjt, vigília, istentisztelet). A későbbi időkben részben az egységesedés folyamata, részben a helyi szokások kialakulása figyelhető meg.

A zsinati reform előtt Jézus szenvedéstörténetének (passió) olvasása virágvasárnap (Máté), nagykedden (Márk), nagyszerdán (Lukács) és nagypénteken (János) volt gyakorlatban. A liturgia zsinati megújítása óta virágvasárnap az A, B, C évnek megfelelően veszik Máté, Márk vagy Lukács könyvéből, nagypénteken mindig Jánostól.

Alaposan tárgyalja nagyhetet Artner Edgar – sajnos igen nehezen hozzáférhető – alapművében.²⁹ Újra kiadták Radó Polikárp bencés szerzetes (eredetileg 1957-es) művét az egyházi évről s benne a nagyhétről szóló igen hasznos anyaggal.³⁰

Adalékok az evangélikus gyakorlathoz

Virágvasárnap, nagypénteken és a húsvéti napokon a szokott istentiszteleti rendtartást használják. Hétfő, kedd és szerda este nagyheti igehirdetési sorozatot, passiói istentiszteletet tartanak sok helyen. Nagyszombaton többnyire „csendes szombat”, illetve még nagyheti istentisztelet van.

Nagypénteken evangélikus gyakorlat szerint a megszokott istentiszteleti rendet tartják, de elmarad a Gloria-ének. A nagypénteki istentiszteleten általában úrvacsoraosztás van. Több helyen két istentiszteletet tartanak: az egyiket a szokott liturgiával és úrvacsorával, a másikat az énekeskönyvben és agendában is kidolgozott formában megtalálható passióolvasásos istentiszteleti rend szerint. Az énekanyag a böjti énekfejezet második fele, köztük speciálisan nagypénteki anyagok. Az énekek közt megtalálhatók egészen régi dallamok és szövegek: *Vexilla regis prodeunt* (Királyi zászló jár elől; EÉ 189); egy *Stabat mater dolorosa*-parafrázis (Keresztfán az Isten Fia; EÉ 190); *Salve, mundi salutare átköltés* (Jézus világ megváltója; EÉ 191); a klasszikus német nagyheti korálok (*Herzliebster Jesu – Ó drága Jézus*; EÉ 198), (*Herzlich tut mich verlangen – a Salve, caput cruentium* korál változata; EÉ 200); a „Krisztus hét szava” feldolgozása; EÉ 206.

²⁸ HOPPÁL 1997.

²⁹ ARTNER 1923.

³⁰ RADÓ 1998.

Görög (bizánci) adalékok

A keleti kereszténység gyakorlata más megközelítésben vezet rá az ünnepekre. A bizánci liturgia magyarázataiban nagyhét első napjairól a következő leírásokat találjuk.

„A Nagy és Szent hétfőn a boldogságos, szépséges József emlékét tartjuk és a kiszáradt fügefáját. Ettől veszik kezdetüket Urunk Jézus Krisztus szent szenvedései.”

„Ő Krisztus előképe. Krisztusra is az ő saját zsidó népe irigykedik; tanítványa harminc ezüstpénzen adja el; sötét és homályos verembe, a sírba helyezik; onnan önhatalmából felkelve uralkodik Egyiptomon, azaz minden bűnön. Ezt teljesen legyőzi, az egész világ felett uralkodik, és emberszeretőleg titkos gabonaadással vált meg bennünket: mivel önmagát adva értünk, mennyei Kenyérrel táplál bennünket, saját élethozó Testével. Eme elbeszélés alapján ünnepeljük most a szépséges Józsefet.”

„A Nagy és Szent Kedden: a tíz szűzről szóló példabeszéd emlékét tartjuk.”

Az ünnep verse ezt a következőképpen bontja ki:

„A Főnséges Kedd tíz szüzet hordoz, Akik a megvesztegethetetlen Uralkodó győzelmét hordozzák.”

Az imádság tovább viszi ezt a szálát.

„Krisztus, te, aki az igazi Vőlegény vagy, számíts bennünket is az okos szüzekhez, és sorolj a te választott nyájadhoz, és könyörülj rajtunk. Ámen.”

„A Nagy és Szent Szerdára az istenes atyák azt rendelték el, hogy az urat drága kenettel megkenő parázna nő emlékét tartsuk meg. Ez, ami röviddel az Üdvözítő szenvedései előtt történt.”

Az imádság is ehhez kapcsolódik:

„Szellemi műróval megkent Krisztus Istenünk, a meglévő szenvedélyekből szabadíts ki és könyörülj rajtunk, mint egyetlen szent és emberszerető! Ámen!”

Triduum sacrum

A negyedik századtól érezhető az a tendencia, hogy Jézus szenvedését, halálát és feltámadását történeti formában bemutatják. A jeruzsálemi gyülekezet volt a mértékadó ebben a tekintetben.³¹ Jeruzsálemben az adott időben és az adott helyen elevenítették fel (játszották végig) az egykori eseményeket.³²

³¹ A jeruzsálemi gyülekezet általánosságban is fontos szerepe kezdettől fogva megfigyelhető a kereszténységben.

³² Fontos információt, részletes leírást találhatunk az Eteria-féle útinaplóban. Lásd IVANCSÓ 1996.

Első lépésként kialakul a három szent nap (*tridium sacrum*). Nagypéntek mint Jézus szenvedésének és halálának napja, nagyszombat, a sír nyugalmanak napja és húsvét mint a feltámadás ünnepe. Mivel az előeste (vigília) fontos szerepet játszott, nagypéntek előestéje hangsúlyos lett mint az úrvacsora szerzésének ünnepe (in Coena Domini), a nagyszombat este (húsvét éjszaka) már a feltámadásünnep kezdetévé vált.

Nagycsütörtök

Nagycsütörtök ünnepéről nem tudok (nem lehet?) objektíven írni. Elfogult vagyok a legkedvesebb ünnepem iránt. A következő életrajzi háttérű, narratív néhány sor azonban nem a szerző hangulathulláma, hanem illusztráció az ünnep gazdagságához, mélységéhez.

Gyermekkori emlékeimben nagycsütörtök az egyházközség belső körének az igazi ünnepe volt. A böjti időszak nagy Krisztus-ünnepe. Ünnepe, ahol a látványos bevonulás és a szörnyűséges haláltusa között egy különleges ünnepben feloldódott az ember lelke, közösséget talált, és a megemlékező nagyheti eseményekben a most közénk lépő, asztalához hívó Úrral, Jézus Krisztussal lehetett-lehet találkozni.

Esbe az estébe belesűrűsödik minden: a böjt előkészülete, az idevezető út összes Krisztus-eseménye, de benne van a nagypéntek önfeláldozása, az önmagát ételként felkínáló és feltámasztó halálos szeretet, sőt a feltámadás adta élő jelenlét, a „halott voltam, de íme, élek” húsvéti evangéliuma.

A magyar protestáns szokásgyakorlatban az úrvacsora oly mértékben összenőtt a gyónással (közösségi gyónás), hogy az úrvacsora bűnbánati karaktere dominál, az eukharisztikus vonás azonban háttérbe szorul. A nagycsütörtöki *communio* talán az egyetlen igazán felszabadult, örömben, hálaadásban, Krisztus-magasztalásban zajló istentisztelet volt számomra.

Nincs itt lehetőség kitérni a vallástörténeti vonatkozásokra és az ószövetségi háttérre, az étkezési kultúra és az étkezési közösség fontos szerepére, a páskavacsora gyakorlatára és mély mondanivalójára, jóllehet a szakirodalomban ma egyre többet lehet olvasni erről a témáról.³³ Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy az étkezés különös jelentőséget hordoz minden vallásban, fokozottan a közel-keleti népek vallási világában. Az asztalközösség pedig kiemelten hangsúlyos az ószövetség világában, bizonyos fókig erősebb összetartozást jelent, mint a baráti és rokoni közösség.

Nagycsütörtök este: a bűnösökkel való megbékélés (a vezeklők visszafogadása) ünnepévé vált. A 7. századból van tudósítás arról, hogy három különféle istentisztelet (úrvacsorai) létezett:

- kibékülés a bűnösökkel;
- olajszentelés (a húsvéti kereszteléshez szükséges olajról van szó – de húsvétkor általában meg kell újítani a szentségeket!);
- megemlékezés az úrvacsora szerzéséről.

³³ WELKER 2004. HAHN 2004. Eucharistie als Epiklese, in: SCHMIDT-LAUBER 1990. FUCHS 1998.

A lábmosás mint istentiszteleti cselekmény először Spanyolországban és Galliában jelenik meg a 7. században.

Ezen a napon konszekrál utoljára ostyát a pap (nagypéntekre valót is), hiszen pénteken nem volt szentségi istentisztelet, disztribúció, kiosztás, communio azonban van.

Oltárfosztás - denudatio altarium

Az oltárfosztás rituális cselekedet: az albába és stólába öltözött pap rituálisan megfosztja díszeitől az oltárt, miközben a zoltárverset mondja vagy éneklí: *„Elosztották maguk között ruháimat, és köntösömrre sorsot vetettek.”*

A templom, azon belül a szentély minden berendezése és használati tárgya jelképes értelmet is hordoz. Az oltár maga a Krisztus, a tanítványokat a terítők, a díszek jelzik. Amikor Krisztus magára marad a szenvedésében, beteljesedik az írás: elosztották ruháit, köntösére sorsot vetettek.

Ismert egy még korábbi szokás is: az oltárt borral és vízzel lemosták: Krisztus az igazi oltár. A bor és a víz jelképei hozzá kapcsolódnak. Ezekre a cselekményekre a mai katolikus gyakorlat kapcsán még visszatérünk.

Nagycsütörtök liturgikus textusai

Nagycsütörtök este ősi gyakorlat a virrasztás: a búcsúbeszéd (Jn 13–14) elolvasása. Nagycsütörtök introitusa a 111. zoltár 1., 4. és 5. verse.

Magasztalom az Urat teljes szívemből / az igazak körében és a gyülekezetben. / Emlékezetessé tette csodáit, / kegyelmes és irgalmas az Úr. / Eledelt adott az őt féltőknek, / népének megváltást szerzett. / Örökkévalónak rendelte szövetségét, / szent és félelmetes az ő neve.

Az introitus antifónája Gal 6,14: *„Egyedül Krisztus keresztyével dicsekszünk, aki által van szabadulásunk és bűneink bocsánata.”*

A kibővített Kyrie már az ünnep teljes tartalmát átfogja.

Úr Jézus Krisztus, akit Júdás elárult, Uram, irgalmazz!

Úr Jézus Krisztus, aki megmostad tanítványaid lábát, Krisztus, kegyelmezz!

Úr Jézus Krisztus, aki a Gecsemáné kertjében vérrel verejtékeztél, Uram, irgalmazz!

Az óegyházi evangélium nagycsütörtök ünnepén a lábmosás története (Jn 13,1–17). Három kulcsmondat kiemelten hangsúlyos az ünnep evangéliumából. E három összefoglalja az ünnep lényegét.

„Jézus jól tudja, hogy eljött az ő órája, amelyben át kell mennie e világból az Atyához, jóllehet szerette övéit e világban, szerette őket mindvégig.”

„Ha nem moslak meg, semmi közöd sincs hozzám. ... Uram, ne csak a lábamat, hanem a kezemet, sőt a fejemet is!”

„Értitek, mit tettem veletek? Ha tehát megmostam a ti lábatokat, én, az Úr és a Mester, nektek is meg kell mosnotok egymás lábát. Mert példát adtam nektek, hogy amint én tettem veletek, ti is úgy tegyetek.”

Az ógyházi epistola: 1Kor 11,23–29. Ez különösen is fontos „liturgiai dokumentum”. A szöveg ugyanis a mindenkori keresztény istentisztelet egyik csúcspontja, a *verba testamenti*. A liturgia nem az evangéliumi szövegek szinopszisából veszi az úrvacsora szereztetési igéit, hanem a legkorábbi és legteljesebb verziót tartalmazó páli leírásból. Pál az autoritást is megjelöli a szöveg kezdetén, s ez döntő momentum a liturgikus szövegformálásban. Nagycsütörtök este azonban nem csupán a konszekrációnál, hanem olvasmányként is elhangzik (elhangozhat) az epistolai szakasz.

„Mert az Úrtól vettem, amit át is adtam néktek, hogy az Úr Jézus azon az éjszakán, amelyen elárultatott, vette a kenyeret, és hálát adva megtörte, és ezt mondotta: »Vegyétek, egyétek, ez az én testem, amely tiérettetek megtöretik, ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.«

Hasonlóképpen vette a poharat is, miután vacsoráltak, és ezt mondta: »E pohár amaz új szövetség az én vérem által, ezt cselekedjétek, valamennyiszer isszátok az én emlékezetemre.« Mert valamennyiszer eszitek e kenyeret és isszátok e poharat, az Úrnak halálát hirdessétek, amíg eljön.

Azért aki méltatlanul eszi az Úr kenyerét, vagy issza az Úr poharát, vétkezik az Úr teste és vére ellen. Vizsgálja meg azért az ember önmagát, és úgy egyék abból a kenyérből és úgy igyék abból a pohárból. Mert aki úgy eszik és iszik, hogy nem becsüli meg az Úrnak testét, ítéletet eszik és iszik önmagának.”

További fontos textusa az ünnepnek a Filippi levél 2. fejezetének Krisztus-himnusz: „*Krisztus engedelmes volt a halálig, mégpedig a kereszthalálig.*”

Ez az ünnepi nagyhét nagy napja. Nagycsütörtöknek, néhol szent csütörtöknek, az úrvacsora szerzése ünnepének hívják. Latinul: *Feria V. in Coena Domini* – csütörtök az úr vacsorájának emlékére. Német nyelvterületen a *Gründonnerstag* kifejezés használatos.³⁴

³⁴ A német nyelvterületen nagycsütörtök neve Gründonnerstag – innen jön a több helyen használt „zöldcsütörtök” elnevezés, amelyhez még speciális ételszokás is kialakult, a spenótevés. A középnyelvi nyelvújításban a *gronnan* szó azt jelenti: ’sírni, kisírni’. Ez utal a bűnbánati jellegre. A nyelvi félreértésből, másfajta kiejtésből származott a grün szó használata. Ugyanakkor a zöld szín utal arra, hogy az élet táplálékáról van itt szó, meg a kizöldellő ágról. Ezzel az életet jelző zöld színnel kapcsolatban a néphagyomány számtalan variációt élte.

Az apostolok ezen a napon voltak Jézussal a Coenaculumban, János Márk atyjának házában, ahol az emeleten a szertartásos ószövetségi bárányvacsorát fogyasztották el.

„A te titkos vacsorádnak részesévé fogadj ma engem, mert nem mondom ki ellenségeidnek a titkot, sem csókot nem adok neked, mint Júdás...”³⁵ – olvassuk a Nagy Szent Bazil-féle liturgia imádságában. Nagycsütörtök az egyház egyik legcsodálatosabb, legbensőségesebb ünnepe. Az úrvacsora ünnepe. Tartalma igen sokszínű, üzenete gazdag. Magában hordja nagyhét minden örömét és bánatát, a kereszt titkát és a húsvéti evangéliumot. Úrvacsorai jellegénél fogva nem a „külsősöknek” szól, hanem a gyülekezet belső körének. Radó Polikárp így vall: „az örök isteni szeretet ünnepe.”³⁶

Az ősegyházban a húsvét ünnepe előtti csütörtök a megkeresztelendők felkészítésének az utolsó napja. Ekkor kenték meg őket olajjal. Innen a krizmaszentelés liturgiája.

Nagycsütörtököt már a 4–5. században ünnepelték. Az első adat Jeruzsálemből 385-ből való volt. Ekkor három istentiszteletet tartottak. A reggeli istentiszteleten zsoltáreklés volt, a második a délutáni ünnepélyes mise volt. A gyülekezet tagjai ezen a misén vettek úrvacsorát. Este pedig együtt kivonultak az Olajfák hegyére, és ott tartottak istentiszteletet.

A III. karthagói zsinat (397) 35. kánonjában említi az ünnepet.

Augustinus (Szent Ágoston) tanúsága szerint Észak-Afrikában ezen a napon kétszer ünnepelték az eukharisziát: reggel is, este is. Gall területen az 5. században ezt *natale calicis*nek nevezték – azaz a kehely születése napjának.

Az istentisztelet tematikája a fentiek fényében igen gazdag: lábmosás, az utolsó vacsora, a titkos vacsora, Jézus imádsága a kertben, Júdás árulása.

Nagycsütörtökön a külső körülmények is megváltoznak, eltérnek a nagyhét többi napjainak külsőségeitől. A lilát (violett) fehér váltja fel. Nemcsak az oltárterítő, de a virágok is fehérek, sőt a feszületet is fehér lepel borítja. Ez a jele, hogy a nagyhétben is kiemelkedő Krisztus-ünnepéről van szó. Római testvéreink fehér miseruhában mondják a misét.

Felekezeti szokások, adalékok

Evangélikusok

Nagycsütörtök az evangélikus kegyességben igen fontos ünnep. Van olyan hely, ahol a fehér liturgikus szín helyett a vöröset használják – a vérre utaló színként.

Az istentisztelet a gyülekezet belső körének bensőséges alkalma. Az igehirdetés is ennek megfelelően személyesebb, meditálóbbról jellegű. Jóllehet az elmúlt évszázadok hatásai nyomán sok helyen még mindig csak igeliturgiát tartanak (alapvető

³⁵ Kerubének helyett szerepel a Nagy Szent Bazil-liturgiában.

³⁶ RADÓ 1998, 131. o.

ellentmondás), egyre inkább visszaáll az ősi gyakorlat, s a nagycsütörtöki liturgia kiemelten úrvacsorai istentiszteletté válik.³⁷

Reformátusok

Nagycsütörtöki liturgia nyoma nem található sem a hivatalos istentiszteleti rendtárásban, sem a Magyar Reformátusok Tanácskozó Zsinatának legújabb agendájában, sem pedig a Ravasz László-féle agendában. A nagyhét többi napjaihoz hasonlóan tartanak istentiszteletet vagy igehirdetés-sorozat részeként alkalmat. A nap sajátosságait rögzítő rend nincs használatban, ahol van istentisztelet ezen a napon, ott egyéni elképzelés vagy helyi szokás szerint zajlik. Nagyon ritka a magyar gyakorlatban, hogy ezen a napon református templomban úrvacsorai istentiszteletet tartsanak.

Bizánci vonatkozások és adalékok

Görög katolikusok istentiszteleti rendje nagycsütörtökön: reggeli istentisztelet (utrenye), Nagy Szent Bazil liturgiája a titkos vacsora emlékére – vecsernyével.

„Ezen a Nagy és Szent Csütörtökön, amelyen az istenes atyák mindent jól elrendeztek, egyet-mást átvéve a szent apostoloktól és a szent és isteni evangéliumokból, azt hagyományozták nekünk, hogy négy bizonyos dolgot ünnepeljünk meg: a szent lábmosást; a Titkos Vacsorát, azaz a félelmetes Titkok nekünk való átadását; a természetfeletti imádságot; és magát az ámulást.”

- „Megmossa a tanítványok lábait este az Isten, Akinek lábai a Paradicsom egykori tilalmát taposták.”
- „Kettős a vacsora, mert a Törvény pászkáját hordozza, és az Új Pászkát: az Uralkodó Testét és Véréét.”
- „Imádság, rémlátás és vércseppek Krisztus arcán, nyíltan imádkozva. Halál: ezekben csábítva el az ellenséget.”
- „Minek kellene a kardok? Minek a dorong, a néptömeg a világ üdvösségéért meghalni akaróra?”

A római egyház

„Amikor az Egyház ünnepel, elhallgat. Amikor megrendül, elcsöndesedik. Amikor örül, szemlélődik. Éppen ezért Nagycsütörtök ünnepi, örvendező és megrendítően szép napján minden templomban csak egyetlen istentisztelet történik.”³⁸

Ennek megfelelően egyetlen szentmise van (estefelé), amelyet a rangidős papnak

³⁷ Az, hogy a nagycsütörtöki istentiszteleten sok helyen évszázadokon keresztül nem volt úrvacsora, azzal is magyarázható, hogy a ritka úrvacsorázási szokás miatt, évi két-háromszor járultak a hívek az oltárhoz. Mivel nagypénteken úrvacsorai istentiszteletet tartottak, e gyakorlatot követők számára szinte elképzelhetetlen volt, hogy huszonnégy órán belül kétszer is részt vegyenek a közösségben.

³⁸ HANKOVSKY 1998.

kell végeznie. „A többi pap részt vesz ezen a szentmisén, és égő gyertyával, hófehér karingben, stólával veszik Jézus testét az Őt képviselő főpap kezéből.”³⁹

Amikor a mise a Gloria tételhez ér, utoljára megszólalnak a harangok. Ezeket azután „bekötik”. Harangot használni húsvétig nem is lehet, csak kereplővel hívogatnak.

Liturgikus szertartások, cselekedetek

Krizmaszentelés • Az évben használt olajok szentelése nagycsütörtökhöz kötődik. Ennek hátterében – erről nem feledkezhet meg a liturgia kutatásával foglalkozó mai teológus sem – a keleti olajkultúrát találjuk. Az olaj a gyógyítás, a megerősítés, (a drágaságból adódóan) a méltóság, az előkelőség jele és eszköze.

Háromféle olaj megszentelése történik nagycsütörtökön: a keresztelők olaja, a betegek kenete és a krizma (Krisztus jelenlétének láthatóvá tétele, a „Szentlélek hordozója”).

Lábmosás • Nagycsütörtök este az egyház megemlékezik arról is, hogy az utolsó vacsora előtt Jézus kötényt kötött maga elé, lehajolt a tanítványok lábához, és megmosta azokat. A mindenség Ura vállalta és elvégezte a rabszolgák munkáját. Krisztus alázatosságát csodálhatjuk meg a lábmosásban. A keleti liturgia így fejezi ki mindezt: „Megalázkodott érettünk a Gazdag, felkelt a vacsorától, vette a kendőt, körülövezte magát, meghajtotta a fejét, s megmosta tanítványainak, az árulónak is a lábát.”

Az ünnep introitusának antifónája: *Mandatum novum...* – „Új parancsolatot adok nektek...” Jézus a szeretet cselekedetét végzi, s ezzel példát ad az övéinek: példát a „hozzáállásra” (térdelésre) és példát a konkrét cselekvésre. „Új parancsolatot adok nektek, hogy egymást szeressétek.” Nagyhét egésze, de koncentráltan nagycsütörtök különösen is Isten Jézus Krisztusban megnyilvánult halálos szeretetét hirdeti úgy, hogy ez a szeretet indítja a tanítványt, a mindenkori keresztény embert a jó cselekvésre, a szeretet életformájára. Ez az antifóna is ezt visszhangozza.

Az ortodox liturgia a nagycsütörtöki eseményről így énekel: „Milyen felfoghatatlan és kimondhatatlan a te nagyságod, Krisztus! Kit nem döbbsent meg, hogy a mindenség Teremtője odaáll a földi ember elé, megmossa a lábát és megtörli kendővel!”⁴⁰

Az olyan templomban, ahol apát vagy püspök van, a főpap megmossa tizenkét szegény ember lábát.⁴¹ A lábmosás szertartása sokféleképpen él tovább, egészen odáig, hogy a Habsburg-uralkodóházban is gyakorolták. Ugyanakkor a szimbólumok újrafelfedezésének, a dramatizált igehirdetések korában, a protestantizmusban is kezdik érezni ennek a gazdag mondanivalóját, s néhol gyakorolják az ősi szokást.

A 694-ben tartott toledói zsinat rendelte el, hogy minden püspök és főpap mossa meg ezen az estén hívei lábát. Érdekes, hogy a 12-es és a 13-as létszám egyaránt szerepel.

³⁹ RADÓ 1998, 132. o.

⁴⁰ Ortodox kánon, VIII. óda.

⁴¹ RADÓ 1998, 132. o.

Úrvacsora • A legnagyobb titok ünnepe. Magnum mysterium.⁴² A kereszténység szomorúsága, hogy itt nincs meg a közösség. A közös úrvacsora,⁴³ az egy Krisztus testében való közös részesedés ma még lehetetlen.

A görög rítusúak a Titkos Vacsora elnevezést használják.

„Teljesítetted a Törvény parancsát, ki a törvénytáblát írtad a Sínai-hegyen, elfogyasztottad az ősi árnyékpászka-vacsorát, és meglett az igazi Pászka, a titokzatos élő áldozat.

Öröktől fogva ellepezett bölcsességedet felfedted, Üdvözítő Krisztus, s a vacsorán minden apostolodnak tudomására hoztad, az Istent hirdetőik pedig mindezt átadták az Anyaszentegyháznak.

Mennyei hajlékká lett az emeleti terem, melyben Krisztus a húsvéti szertartást végezte, vérontás nélkül való a lakoma, ésszerű az áldozat, szellemi az áldozati oltár az ott végbement titkok asztala.

Krisztus a nagy és tiszteltreméltó Pászka. Eszik mint kenyeret, feláldozzák mint bárányt, bemutatják értünk áldozatnak, s az ő Testét és az ő Véréit mindnyájan buzgón és titokzatosan vesszük magunkhoz.”⁴⁴

Oltárfosztás (oltármosogatás) – denudatio altarium • A nagycsütörtöki liturgia oltárfosztással ér véget. A pap fölborogat mindent, amit az oltáron talál. Az oltárterítőt feldúlja. Az egyház így fejezi ki, mi is történt Jézussal. Elfogták, és ettől fogva kezdődik az ő kigúnyolása, megaláztatása. Az oltárfosztás azért történik, hogy „nagypénteken emlékeztessen a levetkőztetett oltár képe a ruháitól megfosztott Üdvözítőre”.⁴⁵

„A vespera után vagy a kehely átvitele után a celebráns (a szerpappal együtt) albában és violaszínű stólaban az oltár lépcsőjére megy, és a következő antifónát imádkozza: „*Diviserunt sibi vetimenta mea et super vestem meam miserunt sortem.*” („*Felosztották maguk közt ruháimat, köntösömrre sorsot vetnek.*”) Azután az oltárokon levő oltárterítőt eltávolítja s közben a 21., vagyis a szenvedési zsoltárt imádkozza.

Júdás árulása • Nagycsütörtök este a templomi szertartás keretében hangsúlyosan előkerül Júdás árulása.

„Kapzsi a lelkületed, esztelen a viselkedésed, oktalan Júdás; egyedül reád bízták az erszényt, és mégsem hajoltál együttérzésre, hanem elzártad lelked jóérzését, és elárultad a Könyörületest!

Csókod árulás, üdvözlő szavad gyilok, eltévelyedett Júdás! Szavad az összetartozást hirdeti, s lélekben az eltávolodással foglalkozol, és azon fáradozol, hogy a jötevőt a vérszopóknak álnoksággal eláruld. Szeretsz és áruba bocsátasz, Júdás; csókolysz, és

⁴² Lásd könyvünk utolsó, 9. fejezetét.

⁴³ Intercommunio.

⁴⁴ Ortodox kánon, IX. óda.

⁴⁵ RADÓ 1998, 132. o.

nem fáradsz el a hamis úton való járásban! Ki ad csókot gyűlöletből, háromszorosan szerencsétlen? Ki adja el pénzért azt, aki szeret? A csók arcátlan gonoszságod rossz szándékát megmutatja.

Eladod harminc ezüstért a Felértékelhetetlent, törvényszegő Júdás, s nem gondolsz a vacsora titkára, sem a lábmosásra? Ó hogyan bukhattál ki végül is a világságból? Elérteztél bukásodhoz, foghatod az akasztó kötelet!

Kinyújtod kezedet, melyben a halhatatlanság Kenyerét tartottad, hogy megfogd vele az ezüstöt, álnok csókra nyújtod szádát, melybe Krisztus Testét és Véréét fogadtad! De jaj neked, mondja Krisztus.⁴⁶

Nagypéntek

Az első századokban nem emlékeztek meg istentiszteleti keretek között nagypéntekről. Böjti napként azonban már korán megjelenik.

A 4. századtól kezdve a kilencedik órától egészen az estébe nyúlóan tartottak istentiszteletet, illetve éjszakai istentiszteleteket nagycsütörtökről nagypéntekre virradóra.

Ennek formája a jeruzsálemi rend szerint alakult: a keresztrelikviák 2-től 6 óráig tartó tisztelete volt a központjában. Ezt követte a 6–9 óráig tartó igei istentisztelet: imádságokkal, olvasmányokkal, énekekkel és Jézus halálának történetével – János evangéliuma szerint.

Rómában nagypénteken csak igei istentisztelet volt. A 7. századtól volt communio – azaz úrvacsoraosztás –, de csak osztás (disztribúció) és nem mise! Az eredeti értelemben tehát azért nem mutatták be a misét, mert itt maga az igazi főpap mutatta be az áldozatot.

Szintén a 7. századtól ismert a körmenet: a lateráni bazilikától a jeruzsálemi Szent Kereszt templomába – ezen magukkal vittek egy keresztrelikviát is.

Így alakult ki a végső nagypénteki forma: igei istentisztelet, kereszttisztelet, communio. A napot a következőképpen osztották be:

- lamentáció – reggeli zsolozsma;
- főistentisztelet (délután);
- keresztútjárás.

A nagypénteki népi kegyességhez sok helyen hozzátartozott a szent sír felállítás (sajátosan közép-európai liturgikus fejlemény). Kiindulópontja a kereszt imádása és az oltáriszentség kitétele volt. A szent sír eredetileg csupán a keresztet fogadta magába; ezt földték be gyászénekek kíséretében gyalocsal, meghintették szentelt vízzel, s úgy tömjéneztek meg, ahogy temetésnél szokás. Sok helyen követ is helyeztek rá, lepecsételték, még őrséget is állítottak mellé.

⁴⁶ Ortodox kánon, IV. óda.

Glória és halleluja nélkül – evangélikus gyakorlat

Evangélikus körökben újra meg újra megfogalmazódik a kérdés: miért marad el nagypénteken a glória, azaz az istendicsőítés angyalok énekét idéző mondata: „Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát.” Sem a lelkész nem mondja, sem pedig a gyülekezet nem énekl. Az is kérdés sokak számára, miért marad el nagypénteken a mindennapi istentisztelet rendjéből is (EÉ 17) az igeolvasás utáni halleluja. A felvetés jogosnak tűnik, hiszen többnyire az indoklást is hozzáfűzik: nagypéntek Isten halálos szeretetének megnyilvánulása, ahol helye lenne a magasztaló éneknek, az istendicséretnek. Isten nagy tetteinek magasztalása éppen nagypénteken lenne aktuális. Elfogadhatónak tűnnek ezek az érvek is, de megítélésem szerint az egyház ősi gyakorlata helyénvaló. Érdemes rajta elgondolkodni és indokait megfontolni.

Mint a liturgikus élet minden területén, itt is mély értelmű alap gondolatokat találunk. Fontos, hogy a szolgálók és a liturgia „passzív” résztvevői egyaránt elgondolkodjanak azon, mi miért van az istentiszteleten. Sok idegenkedéstől, félreértéstől, nemtetszés-nyilvánítástól szabadulna meg az egyház istentiszteleti élete, ha a liturgia egy-egy részét tudatosan élnék meg, a benne zajló folyamatokat értenék, ha az apróságokat és a nagy összefüggéseket átlátnánk. A jelenleg zajló liturgiareformoknak is az az elsődleges és igazi célja, hogy megtanuljuk értékeinket, felfedezzük meglévő kincseinket, hozzátegyük az egyház mai hitvallását. Nem a mindenáron változtatni akarás vezérli az istentisztelet megújítóit, hiszen a liturgia lényegéhez tartozik az állandóság és a változatlanóság. A minimális tisztítás és reformáció (korrekció) mellett az igazi cél az, hogy megismerjük és értő módon használjuk az istentisztelet elemeit, illetve rájövünk arra: milyen gazdag világ rejtőzik az olykor fakónak hitt liturgiai gyakorlatunkban.

A liturgiának dramaturgiája van. Az Isten–ember találkozás drámája zajlik minden istentiszteleten. Ennek rendje, tudatos felépítése nemcsak egy alkalomra szól, hanem egy adott időszak, sőt az egész egyházi év összefüggésében. Ez pedig azt jelenti, hogy mindennek rendelt ideje és rendelt helye van, ahol megvan az ideje a sírásnak, és megvan az ideje a nevetésnek, megvan az ideje a gyásznak, és megvan az ideje a táncnak (vö. Préd 3,4). Azaz megvan az ideje a bűnbánatnak és a hálaadásnak, az Isten szerinti szomorúságnak és a felszabadult magasztalásnak.

Nagypéntek a mély gyász napja akkor is, ha mi az akkori eseményeket hűsvét felől, a feltámadás fényében nézzük. Krisztust siratjuk s benne az embert magát, a bűneinket, az emberlétünk tragédiáját.⁴⁷ Ha az énekben arra biztatunk, hogy „E nagy nap fájdalmát, ó, ember, gondold meg” (EÉ 211), és azt mondjuk: „Ó siralom! Szívfájdalom! A lelkem hogyné sírna?” (EÉ 210), akkor miért ne sírna a liturgia csendes, hallgató, könnytelen sírással. Ha az ég elsötétül Krisztus halála pillanatában,

⁴⁷ Vö. Lk 23,28: „Jézus pedig feléjük fordulva ezt mondta nekik: »Jeruzsálem leányai, ne engem sirassatok, hanem magatokat és gyermekeiteket sirassátok.«”

akkor a rá emlékező, az eseményeket megelevenítő, a krisztusi áldozatot jelenvalóvá tévő liturgia ugyanúgy félreteheti a Gloria csillogását és a Halleluja fényességét. Nagypénteken az egyház méltóságteljes csöndben hallgat, hogy azután annál fényesebben szólaljon meg a felkiáltás: Krisztus feltámadt, valóban feltámadt, dicsérjük az Urat, halleluja! A liturgia – nem véletlen és hiábavaló a két évezreden át tartó letisztulás – nagyon mértéktartó, szemérmes az események feldolgozásában. Nem jár meg végleteket, de mindig helyén van benne minden. A gyász ideje is a méltó magatartással, illetve az örövendezés ideje is a megfelelő, elsősorban a belső örömet jelző kifejezésmóddal.

A keresztény ember gyásza nem valamiféle embertelen hangulati dacolás a halállal, ahol kincstári optimizmussal nem szabad siratni. (A szekták elvárják tagjaiktól az ilyen „vidám” temetést.) Nagypénteken az egyház Krisztust gyászolja – és erre is vonatkozik Pál mondata, amit a thesszalonikabeli gyülekezetnek ír:

„Szeretteim, nem szeretném, ha tudatlanok lennétek az elhunytak felől, és úgy szomorkodnátok, mint akiknek nincs reménységük.” (1Thessz 4,13)

Nem azt mondja tehát, ne szomorkodjunk, hanem azt, hogy ne úgy szomorkodjunk, mint akiknek nincs reménységük. Évről évre, Krisztus keresztre feszítésének emlékűnnepén gyászolunk. De úgy, mint akiknek szívében ott él a húsvéti reménység.

Természetes – bár ezt az agenda és az énekeskönyv nem jelzi –, hogy a nagypénteki forma nagyszombaton is érvényes. A *Liturgikus könyv* mindkettőre kidolgozott, részletes anyagot ad. (Nem véletlenül kapta a nagyszombat sok helyen a „csendes szombat” nevet.)

A Gloria nem hallgat el, csak várta magára. Hogy a nagypénteki sötétség ismét fényességgé váljék húsvét hajnalán.

Református gyakorlat

A református gyakorlatban nagyhét egészének központja nagypéntek. Innen is érthető, hogy magyar viszonylatban így alakult ki a leegyszerűsített képlet: nagypéntek protestáns ünnep, húsvét pedig katolikus. Természetesen ez sem római, sem pedig protestáns oldalról nem felel meg a valóságnak, de az egyes egyházaknak érdemes elgondolkodniuk a sommás külső ítéleten.

„Nagypéntek az Úr halálának napja, a legnagyobb református ünnep. Krisztus e napon végezte el váltságunkat. Ma már húsvéttal együtt nevezik legnagyobb ünnepnek, hiszen a húsvéti feltámadás igazolja azt, hogy az Atya elfogadta a Fiú önként vállalt váltságahalálát.”⁴⁸

Nagypéntek református szokás szerint az egyik nagy úrvacsorai ünnep, amelyre alapos bűnbánati gyakorlattal készülnek.

⁴⁸ Lásd SZÉNÁSI 1997.

Katolikus vonatkozások

A nagypénteki szertartás a mai magyar római katolikus gyakorlatban három részből áll:

- *Igeliturgia* olvasmányokkal és egyetemes könyörgésekkel. Olvasmányok: Ézs 52; Zsid 4,14–16. Az evangélium előtti vers a Filippi levélben található Krisztus-himnusz: Fil 2,8–9. Evangéliumként pedig a János-passiót olvassák fel – mindenféle kísérő liturgikus cselekmény nélkül.
- *Hódolat* a szent kereszt előtt (adoratio crucis).
- *Áldozási szertartás* (mise nincs, az áldozás a nagycsütörtökön konsekrált ostyával történik!).

A befejező szertartás már erősen húsvétra utal.

Húsvét: Dominica Resurrectionis

Húsvét az egyházi élet középpontja. Minden vasárnap húsvét, a feltámadás ünnepe. Egy évben egyszer azonban kiemelt ünnepként emlékezik meg az egyház hitünk legfontosabb pilléréről: az értünk meghalt Krisztus nem maradt a sírban, feltámadt, és első zsengéje az utána következőknek. A halálba vonuló ember számára megnyitotta az élet kapuját, és járhatóvá tette az élet útját. Az egyház népe különleges ünnepként kezeli húsvétot. Esti előkészülettel (esetleg körmenettel), hajnali istentisztelettel, délelőtti nagy ünneppel. Kétnapos ünnepként, majd heteken át kibontva húsvét üzenetét az egyes vasárnapokon.

Az ünnep ígéről a részletező felsorolásban, a fejezet második felében olvashatunk. A húsvét hajnali istentisztelet ünnepi dicsérete az Exultet. Ez a csodálatos ének a teremtéstől kezdve az ószövetségi előképeken keresztül vezet el húsvét misztériumához.⁴⁹

Húsvét ünnepéhez, nagyhét és a triduum sacrum csúcspontjához természetesen nemcsak gazdag liturgikus tradíció kapcsolódik, hanem számos néphagyomány is.

Böjt

A húsvét előtti időszak hét hetét böjtnek nevezzük (katolikus szóhasználat szerint nagyböjt). Már a negyedik századra visszavezethető a negyvennapos előkészületi idő. Ez a szakasz a bibliai igékben sorra előhossa a Szentírás 40-es számmal összefüggő eseményeit.⁵⁰ Ezek mind az átmenet, az előkészület, a bűnbánat, a megvilágosodás

⁴⁹ Hátterében valószínűleg az ünnepi húsvéti játék áll. Jézus keresése: a 138. (139.) zsoltár éneklése közben az asszisztencia odavonulhat Krisztus sírjához (Istenem, Te megvizsgáltál és jól ismeresz engem, jól tudod, hová visz utam, látod keltem, s feketem): három asszony közeledik a sírhoz, ott két férfi fogadja őket, Mária Magdolna keresi az Urat, Krisztus megszólítja, Magdolna elviszi a hírt a tanítványoknak. Ezután kezdődik a húsvéti nagykörmenet. A pap kezébe veszi az oltáriszentséget, és énekl: Föltámadt Krisztus e napon! A körmenet a 138. zsoltár éneklése után a szent sírtól indul.

⁵⁰ Negyven nap és negyven éjjel tartott az özönvíz (1Móz 7,4kk), negyven napig volt Mózes a Sínai hegyen (2Móz 24,18; 34,28). Ennyi ideig volt Illés próféta a Hóreb hegyén (1Kir 19,8). Negyven évig vándorolt Izrael népe a pusztában (Józs 5,6kk) Negyven napon belül kell Ninivének elpusztulnia,

időszakai. Így a 40-es szám jelképes értelmű, nem időhosszat jelent, hanem belső tartalmat, „időteret”.

A 2. században még csak kétnapos böjtről tudunk, amely megelőzte a húsvétot. Nagypénteken kezdődött, és a húsvéti eukharisziával ért véget. A következő században már a hét többi napján is volt – részleges – böjt. A 4. századtól kezdődően van adatunk arra vonatkozóan, hogy Rómában háromhetes böjtöt tartottak húsvét előtt. Az 5. század kezdetére azonban már kialakul a húsvét előtti hatodik vasárnaptól kezdődő böjti időszak.

Egyrészt a böjti időszak a keresztelési előkészület időszaka volt. Ezalatt a keresztelésre jelentkezők részt vehettek az istentisztelet igei részén, de az eukharisziáról – konkrét felszólítás nyomán – távoznuk kellett. Ez az időszak a felkészülés, tanulás, gonoszűzés, megtisztulás időszaka volt. Az időszak azonban nem csak a keresztelendőké számára volt fontos. Az egész gyülekezet kísérte ezt a felkészítést együtt imádkozással, böjtöléssel, bűnbánattal. A későbbiekben is hordozott sajátos tartalmat ez az időszak: a nyilvános bűnösök felkészítése az újrafelvételre, vagyis a gyülekezetbe való visszavételre.

A húsvét előtti negyven nap (leszámították nagypénteket, nagyszombatot és a vasárnapokat) tehát a bűnbánattal való húsvéti felkészülés időszaka volt. Vasárnapokon, (később a megelőző szombatokon) nem böjtöltek. A különböző hozzátett, illetve kiemelt böjti napok miatt állandó eltérés mutatkozott a szimbolikus jelentőségű negyven naphoz képest – ezért végül is nem vasárnappal, hanem a húsvétot megelőző 6. vasárnap előtti szerdával kezdték a böjti időszakot, hogy a negyvenes szám teljes lehessen.

A keleti egyház gyakorlatának hatására a 6. századtól kezdődően a negyvennapos böjti időszakhoz egy előböjti időszak kapcsolódott – hetvened, hatvanad és ötvened vasárnapja (részletesebben lásd az egyes ünnepnapokhoz kapcsolódóan).

A böjt első napján⁵¹ – Ádám és Éva paradicsomból való kiűzetéséhez hasonlóan – az egyházból eltávolították a nyilvánvalóan bűnösöket. Ezeknek megkülönböztetett ruhát kellett hordaniuk, és hamuval kellett fejüket megszórnuk. Később – a bűnösök iránti szolidaritásból vagy a bűn mélyebb értelmezéséből fakadóan – egyre többen csatlakoztak az ilyen nyilvános bűnbánatot tartókhöz, mígnem a 9–10. században nyilvános gyakorlat lett az egyházban az ilyen rítussal kísért bűnbánat.

A böjti vasárnapok kialakult perikópagyakorlata mutatja a konzekvens felkészítést a húsvéti örömhír fogadására (részletesen lásd az egyes vasárnapok leírásánál).

A böjti időszakban – a korai időktől kezdve – az éves átlagnál intenzívebb istentiszteleti életet élt az egyház. Ennek jeleit (sok helyen sajnos csak maradványait) láthatjuk a mai magyar protestáns egyházi gyakorlatban is.

---

ha nem tér meg (Jón 3,4kk). Negyven nap és negyven éjjel tartózkodik Jézus a pusztában, amíg az ördög kísérti (Mt 4,2kk, Mk 1,13kk, Lk 4,1kk).

⁵¹ Eredetileg böjt első vasárnapja utáni hétfőn, később hamvazószerdán.

A 4–5. századtól kezdve hétközi istentiszteletek tartásáról is tudunk ebben az időszakban. Eleinte szerdán és pénteken tartottak igei istentiszteleteket. Később már hétfőn, kedden és szombaton is volt istentisztelet. A 6. századtól kezdve tudunk hétközi eukharisztikus istentiszteletekről is. A 8. századtól kezdve a csütörtök is bekerült az istentiszteleti napok sorába.⁵²

A mai protestáns egyházi életben – sajnos, kevés helyen – böjti időszakban tartanak igehirdetés-sorozatokat, böjti vagy passióáhítatokat.

Húsvét ötven napja

Húsvét megelőző, előkészületi időszakának megfelelően hosszú, ötvennapos húsvét ünnepe kibontó vasárnaposorozat kezdődik. Ezt nevezhetjük a „lecsengetés” időszakának is. Ezek folyamatát és részleteit az egyes ünnepek kapcsán ismertetjük. A vasárnapok, melyek közrefogják a mennybemenetel ünnepeit (áldozócsütörtököt is), végig a húsvéti örömmüzenet fényében zajlanak, és adják az útmutató üzenetet a földön küzdő, vándorló egyháznak.⁵³

Húsvét után egy héttel Quasi modo geniti vasárnapja a kereszttel kapcsolatos ősi tradíciók nyomán a fehérvasárnap nevet kapta. Eredetileg még húsvét nyolcada, protestáns szóhasználatban húsvét utáni első vasárnap, római katolikus számozás szerint húsvét második vasárnapja. A feltámadás és az újjászületés kapcsolatáról szólnak az igeszakaszok, s a nap mottója – „Legyőzi hitetlenségünket” – arról tanúsodik, hogy a feltámadott hogyan formálja gyülekezetét húsvét erejéből. A második vasárnap tovább segít kibontani húsvét mondanivalóját. Misericordia Domini – az Úr kegyelmével telve a föld. A nap evangéliuma nyomán Jó pásztor-vasárnapnak is nevezik. A pásztor kép a feltámadással kapcsolatban – többek közt – a Zsidókhöz írt levélben szerepel:

„A békeesség Istene pedig, aki az örök szövetség vére által kihozta a halottak közül a mi Urunkat, Jézust, a juhok nagy pásztorát, tegyen képessé titeket minden jóra, akaratának teljesítésére; és munkálja bennünk azt, ami kedves őelőtte Jézus Krisztus által, akinek dicsőség örökkön-örökké. Amen.” (Zsid 13,20–21)

A feltámadt Jézus Péterre bízva nyáját. Háromszoros formában mondja: legeltesd bárányaimat, őrizd nyájamat. A jó pásztor pásztorokat vesz maga mellé. Jó pásztorként a halálból az örök életre vezet. Húsvét után a harmadik vasárnapot Jubilate vasárnapnak nevezik. Témája: Győzelmében részesít, ujjongjatok. Ujjongj Istennek, egész föld! – hangzik az Introitus antifonája. A negyedik vasárnap folytatja ezt az

⁵² Lásd BIERITZ 1988, 100. o.

⁵³ Érdekeséggé vált jelezzük, hogy a keleti egyházban – e hetek hangsúlyát mutató – külön rituális könyv alakult ki, a *Penetekostarion*. A keleti gyakorlatban az egyes vasárnapok tartalma is más, ahol bibliai és egyháztörténeti anyagok keverednek.

ujjongást: Énekeljete az Úrnak új éneket, mert csodálatosan cselekedett! Az ötödik vasárnap az imádságé: Rogate! Az öröm folytatódik, mint egy nagy folyó hömpölyög tovább a húsvéti jó hír áradása: Örömmel mondjátok és hirdessétek, az Úr megváltotta az ő népét. Az ötödik és hatodik vasárnap közé esik mennybemenetel ünnepe. Az áldó kézzel távozó Úrra figyel a gyülekezet, aki azért ment el, hogy helyet készítsen népének Atyja házában. A hatodik vasárnap együtt kiált a gyülekezet: Halld meg, Uram, hangomat, hozzád kiáltok! A vasárnap mottója: Meghallgatja erőtlén népe kiáltását. A nap a húsvéti hálaadásból már átvezet pünkösöd előkészületeire: a Szentlélek megelevenítő tüzének jelenlétéért könyörög.

Pünkösöd

Külön kell szólnunk pünkösöd ünnepéről, amely teológiailag a húsvéti ünnepkör koronája, mégis önálló helyet foglal el. Ünneplése egy héten belülre esik, így külön ünnepkörről nem beszélhetünk.

Az ötvenedik nap (pünkösöd = pentekoszté = ötven) a korai kereszténység számára csupán a húsvéti időszak lezárása volt. A 3–4. század fordulóján a kelet-szíriai és a palesztinai egyházban ezen a napon ünneplik Jézus mennybemenetelét. Jeruzsálemben pedig a mennybemenetel mellett a Lélek kitöltését is ezen a napon ünneplik.⁵⁴ A 4. évszázad végén azonban pünkösöd már egyedül a Szentlélek eljövételének – önálló – ünnepe. Fejlődésének egy bizonyos szakaszában egészen nyolc napra terjedt ki az ünneplés. A mai gyakorlat szerint az ünnep két napra zsugorodott. Az elmúlt évtizedekben csak a vasárnap volt szabad ünnepnap. A legutóbbi magyar törvények, hosszú idő után újra, a hétfői nap munkaszünetté nyilvánításával lehetővé tették pünkösöd kétnapos ünneplését. Ez formai lehetőséget is ad arra, hogy az ünnep méltó fényét és kisugárzását visszakapja. Az ünnep liturgikus színe a Lélek tüzének színe: a piros.

Karácsony és a karácsonyi ünnepkör

Krisztus születésének ünnepe

A kereszténység csak jóval később, már a húsvéti és az a köré tartozó ünnepsorozatok kifejlődése után kezd foglalkozni Jézus születésének ünnepével. Ez azonban kezdetben sem december 25-éhez, sem pedig január 6-hoz nem kötődött. Az első „karácsonyünneplésnek” mondható megemlékezéseken nem is egy évfordulót, születésnapot ünnepeltek, hanem az inkarnáció (Isten emberré lételének) eseményét és tényét.

Jóllehet az első keresztény gyülekezetekben és a korai egyházban valóban Jézus

⁵⁴ Bieritz szerint ezen a napon a harmadik órában, tehát egészen pontosan a pünkösdi események leírásának megfelelően ünnepelnek. BIERITZ 1988, 153–154. o.

kereszthalála és feltámadása állt mindennek a középpontjában, mégis – ennek fényében – foglalkoztak Isten emberré lételével. Ennek egyértelmű nyomai már az evangéliumi hagyományokban is felsejlenek, ahol az egyes evangélisták más és más módon jegyezték fel az általuk ismert tradíciót.⁵⁵

Ezt az arányt érdemes komolyabban venni egy olyan európai szokásrendszer közegében, ahol a karácsony aránytalanul nagy hangsúlyt kap – természetesen egy sor, a kereszténységtől távolodó tartalommal.

A legkorábbi ismert feljegyzés Jézus születésének ünneplésével kapcsolatban arról tanúskodik, hogy az a tavaszi napéjegyenlőség közelébe esett. A harmadik század közepéről (243-ból) való adat szerint március 28-án tartották ezt az ünnepet. Ennek teológiai háttérében a teremtéstörténet dátumának keresése és János evangéliuma teremtéstörténethez kapcsolódó prologusának összefüggése állt. A teremtéstörténet leírásában a negyedik napra eső világosság–sötétség szétválasztás a március 25-re eső napéjegyenlőséggel számolva március 28-ra esik. Mivel a kereszténység egyértelmű hitvallása volt, hogy Jézus a világ világossága⁵⁶ – így a világosság „megszületése” ezen a napon ünnepeleendő.

Egyéb korabeli (3. századi) adatok is arról tanúskodnak, hogy Jézus születésének ünneplésére tavasszal került sor.⁵⁷

A téli karácsonydátumok háttérében a Jézus fogantatásától eltelt idő kiszámítása áll. Ez a gondolkodásmód vezetett a decemberi ünnep kialakulásához. Jóllehet már a korai keresztény íróknál (például Órigenész) találkozunk a Jézus születésnapjának megünneplése elleni tiltakozással,⁵⁸ mégis lassú, de egyértelmű folyamatként létrejön ennek az ünnepnek a gyakorlata.

Eleinte csupán Jézus keresztelésének ünnepe alakult ki – ez a momentum az üdvtörténet számára fontosabbnak tűnt, mint a születés –, majd ennek nyomán később a karácsony. Mivel (lásd epifánia részletezése) a gnosztikus eretnekmozgalom Jézus Krisztus teljes létének megszületéseként ünnepelte az epifániát, természetes ellenmozgásként került hangsúly a test szerinti megszületésre, az inkarnációra, azaz karácsony megünneplésére. Eleinte (még a 4. század kezdetén) a két ünnep összekapcsolódott,⁵⁹ és együtt jelentette Krisztus születésének és megkeresztelésének napját. Később a kettő szétvált.

Karácsony január 6-án való ünneplése a keleti egyházrészben bizonyos területeken továbbra is ismert, míg nyugaton – szintén a vallástörténeti háttér ismeretében

⁵⁵ Lásd CULLMANN 1992, 23–24. o.

⁵⁶ Lásd Jn 8,12 és ószövetségi vonatkozásban Mal 3,20: – az „Igazság napja”.

⁵⁷ Cullmann több dátumot is jelez: április 2., április 19., május 20. CULLMANN 1992, 10. o.

⁵⁸ A születésnap megünneplését pogány szokásnak tartották, hisz – mint azt már korábban megjegyeztük – a keresztények számára az új életre való születést a halál dátuma jelentette.

⁵⁹ Január 6-ra virradó éjjel került sor a születésről való megemlékezésre, a nap pedig a keresztelés ünnepnapja volt.

érthető módon – kialakul a december végi karácsonyünnep. A római keresztények számára is ismert a keleti szokás: a január 6-i ünneplés. Ez változott meg a negyedik század első harmadának végére. 336-ból már biztos adatunk van arra vonatkozóan, hogy december 25-én ünnepelték Jézus születését. Ez a nap igen jelentős ünnep volt a római pogány világban. A napisten tiszteletére rendelt ünnep – *sol invictus* = „a legyőzhetetlen nap” – keresztény tartalommal való megtöltését politikai és teológiai érvek egyaránt indokolták. Nagy Konstantinus is szorgalmazta, hogy a közkedvelt pogány ünnep keresztény üzenettel rendelkezzen. A niceai zsinaton (325) pedig az egyház elhatárolta magát a gnosztikus tanoktól, s így a „valóságos Isten és valóságos ember” teológiai evidenciájának meghirdetésével⁶⁰ hangsúlyossá tette az „incarnatio” (Isten testet öltött Jézus Krisztusban) tényét, s annak nyomán megünneplését.

Hogy mennyire összekapcsolódott és bizonyos szinten összefonódott a pogány és a keresztény ünnep, az kitűnik a későbbi keresztény írók (például Augustinus – Szent Ágoston) figyelmeztetéseiből. Augustinus figyelmezteti a híveit, hogy december 25-én ne – az ősi gyakorlatot folytatva – a legyőzhetetlen napot ünnepeljék, hanem az igazi napot, Jézus Krisztust. Ő a világ világossága. Úgy látszik, hogy a negyedik század közepén általános gyakorlattá vált karácsonyünnepelés, azaz a pogány ünnep krisztusi tartalommal való megélése nem törölte ki a szívekből és a fejekből a pogány tartalmat, s a kettő megfér, latens módon talán harcolt is az emberek gondolkodásában. Ma, a 21. században, amikor a karácsony ünneplésébe, az előkészületbe és magába az ünnepbe olyan sok nem keresztény, sőt keresztényidegen elem kerül, talán jó megismételni, újra hallani az egyházatya Augustinus szavait.

A 4. század második felétől figyelhetjük meg, hogyan terjed el Jézus Krisztus születésének december 25-i ünneplése.⁶¹

Jelen keretek nem engedik, hogy végigkísérjük az ünnep meggyökerezésének, valamint feszültségcsökkentő voltának hosszú történetét. Ma a kereszténység túlnyomó része december 25-ét ünnepli, ugyanakkor a keleti egyházban még ma is január 6-hoz kapcsolódik a karácsonyi ünneplés dátuma.⁶²

Advent

Karácsony ünnepét az egyház gyakorlatában negyvennapos előkészületi, böjti időszak előzi meg. Epifánia ünnepe – húsvét után – a második nagy keresztelési ünnepként volt ismert. Amint azt a húsvét előtti böjti időszakokkal kapcsolatban jeleztük, a keresztelésre való felkészülés nemcsak a közvetlenül érintettek indította a bűn-

⁶⁰ „Hiszek (...) Jézus Krisztusban (...) Aki az Atyától született (...) valóságos Isten a valóságos Istentől, született, de nem teremtetett, (...) érettünk emberekért (...) megtestesült a Szentlélektől és Szűz Máriától, és emberré lett.”

⁶¹ Ez komoly feszültséget okozott Kelet és Nyugat között.

⁶² Jeruzsálemi, orosz, szerb, bolgár, grúz, lengyel, kopt, szír-jakobita ortodoxok január 6-án, míg az örmény keresztények január 18–19-én ünnepelnek.

bánat meghatározott menetrendű gyakorlatára, hanem az őket kísérő gyülekezetet is. Ez advent kialakulásának a gyökere. Az ötödik század végéről már van adatunk arra, hogy november 11-ével kezdődően karácsonyig heti háromszori böjtöt alkalmaztak.⁶³ Helyi szokások és különböző megfontolások alapján sokféle előkészületi móddal és időtartammal találkozunk. Hosszú folyamat eredményeként képződött a négyhetes forma. Tartalmilag is hosszú formálódás során alakult ki a mai letisztult ív.⁶⁴ A bűnbánati jellegét s az ezzel kapcsolatos külső kellékeket (lila liturgikus szín, nagy glória elhagyása stb.) és tartalmi üzeneteket az időszak mindvégig megtartotta.

Jóllehet az adventi időszakkal új liturgikus esztendő kezdődik, az egyházi év utolsó és első vasárnapja a bűnbánati jelleggel és az eszkatologikus üzenettel szorosán összekapcsolódik.

A karácsony utáni idő a Krisztus-követők⁶⁵ apró ünnepeivel telik meg (István vértanú, János evangélista és apostol, ártatlan gyermekek). Karácsony nyolcada Jézus neve napja, de egyben Mária-ünnep is (natale sanctae Mariae⁶⁶). A reformáció idején, amikor a Mária-ünnepek kérdésessé váltak, más értelemmel is gazdagodott ez a nap. Luther szorgalmazta, hogy január 1-jén Jézus körülmetéléséről szóljanak a textusok és az igehirdetés. Ez azonban nem új, hiszen nyugaton már a 6. századtól ismert ennek a napnak az ilyen jellegű tartalma.

Epifánia

Alexandriai Kelemen leveléből tudjuk, hogy az Alexandriában működő gnosztikusok január 6-án (esetleg 10-én) ünnepelték Jézus megkeresztelését. Az ott ismert gnosztikus tanok szerint Jézus valódi ember volt, aki isteni mivoltát azonban csak a kereszteléskor nyerte el. Ekkor „jelent meg” (epifánia) benne az Isten. Ezért nevezték el így Jézus keresztelésének ünnepét.

Január 6-a többféle vallástörténeti vonatkozással rendelkezik.⁶⁷ Ezen – ismert – ünnepek keresztény tartalommal való megtöltése, illetve bizonyos gondolkodás szerint „felülírása” révén jött létre az epifánia ünnepe.

Az ünnep tartalma hosszú folyamat során gazdagodott. Jézus megkeresztelésének, majd születésének ünnepe volt. Később a kánai mennyegző emlékűnnepét is ekkor ülték.⁶⁸

A nyugati kereszténységben ehhez a naphoz kapcsolódott a napkeleti bölcsek ünnepe is.⁶⁹ A „háromkirályok” ünnepe – népszerűségénél fogva – rohamosan elterjedt.

⁶³ Tours-i Perpetuus († 490) említi.

⁶⁴ Lásd részletesen az egyes ünnepek tárgyalásnál.

⁶⁵ Comites Christi.

⁶⁶ Mint korábban jeleztük a *natale* szó nem születést jelent csupán, hanem emléknapot is.

⁶⁷ Dionysos-ünnep, Osiris-ünnep, Aión-ünnep, Nílus-ünnep stb.

⁶⁸ A kánai mennyegző történetének mondanivalója is Jézus hatalmának megjelenését hordozza.

⁶⁹ Ismét csak Jézus isteni mivoltának tiszteletét – a bölcsek példájával – hangsúlyozó ünnep.

A vízkereszt ünnepe utáni vasárnapok (húsvét időpontjától függően 1–6 vasárnap lehetséges) kibontják az ünnep összetett tartalmának teológiai mondanivalóját. Az egész időszak Jézus megdicsőülését állítja középpontba. A protestáns használatban ezek megmaradtak vízkereszthez kötődő, ünnep utáni vasárnapoknak, az új római gyakorlat szerint vízkereszt után elkezdődnek az úgynevezett „évközi” vasárnapok.

Szentháromság ünnepe és az azt követő vasárnapok

A római gyakorlat szerint a vízkeresztet követő évközi vasárnapok sora böjtnél megszakad, s csak húsvét után folytatódik, majd hosszú sorozatban a pünkösd utáni időszakban jelenik meg. Ezt a protestáns gyakorlat másként ismeri: a Szentháromság ünnepe utáni időszak önálló számozásával teremt egy egységet a húsvéti, majd az adventkor kezdődő karácsonyi ünnepek köré közé.

Szentháromság ünnepét több mint ezer éve ünnepli az egyház.⁷⁰ Eleinte még kérdéses volt, hogy egyáltalán szükséges-e ezt a napot ünnepelni.⁷¹ A Szentháromságról szóló tanítást nem valló vagy elférdítő szekták munkálkodása⁷² azonban egyértelművé tette ennek az ünnepnek a teológiai, apológiai jelentőségét. A protestáns egyházakban ez az ünnep nagyobb jelentőséget kapott, mint a római egyházban. Ez a nap a hitvallások ünnepe.

A Szentháromság ünnepe záró pontja, összefoglalása annak az üdvösségtéológiai folyamatnak, amely adventtől pünkösdig megjelenik. (Karácsony az Atya munkája, húsvét a Fiú műve, pünkösd a Szentlélek kitöltése és működése.)

Szentháromság ünnepével lezárul a liturgikus évnék az a fele, amely a kinyilatkoztatás történelmi eseményeit vonultatja fel. Szentháromság ünnepe utal az értelemmel felfoghatatlan titokra. Az itt kezdődő hosszú sorozat egyes vasárnapjai kibontják mindazt, ami az üdvösség történetéből és a Szentháromság misztériumából következik az egyes keresztény ember és az egyház közösségének életében. (A vasárnapok száma függ húsvét dátumától.)⁷³

Ennek az időszaknak a vége felé a protestantizmus jeles ünnepe a reformáció emlékünnepe. Erre a napra teszük Luther 95 tételének a wittenbergi vártemplom kapujára való kiszégezését. Az ünnep az egyház megújulásának ünnepe, megtérésre hívó alkalom az *ecclesia semper reformanda* alapelv értelmében.

⁷⁰ A nyolcadik század végén már ismert egy szentháromság-ünnepi Praefatio, 800 körül pedig már egy önálló miseforma erre az ünnepre.

⁷¹ Érdekes harc folyt ennek az ünnepnek bevezetése körül. Véglegesen 1570-ben kerül bele a római misekönyvbe.

⁷² Ezek egy része Krisztus egyik természetét – Isten vagy ember voltát – kérdőjelezte meg, másik része pedig a Szentlélek munkájával és származásával kapcsolatban hirdetett tévtanokat.

⁷³ Lásd az ünnepek részletezésénél.

A kora őszi időszak az aratási hálaadó ünnep helye is. Ennek pontos ideje azonban az adott hely szokása szerint alakul. A gondviselésért való ünnepi hálaadás gyökerei az Ószövetségre nyúlnak vissza. A különböző *benedictionalék*⁷⁴ külön formát adnak a learatott gabona, begyűjtött gyümölcs megáldására.

AZ EGYES VASÁR- ÉS ÜNNEPNAPOK

Mindeddig teológiai megfontolásból tárgyaltuk egymás után az ünnepeköröket. Így került előre a húsvéti ünnepekör, majd azt követte a karácsonyi. Az alábbiakban, amikor sorra vesszük az egyes ünnepeket és vasárnapokat, már a naptár szerinti sorrendben s a Krisztus-események menetét figyelembe véve, az egyházi esztendő első vasárnapjával, advent időszakával kezdjük.

A csillaggal (*) jelzett napok a magyar protestáns gyakorlatból eltűntek. Mivel ezt egyértelműen elsivárosodásnak tartjuk, itt és ezzel jelezzük hiányukat abban a reményben, hogy egy liturgikus megújulás ezeket az ünnepeket újra felfedezi. Az emlékeztetéssel egyben biztatni is szeretnénk arra, hogy ahol erre van mód, valamilyen módon igyekezzenek ezeket az ünnepeket megtartani – gazdagítva egyéni és közösségi lelki életüket, liturgikus gyakorlatukat.

Az egyes ünnepekhez az alábbiakban egymás mellé helyeztük a különböző liturgikus elemeket. Elsősorban olyanokat, amelyek meghatározzák az adott ünnepeket, s karakterisztikusan hordozzák azok mondanivalóját.

Ahol szükséges, különböző variánsokat is bemutatunk. Különösen is így van ez a kollekták esetében, ahol az ősi latin kollektákat eredetiben idézzük, majd a legismertebb és legtömörebb fordítást közöljük Szunyogh Xavér kétnyelvű *Missale Romanuma* alapján. Ez alá kerül az új evangélikus *Liturgikus könyv* aktuális kollektafordítása, illetve -átírása.

A zsoltáryanagot természetesen a protestáns számozás szerint közöljük, így katolikus olvasóinknak szükséges a számok „átfordítása” a római gyakorlat szerintire.

---

⁷⁴ Áldásszertartásokat tartalmazó könyvek.

Karácsonyi ünnepek

Adventus Domini – az Úr érkezése. Az Úr érkezése, eljövetele, az ő fogadása, a találkozásra való készülődés az időszak tartalma. Döntő motívum azonban Krisztus érkezése: megjelent az idő egy meghatározott pontján (Tit 2,11), és eljön az idők végén.⁷⁵ Az adventi időben a liturgikus szín lila – a bűnbánat színe.

Advent 1. vasárnapja – Az eljövendő Úr

Az egyházi év nyitányaként advent első vasárnapjának kérő és Istent dicsérő karaktere egyaránt erős. Krisztust Úrként és királyként köszöntjük – Jeruzsálemi bevonulás –, aki eljön, hogy felszabadítson minket a vele s az egymással való közösségre.

Az ekkor kezdődő idő Pröhle-agendában megjelölt karaktere: Két advent között.

TÉMA	Két advent között
MOTTÓ	„Az új kezdet: megtérésre hívó szó”. A liturgikus könyv szerint: „Készítsétek az Úr útját: térjete meg!”
BEVEZETŐ IGE	„Készítsétek az Úrnak útját, mert megjelenik az Úr dicsősége, és mindenkégyeszerre meglátják – így szól az Úr.” (Ézs 40,3.5)
ZSOLTÁR	Zsolt 25,4-5. Antifóna a zsoltár első verse: „Hozzád emelem, Uram, lelkemet, Istenem, benned bízom: ne szégyenüljek meg!”
EPISTOLA	Róm 13,11-14 – Az Úr eljövételének sürgető közelsége.
EVANGÉLIUM	Mt 21,1-9 – A Jeruzsálemi bevonulás. ⁷⁶
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki azért jöttél a világba, hogy evangéliumot hirdess a szegényeknek, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki azért jöttél a világba, hogy szabadulást hirdess a bűn foglyainak, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki azért jöttél a világba, hogy elhord az üdvösség kedves esztendejét, Uram, irgalmazz!

⁷⁵ Lásd Apostolicum: „eljön ítélni élőket és holtakat”, vagy Nicaenum: „eljön dicsőségben ítélni élőket és holtakat, és uralmának nem lesz vége.”

⁷⁶ A liturgikus évben – kivételt képezve – kétszer is szerepel ez az evangéliumi szakasz: virágvasárnap a jeruzsálemi bevonulás emlékünnepe és itt, advent első vasárnapján.

KOLLEKTA	Excita, quaesumus, Domine, potentiam tuam, et veni: ut ab imminentibus peccatorum nostrorum periculis, te mereamur protegente eripi, te liberante salvari: Qui vivis et regnas cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti Deus: per omnia saecula saeculorum. R. Amen.
	(SzX) Keltsd fel, kérünk, Urunk, hatalmadat, és jöjj, hogy oltalmad által bűneink fenyegető veszedelmeitől megszabadulhassunk, és szabadításod által megmenekülhessünk: Ki élsz és uralkodol az Atyaistennel és a Szentlélekkel egyetemben, Isten, mindörökkön örökké. R. Amen.
	(LK) Jöjj, Urunk Jézus, és végy minket hatalmadba, hogy megszabaduljunk a bűn átkától, és üdvözüljünk a te megváltó erőddel, aki az Atyával és a Szentlélekkel élsz és uralkodol mindörökkön-örökké.

Advent 2. vasárnapja – Az érkező Megváltó

Advent második vasárnapján a figyelem arra a Krisztusra irányul, aki meg fog váltani a jelen világ szenvedéseitől s a halál hatalmától, azaz látható valósággá teszi az elvégzett (elvégeztetett) megváltást.

TÉMA	Isten előtt, kegyelem alatt.
MOTTÓ	„Emelkedjetek fel, és emeljétek fel fejetekeket, mert közeledik megváltásotok ideje.” (Lk 21,28b)
BEVEZETŐ IGE	„Az Emberfia eljön az ő Atyjának dicsőségében, és megfizet mindenkinek az ő cselekedete szerint.” (Mt 16,27)
ZSOLTÁR	Zsolt 80,2–3.19–20. Antifóna: „Íme, eljön az Úr a népek üdvözítésére, és hallatja dicsőségés hangját szívetek örömére.” (Ézs 30,27–30)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki néped Megváltójaként jössz el újra, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megjelenésseddel véget vetsz néped szorongattatásának, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki eljöveteleddel felragyogtatod az örök élet viláosságát, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Róm 15,4–13 – A reménység Istene töltsön be titeket teljes örömmel.
EVANGÉLIUM	Lk 21,25–36 – Az Emberfia eljövetele.
KOLLEKTA	Excita, Domine, corda nostra ad praeparandas Unigeniti tui vias: ut per ejus adventum, purificatis tibi mentibus servire mereamur: Qui tecum.
	(SzX) Rázd fel, Urunk, szívünket, hogy elkészítsük Egyszülötted útját, és így eljövetele által tisztult lélekkel szolgálhassunk neked: Ki veled.
	(LK) Könyörülj Istenünk! Ébreszd fel szívünket, hogy örömmel készüljünk egyszülött Fiad jövetelére, és megújult lélekkel szolgáljunk neked őáltala, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Advent 3. vasárnapja – Az Úr előfutára / útkészítője

Ezen a vasárnapon ószövetségi embert lát vendégül az Újszövetség népe: Keresztelő Jánost. Az adventi időszak amúgy is intenzíven foglalkozik az Ószövetség Krisztusra vonatkozó ígéreteivel, azokkal a próféciaikkal, amelyeknek beteljesülését a karácsonyi eseményben vélték felfedezni. Keresztelő János az Ó- és Újszövetség határán állva még a törvény, az ítélet meghirdetésével szólítja meg s hívja megtérésre a népet, de amikor Krisztus megjelenik, érzi küldetése bevégződését, és háttérbe lép Krisztusra mutatva, Krisztus megérkezése felett való örömét hangoztatva.

TÉMA	Keresztelő János: Krisztus hírnöke.
BEVEZETŐ IGE	„Isten valamennyi ígérete Jézus Krisztusban lett igenné, és általa lett ámenné Isten dicsőségére.” (2Kor 1,20)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki néped Üdvözítőjeként jössz el újra, Uram, irgalmaz! Úr Jézus Krisztus, aki megjelenéseddel megörvendezteted népedet, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki eljöveteleddel véget vetsz a halál uralmának, Uram, irgalmaz!
ZSOLTÁR	Zsolt 85,2.3.5.8. Antifóna a zsoltár 8. verse: „Láttasd meg velünk, Urunk, a te kegyelmedet, és add nekünk üdvösségedet.”
EPISTOLA	1Kor 4,1-5 – Isten titkainak sáfárai.
EVANGÉLIUM	Mt 11,2-10 – Keresztelő János kérdése, Jézus válasza.
KOLLEKTA	Aurem tuam, quaesumus, Domine, precibus nostris accomoda: et mentis nostrae tenebras, gratia tuae visitationis illustra: Qui vivis.
	(SzX) Hallgass meg, kérünk, Urunk, könyörgésünket, és értelmünk sötétségét világosítsd meg látogatásod kegyelmével: Ki élsz és uralkodol.
	(LK) Látogass meg minket kegyelmeddel, és oszlassd el a sötétséget lelkünkben a te világosságoddal, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkönörökké.

Advent 4. vasárnapja – A közeledő öröm

Ezt a vasárnapot joggal mondhatjuk – a böjti időben is megtalálható párjával együtt – az öröm vasárnapjának. Az egész liturgiát áthatja a páli felszólítás: „*Örüljete az Úrban mindenkor, ismét mondom, örüljete.*” (Fil 4,4)

TÉMA	Érkezik a megváltó – Örvendezetek!
BEVEZETŐ IGE	„Lelkünk sóvárogva várja az Urat, mert őbenne örül a mi szívünk.” (Zsolt 33,20.21)
ZSOLTÁR	Zsolt 19,2-5.9 vagy 100,2.5. Antifóna: „Harmatozzatok, egek, a magasságból, hulljon igazság a fellegekbe!” (Ézs 45,8) Vagy: „Készítsétek az Úrnak útját, egyengessétek ösvényeit!”
EPISTOLA	Fil 4,4-7 – Örüljete az Úrban...

EVANGÉLIUM	Jn 1,19–28 – Keresztelő János biznyságtétele.
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki valóra váltottad az ígéreteket, és közénk jöttél, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki magadhoz hívod a megfáradtakat, és megelégtetted a teljes életre vágyókat, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki újra eljössz dicsőségben, hogy új eget és földet teremts, Uram, irgalmazz!
KOLLEKTA	Excita, quaesumus, Domine, potentiam tuam, et veni: et magna nobis virtute succurre; ut per auxilium gratiae tuae, quod nostra peccata praepediunt, indulgentia tuae propitiationis acceleret: Qui vivis.
	(SzX) Kelj fel, kérünk, Urunk, hatalmaddal és nagy erőddel sietve jöjj segítségünkre, hogy kegyelmed segítségével által megbocsátó irgalmad siettesse azt, amit bűneink visszatartanak: Ki élsz és uralkodol.
	(LK) Mindenható Istenünk! Hálás szívvel örvendezünk színed előtt, hogy egyszülött Fiad eljött testben a mi megváltásunkra. Kérünk, hogy amikor újra eljön dicsőségben, tedd teljessé boldogságunkat az örök élet ajándékával, az Úr Jézus Krisztusért, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

A negyedik adventi vasárnap után megváltozik a liturgikus szín. Szentestétől vízkeresztig a liturgikus szín a fehér! A fehér mindig a Krisztus-ünnepeket jelzi az istentiszteleti használatban.

Szenteste – és éjszaka: december 24.

A Krisztus-éjszakának nevezett idő, az az éjszaka, amikor Krisztus Urunk született. Eredetileg ez az éjszaka az ünnep vigíliája, amiből a gyülekezet belépett az igazi ünnepbe. Így tehát karácsony este csupán egy előkészítő áhítatalalom volt, amin a Krisztus születésével beteljesült próféciákat olvasták sorra. Az igazi ünneplés éjfélkor kezdődött, mikor is a hagyományok szerint Jézus született, illetve születésnapja elkezdődött.⁷⁷

A római gyakorlatban a karácsony esti liturgia ilyen értelemben nem is hangsúlyos, hiszen a hangsúly az „éjféli misén” van. Mivel – sajnos – az éjféli istentisztelet gyakorlata a magyar protestantizmusban többféle ok miatt kihalt, az igazi karácsonyi ünnepet jelentő istentisztelet a 24-én délután vagy este tartott liturgia. Egyre több helyen próbálkoznak azonban – az eredeti gyakorlat visszaállítása miatt és az ökumenikus relációk komolyan vételeként – az éjféli istentisztelet újra bevezetésével.⁷⁸

A heti ige, bibliai mottó végigkíséri a karácsonyi ünnepnapokat: „Az Ige testté lett és közöttünk lakott, és láttuk az Ő dicsőségét.” (Jn 1,14a)

⁷⁷ Lásd: énekben megfogalmazva a híres karácsonyi korál, Es ist ein Ros' entsprungen (Egy zsenge rózsatorról...) idevágó sora: „épp, mikor éjfél volt”.

⁷⁸ Német nyelvterületen a karácsony esti és éjszakai istentisztelet valójában egységet képez. A kető közötti időben tartják a családok az otthoni ünnepet.

TÉMA	Isten elküldte Fiát.
BEVEZETŐ IGE	„Áldott az Úr, hogy meglátogatta népét, és váltságot szerzett neki.” (Lk 1,68)
ZSOLTÁR	Zsolt 24,1.7; 2,7.8. Antifóna: „Ma este megtudjátok, hogy eljön az Úr, és megvált minket, reggelre meglátjátok dicsőségét.” (2Móz 16,6.7)
EPISTOLA	Zsid 1,1–6 – Isten a Fia által szól – a tökéletes kijelentés.
EVANGÉLIUM	Mt 1,20b–23 – Jézus születésének bejelentése.
KYRIE	Isten Fia, aki értünk elhagytad a mennyet, Uram, irgalmazz! Mária Fia, aki értünk emberré születél, Krisztus, kegyelmezz! Igaz Világosság, aki felragyogtál, hogy legyőzd a sötétséget, Uram, irgalmazz!
KOLLEKTA	Deus, qui nos redemptionis nostrae annua expectatione laetificas: praesta; ut Unigenitum tuum, quem Redemptorem laeti suscipimus, venientem quoque iudicem securi videamus, Dominum nostrum Jesum Christum Filium tuum: Qui tecum.
	(SzX) Isten, ki minket megváltásunk évenkénti várásával megörvendeztetsz, add, hogy Egyszülöttedet, kit Megváltónkul örömmel veszünk, mint jövődő bírót is nyugodtan szemlélhessünk; a mi Urunkat, Jézus Krisztust, a te Fiadat: Ki veled.
	(LK) Mindenható Istenünk, aki ezt a szent éjszakát tündöklővé tette az igazi világosság megjelenésével! Add, hogy a földön hittel fogadjuk az ő világosságának kinyilatkoztatott titkát, a mennyben pedig ajándékul kapjuk az üdvösség örömét őáltala, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Karácsony 1. ünnepe: az Úr születésének napja (december 25.)

Nem részletezzük itt a korábban leírtakat, miszerint az eredet pogány ünnep – a legyőzhetetlen nap, a „sol invictus” – nyerte el itt mélyebb, keresztény tartalmát. Ez egyben tanúságtétel volt a világ felé: Krisztus a legyőzhetetlen nap, a világ világossága.

A protestáns gyakorlat szerint a többnapos ünnepek első napja mindig a „dogmatikai” tartalmat hordozza, azaz az ünnep lényegét fejt ki, a második nap pedig „etikai” jellegű, azaz felhívja a hívők közösségének figyelmét, mi következik az ünnep üzenetéből a hétköznapiakra vonatkozóan.

TÉMA	A testté lett Ige – Üdvözítő született ma nektek.
BEVEZETŐ IGE	„Isten szeretete abban nyilvánult meg irántunk, hogy egyszülött Fiát elküldte a világba, hogy éljünk őáltala.” (1Jn 4,9)
ZSOLTÁR	Zsolt 98,1–2. Antifóna: „Világosság ragyog felettünk, mert megszületett a Megváltó, és nem lesz vége uralmának és a békének.” Vagy: „Gyermek született nekünk, Fiú adatott nekünk. Az uralom az ő vállán nyugszik, és így nevezik: Csodálatos Tanácsadó, Erős Isten, Békesség Fejedelme.” (Ézs 9,5)

KYRIE	Királyok Királya, akinek születését elsőként pásztorok vehették hírül, Uram, irgalmazz! Uraknak Ura, aki a bűnösök megszabadítására szolgálai formát öltöttél, Krisztus, kegyelmezz! Örök Ige, aki halandó testben jöttél a világba, hogy a mulandóság átkát elvéve örök életet ajándékozz, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Tit 2,11-14 – Megjelent Isten üdvözítő kegyelme.
EVANGÉLIUM	Lk 2,1-14 – Jézus születése.
KOLLEKTA	Concede, quaesumus, omnipotens Deus: ut nos Unigeniti tui nova per carnem Nativitas liberet; quos sub peccati iugo vetusta servitus tenet. Per eumdem Dominum nostrum.
	(SzX) Engedd, kérünk, mindenható Isten, hogy Egyszülöttednek a testben való új születése szabadítson fel minket, kik a bűn ígája alatt a régi rabszolgaságban élünk. Ugyanazon a mi Urunk.
	(LK) Áldunk téged, Istenünk, hogy testté lett Igéd új világosságát árasztod reánk. Add, hogy ez a világosság hit által ragyogjon szívünkben, és tükröződjék cselekedeteinkben, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Karácsony 2. ünnepe (december 26.)

Karácsony második ünnepén – mint minden kétnapos ünnep másodján – az ünnep etikai tartalma kerül elő: mi következik az ünnep üzenetéből a hétköznapokra vonatkozóan.

Az ünnep egyben István vértanú emléknapja is. István a Bibliában említett diakónusok egyike (ApCsel 6,1–6). Görög származású zsidó volt, aki magára haragította zsidó kortársait, mert a hellenista zsidóság érdekeit képviselte. A zsinagógában prédikált. Az Apostolok cselekedeteiről szóló könyv 6–7. fejezete írja le szolgálatát és Urához való halálig tartó hűségét. Elsőként halt vértanúhalált – halálra kövezték. Ezért jó néhány helyen ismert gyakorlat, hogy bíborszínű (piros) oltárterítőt használnak. Az egyház tudatosan tette ünnepét az Úr születésének napja közelébe, hogy tudatossá tegye, az élet szenvedések útján válik Életté.

Ahol István napját nem ünnepli külön az egyház, de ezen tradíciót mégsem engedi feledésbe merülni, ott a lekción (többnyire az epistola) emlékeztet erre.

TÉMA	Isten szeretete új életre indít.
BEVEZETŐ IGE	„Isten elküldte Fiát a világ Üdvözítőjéül, és aki vallja, hogy Jézus az Isten Fia, abban megmarad az Isten, és ő is az Istenben.” (1Jn 4,14.15)
ZSOLTÁR	Zsolt 96,1–4a.6.7b.8. Antifóna: „Nagy világosság támadt a sötétségben élőknek, és a halál árnyékának földjét beragyogja a fény.” (Ézs 9,1)
EPISTOLA	Tit 3,4–8 – Isten jósága és emberszeretete.

EVANGÉLIUM	Lk 2,15-20 – A pásztorok Betlehembe mennek.
KOLLEKTA	Da nobis, quaesumus, Domine, imitari quod colimus: ut discamus et inimicos diligere; quia ejus natalitia celebramus, qui novit etiam pro persecutoribus exorare Dominum nostrum Jesum Christum Filium tuum: Qui tecum vivit et regnat.
	(SzX) Add meg nekünk, kérünk, Urunk, hogy kövessük, amit tisztelünk, és így megtanuljuk ellenségeinket is szeretni, mert annak születését ünnepeljük, aki üldözőiért is tudta kérni a mi Urunkat, Jézus Krisztust, a te Fiadat: Ki veled.
	(LK) Mindenható Istenünk, terjeszd és őrizd meg közöttünk az egyetértést, és ahogyan angyalok énekével hirdettél békességet az embereknek, úgy tégy minket is a békesség gyermekeivé és követeivé, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

December 26. – (Szent) István vértanú ünnepe

Protestáns gyakorlatban ritkán fordul elő, de nem ismeretlen, hiszen a bibliai alak, az első vértanú (szent) István ünnepe. A bibliai alakok ünnepe – Krisztusra mutató személyük miatt – újra előtérbe kerülhet a protestáns egyházakban. Sohasem embermagasztalásként, mindig Krisztus-ünnepként.

TÉMA	Isten szeretetének tanúiként a világban.
BEVEZETŐ IGE	„Ne vesztésétek el a bizalmatokat, amelynek nagy jutalma van.” (Zsid 10,35)
ZSOLTÁR	Zsolt 119,81.82.88.90a.91b. Antifóna: „Drágának tekinti az Úr az övéi vértanúságát. Hálaáldozatot mutatok be neked, és az Úr nevéét hirdetem.” (Zsolt 116,15.17)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki életedet áldoztad fel értünk, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki embereket vezetél a halálon át az életbe, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki tanúid életáldozatát áldás forrásává teszed, Uram, irgalmazz!
KOLLEKTA	(LK) Mennyei Atyánk! Azért küldted Fiadat, hogy megváltson minket. Hálát adunk István vértanúért és mindazokért, akik hitükért az erőszakos halált is elszenvedték. Segíts bennünket, hogy mindenkor Krisztusra nézzünk, és a kereszt által az ő dicsőségének látására is eljussunk, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

December 27. – (Szent) János apostol és evangélista ünnepe

Hasonlóan december 26-hoz, 27-én egy másik fontos személy kerül reflektorfénybe: János evangélista. Ő sem önmagát hirdeti, hanem Krisztust prédikálja, Krisztusra mutat. A karácsony utáni időt az egyház ilyen módon élte meg, felvontatva az ünneppel kapcsolatos ismereteket, az ünnep kimeríthetetlenül gazdag tartalmát. János személye karácsony után különösen is hangsúlyos lehet azáltal, hogy az inkarnációról, Isten emberré lételéről másként írt, mint a másik három evangélium.

TÉMA	Isten szeretetének tanúiként a világban.
BEVEZETŐ IGE	„Ami kezdettől fogva volt, amit szemünkkel is láttunk, amit megfigyeltünk, és amit kezünkkel is megtapintottunk, azt hirdetjük az élet ígérééről.” (1Jn 1,1)
ZSOLTÁR	Zsolt 22,23.28.29.32. Antifóna: „Mily szép, ha feltűnik a hegyeken az örömhírrrel érkező követ! Békességet hirdet, és szabadulást, örömhírt hoz.” (Ézs 52,7) Néhol a zsoltár antifónájaként az evangélium prológusának kulcsmondait ötvözik: „Kezdetben volt az Ige, Isten volt az Ige, és az Ige testté lett, és közöttünk lakozott.” (Jn 1,1.14)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, akiről apostolaid tanúskodtak, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, akiről az evangélisták írtak, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, akit Úrnak vall minden tanítványod, Uram, irgalmazz!
KOLLEKTA	(LK) Urunk, Istenünk, aki János apostol és evangélista tanúságtételével kinyilatkoztatad az örök Ige megtestesülésének titkát! Add, hogy testté lett Igédben mi is felismerjük a világ világoosságát, és így kegyelemmel és igazsággal teljék meg életünk az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Karácsony ünnepe utáni vasárnap

Az ünnep az ősi keresztény gyakorlatban Simeon ünnepe, azé az emberé, aki a templomban várta Isten népe vizsgáztatását, s remélte, hogy Isten az ígérteit betölti. Amikor a gyermek Jézust szülei a templomba hozták, kezébe vette, és a pogányok világoosságaként, Izrael örömeiként üdvözölte és dicsőítette. Karácsony után a liturgiát ünneplő közösség ebbe a dicsőítésbe kapcsolódik bele.

A nap mottója Simeon énekének liturgikus énekké vált mondata: *Nunc dimittis – „Mostan bocsátd el, Uram, szolgálodat, beszéded szerint békességben, mert szemem látta a Te üdvösségedet.”* (Lk 2,29)

Mivel a magyar evangélikus gyakorlatban nem vált hangsúlyossá az ártatlanul meggyilkolt betlehemi gyermekek emlékűnepe, ezért annak külön propriumát a karácsony utáni vasárnap adatai után közöljük.

TÉMA	Isten cselekvése állásfoglalásra készlet.
BEVEZETŐ IGE	„A hegyek megmozdulnak, és a halmok megrendülnek, de az én irgalmasságom nem mozdul tőled, és békességem szövetsége nem rendül meg – így szól az Úr, aki könyörül rajtad.” (Ézs 54,10)
ZSOLTÁR	Zsolt 96,1-4a.6.7b.8. Antifóna: Ézs 9,1 – megegyezik karácsony második ünnepével.
EPISTOLA	Gal 4,1-7 – Krisztus által Isten fiai vagyunk.
EVANGÉLIUM	Lk 2,33-40 – Simeon prófécija.
KOLLEKTA	(LK) Urunk és Istenünk, minden jószág és szeretet forrása! Indíts minket jóakaratra és egyetértésre, hogy mindenkor békességben kövessünk téged, és szeretettel cselekedjünk parancsolataidat, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

*December 28. – ártatlan gyermekek ünnepe

Ezen a napon az evangéliumi szakasz Heródes gyermekgyilkosságáról tudósít. Az egyház ezekre az ártatlanul meggyilkolt gyermekekre emlékezik, s közben nem feledkezik meg arról, hogy áldozatuk árán vált lehetővé, hogy Isten megszülött Fia végigjárhatta az utat, a mindenkéért vállalt kereszthalálig. A liturgia a karácsonyi ragyogás után ekkor tudatosítja, hogy Krisztus a sötétség világába született, ahol gyűlölet, félelem uralkodik. Így mutatja meg, hogy a keresztút Betlehemben kezdődött.

A liturgikus szín ezen a napon fehér, jelezve azt, hogy Krisztus-ünnep van, akkor is, ha a gyermekek tragédiája nyomán fgyelünk az Úrra.

ZSOLTÁR	Zsolt 116,15–17. Antifóna: „Tartsd meg életemet, hogy dicsérhesselek, és döntéssiddel segíts meg engem.” (Zsolt 119,175)
KYRIE⁷⁹	Menneyi Király, aki a földön már gyermekként száműzött lettél, hogy nekünk örök hazát szerezz, Uram, irgalmazz! Élet Fejedelme, akinek már kisedeként sarkában volt a halál, hogy mi az élet világosságában járhassunk, Krisztus, kegyelmezz! Örök Ige, aki testet öltöttél, hogy teljességedből kegyelmet kegyelemre nyerjünk, Uram, irgalmazz!

Mivel a jelenlegi magyar agendák nem tartalmazzák az ünnepet és a hozzá kötődő textusokat, a többi ünneptől eltérően, itt jelezzük azokat: Jer 31,15–17; Mt 2,13–18; Jel 12,1–6(13–17).

Szilveszter – Óév este

Eredetileg nem keresztény ünnep. Ugyanakkor a polgári év váltásával kapcsolatban az egyháznak is van mondanivalója, s a keresztény embernek is tennivalója.⁸⁰ Vigyázatok és imádkozatok – hangzik a felszólítás. Óév este címen, egyházi ünnepként – újév napja megfelelőjeként – a 17. század óta ünneplik. Az ünnep Szilveszter római püspök (pápa) emléknapja († 335. dec. 31.).

TÉMA	Hálaadás és bűnbánat a kegyelem fogó idejében.
BEVEZETŐ IGE	„Az ember olyan, mint a fű, és minden dicsősége, mint a mező virága: megszárad a fű, és virága lehull, de az Úr beszéde megmarad örökké.” (1Pt 1,24–25)
ZSOLTÁR	Zsolt 121,2.7.8. Antifóna a zsoltár első két verse: „Az én segítségem az Úrtól van, aki teremtette a mennyet és a földet.” Vagy: „Mindörökké uralkodik az Úr! Nemzedékről nemzedékre dicséritek az Urat!” (Zsolt 147,10)

⁷⁹ Mivel a magyar evangélikus gyakorlatban nem önálló ünnepként szerepel, hanem a karácsony utáni vasárnap rendjével, ezért lehetőség van arra, hogy egy karácsonyi vasárnapot vagy teljesen önálló ünnepként az ártatlanul meggyilkolt gyermekek emléknapiját ünnepeljék. A kettő keveredése, illetve különválása miatt a kibővített Kyriét itt közöljük, de az használható a normál, ünnepek közti vasárnap propriumában is.

⁸⁰ Különösen is fontos ez a mai szekuláris környezetben, ahol – az eredet ismerete nélkül – egy sor pogány szokás vált természetessé.

KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki az idők kezdete előtt Atyád dicsőségében lakoztál, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki az idők teljességében jöttél el megváltásunkra, Krisztus kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki az idők végén újra eljössz Atyád és az angyalok dicsőségében, Uram irgalmazz!
EPISTOLA	2Tim 4,(1-4)5-8 - Az evangéliumi szolgálat hűséges betöltése.
EVANGÉLIUM	Lk 12,35-40 - Intés vigyázásra.
KOLLEKTA	(LK) Mindenható, örök Isten! Irányítsd szívünket és gondolatainkat a te jótetszésed szerint, hogy bőven teremjük a jó cselekedetek gyümölcseit szeretett Fiad nevében, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Január 1. – Újév

Ezzel a nappal fejeződik be a karácsonyi ünnep oktávja (nyolcada). A napnak többféle jelentése is van. Az ünnep az ógyházban eredetileg böjti nap, az Isten felé fordulásra való felszólítás – amely protestálás az ekkor véget érő napünnep dorbézolásaival szemben. A 6. századtól kezdődően ezt a napot Jézus körülmelésének és névadásának emlékére szentelték.⁸¹ Luther éppen ezért különösen nagy hangsúlyt tesz erre a napra. Ma újév napja elsősorban profán ünnep, az új esztendő kezdete, s a kereszténység liturgikus élete ezt próbálja biblikus üzenettel megtölteni: Jézus nevében (= Isten segít) indulunk az új évbe.

MOTTÓ	„Mindent, amit cselekesztek, az Úr Jézus Krisztus nevében tegyétek, hálát adva Istennek, az Atyának Óáltala.” (Kol 3,17)
TÉMA	Jézus a világ reménysége.
BEVEZETŐ IGE	„A mi segítségünk az Úr nevében van, aki teremtette a mennyet és a földet.” (Zsolt 124,8)
ZSOLTÁR	Zsolt 8,2.3.5. Antifóna: „Az Úr dicséretét hirdeti ajkam, és szent nevét áldja minden lélek, örökkön örökké.” (Zsolt 145,21)
EPISTOLA	Gal 3,23-29 - A törvény nevelőnk Krisztusig, hogy hit által igazuljunk meg.
EVANGÉLIUM	(A legrövidebb evangéliumi szakasz): „Üdvözítő született ma nektek, aki az Úr Krisztus, a Dávid városában.” (Lk 2, 11)
KOLLEKTA	(Az ünnep eredeti latin kollektája protestáns egyházainkban nem használatos, mivel Mária-imádság, ahol Jézus édesanyjának közbenjárásáról van szó. Ezért itt csak a Liturgikus könyv kollektáját közöljük.) (LK) Urunk és Istenünk, minden jószág és szeretet forrása! Indíts minket jóakaratra és egyetértésre, hogy mindenkor békeességben kövessünk téged, és szeretettel cselekedjünk parancsolataidat, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

⁸¹ Zsidó szokás szerint a nyolcadik napon kellett Jézust is körülmélni, s ekkor kapta nevét – 1Móz 17,12.

Újév utáni vasárnap – Az esztendő első vasárnapja (karácsony utáni 2. vasárnap)

A nap témája az „Istenfiú” – folytatja karácsony üzenetének kibontását: a világ-mindenség ura, és mégis vállalta az emberi létet. Az istenfiúság titkát tárja fel ez a vasárnap az Isten hatalmas szeretetéről.

MOTTÓ	„Láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét, telve kegyelemmel és igazsággal.” (Jn 1,14) (Az Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv „Az esztendő első vasárnapjának” nevezi.)
TÉMA	Alázattal hagyatkozunk Isten vezetésére!
ZSOLTÁR	Megegyezik az újév zsoltárával, vagy 138,2-5; ebben az esetben az antifóna: Halleluja! Az ige testté lett, és közöttünk lakozott, Halleluja. És mi láttuk az Ő dicsőségét! Halleluja!
EPISTOLA	1Pt 4,12-19 – Boldogság Krisztusért szenvedni.
EVANGÉLIUM	Mt 2,13-23 – Menekülés Egyiptomba.
KOLLEKTA	(Lk) Mindenható, örök Isten, aki ellenállsz a kevélyeknek, de kegyelmet adsz az alázatosoknak! Tarts meg minket irgalmadban, hogy ne vívjuk ki haragodat, hanem részesüljünk üdvösséged ajándékában, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Vízkereszt – Január 6. (Epifánia)

„A sötétség elmúlt, és a világosság ragyog” (1Jn 2,8) – ez a bibliai mottója vízkereszt ünnepének. Az Úr megjelenésének ünnepe ez, azaz epifánia. Az ünnepen és a hozzá kapcsolódó hetek utolsó vasárnapján fehér az oltárterítő színe. Ez a nagy ünnepet, Krisztus dicsőségét, a világban megjelent Világosságot jelképezi. A közbeeső vasárnapok liturgikus színe a zöld – az élet, a növekedő vetés színe.

TÉMA	Jézus Krisztus a világ Világossága.
BEVEZETŐ IGE	„Az igazi világosság, amely megvilágosít minden embert, jött el a világba.” (Jn 1,9)
ZSOLTÁR	Zsolt 72,17.19. Antifónája: „Íme, eljött az Úr, akit ti kerestek, és övé a dicsőség, az erő és a hatalom.” Vagy: „Áldott az Úristen, Izrael Istene, egyedül ő tud csodákat tenni!” (Zsolt 72,18)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, akihez a csillag fénye bölcseket vezetett, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki keresztségben Isten Fiaként jelentél meg, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a világ világossága vagy, Uram, irgalmazz!
	Epistola helyett itt ószövetségi lekción szerepel: „Kelj fel, tündökölj, mert eljött világosságod...” (Ézs 60,1-6)
EVANGÉLIUM	Mt 2,1-12 – A napkeleti bölcsek imádják Jézust.

KOLLEKTA	Deus, qui hodierna die Unigénitum tuum géntibus stella duce revelásti: concéde propítius; ut, qui jam te ex fide cognóvimus, usque ad contemplándam spécíem tuae celsitúdinis perducámur. Per eúndem Dóminum nostrum.
	(SzX) Könyörgés. Isten, ki a csillag vezérlete mellett a mai napon kinyilatkoztattad egyszülött Fiadat a pogányoknak, engedd kegyesen, hogy mi, kik téged már hitünk által ismerünk, magasztos színed látására is eljuthassunk. Ugyanazon a mi Urunk.
	(LK) Istenünk, mennyei Atyánk, aki bölcseket vezettél egyszülött Fiadhoz a csillag fényével! Add meg nekünk kegyelmesen, hogy miután hit által megismertünk téged, eljussunk isteni dicsőség látására is, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

A húsvét időpontjától függően következnek ezután a vízkereszt ünnepe utáni vasárnapok, illetve a legkorábbi húsvét esetében rögtön a vízkereszt ünnepe utáni utolsó vasárnap. A legtávolabbi húsvét esetében vízkereszt után hat vasárnap következik.

Vízkereszt ünnepe után 1. vasárnap

Amennyiben vízkereszt ünnepe után több vasárnap következik, azok folyamatosan bontják ki az egyház népe számára vízkereszt ünnepének üzenetét.

TÉMA	Jézus Krisztusban látható Isten dicsősége.
A HÉT IGÉJE	„Akiket Isten lelke vezérel, azok Isten Fiai.” (Róm 8,14)
BEVEZETŐ IGE	„Az Ige testté lett, közöttünk élt, és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét.” (Jn 1,14)
ZSOLTÁR	Zsolt 19,2.5.15. Antifóna: „Fogadd kedvesen ajkam beszédét és szívem gondolatait, én Uram, kösziklám és Megváltóm!” (Zsolt 19,15)
EPISTOLA	Róm 12,1-5 – Az okos istentisztelet és a kegyelmi ajándékok.
EVANGÉLIUM	Lk 2, 41-52 – A tizenkét éves Jézus a templomban.
KOLLEKTA	Vota, quaesumus Domine, supplicantis populi caelesti pietate prosequere: ut et quae agenda sunt, videant, et ad implenda quae viderint, convalescant. Per Dominum nostrum.
	(SzX) Könyörgés. Kérünk, Urunk, esdeklő néped imádságát kísérd kegyelmeddel, hogy egyrészt meglássa, amit meg kell tennie, másrészt erőt nyerjen annak teljesítésére, amit meglátott. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható Isten! Teljesítsd kegyelmesen a te néped kérését: láttasd meg velünk feladatainkat, és adj erőt teljesítésükre, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Vízkereszt ünnepe után 2. vasárnap

TÉMA	Jézus Krisztusban látható Isten akarata.
BEVEZETŐ IGE	„Jézus Krisztus a láthatatlan Isten képe: minden őáltala és őérte teremtett, és őbenne áll fenn minden.” (Kol 1,15-17)
A HÉT IGÉJE	„A törvény Mózes által adatott, a kegyelem és az igazság Jézus Krisztus által.” (Jn 1,17)
ZSOLTÁR	Zsolt 66,1.2.4.5. Antifóna: „Az egész föld leborul előtted, Uram, és zengő énekkel áldja nevedet.” (Zsolt 66,4)
EPISTOLA	Róm 12,6-16 – Különböző ajándékunkkal szolgálunk.
EVANGÉLIUM	Jn 2,1-11 – A kánai menyegző.
KOLLEKTA	Omnipotens sempiterna Deus, qui caelestia simul et terrena moderaris: supplicationes populi tui clementer exaudi: et pacem tuam nostris concede temporibus. Per Dominum.
	(SzX) Könyörgés. Mindenható örök Isten, ki a földet és az eget egyaránt igazgatod: hallgasd meg kegyesen néped könyörgését, és add meg napjainkban a te békeségedet. A mi Urunk Jézus Krisztus.
	(LK) Mindenható, örök Isten! Te irányítasz mindent a mennyen és a földön. Hallgasd meg kegyelmesen néped könyörgését, és add nekünk békességedet, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Vízkereszt ünnepe után 3. vasárnap

TÉMA	Jézus Krisztusban látható Isten szeretete.
BEVEZETŐ IGE	„Már fénylik az igazi világosság, és aki szereti az ő embertársát, az a világosságban marad.” (1Jn 2,8.10)
A HÉT IGÉJE	„Akkor eljönnek napkeletről és napnyugatról, északról és délről, és asztalhoz telepednek Isten országában.”
ZSOLTÁR	Zsolt 67,2.3. Antifóna: „Nagy az Úr szeretete hozzánk, és az Úr hűsége megmarad örökké.” (Zsolt 117,2) Vagy: Zsolt 105,1-8. Antifónája: „Megjelent az Isten üdvözítő kegyelme minden embernek.” (Tit 2,11)
EPISTOLA	Róm 12,17-21 – Ne győzzön le téged a rossz...
EVANGÉLIUM	Mt 8,1-13 – Jézus meggyógyítja a leprást, majd a kapernaumi százados szolgáját.

KOLLEKTA	Omnipotens sempiterna Deus, infirmitatem nostram propitius respice: atque ad protegendum nos, dexteram tuae majestatis extende. Per Dominum.
	(SzX) Tekints kegyesen, kérünk, mindenható örök Isten, a mi gyalóságunkra, és nyújtsd ki oltalmunkra isteni jobbodat. A mi Urunk Jézus Krisztus, a te Fiad által.
	(LK) Mindenható, örök Isten! Tekints kegyelmesen gyengeségünkre, és nyújtsd ki hatalmas jobbodat segítségünkre, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Vízkereszt ünnepe után 4. vasárnap

MOTTÓ	Jézus Krisztusban látható Isten hatalma.
A HÉT IGÉJE	„Jertek, és lássátok az Isten tetteit! Félelmesek dolgai az emberek között.”
BEVEZETŐ IGE	„Jézus Krisztus az Isten dicsőségének visszatükröződése és az ő személyének képmása, aki hatalmas szavával fenntartja a mindenséget.” (Zsid 1,3)
ZSOLTÁR	Zsolt 33,6–8.10.11. Antifóna: „A hatalmas vizek zúgásánál, a tenger morajlásánál fenségesebb az Úr a magasságban!” (Zsolt 93,4) Vagy: „Az Úr igéje igaz, és minden cselekedete megbízható.” (Zsolt 3,4)
EPISTOLA	Róm 13,8–10 – A törvény betöltése a szeretet.
EVANGÉLIUM	Mt 8,23–27 – Jézus lecsendesíti a tengert.
KOLLEKTA	(Lk) Örökkévaló Isten, aki életünket mindeddig oltalmaztad, és bűneinket naponta bőségesen megbocsátottad! Kérünk, munkáld ezután is üdvösségünket egyházad közösségében, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik, mindörökkön-örökké.

Vízkereszt ünnepe után 5. vasárnap

MOTTÓ	„A történelem Ura”. LK: „Jézus Krisztusban maga az Isten szól.”
A HÉT IGÉJE	„Az Úr majd megvilágítja a sötétség titkait, és nyilvánvalóvá teszi a szívek szándékait.” (1Kor 4,5b)
BEVEZETŐ IGE	„Istent soha senki nem látta: az egyszülött Fiú, aki az Atya kebelén van, az jelentette ki őt.” (Jn 1,18)
ZSOLTÁR	Zsolt 138,31 vagy: 92,6–8.10.12. Antifóna: „Isten útja tökéletes, az Úr beszéde tiszta, Pajzsa mindazoknak, akik bíznak benne.” (Zsolt 18,31) Vagy: „Nem kívánja az Úr a bűnös halálát, hanem hogy megtérjen és éljen!” (Ez 33,1) Vagy: 37,1–7a. Antifóna: „Hagyd az Úrra utadat, és bízzál benne, ő megcselekszi!” (Zsolt 37,5).
EPISTOLA	Kol 3,12–17 – Az új ember tettei és szavai.
EVANGÉLIUM	Mt 13,24–30 – A búza és a kokoly.

Vízkereszt ünnepe után utolsó vasárnap

TÉMA	A megdicsőült Krisztus.
A HÉT IGÉJE	„Föjlötted ott ragyog az Úr, dicsősége meglátszik rajtad.” (Ézs 60,2b)
BEVEZETŐ IGE	„Isten gyújtott világosságot a mi szívünkben, hogy Jézus Krisztus arcán felismerjük az ő dicsőségének ragyogását.” (2Kor 4,6)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki menny és föld ura vagy, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki minden bölcsesség kútfeje vagy, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki Isten képmása és dicsőségének kisugárzása vagy, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 97,1.2.6. Antifóna: „Az Úr dicsősége megjelenik és minden test látni fogja.” (Ézs 40,5)
EPISTOLA	2Pt 1,16-21 - Megismertettük veletek Krisztus hatalmát és megjelenését.
EVANGÉLIUM	Mt 17,1-9 - Jézus megdicsőülése.

Vízkereszt ünnepén és az utolsó vasárnap az oltárterítő fehér, a többi vízkereszt ünnepe utáni vasárnapon zöld.

Böjtelő időszaka

Hetvened vasárnapjával megkezdődik a böjtelő időszaka, amely már húsvétra mutat előre. A vasárnap eredeti elnevezései a böjt előtti idő hosszúságára utalnak. Hetvened vasárnapja a húsvétig hátralévő mintegy hetven napra utal, mint azonban az egyház gyakorlatában sok mindennek, ennek is jelképértéke van: az Isten népének hetvenéves fogságára is utal (Jer 25,11). A hetven naptól így is egy hét hiányzik, s csak akkor igaz a szám, ha a nyolc napig tartó ünnepet (húsvét oktávja) is beleszámoljuk. Ötvened vasárnapja már közelít a húsvét előtti napok számához. A hatvanad vasárnapjának elnevezésében szereplő számra magyarázatot nem ismerünk, minden valószínűség szerint az ötvened és a hetvened közé eső számot vették a megjelölésnél.

Böjtelő időszakában a paramentumok színe *zöld*. Az ősi tradíció szerint már ebben az időben is elmarad a halleluja, s helyét kiváltja egy verzikulus. E gyakorlat értelme az volt, hogy a gyülekezetben tudatosítsa, Krisztus áldozata nélkül lehetetlen lenne dicsérő énekkel Isten trónusa elé lépni.

A böjtelő időszaka az eredeti formában már csak az evangélikus gyakorlatban maradt meg Magyarországon. A református egyház nem tartja számon, a katolikus gyakorlatban ez a három vasárnap már nem az eredeti elnevezéssel szerepel.

Hetvened vasárnap – Septuagesimae

Volt időszak az egyház történetében, amikor ezt a napot az egyházi év kezdeteként tartották számon. Jelentősége mára csökkent, mégis egyértelmű, hogy a Krisztus-évben ez a nap döntő fordulópontra jelent a karácsonyi ünnepekörből (inkarnáció) a húsvéti ünnepekörbe (passió, feltámadás, megdicsőítés) való átmenet során.

TÉMA	Elbizakodottságból odaadó istentiszteletre!
A HÉT IGÉJE	„Nem a magunk igaz tetteiben, hanem a te nagy irgalmadban bízva visszük eléd könyörgéseinket.” (Dán 9,18)
BEVEZETŐ IGE	„Isten lélek, és akik őt imádják, azoknak lélekben és igazságban kell imádniuk.” (Jn 4,24)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki a bűnbánók menedéke vagy, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki nem veted meg a töredelmes szívet, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki kegyelmet adsz az alázatosoknak, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 18,5.28.50. Antifónája a 7. vers: „Az Úrhoz kiáltok, aki dicséretre méltó, és megszabadulok ellenségeimtől.”
EPISTOLA	1Kor 9,24-27 – Verseny a hervadhatatlan koszorúért.
EVANGÉLIUM	Mt 20,1-16 – A szőlőmunkások története.
KOLLEKTA	Oratio. Preces populi tui, quaesumus, Domine, clementer exaudi: ut, qui juste pro peccatis nostris affligimur, pro tui nominis gloria misericorditer liberemur. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Néped könyörgését, kérünk, Urunk, hallgasd meg kegyesen: hogy mi, akik bűneink miatt igazságosan bűnhődünk, nevednek dicsőségéért irgalmasságod által megszabaduljunk. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten, akinek irgalma még a bűneinknél is nagyobb! Kérünk, bocsáss meg nekünk, és add Szentlelkedet, hogy erejével józanul éljünk, és minden erőnkkel téged szolgáljunk, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Hatvanad vasárnap – Sexagesimae

Hatvanad vasárnapja a liturgia egész gondolatvilágában az igehirdetéshez kötődik. Ezért nevezik gyakran az igehirdetés vasárnapjának.

TÉMA	Süketségből az ige hallására!
A HÉT IGÉJE	„Ma, ha az ő hangját halljátok, meg ne keményítsétek a szíveteket.” (Zsid 3,15)
BEVEZETŐ IGE	„Isten sokszor és sokféleképpen szólt az atyákhoz a próféták által, ezekben az utolsó időkben pedig az ő Fia által szólt hozzánk.” (Zsid 1,1-2)

KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki megtérésre hívsz minket, bűnösöket, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki magadra vetted bűneink terhét, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megnyitod országodat a bűnbánóknak, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 44,2.4.9. Antifónája a 27. vers: „Kelj föl, Urunk, segítségünkre, válts meg minket kegyelmedért!” Vagy az új protestáns fordítás szerint: „Serkenj fel, Uram! Ébredj, és siess segítségünkre!”
EPISTOLA	2Kor (11,19-33) 12,1-9 – Az apostol erőtlensége és Isten ereje. „Elég néked az én kegyelmem...”
EVANGÉLIUM	Lk 8,4-15 – A magvető példázata.
KOLLEKTA	Deus, qui conspicis, quia ex nulla nostra actione confidimus: concede propitius; ut contra adversa ómnia, Doctoris gentium protectione muniamur. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Isten, ki látod, hogy semmi tettünkben nem bízhatunk: engedd meg kegyelme-sen, hogy minden bajjal szemben a népek apostolának közbenjárása védelmezzen meg minket. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten, aki megtérésre hívod népedet! Kérünk, tedd hallóvá fülünket, és nyisd meg szívünket igéd befogadására, hogy ítéletünkre ne forduljon mindaz, amit megmentésünkre tettél az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Ötvened vasárnap – Esto mihi (Quinquagesimae)

Jánossy Lajos szerint „ezzel a vasárnapal az előkészítő időszak böjt előtti bevezetése eléri csúcspontját. Jézus elindul a via dolorosa felé”.⁸² Jézus bejelenti, mire készül: „Felmegyünk Jeruzsálembe...” A világmegváltás útját járó Jézusnak van ideje az egyes emberre, lehajol a vak Bartimeushoz, hogy meggyógyítsa. Az epistola irodalmi alkotásként is ismert és elismert: a híres szeretet himnusza. Nem az emberi szeretetre, hanem a krisztusi halálós szeretetre utal.⁸³

TÉMA	A kereszt felé vezető út. Vagy: Vakságból Isten műveinek látására.
A HÉT IGÉJE	„Jézus így szólt hozzájuk: Most felmegyünk Jeruzsálembe, és az Emberfián beteljesedik mindaz, amit a próféták megírtak.” (Lk 18,31)
BEVEZETŐ IGE	„Áldott legyen az Úr neve örökkön-örökké, mert övé a bölcsesség és az erő.” (Dán 2,20)

⁸² JÁNOSY 2008, 16. o.

⁸³ Vö. a fejezetet megelőző versszakot: „De törekedjete a fontosabb kegyelmi ajándékokra. Ezen felül megmutatom nektek a legkíválkóbb utat.” (1Kor 12,31)

ZSOLTÁR	Zsolt 31,2.6.16.17.22. Antifónája a 3–4. versek: „Légy erős kősziklám és váram, én Istenem, a te nevedért vezess és gondozz engem!” Vagy: „Légy pártfogóm és menedékem, siess, válts meg engem, Istenem!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki szabadulást hirdetsz a bűn foglyainak, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megnyitod a vakok szemét, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki az Úr kedves esztendejét hirdeted, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Kor 13,1–13 – A szeretet himnusza.
EVANGÉLIUM	Lk 18,31–43 – A vak Bartímeus meggyógyítása.
KOLLEKTA	Preces nostras, quaesumus, Domine, clementer exaudi: atque a peccatorum vinculis absolutos, ab omni nos adversitate custodi. Per Dominum.
	(SzX) Könyörgésünket, kérünk, Urunk, hallgasd meg kegyesen, és bűneink kötelékeiből megszabadítván, őrizd meg minket minden bajtól. A mi Urunk.
	(Lk) Mindenható, örök Isten, aki egyszülött Fiadban reménységet adtál minden bűnbánónak, hallgasd meg könyörgésünket! Szabadíts ki bűneink bilincseiből, és tartsd távol tőlünk a gonosz minden cselvetését, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Húsvéti ünnepkör

Böjt

Hamvazószerda*

Nevét onnan kapta, hogy a bűnbánat jeleként az emberek hamut szórtak a fejükre. Eleinte csak a gyülekezetből kizárt (kiközösített) nyilvánvaló bűnösök tették ezt, később általános szokássá vált. A római egyházban ma is létezik ez a szokás: hamuval keresztet rajzolni ezen a napon az emberre. A protestantizmus nem ünnepli külön ünnepnapként, ugyanakkor a böjti időszak és általában a keresztény ünnepek újraértékelésénél ismét témává vált a jelen gyakorlat felülvizsgálata és az eredeti újragondolása.

ZSOLTÁR	Zsolt 130. Antifónája: „Hallgasd meg, Uram, imádságomat, jusson el hozzád kiáltásom!” (Zsolt 102,2)
A HÉT IGÉJE	2Pt 1,2–11 – Igyekezetek szilárdá tenni elhivatásotokat!
EPISTOLA	„Áldott legyen az Úr neve örökkön-örökké, mert övé a bölcsesség és az erő.” (Dán 2,20)
EVANGÉLIUM	Mt 6,16–21 – A böjtölésről és az igaz kincsről.

KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki szabadulást hirdetsz a bűn foglyainak, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megnyitod a vakok szemét, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki az Úr kedves esztendejét hirdeted, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Kor 13,1-13 – A szeretet himnusza.
EVANGÉLIUM	Lk 18,31-43 – A vak Bartimeus meggyógyítása.

A böjti időben a liturgikus szín a lila.

Böjt 1. vasárnapja – *Invocavit*

TÉMA	A kísértés. Az új megfogalmazás szerint: A sátán legyőzője.
A HÉT IGÉJE	„Azért jelent meg az Isten Fia, hogy az ördög munkáit lerontsa!” (1Jn 3,8)
BEVEZETŐ IGE	„Jézus is megkísértetett és szenvedett, ezért segíthet azokon, akik megkísértetnek.” (Zsid 2,18)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki legyőztél minden kísértést, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki ismered kísértéseinket, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megtartasz kísértéseinkben, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 91,1.2.11. Antifónája a 15–16. vers: „Segítségül hív, és én meghallgatom, így szól az Úr, és megláttatom veled üdvösségemet.” (Invocavit me, et ergo exaudiam eum.)
EPISTOLA	2Kor 6,1-10 – Éljetek úgy, mint akik nem hiába kaptátok az Isten kegyelmét.
EVANGÉLIUM	Mt 4,1-11 – A megkísértés története.
KOLLEKTA	Deus, qui Ecclesiam tuam annua quadragesimali observatione purificas: praesta familiae tuae; ut, quod a te obtinere abstinendo nititur, hoc bonis operibus exsequatur. Per Dominum nostrum.
	(SzX) Isten, ki Egyházadat a negyvennapos böjt évenkénti megtartása által tisztogatod, add meg népednek, hogy amit önmegtartóztatás által tőled el akar nyerni, azt jótetteivel el is érhesse. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható örök Isten, add, hogy egyszülött Fiad megváltó szenvedése oltalmunk legyen a gonosz minden támadása ellen! Légy velünk, és őrizz minket szüntelen, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, éli és uralkodik mindörökkön-örökké.

Böjt 2. vasárnapja – *Reminiscere*

TÉMA	Az Úr szolgálja.
A HÉT IGÉJE	„Isten abban mutatta meg rajtunk a szeretetét, hogy Krisztus már akkor meghalt értünk, amikor bűnösök voltunk” (Róm 5,8).

BEVEZETŐ IGE	„Isten Fia szolgálai formát vett fel, és emberekhez lett hasonlónak, megalázta magát, és engedelmes volt mindhaláláig, mégpedig a kereszthaláláig.” (Fil 2,7-8)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki a megrepedt nádszálakat nem töröd el, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki a füstölő méceszt nem oltod ki, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a benned reménykedők igazsága vagy, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 25,1.2.4.7.21. Antifóna a 6. vers: „Emlékezzél meg, Uram, irgalmadról és kegyelmedről, mert azok öröktől fogva vannak.” (Reminiscere miserationum tuarum, Domine...)
EPISTOLA	1Thessz 4,1-8 – Intés megszentelődésre.
EVANGÉLIUM	Mt 15,21-28 – A kánaáni asszony.
KOLLEKTA	Deus, qui conspicis omni nos virtute destitui: interius exteriusque custodi; ut ab omnibus adversitatibus muniamur in corpore, et a pravis cogitationibus mundemur in mente. Per Dominum.
	(SzX) Isten, ki látod, hogy nincs semmi erőnk, őrizd meg minket belülről és kívülről, hogy testünk minden bajtól védve legyen, és lelkünk a rossz gondolatoktól megtisztuljon. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten, aki oltalmunk vagy minden veszedelemben, amely testünket és lelkünket fenyegeti! Ne vess meg minket erőtlenségünkért, hanem siess segítségünkre, és szabadíts ki gonosz indulataink rabságából az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Böjt 3. vasárnapja – Oculi

TÉMA	Az Isten Báránya.
A HÉT IGÉJE	„Aki az eke szarvára teszi a kezét, és hátratekint, nem alkalmas az Isten országára.” (Lk 9, 62)
BEVEZETŐ IGE	„Jézus Krisztusban van a mi váltságunk az ő vére által: a bűnök bocsánata az ő kegyelmének gazdagsága szerint.” (Ef 1,7)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki magadra vetted bűneink ítéletét, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki engedelmesen hordoztad bűneinket, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megváltottál minket a bűn átkától, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 25,18.20. Antifóna a 15-16. vers: „Szemem az Úrra néz szüntelen: fordulj felém, és köszömjél rajtam!” (Oculi mei semper ad dominum...)
EPISTOLA	Ef 5,1-9 – A világosság gyermekeként járjatok!
EVANGÉLIUM	Lk 11,14-28 – Jézus Belzebub szövetségese?

KOLLEKTA	Quaesumus, omnipotens Deus, vota humilium respice: atque ad defensionem nostram, dexteram tuae majestatis extende. Per Dominum.
	(SzX) Kérünk, mindenható Isten, tekints áldozatos fogadásunkra, és nyújtsd ki védelmünkre fölséges jobbodat. A mi Urunk Jézus Krisztus.
	(LK) Mindenható, örök Isten, aki megszületett Fiadra, az ártatlan Báránnyra vetetted a világ minden bűnét! Kérünk, tekints gyengeségünkre, és ismertesd meg velünk a kereszt erejét, hogy megtisztuljunk minden bűntől és minden gonosz indulattól, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mind-örökkön-örökké.

Böjt 4. vasárnapja – Laetare

A böjti időszak minden vasárnapja húsvét, azaz az egyház feltámadott Krisztusra mutató, örvendező ünnepe. Böjt negyedik vasárnapja azonban kiemelkedik a többi közül. Míg a többin komorabb témákat szólaltat meg a liturgia, itt örvendezésre hív. Jánossy szerint meg kell szólaltatni ezen a vasárnapon „a Krisztus gyülekezetének igazi kenyérgondját eloszlató örömhírt Krisztus testének és vérének áldott szentségéről”.⁸⁴

TÉMA	Az élet Kenyere.
A HÉT IGÉJE	„Ha a búzaszem nem esik a földbe, és nem hal meg, egymaga marad; de ha meghal, sokszoros termést hoz.” (Jn 12,24)
BEVEZETŐ IGE	„Arról ismertük meg a szeretetet, hogy Jézus az ő életét adta értünk.” (1Jn 3,16)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki kereszted által örömet hoztál a világba, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki betöltöd az Istent keresők vágját, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki örök életet ajándékozol a halál rabjainak, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 84,3.6. Antifóna: „Örüljete Jeruzsálemmel!” (Ézs 66,1) Vagy az evangélikus agenda jelenlegi antifónája: „Örvendj, Isten népe, és akik, az Urat keresitek, jöjjetek, és merítsetek vigasztalásának forrásából!”
EPISTOLA	Gal 4,21-31 – Hágár és Sára a két szövetség példája. Vagy: Róm 5,1-11 – A megigazulás megbékélés Istennel.
EVANGÉLIUM	Jn 6,1-15 – Az ötezer ember megvendéglése.

⁸⁴ JÁNOSSY 2008, 19. o.

KOLLEKTA	Concede, quaesumus, omnipotens Deus: ut, qui ex merito nostrae actionis affligimur, tuae gratiae consolatione respiremus. Per Dominum nostrum.
	(SzX) Engedd, kérünk, mindenható Isten, hogy mi, akiket tetteink miatt méltán ér a büntetés, vigasztaló kegyelmed által enyhülést nyerjünk. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten! Vétkeink ellenünk tanúskodnak, mégis hozzád fordulunk! Ne feledkezz meg kegyelmedről, és ne hagyj minket vigasztalás nélkül! Erősítsd szívünket igéddelel, hogy ne a földiekért aggódjunk, hanem beteljük országod javaival, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Böjt 5. vasárnapja – Judica

Fekete vasárnapnak is nevezik. Ez a vasárnap fordulópont a böjti időszakban. Ettől az időtől kezdve az egyház a gyülekezet tagjainak látását befelé fordítja, hogy ne a szemükkel lássanak, hanem a dolgok mélyére a lélek és a hit szemével. Ezért eltakar az ember szeme elől egyre több mindent fekete lepellel: keresztet, képeket, szobrokat. S ez a fekete szín és ez a látványt eltakaró, a dolgok mélyére néző attitűd végigkíséri az egyház hétköznapi és ünnepi életét egészen húsvét hajnaláig.

TÉMA	Az igazi Főpap.
A HÉT IGÉJE	„Az emberfia nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon, és életét adja váltságul sokakért.” (Mt 20,28)
BEVEZETŐ IGE	„Jézus Krisztus az engesztelés a mi bűneinkért, de nemcsak a mieinkért, hanem az egész világ bűneiért is.” (1Jn 2,2)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki föláldoztad magad, hogy Istennél közbenjárónk légy, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki föláldoztad magad, hogy Isten haragját elfordítsd rólunk, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki föláldoztad magad, hogy szívünket Istenhez fordítsd, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 43,3-4. Antifóna az 1-2. vers: „Ítéld meg (vagy: Szolgáltass nekem igazságot), Istenem, és ments meg engem, mert te vagy oltalmazó Istenem!” (Judica me Deus, et discerne causam meam de gente non sancta...)
EPISTOLA	Zsid 9,11-15 – Krisztus a jövendő javak főpapijának igazi áldozata.
EVANGÉLIUM	Jn 8,46-59 – Jézus előbb volt, mint Ábrahám, ki tud rá bűnt bizonyítani?
KOLLEKTA	Oratio. Quaesumus, omnipotens Deus, familiam tuam propitius respice: ut, te largiente, regatur in corpore; et, te servante, custodiat in mente. Per Dominum.
	(SzX) Kérünk, mindenható Isten, tekints kegyesen családodra, hogy a te jóságod vezesse a testi ügyekben és a te oltalmad őrizze a lelkiekben. A mi Urunk.

KOLLEKTA	(LK) Mindenható, örök Isten, aki az új szövetség főpapjává tetted egyszülött Fiadat, hogy tökéletes áldozatával hozzád gyűjtse minden gyermekedet! Bennünket is szabadíts meg bűneink ítéletétől, hogy többé ne önmagunknak, hanem neked éljünk az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.
-----------------	---

Nagyhét

Virágvasárnap – Palmarum (Böjt 6. vasárnapja)

Virágvasárnap nagyhét nyitánya. Nagyhét minden fontos motívuma felcsendül ezen a napon. A nap összeköti a böjti előkészületi időszakot a passió eseményének megemlékezésével és ünneplésével, a szent három nappal (triduum sacrum) és annak bevezetésével. Virágvasárnap a paramentumok színe lila, ugyanakkor számos jel és jellep közvetíti az ünneplést, a hozsannázó hangulatot és lelkületet. A megváltás folyamata utolsó fázisának kezdetéhez érkezünk. Az események felgyorsulnak, az emberi, sőt ördögi gonoszság koncentrálódik, de még inkább sűrűsödik Isten kegyelme. Ezzel a nappal kezdődik az egyház liturgikus életének legintenzívebb szakasza.

TÉMA	Az alázatos Király.
A HÉT IGÉJE	„Ahogyan Mózes felemelte a kígyót a pusztában, úgy kell az Emberfiának is felemeltetnie, hogy aki hisz, annak örök élete legyen őbenne.” (Jn 3,14–15)
BEVEZETŐ IGE	„Az Emberfia azért jött, hogy szolgáljon, és életét adja váltságul sokakért.” (Mk 10,45)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki számár hátán vonultál Jeruzsálembe, Uram, irgalmazz! Királyok királya, akit Jeruzsálem páлмаágakkal fogadott, Krisztus, kegyelmezz! Uraknak Ura, akinek ég és föld hozsannát zengedez, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 22.5.6.26.28. Vagy: Zsolt 69,17.18.30.33. Antifóna a 20. vers: „Uram, ne légy távol tőlem, erősségem, siess segítségemre!” Vagy: „Hozsánna a Dávid Fiának! Áldott, aki az Úr nevében jön! Hozsánna a magasságban.” (Mt 21,9)
EPISTOLA	Fil 2,5–11 – Krisztus-himnusz: engedelmes volt mindhalálig...
EVANGÉLIUM	Mt 21,1–9 vagy: Jn 12,12–19 – Jézus bevonul Jeruzsálembe.
KOLLEKTA	Deus, quem diligere et amare justitia est ineffabilis gratiae tuae in nobis dona multiplica: et qui fecisti nos in morte Filii tui sperare quae credimus; fac nos eodem resurgente pervenire quo tendimus: Qui tecum vivit et regnat. R. Amen. (SzX) Isten, akit szeretni és tisztelni igazság, kifejezhetetlen kegyelmed ajándékait sokasítsd meg bennünk, és aki Fiad halálában hitünknek reményt adott, add, hogy az Ő feltámadása által célunkhoz el is jussunk: Ki veled. Amen.

KOLLEKTA	(LK) Istenünk, aki üdvösségünkre hirdetteted közöttünk egyszülött Fiad szenvedését és halálát! Nyisd meg szívünket, hogy szeretetét és engedelmességét felismerjük, példáját kövessük, és mindenkor ragaszkodjunk hozzá, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.
-----------------	--

Nagyhét három sorra következő hétköznapján nincs különösebb liturgikus cselekmény, az ősi gyakorlat szerint e napok estéjén passióolvasás van, a magyar protestáns szokás szerint pedig sok helyen igehirdetés-sorozatot tartanak. Ahol ezek ismertek, ott jó tudatosítani, hogy nagyhét hétfője eredetileg Jézus bethániai megkenetésének emléknapja (Mk 13,3–9).

Nagycsütörtök – az úrvacsora szerzésének ünnepe

TÉMA	Az új szövetség szerzője.
BEVEZETŐ IGE	„Jézusnak, az Isten Fiának vére megtisztít minket minden bűntől.” (1Jn 1,7)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, akit Júdás elárult, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megmostad tanítványaid lábát, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a Gecsemáné kertjében vérrel verejtékeztél, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 111,1.5.9. Antifóna: „Mi egyedül a Krisztus keresztyével dicsekedünk, mert általa van váltságunk és üdvösségünk.” (Gal 6,14)
EPISTOLA	1Kor 11,23–29 – Az Úr Jézus azon az éjszakán.
EVANGÉLIUM	Jn 13,1–17 – A lábmosás története. Krisztus-ünnep – a liturgikus szín fehér! (Néhány helyen ismert szokás szerint mégis piros oltárterítőt használnak a vér színére utalva.)
KOLLEKTA	Deus, a quo et Judas reatus sui poenam, et confessionis suae latro praemium sumpsit, concede nobis tuae propitiationis effectum: ut, sicut in passione sua Jesus Christus Dominus noster diversa utrisque intulit stipendia meritorum; ita nobis, ablato vetustatis errore, resurrectionis suae gratiam largiatur: Qui tecum vivit et regnat. (SzX) Könyörgés. Isten, kitől Júdás is megkapta bűnének büntetését és a lator is bűnbánatának jutalmát: engedd éreznünk irgalmad hatását, hogy a mi Urunk, Jézus Krisztus, amint a szenvedése közben mindkettőjüknek megadta az érdemüknek megfelelő különböző díjat, úgy távolítsa el tőlünk a régi ember tévelygéseit, és adja meg nekünk föltámadása kegyelmét: Ki veled. (LK) Istenünk, aki azt akarod, hogy szent Fiad halálát hirdessük, valahányszor asztalához hív minket! Add, hogy amikor testét és vérért magunkhoz vesszük, részesüljünk megváltásunk titkában, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Nagypéntek – Jézus kereszthalálának napja

Az első századokban nagypénteken nem ünnepeltek istentiszteleten. Böjtöt tartottak csupán. A negyedik századtól kezdődően találunk nyomot istentiszteleti gyakorlatra.⁸⁵ Ennek keretében igen sok olvasmány, ének és imádság követte egymást. A csúcspont Jézus szenvedéstörténetének és halála eseményeinek felolvasása volt János evangéliuma szerint. Úrvacsora nem volt. A 7. századi Rómából kapjuk az első tudósítást arról, hogy az igei istentiszteletet egy kereszttúttal kapcsolták össze. Bár az istentiszteleten *communio* volt, misét nem tartottak.⁸⁶

Magyar protestáns gyakorlatban a legnagyobb ünnepnek számít. Ez természetesen egyoldalú megközelítés. Ha legnagyobb ünnepről akarunk beszélni, akkor inkább a szent három napot kellene egy ünnepnek neveznünk. Nagypéntek és húsvét elválaszthatatlanok egymástól. Az egyház a liturgiában húsvétra figyel akkor, amikor nagypénteket ünnepli, és nagypénteket nem felejtí látóteréből, amikor a húsvéti örömhírt ünnepli.

Az ünnep liturgikus színe fekete. A kegyelemhirdetés (*verbum gratiae*) után a nagy glória (*Gloria in excelsis*) és a dicsőítő ének (*Laudamus te*) elmarad.

TÉMA	Halálra adatott a bűnökért.
BEVEZETŐ IGE	„Íme, az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűnét!” (Jn 1,29)
ZSOLTÁR	Zsolt 22,2.16.17.20.22. Antifóna: „Jézus Krisztus engedelmes volt mindhalálig, mégpedig a keresztfán elszenvedett haláláig.” (Fil 2,8)
KYRIE	Megfeszített Isten Fia, aki haláloddal megváltást szerezteél, Uram, irgalmaz! Megfeszített Isten Fia, aki haláloddal a halált térdre kényszerítetted, Krisztus, kegyelmezz! Megfeszített Isten Fia, aki haláloddal életet és üdvösséget hoztál, Uram, irgalmaz!
ZSOLTÁR	Zsolt 22,5.6.26.28. Vagy: Zsolt 69,17.18.30.33. Antifóna a 20. vers: „Uram, ne légy távol tőlem, erősségem, siess segítségemre!” Vagy: „Hozsánna a Dávid Fiának! Áldott, aki az Úr nevében jön! Hozsánna a magasságban.” (Mt 21,9)
EPISTOLA HELYETT	Ézs 53,1-12 – Az Úr szenvedő szolgája.
EVANGÉLIUM	Jn 19,16-30 – Jézus elítélése és halála.
KOLLEKTA	(LK) Istenünk, te akartad, hogy egyszülött Fiad vállalja értünk a kereszt gyötrelmeit. Add nekünk kegyelmedet, hogy tetszésed szerint emlékezzünk meg szenvedéséről, és így megszabaduljunk vétkeinktől és az örök haláltól, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

⁸⁵ Elsősorban Jeruzsálemben, de a jeruzsálemi példa nyomán egyre több helyen.

⁸⁶ A konzekráció csütörtökön történt meg.

Nagyszombat

A mai magyar gyakorlatban összemosódnak az e nappal kapcsolatos ismeretek. Ez abból adódik, hogy míg a protestantizmus számára ez az úgynevezett „csendes szombat”, addig a római katolikusok már többnyire szombat délután megtartják a feltámadási ünnepet.⁸⁷ Érdemes tisztázni nagyszombat értelmét, s egyértelművé tenni, hogy a feltámadásünnep és a vele kapcsolatos körmenet nem a nagyszombathoz tartozik, hanem már húsvét éjszakához-hajnalhoz.

Már a 2. században megemlékeztek a napról, amikor Jézus a sírban nyugszik. Ezen a napon böjtöt tartottak. Az első időkben – Róm 6,3–4 és Kol 2,12 értelmében, ahol Krisztus halála és a keresztség szoros kapcsolatáról olvasunk – ekkor keresztelték meg a katekuméneket, azaz azokat, akik a gyülekezet tagjai közé kérték felvételüket, és hosszú, alapos felkészítésben volt részük. Ez a szokás azután kicsit későbbre, húsvét éjszakájára tevődött át.

Sajátos színezetet kap nagyszombat, hiszen az epistola – 1Pt 3,18–22 – Jézus pokoljárását említi. Így sokan – mivel a textus nem kerül elő máshol – a sírban nyugvást egyenlővé tették a pokoljárással. Jézus pokolraszállása azonban a halál hatalma felett aratott győzelmét jelenti.⁸⁸ De nagyszombat egyúttal a sír csendjét is magában foglalja. Ezért eredetileg nem is volt liturgia, csak matutinum és vespera.

TÉMA	Isten számára mindeki él.
BEVEZETŐ IGE	„Eltemettünk Krisztussal együtt a keresztség által a halálba, hogy amiképpen az Atya az ő dicsősége által feltámasztotta Krisztust a halottak közül, azonképpen mi is új életben járjunk.” (Róm 6,4)
ZSOLTÁR	Az egész napra a 130. zsoltár, a matutinumra a 88. zsoltár, az esti imaórára pedig Jón 2,3–10. A matutinum antifóniája: „Uram, nem engedsz át a halálnak, nem hagyod, hogy szented elmúlást lásson.” (ApCsel 2,27) A vespera antifónája: „Uram, halld meg hangomat, hívlak, ne hagyj el engem és ne vedd le kezed rólam Istenem, Üdvösségem!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki értünk sírba szálltál, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, akinek sírjához öröket rendeltek, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a sír hatalmát megtörted, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Pt 3,18–22
EVANGÉLIUM	Mt 27,(57–61)62–66

⁸⁷ Sajátos, hogy karácsonnyal kapcsolatban éppen a fordítottja történik. Akkor a protestantizmus tartja előbb a megszületést ünneplő istentiszteletet, a katolikus egyház viszont csak éjféltkor.

⁸⁸ Nem véletlen, hogy ortodox ikonok a pokolraszállást nemegyszer feltámadásként ábrázolják.

KOLLEKTA	(LK) Mindenható, örök Isten, aki megengedted, hogy egyszülött Fiad alászálljon a sírba, és akinek halálával a keresztségben egyesítesz minket! Engedd, hogy föltámadásában is egyik lehessünk vele, és e földi élet után elnyerjük az örök életet, a mi Urunk, Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.
-----------------	--

A teljes húsvéti időszakban – egészen pünkösdig – a liturgikus szín a fehér.

Húsvét nyolcadának témáját a Pröhle-féle evangélikus agenda így határozza meg: Krisztus feltámadott megigazulásunkért.

Húsvét ünnepe

Húsvét éjjele, húsvét hajnal

Az eredeti húsvét hajnali istentisztelet tartalma magyar protestáns gyakorlatban átkerült a húsvét vasárnapi „fő” istentiszteletbe. Egyre több helyen tartanak azonban újra – az ősi keresztény hagyományok szerint – húsvét hajnali istentiszteletet. Ennek fontos részei: igei istentisztelet – fény ünnep (lucernárium) – keresztelés – igehirdetés – úrvacsorai liturgia.

Húsvét vasárnap

Húsvét vasárnapja az egyházi év csúcspontja, de az egész egyház életének is a szíve közepe. Húsvét ad értelmet az egyház létének, távlatot az emberi életnek. Nélküle hiábavaló az igehirdetés, nélküle hiábavaló a mi hitünk.⁸⁹

TÉMA	Feltámadt megigazulásunkra.
A HÉT IGÉJE	Krisztus mondja: „Halott voltam, de íme, élek örökkön örökké, és nálam vannak a halál és a pokol kulcsai.” (Jel 1,18)
BEVEZETŐ IGE	„Áldott az Isten, a mi Urunk Jézus Krisztus Atyja, aki nagy irgalmassága szerint újjászült minket élő reménységre Jézus Krisztusnak a halálból való feltámadása által.” (1Pt 1,3)
ZSOLTÁR	Zsolt 118,15.22–24. Antifóna: „Az Úr feltámadt! Az Úr valóban feltámadt! Dicsérjük az Urat!” Vagy: Zsolt 118,16; Hós 13,14: „Főlemelte jobbát az Úr, halleluja, az Úr hatalmasan munkálkodik, halleluja! Hol a tövised, halál, hol a te fullánkod? Halleluja!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki halállaloddel megtörted a halál hatalmát, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki feltámadásoddal életet ajándékozol nekünk, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a halál fullánkját megsemmisítve békességet hirdetsz minden embernek, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Kor 5,6–8 – A régi és az új kovász.

⁸⁹ Vö. 1Kor 15 – a feltámadás himnusza.

EVANGÉLIUM	Mk 16,1-8 - Jézus feltámadása.
KOLLEKTA	Deus, qui hodierna die per Unigenitum tuum, aeternitatis nobis aditum devicta morte reserasti: vota nostra, quae praeveniendo aspiras, etiam adjuvando prosequere. Per eumdem Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Isten, ki a mai napon Egyszülötted által a halált legyőzted, és az örökkévalóság kapuját számunkra megnyitottad: fogadásainkat, melyeket előző kegyelmeddel te sugalltál, segítő kegyelmeddel kísérd. Ugyanazon a mi Urunk Jézus Krisztus által.
	(Lk) Urunk, Istenünk, aki szent Fiadat föltámasztottad a halálból, és ezzel bizonyossá tetted, hogy a bűn hatalmát megtörte, és a halál köteleit megoldotta! Kérünk, űzd ki belőlünk is a halál félelmét, és töltsd be szívünket az örök élet örömeivel, az élő Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Húsvét második ünnepe – hétfő

Húsvét teljes ünnepe eredetileg nyolc nap volt és fehérvasárnapig tartott. Később alakult ki a háromnapos ünneplés, majd ez rövidült le kettőre. A protestáns gyakorlat szerint az ünnep második napja elsősorban az etikai mondanivalót hordozza, és az ünnepből adódó tennivalókra buzdít.

TÉMA	A húsvéti hit teremtője.
BEVEZETŐ IGE	„Jézus Krisztus legyőzte a halált, és világosságra hozta az el nem múlt életet az evangélium által.” (2Tim 1,10)
ZSOLTÁR	Zsolt 116,8.9. Vagy: Zsolt 118,14; 116,5.16.9. Antifónája az 1. vers: „Szeretem az Urat, mert meghallgat, meghallgatja könyörgésem hangját.” Vagy: „Nem halok meg, hanem élek, halleluja, és hirdetem az Úr tetteit, halleluja!” (Zsolt 118,17)
KYRIE	Megegyezik az első ünnepével.
EPISTOLA	ApCsel 10,34-43 - Péter igehirdetése Kornéliusz házában.
EVANGÉLIUM	Lk 24,13-35 - Az emmausi tanítványok.
KOLLEKTA	Deus, qui solemnitate paschali, mundo remedia contulisti: populum tuum, quaesumus, caelesti dono prosequere; ut et perfectam libertatem consequi mereatur, et ad vitam proficiat sempiternam. Per Dóminum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Isten, ki húsvét ünnepén a világnak az üdvösség eszköztét nyújtottad, add meg, kérünk, továbbra is népednek mennyei kegyelmedet, hogy méltó legyen mind a tökéletes szabadság elnyerésére, mind az örök élet útján való előhaladásra. A mi Urunk Jézus Krisztus által.
	(Lk) Mindenható örök Isten, aki egyszülött Fiad halálával eltörölted a világ bűnét, és feltámasztásával megtörted a halál erejét! Add nekünk Lelkedet, hogy föltámasztott Urunkat követve új életben járjunk, és elnyerjük az örök életet, a mi Urunk Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Húsvét ünnepe után 1. vasárnap – Quasi modo geniti

Húsvét eredeti teljes ünneplése – húsvét oktávja – ezen a napon ért véget. Ez a vasárnap a protestáns szokás szerint – utalva a névadó antifónára – a keresztelés vasárnapja: a Krisztusban való új élet kezdetének az ünnepe. Ezt a jelentéstartalmat vitte tovább az a gyakorlat, amely erre a vasárnapra tette a konfirmáció ünnepét mint a keresztelés „tudatos vállalásának” alkalmát.

TÉMA	Legyőzi hitetlenségünket.
A HÉT IGÉJE	„Áldott a mi Urunk Jézus Krisztus Istene és Atyja, aki nagy irgalmából újjá szült minket Jézus Krisztusnak a halottak közül való feltámadása által élő reménységre.” (1Pt 1,3)
BEVEZETŐ IGE	„Ha valaki Krisztusban van, új teremtmény az. A régiek elmúltak: íme, újjá lett minden.” (2Kor 5,17)
ZSOLTÁR	Zsolt 116,8.9.18.19. Antifóna: „Mint a most (ma) született csecsemők, az igének tiszta tejét kívánjátok, hogy azon növekedjete az üdvösségre.” (Quasi modo geniti infantes...) (1Pt 2,2)
KYRIE	Megegyezik a húsvét vasárnapival.
EPISTOLA	1Jn 5,4–10a – A hit győzelme, a Lélek bizonyágtétele a Fiúról.
EVANGÉLIUM	Jn 20,19–29(30–31) – Jézus megjelenik tanítványainak.
KOLLEKTA	Praesta, quaesumus, omnipotens Deus: ut, qui paschalia festa peregimus, haec, te largiente, moribus et vita teneamus. Per Dominum.
	(SzX) Engedd, kérünk, mindenható Isten, hogy akik a húsvéti ünnepeket megöltük, azt kegyelmedből életünkben és erkölcsünkben megőrizzük. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten, aki a halálból életre keltetted Fiadat, hogy új élet teremtoje legyen! Kérünk, törd meg bennünk a bűn hatalmát, hogy többé ne önmagunknak éljünk, hanem annak, aki értünk meghalt és föltámadott, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

A második vasárnaptól kezdődő időszak témája a Próhle-agenda szerint: Az élő Krisztus élő gyülekezete.

Húsvét ünnepe után 2. vasárnap – Misericordia Domini

A vasárnapot a jó Pásztor vasárnapjaként is ismeri a protestáns gyakorlat.

TÉMA	Jó pásztorként a halálból örök életre vezet.
A HÉT IGÉJE	Krisztus mondja: „Én vagyok a jó pásztor. Az én juhaim hallgatnak a hangomra, és én ismerem őket, ők pedig követnek engem. Én örök életet adok nekik.” (Jn 10,11.27.28)
BEVEZETŐ IGE	„Krisztus meghalt mindenkiért, hogy akik élnek, ezután ne maguknak éljenek, hanem annak, aki értük meghalt és feltámadt.” (2Kor 5,15)

ZSOLTÁR	Zsolt 33,1-4. Antifóna az 5-6. vers: „Az Úr kegyelme betölti a földet, igéjével alkotta a mennyet és minden seregét Lelke erejével.” (Misericordias Domini plena est terra.)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki a juhok Pásztoraként győztesen tértél vissza a halálból, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki nyájadat a halál árnyékának völgyén átvezeted Atyád országába, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a földön sem hagyod árván népedet, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Pt 2,21-25 – Krisztus himnusz: „...az ő sebei által gyógyultatok meg.”
EVANGÉLIUM	Jn 10,11-16 – Jézus a jó pásztor.
KOLLEKTA	Deus, qui in Filii tui humilitate jacentem mundum existi: fidelibus tuis perpetuam concede laetitiam; ut, quos perpetuae mortis eripuisti casibus, gaudiis facias perfrui sempiternis. Per eundem Dominum nostrum Jesum Christum, Filium tuum.
	(SzX) Isten, ki Fiadnak megalázódása által az elesett emberiséget felemelted: adj híveidnek állandó vidámságot, hogy akiket az örök halálba való zuhanástól megmentettél, az örökké tartó örömeik élvezésében részesítsd. Ugyanazon a mi Urunk Jézus Krisztus által.
	(LK) Mindenható, örök Isten, aki feltámasztottad a halálból nyájad jó Pásztorát! Kérünk, tarts meg bennünket juhaid között; őrizd minden tévelygéstől, és add, hogy híven kövessük őt a földön, hogy egykor örök életének is részesei lehessünk a mennyben, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Húsvét ünnepe után 3. vasárnap – Jubilate

TÉMA	Részesít győzelmében: ujjongjatok!
A HÉT IGÉJE	„Ha valaki Krisztusban van, új teremtés az: a régi elmúlt, és íme, új jött létre.” (2Kor 5,17)
BEVEZETŐ IGE	„Áldott az Isten, a mi Urunk Jézus Krisztus Atyja, aki megáldott minket minden lelki áldással a Krisztusban.” (Ef 1,3)
ZSOLTÁR	Zsolt 66,9.11.8. Antifónája az 1-2. vers: „Örvendezz (ujjongj) Istennek, egész föld, énekeljétek neve dicsőségét!” (Jubilate Deo omnis terra.)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki jó Pásztoraként keresed meg elveszett juhaidat, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki szétszóródott nyájadat ujjongó örömben egyesíted, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a földi szenvedések után az örök élet forrásához vezeted juhaidat, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Pt 2,11-20 – Intés tiszta, engedelmes életre.
EVANGÉLIUM	Jn 16,16-23a – Jézus közeli visszatérését ígéri.

KOLLEKTA	Deus, qui errantibus, ut in viam possint redire justitiae, veritatis tuae lumen ostendis: da cunctis qui christiana professione censentur, et illa respuere, quae huic inimica sunt nomini; et ea quae sunt apta, sectari. Per Dominum.
	(SzX) Könyörgés. Isten, ki a tévelygőknek, hogy az igaz útra visszatérhessenek, megmutatod igazságod fényét: add meg minden keresztény hívőnek, hogy mindazt, ami e névvel ellenkezik, elvessek, és mindazt, ami vele megegyezik, kövessék. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten, ne rejtőzz el a téged keresők elől, hanem siess eléjük kegyelmeddel, hogy Jézus Krisztusban megtalálják a hozzád vezető utat, és anyaszentegyházad közösségében kövessék őt, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Húsvét ünnepe után 4. vasárnap – Cantate

Sokan úgy gondolják, ez a vasárnap az éneklés és az egyházi zene (musica sacra) napja. Nem szabad feledni, hogy ez csupán az antifóna kezdő szavára épül. A vasárnap tematikájában, textusaiban nincs említés zenéről, szent muzsikáról. Ha mégis ezt a tradíciót akarjuk értelmezni, azt mondhatjuk: a textusok és a liturgia rámutat a szent muzsika titkára, mozgatórugójára: a megváltás bizonyosságára és az üdvösség örömére. A hét igéje egyben a vasárnap zsolotárának kezdő verse.

TÉMA	Csodálatosan cselekedett: énekeljete!
BEVEZETŐ IGE	„Jó dolog az Urat dicsérni, és éneket zengeni a te nevednek, ó, felséges!” (Zsolt 92,2)
ZSOLTÁR	Zsolt 98,2-4. Antifóna az 1. vers: „Énekeljete az Úrnak új éneket, mert csodálatosan cselekedett és jobbjá szabadulást szerzett.” (Cantate Domino canticum novum, quia mirabilia fecit!)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, akinek dicsőségét gyermekek és csecsemők ajka is hirdeti, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, akit a mennyei seregek és az üdvözültek kara szüntelen énekszóval dicsőít, Krisztus kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki híveid ajkára Szentlelked által adsz új éneket, Uram irgalmazz!
EPISTOLA	Jk 1,16-21 – Ne tévelyegjete – szelíden fogadjátok az ígét!
EVANGÉLIUM	Jn 16,5-15 – A Szentlélek elvezet a teljes igazságra.
KOLLEKTA	Deus, qui fidelium mentes unius efficit voluntatis: da populis tuis id amare quod praecipis, id desiderare quod promittis; ut inter mundanas varietates ibi nostra fixa sint corda, ubi vera sunt gaudia. Per Dominum.
	(SzX) Könyörgés. Isten, ki híveid szívét egyakaratúvá teszed, add meg népednek, hogy azt szeresse, amit parancsolsz, és azt kívánja, amit ígérsz, hogy ezáltal a változó világban szívünk oda legyen szögezve, ahol igazak az örömök. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható Isten, vezess egyetértésre híveidet, hogy szeressük, amit parancsolsz, és kívánjuk, amit ígérsz, szívünk pedig annál találjon nyugalmat, akinél igazi örömök vannak, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Húsvét ünnepe után 5. vasárnap – Rogate

Evangelikus gyakorlatban az imádság vasárnapja. A tematikus megközelítés nem jelentheti azonban azt, hogy az igék gazdagsága és a liturgia sokszínűsége csak erre a témára legyen szűkítve.

TÉMA	Isten Krisztusért meghallgat: imádkozzatok!
A HÉT IGÉJE	„Áldott legyen Isten, mert nem utasította el imádságomat, szeretetét nem vonta meg tőlem.” (Zsolt 66,20)
BEVEZETŐ IGE	„Minden jó adomány és tökéletes ajándék felülről, a világosság Atyjától száll alá, akiben nincs változás, sem fény és árnyék váltakozása.” (Jak 1,17)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki nem veted meg néped könyörgését, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki az Atyánál közbenjársz értünk, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megadod mindazt, amit nevedben kérünk, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 66,1.2.20. Antifóna: „Örömmel mondjátok és hirdessétek: megváltotta az Úr az ő népét.” Vagy: Zsolt 95,1-7b. Antifónája a heti ige.
EPISTOLA	Jk 1,22-27 – Legyetek az igének cselekvői.
EVANGÉLIUM	Jn 16,23b-27 – Jézus az imádság meghallgatását ígéri.
KOLLEKTA	Deus, a quo bona cuncta procedunt, largire supplicibus tuis: ut cogitemus, te inspirante, quae recta sunt; et, te gubernante, eadem faciamus. Per Dóminum.
	(SzX) Könyörgés. Isten, kitől származik minden jó, add meg a hozzád esdeklőknek, hogy a te sugallatodra a helyest megismerjük és vezetéseddel meg is tegyük. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható Isten, aki jóságos vagy, és abban telik kedved, hogy teljesíted gyermekeid kérését! Kérünk, ne fordulj el tőlünk, hanem taníts úgy imádkozni, hogy meghallgathass minket az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Mennybemenetel ünnepe – (Áldozócsütörtök)

Bár a Magyarországon élő egyházak többnyire ezt a „hétköznapi” ünnepet is vasárnapra tolták át, a magyar evangélikus gyakorlat megtartotta a napján való megünneplés szokását.

Az áldozócsütörtök elnevezés sajátos történeti folyamat eredményeként jött létre. Az évi egyszeri kötelező áldozás utolsó lehetséges dátuma mennybemenetel ünnepére esett, és ez azt jelentette, hogy ezen a napon a szokottnál többen járultak az oltárhoz.

Sok helyen, elsősorban a Dunántúlon, ez a nap volt a protestáns gyülekezetekben a konfirmáció napja.

TÉMA	Isten jobbjára ül, közbenjár egyházáért.
MOTTÓ	Krisztus mondja: „Ha felemeltetem a földről, magamhoz vonzok mindeneket.” (Jn 12, 32)
BEVEZETŐ IGE	„Nézzünk fel Jézusra, a hit szerzőjére és beteljesítőjére, aki a reá váró öröm helyett keresztet szenvedett, és Isten jobbjára ült.” (Zsid 12,2)
ZSOLTÁR	Zsolt 47,1.6.8.9. Antifóna: „Krisztus Jézus meghalt, és feltámadt, az Atya jobbján van, és esedezik értünk.” (Róm 8,34) Vagy: „Galileai férfiak, miért néztek az égre csodálkozva? Jézus úgy jön majd el, amint láttátok őt fölmenni a mennybe!” (ApCsel 1,11)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki mennyei Atyád jobbjára emelttéél, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki Atyádnál közbenjársz értünk, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki újra eljössz, és magad mellé veszel minket, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	ApCsel 1,1-11 – Jézus mennybemenetele.
EVANGÉLIUM	Mk 16,14-20 – Az apostolok kiküldése, Jézus mennybemenetele.
KOLLEKTA	Concede, quaesumus, omnipotens Deus: ut, qui hodierna die Unigenitum tuum Redemptorem nostrum ad caelos ascendisse credimus; ipsi quoque mente in caelestibus habitemus. Per eumdem Dominum.
	(SzX) Engedd, kérünk, mindenható Isten, hogy mi, akik hisszük, hogy Egyszülötted, a mi Megváltónk, a mai napon mennybe ment, lelkünkkel magunk is mennyben lakjunk. Ugyanazon a mi Urunk.
	(LK) Mindenható Isten, aki egyszülött Fiadat megdicsőítetted, és jobboldra ültetted! Kérünk, ne hagyj magunkra vigasztalás nélkül, hanem küldd el Szentlelkedet, hogy kísértéseinkben mellénk álljon, a hitben megtartson, és fölkészítsen az örök életre, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Húsvét ünnepe után 6. vasárnap – Exaudi

Jóllehet a vasárnap még a húsvéti idő szerves része, tartalmilag is a feltámadás örömhírét részletezi tovább, mégis már erősen előre mutat pünkösdi ünnepére, mintegy felvezetve azt.

TÉMA	Meghallgatja erőtlén népe kiáltását.
A HÉT IGÉJE	Krisztus mondja: „Ha felemeltetem a földről, magamhoz vonzok mindeneket.” (Jn 12,32)
BEVEZETŐ IGE	„Az Úr gazdagon megáld mindenkit, aki őt segítségül hívja.” (Róm 10,12)
ZSOLTÁR	Zsolt 27,9.11.4. Antifóna a 7. vers: „Halld meg, Uram, hangomat: hozzád kiáltok! Ne rejtse el orcádat előlem! Könyörülj rajtam és hallgass meg, Istenem!”

KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki a mennyei Atya jobbára emeltetél, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki közbenjár az Atyánál értünk, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megígérted, hogy eljössz, és magad mellé veszel minket, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Pt 4,7-11 – Isten kegyelmének jó sáfárai.
EVANGÉLIUM	Jn 15,26-16,4 – A Pártfogó ígérete.
KOLLEKTA	Omnipotens sempiterno Deus: fac nos tibi semper et devotam gerere voluntatem; et majestati tuae sincero corde servire. Per Dominum.
	(SzX) Mindenható, örök Isten, tedd meg, hogy irántad mindig hódoló akarattal viselkedjünk, és fölségednek mindig őszinte szívvel szolgáljunk. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten, aki egyházadra bíztat szent Fiad evangéliumát! Áraszd ki követeidre az erő, a szeretet és a józanság Lelkét, hogy készséggel szolgáljanak téged, és szerte a világon hiteles tanúid legyenek, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Pünkösöd ünnepe

A Szentlélek kitöltésének ünnepe, az egyház születésnapja. A piros liturgikus szín a Szentlélek tüzeit jelzi.

TÉMA	Ad Szentlelket ajándékul!
A HÉT IGÉJE	„Nem hatalommal és nem erőszakkal, hanem az én lelkemmel! – mondja a Seregek Ura.” (Zak 4,6)
BEVEZETŐ IGE	„Én a lelkeket adom belétek – ezt mondja az Úr –, és azt cselekszem, hogy az én törvényeimet megőriztétek és betöltsétek.” (Ez 36,27)
ZSOLTÁR	Zsolt 118,24.25.27a.28.29. Antifóna: „Az Úr Lelke betölti a földkerekséget, halleluja, igéjével megvilágosít mindeneket, semmi sincs rejtve előtte, halleluja!” (Bölcs 1,7; régi missale) Vagy: „Isten szeretete kiáradt szívünkbe a Szentlélek által, aki adatott nekünk.” (Róm 5,5)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki elküldted a Szentlelket, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, akiről Isten Lelke tanúskodik, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megadod a Lélek ajándékát mindazoknak, akik kérik, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	ApCsel 2,1-13 – A Szentlélek kitöltése.
EVANGÉLIUM	Jn 14,23-31 – A Pártfogó elküldése és működése.

KOLLEKTA	Deus, qui hodierna die corda fidelium Sancti Spiritus illustratione docuisti: da nobis in eodem Spiritu recta sapere; et de ejus semper consolatione gaudere. Per Dominum (...) in unitate eiusdem Spiritus Sancti.
	(SzX) Könyörgés. Isten, ki a mai napon híveid szívét a Szentlélek felvilágosítása által oktattad, add meg nekünk, hogy ugyanazon Lélekben a jót megszeressük és az ő vigasztalásában mindig örvendjünk. A mi Urunk (...) ugyanazon Szentlélekkel.
	(Lk) Mindenható Isten, add nekünk Szentlelket, hogy felismerjük, ami helyes és jó, és örömmel cselekedjük akaratodat. Az Úr Jézus Krisztus által kérünk, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Pünkösd második napja (hétfő)

TÉMA	A Szentlélek a Krisztusban való hitet teremt.
BEVEZETŐ IGE	„Maga a Lélek tesz bizonyosságot a mi lelkünkkel együtt, hogy Isten gyermekei vagyunk.” (Róm 8,16)
ZSOLTÁR	Zsolt 36,10.8; 81,11.17. Antifóna: „Istenünk, ha kibocsátod Lelkedet, élet támad, és megújítod a földnek színét.” (Zsolt 104,30)
KYRIE	Megegyezik az első ünnepével.
EPISTOLA	ApCsel 10,34.42-48 – Péter apostol prédikációjakor a Szentlélek leszállt a hallgatókra.
EVANGÉLIUM	Jn 3,16-21 – Úgy szerette Isten a világot...
KOLLEKTA	Deus, qui Apostolis tuis Sanctum dedisti Spiritum: concede plebi tuae piae petitionis effectum; ut, quibus dedisti fidem, largiaris et pacem. Per Dominum (...) in unitate eiusdem Spiritus Sancti.
	(SzX) Isten, ki apostolaidnak elküldted a Szentlelket, adj eredményt néped jámbor kérésének, hogy akiknek megadtad a hitet, ajándékozd meg azokat a békével is. A mi Urunk (...) ugyanazon Szentlélekkel.
	(LK) Istenünk, aki egykor Szentlelket adtad az apostoloknak! Kérünk, hallgasd meg néped könyörgését: add, hogy azok, akikben hitet ébresztettél, békességben is részesüljenek az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

A szentháromság ünnepével kezdődő időszak

Szentháromság ünnepe

Az ünnep sajátosan „elkülönül” az egyházi év többi ünnepétől. Az üdvösségtörténetet felidéző liturgikus évben ez a nap dogmatikus jellegű ünnep: a Szentháromság titkát tárja elénk.⁹⁰ A Szentháromság titkát megérténünk nem szükséges, imádnunk annál inkább – ehhez segít az ünnep liturgiája. A liturgikus szín fehér.

TÉMA	A teremtő, megváltó, megszentelő Isten imádása.
A HÉT IGÉJE	„Szent, szent, szent a Seregek Ura, dicsősége betölti az egész földet!” (Ézs 6,3)
BEVEZETŐ IGE	„Örökkévaló Isten az Úr, aki teremtette a föld határait: kifürkészhetetlen az ő bölcsessége!” (Ézs 40,28)
ZSOLTÁR	Zsolt 145,3.4.10.11. Antifóna: „Az örökkévaló Királynak, a halhatatlan, láthatatlan egy Istennek tisztesség és dicsőség örökkön örökké. Halleluja!” (1Tim 1,17)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki Isten jobbának dicsőségében részesültél, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki közbenjárás értünk az Atyánál, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a Szentléket elküldöd, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Róm 11,33-36 – Isten bölcsességének dicsérete.
EVANGÉLIUM	Jn 3,1-15 – Jézus és Nikodémus.
KOLLEKTA	Omnipotens sempiterna Deus, qui dedisti famulis tuis in confessione verae fidei, aeternae Trinitatis gloriam agnoscere, et in potentia majestatis adorare unitatem: quaesumus; ut eiusdem fidei firmitate, ab omnibus semper muniamur adversis. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Mindenható, örök Isten, ki megadtad szolgálóidnak, hogy az igazi hit megvallásában az örök Szentháromság dicsőségét megismerhessük és nagyhatalmú fölségében az egységet imádhassuk: kérünk, hogy ezen erős hitünk minden bajtól őrizzen meg minket. A mi Urunk Jézus Krisztus.
	(LK) Mindenható Atya Isten, aki életet adtál nekünk, és üdvösségre hívtál el minket, légy áldott jószágodért; Isten Fia, aki életedet adtad értünk, és bűnbocsánatot szerezteél nekünk, légy áldott hűségédért; vigasztaló Szentlélek, aki Krisztushoz térítesz, és a benne való hitben megszentelsz minket, légy áldott szeretetedért! Téged illet minden dicsőség, Szentháromság egy igaz Isten, a Jézus Krisztus által, aki az Atyával és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

A Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok liturgikus színe a zöld, az élet és a reménység színe.

⁹⁰ Lásd az evangélikus agenda mottóját: „Isten kijelentett titka”.

Szentháromság ünnepe után 1. vasárnap

TÉMA	Isten hív.
A HÉT IGÉJE	Jézus Krisztus mondja: „Aki titeket hallgat, engem hallgat, és aki titeket elutasít, engem utasít el.” (Lk 10,16)
BEVEZETŐ IGE	„Áldott az Isten, a mi Urunk Jézus Krisztus Atyja, aki megáldott minket minden lelki áldással a Krisztusban.” (Ef 1,3)
ZSOLTÁR	Zsolt 119,114.116. Antifóna: „Én a te hűségedben bízom, Istenem, szívem örül a te segítségédnek.” (Zsolt 13,6)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki kitárt karral hívsz minden bűnöst a veled való közösségre, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megismerteted velünk Atyád akaratát, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki elküldted a Szentlelket, hogy megnyissa fülünket igéd előtt, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Jn 4,16b-21 – Az Isten szeretet.
EVANGÉLIUM	Lk 16,19-31 – A gazdag és a Lázár.
KOLLEKTA	Oratio. Sancti nominis tui, Domine, timorem pariter et amorem fac nos habere perpetuum: quia numquam tua gubernatione destituis, quos in soliditate tuae dilectionis instituis. Per Dominum.
	(SzX) Add meg, Urunk, hogy szent nevedet éppúgy féljük, mint örökké szeressük, mert soha gondviselésedből ki nem zárod azokat, kiket szeretetedben rendületlenül megerősítesz. A mi Urunk.
	(LK) Istenünk, aki a benned reménykedők ereje vagy, kérünk, hallgasd meg könyörgésünket, hiszen nélküled semmit sem tehetünk. Segíts kegyelmeddel, hogy meghalljuk hívó szavadat, és szentelj meg minket, hogy életünk neked tetsző istentiszteletté legyen, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 2. vasárnap

TÉMA	Ne vessétek meg azt, aki szól.
A HÉT IGÉJE	Krisztus mondja: „Jöjjetek éhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok, és meg vagytok terhelve, és én megnyugvást adok nektek.” (Mt 11,28)
BEVEZETŐ IGE	„Isten beszéde élő és ható: élesebb minden kétélű kardnál, és megítéli a szív gondolatait és szándékait.” (Zsid 4,12)
ZSOLTÁR	Zsolt 18,4.29.33.36. Antifóna a zsoltár 2. verse: „Szeretlek, Uram, erősségem, én kősziklám, váram és megmentőm!”

KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki az egyetlen Út vagy, mely az Atyához vezet, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki az egyetlen Igazság vagy, mely a bűntől megszabadít, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki magad vagy az Élet, mely soha el nem múlik, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Jn 3,(13)14-18 – Az igazi testvéri szeretet.
EVANGÉLIUM	Lk 14,15-24 – A nagy vacsora.
KOLLEKTA	Protector in te sperantium, Deus, sine quo nihil est validum, nihil sanctum: multiplica super nos misericordiam tuam; ut, te rectore, te duce, sic transeamus per bona temporalia, ut non amittamus aeterna. Per Dominum nostrum.
	(SzX) Isten, a benned bízók oltalmazója, aki nélkül nincs erő és nincsen szentség, nagyobbítsd irántunk irgalmasságodat, hogy igazgatásod és vezetésed alatt úgy használjuk a földi javakat, hogy el ne veszítsük az örökkévalókat. A mi Urunk.
	(Lk) Mindenható, örök Isten, aki egyszülött Fiadat azért küldted a világba, hogy tanúja legyen irgalmadnak! Add, hogy hívó szavát mindenkor kövessük, hiszen egyedül nála találunk életet és üdvösséget, békességet és el nem múló örömet, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 3. vasárnap

TÉMA	Isten bűnösöket hív.
A HÉT IGÉJE	„Az emberfia azért jött, hogy megkeresse és megtartsa az elveszettet.” (Lk 19,10)
BEVEZETŐ IGE	„Jó és igaz az Úr: útbaigazítja a vétkezőket.” (Zsolt 25,8)
ZSOLTÁR	Zsolt 25,17.5.20.23. Antifóna a 16-18. vers: „Fordulj felém, és könyörülj rajtam, Uram, és bocsásd meg minden vétkemet.”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki bűnösöket hívsz a veled való közösségre, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki oltalma vagy a bűnei terhével hozzád menekülőnek, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki nem utasítod el a bűnösök szeretetét, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Pt 5,6-11 – Istennek gondja van rátok.
EVANGÉLIUM	Lk 15,1-10 – Az elveszett juh és dragma.
KOLLEKTA	Da nobis, quaesumus, Domine: ut et mundi cursus pacifice nobis tuo ordine dirigatur; et Ecclesia tua tranquilla devotione laetetur. Per Dominum.
	(SzX) Add meg nekünk, kérünk, Urunk, hogy mind a világ folyása a te gondviselésed alatt békés legyen, mind Egyházad tiszteleted zavartalan gyakorlatának örvendjen. A mi Urunk.
	(Lk) Örökkévaló Isten, aki nem ítéled el a bűnöst, ha hozzád tér! Tarts meg minket is kegyelmedben, bár nap mint nap vétkezünk ellened, és visszaélünk türelmeddel. Add, hogy igédet hallva felismerjük szeretetedet, és egész életünket hálaadással neked szenteljük, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 4. vasárnap

TÉMA	Isten küzdelemre hív a kísértésekben.
A HÉT IGÉJE	„Egymás terhét hordozzátok: és így töltsétek be a Krisztus törvényét.” (Gal 6,2)
BEVEZETŐ IGE	„Jó az Úr mindenkihez, és irgalmas minden teremtményéhez.” (Zsolt 145,9)
ZSOLTÁR	Zsolt 119,169.170.174.173a.175. Az antifóna a 156. és 151. versből való: „Nagy a te irgalmad, Uram, és igaz minden parancsolatod!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki Isten gyermekeinek szabadságára hívtál el minket, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki arra hívtál el, hogy Atyád akaratát betöltve munkálkodjunk a világban, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki arra hívtál el, hogy már itt a földön keressük a mennyieket, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Róm 8,18-23 - Isten fiainak reménysége.
EVANGÉLIUM	Lk 6,36-42 - Legyetek irgalmasok, mint mennyei Atyátok.
KOLLEKTA	Deus, qui diligentibus te bona invisibilia praeparasti: infunde cordibus nostris tui amoris affectum; ut te in omnibus et super omnia diligentes, promissiones tuas, quae omne desiderium superant, consequamur. Per Dominum.
	(SzX) Isten, ki a téged szeretőknek láthatatlan javakat készítettél: önts szívébe az irántad való szeretet érzelmét, hogy téged mindenben és mindenekfölött szeretve, elnyerhessük ígéreteidet, melyek minden vágyat felülmúlnak. A mi Urunk.
	(LK) Örökkévaló Isten, akinek gondviselő jósága minden emberre kiterjed! Adj napjainkban békességet, hogy egyházad félelem nélkül, szabadon hirdesse evangéliumodat az egész földön, és hiteles tanúja legyen személyválogatást nem ismerő szeretetednek, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 5. vasárnap

TÉMA	Isten tanúságtételre hív.
A HÉT IGÉJE	„Kegyelemből van üdvösségetek a hit által, és ez nem töletem van: Isten ajándéka ez.” (Ef 2,8)
BEVEZETŐ IGE	„Isten azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön, és az igazság ismeretére eljusson.” (1Tim 2,4)
ZSOLTÁR	Zsolt 27,8.9.11. Antifóna a 7. vers: „Halld meg, Uram, hangomat: hozzád kiáltok! Ne hagyd el engem, üdvözítő Istenem.”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki bűnösök közül hívod el tanúdat, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki bűnösökhöz küldöd tanúdat, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki Lelked erejével ruházod fel tanúdat, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Pt 3,8-15 - Állhatatosan cselekedjétek a jót.

EVANGÉLIUM	Lk 5,1-11 – Péter halfogása.
KOLLEKTA	Deus virtutum, cuius est totum quod est optimum: insere pectoribus nostris amorem tui nominis, et praesta in nobis religionis augmentum; ut, quae sunt bona, nutrias, ac pietatis studio, quae sunt nutrita, custodias. Per Dominum.
	(SzX) Hatalmas Isten, kié minden jó, ülted szívünkbe a neved iránt való szeretetet, és növeld bennünk a vallásosságot, hogy így, ami bennünk jó, azt tápláld, és amit tápláltál, azt atyai jóságod buzgóságával őrizd meg. A mi Urunk.
	(LK) Urunk, Istenünk! Add mindnyájunknak az igazság és a béketűrés Lelkét, hogy életet adó evangéliumod világosságát fel ne tartóztassuk, hanem szóval és bizonyítástevő élettel terjesszük a mi Urunk Jézus Krisztus nevének dicsőségére, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 6. vasárnap

TÉMA	Isten a keresztség ajándékával megtérésre hív.
A HÉT IGÉJE	„Így szól az Úr, a te teremtőd: Ne félj, mert megváltottalak, neveden szólítottalak, enyém vagy!” (Ézs 43,1)
BEVEZETŐ IGE	„Krisztus szereti az egyházat, és önmagát adta érte, hogy megszentelje, és megtisztítsa a keresztséggel az ige által.” (Ef 5,25-26)
ZSOLTÁR	Zsolt 30,5.6; 28,7. Antifóna: „Uram, üdvözítsd népedet, és áldd meg örökségedet, légy pásztora, és gondozd örökké.” (Zsolt 28,9)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki bűnösöket hívsz országodba, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megadod, hogy a bűnösök a keresztség fürdőjében újjászülessenek, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki Lelked erejével újjáteremtet a bűnösöket, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Róm 6,3-11 – Keresztség és új élet.
EVANGÉLIUM	Mt 5,20-26 – A több igazság.
KOLLEKTA	Deus, cuius providentia in sui dispositione non fallitur: te supplices exoramus; ut noxia cuncta submoveas, et omnia nobis profutura concedas. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Isten, kinek gondviselése intézkedéseiben csalahatatlant, könyörögve kérünk téged, hogy minden ártalmast távoztass el tőlünk, és minden javunkra szolgálót adj meg nekünk. A mi Urunk.
	(LK) Urunk, Istenünk, aki a bűn sötétségéből az élet világosságára hívtál el minket! Gyűjtsd meg szívünkben szereteted tüzét, hogy mindennél jobban szeressünk téged, és így elnyerjük ígéreteidet, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 7. vasárnap

TÉMA	Isten a hit ajándékával örök életre hív.
A HÉT IGÉJE	„Nem vagytok többé idegenek és jövevények, hanem polgártársai a szenteknek és házanépe Istennek.” (Gal 6,2)
BEVEZETŐ IGE	„Ízleljétek meg, és lássátok, hogy jó az Úr: boldog az az ember, aki benne bíz.” (Zsolt 34,9)
ZSOLTÁR	Zsolt 47,2.8.9. Antifóna: „Az Úré a föld, és ami azt betölti, a földkerekség és annak lakói.” (Zsolt 24,1)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki megaláztad és kiüresítetted magad, hogy emberi természetünk részese legyél, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki kinyilatkoztattad apostolaidnak isteni dicsőségedet, hogy higgyenek benned, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megváltottál a halál átkától, hogy részesei lehessünk isteni természetednek, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Róm 6,19-23 – Adjátok át tagjaitokat az igazság szolgálatára!
EVANGÉLIUM	Mk 8,1-9 – A négyezer ember megvendéglése. Vagy: Mt 7,7-11 – Az imádság meghallgatása.
KOLLEKTA	Largire nobis, quaesumus, Domine, semper spiritum cogitandi quae recta sunt, propitius et agendi: ut, qui sine te esse non possumus, secundum te vivere valeamus. Per Dominum nostrum Jesum Christum. (SzX) Adj nekünk, kérünk, Urunk, olyan szellemet, hogy mindig helyesen gondolkodjunk és cselekedjünk, hogy így, akik nélküled nem létezhetünk, szerinted élhessünk. A mi Urunk. (LK) Mindenható Isten, aki egyszülött Fiadat a világba küldted, hogy halálból életet támasztó hatalmatad általa, benne és rajta mutasd meg! Add, hogy higgyünk benne, igéje pedig vágyat ébresszen szívünkben az örök élet teljessége után, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 8. vasárnap

TÉMA	Isten gyermekei Krisztus szeretetével szeretnek.
A HÉT IGÉJE	„Éljetek úgy, mint a világosság gyermekei. A világosság gyümölcse ugyanis csupa jóság, igazság és egyenesség.” (Ef 5,8-9)
BEVEZETŐ IGE	„Az Isten szeretet: és aki a szeretetben marad, az Istenben marad, és az Isten is őbenne.” (1Jn 4,16)
ZSOLTÁR	Zsolt 48,11.12. Antifóna a 10. vers: „A te szeretetedről emlékezünk, Istenünk, a te szent helyeden.” Vagy: Zsolt 136,1.2.4.25. Antifóna: „Nagy az Úr szeretete irántunk, és hűsége örökké tart.” (Zsolt 117,2)

KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki szeretetből életedet adtad értünk, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megismerttetted velünk a mennyei Atya szeretetét, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki tanítasz, hogy egymást szeressük, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Róm 8,12-17 - Isten gyermekei Lélek szerint járnak.
EVANGÉLIUM	Mt 7,15-23 - A hamis próféták; Isten akaratának cselekvése.
KOLLEKTA	Pateant aures misericordiae tuae, Domine, precibus supplicantium: et, ut petentibus desiderata concedas; fac eos, quae tibi sunt placita, postulare. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Könyörgő imádságunkra, Urunk, nyíljék meg irgalmas füled, és hogy a téged kérők kívánságait megadhasd, tedd meg, hogy neked tetsző dolgokat kérjenek. A mi Urunk.
	(LK) Örök Isten, akinek gondviselő bölcsessége sohasem téved! Távolítsd el tőlünk azt, ami árt nekünk, és add meg azt, ami javunkra van, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 9. vasárnap

TÉMA	Élet Krisztussal közösségben: hűség és engedelmesség.
A HÉT IGÉJE	„Akinek sokat adtak, attól sokat kívánnak, és akire sokat bíztak, attól többet kérnek számon.” (Lk 12,48)
BEVEZETŐ IGE	„Hű az Isten, aki elhívott minket az ő Fiával, a mi Urunk Jézus Krisztussal való közösségre.” (1Kor 1,9)
ZSOLTÁR	Zsolt 54,4; 55,2; 54,3.8.9. Antifóna a 6. vers: „Isten az, aki megsegít engem, az Úr az, aki megváltja lelkemet.”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki szeretetből életedet adtad értünk, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megismerttetted velünk a mennyei Atya szeretetét, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki tanítasz, hogy egymást szeressük, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Kor 10,1-13 - A pusztai vándorlás intő példája.
EVANGÉLIUM	Lk 16,1-9 - A hamis sáfár.
KOLLEKTA	Deus, qui omnipotentiam tuam parcendo maxime et miserando manifestas: multiplica super nos misericordiam tuam; ut ad tua promissa currentes, caelestium bonorum facias esse consortes. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Isten, ki mindenhatóságodat leginkább a megbocsátással és irgalommal mutatod meg, növeld velünk irgalmasságodat, hogy akik ígéreteid után törekszünk, a mennyei javaknak részeseivé lehessünk. A mi Urunk.
	(LK) Örökkévaló Isten, aki minden jó forrása vagy, és aki bennünket is életre hívtál! Tedd bölcsé szívünket, hogy helyesen gondolkodjunk, és tetszésed szerint cselekedjünk, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 10. vasárnap

Ez a vasárnap kiemelkedik a Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok sorozatából. Emléknap: az egyház Jeruzsálem pusztulására emlékezik, amelyet Krisztus – sírva – megjövendölt, s amely 70-ben be is következett. Megtérésre hívó emlékezés!

TÉMA	Ismerjük fel, amit Isten Krisztusban tett értünk.
A HÉT IGÉJE	„Boldog az a nemzet, amelynek Istene az Úr, az a nép, amelyet örökségül választott.” (Zsolt 33,12)
BEVEZETŐ IGE	„Jézus Krisztusban van a mi váltságunk az ő vére által: a bűnök bocsánata az ő kegyelmének gazdagsága szerint.” (Ef 1,7)
ZSOLTÁR	Zsolt 55,2.5.24. Antifóna a 17. vers: „Istenhez kiáltok, és az Úr megment engem.” Vagy: JSir 5,1.2.8.6.7.; 1,6; 2,17. Antifóna: „Szeret az Úr, azért nincs még végünk! Irgalma nem fogyott el, megújul reggelre kelve.” (JSir 3,22)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki a kereszten életedet adtad, hogy bűneink ítéletét elfordítsd rólunk, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki haláloddal legyőzted a halált, hogy Istennel megbékéltesd minket, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki harmadnapra föltámadtál, hogy megeleveníts, és üdvösségre vezess minket, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Kor 12,1-11 – A kegyelmi ajándékok sokfélesége és a Lélek egysége.
EVANGÉLIUM	Lk 19,41-48 – Jézus siratja Jeruzsálemet.
KOLLEKTA	Omnipotens sempiterna Deus, qui abundantia pietatis tuae, et merita supplicum excedis et vota: effunde super nos misericordiam tuam; ut dimittas quae conscientia metuit, et adjicias quod oratio non praesumit. Per Dominum nostrum Jesum Christum. (SzX) Mindenható, örök Isten, ki túlláradó jóságodban a hozzád esdeklőknek mind az érdemeiket, mind a kívánságaikat felülmúlod: áraszd fölénk irgalmadat, és bocsásd meg, ami miatt lelkiismeretünk fél, s add meg hozzá, amiért könyörögni sem merünk. A mi Urunk. (LK) Mindenható, örök Isten, aki ma is elérhetővé teszed kegyelmedet, és megengeded, hogy házádban összegyülekezzünk! Ébressz bennünk hitet, hogy megbecsüljük a helyet, ahol igédben és szentségeidben találkozol velünk, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 11. vasárnap

TÉMA	Mindig kegyelemre szorulunk.
A HÉT IGÉJE	„Isten a gőgösöknek ellenáll, az alázatosoknak pedig kegyelmet ad.” (1Pt 5,5)
BEVEZETŐ IGE	„Krisztus által, hitben van menetelünk ahhoz a kegyelemhez, amelyben állunk, és dicsekedünk is azzal a reménységgel, hogy részesedünk Isten dicsőségében.” (Róm 5,2)

KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki meggyógyítod a töredelmes szívűeket, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki fölemeled az elesetteket, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki kegyelmet adsz az alázatosaknak, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 147,6.3; 146,8; 147,11. Antifóna: „Nagy a mi Urunk, és igen hatalmas, bölcsességének nincs határa (bölcsessége felfoghatatlan).” (Zsolt 147,5)
EPISTOLA	1Kor 15,1–10 – Krisztus feltámadásának tanúi.
EVANGÉLIUM	Lk 18,9–14 – A farizeus és a vámszedő.
KOLLEKTA	Omnipotens et misericors Deus, de cuius munere venit, ut tibi a fidelibus tuis digne et laudabiliter serviat: tribue, quaesumus, nobis; ut ad promissiones tuas sine offensione curramus. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Mindenható és irgalmas Isten, akinek kegyelméből származik, hogy híveid neked méltóan és dicséretesen szolgálnak: add meg nekünk, kérünk, hogy ígéreteid felé minden akadály nélkül futhassunk. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten, aki abban mutatod meg hatalmadat, hogy irgalmas vagy! Kérünk, taníts minket alázatra, hogy el ne bizakodjunk, ne ítélkezzünk vakon mások fölött, hanem meglássuk bűneinket, és egyedül tőled reméljük bűnbocsánatot, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 12. vasárnap

TÉMA	Isten igazít meg!
A HÉT IGÉJE	„A megrepedt nádszálát nem töri össze, a füstölgő mécsest nem oltja el.” (Ézs 42,3)
BEVEZETŐ IGE	„Kegyelemből tartattatok meg, hit által, és ez nem tőletek van: Isten ajándéka ez.” (Ef 2,8)
ZSOLTÁR	Zsolt 71,2.3.17.18. Antifóna: „Te vagy, Uram, bizodalمام, hozzád menekülök, ne szégyenüljek meg soha!” (Zsolt 71,5b.1)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, akit helyettünk soroltak a bűnösök közé, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki véreddel eltörölted a minket terhelő adóslevelet, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki feltámadtál a halálból, hogy a benned bízók igazsága légy, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Kor 3,4–9 – Irigység és viszálykodás helyett Isten munkatársai egy alapra építenek.
EVANGÉLIUM	Mk 7,31–37 – A süketnéma meggyógyítása.

KOLLEKTA	Omnipotens sempiterna Deus, da nobis fidei, spei, et caritatis augmentum: et, ut mereamur assequi quod promittis, fac nos amare quod praecipis. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Mindenható, örök Isten, növeld bennünk a hitet, reményt és szeretetet és hogy méltók legyünk elnyerhetni, amit ígértél, add, hogy szeressük, amit parancsoltál. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, örök Isten, aki minden értelmet meghaladó módon hallgatod meg kérésünket! Cselekedd meg velünk, ami egyedül neked lehetséges: tedd igazzá érzésünket, tisztává gondolkodásunkat, egyenessé beszédünket az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 13. vasárnap

TÉMA	A hit cselekedetek nélkül halott.
A HÉT IGÉJE	Krisztus mondja: „Amikor megtettétek ezeket akárcsak eggyel is a legkisebb atyám-fiai közül, velem tettétek meg.” (Mt 25,40)
BEVEZETŐ IGE	„Az az Isten szeretete, hogy megtartjuk az ő parancsolatait, az ő parancsolatai pedig nem nehezek.” (1Jn 5,3)
ZSOLTÁR	Zsolt 73,23–26. Antifóna a 28. vers: „Oly igen jó nekem Isten közelsége, Istenemet, az Urat tartom oltalmamnak.”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki a bűnösök előtt feltártad az üdvösség útját, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki felkészítet tanítványaidat, hogy a jót cselekedjék, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki országodban terítesz asztalt a benned hívőknek, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Gal 3,15–22 – Nem a törvény által igazulunk meg.
EVANGÉLIUM	Lk 10,23–37 – Az irgalmas szamaritánus.
KOLLEKTA	Custodi, Domine, quaesumus, Ecclesiam tuam propitiatione perpetua: et quia sine te labitur humana mortalitas; tuis semper auxiliis et abstrahatur a noxiis, et ad salutaria dirigatur. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Őrizd meg, kérünk, Urunk, Egyházadat örök irgalommal, és mert nélkülöd erőtlén a halandó ember, a te segítséged vonja el mindig az ártalmas dolgoktól, és vezesse az üdvösségre. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható, irgalmas Isten, készítsd fel szívünket a jó cselekvésére és egymás szeretetére, hogy amikor eljön a számadás napja, kegyelmet találjunk az Úr Jézus Krisztusért, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 14. vasárnap

TÉMA	A Szentlélek elevenít meg.
A HÉT IGÉJE	„Áldjad, Ielkem, az Urat, és ne feledd el, mennyi jót tett veled!” (Zsolt 103,2)
BEVEZETŐ IGE	„Magasztaljátok az Urat, mert jó, mert örökkévaló az ő kegyelme.” (Zsolt 118,1)
ZSOLTÁR	Zsolt 84,2.5.6.11. Az antifóna a 12a.13. versekből: „Nap és pajzs az Úr, kegyelmet és dicsőséget ad az Isten. Seregeknek Ura! Boldog az az ember, aki benned bíz!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki Lelkessel megelevenítet népedet, Uram, irgalmaz! Úr Jézus Krisztus, aki Lelkessel kormányozd egyházadat, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki Lelkessel megerősítet tanúid vallástételét, Uram, irgalmaz!
EPISTOLA	Gal 5,16–24 – A test cselekedetei és a Lélek gyümölcse.
EVANGÉLIUM	Lk 17,11–19 – Tíz leprás meggyógyítása.
KOLLEKTA	Ecclesiam tuam, Domine, miseratio continuata mundet et munit: et quia sine te non potest salva consistere; tuo semper munere gubernetur. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Egyházadat, Urunk, a te állandó irgalmasságod tisztítsa és erősítse, és mert nélkülöd biztonságban meg nem állhat, kegyelmeddel mindig kormányozd. A mi Urunk.
	(LK) Teremtő Istenünk, aki gondot viselsz testünkre, és lelkünket is táplálad! Kérünk, napról napra növelj hitünket, hogy reménységben és szeretetben éljünk az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 15. vasárnap

TÉMA	Csak egy Urat lehet szolgálni.
A HÉT IGÉJE	„Minden gondotokat órá vessétek, mert neki gondja van rátok.” (1Pt 5,7)
BEVEZETŐ IGE	„Áldott az Úr, napról napra gondoskodik rólunk szabadításunk Istene.” (Zsolt 68,20)
ZSOLTÁR	Zsolt 86,3a.5a.9.11.12. Antifóna a 6. vers: „Figyelj, uram, imádságomra, és halld meg könyörgésem hangját!” Vagy: „Figyelj rám, és hallgass meg, Uram, mert hozzád kiáltok mindennap!” (Zsolt 86,1a.3b)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki egyetlen út vagy az Atyához, Uram, irgalmaz! Úr Jézus Krisztus, akinek igazsága kedves Isten előtt, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki élet és üdvösség vagy, Uram, irgalmaz!
EPISTOLA	Gal 5,25–6,10 – Krisztus törvényének betöltése.
EVANGÉLIUM	Mt 6,24–34 – Isten gondviselése.

KOLLEKTA	Tua nos, quaesumus, Domine, gratia semper et praeveniat et sequatur: ac bonis operibus jugiter praestet esse intentos. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Kérünk Urunk, kegyelmed előzzön meg és kísérvén minket mindenkor, és eszközölje ki, hogy szüntelenül a jócselekedetekben buzgólkodjunk. A mi Urunk.
	(LK) Urunk, Istenünk, aki nekünk adtat az egyetlen örökkévaló kincset, szent Fiad evangéliumát! Őrizz meg a mulandó javak kísértésétől és az értük való aggdástól, hogy téged szolgáljunk az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 16. vasárnap

TÉMA	Életünk el van rejtve Krisztusban.
A HÉT IGÉJE	„Krisztus Jézus megtörte a halál erejét, és az evangélium által világosságra hozta az elmúlhatatlan életet.” (2Tim 1,10)
BEVEZETŐ IGE	„Ahogyan az Atya feltámasztja és megeleveníti a halottakat, úgy a Fiú is megeleveníti azokat, akiket akar.” (Jn 5,21)
ZSOLTÁR	Zsolt 42,3; 43,3-4a; 42,9. Antifóna a 2. vers: „Mint a szarvas vágyódik a folyóvízre, úgy vágyakozik utánad a lelkem, Istenem!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki vallást teszel rólunk mennyei Atyád előtt, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki előttünk jársz, és követésedre hívsz, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki örök életet adsz, és akinek kezéből senki sem ragadhat ki, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Ef 3,13-21 – Krisztus szeretetének megismerése.
EVANGÉLIUM	Lk 7,11-17 – Jézus feltámasztja a naini ifjút.
KOLLEKTA	Da, quaesumus, Domine, populo tuo diabolica vitare contagia: et te solum Deum pura mente sectari. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Add meg, kérünk, Urunk, népednek, hogy a gonosz lélek fertőzését elkerülje, és tiszta lélekkel csak téged, Istenét kövesse. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható Isten, aki ismered gondolatainkat, még szívünk titkos kívánsága sincs rejtve előtted! Tisztíts meg minden hamisságtól és képmutatástól, hogy ítéleted napján méltónak találtassunk az örök életre az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 17. vasárnap

TÉMA	Krisztusban egy az egyház.
A HÉT IGÉJE	„Az a győzelem, amely legyőzte a világot, a mi hitünk.” (Jn 5,4)
BEVEZETŐ IGE	„Egy az Isten, egy a közbenjáró is Isten és az emberek között: az ember Krisztus Jézus, aki önmagát adta váltságul mindenkiért.” (1Tim 2,5–6)
ZSOLTÁR	Zsolt 119,10–11. Antifónája a 137. és 124. versekből való: „Igaz vagy, Uram, és igazságos a te ítéleted: cselekedjél velem a te szereteted szerint!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki egy népnek szántad egyházadat, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki közösséget teremtessz azok között, akik téged Uruknak vallanak, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki szeretetben egyesíted népedet, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Ef 4,1–6 – Az elhivatáshoz méltó élet.
EVANGÉLIUM	Lk 14,1–11 – A vízkóros meggyógyítása; a főhelyek válogatása.
KOLLEKTA	Dirigat corda nostra, quaesumus, Domine, tuae miserationis operatio: quia tibi sine te placere non possumus. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Vezesse szívünket, kérünk, Urunk, irgalmas működésed, mert nélkülöd nem lehetünk előtted kedvesek. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható Isten! Szánd meg népedet: teremts újra egységet szétszakadt egyházadban, amelyet egy reménységre hívtál el a világ egyetlen Megváltója, Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 18. vasárnap

TÉMA	Járjunk elhivatásunkhoz méltó szeretetben.
A HÉT IGÉJE	„Azt a parancsolatot is kaptuk tőle, hogy aki szereti Istent, szeresse a testvérét is.” (1Jn 4,21)
BEVEZETŐ IGE	„Nem az a szeretet, ahogy mi szeretjük Istent, hanem az, hogy ő szeretett minket, és elküldte az ő Fiát engesztelésül a mi bűneinkért.” (1Jn 4,10)
ZSOLTÁR	Zsolt 85,5.8.9.13.14. Antifóna: „Uram, ne vond meg tőlem irgalmadat, jóságod és hűséged őrizzen szüntelen!” (Zsolt 40,12)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, téged az Atya szeretete küldött a világba, hogy a bűnösöket megmentsd, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, téged az irántunk való szereteted készítetett arra, hogy magadra vedd bűneink ítéletét, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, téged azért dicsőített meg az Atya, mert minden kísértést kiállva megmaradtál szeretetében, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Kor 1,4–9 – Hálaadás a gyülekezet lelki ajándékaiért.

EVANGÉLIUM	Mt 22,34-45 – A nagy parancsolat.
KOLLEKTA	Omnipotens et misericors Deus, universa nobis adversantia propitius exclude: ut mente et corpore pariter expediti, quae tua sunt, liberis mentibus exsequamur. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Mindenható és irgalmas Isten, távoztass el kegyesen mindent, ami nekünk ártalmas, hogy testben és lélekben egyformán akadálytalanul, szabadon kövessük, ami a tied. A mi Urunk.
	(LK) Mennyei Atyánk, aki egyszülött Fiadban a szeretet tökéletes példáját és parancsát adtad! Indíts minket őszinte szeretetre irántad és minden ember iránt az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 19. vasárnap

TÉMA	Járjunk elhivatásunkhoz méltóan – a munkában.
A HÉT IGÉJE	„Gyógyíts meg, Uram, akkor meggyógyulok, szabadíts meg, akkor megszabadulok.” (Jer 17,14)
BEVEZETŐ IGE	„Jó az Úr, örökké tart az ő kegyelme, és hűsége nemzedékről nemzedékre.” (Zsolt 100,5)
ZSOLTÁR	Zsolt 77,12-14.16. Antifóna: „Néped üdvözítője te vagy, Istenünk, meghallgatod azokat, akik hozzád kiáltanak.”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki azért jöttél, hogy betöltsd mennyei Atyád akaratát, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki elküldted a Szentlelket, hogy megváltó művedet beteljesítse, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki tanítványokat rendeltél, hogy halálotat hirdessék, és föltámadásodról tanúskodjanak, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Ef 4,20-28 – Vetkőzzétek le a régit, öltözzétek fel az új embert.
EVANGÉLIUM	Mt 9,1-8 – Jézus meggyógyítja a bénát.
KOLLEKTA	Largire, quaesumus, Domine, fidelibus tuis indulgentiam placatus et pacem: ut pariter ab omnibus mundetur offensis, et secura tibi mente deserviant. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Kérünk, Urunk, adj híveidnek megengesztelődötten bocsánatot és békességet, hogy minden bűntől megtisztulva, nyugodt lélekkel szolgáljanak neked. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható Isten, aki a világot teremtetted, és szüntelenül munkálkodik benne! Add, hogy naponta rád tekintve, neved dicsőségére gyakoroljuk földi hivatásunkat az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 20. vasárnap

TÉMA	Járjunk elhivatásunkhoz méltóan – megszentelt életben.
A HÉT IGÉJE	„Ember, megmondta neked, hogy mi a jó, és hogy mit kíván tőled az Úr! Csak azt, hogy élj törvény szerint, törekedj szeretetre, és légy alázatos Isteneddel szemben!” (Mik 6,8)
BEVEZETŐ IGE	„Boldogok a tiszta szívűek, mert ők meglátják az Istent.” (Mt 5,8)
ZSOLTÁR	Zsolt 119,1.40.4.46. Antifóna: „Mindenben igaz a te ítéleted, Istenünk, mert vétkeztünk ellened.” Vagy: „Legyetek szentek, mert én szent vagyok! – így szól az Úr. Térjete meg hozzám teljes szívvel!” (3Móz 11,44)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki boldognak mondog azokat, akik az igazságot éheznek és szomjazzák, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki boldognak mondog a tiszta szívűeket, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki boldognak mondog azokat, akik nevedért üldözést szenvednek, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Ef 5,15-21 – Az alkalmas idő – Igazi ünneplés.
EVANGÉLIUM	Mt 22,1-14 – A királyi mennyegző.
KOLLEKTA	Familiam tuam, quaesumus, Domine, continua pietate custodi: ut a cunctis adversitatibus, te protegente, sit libera; et in bonis actibus tuo nomini sit devota. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Családodat, kérünk, Urunk, őrizd meg örök jószággal, hogy védelmed alatt minden bajtól mentes legyen, és jótettekkel áldozzon nevednek. A mi Urunk.
	(LK) Urunk, Istenünk, a bűn terheitől szenvedő világban is gondoskods arról, hogy nevedet megszenteld és megdicsőítsd! Segítsd egyházadat, hogy a kísértések között hű maradjon hozzád az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 21. vasárnap

TÉMA	Járjunk elhivatásunkhoz méltóan – a hit harcában.
A HÉT IGÉJE	„Ne győzzön le téged a rossz, hanem te győzd le a rosszat a jóval.” (Róm 12,21)
BEVEZETŐ IGE	„Akik az Úrban bíznak, azoknak ereje megújul, szárnyra kelnek, mint a sasok, futnak, és nem lankadnak el, járnak, és nem fáradnak el.” (Ézs 40,31)
ZSOLTÁR	Zsolt 119,54.55.58.59. Antifóna a 64. vers: „Kegyelmed, Uram, betölti a földet: a te törvényeidre (rendelkezéseidre) taníts meg engem!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki hitre hívsz minden embert, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki a hit próbáiban megoltalmazod egyházadat, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki a beteljesedés napján hitünket látássá változtatod, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Ef 6,10-18 – Isten fegyverzetének felöltözése.

EVANGÉLIUM	Jn 4,46b-54 – Jézus meggyógyítja a kapernaumi királyi tisztviselő gyermekét.
KOLLEKTA	Deus, refugium nostrum, et virtus: adesto piis Ecclesiae tuae precibus, auctor ipse pietatis, et praesta: ut, quod fideliter petimus, efficaciter consequamur. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Isten, oltalmunk és erősségünk, figyelj Egyházad buzgó könyörgésére és te, a buzgóságnak szerzője, add, hogy amit hittel kérünk, azt valóban meg is nyerjük. A mi Urunk.
	(LK) Mindenható Isten, akinek ígéretei a változó világban is változatlanok! Tekints kísértésekkel küzdő egyházadra, hogy bizalommal és reménységgel várja a napot, amelyen ígéreted szerint mindent megújítasz az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 22. vasárnap

TÉMA	Járjunk elhivatásunkhoz méltóan – megbocsátásban.
A HÉT IGÉJE	„Íme, most van a kegyelem ideje! Íme, most van az üdvösség napja!” (2Kor 6,2)
BEVEZETŐ IGE	„Ahogy könyörül az atya az ő fiain, úgy könyörül az Úr az őt félőkön.” (Zsolt 103,13)
ZSOLTÁR	Zsolt 130,3-5.7. Antifónája az 1. vers: „A mélységből kiáltok hozzád, Uram, Uram, halld meg hangomat.”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki véreddel eltörölted bűnös adósságunkat, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki irgalmas szívet ajándékozol a benned bízóknak, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki azt parancsolod, hogy egymásnak is megbocsássunk, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Fil 1,3-11 – Hálaadás és könyörgés a gyülekezetért.
EVANGÉLIUM	Mt 18,(21-22)23-35 – A gonosz szolgálja.
KOLLEKTA	Absolve, quaesumus, Domine, tuorum delicta populorum: ut a peccatorum nexibus, quae pro nostra fragilitate contraximus, tua benignitate liberemur. Per Dominum nostrum Jesum Christum.
	(SzX) Bocsásd meg, kérünk, Urunk, népednek bűneit, hogy vétkeink bilincseiből, melyeket gyarlóságunkkal vettünk magunkra, a te jóságod által kiszabaduljunk. A mi Urunk Jézus Krisztus.
	(LK) Istenünk, aki meghallgatod a mélységből hozzád kiáltó népedet! Add nekünk a hit ajándékát, hogy elnyerjük bocsánatodat az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 23. vasárnap

TÉMA	Járjunk elhivatásunkhoz méltóan – két világ polgáráiként.
A HÉT IGÉJE	„A királyok királya, az urak Ura, aki egyedül a halhatatlanság, övé a tisztelet és az örökkévaló hatalom.” (1Tim 6,15b–16a)
BEVEZETŐ IGE	„Áron vétettetek meg: dicsőítsétek tehát Istent a ti testetekben és lelketekben, amelyek Istenéi.” (1Kor 6,20)
ZSOLTÁR	Zsolt 138,1–4. Antifónája a 8. vers: „Uram, örökkévaló a te kegyelmed: ne hagyd el kezéd alkotásait!”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki előtt minden szándék nyilvánvaló, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki szelíd bölcsességgel töröd meg az ártó indulatot, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megőrzöd népedet a gonosztól, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Fil 3,17–21 – A mennyei polgárok.
EVANGÉLIUM	Mt 22,15–22 – Az adópénz.
KOLLEKTA	(A Szentháromság ünnepe után 23–26. vasárnap: ha ezek a vasárnapok a naptári évben adva vannak, akkor a Vízkereszt utáni (elmaradt) vasárnapok szerint mondják: 6., 5., 4. és 3.) (LK) Urunk! Látod gyengeségünket: bűneink fogságába estünk. Kérünk, oldd le rólunk a bűn minden kötelékét, hogy teljes szívünkkel ragaszkodjunk hozzád, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után 24. vasárnap

TÉMA	Halálunkban is az élő Krisztushoz tartozunk!
A HÉT IGÉJE	„Adjatok hálát az Atyának, aki alkalmassá tett titeket arra, hogy a szentek örökségében, a világoosságban részesüljete!” (Kol 1,12)
BEVEZETŐ IGE	„Amikor Krisztus, a mi életünk megjelenik, akkor ti is megjelentek vele együtt dicsőségben.” (Kol 3,4)
ZSOLTÁR	Zsolt 16,9.10.7.11. Antifóna az 1–2. vers: „Őrizz meg, Istenem, mert nálad kerestem oltalmat! Te vagy az én Uram, igazi jót csak tőled várhatok.”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki a megrepedt nádszalat nem töröd el, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki a füstölő mécses nem oltod ki, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki életet ajándékozol a halál foglyainak, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Kol 1,9–14 – Krisztus mindeneket megbékéltet testében.
EVANGÉLIUM	Mt 9,18–26 – A vér folyásos asszony meggyógyítása és Jairus leányának feltámasztása.
KOLLEKTA	(Lk) Urunk, Istenünk! Világosítsd meg értelmünket, hogy felismerjük és végigjárjuk az életre vezető utat, és így eljussunk dicsőség látására, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Az egyházi esztendő vége

Az egyházi esztendő utolsó három vasárnapja a végső dolgok felé fordítja az egyház népének tekintetét. Mivel a Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok száma változó, az a gyakorlat alakult ki, hogy a hátulról számított utolsó három vasárnap mindig kötött tematikával és textusanyaggal rendelkezik, függetlenül attól, hányadik sorszáma. A Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok száma – a leghosszabb szakasz esetén – huszonnégy. Így a szertartáskönyvek, agendák a huszonnégy vasárnap propriumát dolgozzák ki szám szerint, a huszonötödiktől pedig sajátos elnevezéssel. Magyar evangélikus használatban még nem honosodott meg megfelelő kifejezés arra, amit a német „drittletzter Sonntag, vorletzter Sonntag, letzter Sonntag des Kirchenjahres” szavakkal jelöl. A 2007-es *Liturgikus könyv* „szükségből” született szóhasználat: az egyházi esztendő utolsó előtti vasárnapját megelőző vasárnap, az egyházi esztendő utolsó előtti vasárnapja, az egyházi esztendő utolsó vasárnapja. Bármilyen elnevezés szerepel – az alábbiakban tematikus elnevezésre is utalunk –, jelzi azt, hogy ez a három vasárnap önálló egységet képvisel az egyházi esztendő végén.

A Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok, illetve az erre az időre eső egyéb ünnepek kibontják, elmélyítik és értelmezik a liturgikus év első felének bibliai mondanivalóját, üdvtörténeti eseményeit. A tematika rendkívül sokszínű, gazdag és változó. Az egyházi év a vége felé közeledve egy irányba koncentrál: a végső jövő felé. Ezzel lezárja a múlt egyházi esztendőt, hiszen az üdvösségtörténete a teremtéstől a megváltáson át a kiteljesedés felé tart. Lezárja a nagy ívet azzal is, hogy jelzi, a keresztény ember és közösség nemcsak jövőorientált, hanem egyben a jövő által meghatározott ember és gyülekezet. Léte, munkája, gondolkodásmódja ugyan a múltban, a megváltás eseményében gyökerezik (abban, ami „elvégeztetett”), de etikája, viselkedése, feladat- és célmeghatározása a jövőben rejlik. Abban, ahová, amire készül: a nagy találkozásban. *„Amit szem nem látott, fül nem hallott, és ember szíve meg sem sejtett, Isten azt készítette el az őt szeretőknek.”* (1Kor 2,9)

Ugyanakkor az egyházi esztendő utolsó három vasárnapja felkészítés is az új egyházi esztendőre. Az adventi időszak újat kezd ugyan, de ez a blokk szervesen kapcsolódik az adventi várakozás tematikájához.

Az egyházi év utolsó előtti harmadik vasárnapja – Ítélet vasárnapja (Az egyházi esztendő utolsó előtti vasárnapját megelőző vasárnap)

TÉMA	Oda kell állnunk Isten ítélőszéke elé.
BEVEZETŐ IGE	„Mindnyájunknak meg kell jelennünk a Krisztus ítélőszéke előtt, hogy mindenki elvegye jutalmát aszerint, amit a testben cselekedett: vagy jót, vagy rosszat.” (2Kor 5,10)
ZSOLTÁR	Zsolt 39,5–8. Antifóna az ötödik vers: „Tudasd velem, Uram, életem végét, hogy tudjam, milyen múlandó vagyok!” Vagy: „Uram, taníts minket úgy számlálni napjainkat, hogy bölcs szívhez jussunk.” (Zsolt 90,12)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki élők és holtak bírójaként újra megjelenesz, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki semmissé teszed az emberek ítéletét, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki kegyelmes bírója vagy azoknak, akik önmagukat elítélik, de másokhoz irgalmasok, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	1Thessz 4,13–18 – Nem szeretnénk, ha tudatlanok lennétek az elhunytak felől.
EVANGÉLIUM	Mt 24,15–28 – A nagy megpróbáltatások ideje; Az Emberfia eljövetele.
KOLLEKTA	(LK) Imádkozzunk! Mindenható, örök Isten, aki kezekben tartod életünket, és halálunk óráját is egyedül te ismered! Emlékeztess a számadás közeledtére, és add, hogy győzelemmel harcoljuk meg a hit harcát, míg végül elnyerjük az élet koronáját, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mind-örökkön-örökké.

Szentháromság ünnepe után utolsó előtti vasárnap – Reménység vasárnapja

TÉMA	Reménységgel várjuk az Úr visszajövetelét.
A HÉT IGÉJE	„Mindnyájunknak leplezetlenül kell odaállnunk a Krisztus ítélőszéke elé.” (2Kor 5,10)
BEVEZETŐ IGE	„Tökéletesen reménykedjétek abban a kegyelemben, amelyet Jézus Krisztus megjelenésekor kaptok.” (1Pt 1,13)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki élők és holtak bírójaként újra megjelenesz, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki semmissé teszed az emberek ítéletét, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki kegyelmes bírója vagy azoknak, akik önmagukat elítélik, de másokhoz irgalmasok, Uram, irgalmazz!
ZSOLTÁR	Zsolt 143,1.2.7.8. Antifóna: „Az Úr dicsősége megjelenni, és meglátják mindenek.” (Ézs 40,5)
EPISTOLA	2Thessz 1,3–10 – Emlékeztetés az Úr eljövetelére.
EVANGÉLIUM	Mt 25,31–46 – Az utolsó ítéletről.

KOLLEKTA	(LK) Mindenható, örök Isten, előled a sír sem rejt el bennünket. Tudsz minden cselekedetünkről, ismered gondolatainkat, szándékunkat és minden vágyunkat. Ne engedd, hogy kárba vesszen rajtunk kegyelmed, hanem add, hogy Lelked által újjászülessünk, és elnyerjük üdvösségünket Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.
-----------------	--

Szentháromság ünnepe után utolsó vasárnap – Örök élet vasárnapja (Az egyházi esztendő utolsó vasárnapja)

A vasárnap tematikájánál fogva és az egyházi évet lezáró jellege miatt az örök élet vasárnapja elnevezést kapta. Ez nem valamiféle evangélikus (protestáns) halottak napja, jóllehet sok helyen ezen a vasárnapon emlékeznek meg az elmúlt egyházi esztendőben elhunytakról.

TÉMA	Várjuk az örök élet Fejedelmét, aki mindent újjáteremt.
A HÉT IGÉJE	„Legyen derekatok felövezve, és lámpásotok meggyújtva!” (Lk 12,35)
BEVEZETŐ IGE	„A bűn zsoldja a halál, Isten kegyelmi ajándéka pedig az örök élet a Krisztus Jézusban, a mi Urunkban.” (Róm 6,21)
ZSOLTÁR	Zsolt 36,6.7; Ézs 26,19. Antifóna: „Ímé, új eget és új földet teremt az Úr, és örvendez benne az ő népe örökké.” (Ézs 65,17-18)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki az örök élet fejedelme vagy, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, akinek szavára új ég és új föld áll elő, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, akinek uralma soha nem ér véget, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	2Pt 3,(3-7)8-14 - Isten türelmi időszámítása.
EVANGÉLIUM	Mt 24,37-51 - Az Emberfia eljövetele; Az okos és a gonosz szolga. Vagy: Mt 25,1-13 - A tíz szűz.
KOLLEKTA	Excita, quaesumus, Domine, tuorum fidelium voluntates: ut divini operis fructum propensius exsequentes; pietatis tuae remedia majora percipiant. Per Dominum nostrum Jesum Christum. (SzX) Ébreszd fel, kérünk, Urunk, híveid akaratát, hogy az isteni áldozat gyümölcse után egyre buzgóbban törekedve, jóságodtól egyre nagyobb segítséget nyerjenek. A mi Urunk. (LK) Mindenható, örök Isten, cselekedd meg kegyelmesen, amit egyházadnak ígértél, és teremts újjá mindent a te jótetszésed szerint az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké. Ámen.

EGYÉB ÜNNEPEK

A következőkben olyan ünnepeket veszünk sorra, amelyek részben a protestáns és azon belül az evangélikus gyakorlatban jöttek létre, részben pedig olyanokat, amelyeket protestáns teológiai alapon el lehet fogadni, de valamilyen ok miatt kikerültek a protestáns használatból. Ez utóbbiaknak egy része ma újra az evangélikus egyház látóterébe került, számos evangélikus közösségben újra felfedezik és gyakorolják ezeket az ünnepeket.

Reformáció emlékünnepe – október 31.

A liturgikus szín: piros.

Az ősz az aratási hálaadás ideje – legtöbb helyen szeptember negyedik vasárnapján vagy október első vasárnapján ünneplik. (A magyar református egyházban hasonló karaktere van az új kenyér ünnepének.) Protestáns körökben egészen ritka, de létezik az angyalok ünnepe (Szent Mihály – szeptember 29. és a védőangyalok – október 2.⁹¹)

A tél felé forduló november, az egyházi év vége felé tartva ismét speciális ünnepeket és megemlékezéseket tűz napirendjére a keresztyén liturgia: az istentiszteleti élet a tekintetünket az ítélet – örök élet távlatába irányítja. Ennek ad alaphangot november első két napja. Ezek között az „őszi ünnepek” között helyezkedik el október 31.

Október 31. a protestantizmus számára szerte a világon a *reformáció emlékünnepe*. Ma a protestantizmusban az *egyházi év része*, mégis: valami egészen más...

Reformáció ünnepe számunkra nem Luther-ünnep, nem egy esemény emléknapja, hanem Krisztus-ünnep, amelyben különösen hangsúlyt kap Krisztus egyházának ügye. (Erre utal a nap liturgikus színe is, a piros).

Ünnep ez az *egész* protestantizmus számára – a református ág és a neoprotestáns közösségek számára is. Mégis evangélikus a háttere és a kiindulása ennek az emlékűnnepnek. Az evangélikusság számaránya indokolja ezt egyrészt (a világkereszténységben a második legnagyobb történelmi egyház – szemben a magyar fordított számaránnyal), a konkrét, meghatározó esemény dátuma másrészt.

1517. október 31. – Luther 95 tételének közzététele. Nem tudjuk pontosan – legendák terjengenek erről –, hogyan is zajlott a tételek kiszögezése. Egyháztörténet-szek vitatkoznak arról, hogy tényleg így történt-e. A kutatók ma egyre inkább arra hajlanak, hogy a tételek ilyen módon való közzététele valóban megtörtént, amikor Luther – elsősorban a búcsúcédulák árusítása miatt felháborodva – az egyház tanításának igazi lényegére, középpontjára akarta felhívni a figyelmet. A németországi Wittenberg vártemplomának ajtaján ma bronzból kiöntve látható a 95 tétel. A tételek elsősorban Krisztus váltságművéről, a kegyelemből való üdvösségről, a megtérésről

⁹¹ Mindkettő bibliai háttérű ünnep, Isten „segítőire”, „küldöttre” figyelve gondolja végig Isten nagy tetteit.

és az egyház megtisztulásának szükségességéről szólnak. Lelki, szellemi középpontjában ott áll a kereszt evangéliuma.

Műfaja vitairat. Időzítése a mindenszentek és a halottak napja miatt (november 1–2.) érdekes. Luther célja az volt, hogy vitát indítson a wittenbergi értelmiség (tanultak és tanítók) körében. Ez a vitairat adott lendületet a már eddig is bujkáló reformgondolatoknak és -törekvéseknek.

Természetesen az emlékezetes nap csak később válik jelképes, egy ünnep kialakulásának alapjául szolgáló nappá. De már a reformáció századában találunk ezen a napon megemlékezéseket. Ugyanúgy, ahogyan már a 16. században előkerülnek a különböző egyházi rendekben Luther születésével (november 10.) és halálával (február 18.) kapcsolatos megemlékezések. Kialakul az *Ágostai hitvallás* átadásának emlékűnnep-gondolata is (június 25.).

II. György szász választófejedelem 1667-ben rendelte el október 31-ére a reformáció emléknapjának megünneplését. Ez azután a legtöbb német tartományban gyakorlattá vált, majd szerte Európában elterjedt. (Természetesen, mint minden konkrét dátumhoz kötődő ünnep, a többnyire hétköznapon való megjelenése miatt sok helyen áttolódik a megelőző vagy következő vasárnapra.)

Az ünnep általánosan elfogadott lektioi: Róm 3,21–28; Mt 5,1–10 (11–12) szorosan kötődnek a mindenszentek tematikájához.

TÉMA	Krisztusért, kegyelemből, hit által!
A NAP IGÉJE	„Jézus Krisztus tegnap, ma és mindörökké ugyanaz.” (Zsid 13,8)
ZSOLTÁR	Zsolt 46,3.4.9.12. Antifóna: „Isten a mi oltalmunk és erősségünk, igen bizonyos segítség a nyomorúságban. Azért nem félünk, ha megindul is a föld, és hegyek omlanak a tenger mélyébe, Ha háborognak és tajtékoznak is vizei, és tombolásától megrendülnek a hegyek. Jöjjetek, lássátok az Úr tetteit, aki bámulatos dolgokat művel a földön. A Seregek Ura velünk van, Jákób Istene a mi várunk!” (Zsolt 46,2–4.12)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, te vagy az egyetlen út az Atyához, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, te magad vagy az igazság, aki kedvessé tesz minket Isten előtt, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, te vagy az élet, akiben üdvösségünk van, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Gal 5,(1–3)4–6 – Az igazi szabadság. Vagy: Róm 10,4–11 – A hitből való igazság.
EVANGÉLIUM	Mt 5,1–10 – Kik a boldogok?
KOLLEKTA	(LK) Mindeható Isten, aki a reformáció tűzében megtisztítottad egyházadat, és tisztán adtad vissza ígédet és szentségeidet! Oszlass el ma is minden tévedést, és óvd meg népedet a szentségtelen és üres élettől, hogy ítéleted napján hűségessének bizonyuljon az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön örökké. Ámen.

Ünneplési formái: ünnepély, istentisztelet, tanítói alkalmak (előadások). Október 31. a protestantizmuson belüli egyben a belső (protestáns) ökumené kiváló lehetősége. Gyakorlattá vált nemcsak közös istentiszteletek, ünnepélyek tartása, hanem sorozatok szervezése.

Fontos, hogy ez az ünnep – jóllehet a protestáns identitás erősítését is szolgálja – nem harcoss ünnep. Az egyházaknak s benne az istentisztelet szolgálatát végzőknek meg kell találniuk és éreztetniük kell a nap evangéliumi jellegét. Nem harcoss nap, nem lehet a 16. századi történelmi, egyháztörténelmi, egyházpolitikai szituációt alapul véve ugyanott folytatni a küzdelmet. Mai módon, a reformáció kérdéseinek relevanciáját megtalálva, az ökumené eredményeit és kudarcait figyelembe véve, a teológiatörténet folyamatába beágyazódva válhat ünneppé reformáció emlékünnepe: sajátos, elsősorban a protestantizmus számára fontos, de az egész kereszténységet, sőt a világot érintő mondanivalóval. Ez pedig az evangélium – a kereszténység specifikuma. Ezzel „adósa” a világnak.

Az istentisztelet ezért nem különleges istentisztelet, hanem *az evangélium hirdetése*. Az ünnep tartalmának megértésében sokat segíthetnek a reformátori iratok, de soha nem a reformátorokról, azok munkásságáról szólunk, hanem azokon keresztül Jézus Krisztusról.

Segítségünkre lehet – istentiszteleti vonatkozásban is – a 95 tétel újratanulmányozása. Az egész vitairat kiindulópontja a megtérés meghirdetése: „Mikor Urunk és Mesterünk azt mondta: »Térjete meg!« – azt akarta, hogy a hívek egész élete bűnbánatra térés legyen.”

A megtérés és az igaz bűnbánat ügyének tárgyalása közben – az akkori vallási közállapotok visszásságára tekintve – az irat a krisztusi nagykorúságról, életünk Istenhez kötöttségéről, az Isten iránti feltétlen bizalom kulcsfontosságú szerepéről s a tiszta tanításról szól. De mindezek középpontjában ott a tiszta evangélium utáni vágy és igény. Isten tisztíthat, újíthat meg egyént és egyházat egyaránt.

A reformációi istentiszteletben igen fontos szerepe lehet a prédikáció mellett a zene igehirdető szerepének: evangéliummotették, korálkantáták, korálelőjátékok. Éppen ezek adhatnak jelzést a gyülekezet számára arról, hogy mennyi minden válhat igehordozóvá a keresztény ember és a gyülekezet közösségének életében.

Ha a reformáció ünnepét nem közvetlen Krisztus-ünnepnek tartjuk, akkor az Isten-kérdés ünnepének nevezhetjük. Természetesen az ilyen tematika is visszavezet a Krisztus-ünnep gondolatához, hiszen az örök emberi kérdést: micsoda-kicsoda a Végső Valóság, ki is valójában az Isten, igazán csak a Krisztus-megközelítésben tudjuk megválaszolni. Az egyébként „rejtőzködő Isten” (*Deus absconditus*) Krisztuson keresztül ismerheti meg az ember.

Elgondolkodtató egy népszerű ünnepismertető könyv katolikus oldalról. Olyan címeket tartalmaz, amelyek számunkra is segítenek az ünnep igazi megértésében. Reformáció ünnepe: állandó mozgásban maradni; Lehetőség a kételkedésre; A szabadság dicsérete, vagy Isten felnőtt gyermekei; Papnők és papok; Lelkiség a hétköznapiakban (a munka istentiszteletté válhat); Önerősítés, gyógyító regresszió.⁹²

⁹² BEHRINGER 1977.

Mindenszentek és halottak napja – november 1–2.

A reformáció ünnepét követő két napon azok a lekción és liturgikus szövegek szerepelnek a világ kereszténységének istentiszteleti gyakorlatában, amelyeket mi reformáció ünnepén használunk. Ennek egyszerű magyarázata, hogy a reformáció 1517-es kezdete elválaszthatatlan a november 1–2-án megélt egyházi ünneptől. Azok nyomán, azokra készülve, tartalmi torzulásaikra reagálva fogalmazta meg Luther 95 tételes vitairatát. A reformáció egyházaiban ezért az ünnep kapcsán megmaradtak november első napjainak propriumanyagai (mindenekelőtt az epistola és az evangélium).⁹³

Nem protestáns ünnepről van szó, mégis evangélikusok számára is fontos tudni a Magyarországon munkaszüneti nappá, ünneppé nyilvánított novemberi kezdőnap értelmét, mondanivalóját. Mindenszentek ünnepére (november 1.) „rátelepedett” a halottak napja (november 2). Így sokak számára – s ez különösen is jellemző a „halál kultúráját”⁹⁴ művelő 21. században – a halottakra való emlékezés elsősorban kegyeleti alkalom marad, elfedve az eredeti ünnep üzenetét. Tisztázni kell a két nap különbségét, de értelmezni kell a kettő egymáshoz való viszonyát, összetartozását is.

Római katolikus megfogalmazásban a következőket tudhatjuk: „Az ünnep célja, hogy az összes szentet – nemcsak azokat, akiket az Egyház külön szentnek nyilvánított – egy közös napon ünnepeljünk. Az ünnepi mise könyörgése ki is nyilvánítja: »Mindenható örök Isten, ki megadtad nekünk, hogy egy napon ünnepelhessük minden szentet dicsőségét, arra kérünk, hogy sokszoros közbenjárásukra bőven áraszsd reánk irgalmasságodat!«”⁹⁵

Az ünnepet Keleten már 380-ban megtartották, és az összes vértanúra emlékeztek ezen a napon. A nyugati egyház liturgiájába IV. Bonifác pápa vezette be, aki 609-ben megkapta a pogány istenek tiszteletére épült római Pantheont, és május 13-án felszentelte Mária és az összes vértanúk tiszteletére. III. Gergely pápa (731–741) a „Szent Szűznek, minden apostolnak, vértanúnak, hitvallónak és a földkerekségen elhunyt minden tökéletes, igaz embernek” emléknapijává tette. IX. Gergely pápa (827–844) helyezte november 1-jére az ünnepet. Mindenszentek ünnepe hazánkban 2001 óta újra munkaszüneti nap.

„Az Egyház egyetlen, noha tagjai háromfajta életfázisban vannak. Beszélünk zarándok egyházzal, szenvedő egyházzal és megdicsőült egyházzal. A zarándok egyházhhoz tartoznak mindazok, akik földi életüket élik, a jó és a rossz harcát vívják, kétségek és bizonyosságok közepette javítani akarják a világot és benne az embert.

⁹³ Vö. BIERITZ 1988, 177. o.

⁹⁴ II. János Pál pápa emlegette mindig visszatérő módon, hogy a 20. század végének, 21. század elejének legnagyobb veszélye, hogy a halál kultúrájában él és gondolkodik, miközben azt gondolja, hogy az élet élményeit keresi és élvezzi.

⁹⁵ *Magyar Kurír*, 2007. november 1.

A szenvedő egyház tagjai azok, akik már meghaltak, de még nem dicsőültek meg, átmeneti állapotban vannak, jelképesen szólva a tisztítótűzben. Szervednek, mert nem tudnak önmagukon segíteni, másokra szorulnak rá. Még alakulniuk kell, hogy egy idő után majd teljesen rá tudjanak hangolódni az Istennel való közösségre.

A megdicsőült egyház tagjai a szentek, akik már célba értek, és közbenjárásuk segíti a másik két életállapotban levőket Istenhez vezető útjukon. Ez egyfajta természetfeletti protekció, de nem egymás taposása a jobb helyekért. Isten világából senki sem marad ki, csak az, aki szántsándékkal ki akar maradni. A szentek jelképesen olyanok, mint az átjátszóadók. Olyanok lelkébe is eljuttatják Isten szentségét, akik nélkülük talán lanyhábbak lennének, mondván, hogy Isten messze van, nem törődik a világgal. A szentek az élő Istent hozzák közel mindenkihez.”⁹⁶

Az egyházi esztendő utolsó szakasza a végső időkre emeli az egyház és benne a hívők tekintetét. Az időszak nem csupán az elmúlásról, az élet végességéről szól, hanem arról a titokról, amelyet Isten készített el az őt szeretőknak. Így válik témává az ítélet és az örök élet. Az evangéliumi tanítás a már itt lévő és a még közelgő Isten országáról összekapcsolja az egyház gondolkodásában az elmúlás, a nagy számadás, a reménység és az örök élet gondolatkörét. Így a liturgikus év utolsó három vasárnapja előtt még – ősi gyakorlatként – megünneplik *Mindenszentek ünnepét*. Ez az ünnep természetesen az eltérő szó- és fogalomhasználat miatt más értelmet nyer a római egyházban és mást a protestantizmusban, azon belül az evangélikus egyházban.

Evangélikus értelmezés szerint a szentek – mint Istenhez tartozók – részesei a bizonyágtévők fellegének (Zsid 12,1), azaz a mindig megmaradó⁹⁷ egyháznak. Nem különleges emberek, haláluk után már nincs közbenjáró szerepük, de erőforrást jelentő példák, Isten népének tanító tagjai. Rájuk figyelve is erősödhet hitében az ember, példájukat követve megerősödhet a Krisztus-követésben.

Érdeemes figyelni a *Katolikus egyház katekizmusának* megfogalmazására: „Amikor az Egyház az évi ciklusban megemlékezik a vértanúkról és más szentekről, „a húsvéti misztériumot hirdeti” bennük, „akik Krisztussal együtt szenvedtek, és vele együtt meg is dicsőültek, és a hívők szeme elé állítják példájukat, mely Krisztus által az Atyához vonz mindenkit, és a szentek érdemeire hivatkozva esdi ki Isten áldását.” Az érdemekre való hivatkozás elfogadhatatlan az evangélikus kereszténység számára,⁹⁸ de a példamutató élet és az általtal való Krisztus-tanúskodás, Krisztushoz vezetés egyértelmű erővel bír.

Mindenszentek ünnepének gondolatvilága az ókorban gyökerezik.⁹⁹ A vértanúk tisztelete, azok „mennyei születésnapjának”¹⁰⁰ ünneplése a keresztényüldözések

⁹⁶ SÁNTA 2007.

⁹⁷ *Ágostai hitvallás* (CA) VII. 1.

⁹⁸ Ez teljes mértékben ütközik a „sola gratia” biblikus alapelvvel.

⁹⁹ RADÓ 1998, 122. o.

¹⁰⁰ Ez a haláluk napját jelentette.

idején természetes volt. Amikor a kereszténység kikerült a bujdosás pozíciójából, akkor egyre inkább a kollektív megemlékezés és ünneplés terjedt el.

A keleti kereszténységben – ahol a vértanúk száma is arányosan nagyobb volt – kezdődött el a mártírokról való ilyen megemlékezés. Szent Efrém szír egyházatya 359. május 13-án emlékezik meg a világ valamennyi vértanújáról. A IV. század végén Chriszosztomosz (Aranyszájú Szent János) pünkösdi prédikációjában együtt szól az életüket Krisztusért feláldozókról. A szír egyházban húsvét hetében pénteken tartották a szentek közös ünnepét. A keleti egyház bizonyos részein mai is a pünkösdi utáni vasárnapon tartják a mindenszentek ünnepét.¹⁰¹

Már a korai szakaszban kezd torzulni a szentekkel kapcsolatos biblikus gondolkodásmód. Az ókori keresztény irodalomban felbukkan az a szál is, amely már a szentek ereklyéinek tiszteletéről szól, az ereklyék gonosz szellemeket távartató erejére mutat. Folyamatosan készülnek el azok a szent helyek, ahol a szentek tisztelete koncentrálódik. Ezeken a helyeken többnyire templomokat építenek, a „Pantheonnak” (minden istenek temploma) megfelelő kultuszközpontokat hoznak létre.

III. Gergely pápa¹⁰² uralkodásának idején – történelmi folyamatok hatására – erősödik a szentek tiszteletének intézményesítése, felépítik Rómában az első, mindenszenteknek dedikált templomot, bevezetik a mindenszentek zsoltosmáját. Ebben a században alakul ki a november 1-jei ünneplés. Radó Polikárp felhívja a figyelmet arra, hogy nem a május 13-i ünnep kerül át november kezdetére, hiszen a májusi ünnep a késő középkorig megmarad.¹⁰³

Mindenszentek ünnepe Jámbor Lajos császár egész birodalomra érvényes rendelete¹⁰⁴ nyomán, 835-ben vált hivatalossá.

Az ünnep alap gondolatai:

- védelemkeresés;
- az összes szentek közbenjárása, imádsága;
- az egyház egésze, összetartozása;
- a már előrementek tisztelete.

A halottak napjának megemlékezése is több kegyeleti gyakorlatnál. Odilo clunyi apát 998-ban vezette be a rábízott kolostorokban az elhunytak emlékűnnepét.¹⁰⁵ Ennek nyomán hamar elterjedt a nyugati kereszténység egészében. Hivatalos bevezetése azonban XV. Benedek pápa idejére esett: 1915-ben terjesztették ki hivatalos, általános egyházi gyakorlattá. Az ő gyakorlatának megfelelően alakítottak ki a misekönyvben három miseformát erre az ünnepre. Mind a három a Krisztusban elhunytak Krisztusra alapozható reménységét bontja ki. Négy praefatiótéma alakul

¹⁰¹ Vö. BIERITZ 1988, 156. o.

¹⁰² III. Gergely (731–741).

¹⁰³ RADÓ 1998, 198. o.

¹⁰⁴ A rendelet IV. Gergely pápa tanácsa nyomán készült.

¹⁰⁵ Vö. BIERITZ 1988, 157. o.

ki: 1. a hívők reménysége; 2. az egy, aki mindenkiért halt meg; 3. Krisztus a feltámadás és az élet; 4. az ember Isten kezében.

Evangélikus gyakorlatban több lehetőség van a halottakról való megemlékezésre. Az Oratio oecumenica állandó részeként megemlékezünk az elhunytakról. Az úrvacsorai liturgia Anamnézis-imádságában külön kiemelve hangzik a könnyörgés: „Emlékezz meg, Urunk, azokról, akik Krisztus békességében távoztak ebből az életből, és minden elhunytáról, akiknek hitét egyedül te ismered.” A *Liturgikus könyv* erre a napra érvényes propriumai közül kiemelendők a Zsoltár, a Kyrrie, a Kolleкта.

Az Introitus antifónája evangéliumi mondat: Krisztus mondja: „*Én vagyok a feltámadás és az élet, aki hisz énbennem, ha meghal is, él.*” (Jn 11,25) Ez keretezi a zsolnártörzs szövetét, amely a 90. zsolnárból való: „Urunk! Taníts úgy számlálnunk napjainkat, hogy bölcs szívhez jussunk! Ímé, arasznyivá tetted napjaimat, és életem ideje semmiség előtted. Ugyan mit várhatok én még, Uram? Egyedül beléd vetem reménységemet.” (Zsolt 90,12; 39,6.8)

A Kyrrie is egyértelművé teszi, hogy ezen a napon is Krisztusra figyelünk, ő áll a középpontban, az ő világosságánál értelmezzük a halál sötétségét. „*Úr Jézus Krisztus, aki engedelmes voltál a halálig, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki halott voltál, de íme, élsz, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki feltámadással ajtót nyitottál nekünk is az életre, Uram, irgalmazz!*”

A Kolleкта utal Pál apostol thesszalonikaiaknak írt mondatára (1Thessz 4,13). „*Mindenható, örök Isten! Feltámasztottad egyszülött Fiadat a halálból, hogy ne úgy szomorkodjunk az elhunytakért, mintha nem volna reménységünk. Erősíts minket Szentlelkeddel, hogy neked éljünk, és minden elhunyt hívővel együtt eljussunk az örök életre, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.*”

A nem tradicionális Kolleкта is a Krisztusban való reménységet fogalmazza meg. „*Megváltó Urunk, Jézus Krisztus! Hálaadással köszönjük meg ígéretedet, hogy gyermekeid egykor ott lesznek, ahol te vagy, ahol nem gyászolnak és nem könnyeznek többé, hanem örök örömben részesülnek. Kérünk, erősíts meg minket ebben a hitben most, amikor elvesztett szeretteinkre emlékezünk, és amikor vágyakozunk a velük való találkozásra a te színed előtt.*”

A nagy hálaadó imádság (Praefatio) változó betétje Krisztus halálát nevezi meg az élet forrásaként a mulandó ember számára: „*Méltó és igaz, illő és üdvösséges, hogy mindenkor és mindenhol hálát adjunk neked, mindenható Istenünk és Atyánk, a Jézus Krisztus által, aki halálra adta magát azért, hogy a világnak élete legyen.*”

Mindenszentek ünnepe és halottak napja helyes megértésében segít az *Evangélikus énekeskönyv* egyik imádságának kulcsmondata: „*Urunk, emlékeztess minket halálunkra gyakran, / Emlékeztess örök életünkre még gyakrabban!*” (EÉ 770)

Aratási hálaadó ünnep

Az egyház állandóan tudatában van annak, hogy a lét és az élet Isten ajándéka. A teremtő Isten nem hagyta magára teremtményeit, hanem gondoskodik életükről. Megadja a mindennapi kenyeret, biztosítja az élet feltételeit. Amikor a keresztyénység hálát ad a Gondviselőnek, egyben saját magát is emlékezteti a tudatos gazdálkodásra, a felelős sáfárságra.

BEVEZETŐ IGE	„Magasztaljátok az Urat, mert jó, mert örökkévaló az ő kegyelme.” (Zsolt 118,1)
ZSOLTÁR	Zsolt 104,28.29.30. Antifóna a 27. vers: „Mindenek reád néznek, Uram, hogy megadd eledelüket idejében.”
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, te kenyeret adtál ötezer éhes embernek, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, te önmagadból táplálsz tanítványaidat, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki királyi menyegzőre hívod egyházadat, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	2Kor 9,6-11 – Az adakozás áldása.
EVANGÉLIUM	Lk 12,13-21 – A bolond gazdag.
KOLLEKTA	(LK) Mindenható, örök Isten, aki oltalmazod a benned reménykedőket! Add meg nekünk mindazt, amire szüksége van testünknek és lelkünknek, hogy kitartóan támogassuk embertársainkat, és szüntelenül dicsérjük irgalmadat, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Templomszentelési emlékűnnep

A templomszentelési emlékűnnep megtartása a nagyon tradicionális gyülekezetekben természetes gyakorlat („a templom búcsúja”), de az új templommal rendelkező gyülekezetekben is elterjedt szokás. Az ünnep lényege, hogy az egyház a jelen világ körülményei között megtapasztalja Isten jelenlétét, és használja az Isten-találkozás helyét.

BEVEZETŐ IGE	„Szolgáljatok az Úrnak örömmel, menjete be kapuin hálaénekekkel: adjatok hálát neki, és áldjátok nevét!” (Zsolt 100,2.5)
ZSOLTÁR	„Uram, szeretem a te házadat, a te dicsőségéd lakóhelyét! (Zsolt 26,8; 84,3.6) Antifóna: Istenünk, nézz le ránk! Bizony, jobb egy nap a te udvaraidban, mint mászol ezer.” (Zsolt 84,10.11a)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki magad is imádkoztál és tanítótól a templomban, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki megtisztítottad a templomot, hogy az imádság háza lehessen, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki Lelked templomává teheted tanítványaidat, Uram, irgalmazz!
EPISTOLA	Jel 21,1-5 – Új ég és új föld, Isten sátora az emberek közt van.
EVANGÉLIUM	Lk 19,1-10 – Zákeus története.

KOLLEKTA	(LK) Urunk, Istenünk! Szent az a hely, ahol megszólalsz, és együtt vagy népeddel. Légy velünk, és terjeszd ki kegyelmedet erre a helyre is, hogy aki segítségül hívja a nevedet itt, megérezze irgalmadat és segítségedet, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.
-----------------	--

Bibliavasárnap

A bibliavasárnap az egyházi év bármely pontján – természetesen a jelentős ünnepeket leszámítva – megtartható. Ugyanakkor kialakult az a szokás, hogy a reformáció ünnepehez legközelebb eső, lehetőleg azt megelőző vasárnapon tartják. A liturgikus színt az egyházi év adott időszaka határozza meg. Az ünnep nem önmagában egy könyvet, a szent könyvet állítja a gyülekezet elé, hanem Isten kinyilatkoztatásának legfontosabb, legtisztább formáját, amely Krisztusra mutat, Krisztust prédikálja. Isten teremtő, megváltó, megszentelő igéjét tartalmazza, és a testté lett Igéről, Jézus Krisztusról szól.

A HÉT IGÉJE, BEVEZETŐ IGE	„Isten igéje élő és ható, élesebb minden kétélű kardnál, és áthatol az elme és a lélek, az ízületek és a velők szétválásáig, és megítéli a szív gondolatait és szándékait. Nincsen olyan teremtmény, amely rejtve volna előtte, sőt mindenki mezítelen és fedetlen az ő szeme előtt.” (Zsid 4,12-13)
ZSOLTÁR	Zsolt 118,17; 22,23.32. Antifóna: „Nem szégyellem az evangéliumot, hiszen Isten ereje az, minden hívőnek üdvösségére.” (Róm 1,16)
EPISTOLA	ApCsel 8,26-38 – Az etióp kincstárnok megtérése.
EVANGÉLIUM	Jn 20,30-31 – Ezek azért vannak megírva... <i>(Vagy a vasárnapnak megfelelően. Igé hirdetési textusok az agendák sorozataiban megtalálhatók.)</i>
KOLLEKTA	(LK) Irgalmas Istenünk! Kérünk, tedd Lelkeddel élővé és hatóvá, hozzánk szóló szavaddá mindazt, amit apostolaiddal és prófétáiddal megíráttál a Szentírásban üdvösségünkre. Világosítsd meg szívünket, tisztítsd meg ajkunkat, újítsd meg életünket, hogy igédnek figyelmes olvasói, engedelmes megtartói és hűséges biznyságtevői legyünk, Jézus Krisztus, a mi Urunk által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké.

Általános hálaadó istentisztelet

Az istentisztelet az egyházi esztendő bármely pontján megtartható, s ha szükséges, az adott alkalomhoz igazítható.

ZSOLTÁR	Zsolt 95,7.8. Antifóna az 1. vers: „Jertek, örvendezzünk az Úrnak, vigadozzunk üdvösségünk kösziklájának.”
EPISTOLA	1Thessz 5,15-18
EVANGÉLIUM	Lk 17,11-19 – A tíz leprás meggyógyítása.

A misszió vasárnapja – az evangélium szolgálata

ZSOLTÁR	Zsolt 67,4.5. Antifóna a 2. és 3. versekből: „Könyörülj rajtunk, Istenünk, és áldj meg minket, hogy megismerjék a földön a te utadat.”
EPISTOLA	Ef 2,17-22
EVANGÉLIUM	Mt 5,13-16 – Só és világosság.

Az egyház egységének szolgálata

Liturgikus szín a piros: a Szentlélek és az egyház színe. Ez az istentisztelet megtartható az év bármely pontján, az adott egyházközösség istentiszteleteként vagy ökumenikus liturgiaként.

ZSOLTÁR	Zsolt 106,4.5. Antifóna a 47. vers: „Gyűjts össze minket, Istenünk, a népek között, hogy magasztaljuk a te szent nevedet.”
EPISTOLA	Ef 4,1b-7.11-16 – Az elhíváshoz méltó élet.
EVANGÉLIUM	Jn 17,11b-23 – Jézus főpapi imádsága.

Mártírok és apostolok ünnepei

Bár ezeket a magyar evangélikus és református gyülekezetek többnyire nem ünneplik, tájékoztatásul közöljük a dátumokat és néhány fontos információt, biztatva arra, hogy ezek az ünnepek is válhatnak a gyülekezetekben Krisztus-ünnepé (s így elkerüljük az embermagasztalás veszélyét, netán bűnét).

A mártírok és az apostolok ünnepeit a magyar protestantizmus három szempontból is újra kell hogy értelmezze saját maga számára: római katolikus közegben élő egyházainknak meg kell ismerniük a nagyobb testvéregyház ünnepgyakorlatát és annak bibliai, teológiai hátterét, meg kell ismerni azt is, mi a katolicizmus hivatalos tanítása s mi az, ami a népi kegyesség szüleménye. Hazánkban – többek között a katolikus tradíció miatt – általános szokás a névnapok ünneplése. A nevek jelentős része mögött szentek, mártírok, bibliai alakok állnak, így a velük kapcsolatos ünnep általános információt hordoz, amely európai kultúránk része. Harmadrészt a protestantizmus saját eszmélődéséhez, identitásmeghatározásához szükséges az, hogy tisztázza, mi az, amit ebből a keresztyény egyházakhoz tartozó tradícióból vállal, mi az, amit ma is elutasít. Mit nyer azzal, hogy újraértelmezi ezeket az ünnepeket, és mit veszít azzal, ha nem él az ezen ünnepek által adott teológiai, lelkeségi nyereséggel.

A mártírok és az apostolok ünnepein a paramentumok színe piros – ez az egyház színe, ugyanakkor a vér színe, hiszen az apostolok egy része mártírhalállal pecsételte meg szolgálatát.

Legfontosabb ilyen ünnepek, amelyeket az európai protestantizmusban megtartanak, illetve ajánlanak:

András apostol	november 30.
Tamás apostol	december 21.
Pál megtérése	január 25.
Máté apostol	február 24.
Márk evangélista	április 25.
Fülöp és Jakab apostolok	május 3.
Péter és Pál apostolok	június 29.
Jakab apostol (az idősebb, János testvére)	július 25.
Szent Lőrinc	augusztus 11.
Máté evangélista és apostol	szeptember 21.
Lukács evangélista	október 18.
Simon és Júdás apostolok	október 28.
Mihály arkangyal	szeptember 29.
Keresztelő János születésének napja	június 24.

A bibliai alakok (angyalok és személyek) emlékünnepei, az evangélisták, az apostolok és vértanúk ünnepei döntően fontosak lehetnek az egyház tanításában, az egyház tagjainak lelki nevelésében, valamint a sokoldalú, sokszínű Krisztus-ünneplésben.

Bieritz szerint¹⁰⁶ a „szent” jelző, illetve elnevezés az újszövetségben nem az egyes keresztényeknek van félretéve, hanem az egész gyülekezet jelzője.¹⁰⁷ Erről nemcsak a locus classicusban, Péter apostol levelében olvashatunk, hanem Pál leveleinek megszólításában is, ahol a gyülekezetet szentek közösségének titulálja.¹⁰⁸ A szent kifejezés nem emberi és nem morális kategória.

Újabb oldalról világítja meg a kérdést Pál apostol az Efezusi levélben, amikor így szólítja meg a gyülekezet tagjait:

„Ezért tehát nem vagytok többé idegenek és jövevények, hanem polgártársai a szenteknek és háza népe Istennek. Mert ráépültetek az apostolok és a próféták alapjára, a sarokkő pedig maga a Krisztus, akiben az egész épület egybeilleszkedik, és szent templommá növekszik az Úrban, és akiben ti is épültök az Isten hajlékává a Lélek által.” (Ef 2,19–22)

Bieritz azonban aláhúzza, hogy Istennek ez a szent népe nem névtelen tömeg. Az egyházi évről szóló könyvének 18. fejezetében a következő gondolatmenetet tárja olvasói elé: a szenteknek nevük van, ismerik egymást, és egymás segítőivé válnak.¹⁰⁹ Együtt hordozzák az örömet és a bánatot, példát adnak egymás számára. A szentek

¹⁰⁶ BIERITZ 1988, 245. o.

¹⁰⁷ 1Pt 2,9: „Ti azonban választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet vagytok, Isten tulajdonba vett népe, hogy hirdessétek nagy tetteit annak, aki a sötétségből az ő csodálatos világosságára hívott el titeket.”

¹⁰⁸ Vö. Róm 1,7; 2Kor 1,1; Fil 1,1 stb.

¹⁰⁹ 3Jn 8a: „...fel kell karolnunk az ilyeneket” – 2Kor 1,24b: „...munkatársai vagyunk örömtököknek...”

közösségének ez a módja átnyúlik az élet-halál határán is, és egybeköt mindenkit: a még élőket és a már előre menteket. Ilyen módon már a Szentírásban is olvasunk hosszú felsorolást a hitben példaképeinkről (Zsid 12,1–2).

Mindezek tehát a „bizonyosságtevők fellegébe” tartoznak, akiknek példája nyomán élhetnek a későbbi Krisztus-követők.

„Ezért tehát mi is, akiket a bizonyosságtevőknek akkora fellege vesz körül, tegyünk le minden ránk nehezedő terhet és a bennünket megkörményező bünt, és állhatatossággal fussuk meg az előttünk levő pályát. Nézzünk fel Jézusra, a hit szerzőjére és beteljesítőjére.” (Zsid 12,1–2)

Ez egyben azt is jelzi, hogy a bizonyosságtevők fellegéhez tartozó nevesek és névtelenek egyaránt Krisztusra mutató személyek. Jelen vannak Isten népe életében akkor is, ha nem a földön küzdő egyház tagjai, s már nem ezen a vándorúton haladnak (*communio viatorum*).

Bieritz szerint¹¹⁰ csak azoknak a „tanúknak” (az eredeti görög szóból ered a *mártír*) van joguk jelen lenni Isten vándorló népének életében, akik életük feláldozásával tanúskodtak Krisztusról. A Jelenések könyve több olyan látomást közöl, ahol utalást találunk a szentekre és mártírokra.

„Láttam, hogy az asszony részeg a szenteknek és a Jézus vértanúinak véréből, és amikor láttam őt, nagyon elcsodálkoztam.” (Jel 17,6)¹¹¹

Az általános ünnepi proprium alkalmazható bármelyik apostol és evangélista ünnepén.

BEVEZETŐ IGE	„Mert nem önmagunkat hirdetjük, hanem Krisztus Jézust, az Urat, önmagunkat pedig mint szolgáitokat Jézusért.” (2Kor 4,5)
ZSOLTÁR	„Hirdetem nevedet testvéreimnek, magasztallak téged a gyülekezetben. A föld végső határáig mindenkinek eszébe jut az Úr, megtérnek hozzá, és leborul előtte mindenféle nép. Mert az Úr a királyi hatalom, ő uralkodik a népeken. Jönnek, és a születendő népnek hirdetik majd, hogy igaz, amit ő tesz.” (Zsolt 22,23.28.29.32) Antifóna: „Mily szép, ha feltűnik a hegyeken az örömhírral érkező követ! Békességet hirdet, és szabadulást, örömhírt hoz.” (Ézs 52,7)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, te embereket hívtál el szent szolgálatodra, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, te emberekre bíztad, hogy hirdessék az örök élet evangéliumát, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, te megáldottad követeidet, hogy áldássá legyenek mások számára, Uram, irgalmazz!
ÓSZÖVETSÉGI OLVASMÁNY	Ézs 43,10

¹¹⁰ BIERITZ 1988, 246. o.

¹¹¹ Továbbá hasonló utalások találhatók a Jelenések könyve 6. és 7. fejezetében.

EPISTOLA	Ef 4,11-16
EVANGÉLIUM	Mk 6,6-13
KOLLEKTA	(LK) <i>Az apostolok napján:</i> Élő Isten, aki az apostolok bizonyágtételére alapítottad egyházadat, tarts meg és erősíts bennünket az igazság ismeretében, és engedd, hogy növekedjünk abban, az Úr Jézus Krisztus által, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké. Vagy: Úr Jézus Krisztus, aki férfiakat és nőket hívtál el, hogy feltámadásodról tanúskodjanak, bizonyágtételükkel támassz hitet a mi időnkben is. Gyűjtsd egybe minden hívedet anyaszentegyházadban, hogy dicsérhessünk téged, aki az Atyával és a Szentlélekkel Istenként élsz és uralkodol mindörökkön-örökké. Ámen.
	<i>Az evangélisták napján:</i> Úr Jézus Krisztus, szent evangélistád, Máté/Márk/Lukács, életed, halálod és feltámadásod titkát hirdeti. Tedd hatékonyá tanúságtételét, hogy az ma is elérje az emberek szívét, és higgyenek benned, aki az Atyával és a Szentlélekkel Istenként élsz és uralkodol mindörökkön-örökké. Vagy: Urunk, Üdvözítőnk, te hívtad el követedet, Máté/Márk/Lukács evangélistát, hogy evangéliumodat hirdesse. Kérünk, ébressz fel tanúságtételével, hogy a benned való hitben éljünk, és egykor meglássuk dicsőségedet, aki az Atyával és a Szentlélekkel Istenként élsz és uralkodol mindörökkön-örökké. Vagy: Istenünk, keressük igédet, amelyet emberi szóba rejtettél. Reménykedünk jelenlétedben. Lelkedre van szükségünk, aki elvezet bennünket a teljes igazságra. Segíts minket, hogy meghalljuk szavadat, és elfogadjuk, amit mondani akarsz nekünk! Dicsőség néked örökké! Ámen.
	<i>Pál apostol elhívásának napján:</i> Úr Jézus Krisztus, te meg tudod változtatni az emberek szívét, és hitre térítheted azokat is, akik népedet üldözik! Add meg nekünk, hogy amit apostoloddal, Pállal cselekedtél, az minket is megerősítsen a hitben! Mert te az Atyával és a Szentlélekkel élsz és uralkodol mindörökkön-örökké. Ámen.
	<i>Péter és Pál apostolok napján:</i> Mindenható Isten, akit Péter és Pál apostol vértanúsággal dicsőített! Add, hogy tanításuk és példájuk nyomán, Szentelked által egységre jusson egyházad, és mindig szilárdan álljon az egyetlen alapon, Jézus Krisztuson, aki veled és a Szentlélekkel Isten, él és uralkodik mindörökkön-örökké. Ámen.
	PRAEFATIO

Pál apostol megtérése – január 25.

Pál apostol megtérése a téli időszak kiemelkedő ünnepe. Nem Pál apostolt ünnepli az egyház, hanem a Saulusból Paulust formáló, az ellenség szeretetét gyakorló, a bűnössel újat kezdő Krisztust.

A kereszény egyházak januárban tartják az ökumenikus imahetet. A római katolikus egyház elnevezése: imanyolcad az egyház egységéért. Ezt úgy időzítik, hogy Pál apostol megtérésének ünnepe, január 25. benne legyen a hét vagy a nyolcad napjaiban.

BEVEZETŐ IGE	„Ami nekem nyereség volt, kárnak ítéltém a Krisztusért. Kárnak ítélek mindent Krisztus Jézus, az én Uram ismeretének páratlan nagyságáért. Őerte szemétnek ítélek mindent, hogy Krisztust megnyerjem.” (Fil 3,7–8)
ZSOLTÁR	Zsolt 139,1–3.7.5. Antifóna: „Tudom, kiben hiszek, és meg vagyok győződve róla, hogy neki van hatalma arra, hogy a rám bízott kincset megőrizze arra a napra.” (2Tim 1,12)
KYRIE	Úr Jézus Krisztus, aki szeretetteddel újtát álltad a téged üldöző Saulnak, Uram, irgalmazz! Úr Jézus Krisztus, aki dicsőség fényével megvakítottad Sault, hogy – Pálként – meglássa szereteted világosságát, Krisztus, kegyelmezz! Úr Jézus Krisztus, aki megadtad Pál apostolnak, hogy isteni erődöt a bűnösöket megigazító és a holtakat életre keltő szeretettedben ismerje föl, Uram, irgalmazz!
KOLLEKTA	(LK) Úr Jézus Krisztus, aki a téged üldöző Saul életének új célt adtál, és mint Pált a nemzetek apostolává tetted, hogy evangéliumodat hirdesse a népek és királyok előtt! Add, hogy példáján felismerjük bűnbocsátó szereteted hatalmát, és mindenkor a te kegyelmedre bízunk magunkat, aki az Atyával és a Szentlélekkel Istenként élsz és uralkodol mindörökkön-örökké.

Mária-ünnepek

A Mária-ünnepek témája sokáig tabu volt a protestáns, azon belül az evangélikus liturgiában. Az ezredfordulóra témává vált, és az egyre gazdagodó liturgikai irodalom ismét feltette a kérdést, vajon helyesen járt-e el a világ, azon belül a magyar protestantizmus akkor, amikor a katolikus túlburjánzásra és biblikus útról más útra való váltásra válaszként szinte törölte a Mária-ünnepek használatát.¹¹²

Az evangélikus mariológia átfogó műben való feldolgozása¹¹³ (akár csak az ünnepek viszonylatában) pedig sokat jelenthetne nemcsak a félreértések vagy a kérdésekkel teli gondolatok tisztázásában, de az ökumenikus folyamatokban is.

¹¹² Ilyen jellegű, ingamozgáshoz hasonlító, átlendülő reakciók nem egyszer tapasztalhatók a liturgiátörténetben.

¹¹³ Hafenschner Károly (id.) a Luther Szövetség közgyűlésén, 1998. november 21-én, a Deák Téri Evangélikus Gimnázium dísztermében tartott előadást ilyen címmel: *Evangélikus mariológia*. Az előadás eddig még nem jelent meg, kéziratban a szerzőnél olvasható.

A világ evangélikusságában – szemben a csak magyar helyzeteket ismerők állításaival – léteznek Mária-ünnepek, s ezek éppen úgy beletartoznak az üdvőtörténet bemutató napok közé, mint a liturgikus év többi ünnepei. Luther számára Mária személye és a Mária-ünnepek igen fontosak voltak. Legfontosabb művei közé sorolják Magnificat-előadásait,¹¹⁴ azaz a Mária-énekről (Lk 1) szóló munkáját.

A reformáció alap gondolatai között ott található a „sola scriptura” és a „solus Christus” alapelve. Mária-tiszteletünket és Mária-ünnepeinket is elsősorban ez a két elv határozza meg. Egyedül a szentírás a mérce hitünk titkaiban, a döntő, mindent megelőző és felülmúló kinyilatkoztatása Istennek. Ezért a Máriával foglalkozó kérdésekben is a Szentírásról tájékozódunk. Kritikus és önkritikus újragondolásunk és újrafogalmazásunk alapja és mércéje a mariológia területén is a Biblia. Egyedül Krisztusban, Krisztus által van üdvösségünk, ő az egyetlen közbenjárónk Istennél, egyedül Krisztus miatt fogad el Isten igaznak – hangzik a reformátori felismerés, amit a Vatikán és a Lutheránus Világszövetség 1999. október 31-én aláírt, a megigazulásról szóló közös nyilatkozata is kinyilvánít. Ebben az értelemben Mária Isten csodálatos eszköze (az Úr szolgálóleánya), aki Krisztusra mutat, Fiához vezet. A Mária-ünnepek így Krisztus-ünnepek, hiszen az inkarnáció (testet öltés) csodája Mária által ment végbe.

Az evangélikus Szentírás-értelmezés – Luther nyomán – vállalja a Biblia írásainak különböző „fajsúlyát”. A központ az evangélium. Minden irat e szerint értékelhető: ami Krisztust prédikálja, ami Krisztushoz vezet. Ilyen módon Jézus édesanyjával, Máriával kapcsolatban is az evangéliumi leírások a döntőek, s ezt magyarázzák számunkra az apostoli levelek, iratok.

A teljesség igénye nélkül idézzünk fel néhányat az evangéliumi Mária-tudósítások közül.

A Magnificat – Mária Istent magasztaló éneke – nem Máriáról (önmagáról) szól, hanem a hatalmasan cselekvő Istenről, aki rátekintett az Úr „alázatos szolgálóleányára” (*ancilla Dei*). Nem az alázatos szolgálóleány a megtartó, a hatalmas, hanem a cselekvő Isten (*Deus in actu*). Ezt előzi meg Jézus születésének bejelentése, ahol az angyal azért üdvözli Máriát, mert kegyelemben fogadta Isten. Nem érdemről, hanem kegyelemről van szó. Mária ereje, csodálatos állapota abban van, hogy „az Úr van velem”. A kegyelemből nyert alázata az Isten iránti bizalmában van: „...*történjék velem a te beszéded szerint.*” (Lk 1,38b)

Szinte refrénként szerepel az a kulcsmondat is, amit az evangéliumokban így olvassunk: „*Mária pedig mindezeket a dolgokat megőrizte, és forgatta a szívében.*” (Lk 2,19; 2,51)

Döntő fontosságú az evangélikus mariológia számára mindaz, amit János evangélista a kánai menyegzőről feljegyez: a kánai menyegzőre Jézust tanítványaival együtt hívták meg, de ott volt édesanyja is. Miután Mária emlékeztette Jézust, hogy elfogyott a bor, s elhangzik a szokatlanul kemény válasz – „*Vajon énám tartozik ez,*

¹¹⁴ Előadások a Wittenbergi Egyetemen 1520–1521. WA 7. köt.

vagy terád, asszony?” –, az anya ezt mondja a szolgálóknak: „*Bármit mond nektek, tegyétek meg.*” Ez az egyszeri alkalmon túlmutató mondat – Mária szájából – egyértelműen meghatározza a Megváltó és édesanya viszonyát. Mária Jézusra mutat: bármit mond nektek, tegyétek meg (Jn 2,1–12).

Kemény szavakkal találkozunk abban a tudósításban, amelyben Mária és Jézus testvérei keresik őt (Mt 12,48–50; Mk 3,33–35). A hírt hozónak Jézus – a testi és lelki rokonság viszonyát és Máriához való kapcsolatát jelző – válasza így hangzik: „*Aki az Isten akaratát cselekszi, az az én fivérem, nővérem és az én anyám.*”¹¹⁵ Tehát „nem a szoptató édesanya automatikusan, vagyis nem a vér szerinti, hanem a Lélek szerinti család az új dimenzió”.¹¹⁶

Mária szenvedéséről – amelyet Simeon már Jézus születésének bejelentésekor előre jelez¹¹⁷ – a passiótörténetekben olvasunk. Mária ott is Jézus gondoskodására szorul. Jézus Jánosra, a „szeretett tanítványra” bízta anyját.¹¹⁸

Az őskereszténységben Máriát a gyülekezet tagjaként látjuk – nem kiemelkedve, hanem olyanként, aki az Úrra figyel. Az apostolok eleve elutasítottak minden emberimádatot.¹¹⁹ Az első gyülekezetben találunk még egy konkrét adatot: „*Ezek valamennyien egy szívvel és egy lélekkel kitartóan vettek részt az imádkozásban, az asszonyokkal, Jézus anyjával, Máriával és testvéreivel együtt.*” (ApCsel 1,14)

A Galatákhoz írt levélben Pál apostol név nélkül említi meg, hogy Isten Fia asszonytól született.¹²⁰ Ez is az apostol hangsúlyelhelyezése: az inkarnáció ténye a fontos.

Elgondolkodtató, hogy az Úr szolgálóleánya az evangéliumok szerint Jézus születésénél, inkarnációjánál kap döntően fontos szerepet. A későbbiekben – néhány utalást leszámítva – már nincs fontos szerepe az üdvtörténetben. „S ahol a Biblia hallgat, ott mi is szeretünk csöndben lenni.”¹²¹

Az evangélikus egyház s annak teológiája tehát tiszteli Máriát mint Jézus édesanyját, fontosnak és áldottnak tartja üdvösségtörténeti szerepét, de nem lép túl a bibliai értékelésen. Azt viszont meghatározónak tartja. Ilyen értelemben Mária az egyház példaképe: az Úr szolgálója, Jézusra mutató, Krisztusról csendben is prédikáló tanúságtevője. Mária – ahogyan a Biblia mutatja – nem takarja el Jézust,

¹¹⁵ Jézus testvéreiről a szentírás jó néhány helyen beszél: fiú- és lánytestvérei nem hittek benne – Jn 5,7; Pál apostol több helyen is említi Jakabot, az Úr testvérét – 1Kor 9,5 és Gal 1,19.

¹¹⁶ Vö. HAFENSCHER 1998, 4. o.

¹¹⁷ „*a te lelkedet is kard járja át...*” – Lk 2,35.

¹¹⁸ Jn 19,27 – a tanítvány otthonába fogadja Máriát.

¹¹⁹ A péter lábához imádatokkal boruló Kornéliuszt az apostol felemelte, és így szólt hozzá „*Állj fel, én is ember vagyok.*” (ApCsel 10, 26)

¹²⁰ Gal 4,4: „*Amikor eljött az idő teljessége, Isten elküldte Fiát, aki asszonytól született a törvénynek alávetve, hogy a törvény alatt levőket megváltsa, hogy Isten fiaivá legyünk.*”

¹²¹ HAFENSCHER 1998, 4. o.

hanem éppen kiemeli. Fényét Fiától, a világ Világosságától kapja.¹²² Mária testvér, aki a „bizonyosságtevők fellegéhez” tartozik (vö. Zsid 12,1), akin megláthatjuk Isten felemelő kegyelmét, aki nemcsak test szerint volt „boldog” – „*Boldog az az anyaméh, amely téged hordozott, és boldogok azok az emlékek, amelyek tápláltak!*” (Lk 11,27–28) –, hanem a még boldogabbak közé tartozott, hisz kegyelmet nyert emberként Fiára figyelt (Jézus így szólt: „*De még boldogabbak azok, akik hallgatják az Isten beszédét, és megtartják.*”). Mária társ, akivel együtt imádkozzuk az Istent magasztaló éneket.

Az evangélikus Mária-ünnepek ilyen és csak ilyen értelemben vitték és viszik tovább az ősi keresztény tradíciót.

A történelemben jól ismert „ingamozgás” természetes módon az egyháztörténelemben is jelentkezik. Innen érthető, hogy a reformáció radikálisabb egyházaiban – a túlzások és visszaélések miatt – a Mária-tisztelet ügyében is sajnos végzetes vélemények és gyakorlatok alakultak ki. Amíg a lutheri vonalon megmaradtak a biblikus alapú, Szentírással nem ellenkező Mária-ünnepek, addig a protestantizmus több ágában – a túlzásokat elkerülendő – még ezeket is kiiktatták. Ahol az evangélikus reformáció dominált, ott a mai napig is megtaláljuk az üdvtörténethez kapcsolódó ünnepeket, de ezek kivétel nélkül Krisztus-ünnepek.

Ha megfigyeljük a magyarországi protestáns perikóparendeket és ünnepnapтарыkat, úgy látjuk, hogy a Jézus édesanyjával kapcsolatos Krisztus-ünnepek egészen a 18. század elejéig ismertek és a gyakorlat részei voltak. A radikálisabb evangélikus közösségek és az egyre erősödő református hatás nyomán a Mária-ünnepek kivestek a magyar gyakorlatból. Az ünnepek istentiszteleti életből való törlésével hiány keletkezett, és ez Mária személyével kapcsolatban is tanítási, hozzáállási bizonytalanságokat hozott. A sokszor „nem vagyunk katolikusok” mondással identitásukat meghatározni próbáló protestantizmus igen sokat veszített ezeknek az ünnepeknek az eltávolításával.

A Mária-tisztelet más formái az ünnepek gyakorlata nélkül is továbbéltek. Személye elsősorban az adventi, karácsonyi perikópákban, liturgikus szövegekben és paraliturgikus cselekményekben jelent meg.

Ugyanakkor az „importált” és a magyar protestáns énekkincsben egyaránt találkozzunk Mária nevével és üdvtörténeti jelentőségével.

Azokban az evangélikus (lutheránus) egyházakban, ahol a radikális szárny nem jutott jelentős szerephez, és a református hatás sem volt számottevő, a reformáci-

¹²² Érdemes figyelni Túrmezei Erzsébet diakonissza-költő Mária-ciklusára, amely a költészet eszközeivel foglalja össze az evangélikus tanítást Mária személyével kapcsolatban. Utolsó mondatai: „Szívemtől oly messze voltál, / názáreti liliumszál, / míg Fiad elé hajoltál... / kerültelek koronásan, / cifrahimű szép palástban, / hogy Őt kisebbnek ne lássam... / eltakarta fényességed / a tövist, a szegénységet, / s eltakarta előlem Téged, / de az Ige fénye mellett / most már látlak, énekellek, / énekemmel átölellek, / úgy amint Érte vagy áldott, / amint Te is Őt imárod, / szívveden sarjadt virágod... / Nem vagy többé messze távol, / szöve fényből, napsugárból, / példád előttem világol: / Kísérlek, mert Őt kíséred, / dicsérlek, mert Őt dicséred, / Őbenne dicsérlek Téged!”

ótól napjainkig élnek a Mária-ünnepek. Igaz ez a skandináv, német és angolszász evangélikusságra egyaránt.

Említésre méltó, hogy az evangélikus jellegű szerzetesi közösségekben kidolgozottabb, elevenebb az evangélikus Mária-kegyesség (Taizé, Michaelsbruderschaft, Schwanbergi női rend stb.)

A következő Mária-ünnepek ülik a világ evangélikusságában.

Purificatio Mariae – Mária tisztulása – február 2.

(Lk 2,22–24 – Gyertyaszentelő boldogasszony)

MOTTÓ (mindháromnak ugyanaz)	„Amikor eljött az idő teljessége, Isten elküldte Fiát, aki asszonytól született a törvénynek alávetve, hogy a törvény alatt levőket megváltsa, hogy Isten fiaivá legyünk.” (Gal 4,4–5)
ÓSZÖVETSÉGI OLVASMÁNY	Mal 3,1–4 – Elküldöm követemet...
EPISTOLA	Zsid 2,14–18 – Test és vér részesévé lett Krisztus.
EVANGÉLIUM	Lk 2,22–24(25–35) – Mária tisztulása, Jézus bemutatása.
ZSOLTÁR	„Áldjad, Ielkem, az Urat, és egész bensőm az ő szent nevét! Áldjad, Ielkem, az Urat, és ne feledd el, mennyi jót tett veled! Ő megbocsátja minden bűnödöt, meggyógyítja minden betegségedet, megváltja életedet a sírtól, szeretettel és irgalommal koronáz meg.” (Zsolt 103,1–4) Antifóna: „Dicsérem az Urat, amíg élek, zsoltárt zengek Istenemnek, míg csak leszek.” (Zsolt 164,2)
HALLELUJA-VERS	„Halleluja! Leborulok szent templomodban, és magasztalom nevedet hűséges szeretetedért, mert mindennél magasztosabbá tetted nevedet és beszédedet. Halleluja!” (Zsolt 138,2)

Anuntiatio beatae Mariae Virginis – Az angyal jelenti Jézus születését – március 25.

(Lk 1,26–38 – Gyümölcsoltó boldogasszony)

ÓSZÖVETSÉGI OLVASMÁNY	Ézs 7,10–14 – Az Immánuel jövendölése.
EPISTOLA	Gal 4,4–7 – A testté lett Krisztus által Isten fiai.
EVANGÉLIUM	Lk 1,26–38 – Az angyal jelenti Jézus születését.

ZSOLTÁR	„Örvendez szívem az Úrban, visszaadta erőmet az Úr. Felnyílt a szám ellenségeim ellen, mert örülhetek szabadításodnak. Nincs olyan szent, mint az Úr, rajtad kívül senki sincsen, nincs olyan kőszikla, mint a mi Istenünk. A hősök íja összetörik, de az elesettek erőt öveznek fel. Az Úr tesz szegénné és gazdaggá, megaláz és felmagasztal.” (1Sám 2,1–2.4.7) Antifóna: „Boldog vagy Te, aki hittél! – mondta Erzsébet Máriának. Mert mindaz beteljesedik, amit az Úr neked mondott!” (Lk 1,45)
HALLELUJA-VERS	„Halleluja! Az Úrral dicsekszik lelkem. Hallják ezt az alázatosak, és örülnek. Halleluja!” (Zsolt 34,3)

Visitatio Mariae – Mária látogatása Erzsébetnél – július 2.

(Lk 1,39–45 – Sarlós boldogasszony)

ÓSZÖVETSÉGI OLVASMÁNY	„A Messiás békét hoz a földre: Vesszőszál hajt ki Isai törzsökérből...” (Ézs 11,1–5)
EPISTOLA	„Valóban nagy a kegyességnek a titka: aki megjelent testben, igaznak bizonyult lélekben, megjelent az angyaloknak, hirdették a pogányok között, hittek benne a világon, felvitetett dicsőségben.” (1Tim 3,16)
EVANGÉLIUM	Lk 1,39–47 – Mária Erzsébetnél.
ZSOLTÁR	Lk 1,45; 1Sám 2,1–2.4.7 – Antifóna: ugyanaz, mint március 25-én.
HALLELUJA-VERS	„Halleluja! Énekeljete az Úrnak új éneket, mert csodálatosan cselekedett. Halleluja!” (Zsolt 98,1)

Ez az anyag megtalálható az új német agendában, a *Gottesdienstbuch*ban. De ugyanazzal a perikóparenddel szerepel a korábbi német és svéd agendákban is. Ezek az olvasmányok, introitusok és hallelujaversek egyaránt jelzik, hogy evangélikus használatban ezek az ünnepek biblikus megalapozottságú Krisztus-ünnepek.

A mariológia s ennek kapcsán a Mária-ünnepek kérdései még nem kerültek napirendre a Vatikán és a Lutheránus Világszövetség között zajló dialógusokon. A „hitigazságok hierarchiájában” a mariológiánál fontosabbnak ítélt kérdésekről folyt, folyik a tárgyalás (megigazulás, Jézus Krisztus személy, a Szentháromságról szóló tanításunk és hitünk, a Biblia kezelése, keresztség, úrvacsora, papi szolgálat). Ma, a megbékélt különbözőségben élve, elsősorban azt keressük, ami összeköt, s nem azt, ami elválaszt.

Bizonyára elérkezik az idő, amikor Mária személyével, a körülötte kialakult hivatalos teológiával és egyáltalán nem hivatalos népi kegyességgel s így a Mária-ünnepekkel kapcsolatos kérdések is alapos megvitatásra kerülnek az ökumenikus dialógusokban, tárgyalásokban.

Addig azonban a mai keresztyénység feladata, hogy kritikusan és önkritikusan, de mindenekelőtt Krisztus-központúan vizsgálódjon és szóljon ez ügyben. Az evan-

gélikus felekezet önkritikus feladata, hogy meg- és felülvizsgálja a Mária-ünnepek gyakorlatát (vagy annak hiányát), és feltegye önmagának a kérdést: miért volt tabu még a bibliai tanítás is Mária személyét illetően? S bizonyára római katolikus testvéreink is felteszik a kérdést, hogy miért távolodott el egymástól nem egy esetben a hivatalos egyház tanítása és a népi kegyesség Mária személyével kapcsolatban. De addig is, amíg ez a hosszú (bizonyára évtizedekig eltartó) folyamat zajlik, fontos, hogy együtt imádkozzuk – katolikusok, evangélikusok, protestánsok – Máriával a Magnificat szavait: „Magasztalja lelkem az Urat!” És együtt mondjuk Máriával Jézus Krisztusra mutatva önmagunknak és a világnak az élet útját kijelölő mondatot: „Amit mond, tegyétek meg!”

Összefoglalás

Hosszú oldalakon keresztül elméleti és gyakorlati aspektusból vizsgáltuk az egyházi esztendőt. Információt gyűjtöttünk a liturgikus év kialakulásáról, megpróbáltuk általánosan és felekezetekre lebontva megismerni a gyakorlatot, átgondoltuk az egyházi év variációs lehetőségeit, jövőjét, megújítási igényét.

Összefoglalásként, előtekintésként, záróként álljon itt néhány általános gondolat és összegző megállapítás.

Ajándék és lehetőség

Vizsgálódásainkból kiderült, hogy az egyházi év ajándék és lehetőség. Ajándék kettős értelemben is.

Elsősorban Isten ajándéka, hiszen mindaz, ami a liturgikus évben összegződik Istennek népével való vállalt, tudatos története. Nem véletlenszerű események sora, hanem az előre eltervezett célú, de menetközben a szeretet rugalmasságával és a személyre szabott kegyelem aktualitásával.

Az egyházi esztendő ugyanakkor emberek – azaz az egyház előttünk járt tagjainak és közösségeinek – ajándéka. Két évezred kereszténysége formálta, alakította, gazdagította, újíttotta. Minden kor s minden közösség hozzáadta a maga elképzelését és gyakorlatát, s az egyház egésze tisztogatta, ha kellett, összefoglalta, ha kellett, lefaragta a fölösleges kinövéseket.

Ajándék volta természetesen egyfajta kötelezést jelent. Nem egyszerűen a múlt kötelez, hanem az egész egyház – húsz évszázad alatt a liturgikus évben megfogalmazódó – hite. Lehet alapos vizsgálódás után kérdéseket feltenni, de az egészet megkérdőjelezni nem szabad.

A liturgikus év ugyanakkor lehetőség, méghozzá páratlan lehetőség. Kikristályosodva, letisztulva, sallangoktól mentessé koncentrálna feltűnik benne minden, ami hitünk számára lényeges és nélkülözhetetlen.

Nem kell ügyeskedve barkácsolni ahhoz, hogy egyéni életünk s gyülekezeti

kegyességünk számára valamiféle keretet, medret alkossunk. Nem kell azonban attól sem tartanunk, hogy valami, ami fontos, kimarad belőle. A lehetőség tehát adott az egyházi év segítségével ahhoz, hogy mind közösségi életünkben, mind magánéletünkben megragadjuk és megéljük a kereszténység lényegét, permanens módon elevenen tartjuk a legfontosabb ismeretanyagot értelmünk és hiterősítő, „hitkarbantartó” anyagot szívünk-lelkünk számára.

Lehetőség az egyházi év arra is, hogy ne szigetelődjön el a keresztény ember és a helyi gyülekezet a kereszténység egész családjától. Az egyházi év olyan ajándék és lehetőség, amely közös nevezőre hozhatja kétezer év és öt világrész kereszténységét.

Az egyházi év ezért nem törvény, nem kényszer, nem válhat kényszerpályává, hanem rend, Isten népének hasznos életrendje. Más életrend is létezhet, s nem is lehet ezt vagy azt magasabbra értékelni. Kiforrottsága, kipróbáltsága, használhatósága, megújulásra való szüntelen képessége önmagában, abszolút értelemben is értékessé minősíti.

Az istentiszteleti szolgálatban részt vevő bármely személy (lelkész, orgonista, karvezető, lektor, segédkező) feladata megérteni és megértetni az egyházi évben rejlő lehetőséget és kincset.

A nagy spirál

Az egyházi év lényegének megértéséhez – miután megismertük néhány részletét, és megvizsgáltuk néhány vonatkozását (ehhez ugyan egy év kevésnek bizonyult) – hívjuk segítségül a liturgikai szakirodalom egyik csúcspontját jelentő *Leiturgia* című könyv egyháziév-szakértőjét.

Gerhard Kunze elmélete arról szól, hogy az egyházi év ünnepeinek egymásutánja egészen sajátos képletet jelent. Nem analógia a polgári év. A polgári évek számozása – folyamatos sorszámmal – természetes és értelmes. Bár keresztény mentalitással sokan használják az Úr ...-ik esztendeje kifejezést, az egyházi esztendőt mégsem számozza senki. Nem egyszerűen az egy- vagy többhónapos eltolódás miatt (a liturgikus év a nyugati kereszténységben november végén vagy december elején kezdődik advent első vasárnapjával, a keleti liturgikus év szeptember elsejével, a zsidó liturgikus év ismét máskor), hanem a lényege miatt különbözik az egyházi év a polgáritól. A polgári: időszakok egymásba láncolódása, amely önmagába visszatér, majd kezdődik előlről. Mindig új számozással látjuk el, de ugyanúgy zajlanak a napok, az időszakok, az éves körforgás. Az egyházi év Kunze elmélete szerint nem egy kör vagy egy gyűrű, hanem egy vég nélkül előrehaladó spirál, amelynek a középpontja, mozgató ereje és célja az Urístenben van.

Az egyházi év nagyszerűen jelzi a kiteljesedő keresztény élet titkát. Bármelyik napot emeljük ki az évről évre megismétlődő körből: lehet az vízkereszt, advent valamelyik vasárnapja vagy éppen húsvét. Minden évben ugyanoda érkezünk?

Felülről nézve a spirált, valóban évről évre a körnek ugyanazon a pontján va-

gyunk. Ez jelenthet egyfajta stabilitást és biztonságérzetet (erről lásd a későbbiekben). Ugyanakkor egy másik aspektusból vizsgálva remélhetőleg nem mondhatjuk el ugyanazt. A spirál felülről nézve ugyanazt a kört járja be ismételten, oldalról nézve azonban e körkörös mozgás közepette halad előre. Ha az egyházi évet jól használjuk, akkor ezt a haladást megvalósíthatja és ezt a kiteljesedést jelképezheti. Ezért az egyházi év bizonyos mérföldkövei jelzésértékűek, ahol érdemes megvizsgálni: történt-e előrehaladás. Lehet, hogy évről évre az egyházi esztendő egy másik pontja lesz hangsúlyosabb – ez a gazdagság kínálata. De az évről évre újra beköszönő ünnepek mélyülése jelezheti: előre, felfelé tartunk. A kérdés természetesen az, hogy csak csúcokat látunk, vagy a csúcsra vezető utat járjuk.

Ez a spiráljárásban való részvételünk komoly nevelőeszköz lehet a keresztyén életben, mert tudatosíthatja az egyház és az egyes keresztyén ember identitását.

A gazdag tartalmú ismétlődés

A harmadik fontos gondolat és összegző megállapítás az ismétléssel kapcsolatos. Talán ez sem elkerülendő gondolat egy tananyag fontos szakaszának a végén. A liturgia egyik legfontosabb tényezője, (furcsa módon) mozgató ereje az ismételtetés. Minden vallás ismeri az emberi lélek és gondolat sajátosságát e módszerrel kapcsolatban. Nem csak a keresztyénység van tisztában az ismétlés titokzatos erejével. Ahogyan az ember egész fizikai léte valami módon kapcsolatban van az ismétléssel – ilyen például a lélegzetvétel –, úgy a szellem és a lélek működésében is megfigyelhető ugyanez. A legegyszerűbb vallások is használják a monoton, ismételtetésű imádságformulákat. A szinte öntudatlanul használt imádságformulák is jó néhány vallási gyakorlatba beépült – igen komoly lelki eredményeket hozva gyakorlóiknak.

A keresztyén liturgia ismeri és visszafogottan, de nagyon tudatosan használja a lélek lélegzetvételének ezt a módszerét. Az egész egyházi év ilyen ismétlődésekre alapul.

Évről évre húsvét, sőt hétről hétre húsvét. Nem unalmas ez? Ha valódi tartalmát keressük, és mindig megtöltjük belső tartalommal az ismétlődő ünnepet, akkor egyrészt adott az otthonosság jó érzete, vagyis hogy nem mindig ismeretlen tájakra járunk, hanem az ismert, biztonságos úton, s ez fontos a járt utat a járatlanért nehezen elhagyó embernek.

Ugyanakkor állandó kihívást és feladatot is jelent, hogy az ismétlődés ne válhasson unalmassá.

A zsoltárok antifónáinak ismétlődése lehet unalmas annak, aki bele se gondol a jelentésébe, vagy éppen nem akar a spirál útján közösen előre haladni. De aki hajlandó elindulni ezen az úton, annak az ismétlés a biztonságérzetet, az elmélyülést és a fejlődést egyaránt jelentheti.

Aki az egyre több keresztyén közösségben ismert „szív imádságát” gyakorolja, az hasonló tapasztalatokat szerezhet. A szívimádság lényege, hogy egyetlen (lehetőleg kéttagú) mondatot az ember nagyon sokszor ismételi. Ez elsősorban nem kérés, vagy

ha az, akkor is egy, az Urat dicsérő mondatban válik kerek egészszé. Ez a rövid kéttagú mondat együtt mondható a lélegzés két fázisával. A mondat első felét a belélegzéssel, a második felét a kilélegzéssel mondhatja az imádkozó. Tízszer, százszor, ezerszer egymás után. Tudatosan, oldódva, szinte az öntudatlanságig. Áldott, sokat próbált meditációs forma. Egyetlen mondat az ismételtetés nyomán kibomlik, elmélyül, belénk ivódik (például: „Uram, Jézus Krisztus – Tiéd a dicsőség egyedül”; vagy: „Bocsáss meg nekem Uram – mert örökké tart szereteted”; vagy: „Segíts meg ... testvéremet – hisz a te hatalmad végtelen”). Ilyen az egyházi esztendő is – más léptékben: ismétlés, elmélyülés, előrehaladás.

Az ismétlődés és a variációk komplementer elemei a keresztény liturgiának.

★ ★ ★

Ha az egyházi évet újra felfedezné a kereszténység s vele a világ, jelentős – egész életet, mentalitást, életstílust meghatározó – erők kerülhetnének a felszínre. A rendetlenség világában a rugalmas, életet segítő rend áldást jelenthetne kicsiben és nagyban egyaránt.

Végezetül hadd idézzem Gerhard Kunzét, aki így fejezi be a liturgikus időről való tanulmányát: „Nincs más mélyreható lehetőség a Krisztusról, a világ Uráról szóló hírt ehhez a világhoz közel hozni, mint amiben az egyház komolyan fáradozik: az egész életet az evangéliumnak megfelelően tagolni és formálni. Ebben áll az istentiszteleti idő rendjének missziói jelentősége. Ez sokkal nagyobb lehetőség, mint azok a missziói formák, amelyeket egyébként ismerünk. Ezt ugyan nem lehet meghívó plakátokon propagálni, mint egy evangélizációs hetet. Nem is hoz olyanféle fellendülést, mint egy missziói sátor felállítása vagy egy rendkívüli rendezvény. De nem is cseng le! Embereket, akik hajlandók belemenni, elrendez, funkcionálisan helyükre tesz. Mindez azon múlik, hogy az egyháznak ezt az éltető és missziói eszközét használjuk-e, formáljuk-e, gazdagítjuk-e? Ami az egyénekre igaz, érvényes a gyülekezetre nézve is. Ha az egyházi év útját tovább járjuk, akkor egy olyan spirituális erőterbe kerülünk, amelyben a liturgia által közvetített átlagminőség nem változik: minden egyes pontján elmondhatjuk, hogy Isten kegyelme nem volt hiábavaló rajtunk. Isten kegyelme itt, nálunk, ebben a világban történik, ebben a történelemben: ez található titkosan és nyilvánvalóan a karácsonyi örömhírben, ami az egyházi esztendő kezdetén áll: Isten emberré lett Jézus Krisztusban.

De Isten kegyelme a tekintetünket előre is irányítja arra a napra, amikor a feltámadt és mennybe ment újra eljön ítélni élőket és holtakat – és erre az üzenetre vezet el minket az egyházi esztendő vége. Minden azonban, ami ennek az istentiszteleti időképződménynek az elejétől a végéig élénk tárul, összeköt minket az örökkévalósággal. Így vándorlunk az időn át elérve azt az országot, amelyben többé nem az Úrnak esztendejét tapasztaljuk és látjuk, hanem *őt magát!*

Ajánlott irodalom

- Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára.* Összeállította és átdolgozta dr. Pröhle Károly. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986. (Következő, változatlan kiadás 1997 – két kötetre bontva.)
- BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium.* Szent István Társulat, Budapest, 1977.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart.* Verlag C. H. Beck, München, 1988.
- BARSI Balázs: A liturgikus év. In: Török J. – Barsi B. – Dobszay L.: *Katolikus liturgika.* A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995.
- BARSI Balázs – DOBSZAY László: „Íme, most fölmegyünk Jeruzsálembe”. Márton Áron Kiadó, Budapest, 2001.
- BARSI Balázs: *Nagyhét. Segédkönyv és szöveggyűjtemény a Liturgikus év című tantárgyhoz.* Tatabánya, 2009.
- BEHRINGER, Hans Gebhard: *Die Heilkraft der Feste – Der Jahreskreis als Lebenshilfe.* Kösel Claudius Verlag, München, 1997.
- BIEGER, Eckhard: *Das Kirchenjahr – zum Nachschlagen.* Butzon & Bercker, Kevelaer, 1995.
- BOGÁR János: *Az egyházi évkör kialakulása és hatása az ígéhirdetésre, különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. Liturgikai tanulmány.* Doktori disszertáció. Debrecen, 1932. /Theológiai tanulmányok 21./
- CULLMANN, Oscar: *A karácsony ünnepének kialakulása.* Szerk. Karasszon István. Ford. Karasszon Dezsőné. Budapesti Református Teológiai Akadémia, Budapest, 1992. /A Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliai és Judaisztikai Kutatócsoportjának kiadványai 1./ *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv.* Luther Kiadó, Budapest, 2007.
- GRÜN, Anselm – REEPEN, Michael: *Gyógyító egyházi év. Az egyházi év mint pszichodráma.* Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2000.
- GRÜN, Anselm: *Ünnepek és szokások, amelyek megszépítik életünket.* Jel kiadó, Budapest, 2008.
- JÁNOSSY Lajos: *Az egyházi év útmutatása.* Veszprém, 2007.
- KOVÁCS András: *Ünnepeink az egyházi év tükrében. Az egyházi év.* Agapé Kiadó, Szeged, 2005.
- LAKATOS László: *Ünnepi könyv. A bizánci egyház liturgikus évéhez.* Máriapócs, 1997.
- MAGASSY Sándor: *Óegyházi perikópák. Az óegyházi perikóparend alapján kijelölt igék feldolgozásainak kritikai elemzése és prédikációs vázlatok Luther teológiájának tükrében.* Szerzői kiadás, é. n. (Megjelent 1998.)
- PARSCH, Pius: *Üdvösség Éve. Az egyházi év liturgiájának magyarázata I–III.* Stephanum Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1936.
- RADÓ Polikárp: *Az egyházi év.* Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., Pannonhalma, 1998.
- SAUTER, Gerhard: *Kein Jahr von unserer Zeit verfliehet, das dich nicht kommen sieht – Dogmatische Implikationen des Kirchenjahres.* In: Cornehl, Peter – Dutzman, M. – Strauch, A. (szerk.): *In der Schar derer die da feiern.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993.
- SCHIEBE, Ernst: *Jeder Sonntag hat sein Gesicht.* Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1997.
- SCHMEMANN, Alexander – CLEMENT, Olivier: *A nagyböjt és a húsvéti titok. Aszkézis és liturgia az orodox egyházban? Kairosz Kiadó, Budapest, 2007.*
- SENFLEBEN, Martin: *Mit dem Kirchenjahr leben. Eine Handreichung für unsere Gottesdienste – Einführungen – Themen – Texte – Lieder.* Sonnenweg Verlag, Konstanz, 1986.
- SZÉNÁSI Sándor: *Ünnepeink. A református egyházi év.* Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.

| 7 |

A liturgia személyi és tárgyi feltételei

SZEMÉLYI FELTÉTELEK

A lelkész-liturgus

Szerepek és pozíciók

A liturgikus szövegek mondása, kimondása és megformálása

Retorikus feladat

Homiletikus feladat

Pasztorális feladat

A lelkézi szolgálat feltétele az ordináció

A kántor

Az egyházi (sekrestyés, harangozó, templomszolga stb.)

A lektor

TÁRGYI FELTÉTELEK

Templom

Egyháztörténeti vonatkozások

A Szentírástól induljunk

Teológia vagy antropológia?

Antropológiai vonatkozások

Az evangélikus templom

Torony

Oltár

Szószék

Keresztelőmedence

Ambó

A liturgia lényege szerint Isten liturgiája (*liturgia Dei*). Ő végzi közöttünk a szeretet közszolgálatát. Bemutatkozik, szóba áll az emberrel, megszólít, kinyilatkoztat, kézbe vesz, formál, útra állít és útnak indít. Isten azonban – népének, az egyháznak a tapasztalata szerint – *eszközöket használ fel: embereket és tárgyakat egyaránt*.

A közzájón forgó afrikai mondás jól illusztrálja a személyi vonatkozást: „Istennek nincs más szája, csak a tiéd, nincs más keze, csak a tiéd, nincs más lába, csak a tiéd.” Embereket használ fel – az élet minden területén –, hogy az ember s a világ üdvösségét munkálja. Emberek hangján szólal meg. Így tette ezt a bibliai időkben, és így teszi ezt az egyháztörténet folyamán mindenkor. Emberek kezével végzi a szeretet cselekedeteit: simogat, segít, felemel, alkot. Emberek által juttatja el üzenetét, akaratát, kéréseit, bejelentéseit, így szükség van az emberi szóra, mozgásra. Lehetne hosszan sorolni Isten népének több ezer éves tapasztalatát. Van más eszköze is Istennek, mégis sok esetben az embert használja kiemelt eszközként tervei megvalósításában.

Isten munkájának a „tárgyi feltételei” is adottak a világban, mégis az embervilágban az emberek által készített tárgyakat, épületeket, eszközöket használja. Ő maga ihlet, indít, mozgat embereket az isteni munka megvalósításához szükséges tárgyi feltételek megteremtésére.

SZEMÉLYI FELTÉTELEK

Az istentisztelet személyi feltételeihez hozzátartoznak mindazok az emberek, akik megfelelő megbízatással (emberi vagy emberi és isteni mandátummal) és megfelelő képzettséggel végzik liturgikus vagy a liturgiát segítő szolgálatukat.

Az *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* a következőképpen fogalmaz a szolgálattevőkről:

„A szolgálattevők – Az evangélikus egyház meggyőződéssel vallja az egyetemes papság elvét: mindenki közvetlenül fordulhat a teremtő, megváltó, megszentelő Istenhez, és minden megkeresztelt hordozza az Istennek való szolgálat lehetőségét és felelősségét.

Az egyház újszövetségi alapon és a szolgálat jó rendje érdekében megvizsgálta, külső és belső elhívással rendelkező testvéreket ordinál (rendel) arra a sajátos feladatra, hogy Isten igéjét hirdessék, és a szentségekkel szolgáljanak (lelkési szolgálat). Ez az ordináció nem jelent semmiféle társadalmi vagy egyházi előnyt (hierarchikus többletet), inkább egyfajta kiváltságot, hogy az illető ember Isten elhívása (vocatio) révén, az ő megbízásából – Őr előtti felelősséggel – végezheti munkáját. Az ordináció kizárólag a püspök feladata.

A liturgikus szolgálatot a lelkész nem egyedül végzi, hanem mindazokkal együtt, akik erre vállalkoznak, és akiket a lelkész erre felkészít. Ilyen szolgálatot végeznek a kántoron és énekkaron kívül a lektorok és az előimádkozók is. Ez által az istentisztelet már a formájával is jelzi, hogy az az egész gyülekezet ügye. Ezért minél több testvért vonjunk be a lektori szolgálatba: az igelovásba, a zsolttárok és más könyörgések imádkozásába, a hirdetés felolvasásába.

Lényeges, hogy a szolgálatot vállaló személy lélekben és gyakorlással is készüljön erre a feladatra. Mindenki, aki megszólal és funkciót kap az istentiszteleten, ügyeljen arra, hogy beszéde jól érthető, testtartása és mozgása ünnepélyes, ugyanakkor természetes legyen.

Az istentiszteleten közreműködők imádságos közösségben készüljenek a rájuk váró szent szolgálatra. Lehetőleg együtt, jó rendben vonuljanak be a templomba, az istentisztelet végén pedig együtt adjanak hálát azért a kegyelemért, hogy az Úr szolgálatában vehettek részt.

A magyar evangélikus gyakorlatban a Luther-kabát szolgál liturgikus öltözékként, amelyhez az egyházi évről (illetve az alkalomnak) megfelelő stólat is viselhetnek a lelkészek. Azokon a helyeken, ahol ennek hagyománya van, vagy ahol a gyülekezet és a szolgálattevő ezt közösen igényli, lehetőség van az alba használatára is.”¹

Az 1963-as (1986-os) Pröhle-agenda a gyülekezeti istentiszteletről szóló bevezető részben a következőt írja a szolgálattevőkről:

„A gyülekezeteket és a gyülekezeti istentiszteleteket kezdettől fogva az apostolok által megbízott és a gyülekezet által megválasztott személyek, felavatott lelkészek vezetik. Felelőségük és felügyeletük kiterjed az egyház istentiszteleti életének minden megnyilvánulására, amely túlmegy a család keretein. Ez a rend a mi egyházunkban is érvényes. Gyónást, úrvacsorát, konfirmációt, avató, iktató és szentelő cselekményeket csak felavatott lelkész végezhet. Igeszolgálatra megfelelően felkészült egyháztag kaphat megbízást az egyház törvényes rendjének keretei között. Viszont a lelkésznek gondoskodnia kell arról, hogy a gyülekezet cselekvő módon vegyen részt a gyülekezeti istentiszteleten. Ez eddig régi szokás szerint főként gyülekezeti énekléssel, ének- és zenekarok szolgálatával történt. Erre az eddigénél nagyobb lehetőséget nyújt a liturgikus rend bevezetése. A zsolttárok éneklésében, a lelkicik olvasásában és az általános könyörgő imádság elmondásában

¹ *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv*, 13–14. o.

egyháztagok és csoportok is részt vehetnek. Lényeges azonban, hogy akik bármilyen szerepet kapnak a gyülekezeti istentiszteletben, azok erre alkalmasak legyenek, hivatalos megbízást kapjanak, és felkészüljenek. Ennél is fontosabb az, hogy a lelkész ne csak egymagában, hanem a gyülekezeti tagok segítségével készüljön az igehirdetésre, és készítse elő az istentiszteletet. A gyülekezeti tagok talán ezzel tehetik a legnagyobb szolgálatot istentiszteleti életünk megújulásáért. De jó szolgálat az is, ha az istentiszteletre érkezőket üdvözlik és helyükre kísérik, a távollevők iránt érdeklődnek, esetleg templomba járásukat segítik, osztoznak egymás gondjában, a felgyógyultak és visszatérők örömeiben, és így hozzájárulnak az istentisztelet testvéri légkörének kialakításához.”²

A lelkész-liturgus

A liturgiát a liturgus vezeti. A liturgus lehet olyan ordinált személy, akit az egyház az ige hirdetésére és a szentségek kiosztására rendelt. Csak *rite vocatus*,³ azaz szabályosan elhívott személy, ordinált lelkész végezheti a liturgiát vezető szolgálatot – függetlenül attól, hogy az egyház milyen szolgálatba sorolja be (például beosztott lelkész, gyülekezeti lelkész, esperes, püspök stb).

A liturgus végezheti az istentisztelet egy részét (az úgynevezett liturgikus részét), de vezetője lehet az egész istentiszteletnek, végezve az igehirdetői szolgálatot is.

A liturgusnak megfelelő felkészültséggel és gyakorlattal kell rendelkeznie ahhoz, hogy a méltóságteljes (Isten méltóságát képviselő) szolgálatot el tudja látni. Jóllehet teljes testi-lelki jelenlétével, személyiségét nem feladva végzi a szolgálatát, de mindig abban a tudatban és alázatos magatartásban, hogy nem a saját nevében áll az oltár előtt, az Isten–ember találkozás kiemelt pontján, hanem az Atya, Fiú, Szentlélek nevében végzi szolgálatát. A szent liturgia – amely, mint sokszor aláhúztuk, az Isten liturgiája, azaz közszolgálatunk rajtunk – olyan magasfeszültséget jelent az ember számára, amely „egyéni vállalkozásként” elviselhetetlen.

Szerepek és pozíciók

Karl-Heinrich Bieritz pozíciókról és szerepekről⁴ beszél a liturgia személyi feltételei kapcsán. Döntő kérdés a liturgus számára (de minden, a liturgiában közreműködő számára is), hogy megtalálja-e a helyes pozícióját, valamint képes-e felvállalni és a legszentebb értelemben sajátjává tenni azt a szerepet, amelyet el kell játszania.

² *Pröhlé-agenda*, 16–17. o.

³ Az egyház tanítását tartalmazó dogmatikai irodalom beszél *vocatio externáról*, azaz belső elhívásról és *vocatio internáról*, azaz külső elhívásról. A külső elhívás megfelelő képzés nyomán az egyház részéről hangzik el, míg a belső elhívás az egyház Urával való személyes kontaktus nyomán, az imádságra adott válaszból születik meg az egyén belső lelki életében.

⁴ Vö. BIERITZ 2004, 160. kk.

A helyes pozíció az, ha a liturgus *minister verbi domini*, azaz az Úr (Isten) igéjének a szolgája. A szolgálata az, hogy kiszolgálja Urának akaratát, megvalósítsa céljait. Nincs lehetősége önfejűségre, egyénieskedésre, önmegvalósításra. Isten szolgája.

Szerepkonfliktusok

A liturgus jelentős belső és külső harca, hogy megküzdjön a szerepkonfliktusokkal. Adódhat ez abban a formában, hogy több szerepet kell egyszerre játszania. Magánember és Isten szolgája. Az egyház reprezentánsa és önálló véleménnyel rendelkező egyén. Családapa/anya vagy/és gyülekezeti lelkész. Ha szűkebb értelemben mérjük fel a szerepkonfliktusokat, akkor a liturgus számára ezen a feladatkörön belül is többféle szerep adódhat: igehirdető, szónok, lelkipásztor, szövegmondó (vers és próza egyaránt lehet a bibliai szövegekben), imádkozó, szervező-rendező, szertartásmester stb.

Szerepelvárások

Feszültség adódhat abból is, hogy különböző elvárások ütköznek egymással. Más a liturgus szerepelképzelése, önmagával szemben támasztott elvárása, és más a gyülekezet elvárása. Ismét más az egyháznak mint közösségnek és hivatalos intézménynek az elvárása. Mindezek között a liturgusnak imádságos gondolkodásában, belső lelki életében figyelnie kell megbízója, az Úristen elvárására. Bizonyos elvárásoknak meg lehet felelni, bizonyos elvárásoknak nem. Némely elvárások figyelembe veendők, némelyek pedig elutasítandók. Az Isten szolgájának állandó mérlegelésben kell megtalálnia a megfelelés és az elutasítás helyes arányát. A döntő azonban minden esetben a mandátum: mire kaptam megbízást az Istentől, akinek szolgája vagyok az oltár előtt, a szószéken, az istentisztelet keretében. Ha komolyan veszi a liturgus, hogy a liturgia Isten közhasznú munkája rajtunk és velünk, akkor tudatosítania kell, hogy Isten eszközeként végzi tevékenységét.

Szerepátvételek

Többféle szerepelvárás egyszerre, párhuzamosan többféle szerepvállalást is eredményezhet. Az egyházi szolgálat hozhat olyan rendkívüli (kényszer)helyzetet, amelyben ez elkerülhetetlen. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy az ősegyház – az Apostolok cselekedeteiről szóló könyv tanúsága szerint – a kezdetektől próbálta szétválasztani a gyülekezeti, azon belül az istentiszteleti szolgálatokat. A liturgusnak – a szolgálatra való készülés közben éppen úgy, mint a liturgikus szolgálat folyamataiban – tudatosítania kell, hogy melyek azok a szerepek, amelyeket el kell látnia, és melyek azok, amelyeket a megfelelő részfelelősöknek vagy területgazdáknak kell ellátniuk. A „mindenes liturgus” típusú szerepvállalás részben felszínességhez, részben komikus helyzetekhez, részben pedig szereptévesztések egész sorához vezethet.

A liturgusnak nem feladata és nem is küldetése, hogy mindent maga végezzen.⁵
A liturgus feladata, hogy vezesse, irányítsa és összefogja a liturgikus eseményeket.

Szerepdifferenciák

A fentiek miatt tisztázandók a különböző szerepek. Amennyire lehetséges, meg kell osztani a különböző liturgikus szerepeket, hiszen az istentisztelet az egyház, a helyi egyház (a gyülekezet) istentisztelete és nem a pap egyszemélyes vállalkozása. Ha pedig a liturgus személyére egyszerre több szerep jut, megfelelő eszközökkel (hanghordozás, hanglejtés, mozgás-helyváltoztatás, testtartás-testbeszéd, esetleg liturgikus öltözkváltás) kifejezésre lehet juttatni az egyes feladatok eltérő voltát.

A liturgus tennivalóinak köréből a következő alapvető feladatköröket sorolhatjuk fel:

- *Megszólító* (például többféle módon köszöntő)
- *Igeolvasó, igehirdető* (lekciók, bibliai vótumok, idézetek, prédikáció stb.)
- *Imádkozó* (imádságszövegek elmondása, szabad imádság, könyörgések vezetése, csendes imádságok indítása és befejezése stb.)
- *Vendéglátó* (az eukharisztikus ünnepeken)
- *Áldásosztó* (szószéki áldás, záróáldás stb.)

Karizmák

Nem szabad megfeledkeznünk jelen témánk szempontjából a karizmák sokféleségéről sem. Ki milyen lelki ajándékot kapott, azzal szolgáljon.⁶ Pál felsorolása a lelki ajándékokkal kapcsolatban (1Kor 12) bizonyára sokféle szolgálatra utal, köztük – nem kimondott módon – az istentiszteleti szolgálatra. Az egyes szerepek az adottságok, illetve karizmák szempontjából is megközelíthetők. A liturgia szolgálatára is kaphatnak emberek karizmát, s az egyház népe megérzi ezt, és pozitívan reagál az ilyen szolgálatra. Ugyanakkor egyértelmű az is, hogy megfelelő képzettséggel, önképzéssel, gyakorlással és igyekezettel elsajátítható a liturgusi lelkület, az a fajta mentalitás, amely az evangéliumhirdetésnek, az Isten-találkozó megszervezésének embereket megérintő, gyülekezetet megszólító módját valósítja meg alkalomról alkalomra.

A gyülekezeti szolgálatban már a második századtól kezdődően megfigyelhető egyfajta koncentráció az istentiszteleti funkciókra. Egy kicsiny, de egyre „professzionálisabb” kör feladata volt az istentiszteleti szolgálat végzése. Három szolgálat

⁵ Csak kivételes és szükséghelyzetben elfogadható, ha a lelkész olvassa a liturgikus szövegeket, lektorként felolvassa a lekcioakat, elő- és főimádkozóként végigmondja az összes imádságot, végzi a kántori szolgálatot, s közben az egyházi teendőket is ellátja. Az egyszemélyes showmúsort kísértése sok szolgálattevő számára igen nagy. A szükségből ez esetben (sajátos lelkési pozíció az elmúlt rendszer évtizedeiben) nem lehet és nem szabad erényt kovácsolni.

⁶ 1Pt 4,10: „Ki milyen lelki ajándékot kapott, úgy szolgáljatok azzal egymásnak, mint Isten sokféle kegyelmének jó sáfárai: ha valaki prédikál, úgy mondja szavait, mint Isten igéit, ha valaki szolgál, úgy szolgáljon, mint aki azt az Istentől kapott erővel végzi, hogy mindenkor az Isten dicsőíttessék Jézus Krisztus által, akié a dicsőség és a hatalom örökkön-örökké. Ámen.”

különösen is kiemelkedik, s ezek mind a mai napig meghatározók a katolikus, az anglikán és az ókatolikus egyházakban: püspök, presbiter, diakónus.

Az egyetemes papság – reformációban újra felfedezett – alapelve nem azt jelenti, hogy mindenki végez minden szolgálatot, liturgizál, prédikál, konsekkrál. Az *Ágostai hitvallás*ban az egyházi rendről ezt olvassuk:

„Az egyházi rendről azt tanítják, hogy nyilvánosan senki sem tartozik tanítani és szentiségeket kiszolgáltatni az egyházban, csak az, akit erre szabályszerűen elhívtak.”⁷

Vocatio, confirmatio, introductio – ez az a hármas meghatározottság, amely a liturgus személyét jellemzi: elhívás, megerősítés, bevezetés (beiktatás). Ezek egyrészt jogi aktusok, de mindháromnak a jogi vonatkozáson messze túlmutatva spirituális jelentősége van.⁸ Az ideális liturgus jól felkészült, állandóan tanuló, igényes, érzékeny, együtt érző (empatikus) horizontális és vertikális irányban nyitott személy.

A *liturgikus magatartás* olyan liturgikus kultúrát feltételez, amelyet részben a tradícióból lehet elsajátítani, részben pedig a liturgusnak magának kell személyes folyamatokat végigjárva kialakítani. A liturgikus magatartás alapelve a természetesség és az ünnepélyesség. A szolgálatot annyira természetesen kell végezni, hogy az ne menjen az ünnepélyesség rovására, és annyira ünnepélyesen, hogy a liturgus szava és mozdulatai ne veszítsenek természetességükből. A mimika, a tartás, a mozgás, a gesztikuláció, a hanghordozás, a szóhasználat mind-mind ennek a szabálynak van alávetve.

A liturgikus szövegek mondása, kimondása és megformálása

Látszólag egyszerű, csak a formát érintő kérdés ez. Beszéljünk érthetően – így lehetne summázni a követelményt és a célt. De ebben a két szóból álló felszólításban már önmagában mindkét szó elindít egy sor gondolatot, megjelöl több tennivalót, a két szó összekapcsolása pedig egyértelműen részletes kibontásra vár. Beszéljünk: ez külső „megjelenést” éppen úgy megkíván, mint belső, lelki-szellemi magatartást. Beszéljünk: ez kizár több, beszédnek tűnő, valójában csupán azt pótló megnyilvánulást: motyogást, suttogást, torz kiabálást, rendezetlen hangokat, értelmetlen szavakat, kusza gondolatokat. Érthetően: ez jelent akusztikus elvárást éppen úgy, mint tartalmi érthetőséget, pontos megfogalmazást, helyes nyelvtani formákat, a gondolatot kifejező szókészlet használatát.

Első közelítésben hármas feladatról van szó: retorikus, homiletikus és pasztorális feladatról. Érdemes ezeket egyenként szemügyre venni.

⁷ CA XIV.

⁸ Vö. BIERITZ 2004, 179. o.

Retorikus feladat

A nyilvánosság előtt elmondott élő beszédnek kialakult, kikristályosodott szabályai vannak. Igaz ez a liturgikus szövegek kapcsán is. A liturgia szövegeinek felolvasása, azok elmondása alkalmazott retorikai feladat, ahol tekintettel kell lenni a beszélő egyéni adottságaira, a hallgatóság ismérveire, a tér akusztikus és szellemi jellemzőire.

Homiletikus feladat

Nem egyszerűen mondunk valamit. A liturgus mondanivalója a mandátumából adódik. Isten szolgájaként nem mondhatja a sajátját, hanem Isten szavát kell továbbadnia. Nem egyszerűen tolmácsszerep ez, hanem az inkarnáció egy igen sajátos formája. Nem az tehát a feladat, hogy Isten üzenetét valami módon továbbadja az igeolvasó, ige hirdető, a liturgus, hanem az, hogy teljesen átadja magát annak az Istennek, aki általa (a liturgus által) megszólalni kíván.

Pasztorális feladat

A szó vigasztaló, bátorító, megrázó és felemelő ereje mindenki számára ismert. A liturgiában koncentrált ige megszólalása lelkipásztori feladat is egyben. A megszólalónak azt a jó pásztori attitűdöt kell felvállalnia és lehetőségeihez mérten megvalósítania, amit a testté lett Ige, a jó Pásztor megvalósított, amikor megszólalt.

Lehetne még bőven sorolni a további feladatokat. A legfontosabb szabály itt is: „ünnepélyes természetességgel”.

Értelmezve olvasni, szólni, beszélni: ez feltételezi az alapos készülést. Ez nem csupán előzetes hangos olvasást jelent, hanem a szöveg magunkon való teljes „átszűrését”. Mindezt gondosan kiválasztott hangerővel, fokozottan artikulálva, a témához, az akusztikus körülményekhez és a hallgatókhoz igazított tempóval.

A lelkészi szolgálat feltétele az ordináció

A *Liturgikus könyv* készítésénél az ordinációs renddel kapcsolatban a lelkész szerepe és a lelkészi szolgálat kérdése is tisztázásra szorult. A tisztázás esetén a következő meghatározás alapján készítette el a bizottság az alábbiakban közölt lelkészszentelési liturgiát:

„Az evangélikus lelkész ordinált, tehát sajátos egyházi szolgálatra felszentelt személy. A lelkész sajátos hivatallal bír, és az apostoli autoritás felelősségét hordozza a vállán. Az ordinációt *vocatio* előzi meg, és a lelkész teológiai képzésben részesül. Az ordinált személy szolgálatát és az egyetemes papságból következő keresztény hivatást, valamint a lutheri hivatás-etika tanítását nem lehet összekeverni vagy egymás ellen kijátszani.

Az evangélikus lelkész nem áll fölötte a gyülekezet többi tagjának, hanem a gyülekezet előtt áll, és vezet, felügyeli laikus szolgatársakkal együtt az istentiszteletet és a gyülekezet életét.

Krisztus akarata alapján – emberi esendőségeivel együtt – az evangélikus egyház törvényi keretein belül folytatja az apostoli kortól áthagyományozott szent szolgálatot.”⁹

A lelkész szolgálatra való felszentelését püspök végzi két lelkész segítségével, úrvacsorai istentisztelet keretében. Az ordináció liturgiájáról az alkalmi és rendkívüli istentiszteletek fejezetben található részletes anyag.

A személyi és tárgyi feltételekre egyaránt igaz, hogy alapvető követelmény a tisztaság, az igényesség, a magas minőség. Ismételten idézhetjük a régi, frappáns reklámszlogent: tartalomhoz a forma. A szent tartalomhoz, az Isten ügyéhez nem illik a silány minőség, a stílusában közepszerű, teljesítményében gyenge szolgálat. Istennek csak a legjobbat szabad adni,¹⁰ az embereknek (gyülekezetnek) pedig Isten szolgálóiként sugározniuk kell az „égi” minőséget, az Úrhoz méltó igényességet. Az igényes, magas színvonalú szolgálat missziói hatása a kívülállóknak, építő hatása az egyház tagjainak. A félvállról vett, hányaveti módon végzett szolgálat rombolja a híveket, „Lélek-oltogató”, taszító a kívülállók számára. Ezen a területen nagyon nagy a liturgus felelőssége.

A kántor

A kántor nem mellékszereplője a liturgiának, hanem alkotó tagja, fontos együttműködője. Szolgálatára képzettséget, aktuálisan jó felkészültséget és alkalomról alkalomra alapos készülést igényel.

Az evangélikus kegyesség, sőt az evangélikus teológia számára a zene kiemelkedő szerepet játszik a liturgiában. Nem kísérő, aláfestő vagy segítő funkciója van csupán, hanem *igehordozó szerepe*. Mivel a zene az igehirdetés eszköze, ugyanolyan igényes előkészítő munkát igényel, mint az igehirdetés és a liturgia többi része.

A gyülekezetnek éppen úgy kötelessége kántorról gondoskodni, mint lelkészről.

A gyülekezeteknek, az egész egyháznak áldoznia kell az igehirdetési szolgálat módjára. A kántorok megfelelő szintű kiképzése, folyamatos továbbképzése, alkalmazása, anyagilag, szellemileg és lelkileg való megbecsülése nem luxus, hanem az evangéliumhirdetés egyik módjának biztosítása.

Ahogy a gyülekezet a lelkésztől igényes szolgálatot vár el, úgy várja el kántorától is az igényes egyházzenei tevékenységet. (Igen jelentős külön áldozatot igényel az orgona karbantartása.)

⁹ A megjelenés alatt álló *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* második kötetének szövege jelenleg kéziratban található meg a Liturgikus Bizottság munkaanyagában.

¹⁰ Nem véletlen, hogy a Tóra 3. részében (Leviticus vagy Mózes 3. könyve) a részletes kultuszi leírásoknál újra meg újra említésre kerül, hogy a feláldozott állatoknak a legértékesebbeknek, legjobboknak kell lenniük. 5Móz 12,11; 26,2; Ez 48,14; Zsid 7,4.

Az egyházi (sekrestyés, harangozó, templomszolga stb.)

Az egyházi szolgálata kiemelten fontos. Bár az istentisztelet lefolyása alatt viszonylag kevés szerephez jut, de a liturgia előkészítése és az istentisztelet utómunkálatai sok fáradságot, nagy odafigyelést, tudatosságot és precizitást igényelnek. Az egyházfinak a liturgussal állandó kapcsolatban kell állnia. Szükséges az istentisztelet előtti egyeztetés, az utólagos kiértékelés és a közbenső harmonizált összmunka. A liturgusnak időt és energiát kell szánnia arra, hogy kiképezze az istentisztelet háttérmunkájában legközvetlenebb szolgatársát, az egyházfit.

Természetesen fokozott figyelem szükséges a liturgus részéről olyan templomban, ahol nincs állandó (alkalmazott vagy önkéntes) egyházi, hanem váltakozva a gyülekezeti tagok látják el ezeket a feladatokat.

Az egyházfinak számos feladata között különösen figyelnie kell a következőkre: a templom maximális tisztasága, a megfelelő fényviszonyok megteremtése, a liturgikus eszközök rendben tartása, az istentisztelet alatt történő esetleges váratlan események kezelése.

Az egyházi akkor végzi jól feladatát, ha az istentisztelet tárgyi feltételei biztosítottak, a liturgia gördülékenyen zajlik, az egyházi háttérmunkája pedig láthatatlan marad. E tárgyi feltételek megléte mégis a legfontosabb, sőt nélkülözhetetlen a liturgia jó rendje szempontjából.

Egyházunk új lehetőséget kínál az egyházfik képzésére.

A lektor

A lektor elsősorban az igeolvasással, de sok esetben előimádkozói feladattal megbízott gyülekezeti tag. A liturgiáért felelős személy – általában a gyülekezeti lelkész – kéri fel, ugyanakkor fontos, hogy az adott személyt a gyülekezet elfogadja, hiszen ellenkező esetben a szolgálatot gyengíti az illető megjelenése.

A lektori szolgálatra készülni kell, ez azonban nem csupán önképzést és gyakorlást jelent, hanem a lelkész vagy megfelelő szakember által való felkészítést. A lektornak időben hozzá kell jutnia a felolvasandó szöveghez.¹¹ Azt értenie, értelmeznie kell, majd ezután következik a hangos gyakorlás, amely tekintettel van a szöveg nehézségére, a gondolatok felépítésére éppen úgy, mint a hallgatóság létszámára és az akusztikus körülményekre. A liturgiát vezető lelkésznek pedig felelőssége, hogy meghallgassa, szükség esetén korrigálja a felolvasót. A felolvasás bonyolult, nehéz feladat, ahhoz, hogy egy szöveg jól hangozzék, szükség van erre az aprólékos és alapos előkészítésre. Ha egy profi színész hetekig készül a szövege elmondására, akkor a lektor nem teheti meg, hogy ott, a felolvasás pillanatában kerüljön kapcsó-

¹¹ Nem az istentisztelet előtt néhány perccel!

latba a felolvasásra kerülő szöveggel. Ez a készületlenség éppen olyan veszélyes lehet az istentisztelet céljának szent szempontjából, mint a készületlen igehirdetés. Isten igényes szava nem tűr igénytelen tolmácsolást!

Észak- és nyugat-európai protestáns egyházakban a lektorok – amennyiben megbízatásuk rendszeres és tartós – külön talárt hordanak. Ennek színe, szabása eltér a liturgus öltözkétől, de jelzi, hogy aki ezt a ruhát viseli, különleges szolgálattal van megbízva az adott istentiszteleten. Nem a személye fontos – azt eltakarja a talár – hanem a szolgálata, amely az igeszolgálat egy bizonyos részére terjed ki.

A lektori szolgálat sajátos helyzetben kiegészülhet az igehirdetés feladatával is. Olyan helyen, ahol egy adott alkalommal, vagy egy bizonyos ideig nem megoldható az, hogy lelkész lássa el a feladatot, a lelkész, az esperes vagy a püspök adhat megbízást arra, hogy a lektor kész igehirdetésszöveget felolvasson. Az ilyen ideiglenes megoldás az adott gyülekezet közössége számára nagy segítség lehet. Ez a szolgálat azonban még fokozottabb előkészítést és felkészítést igényel.

TÁRGYI FELTÉTELEK

A templom

A személyi feltételek után következzenek a tárgyi feltételek. Az istentisztelet tárgyi feltételei közül a legfontosabb az az épület, ahol a liturgia lezajlik. A templom ugyanolyan építészeti alkotás, mint a többi épület, mégis alapvetően más. Tervezésében, megvalósításában, használatában egészen más.

„A szakrálisnak, a szent térnek legelszántabb ellenfelei is elismerik, hogy a keresztény közösségnek szüksége van gyülekezési helyre, és ebből kifolyólag a templomépület célját nem szakrális, hanem szigorúan funkcionális módon határozzák meg. Ez teszi lehetővé a liturgikus együttléteket.”¹² E világi – a maga szempontjából elfogadható – megközelítéssel szemben a templomban ünneplő gyülekezet érzi a templom sajátos többletét.

Múlt, jelen, jövő együtt van egy templomépületben. Az egyházé, a gyülekezeté, a szolgálóké, de azoké is, akiknek emberileg köszönhetjük templomainkat: a tervezőké, az építőké s a háttérben valamilyen szerepet játszóké. A protestáns teológia adása az egyháznak azzal, hogy kifejtse a templomtér teológiáját. Az esztétizálódás korában ezen a téren igen sok mondanivalója van az egyháznak. Újra kell gondolni a templom liturgikus és liturgián kívüli funkcióját egyaránt. Jóllehet ennek ma számos gazdasági motivációja is van, elsősorban teológiai, liturgikai tisztázásra van szükség.

¹² RATZINGER 2002, 57. o.

Azt a megfogalmazódó igényt, hogy újragondoljuk és -tanuljuk a templom titkát, az is erősíti, hogy a legkülönbözőbb nézetek és vélemények látnak napvilágot. Irányzatok foglalnak állást arról, van-e a templomépítésnek és -berendezésnek teológiája, vagy csupán emberi dimenziókban kell gondolkodnunk az emberkéz alkotta hajlékról. Sokan ragaszkodnak a véleményükhöz, hogy a templom szent épület, amelyet különleges tiszteletnek kell öveznie, és harcba szállnak, amikor mások ettől a „méltóságától” meg akarják fosztani. Sokan pedig teljes határozottsággal képviselik azt az irányt, mely szerint a templom egy bizonyos funkciót végző épület, de nem szent, sem formája, sem stílusa, sem pedig berendezése nem tartozik a fontos (értsd: az üdvösség szempontjából fontos) témák közé; használaton (istentiszteleten) kívül ugyanis a templom ugyanolyan ház, mint bármelyik másik.

Ismert az a vélemény is, hogy evangélikus ember számára a templom nem több, mint a gyülekezés helye, de ismételten felbukkan ennek a gondolatnak az ellenkezője is: a templomnak lelke, különleges, más épületével össze nem hasonlítható atmoszférája van. Melyik vélemény a megalapozott? Lehetséges-e hivatalos keresztény, azon belül protestáns és végül evangélikus álláspont?

Közelítsünk most más oldalról. Ha egy kilencszáz éves evangélikus templomról beszélnek, önkéntelenül is ott ágaskodik a kérdés: mikor is volt a reformáció? Azután folytatódik a gondolat, hiszen a protestantizmus nem egy fellegvára a reformáció korától vagy későbbi időtől katolikusból lett evangélikussá vagy éppen reformátussá. De fordított példát is ismerünk: evangélikus templomot más felekezet vett használatba. S ebben a sorban már adódik is a következő kérdés: mitől evangélikus az evangélikus templom, vagy mitől katolikus a katolikus, és miért református a református? Építészeti megoldásaiban, stílusjegyeiben, berendezési, használati tárgyainban megmutatkozik-e az adott felekezet istentiszteletének lényege? Protestáns vonatkozásban: kialakult-e az egyház reformációjával együtt egyfajta templommegújítási mozgalom, építészeti reformáció? Ma, amikor például a lutheranizmusban is a hangsúly-átalakulások korát éljük, van-e változás abban, hogy a verbális kommunikáció kora után sok más érzékszervünket is igénybe vevő, más kommunikációs formát is használó időszak következik, és ez befolyásolja templomépítészettünket, a szent hely használatát? Kérdések sora, amit csak abbagyni lehet, befejezni nem.

Gyorsuló ütemben változó világunkban az állandónak hitt egyháznak válaszolnia kell a sok régi és egyre több újabb kérdésre. Sőt a stabilnak tűnő templomépületnek is el kell viselnie, hogy újragondolják szerkezetét, megjelenését, berendezését. (A templomépítészeti történetében hányszor alakultak át épületek stílus, funkció és más egyéb szempontból...)

A kérdésre, hogy létezik-e lényegében protestáns, azon belül evangélikus vagy református templomstílus, és volt-e templomépítészeti reformáció, ne siessük el a választ. Inkább járjuk körül azokat a történeti, teológiai, azon belül ekkleziológiai és liturgikai témákat, amelyek később segíthetnek válaszolni.

Egyháztörténeti vonatkozások

Természetesen nem kerülhetjük meg az egyik kiinduló kérdést: mit mond, mit vall a reformáció központi személye, Martin Luther a templomról, a liturgikus térről, a gyülekezet helyigényéről. A kép összetett. Csak úgy kaphatjuk meg a lutheri nézetek lényegét, ha együtt látjuk az indulatos, harcoss reformátort és a higgadt, teológus lelkész-professzort, a gyakorló lelkipásztort és a fejekben-szívekben tiszta helyzetet teremteni akaró egyházújítót.

A lutheri templomértelmezés locus classicusaként szokták emlegetni a torgaui várkápolna felszentelésén, 1544-ben mondott igehirdetését. Ebben érdekes egyoldalsággal és szinte harcias határozottsággal beszél arról, hogy „abban [ti. a templomban] nem történik más, mint hogy a mi kedves Urunk szent igéje által beszél velünk, mi pedig beszélgetünk vele imádságban és dicséretben”.¹³ Ebben a prédikációban még olvashatunk arról is, hogy a templom a közösség összegyülekezési helye, de szükség esetén ugyanúgy lehet bárhol máshol igehirdetésre és imádságra összejönni. A torgaui várkápolna felszentelésekor reformátorunk az úrvacsoráról nem beszélt. Iratainak túlnyomó részében azonban, amikor istentiszteletről szól, az igehirdetést mindig együtt említi az úrvacsorával (*Wort und Sakrament*). Torgauban a pozitívumok kimondása után az ellen harcolt, hogy a templomot öncélúan és pazarlóan túldíszítsék. A templom nem önmagáért van, hanem azért, hogy benne Isten megszenteljen és szentségben tartson minket igéje által. Azaz Luther számára a templom, épületként, abszolút értelemben nem szent. A hit megtisztítója és biblikus értelmű újrafelfedezője hangsúlyozza azt, amit Jézus a samáriai asszonynak mond: Istent lélekben kell imádni. Miért tűnik egyoldalúnak ez a lutheri megközelítés? Azért, mert olyan harci helyzetben született, amelyben a középkori ember és a vulgáris keresztény gondolkodás számára egyre inkább a kézzelfogható anyagok, tárgyak váltak szentté, s kimondottan vagy látenszen kialakult a tárgyakkal, dolgokkal kapcsolatos mágia, azaz a tárgyaknak, eszközöknek tulajdonított varázsló- vagy teremtőerővel végzett tevékenységek sora. Ez olyan népi kegyességet hozott magával vagy fejlesztett ki, amelyben az átlagember számára a tárgy, az anyag, a hely, az épület önmagában és nem szimbolikus jelentésében vált fontossá. Ebben a helyzetben fogalmazza meg Luther harcias és éppen a hatékonysága miatt kategorikusan egyoldalú mondatait. A tárgyak és az épületek nem az üdvösség eszközei – vallja –, az üdvösségünk egyedül Krisztusban, egyedül hit által van. Ez a hit és a Krisztussal való kapcsolat pedig az ige és a szentségek által formálódik, és a Lélek jelenlétének munkája.

Ha Luther többi iratára is figyelünk, kiderül, hogy az ige és a szentségek együtt szerepelnek, hiszen Krisztus jelenlétét ezekben tapasztaljuk meg. Luther posztilláskötetében bőven találunk utalást arra, hogy miért épít az egyház, a keresztény gyülekezet templomot. Több igehirdetésében is beszél arról, hogy nincs más oka a templomépítésnek, mint az, hogy a keresztények összejöhessenek, imádkozzanak, prédikációt

¹³ Idézi MEYER-BLANCK 2001, 29–32. o.

hallgassanak, és a szentségeket magukhoz vegyék. A tőle megszokott sarkítással arról is beszél, hogy ha ez az ok megszűnik, akkor akár le is lehet rombolni a templomot, hiszen ezt teszik minden más házzal, ha már nem veszik hasznát.

Krisztus jelenléte nélkül, az evangélium hirdetése nélkül, a Szentlélek üdvösséget munkáló tevékenysége híján valóban értékét veszti egy neki szentelt épület. Éppen ezért Isten népének nem csupán az a feladata, hogy a templomnak megfelelő funkciót adjon, hanem az, hogy kérje a teremtő, megváltó, megszentelő Isten jelenlétét, áldását: ő töltsen meg tartalommal azt, amit emberi kéz formált. A templom valódi értékét az adja, ami benne történik. (Elgondolkodtató: szabad-e azonban ezt mindig csak a jelen pillanatra érteni? De adódik a másik kérdés is: szabad-e a „történet” kifejezést csak a látványos, mozgalmas, külső eseményekre korlátozni?)

Ahhoz, hogy az evangélikus templom titkát és tartalmát megértsük, nem eleendő, ha a reformátor – szám szerint kevés – templommal, templomépítéssel kapcsolatos megnyilatkozását elemezzük. Ha lutheránus módon akarunk gondolkodni, ha a reformátor akarát akarjuk követni, úgy a Bibliához kell fordulnunk.

Ugyanez vonatkozik a református álláspontra is. Czeglédy Sándor így fogalmaz:

„...hitünk szerint az istentisztelet helyére nézve nem az ószövetségi felfogás az irányadó, hanem a Jn 4-ben és az ApCsel 17,24-ben kifejezett keresztyén tanítás. A templom, Isten háza ezen a földön a Jézus Krisztus gyülekezete. Elvi szempontból nincs szükségünk különleges helyekre, ahol az istentisztelet hatékonyabb volna, mint másutt. De a célszerűség és a jó rend kedvéért szüksége van a helyi gyülekezetnek egy olyan alkalmas helyiségre, amelyben a hívek közös hitben összegyülekezhetnek az Ige és a sákramentumok közé.”¹⁴

Pásztor János nem beszél külön református templomtípusról, hanem hangsúlyozza, hogy a templomteret úgy kell kialakítani, hogy minden elváltató rész megszűnjön, és együtt legyen a gyülekezet és a szolgálattevő.¹⁵ Az igehirdető a gyülekezetben álljon, és közelről hirdesse az igét. Ügyelni kell arra, hogy a szószék ne nyomja el az úrasztalát, hiszen így alakul helyesen a prédikáció és a sákramentum egysége.

A Szentírástól induljunk

Jóllehet fontos számunkra a reformátor álláspontja, mégis érdemes az egyház történelmében mélyebbre ásnunk, és egészen a gyökerekig visszajutnunk. Hiszen Luther is a Szentírás mércéjét használta akkor, amikor fontos kérdésekben megnyilatkozott.

Az Újszövetség – Krisztus egyetlen, egyszeri, megismételhetetlen és örökre érvényes áldozata miatt – nem az Ószövetség templomképében gondolkodik tovább. Ha az Újtestamentum – témánkat érintő – mondanivalóját keressük, úgy nem csak a jeruzsálemi templom és nem is csak a zsinagógák képét kell a háttérben látnunk.

¹⁴ CZEGLÉDY 1996, 29. o.

¹⁵ PÁSZTOR 1985, 94. o.

(A zsinagógai gyakorlat – mely szerint az az Isten népének összegyülekezési helye, tanulási és imádkozási hely – példa az első keresztények számára, egyrészt azért, mert az első keresztények zsinagógai közösségből indultak el, másrészt azért, mert abban közös imádság, közös igeolvasás (Tóra) és -hallgatás folyt a papi szerep bármilyen hangsúlyozása nélkül.) Az Ószövetség fontos dokumentumok sorát tartalmazza arról, hogyan járt el Isten embere vagy Isten népe a nagy találkozások helyével. Ahol a kiválasztott nép találkozott Urával, ott oltárt építettek. Nem nagy építményekről volt szó, hanem olyan (többnyire egy kővel) megjelölt helyről, amelyről tudták, hogy felejtethetlen állomása, mérföldköve a földön vándorló nép útjának. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Isten maga készíti „más viselkedésre” a találkozás helyére érkezőket, úgy az már döntően befolyásolja a későbbi korok, sőt minden idők templomépítését. A csipkebokorhoz érkező Mózesnek le kell vennie a saruját, mert szent az a hely: az Isten-találkozás helye. Nem azért, mert maga a hely szent, hanem azért, mert Szent az, akivel találkozik ott az ember. A nem mindennapos élmény helyét – emberi módon, de – meg lehet, meg kell jelölni. Mert amíg Isten népe hitben él és nem látásban, addig segítséget jelenthet a hit állomásainak megjelölése. Ez bizonyára nem távoli a világot s benne az embert, az anyagot, a teret és időt teremtő Isten számára. Isten emberré létele, az inkarnáció eseménye óta pedig semmi sem idegen, ami anyagi. Sőt megszentelődhet, ha szent használatban áll. Így érkezünk el az Újszövetség összetett, ezen a téren is gazdag mondanivalójához.

Az Apostolok cselekedetei könyvének tanúsága szerint Isten nem lakik emberkéz alkotta templomokban (ApCsel 17,24). Sőt a mennyei Jeruzsálemben már nem is lesz templom, mert Isten (és satora) az emberek között lesz, és Isten maga lesz az ő templomuk, Isten és a Bárány (Jel 21,22).

Mégis: Jézus komolyan veszi a templomot (és a zsinagógát), eljár a templomba imádkozni, megfizeti a templomadót, sőt a legnagyobb konfliktust vállalva meg is tisztítja a templomot, amelyet Atyja házának nevez (Jn 2,16). (Egyes kutatók és írásmagyarázók szerint Jézus itt nem egyszerűen a kufárok, árusok és pénzváltók ellen, tehát a kultusz elüzletiesedése ellen lép fel, hanem az áldozati kultusz ellen, amely a szuverén Istent akarja befolyásolni.)

Fontos az Újszövetségben az, hogy az apostolok magát a gyülekezetet nevezik Isten templomának. *„Nem tudjátok, hogy ti az Isten temploma vagytok, és az Isten Lelke bennetek lakik? Ha valaki az Isten templomát megrontja, azt megrontja Isten, mert az Isten temploma szent, és ez a templom ti vagytok.”* (1Kor 3,16–17) Valamint: *„Mi Isten temploma vagyunk.”* (2Kor 6,16) Ennek a templomnak az építése a cél, ahogyan ezt – többek közt – Péter apostol is megfogalmazta: *„Ti magatok is, mint élő kövek, épüljétek fel lelki házzá.”* (1Pt 2,5) A gyülekezet építése és felépítése az elsődleges feladat. Ebbe a képbe illett bele az, hogy Krisztusról mint sarokkőről beszéltek (Mt 21,42).

Az első keresztény közösségek nem építettek templomot: miután a zsinagógákat elhagyták (vagy elüldözték őket), házaknál tartották az istentiszteletet. Természetes

volt ez a közeli parúziavárás miatt: Krisztus bármelyik pillanatban visszatérhet, nem kell hosszú távra berendezkedni, nincs szükség külön épületekre.

Akkor, amikor ezek az eszkatologikus várakozások más értelmezést nyertek, a gyülekezetek száma és létszáma pedig nőtt, szükség volt a megfelelő hely biztosítására is. Fordulhatott volna a korai egyház a zsinagógák mintaképéhez vagy a görög világ vallási szent helyeinek (templom) példájához. Mégsem ezt tette, az első keresztény templomokat a görög bazilikák mintájára emelték. Mert amíg a vallási szentély mindig elkülönítette a *fanumot* és a *profanumot*, azaz az elzárt szent területet és a mindenki által látható és látogatható nyilvános teret, addig a bazilika, amely eredetileg piacépület vagy bíraskodási épület volt, alkalmasnak mutatkozott a közösségi összegyülekezésre.

A korai kereszténységben – amint azt az Apostolok cselekedeteiről szóló könyvben olvassuk – az istentisztelet alapelemei a következők voltak: apostoli tanítás, közösség, a kenyér megtörése és imádkozás (ApCsel 2,41). Ez a sor természetesen sok részelemmel bővült. S amíg a kiindulási pontnál megfelelő volt a családi ház mint istentiszteleti hely, addig a későbbiekben sem igényelt különleges berendezést a keresztény liturgia. Magától értetődik, hogy a liturgia gazdagodása során a közösség gyülekezési helyének berendezései is praktikusabbá, a célnak megfelelőbbé váltak, az adott egyház méretének, kulturális hátterének, sajátos igényeinek megfelelően formálódtak. Amikor azonban az egyház az istentiszteletet újra meg újra reformálja (a reformáció nem csupán esemény, hanem egy állandó folyamat), a liturgiáért felelős testvéreknek ide, a bibliai kiinduláshoz, a még ráakódott elemek és külsőségek nélküli alapkoncepcióhoz (tájékozódási ponthoz) kell visszatérniük – természetesen nem feledve az évszázadok folyamatának valóban nagy értékeit. Az alap komolyan vétele, a tradíció megőrzése és az adott kor újrafogalmazott hitvallásának megjelenítése – ez a hármas határozta meg a liturgia fejlődését. Természetesen ez szakrális építészeti következményekkel is járt és jár.

A 20. században megelevenedett liturgikus mozgalmak is így gondolkodva, ilyen mérce alapján tisztogatták istentiszteleti életüket a ráakódott portól, így pótolták vagy állították helyre a valamilyen oknál fogva elveszett, de fontos kincseket, és így tették hozzá saját névjegyüket, hitük korszerű megvallását.

A Magyarországi Evangélikus Egyház nagy utat járt be a reformációtól napjainkig. A 16. század gazdag liturgiájától indulva (amelyben a másfélezer éves nyugat-európai kincs és a reformáció tisztulási folyamata együttesen jelentek meg), a politikai, testvéregyházi, szellemtörténeti tényezők miatt elszegényedett liturgián át megérkezett a 20. század útkereső időszakába. E század két nagy templomépítési hulláma (az első harmada és az utolsó évtizede) egyszerre hordozta a tradicionális gyakorlatot és a nyitottságot az új felé. A század e két időszakára – más-más kontextusban – jellemző az identitáskeresés, a lutheránus értékek megőrzése, újrakeresése, valamint aktuális újrafogalmazása.

Természetesen a régi-új liturgiai anyag megjelenésének, használatának templomépítészeti (elsősorban templom-belsőépítészeti) konzekvenciái vannak. Az istentiszteleti gyakorlat megkívánja, hogy a templom biztosítsa az Isten-találkozás teljes nyugalmát, tartalmának megvalósulását, segítse a liturgikus funkciók gyakorlását, és megadja azokat az emberi körülményeket, amelyek kiszűrnek minden, a találkozást zavaró körülményt.

Teológia vagy antropológia?

Mindezek után kérdezhetjük, van-e a templomépítészetnek teológiája? Mind a biblikus alapot, mind pedig a reformatori tanítást végiggondolva el kell jutnunk oda, hogy a templom teológiájáról nem beszélhetünk. Az istentisztelet – emberileg nézve – optimális helye az erre a célra épített és elkülönített (ezt jelenti a szentelés) épület, ugyanakkor tudjuk és tapasztaljuk, hogy Isten ott és akkor munkálkodik, ahol és amikor neki tetszik, s olyan eszközöket használ munkájában, amelyeket az ember nem korlátozhat. Az ember feladata, hogy félretegyen minden gátló, akadályozó, lehetetlenítő tényezőt az Isten–ember-dialógus létrejötte elől, és biztosítsa az emberileg lehető legjobb feltételeket arra, hogy az Isten igéje megszólaljon, hogy az emberek egyénenként és közösségként Isten közelségébe kerülhessenek. A Szentírás számtalan példát hoz arra, hogy a legkülönbözőbb szituációkban és körülmények között létrejött ez az Isten–ember-találkozás, ugyanakkor mind a Biblia, mind pedig az emberiség történelme arról szól, hogy voltak és vannak különleges helyek, amelyek éppen a funkciójuk és az erre való elkülönítésük miatt áldott eszközei lehettek Isten közeledésének és az ember arra való reakciójának. Fontos ez a sorrend, hiszen a liturgia működésének alapiránya az Istentől az ember felé tart. Mindenekelőtt Isten szólít meg, közelít, ajándékozik, formál a találkozás alkalmával. A nép tagjai és csoportjai erre válaszolnak. A templom ennek az eseménysornak a befogadója, segítője. Nem az üdvösség eszköze – *medium salutis* –, ezért esetében nem beszélhetünk teológiáról. Emberi alkotás a templom, éppen ezért kell szólnunk a templomépítés antropológiai vonatkozásairól. Ez a megkülönböztetés nem jelent semmiféle értékcsökkenést, hiszen a teremtő Isten legcsodálatosabb alkotása az ember. A Teremtő emelte fel – a teremtés rendje szerint – minden más létező fölé. Bár az emberi lét elromlott és elvesztette istenképűségét, az inkarnáció, az, hogy Isten emberré lett, újra felértékelte az embert, és ezzel felértékelődnek az antropológiai vonatkozások is. A templom – azáltal, hogy emberi kéz alkotása, emberi gyülekezés helye, az ember felfelé megnyílásának a szervezett helye – megszentelődhet, ha azon Isten áldása nyugszik. Ahogy minden emberi tartózkodási hely értékessé válhat a benne folyó tevékenység során, ahogy egy családi otthon megszentelődhet a család szeretetközösségének nyomán, úgy válik a gyülekezet háza különleges helyszínné, értéket hordozó tartózkodási helyé, ahol az istenélmény cél és lehetőség egyaránt. Mint mindennek, ami emberi, tisztításra és tisztulásra van szüksége, de ha Istennek úgy tetszik, nagyszerű eszközzé válhat az ember életében.

Antropológiai vonatkozások

Az épület véd és behatárol

Az ember nem a szabad ég alatt éli le az életét. A környezet, a természet ezerféle veszéllyel fenyeget. A zárt tér behatárol. Ahogyan a család közösségének szüksége van az otthon védelmére, ugyanúgy rászorul erre a gyülekezet közössége is. A naptól, a sötétől, a hőségtől és a hidegtől, az esőtől, más élőlényektől és egyéb ellenséges erőktől (akár emberektől is) szüksége van védelemre. A templom ezt a védelmet is nyújtja. (A történelem során a templom védelmi funkciója többszörös értelemben is megmutatkozott.)

A teremtésben teret kapott ember számára a tér ajándék, lehetőség, feladat egyaránt.

A behatároló funkció is mérvadó. Az ember a végtelennek tűnő térben elveszítettnek érezheti magát. Biztonság- és komfortérzetéhez szüksége van belátható távolságra, emberléptékű méretekre, a hangot megtartó zárt akusztikus térre. A nem öncélúan épített templom és templomtér az emberi élet és a közösségi lét mértékeihez alkalmazkodik. Teret ad az egyes ember kegyességi gyakorlatához és a gyülekezet zavartalan együttlétéhez.

Az épület teret ad

A szükséges és elégséges tér nélkülözhetetlen a liturgiához. A túlságosan nagy (üres) térben elveszítettnek érzi magát az ember, a túlságosan kicsi térben azonban a bezártság érzete válhat zavaróvá. Egy kis kápolna ugyanakkor meghittséget adhat, a hatalmas katedrális pedig segítheti a rövidlátásra hajlamos embert távlatokban gondolkodni. A kis tér közelségében éppen úgy sajátos lelki folyamatok zajlanak le, mint az alázatra készítő hatalmas boltívek alatt. A templomépítészettörténetében az egyház és az építészek újra meg újra megtalálták a funkcióból és lelkeségből adódó tényezők arányát, harmóniáját. Ezt a megépített templom későbbi használatánál is figyelembe kell venni.

Az épület segít rendet teremteni az emberi létben

Egy amorf, kiszámíthatatlan, definiálhatatlan tér bizonytalanságot, nyugtalanságot kelt. Egy rendezett, funkcionálisan és emocionálisan meghatározható tér biztonságot sugall, lehetőségeket kínál. A keresztény ember számára a hívő létforma folyamatait megjelenítő és segítő tér és berendezés struktúráját ad, koordinátarendszert nyújt, valamint otthonosságérzetet kínál. A templomban megjelenő hangsúlyok, nonverbális jelzések pozitív hatással vannak az ember gondolkodására, életberendezési elképzeléseire, terveire.

Az épület hitvallás

Az emberkéz alkotta templom mindig üzenetet hordoz: az építő és az építtető üzenetét. Az építő és az építtető Istenhez való viszonyából jelzések sora adódik. Ez minden templomépület megtekintésénél és használatánál fontos szempont. Keresni, kutatni, értelmezni, élvezni kell a templomépület szövegét. (A mai liturgikai irodalomban a tér és a templom textualizálása állandó téma.) Az egyház, a tervező, a kivitelező a templomépülettel vall hitéről, reménységéről, Istenről és emberről egyaránt. Ez a hitvallás beépül a Szentírás által emlegetett „bizonyágtevők fellegébe” (Zsid 11). Amikor a gyülekezet használja a templomot, együtt mondja az építő és az egyház hitvallását. Amikor a templomon alakít, azt átformálja, átépíti, akkor változtat a hitvalláson, vagy kiegészíti azt.

Az épületnek története van

Az emberi lét gyökerek nélkül nem értelmezhető. Ugyanez igaz az emberi élet kulisszáira, használati tárgyaira – így az épületeire is. A templom nemcsak az építő hitvallását hordozza, hanem az előtörténetét, a megépülése után benne lezajlott események, találkozások, élmények történetét is. A változtatások, felújítások, átalakítások is ehhez a történehez tartoznak. Nem lehet úgy belépni egy templomba, hogy az odalátogató ne érezzen meg valamit ebből a múltból. Az Istennel való találkozások és az istenélmények sora „beleivódik” a falakba, a berendezési tárgyakba. „Mesél a múlt.” Ez a múlt nem teszi önmagában szentté az épületet, és végképp nem kölcsönöz neki mágikus erőt, de azt nem lehet elvitatni, hogy a kifejezhetetlen és megmérhetetlen „több” ott található a hely szellemében. Ez a többlet nem teszi érinthetetlen és megváltoztathatatlan helyé (beleértve a hely megszüntetését is), de az sem képzelhető el, hogy a használatban, az épülettel kapcsolatos bárminemű döntésében bárki figyelmen kívül hagyja azt, hogy az épületnek története van.

Az épület értékeket hordoz

A templomépület a direkt történeti és lelki értékeken túl elsősorban művészi értékeket hordoz. A művészet az egyházban a teológia szolgálóleánya. Nem öncélú, de messze túlmegegy a praktikus funkcionalitáson. A művészet evangélikus értelemben igehordozóvá, igehirdetővé válhat. Ahogyan az egyháztörténet folyamán a *Biblia pauperum* az olvasni nem tudóknak mondta el a Szentírás történeteit, úgy bármilyen térforma, berendezési tárgy, liturgikus eszköz sokatmondóvá válhat. A templomban mindig van helye ihletett művészi alkotásnak – mint ahogy maga a templom is művészi alkotás lehet –, az egyetlen kritérium, hogy építsen (ne botránkoztasson, ne zavarjon, hanem a templomban lévők épülésére szolgáljon). Az egyház s az egyház épületeinek kultúrahordozó feladata egyben misszió is: kapocs, az érdeklődés felkeltése, megszólítás, mobilizálás lehet. Az értékeket lehet használni, de lehet azokkal ügyetlenül bánni, netán visszaélni is. A kincsek birtoklása felelősséget jelent. Nem csupán az a fontos, hogy megőrizzük, hanem az is, hogy jól használjuk fel.

Az épületnek atmoszférája (kisugárzása) van

Ez tény. Tapasztaljuk. Amikor átlépjük a küszöböt, megcsap minket az adott templom levegője. A templomok iránti érdeklődésnek, a templomhoz való kötődésünknek, az istentiszteletet látogató ember templomszeretetének fontos tényezője ez. Amikor egy közösség megformálja (vagy átformálja) a gyülekezés helyét, arra kell törekednie, hogy az épület vonzó, hívogató, befogadó, békét sugárzó, életet érzékeltető otthon legyen az oda érkezők és ott időt eltöltők számára. Ehhez kapcsolódik az adott nagyobb környezet, valamint a helyi szokások kontextusa, amely ezt az atmoszférát egyénivé, még gazdagabbá teszi.

Az evangélikus templom

A reformátori álláspontból, a bibliai alapból és a tapasztalatokon nyugvó antropológiai szempontokból kirajzolódhat az evangélikus templom képe.

Az evangélikus templom egyszerre az Isten háza, a gyülekezet otthona, az igehirdetés helye, a Krisztussal való találkozás helye (úrvacsora), az imádság háza, a(z isteni és emberi) találkozások színtere.

Legyen vonzó, otthonos, befogadó, barátságos, emberi, méltóságteljes, ünnepélyes, egyszerű, mégis ízlésesen díszített. Túl nagy követelmény? Igen, de a „tartalomhoz a forma” jelmondat itt is érvényes. A legszentebb és a legemberibb zajlik itt. Isten és ember találkozik szeretetközösségekben, nagy tiszteletben, ünnepi módon, mégis oldottan.

Az evangélikus templomépítéset fontos jellemzője volt évszázadokon át, hogy különös figyelemmel ügyeltek az akusztikai minőségre. Két tényező is indokolja ezt. Egyrészt az igehirdetés központi szerepe, másrészt az éneklés és a zene teológiai fontossága (hangsúlyosan is a gyülekezeti éneklésé). A szószék elhelyezésének, az orgona, a hangszerek és az énekkar helyének, az olvasópult felállításának ehhez kell igazodnia.

Teológiai és gyakorlati kérdésként egyaránt fontos téma az oltár kérdése. Számunkra az oltár nem a mi áldozatunk helye, hanem az Úr asztala, amit a „királyi menyegző” kóstolójaként körülvesz a család: az asztalfőn az önmagát adó, szétosztó Úr, az asztal körül pedig a család tagjai. Ezért preferálja a liturgikus megújulást munkáló csapat a menza jellegű, körüljárható oltárasztalt, amelynél a liturgus a gyülekezet felé fordulva végezheti az egész szertartást.

A keresztlőmedence (-kút, -kő stb.) hangsúlyos, központi része a templom berendezésének, hiszen a keresztyén élet kiindulópontját és az állandó visszatérési pontot jeleníti meg. Nem csupán a gyermek keresztelésének kelléke, hanem figyelmeztető jel arra, ami Luther és tanítványai számára az élet stabil alapját és fix pontját jelenti, ugyanakkor Isten ígétét, meg nem változtatható döntését jelképezi: meg vagyok keresztelve – Istené vagyok.

Épülő és új evangélikus templomaink Magyarországon arról tanúskodnak, hogy Isten itt élő népe találkozni akar Urával. Az egyház és tagjai sokat áldoznak ma is

arra, hogy méltó helyen jöjjön létre az Atya és gyermekeinek együttléte, a vele és az egymással való közösség élményét ne zavarja meg semmi, sőt a körülmények segítsék Isten népét arra, hogy jobban tudjon figyelni Urára, élvezze jelenlétét, örüljön a kettős találkozásnak, s az ige és a szentségek erejével tudjon továbbindulni a hétköznapi útjára. Hisszük és tapasztaljuk, hogy a mindenség Ura fel tudja használni az ember alkotta templomot, kezünk munkáját arra, hogy közeledjen, velünk legyen, megáldjon. „Templomunk, drága vagy nekünk” – hangzik az ének. Az evangélikus egyház népe igent mond: úgy van. Szent ez a hely, az Isten-jelenés helye. Kedves ez a hely, a mi otthonunk, ahová haza tudunk menni.

Amíg a mennyei világban (a „mennyei Jeruzsálemben”) nem lesz szükség templomra, hiszen Isten az emberek között lesz, addig itt még nagyon is szükségünk van erre a kedves, drága, sokat jelentő épületre.

Torony

„A torony teszi a templomot.” Mielőtt rábólintanék erre a véleményre, hadd mondjam el: torony nélküli templomban nőttem fel, a Deák téren. És nem is nagyon hiányzott. Jó volt úgy. Templom volt számomra, az igazi. Csak amikor első szolgálati helyemre kerültem – a keszthelyi templomnak gyönyörű tornya van –, csodálkoztam rá, milyen fontos is valójában. Azután szolgáltam sokfelé, s a torony egyre beszédesebb jellé vált.

Megjelölt épület a templom – erről árulkodik a torony. Tornyt építeni nem olcsó mulatság. Mégis, ahol tehetik, ahol a politika nem tiltja, ahol rendelkezésre állnak a megfelelő eszközök, a templommal együtt építik. Olyan is ismerünk, ahol jóval később építették hozzá a már meglévő templomhajóhoz. Mert meg kell jelölni az épületet. Nem csarnok, nem családi ház, nem magtár az a ház, hanem templom – tornya van. A torony megjelöli úgy, ahogyan a felszentelés szertartásában a püspök és a gyülekezet az építők munkáját megjelölve elkülöníti egy speciális célra: Isten-szolgálatra. A torony kiemelkedő voltával kiemelt épületté teszi a gyülekezet házát, Isten hajlékát.

Felfelé mutató ujj. A hitoktatásban így szokták a gyermekeket tanítani. A kép pedig nem gyermeket, nem is csak gyermekeknek való. A 21. század gyermekeiként minden arra kényszerít, hogy a realitások talaján állva a lábunk elé nézzünk, a következő lépésre figyeljünk. Szükségünk van hát arra, hogy valami, valaki felemelje a tekintetünket. A születésünk pillanatától lefelé (a sír mélye felé) tartó embereknek a torony arról tanúskodhat: nézhetünk felfelé. Az „odafent valókon” tájékozódhatunk. Épülnek más tornyok is. Tornyok, amelyek „lefelé mutatnak”: bábéli tornyok, emberi képességet dicsérő, az ember hatalmának emlékművet állító felhőkarcolók. A templomtorony nem felhőkarcoló, hanem ég felé mutató jel. Akkor is, ha csak néhány méterre emelkedik ki. De kiemelkedik. És biztat: emelkedjete ki a hétköznapiok lehúzó valóságából, és úgy éljete, hogy tekintettel vagytok az égiekre.

A torony a messze zengő harang háza. Isten minden érzékszervünket használja.

A szemünk mellett a fülünket is. Nemcsak szavak értésére, hanem más hangjelzések befogadására is. A torony a harang szavában megcsendülő isteni jelzést enged messzire hangzani. A mindennapok forгатagában, az utca zajában ez a hang csak egy lenne a sok közül, a toronyba emelve viszonyt eljuthat máshová a hír: lehet az Istennel beszélni (imádság, istentisztelet), az örök élet reménységében lehet búcsúzni a holtaktól (temetés, halottra harangozás), közben figyelni és vigyázni kell a ránk leselkedő veszélyre (például tűz).

A templomtorony: távlatokat biztosító hely. Nemcsak felfelé irányítja tekintetünket, hanem távlatban enged gondolkodni. A toronyba a gyerekek akarnak feljutni, a harangozó is már csak „lentről” húzza. Pedig néha érdemes felmenni (nem csak takarítani) és kinézni. Sokan ezt élvezik a hegymászásban: a csúcsról sok mindent lehet látni. Kilátókat építünk. Tévétornyok teraszán a távlatokban gyönyörködve kávézhatunk. A templomtorony jelkép: a magasból távolba lehet látni. Nem egyszerűen addig, ameddig a szem ellát, hanem tovább is. Az Isten szeretetének magasságába felemelkedve láthatjuk az igazi perspektívát, s az Isten látásával figyelve átértékelődnek a dolgaink, emberi viszonylataink. Ha egy gépkocsivezető csak az autó orra elé néz, akkor egy pillanat alatt végzetes helyzetbe kerülhet. Ha a távoli utat kémleli, látószögében ott van a közvetlen néhány méter is. Akkor látjuk jól életünkben a közeli pontokat, lehetőségeket és teendőket, ha a távlatot is nézzük. A távollátáshoz pedig fel kell emelkedni. Ennek emlékeztető, figyelmeztető jele a torony.

A torony az építő hitvallása. Ezt élményeim összessége láttatja velem így. A fizikai vagy lelki kívülálló először a tornyot pillantja meg. Még nem tudja, milyen a belső, hogy néz ki a liturgikus tér, milyenek az ablakok, de képet alkot az egésze. S mivel a tornyot pillantja meg először, hát az az első ítélet alapja. Talán ezért is különösen fontos az épület megálmódójának a torony. Már ennek az első benyomásnak is Istenről szóló tanúságtételt kell nyugtáznia.

A torony tartozékával, a toronyórával kapcsolatban is megfogalmazódik egy gondolat: a toronyóra a pontos időn túl a kegyelmi időre emlékeztet.

Oltár

Az istentisztelet evangélikus egyházunk számára az Isten hallható és látható igéjének helye. A templom ezért nem önmagában szent épület. Isten igéje teszi azzá, s az emberi igyekezet formálja a megfelelő segítő eszközöket: a berendezési és használati tárgyakat.

Az oltár – mint sok minden a templomban – gazdag jelképi tartalmat hordoz. Legelső bibliai értelme az Első korinthusi levél tanúsága szerint: az Úr asztala (1Kor 10,21).

Asztal (Jézus asztala) – ahol a család együtt van, közösséggé formálódik a beszélgetésben (ige és imádság), táplálkozik (az evangélium vigasztaló lelki és az úrvacsora valóságos testi tápláléka).

Az imádság helye – ahol a liturgus a gyülekezet nevében fordul Istenhez.

Az adományok helye – ahová az Istennek odaszánt felajánlást visszük (offertórium).

Az áldás helye – ahonnan áldást fogadva, áldással indulunk a világba Istent és ember szolgáltni.

Ahol a szószék és az oltár egymást kiegészítve áll, ott jelzi az evangélikus istentisztelet kétfókuszú voltát: az ige és a szentségek összetartoznak.

Így az oltár Isten kegyelmének az asztala. Ennél az asztalnál kínál meg minket mindazzal, amit a királyi menyegzőre nekünk készít.¹⁶

Szószék

Protestáns ember számára a liturgikus tér egyik központja a szószék. Nem engedhető meg azonban az, hogy az egyetlen legyen. Ez nem formai vagy tradicionális kérdés, hanem teológiai. A keresztény istentisztelet két fókusza egyenrangú megjelenést igényel a templomépítésben és -berendezésben. Az oltár és a szószék egyensúlya kulcskérdés, bármerre tolódik a hangsúly, liturgikai-istentiszteleti torzulást eredményez.

Az óegyházban a püspöknek külön széke (trónusa) volt, erről felállva prédikált. A trónus helye az apszisban volt. Püspöki katedrának is hívták ezt a helyet.

A 4. századtól a prédikáció helye a kórus szélén, az ambónál volt („kórusszekrény” választotta el a szentélyt a hajótól). Innen hangoztak az olvasmányok.

A 13. századtól a kórust úgynevezett szentélyrekesztő karzattal határolták el, így az igehirdető innen prédikált, a szentélyzáró rácsnál (*cancelli*).

A szabadon álló szószékeket többnyire egy oszlophoz erősítették. Ezek általában díszesek, kosárformájúak voltak.

Akusztikus okokból a középkor végétől hangvető tetőt építettek a szószék fölé. A szószék mellvédjén egyre több ábrázolás jelenik meg. Leggyakrabban a négy evangélista szimbólumát láthatjuk.

A szószékoltárok a protestantizmusban azért jelentek meg, hogy az ige és az igehirdetés szerepét még jobban kiemeljék. Teológiai üzenetük nem egyértelmű. Akusztikus és vizuális előnyük nem feledteti az ige és a szentség helyes arányának a formában illusztrált helytelen eltolódását.

A mai törekvések ismét azt próbálják megvalósítani, hogy az igehirdető látható, hallható módon, de minél közelebb legyen a hallgatósághoz. Ez segíti a verbális és nonverbális kommunikációt egyaránt.

Keresztelőmedence

A *baptisterium* a templomnak az a része, ahol a keresztség szentségében részesítették a felkészített felnőttet vagy később a kisgyermeket.

Kezdetben természetes vízben (folyóban) kereszteltek (ApCsel 8,36; Didakhé 7). A 3–4. századtól tudunk olyan helyiségről, amelynek középpontjában a keresztelőme-

¹⁶ Vö. Mt 22,1–14, Lk 14,15–24; valamint a Jelenések könyvének visszatérő képe: a Bárány menyegzője.

dence állt. Ez többnyire egy-két lépcsővel a padlósínt alatt volt, ahol a keresztelendő felülről le tudták önteni vízzel. A 7. századtól a baptisterium kerek vagy hosszanti, önálló épületrésszé vált.

A keresztelések helye egészen a 6. századig a püspöki templom volt, attól kezdve a keresztelés már engedélyezett volt más templomokban. Általánosan azonban nem terjedt el a keresztelőkápolna (baptisterium) építése, így a keresztelés szertartása a templomtér egy frekventált pontjára került – először az északi oldalra. A 11. századtól kezdve már egyértelműen a templomhajóban található a keresztelőkő.

Ahol a keresztelőkutat, -medencét a „keletelt” templom nyugati bejárata közelében helyezték el, ott a szimbolikus jelentés egyértelműen a földi vándorút kezdetét jelezte, amely végighalad a templomhajón és megérkezik az oltárhoz, ahol valamilyen formában a Pantokrátort, a világ Ura Krisztus-ábrázolást is megtaláljuk: az élet a keresztségtől az ítélet, illetve a Krisztussal való nagy találkozás felé halad.

Gyermekkeresztségnél természetes volt az alámerítés gyakorlata. Aquinói Tamás († 1274) még szokottnak és dicsérendőnek tartja ezt. Ez a 16. századra szinte teljesen eltűnt (csak a milánói rítusban tartotta magát tovább).

A román korban alakulnak ki a kút vagy kehely formájú keresztelőmedencék – ezekben megtartották a keresztvizet. Később a régi baptisteriumokban is építettek keresztelőköveket. Anyaga többnyire kő, de lehet fém vagy fa is.

Sok esetben figurálisan gazdagon díszített volt, néha bibliai motívumokat is ábrázolt. Korábban a keresztelőkő medence része nagyobb volt, elegendő méretű a bemerítéshez, később, amikor a leöntés szokása vált általánossá, kisebb lett a medence is.

A liturgikus mozgalmak az egész gyülekezet számára láthatóvá akarták tenni a keresztelés eseményét, ezért mind jobban a középpontba került a keresztelőkő.

A húsvéti gyertya helye is a keresztelőkút közelében van (eredetileg csak a húsvéti időben állt közvetlenül az oltár mellett).

Ambó

Mivel a liturgikus megújulásban az ambó ismét hangsúlyos szerepet kap, külön kitérünk a templom e berendezési tárgyára. Az ambó az a hely, „ahová az istentiszteleten a lelkész és a laikus egyaránt felléphet”. Evangélikus templomainkban is egyre gyakrabban láthatjuk az oltártérben vagy annak környezetében az olvasópultot. Református templomban ilyen ritkán található. A római katolikus egyházban a II. vatikáni zsinat igeliturgiára is vonatkozó reformja kötelezővé tette az ambó elhelyezését és használatát igeolvasásra, ige hirdetésre, hirdetésre, zsoltározásra.

A szentélyben található az ambó, amelynek eredetét az ókeresztény időkben kereshetjük. A szó görög eredetű és az *anabainein* – ’felmenni, fellépni’ – szóból származik. Az istentiszteleten szolgáló felmegy az ambóra, és ezzel láthatóvá és hallhatóvá lesz. A templomban eredetileg két olvasópult állt a szentély jobb és bal oldalán. A gyülekezet nézőpontjából jobb oldalon olvasták az epistolát (levélbeli

igét), a baloldalon pedig az evangéliumot. A jobboldalit a 13. századtól a szószék váltja fel, amely a templom még magasabb pontjára helyezi az igehirdetőt. Később a templomokból – így az evangélikus templomokból is – eltűnt az olvasópult, hisz a lekiót a lelkész az oltártól, az oltáron lévő Bibliából olvasta.

Ma egyre inkább hangsúlyossá válik a laikus személyek közreműködése a liturgiában. Az olvasópult az igeolvasás, imádkozás és hirdetés helyévé vált.

Ajánlott irodalom

BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*. Walter de Gruyter, Berlin, 2004.

CZEGLÉDI Sándor: *Liturgika*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1996.

RATZINGER, Joseph: *A liturgia szelleme*. Szent István Társulat, Budapest, 2002.

RASCHZOK, Klaus: Kirchenbau und Kirchenraum. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 391–412. o.

VÖLP, Rainer: *Liturgik. Die Kunst, Gott zu feiern*. 1–2. köt. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1994.

Alkalmi és rendkívüli istentiszteletek

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

KERESZTELÉS

Bevezetés

Alapvetés

Separatio – initiatio – ordinatio

Bibliai háttér

A biblikus alapvetés következménye

Történeti háttér

Alapvető elemek

Luther tanítói iratai a keresztségről

A református reformáció és a református gyakorlat ma

A mai magyar református gyakorlat

A keresztség evangélikus megközelítése

A keresztelés gyakorlata

A Liturgikus könyv keresztelési rendje

A Liturgikus könyv felnőtt keresztelési rendje

ESKETÉS

Bevezetés

Az eskü

Az esketési rítus külső jellemzői

Az ökumenikus esküvő

TEMETÉS

Bevezetés

Bibliai és történeti háttér

A temetés evangélikus értelmezése

A temetés római katolikus megközelítése és gyakorlata

A temetés református gyakorlat szerint

A temetés az evangélikus gyakorlatban

KONFIRMÁCIÓ

Általános alapvetés

A konfirmáció az áldás pillanata és folyamata

Liturgia-e a konfirmáció?

Teológiai alapállás

A konfirmáció liturgiája

ÁLDÓ, AVATÓ, IKTATÓ, SZENTELŐ SZOLGÁLATOK

Bevezetés, fogalmi tisztázás

Az ordináció

Az ordináció (lelkézszentelés) liturgiája

A református lelkézszentelés

A római katolikus papszentelés

Szentelések, megáldások, iktatások

EGYHÁZZENEI HANGVERSENY A TEMPLOMBAN

Tisztázatlan műfaj?

ISTENTISZTELETI SZOLGÁLAT A MÉDIÁBAN

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

A liturgia elsősorban a keresztény gyülekezet istentiszteletét, azon belül a vasárnapi (úrnapi) és ünnepi istentiszteletet tárgyalja, vizsgálja, alapozza meg. Természetesen fontos – ha nem is az istentisztelethez hasonló súllyal és nagyságrendben –, hogy kitérjen azokra az istentiszteleti formákra, szokásokra, hagyományokra, amelyek az alkalmi vagy/és rendkívüli istentisztelet kategóriájába sorolhatók.

Fontos azonban, hogy az egyház, az egyház szolgálatában álló felelős vezetők tisztában legyenek azzal a minimálkritériummal, amitől istentisztelet az istentisztelet, s egyértelmű legyen a megkülönböztetés a paraliturgikus, illetve más „vallásos” eseményektől.

Jelen fejezetben először a kereszteletről szólunk, majd ezt követik az esketés és a temetés rendjével kapcsolatos tudnivalók. E kettő kiemelt szolgálata az egyháznak, hiszen az emberi élet két jelentős mérföldkövéhez kapcsolódik. Kazuális szolgálatoknak nevezzük azokat a liturgikus jellegű szolgálatokat, amelyek egy-egy konkrét esethez, eseményhez, azaz kázushoz kapcsolódnak.

A század- és ezredforduló liturgikus és pasztorális irodalma egyre többet beszél az emberi élet eseményeihez kapcsolódó egyházi szolgálatról. Sokak számára – szemben az egyházi évvel vagy más rendező elvvel – ez a korszerű egyházi szolgálat motívuma: hol és hogyan kapcsolódik az ember/emberek személyes életsorsához, életeseményeihez a keresztény ünneplés. Születés- és névnapok, örömteli és szomorú családi események, tanulmányi vagy szakmai előrelépés, váltás mind-mind olyan lehetőség, amely az evangéliumhirdetés szempontjából fontos lehet. Ezek azonban nem kiváltói, hanem kiegészítői lehetnek a „tradicionális” keresztény ünnepnek. Az egyháznak s benne a liturgiáért felelős személyeknek fel kell készülniük erre a kihívásra, de meg kell találniuk azt az egyensúlyt, ami az egyéni és közösségi ünneplést komplementer elemként helyes arányban tartja. Meg kell ragadni minden lehetőséget arra, hogy embereket és közösségeket Isten közelébe segítsünk, ugyanakkor az egyéneket és a csoportokat minél hatékonyabban integrálni kell a kereszténység egészébe. Ha ez nem történik meg, fennáll a veszélye annak, hogy az egyéni és családi ünnepek exkluzív alkalmakká válnak, és az egyház kiszolgálója lesz egy sajátos vallásos (de nem keresztény) igénynek. Ez érvényes a kazuális szolgálatokra és a megáldásokra, szentelésekre egyaránt.

KERESZTELÉS

Bevezetés

A keresztelés szentség, ezért bár a kazuális szolgálatok fejezetben tárgyaljuk, valójában nem említhető egy lapon az esketéssel és a temetéssel vagy más liturgikus jellegű cselekménnyel.

A szentség három alapvető ismérve az, hogy: a) Jézus rendelte el; b) látható jele van; c) üdvösség ígérete fűződik hozzá.

A keresztelés tehát szentség, hiszen Jézus maga rendelte el, hogy tanítványai tegyenek tanítvánnyá minden népet megkeresztelve őket az Atya, Fiú, Szentlélek nevében.¹ Látható jele van: a víz. És az üdvösség ígérete fűződik hozzá: aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni fog. Az egyház ennek a parancsnak tesz eleget a látható jelet alkalmazva, az ígéret megvalósulásában bízva.

Alapvetés

Rainer Volp a kereszteléssel kapcsolatban a következő kiindulópontokról beszél:² A keresztelés jelzi azt a pontot, ahol belépünk a Feltámadott hatalmi zónájába. Már az újszövetségi tudósítások kifejezik ezt az alapvető tény:

- A megkeresztelt felett megnyílik az ég (Mt 3,16par).
- Isten megszólítja őt (Mt 3,17par).
- Isten adoptálja (uo.).
- Helyet foglalhat az asztalánál (Mt 22,1–14; Lk 14,15–21 stb.).
- Krisztussal szenvedhet és feltámadhat (Róm 6,6; 8,17).
- Vele az örök élet forrása közelébe kerül és árad is belőle (Jn 4,13–14).
- Megtelik tüllel és Szentlélekkel (ApCsel 1,5).

A keresztelés nem csupán önálló, egyszeri aktus, hanem egy hosszú távú út, amelyen tanítási-tanulási folyamatok mennek végbe, döntés születik, áldás és küldő események zajlanak. Ezek segítik, hogy a keresztelendő (majd megkeresztelt) *élete Krisztus hatalma alá kerüljön és az ő szabályai, útmutatásai szerint éljen*. A keresztelés olyan életfordulópont, amelynek előkészítése vagy az esemény után tudatosítása zajlik az

¹ Mt 28,18–20: „Jézus hozzájuk lépett, és így szólt: »Nekem adatott minden hatalom mennyen és földön. Menjete el azért, tegyetek tanítvánnyá minden népet, megkeresztelve őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében, tanítva őket, hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam nektek; és íme én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig.«”

² VOLP 1994, 1: 236. o.

élet döntő cselekedeteiben. A keresztelés minden eseménye, a keresztelési liturgia minden eleme innen indul, ide érkezik meg, ezt célozza és ezt segíti.

Separatio – initiatio – ordinatio

A keresztelési szertartásban a keresztelendő, a szolgálók és a gyülekezet három alapvető tényező élnek át:

Separatio • Elkülönülés, -különítés a régi világtól. Ez elsősorban tanításokat és bűnbánati aktusokat foglal magába, amely után a feloldozás (absolutio) mozzanatai következnek.

Initiatio • A csúcspontját a húsvét éjszakai szertartásban éli meg, ahol a megkereszteletét felveszik a gyülekezet megszentelt életébe. Kezdetben szorosan a kézrátétellel zajló ördögűzéssel volt összekapcsolva, itt a *redditio symbolivel*, azaz a Credo és a Miatyánk nyilvános elmondásában való közreműködéssel. Ezzel minden akadály elhárul a víz köteléke elől.

Ordinatio • Ezzel elengedik a kereszteletét a világ tisztátalan közegébe. Ehhez tartozik a lábmosás, mint szolgálati utasítás, a keresztelési ruhában az „új teremtés” (2Kor 5,17–20) megjelöltsége és a kézrátétellel való megpecsételés, a békecsók és az eukharisztia. A megkeresztelt új státusba kerül, amely a rabszolga-felszabadítás és a püspökszentelés rítusát is formázta.

Számos fennmaradt szöveg mutatja be, hogy a keresztelés tulajdonképpen öt fázisban értelmezhető. Az utolsó ezek közül már további szentségekbe vagy szent cselekedetekbe vezet át (gyónás, bérmlás, konfirmáció, ordináció stb.).

- Ünnepeles felvétel a katekumenátusba.
- Photizomenatus – megvilágosodás.
- Keresztelés előtti cselekmények.
- Keresztelési aktus.
- Keresztelés utáni rítusok.

A keresztelés jelentésgazdagságának egészét tekintve érezhető, hogy az újszövetségi hagyomány korrelációban van a mindennapok életével és rítusaival vagy éppen a mindennapi kríziseink megoldási készletével – szimbólumok egész sorának formájában.

Bibliai háttér

A keresztelésnél a Krisztus testébe való kereszteletről van szó. Ezt jelzik az apostoli iratok, erről tanúskodik az egyháztörténet első könyve, az Apostolok cselekedeteiről szóló könyv, de ebbe az irányba mutat az evangéliumok idevágó idézeteinek sora is.

A keresztelés szerzési igéjét Mt 28,19-től kezdődően olvashatjuk. Jézus ebben

magához hív, és szolgálatba küld, tanításra, kereszteleésre, tanítvánnyá tételre ad parancsot követőinek. A híváshoz, küldéshez, parancshoz ígéret is társul, ez az egyház erőssége, biztonsága és reménysége: Veletek vagyok minden napon, a világ végezetéig. Ez az az evangéliumi szakasz, amelynek felolvasása nélkül nem történhet kereszteleés!³

Az ApCsel 2,38-ban arról olvassunk, hogy Jézus nevére történt a megkereszteleés.⁴ A Szentírásban egyetlen helyen sincs leírás a kereszteleés szertartásával kapcsolatban. Ilyen módon nem tudjuk, hogy hogyan is zajlott a kereszteleés az első gyülekezetekben. A kereszteleés szertartásának rendje így évszázadok alatt formálódott, csiszolódott – többnyire azonban a fejlődés minden fázisában jelen vannak az alapelemek: szerzési ige, a Szentháromság nevére való megkereszteleés, a hitvallás és az áldás.

A pogány, illetve a zsidó világban is ismerünk hasonló rítusokat, amelyek vagy a tisztulás vagy a megölés és az új életre feltámasztás szimbolikáját hordozzák.

Az eredeti görög szó *intenzív be- és alámerítést jelent*. Ennek ellenére, ahol nem állt rendelkezésre teljes fürdőt lehetővé tevő kereszteleőmedence, elfogadott gyakorlattá vált a leöntéses módszerrel (affusio) végzett kereszteleés (ez a korai kereszténységben csak a betegeknel és a haldoklóknál volt szokás).

Néhány újszövetségi szakasz a kereszteleéssel kapcsolatban:

ApCsel 2,41:

„Akkik pedig hittek a beszédnek, megkeresztelekedtek, és azon a napon mintegy háromezer lélek csatlakozott hozzájuk.”

8,38–39:

„Amint továbbhaladtak az úton, valami vízhez értek, és így szólt az [etióp] udvari főember: »Íme, itt a víz! Mi akadály a annak, hogy megkeresztelekdejem?« (Ezt mondta neki Fülöp: »Ha teljes szívűdből hiszel, akkor lehet.» Ó pedig így válaszolt: »Hiszem, hogy Jézus Krisztus az Isten Fia.« Megparancsolta, hogy álljon meg a hintó, és leszálltak a vízbe mind a ketten, Fülöp és az udvari főember, és megkeresztelete őt. Amikor kijöttek a vízből, az Úr Lelke elragadta Fülöpöt, és nem látta őt többé az udvari főember, de örvendezve haladt tovább az útján.”

10,44–48 (Péter Kornéliusz házában):

„Míg ezeket a szavakat mondta Péter, leszállt a Szentlélek mindazokra, akik hallgatták az igét. És elámultak a zsidó származású hívők, akik Péterrel együtt jöttek, hogy a pogányokra is kitöltetett a Szentlélek ajándéka. Hallották ugyanis, amint nyelveken szóltak, és magasztalták az Istent. Akkor megszólalt Péter: »Vajon megtagadhatja-e a vizet valaki ezektől, hogy megkeresztelekdejenek, akik

³ Természetesen adódhat egészen kivételes helyzet, amikor szükségkereszteleést kell elvégezni, ott elegendő, ha elhangzik a mondat: „Megkeresztelek az Atya, Fiú, Szentlélek nevében!”

⁴ „Péter így szólt: »Térjete meg, és keresztelekdejete meg valamennyien a Jézus Krisztus nevében, bűneitek bocsánatára, és megkapjátok a Szentlélek ajándékát.«” (ApCsel 2,38)

ugyanúgy megkapták a Szentlelket, mint mi?» És úgy rendelkezett, hogy keresztelkedjenek meg a Jézus Krisztus nevében.”

16,14–15 (Pál Filippiben):

„...hallgatott minket egy Lídia nevű istenfélő asszony, egy Thiatirából való bíboráros is, akinek az Úr megnyitotta a szívét, hogy figyeljen arra, mit Pál mond. Amikor pedig háza népével együtt megkeresztelkedett, azt kérte: »Ha úgy látjátok, hogy az Úr híve vagyok, jöjjetek, szálljatok meg házamban!«”

16,33 (Pál és Szilász a börtönben):

„[A börtönőr] ezt kérdezte: »Uraim, mit kell cselekednem, hogy üdvözüljek?« Ők pedig így válaszoltak: »Higgy az Úr Jézusban, és üdvözülsz mind te, mind a te házad népe!« Ekkor hirdették az Isten ígését neki és mindazoknak, akik a házában voltak. Ő pedig magához fogadta őket az éjszakának még abban az órájában, kimosta sebeiket, és azonnal megkeresztelkedett egész háza népével együtt. Azután házába vitte őket, asztalt terített nekik, és örvendezett, hogy egész háza népével együtt hisz az Istenben.”

A keresztség teológiai lényegét Pál apostol foglalja össze a Római levél 6. fejezetében. E szakaszban és az apostoli levelek ezzel párhuzamos megnyilvánulásaiban egyértelműen Krisztussal való halálról, eltemetetésről és vele való feltámadásról van szó.⁵

Róm 6,1–8:

„Vagy nem tudjátok, hogy mi, akik Krisztus Jézusba kereszteltettünk, az ő halálába kereszteltettünk: A keresztség által ugyanis eltemetettünk vele a halálba, hogy amiképpen Krisztus feltámadt a halálból az Atya dicsősége által, úgy mi is új életben járjunk. Ha ugyanis eggyé lettünk vele halálának hasonlóságában, még inkább eggyé leszünk vele a feltámadásának hasonlóságában is. Hiszen tudjuk, hogy a mi ömberünk megfeszítettet vele, hogy megsemmisüljön a bűn hatalmában álló test, hogy többé ne szolgáljunk a bűnnek. Mert aki meghalt, az megszabadult a bűntől. Ha pedig meghaltunk Krisztussal, hisszük, hogy vele együtt élni is fogunk.”

A keresztség lényege tehát ez, ami messze túlnő mind a rituális (bűnt lemosó) fürdetés, mind pedig a névadás vallási szokásán.

⁵ Ezt támasztja alá Cullmann könyve, mely részletesen feltárja az újszövetség keresztséggel kapcsolatos tanítását. CULLMANN 1947.

A biblikus alapvetés következménye

A keresztelés személyes ügy, de nem magánügy – Krisztus testébe, az egyházba kereszttetünk bele –, ezért természetes az istentiszteleti keret, legyen az gyülekezeti vagy családi istentisztelet. A keresztelés helye a szükségkeresztelést kivéve a templom.

Egyetemes papság alapján a keresztelést szükség esetén bárki elvégezheti, de azt be kell jelenteni a területileg illetékes egyházközségnek. (Minimális szó és cselekmény: „Megkereszteltek téged az Atya, Fiú, Szentlélek nevében.” Majd ezt követi a keresztvízzel való háromszori leöntés.)

A keresztség ökumenikus szentség. Az Efezusi levél 2. fejezetének szavai alapján kölcsönösen elismerik a történelmi egyházak, amennyiben az Atya, Fiú, Szentlélek nevében történt a keresztelés.⁶ Áttérés alkalmával tehát nincs újrakeresztelés!

Történeti háttér

A legelső keresztelési leírások a *Didakhé*-ban és Hippolütosznál találhatók. A *Didakhé* a folyóvízben való keresztelést ajánlja.

Hippolütosz a következő alkotóelemeket sorolja fel:⁷

- Felvétel a katekumenátusba (egy sor okot sorolnak fel, amelyek alapján el lehet utasítani a felvételt!).
- Hároméves katekumenátus: keresztény élet, igazolások, imádság-istentiszteletek kézrátétellel.
- Elbocsátás imádsággal és kézrátétellel.
- Kereszteléshez bocsátási vizsgálat és a kompetensek ideje: tanúk megkérdezése, napi kézrátétel és ördögűzés, öntisztítás és böjt; a jelöltek gyűlése az utolsó kiválasztással. A homlok, a fülek és az orr megjelölése.
- Virrasztás olvasmányokkal és tanítással.
- Keresztelési reggel (a kakaskukorékolás ideje, imádság a víz felett, a jelöltek levetkőztetése; imádság az olajok felett, az ördögnek való ellene mondás és az ördögűzés olaja).
- Keresztelési aktus a vízben, három kérdés kézrátétel közben; credo, keresztelési aktus.
- A hálaadás olajával való megkenés és a keresztelési ruha átadása.
- Megpecsételés a templomban: kézrátétel és imádság, olajjal való megkenés kézrátétellel, megpecsételés, csók, Miatyánk, békecsók.

⁶ Ilyen értelemben teológiailag hibás és értelmezhetetlen, hogy valakit „katolikusnak, reformátusnak vagy evangélikusnak kereszteltek”. Itt külön emlékeztetnünk kell arra, hogy ez a Szentháromságot valló keresztény felekezetekre érvényes.

⁷ Hippolütosz: *Traditio apostolica*. In: VANYÓ 1983, 15–21. o.

- Keresztelési eukharisztia: hálaadás a kenyér és bor felett; a tej és a méz felett; a víz felett; kenyértörés és szétosztás; a diakónusok felállítása és háromszori korty minden kehelyből.
- A megkereszteltek önelkötelezése.

Még a 4. század után is vettek át nem keresztény rítusokat, azokat transzformálták és alkotó módon továbbfejlesztették. Minden hely és idő ugyanis, a vízzel való mindenféle cselekvés valami módon lekötött volt a vallási szimbólumok számára. Ezeket az új vízrítusban újraértelmezték.

A keresztelés dramatikus kihegyezés volt az önmegváltás sokféle útjával szemben, teológiai interpretációja a vízzel kapcsolatos minden eddigi cselekménynek, de egyben ellenpont az eukharishtiához képest.

A keresztelés és a húsvét szoros összefüggése egyértelmű a kereszténység induló évtizedeiben. A korai időktől kezdve igen sokféle keresztelési liturgia vált közismertté – ugyanakkor megfigyelhető az egységesítésre való törekvés.

A nyugati keresztelési gyakorlatot a római keresztelési rend határozta meg. Ennek végső rögzített formája azonban csak jóval később, a reformáció idejéből való: 1615-ben rögzítették és véglegesítették. A keresztelési rend az ősegyházi katekumenkeresztelésből nőtt ki. Ez így a felnőttkeresztelés előkészítésének fázisait is magába olvasztotta. Ezeket az elemeket később a gyermekkeresztelés rendje is megtartotta.

Alapvető elemek

A keresztelésben – a korai időszaktól fogva – a következő elemek valamelyike vagy valamilyen keveréke jelentkezik:

- Összefüggés a kereszt jelével (kereszttel való megjelöléssel: *obsignatio crucis*) – ez azt jelentette, hogy a megkeresztelt kikerült a pogány világ erőteréből (hatalma alól), és onnantól a keresztény gyülekezethez tartozott.
- Kézrátétel (*impositio manuum*) ráfújással (*insufflatio* vagy *exsufflatio* az exorcizmus értelmében, azaz ördögűzési, elűzési karakterrel).
- A (megszentelt) só átadása (*datio salis*) – utalva a só tisztító jellegére és utalás a hegyi beszédre: Mt 5,13 – „*Ti vagytok a föld sója...*”
- Ígéret elmondásával az ördög kiűzése (exorcizmus).
- Az *Apostoli hitvallás* és a *Miatyánk* átadása (*traditio symboli et traditio orationis dominicae*) – a hitvallás elmondásával (*redditio symboli*).
- Ellene mondás az ördögnek (*abrenuntiatio diaboli*).
- A hit megkérdezése (*interrogatio de fide*).
- Megkenés a katekumenek olajával (elsősorban a keleti egyházaknál).
- Maga a keresztelés (visszavezetve a keresztvíz megszentelésére).

- Megkenés a chrisma-olajjal (ez Krisztus kegyelmét reprezentálja – lásd a nagycsütörtöki olajszentelést).
  - Kézrátétel (többször megismételve a kereszttel való megjelölést is). Ez a Szentlélek hétszeres ajándékának „közlése” – Ézs 11,2: „Az Úr lelke nyugszik rajta, a bölcsesség és értelem lelke, a tanács és erő lelke, az Úr ismeretének és félelmének lelke” (ebből az utóbbi kettőből nő ki később a bérmlás szentsége).
  - A fehér ruha felöltözése (*alba vestis*).
  - A keresztelési gyertya átadása (*traditio candelae*).
- Ezt követi a megkeresztek úrvacsoravétele.

Luther tanító iratai a keresztségről

A *Kis káté* és a *Nagy káté* egyaránt alapos tanítást ad a keresztséggel kapcsolatban. Luther azt írja, hogy a keresztség *nem egyszerűen víz, hanem Isten parancsolatával elrendelt és Isten ígéjével együtt használt víz.*

„A keresztség nem emberi játék, hanem azt Isten maga rendelte, sőt komolyan és szigorúan meghagyta, hogy megkeresztelkedjünk, mert különben nem üdvözülünk.

A keresztség végzi a bűnök bocsánatát, megszabadít a haláltól és az ördögtől, és örök üdvösséget ad mindazoknak, akik hiszik azt, amit Isten ígéje és ígérete mond: aki hisz és megkeresztelkedik üdvözül, aki nem hisz, elkárhozik.

Hogyan végezhet a víz ilyen nagy dolgokat? Nem a víz végzi, hanem Isten ígéje, amely a vízzel együtt van, és a hit, mely bízik a vízzel egyesített ígében. Mert a víz Isten ígéje nélkül csak víz, és nem keresztség. Isten ígéjével együtt azonban keresztség, vagyis az életnek kegyelemben gazdag vize és a »Szentlélekben való újjászületés fürdője«, ahogyan azt Szent Pál Tituszhoz írt levelének harmadik részében mondja: Isten »az ő irgalmából üdvözített minket újjászültető és megújító fürdője, a Szentlélek által, akit kitöltött ránk gazdagon Jézus Krisztus, a mi Üdvözítőnk által, hogy az ő kegyelméből megigazulva reményességünk szerint részesei legyünk az örök életnek«. Igaz ez a beszéd.

Mit jelent ez a keresztvízbe merítés? Azt jelenti, hogy a bennünk levő régi embernek naponkénti bűnbánattól és megtéréstől vízbe kell fulladnia, és meghalnia minden bűnével és gonosz kívánságával együtt, és viszont naponként új embernek kell előjönnie és feltámadnia, hogy Isten előtt igazságban és tisztaságban örökké éljen.”

Luther *Keresztelési könyvecskéjében* (Taufbüchlein) olvassuk a következő rendet:

- Kis ördögűzés
- Keresztelési imádság – „Özönvíz-imádság” (1Pt 3,20–21)

„...akik egykor engedetlenek voltak, amikor az Isten türelmesen várakozott a Noé napjaiban a bárka készítésekor. Ebben kevés, szám szerint nyolc lélek menekült meg a vízen át. Most pedig titeket is megment ennek képmása, a keresztség, amely nem a test szennyének lemosása, hanem könyörgés Istenhez jó lelkiismeretért a feltámadt Jézus

Krisztus által, aki miután felment a mennybe, az Isten jobbján van, és alávettettek neki az angyalok, hatalmasságok és erők.”

- Nagy ördögűzés

Ígérem neked, te tisztátalan lélek – az Atya Fiú, Szentlélek nevéénél –, hogy te távozol és eltűnsz Jézus Krisztusnak ettől a szolgájától.

Gyermekek evangéliuma (Mk 10,13–16)

(Brandenburgi külön hagyomány – ez nem szerepelt a római keresztelési liturgiában.)

- Áldás – kapcsolódva Mk 10,16-hoz, kézrátétellel és Miatyánkkal (térdelve). Luther itt nem adott saját állandó áldásformát. Úgy gyakorolta, ahogyan szokás volt addig: imádság keretében.
- A gyermeket a keresztelőmedencéhez vezetik: „Az Úr áldja meg bejöveteledet és kimeneteledet mostantól fogva mindörökké.”
- Ellene mondás a sátánnak

Keresztszülőkhöz: Ellene mondotok-e a sátánnak, minden művének és minden lényének?

- A keresztelési akarat kinyilvánítása
- Keresztelés
- A keresztelési ruha felöltése

A református és a lutheri keresztelési rendek között ott szerepeltek a felsőnémet (oberdeutsche) rendek (például: Buceré), amelyek az obsignatio crucist és a gyermekek megáldását meghagyták, de az exorcizmust és az abrenuntiatiót már nem gyakorolták.

A reformáció korában továbbra is megtartották a szokást, hogy a gyermeket többnyire közvetlen a születés után kereszteltek meg – csak a közvetlen hozzátartozók jelenlétében.

A reformáció utáni korban protestáns területen a legtöbb vitát az abrenuntiatio és az exorcizmus jogosultságának kérdése okozta.

A lutheri orthodoxia azt vallotta, hogy az exorcizmusnak csak utaló karaktere van, azaz emlékezés és emlékeztetés arra, hogy természetünknel fogva a sátán hatalma alá vagyunk vetve, és ebből szakít ki minket a keresztség. Ezért az exorcizmust legalább az imádság formájában megtartották. A teljes eltűnés a pietizmus és a racionalizmus idejére esett. Ugyanez történt az abrenuntiatióval, ami önálló döntés a (felnőtt) keresztelendő részéről, valamint szakítás a (pogány) múlttal.

Hasonló vita volt azzal kapcsolatban, hogy az abrenuntiatio a felnőttkeresztséghez hasonlóan a gyermekkeresztelési liturgia része legyen-e, ahol a keresztszülők, a gyermeket helyettesítve válaszolnak a kérdésre: ellene mondasz-e a sátánnak? Ez ügyben a római egyház kidolgozta az egyház helyettesítő hitének tanítását. Luther

tanítása a „gyermekhit” keresztelessel kapcsolatos kérdésében sokat formálódott,⁸ a gyermek közvetlen megszólítását azonban megtartotta.

A 19. századi liturgikus restauráció újraépítette a kereszteleés liturgiáját Luther kereszteleési könyvecskéje alapján. Érdekes megfigyelni, hogy amíg az exorcizmus nem került bele a megújított rendekbe, addig az abrenuntiatio ismét helyet kapott.⁹

A református reformáció és a református gyakorlat ma

A svájci reformáció a kereszteleés szertartásával kapcsolatban is határozottabban lépett fel, mint Luther, aki mindent meghagyott, ami nem ellenkezett a Szentírással. Megítélése szerint a kereszteleés volt az egyetlen szentség, amely tisztán és a maga teljességében megmaradt.¹⁰ Zwingli minden olyat félretett, ami a római egyházhoz kötődött. Ez elsősorban azokra a rítusokra vonatkozik, amelyeket a római egyház a korai kereszténység felnőttkereszteleési gyakorlatából őrzött meg. Zwingli nem a felnőttkereszteleés régi örökségét akarta folytatni, hanem a gyermekkereszteleéshez akarta igazítani a szertartás formáját és rendjét. A kereszteleési kérdéseket ezért közvetlenül a kereszteleésülőkhez intézte. Egyetlen szimbólumot tartott meg: a fehér ing felhúzását.¹¹

Zwingli kereszteleési rendje több verzióban is fennmaradt az 1525-ös évből. A kettő között nincs jelentős eltérés. A felépítése a következő:

- Kezdeés/bevezeteés
- A kereszteleésülők megkérdése: akarják-e a gyermek megkereszteleését?
- A kereszteleésülők kijelentik a gyermek nevét.
- Nagy könyörgő imádság (részben az özönvíz-imádság, de erősen átdolgozva a lutheri verzióhoz képest; a bővebb verzió ide építi be a Miatyánkot, a hitvallást, a kereszteleésülőknek szóló intést).
- Evangéliumolvasás (Mk 10,13–16)
- (Ezután a kereszteleés kezébe veszi a gyermeket).
- Újabb kérdés a kereszteleésülőkhez (akaratuk megerősítése).
- A gyermek nevének újbóli kijelentése (kereszteleésülők).
- Vízritus (valószínűleg alámerítés).
- Felöltöztetésritus (a fehér ingbe).
- Elbocsátás.

⁸ Vö. RIETSCHEL 1951, 589–599. o.

⁹ KALB 1985, 234. o.

¹⁰ „...unicum sacramentum illibatum et incontaminatum a constitutionibus hominibus...” Idézi CZEGLÉDI 1996, 112. o.

¹¹ Vö. uo.

Calvin Zwingli nyomán haladva tovább egyszerűsítette a szertartást. Elhagyott minden szimbolikus cselekedetet – még a Zwingli által használt fehér ruhába öltöztetést is. Keresztelési liturgiájának középpontja a hosszú, bibliai alapokon álló, első renden a keresztszülőket megszólító igehirdetés. Calvin is nagy hangsúlyt fektet a keresztszülők feladatára és kötelességeire. Már 1543-ban megjelenik az a keresztelési rend, amely Calvin alapállását és gyakorlatát tükrözi.

- Igeliturgia
- Igehirdetés
- Keresztelési liturgia
- Bevezetés
- Kérdés a keresztszülőkhöz: akarják-e a gyermeket megkereszteltetni?
- Beszéd a gyülekezethez
- Átvezetés a nagy imádsághoz
- Nagy imádság
- Miatyánk
- A hitvallás bevezetése
- Emlékeztetés a keresztszülők kötelességére, hogy a hitvallásban elmondott keresztény tanítás szerint nevelik a gyermeket.
- Hitvallás
- A keresztszülők fogadalma, hogy a gyermeket keresztény hitre vezetik.
- A gyermek nevének bejelentése
- Vízrítus

A mai magyar református gyakorlat

Pásztor János *Liturgiájában* rámutat arra, mennyire összetartoznak a szentségek (sákramentumok) az igei istentisztelettel. Pásztor János utal arra, hogy Karl Barth szerint minden istentiszteletnek kereszteléssel kellene kezdődnie, igehirdetéssel folytatódnia és úrvacsorával befejeződnie.

A magyar református istentiszteleten a keresztelés rendje is rugalmas, lelkészről és gyülekezeti tradíciótól jelentősen függ. A keresztelési rend legfontosabb elemei:

- A szerzési ige
- Rövid exhortáció a keresztelés lényegéről
- A szülők és keresztszülők hitvallása, nyilatkozata és fogadalma
- A gyülekezethez intézett kérdés
- Imádság
- A keresztelés rítusa: vízzel háromszori leöntéssel
- A megkeresztelt bemutatása
- Megáldás kézzel

A keresztség evangélikus megközelítése

Jóllehet a keresztelés lényegéhez csupán a „megkeresztellek téged az Atya, Fiú, Szentlélek nevében” formula szükséges a háromszori vízzel való leöntéssel, a keresztelés liturgiája sokféle elemmel (imádságok, hitvallás) kiegészülhet. Minden keresztelési istentiszteleti formában – az úrvacsora szentségéhez hasonlóan – megfigyelhető a szentségi esemény magja és az a köré kapcsolódó liturgikus elemek, amelyek láthatóvá és hallhatóvá teszik, amit Isten Jézus Krisztus által a keresztségben a megkeresztelten cselekszik.¹²

A keresztelési liturgiák sokféle formát öltenek, de az alapstruktúrájuk többnyire megegyezik. Természetesen a gyermekkeresztség – lényegénél fogva – más, mint a felnőttkeresztség, hiszen kicsiny gyermekeknél a *gratia preveniens* (elénkbe jövő kegyelem) más módon jelentkezik, mint a tudatos döntést és hosszantartó tanulási folyamatot is igénylő felnőttkeresztségnél. Külön liturgikai és pasztorációs érdekesség, de egyben feladat is a már nem újszülött, de még nem érett ember keresztelése (gyermekkor, konfirmáció előtt stb.).

Ma, amikor már nem természetes esemény a gyermek megszületése utáni megkeresztelése, és nem a megkereszteltek jelentik a társadalomban a domináns többséget, különösen is fontos, hogy az egyéni és családi helyzetet komolyan véve alakuljon ki és legyen testre szabható a keresztelési liturgia akkor is, ha az alapesemény minden helyzetben változatlan. A népegyházi korszak megszűnésével különösen is fontos, hogy a gyermek vagy felnőtt egész családjával együtt megérezze a keresztség különleges státuszt adó jellegét, a hozzá kapcsolódó áldást, a gyökeresen más és új élet kezdetét, az életében beálló hatalomváltást a világ erőinek harcában, valamint az egyházhoz való kötődés lehetőségét.

Ezért az egész keresztelői liturgiában lezajló eseményt meghatározza az az előkészítő folyamat, amely nélkül ma ez a szolgálat emberileg nézve lehetetlenné, üres formalitássá degradálódhat, hiszen hiányzik a korábban természetes megtartó egyházi szocializáció és életkísérő funkció.

A keresztelés eseményében – ez a liturgia minden területén hangsúlyos, de a keresztelési liturgiában különösen is pregnánsan megjelenik – Isten a cselekvő. Ő dönt az ember mellett. Ez igaz akkor is, ha egy felnőtt keresztelésénél a személyes döntést kifejező hitvallás is elhangzik. Isten fogad kegyelmébe, és törli el az eredendő bűn életet meghatározó kényszerpályáját, tesz ismét gyermekévé. Istennek ez a döntése a teljes életre szól, megmásíthatatlan és visszavonhatatlan. Ezért ehhez a ponthoz újra meg újra vissza lehet térni. Közismert a tény, hogy Luther élete nagy kísértései idején ismételtette, asztalára is véste az egyetlen biztos pontot: „Meg vagyok kereszelve.”

Ezért fontos, hogy az egyház istentiszteleti életében fontos szerepet kapjon a „keresztelési megemlékezés”. Minden húsvéti istentisztelet és minden egyes ke-

¹² KALB 1985, 235. o.

resztelési aktus egyben keresztelési megemlékezés is a résztvevők számára. Ennek tudatosítása mind homiletikai, mind pedig pasztorációs, valamint imádságfeladat.

Az egyházi tradíció nélküli és az alapkultúrájában keresztény ismereteket nem vagy csak minimálisan ismerők számára fontos, hogy jól értsék a (sok félreértésre is lehetőséget adó) keresztelési szimbólumrendszert. A liturgia lényegével ellentétes a magyarázgatás és a konferálás, mégis elképzelhető, hogy szűkszavúan lényegre törő, közhírhöz teológiai magyarázattal befogadhatóvá tesszük a liturgikus eseményt. Ezért alakultak ki különböző formulák, amelyek ezen a ponton elmondhatók.

„A víz, amivel most keresztelünk, a Szentírásban egyszerre a halál és az élet jele. Az özönvíz Isten ítéletét hozta a bűnbe süllyedt emberiség felett. A keresztelés vizében bűneink és Istennel való ellenségeskedésünk Krisztussal együtt meg kell hogy haljanak. Krisztussal együtt kell a keresztelés vizéből a Szentlélek által az új embernek feltámadnia, aki Istennek tetszik, és az örök élet örököse. Ez a halál és feltámadás Krisztussal, ez az újjászületés történik meg a keresztségben ezzel a gyermekkel.”

Ez a magyarázat epiklézis jellegű imádság formájában is megszólalhat. „Ahogy a teremtés hajnalán Lelked a vizek fölött lebegett, úgy add most is a Szentlélek ajándékát ahhoz, amit mi teszünk. Szenteld meg az újjászületésnek ezt a fürdőjét.”

A keresztelés gyakorlata

A keresztelés normál esetben a gyülekezeti istentiszteleten zajlik. Erre kell törekedni. Van olyan nagyobb egyházközösség, ahol több keresztelőt összevárnak. Van olyan hely, ahol minden egyes gyermeket más-más vasárnapon keresztelnek meg. Mindkét gyakorlatnak van előnye és hátránya. A gyülekezet azonban megtanulhatja, hogy a keresztelés nem egy család ügye, hanem az egész egyházé. A liturgusnak komolyan kell venni ilyen alkalommal a proprium és a keresztelési liturgia összehangolását, valamint azt, hogy a könyörgő imádságokban a keresztelés eseménye is megjelenjen. A keresztelés *minden esetben az istentiszteleti hitvalláshoz kötődik*.

A másik lehetőség – összegyűjteni a keresztelendőket az év egy adott istentiszteletére. Ebben az esetben az egész istentiszteletet karakterisztikusan meghatározza a keresztelés szertartása.

Friedrich Kalb a német tapasztalatok alapján a következő keresztelési istentiszteleti rendet ajánlja:¹³

- Kezdőének
- Apostoli köszöntés, a gyülekezet rövid megszólítása – esetleg utalás a gyermekek evangéliumára

¹³ Kalb 1985, 243–244. o.

- A gyermekek megáldása a kereszttel
- Kyrie, Gloria, Kollektá-imádság (keresztelési vonatkozással)
- Epistola (Róm 6,3–11; Tit 3,4–7; 1Pt 1,3–9) majd Halleluja
- Gyülekezeti ének (Graduálének)
- Evangélium
- Igehirdetés (keresztelésre utaló)
- Igehirdetési ének
- Könyörgő imádság
- Credo

(keresztelőmedencénél/-kőnél):

- Missziói parancs és ígélet (Mt 28,19–20; Mk 16,16)
- Kérdések a szülőkhöz és keresztszülőkhöz
- Keresztelés (a gyermek nevére való rákérdezéssel) – minden gyermeknél a teljes szöveg elmondása!
- Keresztelési ének
- Család megáldása
- Hirdetések
- Általános könyörgő imádság – név szerinti könyörgéssel a megkereszteltekért
- Miatyánk (ha nincs úrvacsora)
- Úrvacsorai liturgia
- Az istentisztelet befejezése

Az egyháztörténet folyamán igen sokat változott a keresztelési istentisztelet karaktere. A különböző korokban hangsúlyeltolódások is mutatkoztak. A pietizmus és a racionalizmus sokat ártott a keresztelési liturgia szimbolikus gazdagságának. Ma a világ evangélikusságában megfigyelhető, hogy újra keresik az ősi jelképek gazdag tartalmú mondanivalóját.

Az evangélikus gyakorlat megőrizte azt a szokást, amely eredetileg az édesanya szülőágyról való felkeléséhez és első – templomba vezető – útjához kapcsolódott. A szokás onnan ered, hogy amint az édesanya fel tudott kelni a szülőágyból, első útja a templomba vezetett, ahol megáldották. Amikor a gyermeket nyomban a születés után – nemegyszer az édesanya távollétében – megkeresztelték, fontos volt az édesanya külön köszöntése, megáldása, megerősítése. A régi magyar egyházi gyakorlatban ezt egyházkelésnek nevezték.

Az egyházkelés és a családi áldás sokféle változáson ment át, de a gyakorlat megmaradt, és ahol ezt ismerik, egyre nagyobb igény is van rá. Külön feladat a liturgus számára az édesanya és a család megáldása.

Ennek az aktusnak fontos momentuma volt az, hogy az adott közösségben az édesanya új társadalmi státusba került. Az egyházkelés egyben ennek a rituáléja is volt.

Ennek az áldásformának ma is van létjogosultsága, és a lelkész meg tudja találni a pásztori szolgálat ilyen formáját és liturgikus keretét is. Ma, amikor az egyházi

szocializáció gyökeresen átalakult, és a kegyességi gyakorlatban nem megszokott a templomhoz és templomi szolgálathoz való ilyen jellegű kötődés, érdemesebb más formájú, de karakterében ezzel megegyező liturgikus formát gyakorolni, nem csupán az édesanyát, hanem az egész családot megáldani.

A család megáldásának tartalmilag többféle szála van: hálaadás a gyermekért, erő- és bölcsességkérés a szülői hivatáshoz, könyörgés a családot egybetartó szeretért és a boldog jövőért.

A Liturgikus könyv keresztelési rendje

A *Liturgikus könyv* keresztelési rendjének felépítése a következő (gyülekezeti istentisztelet keretében):

- Gyülekezeti ének
- Bevezetés, szerzési igék
- Keresztelési igehirdetés
- Imádság keresztelés előtt
- Kérdések, hitvallás
- Keresztelés
- [A keresztelési gyertya átadása]
- Az édesanya és a család megáldása
- Befejező imádság

A korábbi rendtől kettős eltérés van: egyrészt a kérdések közt – szabadon választható lehetőségként – ott található a sátánnak való ellene mondás kérdése és vallomása. Másrészt a keresztelési gyertya átadása a keresztszülők részére:

„Testvéreim, fogadjátok keresztgyermeketek keresztelési gyertyáját! A gyertya ősi szimbóluma legyen beszédes jellé családi életetekben, keresztszülői hivatásotok gyakorlásában! A gyertya, amely egyszerre világít és melegít, emlékeztessen benneteket és átalatok keresztgyermeketeket Krisztusra, aki a világ világossága, aki miközben a szeretet melegével és az élet világosságával jött közénk, önmagát feláldozva elégett értünk. Ilyen a Krisztus-tanítvány élete is. Abban találja léte értelmét, örömet, boldogságát, hogy másoknak világít, és meleget ad. Menjetek békességgel, küldetésetek van!”

Különleges, indokolt helyzetben megengedett, hogy családi otthonban történjen a keresztelő. A családi otthonban történő keresztelésnél ez a rend a következőkkel egészül ki:

- Gyülekezeti ének
- Isten nevének segítségül hívása (Invokáció)
- Köszöntés

- Bűnvallás
- Bevezető zsoltár (Introitus)
- Bevezető ige
- [Krisztus imádása (Kyrie)]
- A nap imádsága (Kollekta)
- A keresztelés bevezetése
- Keresztelési igehirdetés
- Imádság keresztelés előtt
- Kérdések, hitvallás
- Keresztelés
- Az édesanya és a család megáldása
- [A keresztelési gyertya átadása]
- Befejező imádság
- Áldás
- Gyülekezeti ének

A családi otthonban történő keresztelés rendje is integrálni akar a gyülekezet közösségébe. Maga a keresztelő felépítése, valamint a gyülekezeti énekek is ezt szolgálják.

A Liturgikus könyv felnőtt keresztelési rendje

Mára már több olyan generáció nőtt fel Magyarországon, amelynek tagjai, a szekularizáció hatására, többségükben nincsenek megkeresztelve. Ezért a liturgiai bizottság újra hangsúlyosan foglalkozott ennek a rendnek az elkészítésével és bevezetésével.

Felépítése:

- Köszöntés
- Missziói parancs
- Keresztelési ige, igehirdetés
- Apostoli hitvallás
- Keresztelési kérdések
- Imádság
- Keresztelés
- (Miatyánk)
- Köszöntés a gyülekezetben
- Imádság

A keresztelés előtt a lelkész imádsága magába foglalja a felnőttkeresztség több vonatkozását is:

„Mindenható, örök Isten, Jézus Krisztus Urunk Atyja! Könyörgünk ezért a testvérünkért, aki keresztséged ajándékát kéri, és örök kegyelmedre vágyik a lelki újjászületés által. Könyörülj meg rajta, Urunk! Ahogyan te mondtad: Kérjétek, és adatik nektek, keressetek, és találtok, zörgessetek, és megnyitják nektek. Kérünk, adj most jót annak, aki kér, nyiss ajtót annak, aki zörget, hogy elnyerje a keresztség örök áldását, és bejusson kegyelmed országába, amelyet megígértél Jézus Krisztus Urunk által. Ámen.”

A felnőttkeresztség szükségtelenné teszi a külön konfirmációt. Fontos, hogy az emberi fogadalomtétel ne emelkedjen a keresztségben megmutatkozó isteni kegyelem fölé. Ezt segíti a megkeresztelt vallástételének szövegezése:

„Köszönöm, teremtő Istenem, hogy keresztségemben gyermekeddé fogadtál. Köszönöm, hogy Jézus Krisztus, az én Uram és Megváltóm nekem is bűnbocsánatot szerzett a kereszten. Köszönöm, hogy a Szentlélek által evangélikus egyházunk tanúskodik minden képzeletet felülmúló szeretetéről. Kérem a Szentlélek világosságát és erejét, hogy örömmel és hűséggel éljek gyülekezetünk közösségében, harcoljak a bűn ellen, növekedjem a szeretetben, és megálljak a hitben mindvégig. Ámen.”

A vallástételhez és az áldáshoz kötődik a megkeresztelt felnőtt köszöntése a gyülekezetben:

„Testvérem az Úrban, ...! Isten hozott Krisztus népe közösségében, a(z) ...-i gyülekezetben. Egyházunk rendje szerint ezek után te is részesülhetsz az Úr szent vacsorájában. Biztatlak, bátorítalak és intelek, hogy az Úr asztalához örömmel járulj, Isten ígését buzgón hallgasd, a gyülekezet életében testvéri szeretettel vegyél részt, és meg ne feledkezzél az Úr szaváról: „Légy hű mindhalálig, és neked adom az élet koronáját.” Ámen.”

Ezután folytatódik az istentisztelet, amelyen a megkeresztelt felnőtt úrvacsorát vehet.

ESKETÉS

Bevezetés

Az evangélikus esküvő lényege az áldás. A polgári szerződés megkötött az anyakönyvvezető előtt. Ez jogilag érvényes házasságot jelent, ugyanakkor az egyház a keresztény házassághoz nélkülözhetetlennek tartja azt a többletet, amit az áldás kifejezésben fogalmazhatunk meg.¹⁴ Az esketés liturgiája mindenestül ezt az áldást „járja körül”, teszi megragadhatóvá és közvetíti.

A házasság Isten teremtésének jó rendje. Az egyházi esketés bizonyoságtétel a házasságnak erről az isteni rendjéről. Római katolikus testvéregyházunk a házasságot a hét szentség közé sorolja, a házasságkötés ebben az értelemben szentségkiszolgáltatás, ahol a szentséget a házasulandók egymásnak szolgáltatják ki. Az evangélikus egyház másként használja a szentség fogalmát. Jóllehet magát a házasságot szentnek tartja, a földi házasság a szentség fogalmába nem fér bele,¹⁵ hiszen a szentség kritériumai közül annak, hogy Jézus rendelte el, nem felel meg.

Az egyházi esketés kétoldalú bizonyoságtétel a házasság isteni rendjéről. Egyrészt az egyház tanúskodik róla szentírási igék olvasásával, ígéhirdetéssel és azzal, hogy megkérdézi házasságra lépő tagjait, magukra nézve kötelezőnek fogadják-e el ezt a rendet. Másrészt a házasságra lépő egyháztagnak tesznek bizonyoságot a házasság isteni rendjéről azzal, hogy házasságuk ügyét Isten és a gyülekezet elé viszik, és esküvel megerősített válaszukban kijelentik azt a közös elhatározásukat, hogy nem

¹⁴ Az evangélikus *Liturgikus könyv* a témát bevezető részben a következő módon határozza ezt meg: „Amikor az egyházi esketés szükségességét hangsúlyozzuk a polgári házasságkötés mellett, akkor különbséget teszünk a törvényesen érvényes és az Istennek tetsző házasság között. Hazai törvényeink szerint a házasság érvényességéhez szükséges az, hogy a felek önként és nyilvánosan, anyakönyvvezető és tanúk előtt kijelentsék házassági szándékukat, és hogy az anyakönyvvezető a törvényes feltételek megléte alapján megkötöttnek nyilvánítsa házasságukat. Egyházunk ezt a törvényes rendet elfogadja, és érvényesnek tekint az állami anyakönyvvezető előtt kötött minden házasságot férfi és nő között. Az Istennek tetsző házasságnak ezenkívül az is feltétele, hogy a házaspár elfogadják és kövessék Isten rendjét, amely kölcsönös szeretetet és halálig tartó hűséget követel tőlük. A polgári jog szerint tartós élettársi kapcsolatban élőket egyházunk arra bátorítja, hogy házasságra lépjenek, de megértést tanúsít azok iránt, akik az együttélésnek ezt a hazánkban törvényes polgári keretét családjogi vagy egyéb nyomós okból nem kívánják megváltoztatni. Életközösségüket ilyen esetben polgári házasságkötés hiányában is kész házasságként megáldani, amennyiben a felek nyilvánítják komoly elhatározásukat, hogy Isten rendje és ígéje szerint, holtig való hűségben kívánnak egymás oldalán élni.” *Evangélikus istenteszelet – Liturgikus könyv* 2. köt. (megjelenés alatt).

¹⁵ A korábbiakban már jeleztük, hogy a szentség evangélikus definíciója a következő: a szentség szent cselekedet, amelyet Krisztus rendelt el, látható (külső) jele van, és az üdvösség ígérete fűződik hozzá. Ebbe a fogalom meghatározásba nem fér bele a házasság.

a maguk elképzelése vagy a világ „bevett normái” szerint akarnak házasságban élni, hanem Isten szándéka és Jézus tanítása szerinti szeretetben és halálíg tartó hűségben.

Az esketés tehát több mint igehirdetési alkalom, és több mint a házasság megáldása. Nélkülözhetetlen eleme a házasságra lépők bizonyágtétele arról, hogy házasságukat Isten rendje és tanítása szerint értelmezik, és ezt maguk számára kötelezőnek vallják. E nélkül az egyházi esketés nem végezhető el. Ez ellentétben volna tényleges tartalmával. Ez nem jelenti sem a keresztyény, sem a nem keresztyény vagy nem hívó fél megbélyegzését vagy a velük való testvéri kapcsolat megtagadását, sőt inkább a lelkész gondozásával, a gyülekezet pedig imádkozó szeretetével veszi körül őket, hogy megvalósuljon rajtuk Istennek az a szándéka, hogy „*minden ember üdvözüljön, és eljusson az igazság megismerésére*” (1Tim 2,4).

Az esketés méltó elvégzése érdekében kulcskérdés a felkészítés (jegyesoktatás). Az esketés liturgiája ugyan kötött és személyes vonatkozásokat elsősorban az igehirdetés enged meg, de fontos, hogy az esküvő menetét a résztvevőkkel egyeztessék, és a személyes vonatkozásokat beépítsék.

Az eskü

Az eskü magyar sajátosság. Más országokban ezt a tradíciót nem találjuk meg, Magyarországon azonban az összes történelmi egyház gyakorolja az esketés szokását, és a házasulandókkal elmondhatja az eskü szövegét. Ezzel kapcsolatban számos kérdés merül fel mind a házasulandóknál, mind az esketést végző lelkészeknél. Ezzel kapcsolatban a *Liturgikus könyv* – a Prőhle-agenda bevezetése nyomán – a következő információt adja:

„Ismételten felmerül az eskü és ezen belül a házassági eskü teológiai igazolhatóságának kérdése. Az evangélikus egyház hitvallásos álláspontja az, hogy a keresztyény ember hivatalos esküt tehet (Ágostai hitvallás, XVI.). Jézus nem az eskü, hanem az esküdözés ellen szól, ellenben Istent tiszteljük, ha nevét jó és igaz ügy erősítésére használjuk (Nagy káté, 2. parancsolat). Az esküt tehát nem lehet elvileg helyteleníteni. A házassági eskünek két lényeges pontja van. Az egyik ténymegállapítás: a házastársi szeretet megléte. Erre lehet esküt tenni, ha megvan. A másik ígéret: a halálíg tartó házassági hűség. Mivel ez az emberi lehetőség (justitia civilis) határain belül van, erre is lehet esküt tenni, eltérően a hitben való megállás esküszertű ígéretétől, amelynek teológiai helyessége joggal megkérdőjelezhető.

Maga az »eskü« szó rokon az esedezéssel: komoly fogadalom, de Istenre nézve, Istent segítségül hívva, aki az akarásával egyező, életre szóló elhatározást mindig támogatja, és ezért segítségére is számítani lehet annak megtartásához. A házassági eskü kérdésében tehát nem lehet felhozni olyan teológiai érvet, amelynek alapján be kellene vezetni, ha még nem volna meg, viszont nem lehet olyan teológiai érvet sem felhozni, amelynek alapján el kellene hagyni, ha már szokásban van. Két nyomós ok van arra, hogy meg-

tartsuk esketési rendünkben, és az egyházi cselekményt is esketésnek nevezzük. 1. Megszüntetése azt a benyomást keltené – nem minden ok nélkül –, hogy alkalmazkodunk a kor szelleméhez, és nem vesszük komolyan, hogy a házasság szent dolog. 2. A házassági eskü majdnem kizárólagosan magyar szokás, első nyomai a reformáció korában éppen evangélikus területen mutathatók ki, és ezt ma minden magyarországi egyház gyakorolja. Ebből a történeti és élő közösségből nem lépünk ki.”

Az esketési rítus külső jellemzői

Az esketés külsőségeivel kapcsolatban a *Liturgikus könyv* a következő rubrikaszöveget adja iránymutatóként:

„Az esketés minden esetben azonos rend szerint történik, mégpedig a templomban, lehetőleg gyülekezet előtt, de legalább két keresztény tanú jelenlétében. Az esketés templomon kívül csak akkor végezhető, ha a felek el nem hárítható okból (*vis maior*) nem jelenhetnek meg a templomban.

Amikor az esketésre jövő pár a templom bejárata elé érkezik, a lelkész – amennyiben a helyi szokással ez nem ellenkezik – a templomkapu előtt liturgikus öltözékben fogadja. Megszólal az orgona, és a pár a lelkész vezetésével vonul az oltár elé. A két tanú közvetlenül mögöttük kíséri őket, és a szertartás végéig mögöttük áll. A velük csoportosan érkezett násznép – ha például a polgári házasságkötés közvetlenül a templomi esketés előtt volt – a bevonulás előtt foglal helyet a templomban. A bevonulás megkezdésekor a gyülekezet feláll, és a bevonulás végéig állva marad. A bevonulásra és a felállásra vonatkozó – a fentiekől eltérő – helyi szokások fenntarthatók, de a vőlegény mindig a menyasszony jobbán álljon az oltár elé. Az oltár elé érve az egyházfi átveszi a menyasszonyi csokrot, és az oltáron bal felől helyezi el. Ha a gyűrűzés szokásban van, még a bevonulás megkezdése előtt elkéri a gyűrűket, és erre való kis tálcán (nem az úrvacsorai paténán) az oltáron jobb felől helyezi el. A bevonulás egész ideje alatt szóljon az orgona.

Az esketés gyülekezeti jellegét helyesen fejezi ki a gyülekezeti ének és az új pár üdvözlése az esketés végén. Az esketés rendje több helyen ad lehetőséget ének vagy karének közbeiktatására. A gyülekezetek ezt a lehetőséget a körülmények szerint használják fel. Helyettük zeneszám is alkalmazható. A kar éneke minden esetben egyházi ének, zsoltár vagy egyházi kórusmű. A kar énekelheti a bevezető zsoltárt is. Az orgona kivonulásra is szólhat, de – miként a bevonulás alatt is – csak egyházi jellegű orgonaművek használhatók. Az orgona az eskütétel alatt halkán vagy egyáltalán ne szóljon, hogy az eskü szövege jól hallható legyen.

A kivonulás a bevonuláshoz hasonló rendben történik: a lelkész a templomkapuig vezeti a házaspárt.”

Az esketés rendjének felépítése az *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* kazuális kötete szerint:

- Orgonajáték [Ének]
- Bevezetés (Invocatio, Introitus)
- [Bűnbánat, bűnvallás, feloldozás]
- Kyrie
- Gloria
- Kolleкта
- Igehirdetés
- Ének, karének, zeneszám
- Lekció
- Esketési kérdések
- Gyűrűzés
- Eskütétel
- Házassági áldás
- [Ének, karének]
- Hálaadás
- Miatyánk és áldás
- Ének – Utójáték
- Itt véget ér a házasság megáldásának szertartása
- Ének
- Nagy hálaadó imádság (Praefatio)
- Szent, szent, szent (Sanctus)
- A Szentlélek hívása (Epiklézis)
- Miatyánk
- Az Úr békessége (Pax)
- Isten báránya (Agnus Dei)
- Krisztus testének és vérének vétele (Communio)
- Imádság (Postcommunio)
- Áldás
- Záróének
- Utójáték

A felépítés jól mutatja, hogy az evangélikus egyház liturgikus bizottsága egyrészt az esküvőt valóságos istentiszteleti keretben képzeli el, amelyben a bevezető liturgia a gyülekezeti istentiszteleti rend felépítését követi, másrészt ajánlja, hogy lehetőség esetén az istentisztelethez úrvacsora is kapcsolódjon. Az evangélikus *Liturgikus könyv* második kötete tartalmazza az ökumenikus esketési rendeket is. Ezeknél természetesen jelezve van, hogy mindig a házigazda határozza meg a liturgiát. Természetesen református–evangélikus esketésnél lehetséges az úrvacsora gyakorlata. Ez az intercommunio katolikus vonatkozásban nem létezik.

Az ökumenikus esküvő

A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa (MEÖT) és a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia (MKPK) közös kiadásában jelent meg az ökumenikus esketési szertartások rendje.

Azóta e füzet anyaga be lett építve a katolikus esketési szertartáskönyvbe. Az evangélikus *Liturgikus könyv* második kötetének is szerves része lesz az ökumenikus esketési liturgiák rendje.

A füzet tartalmazza mindhárom történelmi felekezet javaslatát a közös rendre. A rendek sorában a konkrét esküvőben érintett két egyház számára mindig két rend is található – attól függően, hogy hol, melyik felekezet templomában zajlik a szertartás.

Evangélikus–református esküvő – evangélikus templomban

Evangélikus–református esküvő – református templomban

Evangélikus–katolikus esküvő – evangélikus templomban

Evangélikus–katolikus esküvő – katolikus templomban

Református–katolikus esküvő – református templomban

Református–katolikus esküvő – katolikus templomban

Liturgikus alapelv – így készült az ökumenikus esketési rendtartás –, hogy mindig a „házigazda” felekezet liturgiája a mérvadó, és ebbe simul bele a másik érintett fél liturgiája: kiemelve azt, ami közös, és felmutatva azt, ami eltérő. A közös szertartásnak jelentős pasztorációs vonatkozása van.

TEMETÉS

Bevezetés

Az emberiség számára kezdettől fogva alapvető kérdés volt, miként kezeli a halált, hogy bánik az elhunytakkal, hogy jár el az emberi élet utolsó eseményénél.

Minden emberi kultúrában megtalálható az az ellentét, amely az elmúlás és halál ténye, valamint a kiteljesedő (örök) élet vágya között fennáll. Az ember nem tud és nem akar belenyugodni abba, hogy csupán ennyi az emberi élet, hiszen a mulandóság elveszi az élet sokféle eseményének, folyamatának, küzdelmének értelmét. Ezért a halotti rítusokban az emberiség mindig valamiféle magyarázatot keresett vagy adott erre a kérdésre: vagy beletörődve az élet végességébe, vagy valamilyen

módon jelezve a folytatást. Ezért minden vallás és kultúra részben az *ars moriendi*ről, azaz a halál művészetéről szól.¹⁶

A temetkezési kultúra minden esetben sokat elárul az adott nép gondolkodásáról, élethez, halálhoz, örökkévalósághoz való viszonyáról. Sok esetben vagyunk tanúi az élet „konzerválásának”, számos esetben pedig az örökkévalóság „előkészítésének”. A zsidó-keresztény tradíció önálló álláspontot képvisel a világkultúra ezen területén is.

A keresztény temetést a német liturgikus kézikönyv négy cselekményre osztja:

- lekipásztori cselekmény;
- diakóniai (jótékonyági, szeretetszolgálati) cselekmény;
- homiletikai (igehirdetési) cselekmény;
- liturgikus cselekmény.

Bibliai és történeti háttér

Mind az Ó-, mind pedig az Újszövetségben találunk példát arra, hogy Isten népe miként búcsúzott eltávozott tagjaitól.

Az Ószövetségben többnyire még aznap méltóképpen megsiratták és eltemették halottaikat. Vallásos jellegű szertartásról a Szentírás első fele nem tudósít.

Mindkét szövetség összefüggésbe hozza a halált a teremtéstörténet végén olvasható bűnessel (1Móz 3,1–21). A halál az Istentől mint az élet forrásától való elszakadás következménye.¹⁷ Ugyanakkor az Ószövetség népének gondolkodásában ez fordítva is igaz, a halál elválaszt Istentől (vö. Ézs 38,10–20).

Mivel az Újszövetség viszonya a halálhoz, az elmúláshoz döntő módon megváltozott, módosult a keresztény gyülekezet temetéshez való hozzáállása is. Jézus földi pályafutása során három embert is feltámasztott, s ezzel megmutatta hatalmát a halál felett.

Jézus kereszthalálát húsvét követte, amelyet a kereszténység a halál fölött aratott végső győzelemként él meg. Az evangéliumok a feltámadás fényében és tudatában írott igehirdetések, az apostoli leveleket is átjárja a húsvéti evangélium. Krisztus feltámadt a halálból. Ez ad értelmet a keresztény életnek. Minden ettől a ponttól, a húsvéti üres sírtól értelmezhető.¹⁸

A húsvéti esemény csak az isteni mentő szeretet tervének induló állomása, amelyet

¹⁶ Vö. JORDAHN–WINKLER 2003, 531. o.

¹⁷ Róm 6,23: „... mert a bűn zsoldja a halál, az Isten kegyelmi ajándéka pedig az örök élet Krisztus Jézusban, a mi Urunkban.”

¹⁸ 1Kor 15,3: „...Krisztus meghalt a mi bűneinkért az Írások szerint. Eltemették, és ugyancsak az Írások szerint – feltámadt a harmadik napon és megjelent...” 14. vers: „Ha pedig Krisztus nem támadt fel, akkor hiábavaló a mi igehirdetésünk, de hiábavaló a ti hitetek is.” 17. vers: „Ha pedig Krisztus nem támadt fel, semmit sem ér a ti hitetek, még bűneitekben vagytok.”

folytatás követ. Pál ilyen kezdetről beszél, amikor a halottak feltámadását Krisztus feltámadásából vezeti le. Az „első zsenge” kifejezést használja, utalva arra, hogy Krisztus feltámadásával megváltozott az emberi lét korábbi menetrendje: élünk és meghalunk.¹⁹

Krisztus feltámadásából következően beszél Pál a halottak feltámadásáról. Ez a tény határozza meg a keresztény temetés lényegét.²⁰ Ezért a Krisztusban hívő gyülekezet halálhoz való megváltozott viszonyát a reménység jellemzi.²¹

A másik fontos tényező a temetéssel kapcsolatban: hogyan élte és hogyan éli meg a kereszténység a hitvallásában is hangsúlyos közösséget a szentekkel, azaz az Istenhez tartozókkal? A szentek közössége ugyanis átível a biológiai lét határán, és összefogja Isten népének tagjait a múltban, jelenben és jövőben. A temetési rítus ezt a közösséget is meg kell hogy jelenítse.

A kezdetektől keresztények nappal temették el halottaikat – szemben a pogányokkal, akik ezt éjjel tették. Korai források (4. század) utalnak arra, hogy a temetéskor zsoltárokat, himnuszokat énekeltek. Kriszosthmosz szerint az éneklés a temetésen az öröm megnyilvánulása volt. A keresztény hozzáállás egyik jele, hogy az elhunytak halálának napját mennyei születésnapként értelmezték. A halotti tor ilyen értelemben átalakul mennyei lakomává, amelyben kifejezésre jut az elhunytak közössége a még itt élőkkel. A temetés előtti istentisztelet szokása is hamar kialakul (6. század). Később – a kora középkorban – kezd kialakulni a temetéssel kapcsolatban az a gondolat, hogy a halál a tisztulás és a számadás ideje.²² A húsvéti karakter egyre inkább háttérbe szorul és hangsúlyos lesz a végső számadás, a bűnbánat, az ítélet gondolata.²³

Nagy veszély volt a kereszténység számára az első időktől fogva, hogy pogány szokásokat, rítusokat vegyen át.

A temetés evangélikus értelmezése

A temetés evangélikus értelmezésben istentiszteleti alkalom. Ebben az értelemben formálja az egyház a temetés liturgiáját.

A temetés elsőrenden evangéliumhirdetési alkalom, ahol a lelkész/liturgus az örök élet evangéliumát hirdeti meg a sebzett szívű, gyászoló embereknek, akik

¹⁹ 1Kor 15,20: „...ámde Krisztus feltámadt a halottak közül, mint az elhunytak zsengeje.”

²⁰ 1Kor 15,12: „Ha pedig Krisztusról azt hirdetjük, hogy feltámadt a halottak közül, hogyan mondhatják közületek némelyek, hogy nincs halottak feltámadása?”

²¹ 1Thessz 4,13.18: „Nem szeretnénk testvéreink, ha tudatlanok lennétek az elhunytak felől, és szomorkodnátok, mint a többiek, akiknek nincs reménységük. Mert ha hisszük, hogy Jézus meghalt és feltámadt, az is bizonyos, hogy Isten az elhunytakat is előhossa Jézus által, vele együtt. (...) Vigasztaljátok tehát egymást ezekkel az ígérekkel.”

²² VÁRNAGY 1995, 184. o.

²³ A 13. században született meg a *Dies irae sequentia*.

nemcsak szerettük elvesztését, de a saját maguk mulandóságát is megtapasztalják ezen az alkalmon.

Próhla Károly szerint a temetés a szeretet cselekedete: a földi maradványok eltakarítása és az örök élet beszédének felcsendülése.

„Az egyházi temetéssel az egyház arról a szeretetközösségről tanúskodik, amely minden élő és megholt tagját a Jézus Krisztusban összefűzi. Az egyház osztozik a gyászolók fájdalmában, részt vesz az elhunyt földi maradványainak eltakarításában, és bizonyosságot tesz arról, hogy az élő Úr Jézus Krisztus az ember reménysége életben és halálban.”²⁴

A temetés nem a halott magasztalása, hanem a bűnbánat és a bűnbocsánat, a hálaadás, valamint a keresztény reménység megélésének alkalma.

A temetési rend bevezető mondatai a liturgikus hozzáállás kialakításában segítenek:

„Az egyházi szertartás akkor kezdődik, amikor a lelkész belép a ravatalozóba, és a sírtól (kolumbáriumtól) való távozásakor ér véget. Az egyházi jelleggel nem bíró (munkatársak, közéleti szereplők stb. által mondott), az elhunytat és munkásságát méltató búcsúbeszéd helye a ravatalozói szertartás befejezése után van. Ettől csak rendkívül indokolt esetben tekinthetünk el, és csakis akkor, ha garantálnak látjuk, hogy nem fognak elhangozni a feltámadás és az örök élet evangéliumával polemizáló mondatok.

Amennyiben a család nem a lelkészt kéri meg az életrajz ismertetésére, úgy arra a szertartás előtt kerüljön sor. Ha a család a lelkészt kéri fel az életrajz ismertetésére, legmegfelelőbb, ha ennek az igehirdetés előtt tesz eleget. Az életrajz tömör, lényegre törő legyen.

Ragaszkodjunk ahhoz, hogy a ravatalozóban legyen álló vagy falra függesztett kereszt (vagy feszület).”

A temetés tehát istentisztelet, a ravatalozó és a temető a szolgálat alatt istentiszteleti hely. A liturgus feladata, hogy elősegítse Isten és ember találkozását, hiszen Isten szeretetétől semmi nem szakíthatja el a halandó embert, még a halál sem.²⁵

A temetés római katolikus megközelítése és gyakorlata

Várnagy Antal *Liturgikájában* a következő bevezető szavakkal foglalja össze a katolikus temetés hátterét:

²⁴ *Próhla-agenda*, 403. o.

²⁵ Róm 8,38: „...mert meg vagyok győződve, hogy sem halál, sem élet (...), sem magasság, sem mélység nem választhat el minket az Isten szeretetétől, amely megjelent Jézus Krisztusban, a mi Urunkban.”

„Bár a temetés szentelmény csupán, az egyház gazdag és változatos liturgiával veszi körül a keresztény ember testének földbe helyezését és a tőle való búcsúvételt. Ez jogos is, hiszen a halál földi életünknek valóban egzisztenciális eseménye, ami megrendíti a hozzátartozókat. Kell, hogy az egyház ezekben az órákban a hit vigaszával mellettük álljon. A temetés ezenkívül társadalmi vonatkozású esemény is, amelyen nagyobb számban jönnek össze emberek.”²⁶

A II. vatikáni zsinat új megközelítést hozott a temetés szertartásába. Nem szűkült le többé a szertartás alapgondolata az elhunyt lelki üdvére, hanem a teljes ember és a teljes feltámadás került a középpontba.

„A II. vatikáni zsinat által megújított liturgiában ismét érvényre jut a halál húsvéti szemlélete, anélkül azonban, hogy a többi szempontot, a megbocsátás kérését, a tisztulás gondolatát, a fájdalomt és a gyászt kizárná.

A szöveg, szimbólum, képes ábrázolás mind azt érzékelteti, hogy a végső szó nem a megsemmisülés, hanem az üdvösség, nem a halál, hanem az élet, nem a pusztulás, hanem az örök dicsőség, nem az enyészet, hanem a megdicsőült teljes ember.”²⁷

A mai római katolikus gyakorlat ismer háromállomásos (a háznál, a templomban és a temetőben) és kétállomásos temetést (a ravatalozóban és a sírnál).

A II. vatikáni zsinat nyomán készült új, magyar, kétkötetes temetési szertartáskönyv 1978-ban jelent meg.²⁸ Az első kötetben a temetés rendje, továbbá a templomi gyászszertartások találhatók. A második tartalmazza a temetési kézikönyvet (Funerale). Az új rend szerint diakónusok is, sőt bizonyos esetekben laikusok is végezhetik a temetés szertartását.

A leggyakrabban használt szertartási forma:

Halottasházban vagy ravatalozóban

- Köszöntés
- Kezdőének
- Igeliturgia
- Ima vagy homília
- Végső ajánlás és búcsúvétel
- Szenteltvízhintés
- Búcsúvételi ének
- Egyetemes könyörgések, Miatyánk

²⁶ VÁRNAGY 1995, 183. o.

²⁷ Uo. 185. o.

²⁸ A II. vatikáni zsinat után 1969-ben készült el az új temetési rítus, az *Ordo Exsequiarum*. Ennek a mintának alapján készítették el az egyes országok püspöki karai a saját szertartáskönyvüket.

- Ének

Sírnál

- A sírhely megáldása
- Szenteltvízhintés (tömjénezés)
- Ének
- Sírbahelyezés
- Hiszekegy
- Befejezés
- Ének

Temetés a református gyakorlat szerint

Czeplédy Sándor szerint „[a]z egyháznak a temetésben való részvétele sohasem bírt jogi jelentőséggel, hanem kezdetől fogva a szeretetszolgálat vonásait viselte magán.”²⁹

Pásztor János *Liturgikájában* a temetést istentiszteleti szolgálatnak tekinti, ahol Krisztus halála és feltámadása van a középpontban. A halott és a család gyásza a kontextus, amiben a jó hírt hirdetni kell.³⁰

Pásztor veszélynek tartja, hogy a prédikációban nagy a kísértés, hogy az igehirdető a halottról beszéljen, akár az életéről, akár abban a formában, hogy megpróbálja „bepredikálni” a halottat a mennybe vagy éppen a pokolba.

További veszélynek tartja a temetési istentisztelet „túlpredikálását”, amikor az igehirdetés elnyomja a temetési szolgálat többi elemét.

Czeplédy kiemeli, hogy a református felfogás szerint a temetés az élőkért van, nem a holtakért, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az igehirdető nem feledheti: nem a kázus predikál, nem is az elhunyt élete és halála a téma, hanem Jézus Krisztus győzelmének evangéliuma.³¹

A református temetés záró áldása különösen is emlékeztet a szertartás lényegére, az örök élet reménységének személyes meghirdetésére:

„Jézus Krisztus mondta: Én vagyok a feltámadás és az élet, aki hisz énbenem, ha meghal is, él. A mindenható Isten kegyelmébe ajánljuk elköltözött testvérünket: testét átadjuk a földnek, port a pornak, hamut a hamunak. Tesszük ezt a feltámadás és az örök élet reménységében. Ámen.”³²

²⁹ CZEGLÉDY 1996, 117. o.

³⁰ PÁSZTOR 1985, 213. o.

³¹ CZEGLÉDY 1996, 119. o.

³² ADORJÁN–BOLYKI–TARR 1985.

Temetés az evangélikus gyakorlatban

Az *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* templomi gyászistentiszteletet, illetve templomi temetési rendet közöl. A készülő második kötet tartalmazza a megújított temetési liturgiát.

A temetés rendjének felépítése a *Liturgikus könyv* szerint:

A ravatalozóban

- Kezdőének
- Isten nevének segítségül hívása (Invokáció)
- Bűnbánati zsoltár
- Krisztus dicsérete
- Kegyelemhirdetés
- Igeolvasás, igehirdetés
- [Hitvallás (Credo)]
- Énekkari szolgálat vagy gyülekezeti ének
- Imádság [Miatyánk]
- Áldás
- Záróének
- [Elbocsátás]

A sírnál vagy kolumbáriumnál

- Ének
- Bevezető ige
- Hitvallás
- Imádság
- Miatyánk
- Elbocsátás, földhintés
- Áldás
- Záróének(ek)

KONFIRMÁCIÓ

Általános alapvetés

A konfirmáció megerősítés. De ki erősít meg mit és kit? Hogyan történhet mindez? Milyen szokások formálták, befolyásolták a konfirmációt? Milyen jelentősége van a 21. században a konfirmációnak? S könyvünk számára a mindebből következő kérdés: liturgia-e a konfirmáció?

Az ősi keleti keresztény gyakorlat szerint a keresztelés és a konfirmáció összetartozott. A keleti egyházak ma is kiszolgáltatják a keresztséggel együtt a bérálás szentségét. A konfirmáció a nyugati kereszténységben igen nagy átalakuláson ment át mind a római egyházban, mind pedig a protestáns egyházakban.

A protestáns egyházakban ma igen élénk vita zajlik a konfirmáció lényegéről, tartalmáról, formájáról, időpontjáról egyaránt.

Ahhoz, hogy a gyülekezetbe való felvétel (vízkeresztség, lélekkeresztség, pecsét, olajjal való megkenés) újszövetségi fogalmának értelmét és az első századok egyházának liturgikus praxisát jól értsük, segítségül kell hívnunk a prozelita iniciáció fogalmát a zsidó terminológiából. Ez a zsidó felvételi gyakorlat: 1. a körülmetélés pecsétje; 2. vízzel való keresztség vagy mosdatás Isten nevében; 3. áldozat. Ezzel a három elemmel lehetett egy prozelita igaz zsidóvá, és lehetett részesévé a húsvéti báránynak.

A körülmetélés felvette az isteni szövetségbe, a keresztség megszabadította a pogány múltjának szennyétől, egy galamb feláldozása pedig az első gesztus, amivel a szövetség kultuszában részt vesz.³³

A konfirmáció az áldás pillanata és folyamata

A konfirmációról nem tudok elvontan beszélni, csak személyesen. Életemet meghatározta a konfirmáció. A konfirmáció elsúlytalanodásáról hallva ismételten megfogalmazódik bennem a kérdés: lehetne-e ezt is jobban használni, hatékonyabban értékesíteni a konfirmációra felkészítőket, abban résztvevőket és – ne feledjük a harmadik főszereplőt – a gyülekezet részéről? Miért ne játszhatnánk el jól?

Liturgia-e a konfirmáció?

Hogy a kérdésre válaszolni tudjunk, fel kell eleveníteni ismereteinket, végig kell gondolni egyéni döntésünket, újra állást kell foglalni, mi is a liturgia.

Az elmúlt két évtized igencsak felpezsdült liturgikairódalmában igen jelentős helyet foglal el a liturgia lényegének elméleti tisztázása, az áldás mint a leginkább releváns liturgiai műfaj és a konfirmáció, amely a megváltozott egyház-szociológiai helyzetben ekkleziológiai állásfoglalásunk újrafogalmazására készített esemény. Így hát e három egyértelműen jelzi, hogy mennyire aktuális a mai együtt gondolkodásunk.

³³ THURIAN 1961, 30. o.

Teológiai alapállás

A liturgia számomra Isten szolgálata, *liturgia Dei*, akkor is, ha sokan emberi formálású szertartásrendszerre és magatartás-szekvenciára gondolnak a fogalom körülírásakor. Isten-tisztelet abban az értelemben, hogy az Isten tisztel meg minket (ez a kegyelem!), tiszteletét teszi az embernél és emberi közösségnél. Minden emberi viselkedésforma, humán szervezésű rítus, embertől Isten felé zajló istentisztelet csupán reakció, azaz válasz az Isten megkeresésére, megszólítására, velünk való cselekedetére.

Az áldás mindenekelőtt a teremtő isteni szó egyik kiemelten fontos formája, a *Deus in actu* megnyilvánulása, azaz a Mindenható aktivitásának eseménye. A „legyen és lett” megismétlődése.

A konfirmáció kézzátétel: szellemi, lelki, fizikai értelemben. Szellemi, ahol olyan életfontosságú információk kerülnek átadásra, amelyek nélkül a pusztá emberség szenvedhet csorbát. Lelki, ahol a magányos, energiahianyval küzdő emberi lélek részesezhet a szent Isten energiájában. Fizikai, amelyben az elhidegült világ érzéketlen, távolságtartó valóságában kézközbe kerülünk, Isten kezének közelébe – bőrünkön érezhető módon. Tudom, hogy az áldás csupán egy szelete a rendkívül összetett konfirmációi eseménysor tartalmának, de innen, ebből a megközelítésből megragadható a többi is.

A konfirmáció liturgiája

Könyvünk keretei nem teszik lehetővé, hogy végigvegyük azt a nem mindennapi színgazdagságot, ami a konfirmáció elemeit különböző kultúrákban jelzi. Sok eltérés (helyi szokás) és sok alapelem-egyezés mutatkozik; sok ahhoz képest is, hogy a konfirmáció egyháztörténeti mértékkel mérve nem számít ősi vagy nagyon régi tradíciónak. Néhány általános elemet emeljünk itt ki.

- *Az ünnepélyes bevonulást* lehet formális aktusnak tekinteni, azonban ez is, mint minden, az istentisztelet keretében zajló esemény, jelképet vagy jelképfüzért hordoz. Az együtt vonulás, az együtt érkezés, a gyülekezet vezetőinek kísérete, az ünnepi ruha – egyre elterjedtebb hazánkban is az egységes fehér ruha –, mind-mind mélyebb tartalmat hordozhat.
- *A keresztelestől való megemlékezés* vagy az arra való emlékeztetés a legkülönbözőbb módon – olykor rituálisan megfogalmazva, olykor utalásszerű mellékmondatokban – irányul a keresztény élet kiindulópontjára, az állandó visszatérési pontra vagy kapaszkodóra, az Isten ingyenes, ellentételezés nélküli, megelégedett bizalmon alapuló kegyelmes cselekedetére.
- A bűnbánati rész, *a gyónás* jelzi: az élet döntő mérőkövénél áll az ember, ahol le kell és le lehet tenni minden életet nehezítő vagy lehetetlenítő terhet. A bűnbánatra hívó szó meghallása, a megvallás, a kimondás, a bűnbocsánatkérés

és -adás, a bűnbocsánat elfogadása mind-mind olyan mozzanat, amely jelentős külső-belső (felső) energiát igényel. Az otthoni bocsánatkérés, a nyilvános bűnvallás és az egyéni gyónás lehetőségeit egyaránt hordozza a konfirmáció liturgiája.

- Az *igehirdetésben* az általános tanítás és táplálás funkciója mellett (isteni információk az életről és fogyasztható szelet leszelése az ige kenyereből) a személyes megszólítás és megszólítottág élménye domináns. A konfirmációi igehirdetés kapcsán a liturgiai és a kazuálliturgiai cselekmény határán vagyunk, ahol az örök igazságot nem lehet nem személyre alkalmazva meghirdetni és meghallani.
- A *hitvallás* tudatos keresztény életformát megfogalmazó karaktere mellett a közösségi karakterét kell kiemelni. A „tudom, kibem hiszek” (1Tim 1,12) gondolkodó, döntésképes (ebben és nem életkorban) nagykorú gyülekezeti tagja a kimondott és együtt mondott hitvallással belekapcsolódik a kereszténység, a Krisztus-tanítványok teljes közösségébe – térben és időben egyaránt. A teljes földkerekség ökumenéjébe és a húsz évszázad bizonyágtevőinek fellegébe. (De egyben az Isten állandó jelenében zajló örök liturgiájába.)
- Ide tartozik a konfirmációi *fogadalomtétel* ügye is. Teológiai alapállás kérdése, hogy a megújítás-megerősítés ünnepe az emberi fogadkozás alkalma vagy első renden a *confirma Dei* Szentlélekért való könyörgése. Az új *Liturgikus könyv* szakított az eddigi – szekuláris ifjúságmozgalmi áthallásoktól sem mentes – fogadalomtétel-formával, és az imádságformát preferálja úgy, hogy a nagy Szentlélekért való könyörgést megelőzi a konfirmandusok imádságba öntött hitvalláskönyörgése:

„Köszönöm, teremtő Istenem, hogy keresztiségemben gyermekeddé fogadtál. Köszönöm, hogy Jézus Krisztus, az én Uram és Megváltóm nekem is bűnbocsánatot szerzett a kereszten. Köszönöm, hogy a Szentlélek által evangélikus egyházunk tanúskodik minden képzeletet felülmúló szeretetéről. Kérem a Szentlélek világosságát és erejét, hogy örömmel és hűséggel éljek gyülekezetünk közösségében, harcoljak a bűn ellen, növekedjem a szeretetben, és megálljak a hitben mindvégig. Ámen.”³⁴

- A *közös éneklés* – túl az ének páratlan közösségformáló szerepén (külön elgondolkodtató feladat, hogy a zenefogyasztó konfirmandusokból hogyan válnak zenemegszóltató, éneket ajkukra vevő fiatalok) – olyan igehordozó, imádságra tanító-készítő erő, amelynek hatásmechanizmusa és hatékonysága páratlannak mondható. A konfirmandusok váltakozó éneke³⁵ pedig túl a

³⁴ LK 651. o.

³⁵ Pl. EÉ 300: „Először lépek oltárodhoz” – a páratlan versszakokat a konfirmandusok éneklék, a páratlan verseket pedig az értük imádkozó gyülekezet.

dramaturgiai érdekességén a gyülekezet és a konfirmandusok dialógusának lehetőségét, kötelességét, ajándékát rejti magában (s valósíthatja meg részben).

- *Az úrvacsora* páratlan élményt, a testközeli Krisztus-találkozás élményét kínálja megfelelő teológiai-spirituális és gyakorlati felkészítés esetén. A testi-lelki felkészítés hiánya életre – örök életre – szóló valláspszichológiai következményekkel jár! Ha megmarad a konfirmáció és az első úrvacsoravétel ilyen összekapcsolása (a nyugat-európai evangélikusság egyre inkább távolodik ettől a modelltől), akkor sokkal jobban ki kell dolgozni az általánosan és egy-egy lelkészre, illetve a rábízott konfirmandusokra alkalmazható *szent metodikáját*.
- *A személyes áldás* – megítélésem szerint – teológiailag, pasztorálpszichológiailag és a gyülekezetépítés szempontjából a konfirmáció csúcspontja (elgondolkodtató lehetőség – ahol erre a technikai és egyéb feltételek biztosítottak – a konfirmandusnak családi körében való megáldása: együtt térdel az oltárhoz a konfirmandussal a családja, s miközben ő az áldást kapja, a családja imádkozó közössége veszi körül). A tudatos áldóige-választás, amit hónapok alatt „felső” és „belső” ötletekkel érlelnek ki, éppen úgy hozzátartozik az áldás megérkeztetéséhez és befogadtatásához, mint a személyes hanghordozás tudatos, de szívből jövő volta és a kézrátétel ünnepélyes természetessége, energiát sugárzó bőrkontaktusa. Fontosnak tartom az egyre elterjedő – nem egyszerűen a bérnállással párhuzamosságot is hordozó – kereszttel való megjelölést. A homlokra rajzolt kereszt a bőrkommunikáció egészen sajátos formája. Azonban elkerülendő az áldás mágikus értelmezése éppen úgy, mint a túlzott racionális megközelítés: a mottóval felszerelt útnak indítás.
- Kitérhetnénk az igen fontos *térdelési* mozdulatra éppen úgy, mint a felállás, leülés, meghajlás, egymás felé fordulás, valamint a szemkontaktus liturgikus tartalommal megtölthető mozdulataira.
- Mindig izgalmas liturgiai feladatot jelent a konfirmáltak verbális és nonverbális jelekben megfogalmazott *gyülekezetbe fogadása*. Akár lelkész, akár tisztségviselő (például felügyelő), akár tekintélyes-hiteles gyülekezeti tag (tagok) által.

Külön kitérhetnénk a konfirmációval kapcsolatos paraliturgikus alkalmakra: a vizsga kisebb rítusaira,³⁶ a konfirmandusok bemutatására, találkozásokra, megemlékezésekre, szeretetvendégségekre, gyülekezetbe befogadó rítusok különböző megjelenésére, a családpszichológiai ünnepélyes formáira.

A konfirmációi liturgia a maga – helyi és általános tradíciót hordozó – kötött formáival és ugyanakkor a sok ponton nyitott, egyéni, közösségi és helyi kreativitással gazdagítható flexibilitásával az adott közösség egyik legnagyobb ünnepévé válhat. Nem véletlen, hogy sok helyen a karácsonyi istentisztelet után a leglátogatottabb és legnagyobb érdeklődésre igényt tartó ünnep.

A kazuális liturgiák – így a konfirmáció is – egyfajta szoros kapcsolatot jelentenek

³⁶ A Pröhle-agenda nyomán a jelenlegi *Liturgikus könyv* kvázi liturgiaként írja elő a vizsga rendjét.

a nyilvános kereszténység és a privát vallásosság között. Liturgikus, pasztorális és valláspedagógiai feladat egyaránt a helyes arányt megtalálni és azáltal a kereszténység közösségi létét és az individuális élettörténetet összekötni. Hogy a kereszténység otthon legyen egyéni élettörténetünkben, és az egyéni életünk része legyen a keresztény közösség ajándékcsaládjának.

A szekularizációval mindig számolt a kereszténység (számolnia kellett vele!). A kereszténység „elegyháziatlanodása” új kihívást jelent. Nem lehet homokba dugni a fejünket. A releváns, 21. századi egyháziasság megtalálása azonban szorosan összefügg a konfirmáció liturgioteológiai újragondolásával. A formák változnak, a szokások eltérőek, de a lényeg ma kommunikálhatóan izgalmas: eljut-e az áldás az áldatlan világban élő emberhez, fiatalhoz: egy ponton és a maga természetes folyamatában?

Hadd álljon itt végezetül a jelenlegi magyar evangélikus gyakorlat – jövő számára is – megtartandó szövege:

Jövel, Teremtő Szentlélek! Mert gyenge a mi erőnk, és gyarló a mi szívünk. Magunktól nem tudunk Krisztusban hinni, sem nála megmaradni. De benned reménykedünk: Te minket is újjáteremthetsz!

Szánj meg minket és ezeket a testvéreinket, akik most szép vallást tettek sok tanúbizonyság előtt. Világosítsd meg őket, hogy Krisztushoz térjenek. Győzd meg őket, hogy Krisztusban higgyenek. Bátorítsd őket, hogy Krisztust kövessék. Erősítsd őket, hogy Krisztushoz ragaszkodjanak.

Szenteld meg őket és minket mindnyájunkat! Jövel, Szentlélek, szállj le ránk! Ámen.

Liturgia-e a konfirmáció: a végső válasz egyértelmű. Isten közszolgálat (leiturgia = közhasznú munka), amellyel megállít és útnak indít, teremt és újjáteremt, megerősít és energiával tölt fel. Az áldás egy pontjával és az áldás folyamatával.

A református gyakorlat szerint a – Magyarországon csak a 19. században meghonosodott – konfirmáció elsősorban „a keresztségben kötött szövetség megújításáról” beszél.³⁷

---

³⁷ Kis Gergely 1788-as agendájából idézi CZEGLÉDY 1996, 114. o.

ÁLDÓ, AVATÓ, IKTATÓ, SZENTELŐ SZOLGÁLATOK

Bevezetés, fogalmi tisztázás

Az egyház életéhez hozzátartozik az, hogy embereket hív el szolgálatra, valamint tárgyakat von be a szolgálatába. Mivel itt nem egyszerű emberi munkáról és annak eszközeiről van szó, ezért ezeket a különlegességeit az áldó, avató, iktató és szentelő rítusaiban is kifejezésre juttatja. Természetes ősi gyakorlata az embernek, hogy akit és amit a különleges (szent) szolgálatra odaszán, elkülöníti a világtól, a megszokottól, a hétköznapitól.

A mai magyar nyelvhasználatban keverednek az erre használt szavak, ezért érdemes tisztázni, mit mire használunk. A szóhasználat függ attól, hogy élőről vagy élettelenről van szó, függ attól, hogy az adott személy vagy tárgy kizárólagosan vagy csak részben áll valamilyen szolgálatban, függ továbbá attól, hogy egy bizonyos időre történik a szolgálatba állítás, vagy véglegesen.

Ha valaki *lelkési szolgálatra* kapott külső és belső elhívást, azt lelkésszé szentelik. Életodaszánásról (elkülönítésről) van szó, ezért jogos a szentelés szó. Mivel azonban magyar nyelvterületen évtizedeken keresztül téves elnevezés uralkodott, és az elnevezésről folyó viták mind a mai napig nem zárultak le, ezért a liturgiáért felelős püspökök döntése és az evangélikus egyház liturgiai bizottságának szakmai véleménye alapján az ordináció szó használatos.

Ha valaki *konkrét szolgálatot* vállal az egyházban, s ez valamiféle egyházi hivatallal jár (presbiter, felügyelő, kántor, tanár stb.), akkor *hivatalába beiktatják* (lelkésziktatás, esperesiktatás, igazgatóiktatás, kántoriktatás stb.).

Ha egy *tárgyat, épületet* egyházi célból felépítenek, átalakítanak, felújítanak, akkor felavatják és áldással használatba veszik. Az áldás azonban mindig az azt használókra, benne tevékenykedőkre, tehát emberekre vonatkozik.

Ha egy tárgyat vagy épületet *liturgikus, istentiszteleti célra* vesznek használatba, akkor azt *felszentelik* (templomszentelés).

Külön kérdés a protestáns egyházakban, azon belül az evangélikus egyházban a püspökök szolgálatba indítása. A református egyház a püspökszentelés kifejezést használja.³⁸ Az evangélikus egyház tudatosan képviseli, hogy csak egyféle „rend”, egyféle szentelés van. Ez pedig a lelkési szolgálatba indításkor történik meg. A lelkési szolgálat elágaztatása, „magasabb hivatali beosztása” az esperesi és püspöki szolgálat. Ezért sokan vitatják a püspökszentelés kifejezés jogosságát. Jóllehet a

³⁸ Vö. CZEGLÉDY 1996, 121. o. Czeglédy hangsúlyozza, hogy a szertartás által a püspök nem nyer semmi olyan hatalmat vagy karizmát, amit mint lelkész a felszentelésében el ne nyert volna. Ugyanakkor jelzi, hogy a püspökszentelési szertartás kialakulása a magyar református egyházalkotmány sajátos fejlődésével kapcsolatos. Kozma Zsolt erdélyi református liturgiánánál püspökbeiktatásról ír.

püspöki tiszt valóban nem külön ordó, a főpásztornak mégis vagy egy olyan sajátos felelőssége és kötelessége, amely senki másnak nem adatik meg az egyházban, és ez a lelkézszenelés (ordináció) nem könnyű feladata.³⁹

Az ordináció

Jézus nem hívott el, nem avatott vagy szentelt fel papokat. Tanítványai voltak, akiket elhívott és elküldött az Isten országának meghirdetésére.⁴⁰ Ezek az apostoli szolgálatot végezték. Jézus mennybemenetele után, a pünkösdi Lélek-kitöltést követően megszületett az egyház, egyre növekedett a Krisztusban hívők száma, és gombamód szaporodtak a gyülekezetek. Az apostolok feladata megsokasodott, ezért józan megfontolások alapján, az igehirdetés érdekében szétosztották a különböző munkaterületeket. Az egyháztörténet első olyan mérföldköve ez, ahol konkrétan megnevezték és elkülönítették a különböző szolgálatokat (vö. ApCsel 6,1–5). Az apostoli „feladatkört” az imádkozás és az ige szolgálatában állapították meg. Ez az első tudósítás arról, hogy a különböző gyülekezeti szolgálatokra kézrátétellel indítottak embereket (6,6).

Az ordináció (lelkézszenelés) liturgiája

A lelkézszenelés, az ordináció az evangélikus *Liturgikus könyv* tervezett rendje szerint a következő:

A lelkész szolgálatra való felszentelését püspök végzi két lelkész segítségével, lehetőleg a lelkészjelölt gyülekezetében. A szertartás többféle jelképet hordozó bevezető részét a kötet a következőképpen közli:

„Az ordinációs istentisztelet bevonulással kezdődik. Elöl megy a bevonulási keresztet vivő presbiter, akit a lelkészek követnek saját ordinációjuk ideje szerinti rendben: a régebben felszenteltek haladnak a később ordináltak mögött. A menetet a püspök zárja a két segédkező lelkéssel. Előttük vonul az ordinálandó lelkészjelölt, illetve csoportos ordináció esetén a lelkészjelöltek. A lelkészjelölt liturgikus öltözetet visel, stóla nélkül. A stólát a liturgia keretében veszi át.”⁴¹

³⁹ A feladat nem egyszerűen az, hogy elvégezze a lelkézszenelés liturgiáját, hanem az, hogy Isten előtti lelkiismerettel vállalja és felkészítse az ordinálandót a lelkési szolgálatra. Az ordinálóknak és az ordinálandónak a liturgiában együtt kell bekapcsolódnia a legszentebb erőterébe. A püspöknek ezt követően pedig fel kell vállalnia az utógondozást az új pásztor pásztorolását, gondozását, felügyeletét és a szolgálatban való kíséretét.

⁴⁰ Mt 4,19 és párhuzamos helyei: „...így szólt hozzájuk: Jöjjetek utánam és emberhalászokká teszek titeket.” Mk 3,14: „Tizenkettőt választott ki arra, hogy vele legyenek, és azután elküldte őket, hogy hirdessék az igét, és hogy a tőle kapott hatalommal kiűzzék az ördögöket.”

⁴¹ *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* 2. köt. (megjelenés alatt).

I. Előkészület

- Isten segítségül hívása (invokáció)
- Gyónás (bűnvallás és feloldozás)

II. Bevezető rész

- Bevezető zsoltár (Introitus)
- Krisztus imádása (Kyrie)
- Dicsőítés (Gloria in excelsis)
- Gyülekezeti énekvers (Laudamus te)
- A nap imádsága (Kollekta)
- Igehirdetési alapige, igehirdetés

III. Ordináció

- Hitvallás (Credo)
- Gyülekezeti ének vagy karének
- Lekciók
- Evangélium
- Ordinációs kérdések, kézzadás
- Eskütétel

Én, N.N. / esküszöm az élő Istenre, / aki Atya, Fiú, Szentlélek / Szentháromság egy igaz Isten, / hogy evangélikus lelkési hivatásomnak / a szolgálok közösségében / teljes erőmmel és minden tehetséggel / megfelelni igyekezem. / Az Úr Jézus Krisztus evangéliumát / a teljes Szentírás szerint / egyházunk hitvallásai értelmében / tisztán és igazán hirdetem és tanítom. / A szentségekkel Krisztus rendelése szerint szolgálok. / A reám bízottakat híven pásztorolom, / és a lelkipásztori titkot megőrzöm. / Egyházunk törvényes rendjét megtartom és védem. / Hivatali eljáróimnak készséggel és felelősséggel engedelmeskedem. / Egyházunk építésén nemcsak szóval, / hanem krisztusi szeretettel és példás étellel munkálkodom. / Lelkesi szolgálatomat mindenkor odaadó hűséggel végzem, / Isten dicsőségére és embertársaim üdvösségére. / Isten segítsen erre! Ámen.

- Ordináció, a Szentlélek hívása, Miatyánk, kézrátétel, Confirma Deus

Úr Jézus Krisztus! Te rendsz apostolokat és prófétákat, pásztorokat és tanítókat szent egyházad építésére, és te készíted fel őket szolgálatra Szentlelked sokféle ajándékával.

Irgalmadban bízva kérünk, szánd meg népedet, és méltasd N. N. testvérünket az apostoli szolgálatra. Áraszd rá Szentlelkedet. Vezesd, hogy lelkési szolgálatában téged kövessen, mindenkor a te igazságodat hirdesse, a kulcsok hatalmával és a szentségekkel rendelésed szerint, tetszésedre szolgáljon, és valamennyi szolgatársával közösségben arra törekedjék, hogy megváltott néped eljusson a hit és a szeretet egységére tebenned, aki az Atyával és a Szentlélekkel élsz és uralkodol örökkön örökké. Ámen.

Az Úr Jézus, aki elhívott téged szolgálatára, maradjon veled mindvégig! Én pedig Krisztus Urunk parancsa alapján rád bízom az egyház hivatalos igeszolgálatát, felhatalmazlak és kötelezlek az ige hirdetésére és a szentségekkel való szolgálatra, és küldelek, hogy hirdesd az evangéliumot minden teremtménynek, az Atya és a † Fiú és a Szentlélek nevében.

Ezután a fölszentelt lelkész feláll. A segédkező lelkészek az ordinált lelkész vállára helyezik a piros színű stólát, miközben a püspök ezt mondja:

Vedd fel Krisztus igáját, és ennek jeléül – ősi keresztény hagyomány szerint – fogadd a stólát!

Az ordinációs istentisztelet folytatódik az úrvacsorai liturgiával, amelyet a püspök végez, az újonnan ordinált lelkész segédletével.

A református lelkézszentelés

A református egyház az ordinációval kapcsolatban a lelkézszentelés kifejezést használja.

A református alapelvekre épített lelkézszentelési rendet Pásztor János a következő módon formálja meg:⁴²

- Köszöntés
- Ének (Zsoltár)
- Lekciók (Ézs 6,18; 2Tim 4,1–6; Jn 20,19–23)
- Imádság
- Feloldozás
- Hálaadás
- Ének
- Textus, prédikáció
- Ének
- Felszentelendő lelkészek bemutatása és felhívás eskütételre⁴³
- Szentelés kézrátétellel
- Ének

⁴² PÁSZTOR 1985, 216. o.

⁴³ Az eskü szövege Pásztor János javaslata szerint: Én ..., esküszöm az élő Istenre, aki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság, egy örök Isten, hogy lelkési szolgálatomat a Magyarországi Református Egyház rendje szerint Isten dicsőségére, az egyház épülésére látom el. Isten igéjét és a szentségeket a Szentírás, az Apostoli és a Nicea-konstantinápolyi hitvallás, valamint a reformátori hitvallásaink – a Heidelbergi káté és a II. Helvét hitvallás – szerint szolgálom. A hívek lelkigondozásában – tanítás, családlátogatás és példaadás által – végzem szolgálatomat. Az egyházi törvényeknek kész szívvel engedelmeskedem. Ha valamiben vétkeznek, a fenyítéket alázatosan fölveszem. Egyházamat, szolgálatomat és az evangéliumot meg nem tagadom. Isten engem úgy segítsen.

- Szentelő ima
- Igével való megáldás
- Úrvacsorai közösség
- Püspöki zárszó
- Záróének
- Áldás

A római katolikus papszentelés

A római egyházban a papi hivatás az egyházi rend szentsége három fokozatának egyike.⁴⁴ A papszentelés kapcsán tehát szentség kiszolgáltatásról beszélünk, a hét szentség egyikéről.

„Az egyházi rend szentsége, az ordo képezi a házassággal együtt a hét szentség utolsó csoportját, amely a skolasztikus felfogás szerint lényegében az emberi társadalom fenntartására rendelt egyházi és világi létforma. Mindkettő egyformán „életállapot-szentség”: vevőjük és viselőjük egész életét megpecsételik.”⁴⁵

A katolikus egyház katekizmusa a papot mint a püspök munkatársát nevezi meg. Ilyen értelemben beszél papi hivatásról és a papi szolgálatra való felszentelésről.

„A papi tisztség, éppen a püspöki renddel való kapcsolata folytán részesedik abban a hatalomban, amellyel maga Krisztus építi, szenteli meg és kormányozza Testét. Ezért az áldozópapoknál a papi felszenteltséget olyan külön szentség adja meg, amelyik feltételezi a keresztény beavatás szentségeit, s amelyekben a Szentlélek a kenetével szentségi karaktert vés a lelkükbe; általa hasonlókká lesznek Krisztushoz, a Paphoz úgy, hogy már Krisztusnak, a Főnek képviselőként tevékenykedhetnek.”

A papszenteléskor a pap engedelmisségi fogadalmat tesz püspökének, hiszen csak így végezheti a szolgálatát a püspök munkatársaként.

„Az engedelmisségi fogadalom, amit szentelésük pillanatában a püspöknek tesznek és a püspök békecsókja a szentelési liturgia végén azt jelzi, hogy a püspök őket munkatársainak, fiainak, testvéreinek, barátainak tekinti, ezért pedig cserébe a papok a püspöknek szeretettel és engedelmisséggel tartoznak.

A papi testület egysége liturgikus módon kifejeződik abban a szokásban, amely szerint az áldozópapok a papszentelés során a püspököket követően a kézföltételt gyakorolják.”⁴⁶

⁴⁴ Vö. *Lumen gentium*, 28: „Az Isten által alapított egyházi szolgálatot az egyházi rend különféle fokozatában állók gyakorolják, akiket a korai időktől fogva püspököknek, papoknak és diakónusoknak neveznek.”

⁴⁵ GÁNÓCZY 2006, 200. o.

⁴⁶ *Katekizmus*, 1567–1568.

A papszentelés liturgiájának rendje megegyezik a püspök- és a diakónusszentelés liturgiájával. Vasárnap délelőtt a székesegyházban tartják. Mindháromnak az eukharisztikus liturgia keretében van a helye.⁴⁷

„Az egyházi rend szentségének lényegi rítusa mind a három fokozatban a püspök által végzett kézrátétel a szentelendő fejére, valamint a sajátos fölszentelő imádság. Ez kéri Istentől a Szentlélek és sajátos adományainak kiáradását a szolgálatban, amelyre a jelölt szentelődik.”⁴⁸

A II. vatikáni zsinat liturgikus konstitúciója előírta, hogy a papszentelés szertartását mind rítusában, mind szövegében át kell dolgozni.⁴⁹ Ez az átdolgozás 1968-ban, VI. Pál aláírásával jelent meg.⁵⁰ Ebben az előszó már nem csak utasításokat tartalmaz, hanem ünnepélyes teológiai megállapításokat is. Átdolgozásra kerültek a korábbi imádságok, kibővítették a papszentelésnél elhangzó ígéreteket, a szerzeteseknek is előírták a helyi megyéspüspök iránti engedelmesség fogadását.⁵¹

A papszentelés menete a következő:

- A jelöltek bemutatása, a szentelés kérése
- Alkalmasság kérdése
- A szentelő püspök beszéde a feladatokról
- A jelöltek ígérete a vállalásról
- Mindenszentek litániája (arcra borulva)
- Kézrátétel a jelöltek fejére
- A szentelő püspökök és papok szentelési imádsága
- Szent ruhák átadása (stóla, kazula)
- Kizmával történő jel (a kézen)
- Szerek átadása (kehely, ostyatál)
- Békecsók átadása, a közösségbe való befogadás jele

Az ordináció és a papi (lelkészi) szolgálat (hivatal) kérdése a mai ökumenikus tárgyalások egyik központi témája. A későbbiekben – az úrvacsora kapcsán – visszatérünk arra a tényre, hogy a katolikus–protestáns intercommunio akadálya nem az eltérő úrvacsoratanítás (hiszen az evangélikus és katolikus teológia egyaránt tanítja a *praesentia realit*, azaz Krisztus valóságos jelenlétét), hanem a papi hivatás és szolgálat értelmezésének eltérő volta.

A papi hivatal (Amt, ministry) értelmezése pedig összefügg a szentelés szertar-

⁴⁷ *Katekizmus*, 1572.

⁴⁸ Vö. XII. Pius Sacramentum Ordinis kezdetű apostoli konstitúciója, DS 3858.

⁴⁹ SC 76.

⁵⁰ De Ordinatione Diaconi, Presbyteri et Episcopi. Magyarul 1993-ban jelent meg *A püspök, a pap és a szerpap szentelése* címen.

⁵¹ Vö. VÁRNAGY 1995, 160–161. o.

tásával, ahol a kézrátétel jelenti az apostoli folytonosságot. Az *apostolica successio* a római egyházban fizikailag is folyamatosan jelen volt a kereszténység történelmében.

A protestantizmus – a papi szolgálat más értelmezése kapcsán – erre nem tett hangsúlyt, így az *apostolica successio* fizikai folyamatosága megszűnt, s a katolikus megítélés szerint hiányzik. Ezzel szemben az evangélikus gondolkodásban az apostoliságot és folytonosságot a hit folytonossága adja, s ez a lánc nem szakadt meg, hiszen a protestantizmus is kétezer év egyháztörténetet tudhat maga mögött – s ebből a kétezer esztendőből ezeröttszáz év közös volt!

Szentelések, megáldások, iktatások

Iktatások

Az iktatások az egyházi személyek bizonyos hivatalba való állításakor történnek. Az iktatásnak vannak egyházzogi és liturgikus vonatkozásai. Az egyház gyakorlata szerint ezek istentisztelet keretében zajlanak.

Az iktató istentiszteletekre az agendák megfelelő rendet kínálnak – az adott hivatalhoz igazított változó szöveggel. Az iktatások aktuális megformálásánál, megrendezésénél ügyelni kell arra, hogy az karakterében, megjelenésében, tartalmában eltérjen az ordinációtól.

Az iktatások menete a következő:

- Orgonajáték, ének
- Isten nevének segítségül hívása
- Imádság
- Bejelentés
- Igeolvasás, igehirdetés
- Hitvallás
- Ének, karének
- Iktatási lekción
- Iktató kérdés, kézáadás
- Iktatás
- A beiktatott megáldása
- Confirma

Szentelések és megáldások

Az egyházi épületek és felszerelések „használatba vételét” az egyház liturgikus formában gyakorolja. A *Liturgikus könyv* készülő második kötete a következőket írja:

„Az egyházi épületek és felszerelések funkciójuk szerint két csoportba sorolhatók. Egy részük közvetlen módon istentiszteleti (kultikus, szakrális) célt szolgál. Ezeket felszenteljük. Ez nem azt jelenti, hogy tárgyi szentséget kölcsönzünk vagy tulajdonítunk nekik,

hanem hogy a szent szolgálatra szánva (odaszánás = odaszentelés) elkülönítjük őket. A szenteléssel azt a hitünket is kifejezzük, hogy ezeket az épületeket, illetve tárgyakat nemcsak az egyház, a gyülekezet fogja használni, hanem maga Isten veszi őket használatába, hogy segítségükkel jelenlétére emlékeztessen és megváltó művének gyümölcseiben részesítsen. Más részük nem istentiszteleti, de egyházi célt szolgál, és ezáltal közvetve lesz Isten szolgálatának eszköze. Ezeket megáldjuk.”

A szentelések között kiemelt helye van a templomszentelésnek. A templomszentelés liturgiája a következő módon épül fel:

Hálaadó könyörgés a régi istentiszteleti helyen

- Énekvers
- Bevezetés (Invokáció, zsoltár)
- Igeolvasás, rövid beszéd, imádság
- Áldás

Kapunyitás

- Énekvers
- Zsoltár

Kulcsátadás, kapunyitás

- Templomszentelő istentisztelet
- Bevonulás, ének
- Isten nevének segítségül hívása (Invokáció)
- Bevezető zsoltár (Introitus)
- Krisztus imádása (Kyrie)
- Dicsőítés (Gloria in excelsis)
- A nap imádsága (Kollekta)
- Bejelentés
- Igeolvasás (Lekció: epistola és evangélium)
- Szentelés
- Confirma Deus
- Igei rész
- Igehirdetési ének, karének
- Templomszentelési igehirdetés
- Hitvallás
- Általános könyörgő imádság (Oratio oecumenica)
- Ének vagy karének

Úrvacsorai rész

A templomszentelés lényegét, tartalmát illusztrálja a püspök által mondott szentelési imádság és megáldás:

Örök Isten, irgalmas Atyánk! Nagy a te dicsőséged: túlárad az égen és a földön, és félelemmel tölti el minden teremtményed. Még nagyobb a te irgalmad, amellyel eljöttél a világba, és üdvösséget szereztl minden teremtményednek egyszülött Fiad által. Végtelen irgalmadért kérünk: ne vesd meg kezünk munkáját, hanem használd fel üdvözítő akaratod szolgálatára ezt a templomot és mindazt, ami benne van. Gyűjtsd össze benne a te népedet nemzedékről nemzedékre, és szenteld meg a te Lelkeddal. Hirdettesd benne tisztán a te evangéliumodat, és nyisd meg előtte a gyülekezeted fülét és szívét. Teremtsd benne újjá a te gyermekeidet az új élet vizével, tápláld őket a mennyből alászállt kenyérrel, és tisztítsd meg őket az új szövetség vérével. Tekints kegyelmesen mindazokra, akik téged keresnek ezen a helyen. Szánd meg azt, aki élete terhét teszi le előtted. Szenteld meg azt, aki szíve örömét tárja eléd, és emeld fel az elesettet. Légy ereje a gyengének, támasza a botladozónak. Bocsásd meg bűnét annak, aki hozzád tér, és ajándékozd meg azt, aki áldásodat kéri. Mindazokért pedig, akik azt sem tudják, hogy mit és hogyan kérjenek, esedezzek a te Lelked kimondhatatlan esedezéssel, és teljesítsd rajtuk a te jótetszésedet, mielőtt ajkukra jönne a szó. Hallgass meg mindenkit, aki hozzád kiált ezen a helyen, egyszülött Fiadért, az Úr Jézus Krisztusért, aki veled és a Szentlélekkel él és uralkodik örökkön örökké. Ámen.

A püspök a gyülekezet felé áldásra emelt kézzel folytatja:

Az Úrnak szentelt legyen ez a templom, az Atya, † Fiú, Szentlélek nevében!

Áldott legyen mindenki, aki átlépi küszöbét, hogy az örök és irgalmas Istent imádjja lélekben és igazságban! Lakozzék e szent helyen Isten dicsősége! Épüljön benne szeretetben a Krisztus gyülekezete Isten templomává, a Lélek egységében, nemzedékről nemzedékre! Ámen.

EGYHÁZZENEI HANGVERSENY A TEMPLOMBAN

Tisztázatlan műfaj?

Sokféle módon nevezik. Templomi koncertnek, zenés áhítatnak, egyházzenei hangversenynek. Ezek az elnevezések egy többnyire *tisztázatlan műfaj*t takarnak. Nem liturgikus zenéről van szó, amely az istentisztelet szerves része, hanem liturgián kívüli, a felszentelt falak közt megtartott hangversenyről.

Vannak olyan alkalmak, ahol a templom adottságait kihasználva, kulturális programot szerveznek. A templomtér nagysága, a hangszer (orgona) adottsága, a jó akusztika kínálja ezt.

Adódnak olyan alkalmak, amikor egy kulturális programhoz a templomi kere-

tek és a papi (lelkészi) jelenlét olyan többletet ad, amelyet az előadók és a hallgatók igényelnek.

Bizonyos egyházzenei művek, illetve keresztény vagy bibliai ihletésű kompozíciók, amelyek nem liturgikus használatra készülnek, helyet és alkalmat igényelnek, és természetes módon a templom falai közé kívánkoznak.

Mivel ezek a rendezvények csupán részben egyházi rendezvények, az egyetlen közös bennük a templomi környezet, érdemes végiggondolni, milyen alapelvekkel kell, érdemes, lehet számolni.

- Minden esetben a házigazda személye a mérvadó. A házigazda az egyház, az egyházközség, az azokat képviselő lelkész. Ezért a rendezőknek tekintettel kell lenniük a befogadó közösségre, személyre.
- Tisztázzuk és éreztessük, hogy a templom nem a koncertterem egyike, hanem megszentelt hely, amely arra van elkülönítve, hogy Isten szolgálatára használják. Minden emberi dicsőségnek csak akkor van helye, ha mindenekelőtt Istené a dicsőség. Az emberi tetszésnyilvánítás határát is itt kell keresni: az embert, mint Isten teremtményét, Isten áldását és ajándékát lehet ünnepelni úgy, hogy közben nem feledkezünk meg a Teremtőről, az Ajándékozóról.
- Lehetőséget kell keresni arra, hogy az egyház hangja megszólaljon. Nem egyszerűen a köszöntésben (ez is a házigazda feladata), hanem a stílus és hang megadásában, imádságban, igeolvasásban és lehetőleg rövid igehirdetésben.⁵²
- Meg kell kísérlni azt, hogy az elhangzó művek tartalma, szövege, előadásmódja a jelenlevő gyülekezet építését szolgálja.
- Ügyelni kell arra, hogy a templomi hangversenyen semmi olyan ne hangozzék el, s ne történjen, ami kényelmetlen helyzetet, netán botránkozást okozna. (Ilyen értelemben a házigazdának a műsor szervezésénél, kialakításánál vétőjoga van!)
- Régi alapelv, hogy a templomot nem adjuk bérbe. A templomszentelés egyértelmű következménye ez. Ezért a templomi hangversenyekkel összeegyeztethetetlen a belépőjegy árusítása és értékesítése. Egyrészt azért, mert a templom nem üzleti vállalkozás, itt nincs helye az árusoknak.⁵³ Másrészt azért, mert nem megengedhető, hogy aki be szeretne lépni a templomba, ezt anyagi okok miatt (nem képes megfizetni a belépőt) ne tehesse meg. (Ilyen értelemben a templom sohasem lehet a kirekesztés helye.) Természetesen lehet önkéntes adományokat kérni a rendezés támogatására, a szolgáltatók (szereplők) honoráriumára, de itt csak az önkéntesség lehet az egyetlen út.

Az egyházzenei hangversenyek menetére a legegyszerűbb „menetrendet” ajánljuk: 1. köszöntés (megszólítás, egy lelki mondat, a hely bemutatása, a program

⁵² Az ilyen alkalmon megszólaló igehirdetés egészen speciális műfaj, amely nagy előkészületet, gondos körültekintést, missziói lelkületet igényel.

⁵³ Vö. Mt 21,12–16: A templomtisztítás története.

ismertetése); 2. első programblokk; 3. igeolvasás, rövid igehirdetés/meditáció; 4. második programblokk; 5. imádság, Miatyánk, áldás.

Ahol ez igényesen előkészíthető és megvalósítható, ajánlott közös éneklés a program elején és végén.

Mindezen alapelvek lehetővé teszik, hogy a templomi koncertek olyan tartalmi plusszal rendelkezzenek, amire a hallgatóságban is igény van, s amit csak az egyház tud nyújtani. Ha a fent jelzett iránymutatások megvalósulnak, nagy esély van arra, hogy a hangverseny valóban egyházzenei áhítattá, netán istentiszteletté váljék.

ISTENTISZTELETI SZOLGÁLAT A MÉDIÁBAN

Korunk igénye, elvárása, lehetősége, kísértése a világban való megjelenés. Mindennek publikusnak kell lennie, mindennek a nagyközönség előtt kell zajlania. Mindenről írni kell, és mindent meg kell mutatni. Ez az igény, elvárás, lehetőség és kísértés elérte az egyház istentiszteletét is. Az új elektronikus médiumok teret adnak az istentiszteletek bemutatásának, vagyis közvetítésének.

Ahol erre lehetőség nyílik, ott az egyháznak élnie kell ezzel a lehetőséggel, de meg kell találnia azt az utat, amely járható a keresztény istentisztelet megjelenítésében.

Nem ütközik ez az igény, lehetőség és kísértés a keresztény istentisztelet tartalmával és eredeti formájával? Hiszen a keresztény istentisztelet

- a hit titkának ünneplése;
- a „zártkörű találkozó”.

A missziói parancs azonban itt is érvényes. Ennek a parancsnak eleget kell tenni. Jézus kérése ez az egyháza, tanítványai felé. Minden kor a maga legújabb eszközt használta fel a misszióra. Erre a történelem számos példát ad.

Ugyanakkor tisztáznunk kell a műfaj kérdését is. Az istentisztelet nem rádiós és televíziós műfaj. Lényege és megjelenése szerint idegen az elektronikus médiumoktól. Mégis meg lehet s meg kell találni a kapcsolópontokat, az átfedési területeket. Meg kell találni azt, ami megjeleníthető, s meg kell találni azt, hogy az istentisztelet-közvetítés az evangéliumhirdetés sajátos formája legyen. Mert az istentisztelet az elektronikus médiumokban mégis megjeleníthető. Megfelelő formálással válhat televíziós, rádiós műfajjává. Ehhez azonban elkerülhetetlen, hogy a liturgusok tanulják a médiaszakma kulisszatitkait, ugyanakkor a médiaszakemberek is megismerkedjenek a liturgia lényegével.

A liturgusnak meg kell tanulnia azt, hogy a látványnak és a zenének különlegesen fontos szerepe van az istentiszteleten. Ezt látványszegény és aránytalan mértékben a verbális kommunikációra építő liturgiánkban sokkal jobban tudatosítanunk kell. A médiumokban való megjelenésnél ez a két fontos kapcsolópont szerepel – kiindulásként.

A médium oldaláról is szükséges tudatosítani, hogy mi az, amit meg lehet, meg szabad és meg kell jeleníteni, s mi az, ami az ember vagy a közösség olyan intim szférájához tartozik, amit nem lehet, nem szabad mutogatni.

Meg kell fogalmazni mindkét oldalról az igényeket, de nem szabad feledni a liturgia egyik leglényegesebb alapszabályát: igénykiszolgálás helyett – igényéberesztés a feladatunk.

A kulcsszó: *közvetítés*. Nem egyszerűen felvenni, rögzíteni és leadni az eseményeket képből és hangban, hanem közvetíteni az Isten-találkozás élményét és lehetőségét a médium másik oldalán ülő „fogyasztóknak”.

Megtévesztően hasonló, pedig alapjában véve más a közeg. Amíg a gyülekezeti istentiszteleten túlnyomó részben egyházhoz kötődő személyek vesznek részt, addig a hallgatók/nézők soraiban igen jelentős mennyiségben teljesen szekuláris, netán egyháziidegen személyek foglalnak helyet.

Liturgiai szempontból nézve fontos az esemény „jól fogyasztható” dramaturgiája. Ezért különösen is fontos, hogy megragadjuk és közvetítsük az istentisztelet dramaturgiáját, Isten szeretetének eseményét. Az igehirdetés is esemény. Az ige-esemény továbbadása nem egyszerű, de nem lehetetlen feladat.

A közvetített istentiszteleten kirakatban vagyunk. Nem egyszerűen önmaga nevében szólal meg a liturgus, az igehirdető, nem is a gyülekezet jelenik meg a hangszórókban vagy a képernyőn, hanem az egész egyház, adott esetben az egész kereszténység. Ez különös felelősséget ró a közvetítés szolgálattevőire. Szintén fontos tudatosítani, hogy egyetlen lelkész sem tud a saját egyházközségében olyan népes gyülekezet előtt szolgálni, mint a médiumok bármelyikében: nagy hallgató- és nézőszám – nagy elvárások. Mindkettő meghatározza liturgikus szolgálatunkat.

Ebben a helyzetben különösen is fontos – a biztonság, a hibátlanság és az idővel való gazdálkodás miatt – a kötött szövegek komolyan vétele, a leírt igehirdetés és imádságok használata, általában az agendaszöveghez való ragaszkodás. Ne barkácsoljunk, ne improvizáljunk!

Mivel a médiumok fogyasztói hozzá vannak szokva profi bemondók és színészek beszédtechnikájához, a magas igényű beszédhez, ezért a készülés fázisában szükséges sokszor olvasni és elpróbálni az elhangzó szövegeket.

Külön figyelmet igényel a köszöntés. Általánosságban igaz, hogy nem könnyű műfaj az istentisztelet kezdetén való köszöntés, de a médiumok által közvetített istentiszteletre fokozottan igaz ez. Nem terjengősen, nem elvontan, nem kánaáni nyelven, hanem a legtermészetesebb, minden réteget megszólítani próbáló módon, egyszerű, de jól célzott szavakkal kell köszönteni a közelben s távolban lévő résztvevőket.

Frappáns szövegekre van szükség, hiszen a médiumok fogyasztói nincsenek hozzászokva a hosszú beszédhez. Ez műfajidegen a médiumok világában.

Rövid énekekre van szükség. A néző vagy hallgató másként éli meg egy-egy ének funkcióját, mint a helyben jelenlévők. Bár rövid éneket érdemes énekelnie a gyülekezetnek, de fontos, hogy a nézők és hallgatók tudják meg, miről szól az ének.

Nehéz probléma a hirdetések felolvasása. Ami a gyülekezetre tartozik, az a széles hallgató- vagy nézőközönség számára jórészt érdektelen. Ugyanakkor nemcsak a helyi gyülekezet hirdetései lehetnek érdekesek, hanem leginkább az, amit az egész egyház szeretne hírül adni a nézőknek. Meg kell találni a helyes arányt. Szóljának meg helyi érdeklődésre számot tartó hirdetések, hogy a hallgatók és nézők megérezzék a lokális gyülekezeti közeget, annak hangulatát, jellegét, sajátos karakterét. Ugyanakkor ne traktáljuk a nagyközönséget helyi apróságokkal; de kapjon helyet az is, ami az egész egyházat reprezentálja az adott médiában.

Nagy veszély lehet, hogy a zenészek a média-istentiszteletet félreértik, és szereplési lehetőségként használva magukat mutogatják. A rádiós vagy televíziós istentisztelet nem koncert! A zene ebben az esetben is igehordozó. Ugyanakkor a hallgatók és nézők magas elvárása miatt csak színvonalas, igényes zene szólaltatható meg.

A rádiós istentisztelet normál esetben nem lehet úrvacsorás istentisztelet – ha úrvacsorás folytatás van, akkor is le kell zárni áldással és jelezni, hogy a gyülekezet adás után még az úrvacsorát ünnepli.

Hallatlanul fontos a gyülekezet tájékoztatása – tanítása – segítése folyamatosan, már hetekkel korábban. Meg kell értenie a gyülekezetnek, hogy a médium által közvetített istentiszteleten való részvétel szolgálat az egyház egésze számára.

Ajánlott irodalom

- KÜHN, Uhlrich: Die Ordination. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 335–354. o.
- SANDERS, Wilm: Gottesdienstübertragungen im Rundfunk – Hörfunk und Fernsehen. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 929–939. o.
- A katolikus egyház katekizmus*a. Szent István Társulat, Budapest, 1994.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*. Walter de Gruyter, Berlin, 2004.
- CZEGLÉDY Sándor: *Liturgika*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1996.
- KOZMA Zsolt: *A református gyülekezeti istentisztelet elmélete*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000.
- VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szertartástan, az Egyház nyilvános istentisztelete*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995.
- GÁNÓCZY Sándor: *Bevezetés a katolikus szentségtanba*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2006.

| 9 |

**Magnum mysterium -
Az úrvacsora**

AZ ÚRVACSORÁRÓL ÁLTALÁBAN

AZ ÚRVACSORA BIBLIAI HÁTTERE ÉS TEOLÓGIAI ALAPJAI

Az úrvacsora ószövetségi gyökerei

Az úrvacsora újszövetségi leírása, szövegei és vonatkozásai

Az úrvacsora evangélikus megközelítése – a hitvallási iratok alapján

Az istentisztelet szentségi része – az úrvacsora

Evangélikus tanítás és gyakorlat – a többi felekezet tanítása mellett

Az úrvacsora jelentősége a protestáns teológiában

AZ ÚRVACSORA TÖRTÉNETI HÁTTERE

Az úrvacsora újszövetségi jelentősége

Az úrvacsora története az első századtól a reformációig

Az úrvacsorai gyakorlat megtisztulása és változása a reformáció idején

Az úrvacsora és Luther

Huldreich Zwingli (1483–1531) és az úrvacsora

Jean Calvin (Johannes Calvin) tanítása az úrvacsoráról

Az úrvacsora gyakorlatának hanyatlása a következő századokban

Az elmúlt ötven év kutatásainak hatása az úrvacsorai liturgiában

AZ ÚRVACSORAI LITURGIA FELÉPÍTÉSE ÉS ALKOTÓELEMEI

Praefatio

Epiklézis

A szerzési igék

Anamnézis

Az Úr békessége (Pax)

Isten báránya (Agnus Dei)

Krisztus testének és vérének vétele (Communio)

Imádság (Postcommunio)

Küldés

Áldás

Záróének, utójáték

ÚRVACSORA – KÜLÖNLEGES ALKALMAKKOR

Úrvacsora a közösség kivételes alkalmain

Úrvacsora az élet eseményei kapcsán

Úrvacsora az életút végén

ÖKUMENIKUS VONATKOZÁSOK

ÖSSZEFOGLALÁS, ZÁRSZÓ, ÁLDÁS

AZ ÚRVACSORÁRÓL ÁLTALÁBAN

A második század közepén Szent Jusztin a császárhoz intézett egyik levelében leírta az eukharisztia ünneplését. Miután említést tesz az olvasmányokról, prédikációról és az imádságról, így folytatja: „Amikor az imádságot bevégeztük, kenyeret, bort és vizet hoznak elő. Az előljáró imádságaira és hálaadásaira a nép azt feleli: Amen. Ekkor a kiosztásra kerül sor: a szent adományokból mindenki megkapja a maga részét. A távollevőknek a diakónusok viszik el részüket.”

A liturgia – mint Isten közhasznú munkája – szavaiban, gesztusaiban, folyamataiban hordozza azt az eseményt, amely Isten cselekedete gyermekein, népén és a világon. Az inkarnáció csodája a világ megváltásának alapja, az üdvösségtörténet fordulópontja. Az Isten emberré lett, s a názáreti Jézusban itt járt a földi valóságban. Az egész életútját összefoglaló „szenedett”¹ szó kiteljesedése a passió eseményeiben ér el a csúcspontjához. A golgotai kereszthalál előtt azonban az emberré lett Isten kézzelfoghatóvá, ízlelhetővé teszi az Atya Isten szeretetét azzal, hogy tanítványai számára az élet kenyerét adja. Teszi ezt azzal az ígérettel, hogy ez a táplálék földi tartózkodása után, halálát, feltámadását és mennybemenetelét követően is „elérhető” lesz a tanítványok számára.² A megszülető egyház él ezzel a lehetőséggel, és a gyülekezet találkozásait meghatározta a közösség, az imádság, az igehirdetés és a „kenyér megtörése”. A korai kereszténységben ennek nyomán kialakul a kétfókuszú istentisztelet, amelyben a *verbum et sacramentum* egysége felbonthatatlan. Az egyház történetében súlyos arányeltolódások mutatkoztak hol az ige, hol pedig a szentség hátrányára. A 20. század második felétől az ezredfordulón át kialakulni látszik egy olyan folyamat, amely a nyugati kereszténységben mind a protestantizmus, mind pedig a katolicizmus oldaláról a *verbum et sacramentum*, az ige és a szentség helyes

---

¹ Vö. az *Apostolicum* idevágó mondata: szenedett Poncius Pilátus alatt. A „született” és „meghalt” szavak között az *Apostoli hitvallás* az egész életutat ezzel az egy szóval jellemzi: szenedett.

² „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.”

arányára törekszik.³ Jóllehet az úrvacsorai közösség bizonyára még sokáig várat magára,⁴ a vágy a Krisztus asztalánál való teljes közösségre már megfogalmazódik, s a teológia világában ma téma az eukharisztikus vendégszeretet⁵ mint a teljes közösséghez vezető út fogalma.⁶

Scott Hahn római katolikus teológus *A Bárány menegzője* címmel írt könyvében⁷ arról ír, hogy az eukharisziát magába foglaló mise valójában egy részmennyország a földön. Írása egyértelműen tanúskodik az eukharisztia öröm jellegéről, azonban ez nem a földi öröm megnyilvánulása, hanem a köztünk lévő Isten országának és a jelenlevő Krisztussal való közösségünknek az öröme.⁸ Így az úrvacsorának e világi élménye, de eszkatologikus vonatkozása és távlata van.

Az étkezési közösség az egyik legmélyebb kommunikációs forma. Az első érzékelés a szájon át történik, a kommunikáció – nem csak verbális – formája is jelentős mértékben a szájhoz kötődik. Az étkezés közösséget alakít ki és formál. Az étkezésnek azonban minden kultúrában voltak és vannak vallási vonatkozásai.

A kereszténység nemcsak emlékező és elbeszélő közösség, hanem étkezési és asztalközösség is. Ez csak részben magyarázható azzal a kulturális közeggel, amely a születő kereszténységet körülvette. Jézus gyakorlata határozta meg a tanítványok későbbi istentiszteleti szokását.

---

³ Protestáns oldalon az igeliturgia egyoldalúsága után egyre inkább gyakorlattá válik az úrvacsorai istentisztelet tartása. Római katolikus oldalon pedig a korábbi szentségközpontúság után ismét hangsúlyos az igeliturgia és az abban helyet kapó igehirdetés. Mindkét oldal – korábbi gyakorlatának felülvizsgálatával – közeledett tehát a *verbum et sacramentum* istentiszteleti modelljének megvalósításához.

⁴ HAHN 1978. A Lutheránus Világszövetség és a Vatikán dialógusának évtizedek óta működő közös bizottsága egyik központi témája az eukharisztia. A párbeszéd teológiai folyamatának fontos állomása volt az úrvacsoráról szóló irat, amely felmérte a közös tanúságtétel lehetőségét és a közös feladatokat. A füzetben rögzítik mindkét fél álláspontját, megállapítanak számos közös pontot, de felhívják a figyelmet az egyes felekezetek megoldandó feladataira.

⁵ HAKE 2003.

⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy katolikus–evangélikus vonatkozásban az úrvacsorai közösség létrejöttének akadálya nem az úrvacsoráról szóló tanítás különbözőségében, hanem a papi szolgálatról szóló tanítás eltéréseiben van.

⁷ HAHN 2004.

⁸ Vö. Jel 3,20: „Íme, az ajtó előtt állok, és zörgetek: ha valaki meghallja a hangomat, és kinyitja az ajtót, bemegyek ahhoz, és vele vacsorálok, ő pedig énvelem.” Jel 4,1: „Ezek után láttam, hogy íme, nyitva van egy ajtó a mennyben...”

AZ ÚRVACSORA BIBLIAI HÁTTERE ÉS TEOLÓGIAI ALAPJAI

Az úrvacsora ószövetségi gyökerei

A páskavacsora az úrvacsora előképe. Ismerete jelentős segítség a keresztény szentségi liturgia háttérének megértéséhez. Jézus étkezési gyakorlata – mind a hétköznapokra, mind pedig az ünnepnapokra vonatkozóan – szintén segítség lehet az úrvacsora háttérének megértésében.

Az „elveszettek hazahozatala” központi toposz Jézus prédikációjában – állítja Karl-Heinrich Bieritz.⁹ Bűnösök barátja, aki együtt eszik és iszik a vámszedőkkel, betegeket, éhezőket, szegényeket juttat élelemhez, de mindezek mögött Isten közel jött országának a jelei húzódnak.

A zsidó gondolkodásban a végső időkhöz hozzátartozik az Isten királysága, amelyben az élelem teljes gazdagságában elérhető.¹⁰

Minden zsidó étkezéshez hozzátartozik az asztali áldás és az asztali hálaadás.

Kiddus – asztali áldás

Áldott vagy te, Örökkévaló, Istenünk, Királya az egész világnak,

aki a kenyeret előhozod a földből,

aki a szőlőtő gyümölcsét megteremtéd.

Áldott vagy/légy te, aki törvényeid által megszenteltél minket, aki kiválasztottál és részt adtál a te szent szombatodban.

(Ezután jön az utalás az Egyiptomból való szabadulásra.)

Az étkezést kezdő rítusnak négy része van:

Berakah

- a közös helyben lévő bor felett
- a nap felett
- a kenyér felett
- a kenyértörés felett (és a szétosztás felett)

Ez az étkezési közösség megteremtése, létrehozatala.

Az étkezés végén az áldás kelyhébe önt az apa, és elmondja az asztali hálaadást (Birkat ha-mazon). Ez párbeszédese formájú szöveg.

A családi étkezés mellett az úrvacsora gyökerei szempontjából különös fontosságú a páskavacsora. Ennek is kötött rendje van, ez a széder.

⁹ BIERITZ 2004, 279. o.

¹⁰ Ézs 25,6: „Készít majd a Seregek Ura ezen a hegyen minden népnek lakomát zsíros falatokból, lakomát újborokból, zsíros, velős falatokból, letisztult újborokból.”

Az úrvacsora újszövetségi leírása, szövegei és vonatkozásai

Az evangéliumi leírások döntő módon eltérnek egymástól. A liturgiában a legrégebbi szöveget – Pál Első korinthusi leveléből valót – használja az egyház.

Jézus búcsúvacsorája

A kutatókat és az egyház gyakorló híveit egyaránt érdekli és izgatja, vajon milyen lehetett az úrvacsora eredeti formája. El kell fogadnunk azt aényt, hogy ez nem rekonstruálható pontosan. Részben az adott minimális információra, részben pedig az egyház tradíciójára kell hagyatkoznunk.

Ami adott, az a hármas ige: a kenyér igéje, a bor igéje és az emlékezési parancs. Ezeket valamilyen módon mind az evangéliumi hagyományok, mind pedig a páli feljegyzés tartalmazza. A további elemeket, folyamatokat az egyház részben indirekt utalásokból, részben pedig a későbbi gyakorlatok eltéréseiből, illetve összecsengéseiből próbálja rekonstruálni.

Az úrvacsorában nem csak utalás történik Isten nagy tetteire, nem csupán a bárány menyegzőjének előíze kóstolható. Az úrvacsora látható jele: a kovásztalan kenyér (ostya) és a bor.

A kereszténység történetében újra meg újra előkerülő téma volt, hogy az úrvacsora alkalmával milyen kenyeret használjon. Nem vetjük el református testvéreink gyakorlatát, amely az úrvacsora inkulturációját is jelzi, és a kenyér a teremtésre és a Gondviselőre utaló szimbólumának a tartalmát is magába foglalja. A kovásztalan kenyér jelképe azonban olyan mélyen hordozza a páskavacsora előképét, hogy az egyházunk gyakorlatában megmaradt és nem is vált kérdésessé.

Az úrvacsora evangélikus megközelítése – a hitvallási iratok alapján

Az evangélikus egyház vallja és vállalja a kétezer éves keresztény egyháztörténelem biblikus tanításait, de a lutheri reformációban újrafogalmazta a Szentíráson alapuló úrvacsora-tanításának alapvető tételeit. Mivel a későbbiekben Luther legfontosabb irataiból idézünk, itt elsősorban a hitvallási iratok idevágó részeit emeljük ki.

Az evangélikus egyház névadó hitvallása az *Ágostai hitvallás* (1530), amelynek latin címe: *Confessio Augustana*. Három hittétel (X., XIII., XXII.) foglalkozik részletebben az úrvacsorával.

X. AZ ÚRVACSORA

Az úrvacsoráról azt tanítják, hogy Krisztus teste és vére valóságosan jelen van és kiosztásra kerül az úrvacsorával élőknek. Egyúttal elvetik azokat, akik másképpen tanítanak.

XIII. A SZENTSÉGEKKEL ÉLÉS

A szentségekkel élésről azt tanítják: a szentségek nemcsak azért rendeltettek, hogy ismertetőjelei legyenek a hit megvallásának az emberek közt; hanem inkább azért, hogy jelei és bizonyosságai legyenek Isten irántunk való jóakarátának, s felkeltsék és erősítsék a hitet mindazokban, akik élnek velük. A szentségekkel ezért úgy kell élni, hogy vele járjon a hit, amely bízik a szentségek által nyújtott és szemünk elé tárt ígéretekben.

XXII. AZ ÚRVACSORA KISZOLGÁLTATÁSA MINDKÉT SZÍN ALATT

Az úrvacsorában mindkét szín alatt kiszolgáltadjuk a szentséget a népnek, mert ez a szokás felel meg az Úr parancsának Mt 26,27 szerint: „Igyanak ebből mindnyájan!” Krisztus itt világosan meghagyja, hogy a kehelyből mindnyájan igyanak.

De nehogy valaki akképpen akadékoskodhassék, mintha ez csak a papokra vonatkozna, Pál a Korinthusi levélben (1Kor 11,20 kk) olyan példát említ, amelyből kitűnik, hogy az egész gyülekezet mindkét szín alatt vette az úrvacsorát. Ez a szokás az egyházban sokáig megmaradt. Bizonytalan, hogy mikor és kinek a kezdeményezésére változtatták meg először, bár Cusanus bíboros megemlíti, mikor hagyták jóvá. Cyprianus néhány helyen tanúskodik róla, hogy Krisztus vérének adták a népnek. Ugyanezt tanúsítja Hieronymus: a papok szolgálnak az oltáriszentséggel, és Krisztus vérének kiosztják a népnek. Sőt Gelasius pápa is meghagyja, hogy a szentséget ne szakítsák ketté. II. szakasz: A konsekrációról, „Comperimus” fejezet. Csak megszokásból van másképpen, nem is olyan régóta. Kétségtelen viszont, hogy semmiféle szokást sem szabad jóváhagyni, ha Isten parancsaival ellentétben honosították meg. Az egyházi kánonok is ezt bizonyítják: VIII. szakasz, „Veritate” fejezet és következők. Ezt a szokást azonban nemcsak a Szentírás ellenére fogadták el, hanem a régi egyházi szabályoknak és az egyház példaadásának ellenére is. Ha azért egyesek mindkét szín alatt kívántak élni a szentséggel, nem kellett volna őket kényszeríteni rá, hogy – lelkiismeretük sérelmére – másképpen cselekedjenek. Mivel a szentség kettészakítása nem felel meg Krisztus rendelkezésének, el szokták hagyni nálunk a körmenetet is, amely eddig szokásban volt.

Az istentisztelet szentségi része – az úrvacsora

Az istentisztelet úrvacsorai része elválaszthatatlan az előkészületi, bevezető, valamint az igei résztől, ugyanakkor önálló, kerek egészet alkot. Az úgynevezett vasárnapi főistentisztelet (vagy „teljes” istentisztelet – de ez az elnevezés félreértésekhez vezethet, ezért nem szerencsés a használata!) együtt tartalmazza az igei és szentségi liturgiát, valamint az ahhoz tartozó részeket (előkészület, bevezetés, befejezés). Mégis – ahogyan létezik önálló igeliturgia, ima-istentisztelet vagy gyónási istentisztelet – létezhet önálló szentségi liturgia is. Ez azonban a magyar protestáns gyakorlatban igen ritka, elsősorban rendkívüli alkalmakkor gyakorolják (gyülekezeti sorozatok zárása, konferenciák, találkozók befejezése stb.).

Arra a gyakorlatra, miszerint az úrvacsorai liturgiához közvetlenül kapcsolódik a közösségi gyónás, most nem térünk ki, annak jelzése és értékelése más részekenél megtörtént (lásd az istentisztelet alkotóelemei fejezetben).

Evangelikus tanítás és gyakorlat – a többi felekezet tanítása mellett

Az úrvacsora tanítása a három történelmi felekezetben eltér, mégsem áll olyan szöveg ellentétben egymással, hogy a másik magyarázatát megkérdőjelezné. (Nagyobb probléma az úrvacsorával kapcsolatban a papi szolgálat kérdése, hiszen az olyan döntő különbséget hordoz, ami lehetetlenné teszi azt, hogy a római egyház elfogadja a protestáns lelkészek/lelképásztorok szentségi szolgálatát).

Leegyszerűsítve:

- A római katolikus egyház Krisztus kereszttáldozatának megjelenítését és annak áldozatként való bemutatását tanítja, természetesen Krisztus valóságos jelenlétével.
- A református egyház az emlékvacsorában Krisztus szimbolikus jelenlétéről beszél, a Szentlélek által.
- Az evangelikus egyház Krisztus valóságos jelenlétét tanítja, ennek módját azonban nem magyarázza, hiszen az az emberi értelem számára felfoghatatlan, azért egyszerűen rábízta magát Krisztus szavára: „ez az én testem, ez az én vérem...”

Az úrvacsorai liturgia sorrendje, felépítése a következő:

Mai magyar gyakorlat	Evangelikus	Református
Praefatio	x	–
Sanctus	többnyire énekvers	más formában
Imádság a Sanctus után + Epiklézis	x	x
Szerzési igék	x	x
Anamnézis	x	–
Miatyánk	x	x
Pax	néhol	–
Communio + Agnus Dei	x	x
Postcommunio	többnyire létezik	x
(elbocsátás)	x	x

A református gyakorlat az 1985-ös istentiszteleti rendtartás szerint:

- Az úrvacsora meghirdetése
- Ének – illetve „epikletikus” tartalommal (közben a szolgálattelvő az úrasztalához megy, és kitakarja a szent jegyeket, úgy, hogy a kenyér és a bor láthatóvá váljék)
- Fohász – epiklézis jelleggel (pl. Istennek Szentlelke, szállj le mireánk, s vezess el minket szent igéd és sákramentumod által a Jézus Krisztussal való közösségre. Ámen.)
- Szereztetési ige (ünnepélyes bevezető szavakkal, eleváció, kenyértörés és bemutatás)

- A magunk megpróbálása (a szolgálattevő a gyülekezetet bűnvallásra, hálaadásra és a Szentlélek segítségül hívására szólítja fel)
- Úrvacsorai imádság (lehetőleg együtt mondvá) többnyire bűnbánat, dicsőítés, magasztalás
- Hitvallás (Apostoli hitvallás)
- Vallástétel és fogadalom (úrvacsorai kérdések) (Hiszitek-e, hogy ebben a sákramentumban adja nekünk az Úr Jézus Krisztus, a Szentlélek által, bűneink bocsánatára az ő szent testét és véré? Hiszitek-e, hogy e szent vacsora Krisztussal és az ő szent egyházával való közösségnek és a megszentelt életnek jele és pecsétje? Ígéritek-e, hogy hálából odaszánjátok magatokat élő, szent és Istennek kedves áldozatul?)
- Bűnbocsánat-hirdetés és meghívás (áldásra emelt kézzel mondvá, ámennel befejezve)
- A szent jegyek kiosztása (alatta ének)
- Buzdítás (utalás az úrvacsorára, intés, hogy az úrvacsorában kapott kegyelem hiábavalóvá ne váljék, biztatás szent életre)
- Imádság (állva mondott hálaadó ima, kérés a Szentlélek vezetésére)
- (Hirdetések, ének, áldás)

A Magyarországi Református Egyház istentiszteleti rendtartása (1989)¹¹ – apróbb tartalmi variációkkal – gyakorlatilag ugyanezt a rendet közli.

Az evangélikus liturgia a lutheri vonalon gyakorlatilag továbbvitte az ősi keresztény formákat. A jelenleg részben használatos Pröhle-féle agenda egyes áthidalásokkal hozott vissza ősi elemeket az elsivárosodott evangélikus gyakorlatba. A *Liturgikus könyv* újra értékeli a legkiforrottabb formákat, ezáltal kínálva gazdagabb variációs lehetőségeket a Praefatiohoz, teljesebb szöveget az Epiklézishez, valamint az Anamnézis és a Pax gyakorlatát.

A Pröhle-agenda még sok helyen használt rendje:¹²

- Praefatio (nyolc, az egyházi esztendő szerint változó betéttel; ezek: advent, karácsony, vízkeresztii idő, böjt, húsvéti idő, mennybemenetel ünnepe, pünkösöd, egyéb alkalmak)
- Sanctus
- Hálaadás + Epiklézis (a gyülekezetre)
- Miatyánk
- Szerzési igék
- Agnus Dei
- Pax

¹¹ A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának kiadása, Budapest, 1998.

¹² Megjegyzendő, hogy a Pröhle-agendát érzelmi alapon megtartó, változtatásellenes vonal az evangélikus egyházban nem egységes, és sok esetben nem tartja magát pontosan az agenda menetéhez és szövegeihez, s többnyire abból az egyszerű rendeket, nem pedig a liturgikus formákat használja.

- Úrvacsorai imádság
- Communio
- Postcommunio

Az úrvacsora jelentősége a protestáns teológiában

Az úrvacsora jelentősége ma már nem kérdéses a protestáns teológiában. A gyakorlati élet – természetesen – lassabban követi a hittudomány (itt elsősorban: a biblikum és a liturgia) arra vonatkozó felismeréseit, újrafelismeréseit, hogy az úrvacsora a keresztyén istentisztelet lényegéhez tartozik, annak ünneplése a keresztyén ember és közösség létének egyik alappillére. Az elmúlt ötven év liturgikus kutatása, a liturgia megújulásának szinte minden keresztyén felekezetben zajló folyamata rávilágít arra: nem lehet elkerülni azt, hogy ezt az alapkérdést újragondoljuk. A mögöttünk lévő öt-hat évtized ebben az értelemben felülvizsgálta az úrvacsora ünneplésének gyakorlatát és gyakoriságát, rehabilitálta az úrvacsorai liturgia ősi alapelemeinek egész sorát: az eukharisztikus imádságot,¹³ az Epiklézist,¹⁴ a rezponzumokat¹⁵ stb. Ezen elemek újraértékelése egyfajta teológiai folyamatba, teológiatörténeti kontextusba

---

¹³ Eukharisztikus imádság (prex eucharistica): az úrvacsorai liturgia bevezető részéhez tartozik. (A gyónás nem tartozik az úrvacsorai liturgiához! Ha van előtte gyónás, akkor azt követően következik az eukharisztikus imádság). Az eukharisztikus ima (minden esetben a liturgiát vezető személynek kell[ene] mondania) tulajdonképpen Isten magasztalása és hálaadás a megváltás nagy tetteiért. Hátterében ott a zsidó étkezési imádság, a *berakah*. A keresztyén gyülekezet Istent áldja azért a kenyérért és borért, amelyben Krisztus önmagát adja megváltó eledelül, és hálát ad Krisztus megjelenéséért (valóságos jelenlét, *personalpraesentia*). Kezdődik a „Sursum corda” felkiáltás után a Praefatioval, amelyben az egyházi évnek megfelelő betéttel az egyház imádságban mondja el Isten dicséretre és hálaadásra méltó nagy, üdvösséget szerző tetteit. Folytatja a Sanctusszal, amelyben összekapcsolódik az Ószövetség közösségével, ezt követi az adományokért (kenyér és bor) való hálamondás, amely azután az Epiklézisbe megy át. Ezután hangzanak el szerzési ígék (konszekráció), majd az Anamnézis (megemlékezés), amelyre Krisztus parancsa kötelezi a hívőket, de a zsoltaergyakorlat is biztat (reminiscere). Az Anamnézis részévé válik a – közös ünneplést (múlt – jelen – jövő – mennyei istentisztelet) jelző – közbenjáró imák (intercessiones) sora, amelyben az egyház élő és elhunyt tagjáról emlékeznek meg. Az imádság doxológiával (Őáltala, ővele és őbenne...) fejeződik be, amelyre a gyülekezet „ámen”-e a válasz.

¹⁴ Epiklézis: (Lélek-hívás) a Szentlélek segítségül hívása. Általában Isten hívása, hogy tárgyat vagy embert szenteljen meg. Az úrvacsorai liturgiában a szerzési ígék elmondása (konszekráció) előtt elmondott imádságrész, ahol az egyház azért imádkozik, hogy a Szentlélek megszentelő munkája nyomán a kenyérben és a borban Krisztus testét és vérért vehessük magunkhoz, ugyanakkor az úrvacsorázók (kommunikánsok) megszentelését is kéri, hogy az úrvacsorában a közösség az üdvösség részesévé lehessen.

¹⁵ Responzum (válasz): a gyülekezet rövid liturgikus darabja, nemegyszer refrénszerű.

helyezendő bele, ahol többek közt az újreformátori¹⁶ teológia és az ökumenikus teológia¹⁷ játszanak döntő szerepet.

„Az a tézis, hogy az evangélikus egyház az Ige egyháza lenne, a római katolikus ezzel szemben a szentségeké, jóllehet egyfajta megfogalmazás és a polarizálás idején közkedvelt gondolat, valójában sohasem volt valóság a gyakorlatban.

A reformáció egyházaiban az ige és a szentség egysége valóságban igaz. Ezt még bizonyos szinten a katolikus egyház is elismeri, ezért nem igazán ez az elválasztó pont a katolicizmus és a protestantizmus között.

Az úrvacsora ritkább ünneplése (ami egyértelműen ellentétben van a reformáció felismeréseivel) semmiképpen nem a szentség leértékelését jelenti az ígéhez képest.

A szentséggel való élés komoly előkészülete éppen a szentség felértékelését jelenti. Hasonlóan, ahogy X. Piusz 1905-ben a gyülekezeti úrvacsora újraélesztésére és a gyakoribb communio-részvételre biztat. A második vatikánum folytatta és erősítette ezt a vonalat.¹⁸

A szentség fogalma

A szentség az egyházban megvalósuló szent cselekedet, amelyet Krisztus rendelt el, amelynek külső (látható) jele van, és az üdvösség ígérete kapcsolódik hozzá. A görög és római katolikus egyház hét, a protestáns egyházak két szentséget ismernek el. Ez azonban elsősorban fogalmi különbség, hiszen a római szentségeket a protestáns egyházak szentnek ismerik el, mivel azonban a protestáns szentségfogalom fontos kritériuma a krisztusi elrendelés, az evangélikus és református gyakorlatban csak a keresztség és az úrvacsora marad, mint amelyeket Krisztus maga alapított (szemben a házassággal, a papság szentségével, a betegek kenetével, a bérnállással/konfirmációval stb.). A szentség fogalma ilyen értelemben a teológiatörténet másfél ezer éves fejlődésének eredménye, amelyben az összentség (= egyház) elágazásaiból az egyes felekezetek kialakították a maguk szentségfogalmát, -tanát és a hozzá kapcsolódó szentségi gyakorlatot.

¹⁶ Újreformátori teológia: a 20. század első felében a teológia több területén kibontakozó folyamat, amely újra nagy hangsúlyt fordított a reformátorok gondolkodásának eredményeire, a reformáció korabeli hitvallások kézbevitelére s mindezek aktualizálására. Ebben az időben kezdődik el Luther és Calvin iratainak újrafordítása, a biblikus teológia megelevenedése, a liturgikus mozgalmak beindulása.

¹⁷ Ökumenikus teológia: a 20. század nagy újrafelismerése a János evangéliumának 17. fejezetében található főpapi imádságra épül. Az egység Krisztus vágya és elrendelése, és egyben tanúság a világ számára Istenről. Ennek tanulmányi háttere elsősorban az úrvacsorát, a keresztséget, a megigazulást, a papi szolgálat (Amt) témáját érinti. Különösen is fontos és segítő terület a liturgia, ahol a közös gyökerek közös további utat is jelezhetnek.

¹⁸ SCHMIDT-LAUBER 1990, 54. o. Sakramentale Gottesdienste in evangelischer Sicht.

AZ ÚRVACSORA TÖRTÉNETI HÁTTERE

Az úrvacsora újszövetségi jelentősége

Jóllehet az úrvacsora nem folytatása Jézus tanítványaival való napi asztalközösségnek, ugyanakkor nem választható el a bűnösökkel és vámszedőkkel való asztalközösségtől, ahogy nem felejthető el a csodálatos kenyérszaporítás történetének összefüggése sem.¹⁹ Eduard Lohse szerint ahogy Jézus ezekhez az emberekhez jött, megmutatta Isten kegyelmes közelségét, a bűnök bocsánatát. Ezt a bűnösök és vámszedők barátjával való közösséget megtartja a keresztyén gyülekezet, és ebben fogadja a bűnbocsánat ígését.²⁰ Ennek az asztalközösségnek eszkatologikus (e világon túlra mutató) értelme is van: a bűnbocsánat ígérete megnyitja a kaput az örök élet és az üdvösség felé, az Isten országában már valóságként működő közösség felé.

Az újszövetségi gyülekezet (lásd az Apostolok cselekedeteinek könyvét) ezt az eszkatologikus örömet, a felemeltetett (megdicsőült) Krisztussal való asztalközösséget azzal az étkezéssel hozza szoros összefüggésbe, amely a már Feltámadottal zajlott húsvét után (Jn 21,1–14).

Az Apostolok cselekedeteiről szóló könyv második fejezetében leírt négy istentiszteleti alapelem (közösség, tanítás, imádkozás, kenyér megtörése) még csak az úrvacsora kialakulását jelzi, de a korinthusi levelekben megfogalmazott páli gondolatok már az úrvacsorai gyakorlat meglétéről tanúskodnak.

A földi Jézussal való asztalközösség és a Feltámadottal való együtt evés-ivás (étkezési közösség) olyan motívumokat hordoz, amelyek mind-mind utalnak a Jézussal elköltött utolsó vacsorára. Ebből az összefüggésből alakult ki az ősgyülekezet rendszeres úrvacsorai gyakorlata. A húsvét utáni gyülekezet úgy alakította ki úrvacsorai formáját és gyakorlatát, hogy az tekintettel volt Jézus megváltói halálára. Ezt tükrözi az úrvacsora legősibb formája.

A liturgikus tradícióból ismert úrvacsorai szereztetési igék részben a legősibb (21. jegyz. a) pont) passiótudósításokból, (21. jegyz. b) pont) a páskavacsorából és (21. jegyz. c) pont) az ősgyülekezet liturgikus csíráiból alakultak ki.²¹

¹⁹ Herrenmahl [szócikk]. In: COENEN–HAACKER 1977, 915. o.

²⁰ LOHSE 1979b, 57. o. LOHSE 1979a, 110. o.

²¹ a) Az feltűnő és egyértelmű, hogy a passiótörténetek János evangéliumában és a szinoptikus evangéliumokban (Máté – Márk – Lukács) összecsengenek, és kapcsolatban állnak az utolsó vacsora mondataival. Mindezek mögött egy ősi evangéliumi passiótudósítás található, amely különböző módon jelent meg; ez összefüggésben van az 1Kor-ban található páli leírással is. b) Az is egyértelműnek tűnik a passiótudósításokból, hogy az utolsó vacsora páskavacsora volt (a zsidóság emlékvacsorája, amelyen megemlékezett Isten egyiptomi szabadításáról). c) A szavak történetkritikai vizsgálatából az is kiderül, hogy az utolsó vacsora leírásában megjelennek azok a hatások is, amelyek korai liturgikus formulákra, liturgikus mondatok keletkezésére utalnak.

Az úrvacsora története az első századtól a reformációig

Egyértelműnek tűnik, hogy a vasárnapi istentisztelet őskeresztény rendje, amelyben már jelen van az ige hirdetése és az úrvacsora ünneplése, a Kr. u. 70 körüli időre már kialakult. Erre újszövetségi és közvetlenül az 1. század utáni iratok utalnak. A 2. század közepéről jónéhány írás maradt fenn istentiszteleti adatokkal (Didakhé, Plinius levelei, Gnatus levelei stb.). Jusztinusz mártír († 165) a 2. század közepén *Apológia* című művében megkülönbözteti az istentisztelet igei és szentségi részét. Ezek azonban itt még elválaszthatatlanul összetartoznak. Valószínűleg a legkorábbi gyakorlatra megy vissza az, hogy a katekuméneket (keresztelés előtt álló hittanulókat) az igei rész végén „Katekumének, távozzatok!” felkiáltással, áldással elküldték, és utána már csak a megkeresztelt hívők voltak jelen a nagy „misztériumon”. A szentségi részt egy nagy imádság nyitotta meg, a békeköszöntést a kenyér és a bor oltárhoz vitele (offertórium) követte. Hálaadó és köszönőimádság után a kiosztás következett.²²

A 3. században, amelyben az egyház még az üldöztetések idejét élte, kialakul nemcsak a bibliai kánon, a hitvallási iratok sora, hanem az istentisztelet rendje is. Erről tanúskodik Római Hippolitosz († 235 után) egyházi rendje, amelyet azután a 4. századból fennmaradt *Apostoli konstitúció* kibővítve őriz meg. Ez már bemutatja az eukharisztikus imádság struktúráját is.

Praefatiódialógus: Az Úr legyen veletek... Emeljük fel szívünket... Adjunk hálát az Úrnak... – majd a hálaadó imádság, amely átment a szerzettetési igékbe (*verba testamenti*). Ebbe az imádságaktusba már beágyazódott az Anamnézis, az Epiklézis és a doxológia. Így láthatjuk, hogy az eukharisztikus ima az Epiklézist magába foglalva kialakult. A liturgia dialógus karaktere pedig egyértelmű és eleven volt.

Az, hogy a kereszténység a 4. század elején szabad, majd államvallássá lett, erősen kihatott az istentiszteleti életre is. A papság külön rendjének kialakulásával, a püspöki szolgálat megerősödésével és a gyülekezeti élettől való bizonyos eltávolodásával természetes folyamatként csökken a liturgia dialógus jellege. Amennyiben mégis megmarad (netán bizonyos részekben erősödik), akkor a papság és a liturgia aktív szereplői között zajlik.

Lassan megformálódik az úgynevezett konsekrációteológia,²³ amelyben megjelenik a konsekrációs pillanat rögzítésének gondolata (mikortól válik Krisztus

²² Kalb megjegyzi, hogy az egyház nemcsak az adományok fölött vagy az adományokért mondott köszönetet, hanem azokkal együtt adott hálát. KALB 1985, 22. o.

²³ Konsekráció (consecratio): Friedrich Kalb ezt a meghatározást adja: az úrvacsorai elemek elkülönítése Krisztus testének és vérének hordozására a fölöttük elmondott szerzési igék által (része az úrvacsorai liturgiának). A római misében a konsekrációnál történik az átváltozás. A keleti egyházban a konsekráció (az átváltozással) már az epiklézis alatt megtörténik. (A konsekrációnak a katolikus egyházban további használata ismert még a szerzetesek beöltözésénél, a papszentelésnél, a tárgyak [pl. harangok] megszentelésénél.) Azaz: az evangélikus egyházban a konsekráció az a pillanat, amikor az

testévé-vérévé az ostya és a bor). Hippolitosz még a Szentlélek jövetelét kérte az egész ünnepre, Jeruzsálemi Kürillosz (Cirill) már egy átváltozásepiklézist tanít.²⁴

Az ortodox liturgia végleges kifermálódása Aranyszájú Szent János (Chriszosztomosz) nevéhez fűződik († 407). A keleti kereszténység ma is elsősorban az ő istentiszteleti rendjét, az „istenli liturgiát” használja. A keleti liturgia megtartotta ugyan a korai kereszténység liturgiájának leglényegesebb elemeit, de a prédikáció háttérbe került, a communio pedig visszazorult, eltávolodva a bibliai vonaltól.

A kb. Kr. u. 180 óta formálódó latin liturgikus nyelv a 4–6. század idejére kiforr. Ez a nyelv tartja össze a számtalan liturgiátípust. Ezek között azonban a két alaptípus a gall és a római rítus. A középkorban egyértelművé vált az istentiszteleti rend végső letisztulásának igénye. Az úrvacsorával kapcsolatban egyre inkább erősödik az áldozati jelleg. Ez eltávolodást jelent az eredeti tartalomtól. Az áldozat új értelmet kap. Többé nem a gyülekezet hálaáldozata, hanem Krisztus keresztáldozatának vértelen megisméltése. (Ennek első jelei már a 3. század közepén jelentkeznek.) Ez azért különösen is figyelembe veendő, mert ennek felerősödése váltotta ki a reformáció igazi ellenállását és megújító tevékenységét a misével kapcsolatban.

Az áldozati gondolat átjárta a mise kánonját. A mise kánonjának nevezzük azt az imádságcsoporthoz, amely a Sanctus és a Miatyánk közé ékelődve a 4–6. század között nyerte el végleges formáját. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy egyre inkább eltűnik az Epiklézis, és ahogyan a litánia előtt a Kyrie eltűnt, úgy eltűnik az általános könyörgő (közbenjáró) imádság is.

A hangsúly fokozottan, de folyamatosan áthelyeződött a communióról az átváltoztatásra. Többé tehát nem az volt fontos, hogy hogyan részesednek a hívek Krisztus testéből és véréből, hanem az, hogyan és mi módon válik az ostya és a bor Krisztus testévé és vérévé.

A 8–9. században Kis Pipin és Nagy Károly hatása nyomán kialakul egy kevert misetípus, amelynek alapja a római liturgia, formálója pedig a gall liturgia néhány eleme. Ez egyre inkább elterjed egész Európában. Ebből hiányzik az igehirdetés, s az egész első, igei rész nem más, mint az úrvacsora előkészítése. A szentségi részbe keletről bekerül az Agnus Dei. Egyre hosszabbak az imádságok, és egyre több szimbólumot hordoznak. Az imádságok Krisztust is megszólították (eddig ez nem volt gyakorlat – korábban mindig Istent, a Mindenhatót, az Atyát szólították meg).

A mise – éppen az áldozat jellegét erősítendő – egyfajta dramatikus szertartási formát öltött (füstölések, processzusok stb.). Az egyre komplikáltabb misefelépí-

---

elemek (ostya és bor) fölött elhangzik az úrvacsorai szereztetési ige (ez az én testem, ez az én vérem). (Átváltozásról, átváltoztatásról az evangélikus teológia nem beszél). KALB 1985, 344. o.

²⁴ Megítélésem szerint emiatt fogalmazott Pröhle Károly az 1963-as, majd 1986-os agendában az Epiklézis szövegénél úgy, hogy a kenyér és bor elhangzása miatt a gyülekezet nehogy valamiféle varázslatos átváltoztatásra gondolhasson. Így Pröhle Károly csak a közösségre érvényesíti a Lélek-hívást, az elemekre nem.

téshez misemagyarázatokra volt szükség. A szentély és a hívők között, az oltár és a templomhajó között egyre nagyobb lett a távolság. A jelenvaló Krisztust egyre messzebről lehetett tisztelni és imádni, csak a papnak volt szabad a közelbe menni. A nép csak távolból vehetett részt az egyre kevésbé érthető Krisztus-imádáson. Ez az átformálódott istentisztelet már Rómában is elfogadott és gyakorlott volt (11–12. század).

A változás folyamatának egy részét jelezte, hogy egyre inkább eltűnt a liturgikus szerepek felosztása. Egy idő után mindent átvett a pap. Így alakulhatott ki a privát mise. Ha a gyülekezet nincs többé aktívan (dialogikusan) bevonva az istentiszteletbe, akkor nincs is igazán szükség a jelenlétére ahhoz, hogy a mise „érvényes” legyen. Így alakul ki, hogy a népies kegyesség számára elsősorban bizonyos jelképek váltak fontossá (eleváció – a már konszekrált ostya felmutatása: úrfelmutatás, a monstancia körbehordása,²⁵ az egyre gyakoribb keresztvetések, a papi ruhák és paramentumok, processzusok [vonulások, körmenetek] stb.).

Az úrvacsorai gyakorlat megtisztulása és változása a reformáció idején

Az úrvacsora – mivel kapcsolódik a reformáció alaptanításához, a hit által való megigazuláshoz – nem mellékes kérdés, nem csupán formai vagy liturgikai kérdés, hanem az egyház lényegét érintő ügy.

Az istentisztelet kétfókuszú volta, amely a korai kereszténységben világosan kirajzolódott, az évszázadok során megszűnt. Háttérbe szorult az igehirdetés, sőt az egész igeliturgia, s a mise középpontjává vált az áldozat, az úrvacsora szentsége. A reformáció megkísérelte az egyensúly megteremtését, a kétfókuszú istentiszteleti modell megerősítését.

A reformáció meghatározó alakjának, Luthernek azonban nem csupán a római egyház gyakorlatával és álláspontjával kellett megküzdenie, hanem a reformáció többi alakjának sokféle tanításával. Ezek közül a legnagyobb vitapartner úrvacsorai kérdésekben Zwingli volt. De Zwingli mellett megemlítendő többek közt Oekolampadius is.

Az úrvacsora és Luther

Különösen is izgalmas megfigyelni Luther álláspontját. Érdekes ez elsősorban az evangélikus egyház számára, amely „Luther és az úrvacsora” témájának kapcsán végiggondolhatja fél évezredes történelmét, azon belül az úrvacsora gyakorlatát, és mérlegre teheti a jelen evangélikus úrvacsora-tanítást és gyakorlatot. Nem kevesebbről van itt szó, mint „megváltásunk szent titkáról”.

Aki azt állítja, hogy Luther számára a keresztény élet melléktémája s az isten-

²⁵ Amiben a megszentelt, imádásra bemutatandó ostyát tartották.

tiszteleti reformáció lényegtelen, de legalábbis másodlagos pontja az úrvacsora, az alapjában véve téved. Természetes, hogy a reformátor az egyoldalú római gyakorlat nyomán mindenekelőtt az ige szerepét, funkcióját, fontosságát emeli ki, s ennek nyomán – lásd a torgauai várkápolna felszentelésén mondott híres prédikációját – az Isten–ember-dialógust emeli ki, de ez nem azt jelenti, hogy számára a liturgia többi része, mindenekelőtt az úrvacsorai liturgia ne játszott volna központi szerepet.

Az első igen fontos lutheri irat, amely az úrvacsorát részletesen tárgyalja, *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*, amely 1520-ban íródott. Ez is, mint a reformátor iratainak nagy része, harci helyzetben született, így érthető az éles és kemény fogalmazása.

A lutheri reformáció történetét végigkísérte az úrvacsoravita, az úrvacsora elméleti-teológiai és gyakorlati-liturgikai vonatkozásainak kérdése. Hogy milyen éles volt a vita – nemcsak a katolikusokkal, hanem a reformáció más ágaival, elsősorban Zwinglivel szemben –, arra számos lutheri irat megjegyzése, mellékmondata és kitérője utal.

Az úrvacsorával kapcsolatos nagy hitvallás kísérőleveleként a reutlingeni hívekhez a következőket írta:

„A[z ördög] gonoszságának másik fegyvere az, hogy szektákkal, eretnkségekkel és hamis lelkekkel támad ellenünk, különösen az úrvacsorának és a keresztségnek szent sakramentumaiban. E fegyverével aztán hatalmas rést is ütött, ezzel többet ártott, mint az elsővel [ti. hatalmi, politikai harcok, nyomorúság – *H. K.*], úgyhogy nagyon ébernek és óvatosnak kell lennünk, mert ő nem alszik és nem nyugszik. [...] Abban ugyan meggyeznek, hogy a szakramentumban csupáncsak kenyér és bor vagyon, de már abban is nagyon eltérnek, hogy miért, mi okból kell ennek így lennie.”²⁶

Luther kifejti, hogy a szektások és elhajlók okoskodásai mi módon vezethetők vissza az ördög munkásságára, Isten elleni támadására. Ezek után így folytatja levelét:

„Azért hát, édeseim, arra kérlek, maradjatok csak egyszerűen Krisztus szavainál, melyekkel ő nekünk a szentségben az ő testét és véréát adja ezt mondva: Vegyétek és egyétek, ez az én testem, amely tiértetek adatik stb. Amazok csak hadd írogassanak, hadd magyarázgassanak. A szöveg itt van, az igék egészen világosak.”²⁷

1527-ben született az az irat, amelynek indítéka szintén „az úrvacsoráról szóló tan körüli tusakodás”.²⁸ Az írás ezt a címet viseli: *Hogy Krisztus igéi: Ez az én testem stb. még erősen állnak. A tévelygők ellen.*

²⁶ Luther levele a reutlingeni hívekhez. 1526. január 5. In: LUTHER 1906–1910c, 5: 202–203. o.

²⁷ Uo. 204. o.

²⁸ Rájter János előszava. LUTHER 1906–1910c, 5: 57. o.

A következő évben, 1528-ban jelenik meg ilyen címen: *Nagy hitvallás az úrvacsoráról*. Az úrvacsora-tanítás körüli vita egyre magasabb hőfokon zajlott, Luther szükségesnek érezte, hogy egy alapvető iratot készítsen, amelyben kifejti az evangéliumi tanítást az oltáriszentséggel kapcsolatban. Masznyik Endre, a mű magyarra fordítója a bevezetőben így ír: „Ily hangulatban volt ő, mikor munkájába fogott, 1527 őszén azzal az elhatározással, hogy utolsó szavát mondja ki az úrvacsora kérdésében ellenfeleivel szemben. 1528. február havában már sajtó alatt volt munkája s a rá következő hónapban meg is jelent. (...) Hatását elképzelhetjük. Az ellentábor örvöngőnek minősítette, s Zwinglit ösztökélte, hogy mint megtévelyedett dühöngő atyafival bánjon el Lutherrel.”²⁹

A nagy hitvallás igen részletesen foglalkozik az úrvacsora lényegével, részletesen tárgyalva a tévtanítások veszélyeit és kísértéseit. Luther maga így foglalja össze írásának lényegét:

„Három dolgot akarok ebben a könyvecskében szóvá tenni. Először óvni akarom a mieinket, kimutatván, hogy mily kevéssé felelt meg ez a rajongó lélek [Zwingli] az én érveimre. Másodszor tárgyalom ama mondásokat, amelyek a szent szakramentumról tanítgatnak. Harmadszor vallást teszek hitemnek ezen és más egyéb új eretnokség ellen szóló cikkeiről, nehogy ők a jövőben avagy holtom után dicsekedhessenek, hogy Luther velük tartott, amint ezt már egynémely kérdésben megcselekedték.”³⁰

Az irat részletesen foglalkozik azzal, hogy a rajongók mi módon magyarázgatják a szerzési igék egyes szavait, kifordítva azokat eredeti értelmükből. A cél egyértelmű: meg akarják magyarázni azt, ami az emberi értelemmel felfoghatatlan, megmagyarázhatatlan. Luther az ellen küzd, hogy a bűn által átjárt és megromlott emberi értelem magyarázza, sőt tegye kérdéssé Jézus szavainak eredeti értelmét. Luther a szavak közvetlen értelméhez ragaszkodik. Krisztus mondja: ez az én testem, ez az én vérem. Ezek olyan igék, amelyeket nem lehet máshogy magyarázni és érteni, csak úgy, olyan egyszerűen, ahogy Jézus azokat mondta. Nincs ezekben semmi jelképes. Az erő nem a mi szavunkban és cselekedetünkben, hanem Isten rendeletében van, „aki a maga ígéletét a mi beszédünkhöz kötötte”.³¹ Krisztus nem azt mondja, hogy teremtsétek elő a kenyérből és a borból az én véretem, nem is azt mondja, hogy legyen azzá, hanem azt: ez az én testem...

Az úrvacsoráról szóló nagy hitvallás végén Luther összefoglalja a legfőbb hitcikkkel kapcsolatos álláspontját. Nagy segítség ez annak, aki tömören, lényegre törően akarja megismerni a reformátor tanítását. Az úrvacsoráról a következőt írja ebben a summázásban:

---

²⁹ Uo. 200. o.

³⁰ Luther, Martin: Nagy hitvallás az úrvacsoráról. In: LUTHER 1906–1910c, 5: 208. o.

³¹ Uo. 231. o.

„Ugyanígy mondom és vallom az oltári szentségről is, hogy ott valósággal szájjal esszük és isszuk a testet és a vért a kenyérben és a borban, bárha a papok, akik azt kiszolgáltadják vagy azok, akik azt veszik, nem is hinnének vagy másként visszaélnének azzal. Mert az nem az emberek hitén avagy hitetlenségén, hanem Isten ígésén és rendelésén alapszik, kivéven, ha előbb Isten ígését és rendelését megváltoztatják és másképp magyarázzák, ahogy a szentség mostani ellenségei teszik, akiknek természetesen pusztá kenyerük és boruk van; mert nem övék az ígék és a megállapított rendelések, hanem ők ezt a maguk saját képzelgésük szerint elforgatták és megváltoztatták.³²

A másik fontos összefoglaló irat, amely az úrvacsorai vitával kapcsolatos, az úgynevezett *Marburgi cikkek*.³³ Ez nem csupán Luther álláspontját tárja elénk, hanem mindazokét, akik részt vettek a Marburgi kollokviumon. A tizennégy pont tükrözi azt, hogy a megbeszélés valóban summázza Luther tanítását a legfontosabb hittételekben. Az utolsó tételben a következőt olvashatjuk:

„Hisszük és valljuk mindnyájan Jézus Krisztusnak, a mi édes Urunknak vacsorájáról, hogy a szerzés szerint mindkét szín alatt kell azt élvezni: hogy a mise sem valamely cselekedet, amivel egyik a másiknak, holtnak és élőnek kegyelmet szerez, hogy az oltár szentsége is Jézus Krisztus valóságos testének és vérének szentsége, és hogy ezen testnek és vérnek lelki élvezése minden keresztyénynek kiváltkép szükséges. Hasonlóképpen a szentség használata, miként az Igen a mindenható Istentől avégre adatott és rendeltetett, hogy általa a gyenge lelkek hitre és szeretetre indíttassanak a Szentlélek által.

És bárha mi aziránt (vajon Krisztus valóságos teste és vére testileg van-e a kenyérben és borban) ez idő szerint nem egyeztünk meg, mégis egyik fél a másik iránt keresztyény szeretetet tanúsítson, amennyiben minden lelkiismeret mindig többet szenvedhet, és mindkét fél buzgón kérje a mindenható Istent, hogy minket az ő Lelke által az igazi értelemben megerősítsen.”

Luther Zwinglivel való harca a magyar egyháztörténetben is megjelent. Amikor Zwingli tanai kezdtek elterjedni Magyarországon, Luther tanítványa, Dévay Bíró Mátyás is hajlott Zwingli felé. Luther ezt igen nehezen fogadta. A tényeket a reformátornak megíró eperjesi lelkipásztoroknak Luther levelet küldött, amelyben utal arra, hogy az eset nyomán újabb hitvallást készül írni. Ez 1541-ben jelent meg *Kurz Bekenntniss vom Abendmahl (Rövid hitvallás az úrvacsoráról)* címmel. Luther 1539-ben levelet intézett Révai Ferenchez, Turóc megye követéhez. Ebben féltő szeretettel, de határozottan óv a zwingliánus tévelygéstől.

„Krisztusra és a te üdvösségedre kérlek, ne essél bele abba a tévelygésbe, és ne hidd, hogy a szentségben csupán kenyér és bor és nem Krisztus teste és vére van jelen. Mert

³² Uo. 430–431. o.

³³ 1529. október 1–4.

érvéléseid Zwingli érvelései (...), hiszen mi képtelenség hinni, hogy Krisztus teste egyszerre az égben és a szentségben jelen van? Avagy a mindenható Istennek lehetetlen az, ami nekünk hihetetlennek látszik?

János 3,13 mondja: Senki sem ment fel a mennybe, hanem az, aki leszállott a mennyből, az embernek fia, aki a mennyben van. Ha akkor a mennyben jelen volt, mikor a földön járt, mi módon ne lehetne egyszersem különböző helyen? Akinnek ez hihetetlen, mi módon higgye, hogy ő ember? Mi módon lehessen az igaz Isten lényegileg a Szűz méhében is? Mi módon teljesüljön meg az egyetlen istenségnek egy személye a más kettőnek kizárásával? A hitnek titkai az igében hagyják ránk és nem ésszel fogandók fel, avagy ítélendők meg. Hát valóban csak az ész az, amelyik diktálja, hogy ugyanazon test nem lehet különböző helyen – ámde az ész vak, és ami annak lehetetlen, az Istennek felette könnyű. (...) Istennek nem lehetetlen egy ige sem. Nem aki megérti, hanem aki hisz, az üdvözülni.”

A Kis hitvallás az úrvacsoráról 1544-es keltezésű. Luther ebben elsősorban a Zwinglitől, illetve Oekolampadiustól határolódik el.

A reformáció lutheri ága megtartotta az istentisztelet eukharisztikus alapstruktúráját. Nem a mise megszüntetéséről és egy másfajta istentisztelettel való kiváltásáról volt szó, hanem az ősi, tradicionális istentisztelet megújításáról, megtisztításáról. A krisztusi mérce alkalmazásával Luther megvizsgálta, mi az, ami a tradícióból meg-egyezik Isten akaratával, mi az, ami didaktikai szempontból megtartható és megtartandó, mi az, ami egyértelműen ellene mond annak, hogy Krisztus kegyelemből szerzett üdvösséget. Ezért megtartja a misét – abban az eukharisztikus imádságot, az Epiklézist, a dialógusokat –, és egyedül a miseáldozat területén hoz döntő változtatást. A reformáció korában jellemzővé vált a védekezés a katolikus gyakorlatban elterjedt *mágikus értelmezés és praxis* ellen. (Vagyis nem fontos, hogy ki és hogyan fogadja, hanem az a fontos, hogy önmagában hat.) Luther két elemet emel ki:

- Krisztus rendelte el ezeket a jeleket;
- hozzá kapcsolódik az ígélet (promissio), amely egyben a bűnök bocsánatát jelenti.

Az ígéletre reagál a hit. A hitben ragadja meg az ember a szentséget, a hit által lesz a szentség hatékonyá.

Már 1520-ban, a nagy reformátori iratokban határozottan megjelenik az áldozati kultusz kritikája. A mise – Luther kritikája szerint – egyre inkább teljesítménnyé, érdemmé vált, a bűnbánat kiérdemlésének eszközévé ahelyett, hogy Isten kegyelmi ajándékainak szétosztása lett volna.

Luther ilyen értelemben visszateszi az ige hirdetést az őt megillető helyre, de nem csupán úgy, mint emlékezést az üdveseményekre, Isten nagy tetteire, hanem mint üdveseményt, ami az ige hirdetésben történik (hogy Isten maga szólal meg, szavával vigasztal, éltet, bűnbocsánatot ad, teremt). Mivel a rajongók felborították a miserendet, és gyökeres újításokat vezettek be, Luther kénytelen volt közbelépni,

és iratával (*Von Ordnung Gottesdiensts in der Gemeinde*³⁴ – 1523 húsvétján), majd a két istentiszteleti rendet tartalmazó anyagával (Formula missae – 1523. december; Deutsche Messe – 1526 őszén) megpróbálta mederbe terelni az újításokat. A mise így átalakult, de eukharisztikus struktúráját megőrizte. A rendjében elfért az úrvacsoraosztás előtti tradicionális imádságtípusok sora.

Luther számára az úrvacsora mindenekelőtt Isten műve, ahol Isten az aktív cselekvő, és nem az érdemeket szerezni akaró, bűneire megoldást kereső ember. Az úrvacsora ezután pedig a hit műve.

Luther eltért az eukharisztikus imádság korábbi kötött formájától, azonban mindkét nagy rendjében továbbélnek az alapvető elemek.

Luther a *Kis káté*ban „Az oltáriszentség” fejezetben írja:

„Mi az oltáriszentség? Jézus Krisztus Urunk valóságos teste és vére kenyérben és borban, amelyet maga Krisztus rendelt azért, hogy azt mi, keresztények együk és igyuk.”

Később:

„Mit használ ez az evés és ivás? Megmutatják azt ezek az igék: »Értetek adatott« és: »Kiontatott bűnök bocsánatára«. Vagyis ebben a szentségben ez igék által bűnbocsánat, élet és üdvösség adatik nekünk. Mert ahol bűnbocsánat van, ott élet és üdvösség is van.

Hogyan tehet a testi evés és ivás ilyen nagy dolgokat? Nem az evés és ivás teszi ezt, hanem ezek az igék: »Értetek adatott« és »Kiontatott bűnök bocsánatára«. A testi evés és ivás mellett ezek az igék alkotják a szentség fő részét. Aki hisz ezeknek az igéknek, az megkapta azt, amit ezek hirdetnek és mondanak, vagyis a bűnök bocsánatát.”

A *Nagy káté*ban az oltáriszentségről így ír:

„... azt akarjuk megtanulni, hogy min van a hangsúly, vagyis azt, hogy a legfontosabb része Isten igéje és rendelése vagy parancsa. Mert nem ember eszelte ki és tette szokássá, hanem Krisztus szeretete úgy, hogy senki nem tanácsolta, nem is gondolt rá. Ahogyan tehát a Tízparancsolat, a Miatyánk és a Hiszekegy lényege és méltósága változatlan marad akkor is, ha soha nem tartanád meg, nem imádkoznád, és nem hinnéd, ugyanígy változatlan marad ez a tisztelendő szentség is, nem esik rajta csorba, és nem rövidül meg, még ha méltatlanul élünk és bánunk is vele. Azt hiszed, hogy Istent annyira érdekli a mi cselekvésünk vagy hitünk, hogy megváltoztatja miatta rendelését? Hiszen minden világi dologban is minden úgy marad, ahogyan Isten teremtette és rendelte, akárhogyan élünk és bánunk velük! Ezt mindig hangsúlyoznunk kell. Ezzel ugyanis keményen visszaverhetjük valamennyi szektás lélek fecsegését, mert ezek a szentségeket Isten igéjétől függetlenül olyan dolognak tekintik, amelyet mi végzünk.

Mi tehát az oltáriszentség? Krisztus Urunk valóságos teste és vére kenyérben és borban, amely Krisztus igéjével rendeltetett nekünk, keresztényeknek arra, hogy együk és igyuk.

³⁴ Ez az eredeti írásmód.

(...) nem egyszerűen olyan kenyér és bor, amilyent egyébként asztra tesznek, hanem Isten igéjébe foglalt és hozzá kötött kenyér és bor. Hangsúlyozom: az ige különbözteti meg ezt a szentséget, és teszi azt, hogy az nem egyszerűen kenyér és bor, hanem Krisztus teste és vére, valóságban és neve szerint. Ahogyan Augustinus (Szent Ágoston) mondja: »Az ige társul az elemhez, és szentséggé lesz.« (...) Az igének kell az elemet szentséggé tennie, különben csak elem marad. (...) Ha százezer ördög valamennyi rajongóval rám ront azzal, hogyan lehet a kenyér és a bor Krisztus teste és vére stb., akkor is tudom, hogy valamennyi lélekben és tudásban egyrakáson sincs annyi bölcsesség, mint a mennyei Felség legkisebb ujjacsokájában. Krisztus igéje ezt mondja: »Vegyétek, egyétek, ez az én testem«, »Igyatok ebből mindnyájan, ez az új szövetség az én véremlében« stb. Mi ettől nem tágtunk, és szeretnénk látni azt, aki megleckézteti Őt, és megmástitja azt, amit Ő mondott. Az valóban igaz, hogy ha eltávolítod az igét, vagy ige nélkül nézed a szentséget, nem marad semmi a puszta kenyéren és boron kívül. De ha együtt maradnak, ahogyan helyes és kell, akkor az valóban Krisztus teste és vére az igének megfelelően. Mert amit Krisztus szája szól, az úgy van. Ő nem hazudik és nem csal.

Krisztus parancsa ez, ezt cselekedjétek. Tanulják meg tehát az emberek: az a legnagyobb bölcsesség, ha tudjuk, hogy ez a szentség nem azért szereztetett, mert méltók vagyunk rá. Hanem azért, mert kegyelemre szorulunk. (...) akkor vagyunk méltatlanok, ha nem kívánjuk a kegyelmet és a feloldozást, és nem törekszünk megjavulni. Méltó az, aki érzi gyengeségét. Méltatlan az, aki nem érzi bűnösségét.”

Huldreich Zwingli (1483–1531) és az úrvacsora

Zwingli maga is a mise kritikájából indult ki, de egészen más irányba lépett tovább. Kezdetben nem volt jelentős eltérés Luther felfogásához képest, de az idő előrehaladtával egyre inkább eltávolodott a wittenbergi reformátor tanításától. Ulrich Gäbler így fogalmaz: „A különbség csak a későbbi években (egyértelműen 1524-től) válik nyilvánvalóvá, amikor arról folyik a vita, hogy hogyan határozható meg Krisztus úrvacsorában történő felidézésének módja.”³⁵ Luther egyértelmű és konzekvensen ragaszkodik a *real praesentia* tanításához (miszerint Jézus Krisztus valóságosan jelen van az úrvacsorában). Luther wittenbergi vitatársa, Andreas Karlstadt Svájcban jelenttette meg öt kis traktátusát az úrvacsorával kapcsolatban. Zwingli elfogadta és pártolta Karlstadt álláspontját. Emiatt Luther igen megneheztelt Zwinglire. Későbbi kapcsolatukat is ez árnyékolta be.

Korai írásaiban³⁶ Zwingli elsősorban az úrvacsora közösségi jellegét emelte ki. Ebben Erasmus mellé állt, és azt fejtette ki, hogy lelki evésről és ivásról van szó János evangéliuma 6. részében.

1523 és 1528 között jó néhány irat készült. Ezekben körvonalazódik mindaz,

³⁵ GÄBLER 2008, 120. o.

³⁶ Ilyen volt például az a néhány jegyzet, amelyeket Augustinus János evangéliumához írt kommentárjának olvasása közben készített.

amit később Zwingli a viták alkalmával képviselt, s amin lényegében a konfrontációk későbbi fázisában sem változtatott.³⁷

Zwingli jegyzeteiből, levelezéseiből egyre erősebben rajzolódik ki a mise kritikája. Azt állítja, hogy a mise nem áldozat – hiszen Krisztus egyszer s mindenkorra hozott áldozatot a kereszten – hanem emlékezés a krisztusi áldozatra és megváltásra.

János evangéliumának tanulmányozása során egyre erősödött benne az a nézet, hogy a szereztetési igék „van” állítmánya nem szó szerint értendő, hanem úgy, hogy annak értelme „jelent, jelez”. Jézus eszerint azt állítja, hogy ez a kenyér és ez a bor jelenti a testemet és a véretem.³⁸

Gäbler szerint a zürichi reformátor számára „a földi, látható, anyagi világunk (»test«) nem lehet az üdvösséget hozó lélek hordozója. Benne minden, mind az emberek által kimondott szó, mind az úrvacsora elemei maguk helyett egy másik, magasabb rendű, üdvösséget hozó valóságra (»lélek«) mutatnak. Jézus földi képeket használ a lelki és mennyei dolgok hasonlataiként. Amikor Jézus a Jn 6-ban a test evéséről és a vér ivásáról beszél, akkor ugyanerről van szó. Példabeszéd ez, ami egy lelki-szellemi eseményre utal. Ahogy az evés és ivás erősíti a testet, éppúgy táplálja Jézus kereszten történt önfeláldozása a lelket. A szereztetési igéket képes beszédként kell érteni, s az úrvacsora olyan esemény, ami a nem érzékelhető lelki történést helyettesíti. Ezért nevezik Zwingli felfogását szimbolikus értelmezésnek.”³⁹

Az *Akcio vagy úrvacsora szokása* (használat) (*Aktion oder Brauch des Nachtmahls*) című, 1525-ben keletkezett iratában végleg megtöri a korábbi tradíciót. Az istentisztelet általában prédikációs istentisztelet, aminek középpontjában az igehirdetés áll, amit jó néhány imádság keretez. Az úrvacsora elsősorban emlékvacsora, megfosztva szakramentális karakterétől. Egy évben csupán négyszer kell megünnepelni, akkor, ha a gyülekezet megfelelő „állapotban” van (kiemelt hangsúlyt kap az előkészítés!). A formának egészen egyszerűnek kell lennie. A gyülekezet a templom kórus részében ül (a teljes oltártér), faedényekből kenyeret és bort adnak egymásnak. Mindennemű éneklés kizárt.

A dialógus jelleg még megtalálható az istentiszteleten: a nagy gloriát, az üdvözlést (Salutatio), az Apostoli hitvallást váltakozva mondják, ugyanígy az úrvacsora végén a 113. zsoltárt. Az imádság az áldott befogadásért szól csupán, a szerzési igék pedig nem konszekrációként, hanem egyszerűen igeidézatként hangzanak el.

Zwingli szerint az eukharisztia sohasem kenyér vagy Krisztus teste, hanem

³⁷ 1524. november: *Ad Mattheum Alberum de coena dominica epistola* (Levél az úrvacsorájáról Matthäus Albernek)

1525. március: *Commentarius – De eucharistia* (Az úrvacsoráról).

1525. augusztus: *Subsidium sive cornis de eucharistia* (Utóvédelem avagy zárókoszorú az úrvacsorához).

1525. november: *Responsorio ad epistolam Ioannis Bugenhagenii* (Válasz Johannes Bugenhagen levelére).

1526. február: *Eine klare Unterrichtung vom Nachtmahl Christi* (Világos tanítás Krisztus vacsorájáról).

³⁸ GÄBLER 2008, 121. o.

³⁹ Uo. 122. o.

hálaadás (Danksagung). Amikor Zwingli ezt állítja, Luther azt válaszolja, hogy itt egy bibliaidegen kifejezés (test – Leib) kerül be, ami lehetetlenné teszi az eredeti megértését (a test bibliai kifejezései más értelmet hordoznak, illetve többféle kifejezést használ az Újszövetség).

Zwingli igen keményen ütközött Lutherrel az úrvacsorával kapcsolatos kérdésekben. Luther első nagyobb lélegzetű – kimondottan úrvacsorával kapcsolatos – művére két ellenirattal is válaszolt. Ezeket 1527. február 1-jén levél kíséretében meg is küldte Luthernek. A levél nem mondható barátságosnak, néhol kimondottan fenyegető hangvételű. Zwingli hozzáállása nem a konszenzuskeresés felé mutatott, ellenkezőleg: a törés irányába.

Hasonlóan kemény választ adott Luther úrvacsorával kapcsolatos nagy hitvallására. Ez Oekolampadius elleniratával együtt jelent meg 1528 nyarán.⁴⁰ Ebben az esetben Luther már nem vette fel a kesztyűt, nem válaszolt. Csak később, élete végén, 1544-ben tért vissza a témára az úrvacsoráról szóló kis hitvallásban.

1529-ben a protestantizmus egységéért aggódó politikai tényezők nem kis nyomására⁴¹ létrejött az a találkozó, amely Marburgi kollokvium néven vonult be az egyháztörténetbe. Zwingli azzal a reménységgel indult Marburgba, hogy meg fogja győzni Luthert.⁴² Az 1529. október 1–3-ig tartó teológiai vita új elemet nem hozott, mindkét fél a már írásban rögzített véleményét tárta a jelenlevők elé. A vita nem is hozott eredményt, előremozdulást. Külső kérésre készült el egy olyan anyag, amely a közös pontok sorát volt hivatva rögzíteni. Ez az anyag Luthernek egy korábbi javaslatára épült. Tizennégy pontban leírták az egyező tanításokat. A 15. pont azonban egyértelművé teszi, hogy az úrvacsora kérdésében, különösen is a Krisztusi jelenlétre vonatkozó kérdésekben az álláspontok nem közeledtek.

Zwingli és Luther kapcsolatára annyira rányomta bélyegét az úrvacsoravita, hogy Luther nem is tudott más módon közelíteni Zwingli tanításához és munkásságához, csak ebből az elmérgesedett helyzetből. Kettőjük kapcsolata így a későbbiekben semmiféle párbeszédet, a reformáció ügyét előmozdító konstruktív együtt munkálkodást nem hozott. Ahogyan Zwingli keményen ragaszkodott a korábbiakban leírt álláspontjához, úgy Luther is fenntartotta azt a véleményét, amit a marburgi kollokviumon így fogalmazott: „Más lélek lakik bennetek.” („Ihr habt einen anderen Geist.”)

Zwingli liturgiai gondolkodásának három kulcsszava volt: egyszerűség, szabadság és érthetőség. Luther munkásságának veszélyét abban látta, hogy makacs ragaszkodása bizonyos tételekhez – például a *real praesentia* tanításához – lehetetlenné teszi a reformáció kibontakozását.

⁴⁰ Az irat címe: *Über D. Martin Luters Büch, Bekentnuss genant, zwo antwurten Joanuis Ecolampadij, und Huldrychen Zwinglis.*

⁴¹ Kiemelkedő szerepe volt ebben Fülöp hesseni tartománygrófnak.

⁴² Vö. GÄBLER 2008, 124. o.

Calvin – aki szellemileg Luther tanítványa volt – féltve a reformáció egységét, a tévtanítások elleni közös fellépést és a békességet, megpróbált mindent, hogy elsimítsa a reformáció kiemelkedő személyiségei közt az ellentétet, de ez az ő fellépésekor már lehetetlen vállalkozás volt.

Gäbler öt szempontot emel ki summázásként Zwingli úrvacsoratanának értékeléséhez:⁴³

- Luther és Zwingli között a legmélyebb ellentét az üdvösség közvetítésének módját illetően volt.
- Az úrvacsoravita olyan folyamat volt, amelynek során nyilvánvalóvá váltak az egyre erősödő divergenciák.
- Zwingli és Luther más-más megközelítésből foglalkozik az úrvacsorával. Míg Zwingli a reformáció továbbfejlesztéséért harcolt, addig Luther a megharcolt igazságához ragaszkodott.
- Nem feledhető, hogy Zwingli és Luther valójában csak e téma vonatkozásában kerültek érdemi kapcsolatba.
- Zwingli teológiai megítélése sokak számára emiatt egészen a 20. századig egyoldalú maradt, s csak az úrvacsora szentséghez (sakramentumához) való viszonya alapján történt.

Jean Calvin (Johannes Calvin) tanítása az úrvacsoráról

Jean Calvin [Kálvin] (1509–1564) folytatta Zwingli munkáját. De saját útját járva, a Lutheri reformáció eredményeit komolyan véve, arra építve.

Calvin nem volt sem pap, sem teológus, tehát Lutherrel és Zwinglivel ellentétben nem volt közvetlen és belső kapcsolata a liturgiával. Istentisztelettel kapcsolatos legfontosabb iratai 1542-ben születtek. Ugyanakkor legfontosabb és legnagyobb hatású művében, az *Intitúciókban*, de számos más írásában is papírra vetett olyan gondolatokat, amelyek tükrözik az istentisztelettel kapcsolatos álláspontját, de alapjában véve érintik az istentiszteleti élet jövőbeli formálását. Ekkleziológiát érintő írásaiban többször is foglalkozik az egyház ismertetőjeleivel. Számára Krisztus jelenléte az a tény, amely az egyházat egyházzá teszi.⁴⁴ Kálvin szerint így az egyház ismertetőjelei az igehirdetés és a sakramentumok helyes kiszolgáltatása.⁴⁵ Ezek tehát istentiszteleti események.⁴⁶

Calvin különösen hangsúlyozta azt az újszövetségi alapokra épített gondolatot, hogy az úrvacsora Krisztussal való titokzatos (misztikus) közösség (*unio mystica cum Christo*). „Kritizálta a mise katolikus gyakorlatát, de ez a kritikája nem jelentette az eucharisztia lebecsülését. Célja az volt, hogy visszaállítsa értelmének és gyakorlatának tisztaságát.”⁴⁷

⁴³ GÄBLER 2008, 125–126. o.

⁴⁴ Vö. SZŰCS 2007.

⁴⁵ Lásd KÁLVIN 1910, 306–307. o.

⁴⁶ Vö. PAP 2009, 74. o.

⁴⁷ BUSCH 2009, 111. o.

Sokan állítják, hogy Kálvin az istentiszteletet alapjában véve igehirdetési alkalmaként képzelte el – ez azonban a mindennapok istentiszteletére vonatkozott. Ugyanakkor ő maga hangsúlyozta az úrvacsora fontos szerepét, és elítélte azt a szomorú gyakorlatot, amely szerint ritkán, sokak csupán évenként egyszer éltek a szentséggel.⁴⁸ Szorgalmazta a minden vasárnapon megtartandó úrvacsorát.⁴⁹ Az 1537-ben írt *A genfi egyház és istentisztelet rendjéről szóló tétételekben* konkrétan ír erről. Ezt azonban a genfi tanácson nem tudta keresztülvinni.

Az úrvacsorai istentiszteletben, Luther és Zwingli között álló úrvacsora-tanításával, közelebb áll a tradícióhoz a minden vasárnapi úrvacsorai istentiszteletet javaslatával, de minden „pápai csalás kidobásával”. A zene is csak annyiban maradhatott meg, amennyiben a gyülekezet – kíséret nélkül – bibliai zsoltárokat énekelt. Istentiszteleti rendjében az úrvacsora a következőképpen néz ki: egyházi könyörgés – Miatyánk – Apostoli hitvallás – az úrvacsora szerzésének tudósítása (szerzési igék, de nem konszekrációs jelleggel) – Praefatio (!) – osztás (alatta 138. zsoltár) – hálaadó imádság – áldás.

Calvin számára világos az, hogy „az úrvacsorában Krisztus önmagában részesít bennünket. Nem valamiben részesülünk őbenne, hanem az ő adományaiban, azonban csak a vele való közösség által: őbenne, aki az egyház alapja, akin kívül más alapot nem vethet senki. Jézus Krisztus, a megfeszített, örökkévaló pap lett.”⁵⁰ Ez az a pont, ahol nyilvánvalóvá válik, hogy a francia és a svájci reformáció számára elsősorban nem a Luther által oly sokat emlegetett Római levél, hanem a krisztusi áldozatról sokat beszélő Zsidókhöz írt levél volt az egyik döntő szentírási irat. A Krisztusban mint főpap áldozatában elnyert üdvösséget semmilyen más papi aktivitás nem egészítheti ki. „A lelkipásztorok feladata az, hogy az igehirdetés és a sákramentumok segítségével arról tanúskodjanak, azt hirdessék, amit a Szentlélek által jelen levő Krisztus velünk tesz: hogy vérében és testében valósággal részesedünk.”⁵¹

Calvin tiltakozik az ellen, hogy Krisztus inkarnációját impanáció (azaz kenyérré létel) egészítse ki. Elítéli az átlényegítés és átlényegülés római tanítását.

1541-ben látott napvilágot Calvin *Kis úrvacsorai értekezés* című műve. Ez nagy igyekezettel munkálkodik azon, hogy kiegyezés szülessen a gyökeresen eltérő protestáns álláspontok között.

Calvin nem veti el a filozófiai megközelítést sem és használja a lényeg (szubsztancia) kifejezést. Számára azonban „nem az a fontos hogy Krisztus teste és vére fizikailag (substantialiter) kenyér és vér-e vagy sem, hanem hogy az úrvacsorában

⁴⁸ „Mert egy évben csak egyszer járultak eddig az emberek az Úr szent asztalához, s azt gondolták, hogy egy év lefolyása elég, ha látják, hogy mit művel a pap az úrvacsorájának ürtügye alatt, de úgy, hogy abban az Úr vacsorájának még csak nyoma sincsen.” KÁLVIN 1906, 46. o.

⁴⁹ „Rendkívül kívánatos lenne, ha Jézus Krisztus szent vacsorájának ünneplésére minden vasárnap sor kerülne, amikor a gyülekezet mint egész összegyülekezik. Mivel ezáltal kapnak a hívek bizonyos vigaszt, és minden vonatkozásban sok gyümölcsöt terem.” KÁLVIN 1994.

⁵⁰ BUSCH 2009, 113. o.

⁵¹ Uo. 114. o. Busch itt idézi az *Institúció* IV. részét (17,1)

Krisztus testének és vérének „szubsztanciája” táplál bennünket. A „szubsztancia” nála azt jelenti: maga Krisztus – „substantiam voco Christum”. *A vere*, ’valóságosan’ kifejezéssel szintén nem Krisztus teste és vére fizikai, anyagi összekapcsolását állítja a kenyérrel és a vérrel, de nem is az isteni ajándéknak „a hívő érzület” által felidézett valóságát jelenti, hanem az üdvösség ajándékának valóságát, mely Krisztus testének és vérének „szubsztanciája”, vagyis maga Krisztus által van jelen.”⁵²

Az úrvacsoratan eltérése végül is törést hozott a protestantizmuson belül.⁵³ A svájci reformáció emberei részéről Calvin felé elhangzott vádakra (mely szerint Lutherhez húzott) a reformátor ezt válaszolta: „Mit használ az, ha egymással veszekszünk? Jóllehet nekem szilárd meggyőződés az, hogy Krisztusnak belső közössége van a sakramentummal, ennek ellenére is higgyünk mindketten ugyanabban a Krisztusban, és legyünk egyik őbenne. Talán majd egyszer megadatik nekünk, hogy teljesebb egyetértésre jussunk.”⁵⁴

Pásztor János írja a következőket:

„Kálvin azzal indult, hogy véget kell vetni a középkor passzív keresztyénségének úgy, hogy a gyülekezet vegyen részt cselekvően az istentiszteletben és az úrvacsora hetenkénti ünneplésében. A középkorban mindennap volt úrvacsorai szertartás, amit a gyülekezet tagjai abban való részvétel nélkül néztek (hallgató egyház). Kálvin a heti ünneplésre és részvételre hívott. Szerinte a ritka úrvacsora-ünneplés az ördög találmánya. Ezzel szemben a református egyház sok országban arról híres, hogy nagyon ritkán ünnepli az eucharisziát. Az is feltűnő napjainkban, hogy legtöbb helyen még ma is mindent a lelkész csinál az istentiszteleten, és a gyülekezet teljes passzivitásban van jelen. Jellemző erre, hogy egyházunkban szinte kanonizált lett az »úrvacsoraosztás« kifejezés az úrvacsora ünneplésének jelölésére. Az úrvacsora szent cselekményeinek sorából kiragadták azt, ami valóban a lelkész feladata: a kiosztás, distributio. A gyülekezet ünneplését ezzel a kifejezéssel illetni klerikalizálás. Mintha az úrvacsora nem a gyülekezet örömunnepe lenne, hanem a klérus »osztogatná« az üdvjavakat. Kálvin liturgia-összeállítása szempontjából Strasbourgban volt a legszabadabb. Ott megvalósult a heti kommunió.”⁵⁵

Nem feledhetjük, hogy Zwingli és Calvin liturgiája nem íróasztal-alkotások voltak (ahogyan Lutheré sem). „Calvin strasbourgi vagy genfi liturgiája, még Zwingli zürichi rendtartása is világosan mutatják, hogy ezek egy-egy létező, Istent dicsőítő gyülekezetben formálódtak.”⁵⁶

⁵² BUSCH 2009, 126. o.

⁵³ Sőt komoly feszültség alakult ki a svájci reformáción belül éppen úgy, mint a lutheri német reformáción belül is.

⁵⁴ Calvin 1548-ban írt levele Bullingernek.

⁵⁵ PÁSZTOR 1985, 185. o.

⁵⁶ Uo.

Később kialakul többféle kevert típusú, a Calvin–Zwingli gyakorlatot egybeolvasztó rend.

Az úrvacsora gyakorlatának hanyatlása a következő századokban

Az úrvacsorai élet az ortodoxia (1580–1700), a pietizmus (1670–1740), a felvilágosodás (1700–1810)⁵⁷ és a racionalizmus (folytatólagos) időszakán át nyilvánvalóan hanyatlásnak indult. A tiszta tanítás (ortodoxia) idején hangsúlyt kapott a prédikáció, ez kaput nyitott és lassú áramlást biztosított az „észvallás” gyakorlása felé. A pietizmus idején egyre hangsúlyosabbá vált a személyes döntés, a bűnbánatot ébresztő, megtérésre hívó prédikáció, és háttérbe szorult a kegyelemben való közös részesedés szentsége. A ratio (az ész) diadalmaskodott egyre inkább az ige és a szentségek felett, és így az istentiszteletek egyre inkább tanító, morálisan nevelő alkalmakká váltak. Egyre inkább eltűntek a jelképek, fogyatkoztak a „szent cselekmények”, egyoldalúvá vált az emberi szó. A szimbólumok sokak szemében „katolikus” vagy „középkori” jellemzőt sugalltak (érdekes, mintha ma is hasonló történe...), így eltüntettek azokat (gyertya, liturgikus színek, öltözékek, paramentumok). Ami mindennek ellenére mégis megmaradt a liturgiából, az kiszakadt a liturgikus összefüggéséből, így mondanivalójának kontextusából is.

A római egyházban ez az időszak bizonyos szempontból az egyszerűsödést, a tisztulást, az ősi keresztény stílushoz való visszatérést jelentette, másrészt azonban a katolikus restaurációt alapozta meg.

A 19. század kezdetétől mind a katolikus, mind a protestáns egyházakban kialakult egyfajta vágy a liturgikus megújulásra. Ez azonban csak a század végén, majd a 20. század elején válik láthatóvá.

1844-ben Wilhelm Löhe (1808–1872)⁵⁸ közzétette a későbbi időket meghatározó művét: *Agenda für christliche Gemeinden des lutherischen Bekenntnisses*. Az 1856-os német (bajor) agendában már ismét találunk Praefatiót és Sanctust. Löhe alapgondolata a szentségi kegyesség, amely a lutheranizmus igazi életformája lehet. Hatása mind a mai napig érezhető, példája és munkássága az úrvacsora-gyakorlatban meghatározó az evangélikus egyház későbbi liturgiátörténetében.

Bár a 20. századi liturgikus reformok nem hozták meg a várt közeledést az ökumené területén, mindkét nagy nyugati egyháztest alaposan újragondolta az úrvacsora elméletét és praxisát. Ez a folyamat mind a mai napig tart.

Az evangélikus liturgikus megújulási folyamatban döntő szerepet játszik a lutheri rendek újrahasznosítása, illetve az ökumenikus szempontból is döntő jelentőségű ősi keresztény elemek, imádságformulák és cselekvésformák újraélesztése.

⁵⁷ Természetesen ezek az időszakok csak elnagyoltan jelezhetők évszámokkal.

⁵⁸ Élete legjelentősebb munkaterülete Neuendettelsau volt.

Az elmúlt ötven év kutatásainak hatása az úrvacsorai liturgiában

Az elmúlt ötven esztendő nemcsak a 20. század első felének liturgiai próbálkozásait öntötte agenda jellegű formába, megfelelő gyakorlatot hozva a felfedezésekből és az újrafelfedezésekből, hanem elindított egy, a próbálkozások nyomán további kérdésekre választ kereső, mélyebb teológiai munkát.

Az egyik fontos terület azt kutatta, hogy mit jelenthet a liturgia újraelvenítésében az, ha az eukharisztia mint *Krisztus-anamnézis* értelmezhető.⁵⁹ A *verba testamenti* (1Kor 11,24kk és Lk 22,19) azt az „utasítást” adja, hogy „ezt cselekedjétek az én emlékezetemre”. Az azonban nem csak a *memoria* fogalom tartalmát jelenti (ami sírköveken, emlékiratokban, okmányokon szerepel), hiszen ez hellenista értelmezést jelentene, olyan hatást tehát, amely a nem keresztény világból érkezik. A zsidó gondolkodásmód azonban, amely a jézusi gyakorlatot, megszólalásokat, de az első keresztények életét is átjárta, mást hordoz (a héber *zakar* ige). Az emlékezés az ember számára egy valóságos (jelenváló) esemény az Ószövetségben, amely valóságos következményeket vált ki. Számos ilyen utalást találunk Mózes öt könyvében, de különösen is az 1. és az 5. könyvben. Még valóságosabb eseményről beszél a zsoldár imádkozója, amikor a „zakar-eseményről” (emlékezéseseményről) szól Istennel kapcsolatban. (Ez a *reminisce*: Emlékezz meg, Uram, jóságodról és irgalmadról, mert azok öröktől fogva vannak – Zsolt 25,6). Ugyanígy fontosak a kultusszal kapcsolatos emlékéldozatok, ahol Izrael ünnepei Isten valóságos jelenlétét, további cselekedeteit jelentik. Az aktív emlékezés (aktív anamnézis), a kultuszi egyidejűség (Isten egykori megszabadító szeretete és mai szabadítása egyszerre zajlik) gondolata újra fontossá teszi az úrvacsora szempontjából az anamnézist. Nemcsak mint imádságrészt az eukharisztikus imádság végén, a kommunió előtt, hanem mint ami az egész úrvacsora-eseményt átjárja (például „halálotat hirdetjük, Urunk...”), és különösen is döntő a szereztetési igék elmondásánál!

Így épül bele szervesen és így válik érthetőbbé az Epiklézis-imádság mindkét értelme – az adományokra és az emberre vonatkozólag.

Ilyen értelemben figyelhetjük meg a protestáns egyházakban az eukharisztikus imádság és azon belül az Epiklézis újra felfedezését és hangsúlyozását. Lásd a skót egyházban: *Book of Common Order* (1940), Észak-amerikai Lutheránus Egyház (1958), Dél-India egyházainak liturgiája (1958), majd a német agendák (1958), valamint a legújabb *Gottesdienstbuch* (2000).

Schmidt-Lauber, a gyakorlati teológia korábbi bécsi professzora, a mai evangélikus liturgika egyik meghatározó alakja megjegyzi, hogy az egész istentiszteletnek anamnézis és azon belül epiklézis karaktere van.⁶⁰ Külön említést kell tennünk ezen a helyen az úgynevezett *Lima-dokumentumra* (1982), amely éppen az úrvacsor-

⁵⁹ SCHMIDT-LAUBER 2003.

⁶⁰ Schmidt-Lauber, Hans-Christoph: Eucharistie als Epiklese. In: SCHMIDT-LAUBER 1990, 73. o.

ra területén – a különböző tradíciók összesítmásával – mutatta meg a liturgikus tradíció ökumenikus erejét (túlmutatva a protestantizmuson, bevonva a római és a keleti egyházakat is!). A Lima-istentisztelet formájában igen fontos hangsúlyt kap az eukharisztikus imádság, annak anamnézis és epiklézis karaktere. „A Szentlélek teszi számunkra az eukharishtiában valósággal jelenvalóvá a feltámadott Krisztust, amikor a szerzési igék ígérete beteljesül.”⁶¹

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy az eukharisztikus imádságnak igen fontos szerepe van az egyes felekezetek teológiai, állandó reformátori és ökumenikus törekvésében. Ezért a következő évek fontos feladata ennek mélyebb teológiai átgondolása és a gyakorlatba való korszerű átültetése.

Dialógus karakter? Az egész istentisztelet lényegéhez tartozik. A liturgia Isten liturgiája, amelyre a megszólított ember válaszol. Minden szónak, minden mozdulatnak, minden mozzanatnak, minden csendnek, minden eseménynek dialógus jellege van az istentiszteletben. Ezért fontos, hogy ez a valóság láthatóan-hallhatóan megjelenjen a liturgiát végző személy(ek) és a gyülekezet között. Ennek ősi keresztény tradícióját sok elem őrzi – szinte minden esetben bibliai mondatokra visszamenően. Fontos ezeket a tradíciókat újra használni és a mai kincsekkel kiegészítve gazdagítani.

AZ ÚRVACSORAI LITURGIA FELÉPÍTÉSE ÉS ALKOTÓELEMEI

Az úrvacsora liturgiája⁶² többnyire gyülekezeti énekkel kezdődik. Ez az ének már megadja az alaphangot, ezért ez ne bűnbánati, hanem úrvacsorai vagy Jézus-ének legyen (például EÉ 303, 309). Ez hivatott az úrvacsora hálaadó jellegét érzékeltetni. Kiválasztása gondos körültekintést, alapos megfontolást igényel.

Az egyes részokról a korábbi részben már részletesen olvashattunk. Itt csak néhány megjegyzés – elsősorban a folyamat értelmezéséhez.

Praefatio

A Praefatio (prefáció) jelentése 'előszó, ünnepélyes szónoklat egy közösség, gyülekezet előtt'. A római gyakorlatban az eukharisztikus ima elnevezéseként használták. Más területen (elsősorban gall területen) contestationak, immolationak vagy

⁶¹ Lima-dokumentum, 1982.

⁶² E szakaszban részletesen idézek az *Evangelikus istentisztelet – Liturgikus könyv* magyarázó szöveganyagából. Ezt az anyagot segítségül írtam a kötetet használóknak az istentisztelet könnyebb megértéséhez.

illiatiónak nevezték. A Praefatio megadja az egész úrvacsora alaphangját, középpontba helyezve a hálaadást, bemutatva Isten nagy tetteit és ennek kapcsán az aktuális ünnep eseményeit. Kezdődik a Sursum cordával, folytatódik Isten üdvösséget munkáló cselekedeteinek magasztalásával, ezt követi az ünnephez kötődő betét, majd egy átvezető szakasz, amely a Sanctushoz kapcsolja az imádságot.

Az úrvacsora bevezetésének kezdetén történhet rövid utalás a bűnbánati részre, az igehirdetésre, a hitvallásra. Ez azonban ne konferáló jellegű legyen. (Szükség esetén a lelkész bevezető – elsősorban pedagógiai, másodsorban emlékeztető jellegű – mondatban utalhat az istentiszteleten már megtörtént eseményekre és a kezdettől zajló folyamatra. Például: „Bűnbánattal léptünk Isten színe elé. Örömmel fogadtuk kegyelmét a feloldozásban. Hallottuk életet jelentő szavát.”)

Ezt követi az úrvacsora tényleges bevezetése, melynek rezponzórikus formája van.

Mint fentebb jeleztük, a liturgia lényege a dialógus. Az Isten és ember közti párbeszéd folytatódik az emberek között, a közösség és a közösség vezetője között. Ezért természetes, hogy a kétfókuszú istentisztelet második felében, akkor, amikor jelentős váltás történik, hiszen a szív felemelésének igénye, vágya, ténye erről a minőségében másról beszél, felcsendül az újabb párbeszéd. A Praefatio hármas verzikulussal kezdődik:

Az Úr legyen veletek – és a te lelkeddel.

Emeljük fel szívünket – fölemeljük az Úrhoz.

Adjuk hálát az Úrnak, a mi Istenünknek – méltó ez és igaz.

(Ahol a Communio előtti Paxot nem gyakorolják, a Praefatiót bevezető Salutatio bővíülhet így: Az Úr békessége legyen mindenkor veletek).

A Sursum corda (emeljük fel szívünket) arról tanúskodik, hogy a gyülekezet az istentisztelet ezen pontjától más dimenzióba kerül. Eddig hangzott az ige, ami a verbális kommunikációval az értelmünket használta a befogadásra. Ami ezután következik – az úrvacsorában – az az értelem számára fel nem fogható, eszünkkel, emberi logikánkkal meg nem magyarázható. Nem egy értékesebb, az előzőt felülmúló szakasról van szó, hiszen az ige megszólalása is isteni esemény. A kétfókuszú istentisztelet két külön dimenziót jelenít meg számunkra. Ennél a pontnál hangzik az Isten jelenlétét megerősítő köszöntés – az Úr legyen veletek –, majd tudatosan szól a biztató, de egyben a váltást is jelentő felszólítás: emeljük fel szívünket. A hálaadásra való hívás pedig már a következő dramaturgiai szakasz eukharisztikus karakterét jelzi. Érdemes figyelni arra a gondolati kapcsolatpárra, amely e bevezető rész és a Communiót megelőző imádság között van. Itt arról tanúskodik az egyház liturgiája, hogy Isten nagy tettei méltóak a dicséretre, a magasztalásra. Méltó hát, hogy hálát adjunk. A kiosztás (disztribúció) előtt megszólal az ellentét: az ember nem méltó. A kegyelem titkát tárja elénk, hogy méltatlanok vagyunk, de Isten lehajol hozzánk, Jézus önmagát kínálja, a Szentlélek Krisztus asztalához hív. Méltó és igaz,

hogy hálát adjunk – hangzik a bevezetésben; Uram, nem vagyok méltó – hangzik a találkozás nagy pillanatában.⁶³

Erre a hármass párbeszédre következik a Praefatio-imádság a *vere dignum* (valóban méltó) szavakkal.

„Valóban méltó és igaz, illő és üdvösséges, hogy mindenkor és mindenhol hálát adjunk neked, mindenható Atyánk és örök Istenünk, mert...”

E bevezetés jelzi, hogy valami új kezdődik az istentisztelet dramaturgiájában. Az elsősorban az értelem csatornáit felhasználó igei rész után emberi befogadóképességünk és készségünk más csatornáit kerülnek sorra (látás és a hit látása, az anyagi valóság érzékelése: a tapintás, szaglás, ízlelés és az intenzívebb közösségmegtapasztalás).

A liturgia csodálatos összefüggéseit, komplementer tételeit érdemes újra meg újra szemügyre venni. A Praefatio-imádság így kezdődik: „Méltó és igaz”. Isten – Krisztusban megnyilvánult – nagy tetteit dicsérni méltó és igaz. Csak Isten méltó a dicséretre. Ami igaz, az igazi, a valósághoz tartozó, az mind Isten munkája – szemben emberi létünk sokféle kézzelfoghatónak tűnő, mégis látszatvalóságával.

Az imádság első mondatában ott a kulcsszó: hálaadás. Mivel ez az imádság már az úrvacsorai liturgia *alkotó* része, innen kapta az egész „eukharisztia” a nevét.

A mindig állandó bevezető szöveg után következik a változó rész, amely alkalomról alkalomra, de legalább ünnepkörönként változik. Ezt nevezzük Praefatio-betétnek.

A római misében tizenöt betét volt ismert, ezek száma a katolikus liturgiareform után hetvenre emelkedett. A Praefatio betétei mindig az üdvösségtörténet egy-egy eseményét emelik ki – általában páros mondat formájában – az egyházi évnek megfelelően.

Az evangélikus gyakorlatban elsősorban az ünnepkörökhöz tartozik egy-egy Praefatio-betét. Ezek tömören tárják elénk az ünnep lelki-teológiai mondanivalóját. Álljon itt néhány illusztráció a Pröhle-agendából.

Karácsonykor:

„...mert emberi testünkbe öltöztetted egyszülött fiadat, és benne békességet adtál a világnak.”

Vízkereszti időben:

„...mert elküldted az igazi Világosságot, és benne életet adtál a világnak.”

⁶³ Péter apostol nagy felismerése a csodálatos halfogás evangéliumi történetében éppen ez. Uram, távozz tőlem, mert én bűnös (méltatlan) vagyok. Amikor Jézus csodát tesz, az ember rájön méltatlan voltára, s ekkor nyilvánvalóvá válik, hogy a „bűnösök barátja”, Jézus arra méltatja tanítványait, hogy asztalához ültet minket.

Böjti időben:

„...mert a bűnösökért halálra adtad egyszülött Fiadat, és benne megbékéltetted magaddal a világot.”

Pünkösdkor:

„...mert elküldted Szentlelkedet, és egyházat gyűjtesz magadnak.”

A mai római katolikus gyakorlatban általánossá vált egy más jellegű formula. Ilyen például a teljes megváltói művet összefoglaló általános betétmondat:

„...szeretett Fiad, Jézus Krisztus által. A te örök Igéd ő, általa alkottál mindent, és küldted, hogy Üdvözítőnk és Megváltónk legyen – ezért öltött a Szentlélektől testet, és született a Szent Szűzről, majd akaratodat teljesítve, és szent népet szerezve néked, a keresztfán kitárt karral elszenvedte a kínhalált, hogy feloldja a halálnak átkát, és a feltámadásról bizonyoságot adjon nekünk...”

Természetesen a különböző időszakokra is megtaláljuk a megfelelőt:

Húsvéti idő:

„...de különösen is most, a húsvéti időben, midőn áldozattá lett értünk Krisztus, a Húsvéti Bárány. A világosság fia lettünk, és örök életre születtünk általa, a mennyország ajtaja kitarul nekünk, mert halála óta a mi halálunk sem reménytelen elmúlás, és feltámadása által mindnyájan új életre támadunk. (A záradék is másként folytatódik húsvét különleges jellegénél fogva:) A húsvéti öröm ezért kiárad az egész földre, a nagyvilág örvendezve ujjong, a mennyei erők és a hatalmas angyalok a te dicsőséged himnuszát zengik, és vég nélkül mondják...”

Mennybemenetel ünnepe:

„...mert Urunk Jézus, dicsőséges királyunk a bűnt és a halált legyőzte, és az angyalok csodálatára a mai napon fölment a mennybe, hogy Istennél értünk, emberekért közbenjárjon, ítélje a világot, és uralkodjék rajta. Ő nem azért távozott, hogy magára hagyja az esendő embert, sőt reménységgel tölt el minket, titokzatos testének tagjait, hogy követhetjük a mennybe, ahová mint az Egyház feje és az élet szerzője érkezett...”

A 2007-ben megjelent *Liturgikus könyv* igen gazdag praefatióbetét-anyagot kínál. Nem csupán az egyes ünnepkörökre, hanem számos időszakra, ünnepnapra is. Míg a Pröhle-agendában ezek a betétek „mert”-tel kezdődnek, s így a hálaadás okát „magyarázzák”, addig a *Liturgikus könyv* az indoklás másik módját választotta azzal, ahogy kibővíti a hálaadásra felszólító mondatot. Az összekötő szó Jézus Krisztusra utal: „aki”. Néhány illusztráció:

...méltó és igaz, illő és üdvösséges, hogy mindenkor és mindenhol hálát adjunk neked, mindenható Istenünk és Atyánk, a Jézus Krisztus által,

- aki beteljesítette a próféták jövendölését, és üdvözítőül jött a világba;
- akiben a láthatatlan Isten látható emberré lett, és békességet hozott a világnak;
- aki világosságul jött el a világba, és életet hozott az embernek;
- aki magára vette vétkes adósságunk terhét, hogy a bűn többé ne uralkodjék rajtunk;
- aki halálra adta magát értünk, hogy el ne vesszünk bűneinkben, hanem elnyerjük az örök életet;
- aki – miután halálával legyőzte a halált – harmadnapra föltámadt a sírból, és kinyilatkoztatta az örök életet;
- aki feltámadt a halálból, s így örökkévaló örömet szerzett népének.

A gazdag betétanyag nem csak a nagyünnepekhez és azok időszakaihoz csatlakozik. Számos óegyházi textushoz vagy vasárnap témához kötődő változó részt is kínál. Ilyenek például:

- akiben megjelent közöttünk személyválogatást nem ismerő szereteted, hogy minden ember üdvösségre jusson;
- aki előtt minden térd hajoljon meg: mennyeieké, földieké és föld alattiaké;
- aki Lelked erejével megújítja egyházát, hogy tanúid legyünk e világban;
- aki apostolokat hívott és küldött az örök élet evangéliumának hirdetésére, hogy mi is üdvösségre jussunk;

A római katolikus misekönyv II. vatikáni zsinat utáni változata többféle formát is használ. Van, ahol lezárja az állandó szövegrészt, és új mondatként következik a betét. Máshol a „mert” szóval köt. A gyakorlatban ismételten felhangzik a korábbi formula is Jézus krisztusra utalva: „ő ugyanis...”

A keleti gyakorlatban a szorosán összetartozó Praefatio és Sanctus együtt képezi az *Epinikiiont* (győzelmi himnusz).

Pásztor János *Kis agendájában*⁶⁴ az ősi tradícióra visszamenő, a szöveget kissé átformáló, a református fogalmazásmódot használó formát közöl. A liturgiátörténet szempontjából igen figyelemreméltó szövegről van szó, hiszen Pásztor a korábban végbement liturgiai önmegfosztásról beszél, és annak ellensúlyozásaként az alábbi szöveg visszavételét javasolja:⁶⁵

„Jöjjetek, magasztaljuk az Urat, adjunk hálát, könyörögjünk a Szentlélekért, és közeledjünk hozzá alázatos bűnvallással.

Urunk, Hozzád emeljük lelkünket és Téged magasztalunk! Mert igaz és méltó, hogy

⁶⁴ *Kis agenda* 2004.

⁶⁵ *Kis agenda*, 193. o.

mindig és mindenütt hálát adjunk Neked, Urunk és Atyánk, Mindenható és Örökkévaló Isten! Téged magasztalunk, mennynek és földnek teremtőjét, Aki az embert a magad képére és hasonlatosságára teremtetted, és Aki szeretetteddel és hatalmaddal mindeneket fenntartasz. Ezért az Angyalokkal és minden mennyei seregekkel együtt dicsérünk és magasztalunk és áldunk Téged és mondjuk: Szent, szent, szent...”

A Praefatio egyházi évhez, illetve alkalomhoz igazodó betétrésze után következik a felhívás, amely már a Sanctus emelkedettségét előlegezi meg:

Ezért az angyalokkal, az üdvözültek mennyei seregével és a földön küzdő egész egyházzal együtt áldunk és magasztalunk téged, és ujjongó énekkel hirdetjük szent neved dicsőségét.

Különösen is kiemelendő, hogy a nagy hálaadó imádság része az örök istentisztelet folyamatosan zajló hálaadásának. Ezért hangsúlyozza az angyalok, az üdvözültek mennyei serege és a földön küzdő egyház összetartozását, amely éppen az istendicséretben mutatkozik meg.

A nagy hálaadó imádság után a szent Istent dicsérő énekre a gyülekezet feláll, és a Sanctustól a Paxig állva éli végig az úrvacsorai liturgia eseményeit. (Természetesen az idősek, betegek számára lehetővé kell tenni, hogy ülve vegyenek részt a szertartás e szakaszában is.)

A Praefatiót követő Sanctus részletes leírása, magyarázata megtalálható az „Az istentisztelet rendje, alkotóelemei, formája” című 2. fejezetben. Emlékeztetem az olvasót azonban arra, hogy a Sanctus az istentisztelet öt pillérének (ordináriumtételek) egyike. Ilyen értelemben igen hangsúlyos a liturgia dramaturgiájában.

A liturgia a Sanctusnál a csúcspontjára érkezett. A lelkésznek és a gyülekezetnek ennek megfelelő magatartást kell tanúsítania. Tudatosítani kell, hogy a szent Istennel találkozunk, ahol le kell vetni a sarut. Az Ézsaiás próféta által leírt mennyei istentisztelet (Ézs 6,1–13) megéreztetni a „földön küzdő egyházzal” a szent Isten dicséretének gyönyörűségét.

Epiklézis

A nagy hálaadó imádság, majd a Sanctus után következik a Szentlélek hívása. Ennek bevezető része a teremtés, megváltás, megszentelés eseményeire utal. Az Isten szíve titkát fejt ki, tanítva és imádván a titkot: Isten elítéli a bűnt, de szereti és megmenti a bűnöst. A gondviselésre és az üdvösség eseményeire való hivatkozás hozzátartozik a szerzési ígék előkészítéséhez is.

Szent vagy, Urunk, és nagy a te irgalmad, elítéled a bűnt, de megmented a bűnösöket szeretett Fiad élete árán. Étetl és italt adsz az embereknek, hogy életük legyen, és boldogan adjanak hálát tenéked. Nekünk pedig lelki ételt és italt és örök életet is adtál Jézus Krisztus által. Ezért a nagy irgalmadért áldunk, és kérünk, hogy amikor most Jézus Krisztus parancsának engedelmeskedünk, küldd el Szentlelketet...

A Sanctust követő hálaadás és az Epiklézis sokféle formában jelenik meg. Isten szentségét a teremtésben, megváltásban és megszentelésben megmutató irgalmában fogalmazza meg. Ezért ad hálát, majd kéri a Szentlélek megszentelő érkezését. A Szentlélek hívása (epiklézis) többféle értelmezést is megenged: emberre (egyházra), valamint az adományokra (a kenyérré és a borra). A protestáns gyakorlatban elsősorban a Szentlélek „közösségre hívása” ismert. Az adományokra vonatkozó mondat elhagyása – megítélésem szerint túlzott – elővigyázatosságból származik.⁶⁶ A közismert indoklások szerint ez rejthetné a transsubstantiatio (átváltoztatás, átlényegítés) protestáns teológia számára vitatott, sőt elítélt gondolatát. Az új evangélikus *Liturgikus könyv* a következő formában emeli vissza a gyakorlatba a kettős epiklézis gondolatát:

„...küldd el Szentlelketet, hogy Krisztus teste legyen kenyérünké ebben a kenyérben, és vére legyen italunkká ebben a borban. Minket is szentelj meg, hogy ajándékosd testvéri közösségben üdvösségünket munkálja!”

„Ezért a nagy irgalmadért áldunk, és kérünk, küldd el Szentlelketet, és szentelj meg minket, hogy ebben a kenyérben és borban a mi Urunk szent testét és vérével vehessük üdvösségünkre, és testvéri közösséggé legyünk.”

Ez a nagyon szigorú, megfontolt fogalmazás kizárja az átlényegítés mindennemű gondolatát, s az emberi cselekedet helyett a Szentlélek munkájára – és csodájára – utal.

Nem feledkezhetünk meg arról a teológiai párhuzamról, amely az inkarnáció és az úrvacsora között van. A Szentlélek csodája, hogy a férfit „nem ismerő” Mária gyermeket fogant, s általa az Isten emberré, az Ige testté lett. Az úrvacsora csodája is a Szentlélek műve. Ami számunkra elképzelhetetlen, amit az emberi logika nem fog be, azt a Szentlélek megteheti: a kenyérben és a borban Krisztus ölt testet: valóságosan jelen van, s teljes önmagát adja oda nekünk táplálékul, eledelül. Ezért kérhetjük és kérjük: küldd el Szentlelketet, hogy Krisztus teste legyen kenyérünké ebben a kenyérben, és vére legyen italunkká ebben a borban. Ember ezt a csodát megtenni nem tudja, a Szentlélek számára ez lehetséges. Mint ahogy az is lehetséges, hogy a „szedett-vedett” tanítványi csapatot testvéri közösséggé formálja, akik bűnösök ugyan és méltatlanok, mégis igazak, mert az Isten megigazítja, azaz Krisztus miatt

⁶⁶ Pröhle Károly agendája ezt az utat követi.

igaznak fogadja el őket. Az egyház, az úrvacsorai közösség is a Szentlélek csodája. Ezért hangzik a Lélek hívása.

Pásztor János a *Kis agendában* az Epiklézist – az elnevezés említése nélkül – az úrvacsorai imádság folytatólagos szövegeként így közli:

„Valóban szent, valóban áldott vagy Te, örökkévaló Isten, Mennyei Atyánk, hogy egy-
szülött fiadat adtad. Hálaadással emlékezünk testté lételére, szent életére, halálára, dicső-
séges feltámadására és mennybemenetelére. Dicsérünk Téged állandó közbenjárásáért
és jobboldon való uralkodásáért. Dicsőítünk Téged a Te Szent Lelkedért, aki újjászült
bennünket és a szent keresztségben elpecsétel, hogy a Te néped legyünk. Most ezért
arra kérünk, küldd el reánk Szentlekedet, hogy szenteljen meg bennünket, a kenyeret
és a bort, melyek a Te ajándékaid és kezünk munkájának gyümölcsei. Szentlélek Isten,
add, hogy a kenyér, amit megtörünk, Krisztus vérével való közösségünk legyen; hogy –
miközben magunkhoz vesszük a kenyeret és a pohárt – az ő testének és vérének részesei
lehessünk, és tápláltassunk az örök életre, a kegyelemben való növekedésre, a mi Urunk
Jézus Krisztus által, akivel a Szentlélek egységében élsz és uralkodsz örökkön örökké.”

Az Epiklézis a keleti egyházban kiemelt szerepet kap, ahogyan általában elmond-
ható, hogy a keleti teológia és így a keleti liturgia többet foglalkozik a Szentlélek
munkájával és az istentiszteleten való jelenlétével.

A szerzési igék

A liturgikus csúcspont után itt elérkezünk a tartalmi csúcsponthoz, az úrvacsora
döntő momentumához. Értelmünkkel ugyan nem tudjuk felfogni az itt követke-
ző pillanatokat, hiszen emberi gondolkodásunk határát túllépi az, hogy a kenyér
Krisztus teste és a bor Krisztus vére. A hit bizodalmaival azonban ráhagyatkozunk a
testté lett Igére, Jézus Krisztusra, akinek szavában nem kételkedhetünk. Ő mondja:
ez az én testem, ez az én vérem. A *verba testamenti* elhangzása az úrvacsora alapja
és lényege. Jézus szava szólal meg az anyag fölött, s megismétlődik az inkarnáció
csodája: Jézus valóságosan jelen van a kenyérben és a borban.

Az úrvacsorai szerzési igében szokatlanul új a „kehely” kifejezés. Ez ugyanis job-
ban visszaadja az eredeti szituációt és jelentést, mint a hétköznapi „pohár” szó. Az az
ivóedény, amelyből az utolsó vacsorán Jézus és a tanítványai ittak, nem a megszokott,
hétköznapi is használatos pohár volt, hanem az a kehely, amelyet egy évben egyszer
használtak, s amely a szabadulás kelyhe volt, hiszen a páska alkalmával az Egyiptom-
ból való szabadulásra emlékeztek. Isten rabságból és pusztulásból való szabadítására.

A liturgia a *verba testamenti* legősibb formáját használja, amit Pál a korinthusiaknak
írt le. A lelkész ezt az úrvacsorai elemek fölött áldásra emelt kézzel mondja el. (A
szöveg kiemelt voltát az is jelzi, hogy az evangéliumhoz hasonlóan ezt is évszáza-
dokon keresztül énekbeszéddel – recitálva – mondták.)

„A mi Urunk, Jézus Krisztus azon az éjszakán, amelyen elárultatott, kezébe vette a kenyeret, hálát adott, megtörte, tanítványainak adta, és ezt mondta: Vegyétek, egyétek, ez az én testem, † amely tiértetek adatik. Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre!

Hasonlóképpen, miután vacsorált, kezébe vette a kelyhet is, hálát adott, nekik adta, és ezt mondta: Igyatok ebből mindnyájan, ez a kehely az új szövetség az én véremben, † amely tiértetek és sokakért kiontatik bűnök bocsánatára. Ezt cselekedjétek, valamennyiszer isszátok az én emlékezetemre!”

Az úrvacsoráról szóló evangéliumi szövegek egymástól eltérnek, illetve hiányosak. Ez természetes, hiszen az evangéliumok tudatos szerkesztésű, igehirdetés jellegű tudósítások, ahol a szerző egy bizonyos célcsoportnak egy bizonyos céllal ír. Ezért az egyház a – minden valószínűség szerint legkorábbi – teljes eseményt összefogó, Pál apostol-féle leírást használja a konsekráció alkalmával. Ennek bevezetése is meghatározó lehetett az egyház döntésében, Pál ugyanis azt állítja, hogy ő az „Úrtól vette”.

Reformatori tanítás szerint az úrvacsorát *verbum visibiléne* is nevezték. Ugyanakkor az úrvacsora lényegének másik oldalát fejezi ki a *sacramentum audibile* kifejezés. A hallható szentség ebben a jézusi mondatpárban koncentráldódik. Hitünk szerint ez a feltétele annak, hogy az ostya (kenyér) és a bor számunkra ne csupán egy étkezés – ember által „előállított” – alapanyagai legyenek, hanem Krisztus teste és vére, azaz úrvacsora. Jézusnak az elemek felett kimondott szavai nélkül – ez az én testem, ez az én vérem – nem úrvacsora az úrvacsora. Így is fogalmazhatunk: az úrvacsora „minimálfeltétele”, elmaradhatatlan része a *verba testamenti*.

A szerzési igékhez közvetlenül kapcsolódik a jézusi parancs alapján az utalás Jézus halálára, amely Krisztus magasztalásában teljeseedik ki. Többféle formáját ismerjük a mai magyar gyakorlatban.

„Ezért valamennyiszer eszünk e kenyérből, és iszunk e pohárból, az Úr halálát hirdetjük, amíg eljövend.⁶⁷ Mert méltó a megöletett Bárány, hogy övé legyen az áldás és a tisztesség, a dicsőség és a hatalom örökkön örökké.”⁶⁸

A *Liturgikus könyv* az iménti formulát is felkínálja alternatívaként, de alapszövegként a párbeszédesebb forma hangzik:

„Íme, megváltásunk szent titka! – Halálodat hirdetjük, Urunk, amíg el nem jössz!”⁶⁹

⁶⁷ Az eljövend régies nyelvtani formula helyett ajánlott az „amíg el nem jön”, vagy egyszerűen: „amíg eljön”.

⁶⁸ A Prőhle-agendában ez már egyben rávezetés az itt közvetlenül felcsendülő Agnus Deire.

⁶⁹ Az Agnus Dei a *Liturgikus könyv* rendjében visszakértült communiós éneknek, ezért nem itt következik, hanem a Pax után, közvetlen a distributio előtt.

Az „Íme, megváltásunk szent titka!” mondat egyszerre utal Krisztus valóságos jelenlétére, ugyanakkor Krisztus önként vállalt szenvedésének és halálának megváltói mivoltát is kiemeli. A lelkész a mondat kimondásakor kezébe veszi a cibóriumot és a kelyhet. Ezért válaszol rá a gyülekezet azzal, hogy Krisztus halálát és eljövételét hirdeti. E rész záródedika pedig az istentisztelet – és benne az úrvacsora – Krisztust imádó (adoratív) jellegét erősíti. Fontos megkülönböztetni a római katolikus gyakorlattól, hiszen ott az „Íme, hitünk szent titka” mondat hangzik el. Itt azonban a megváltás kerül a középpontba.

A szerzési igét követő párbeszédese forma gyakorlati szempontból a gyülekezet bevonását (aktivizálását), teológiai szempontból pedig az úrvacsora tartalmának megvallását jelenti.

A római katolikus gyakorlatban a fő szöveg így hangzik:

„Íme, hitünk szent titka: Halálotat hirdetjük, Urunk, és hittel valljuk feltámadásodat, amíg el nem jössz.”

A misekönyv további két variációt kínál, az egyik a megváltás a másik az üdvösség szent titkára utalva.

„Íme, megváltásunk szent titka: valahányszor esszük ezt a kenyeret, és iszunk ebből a kehelyből, halálotat hirdetjük, Urunk, amíg el nem jössz.”

„Íme, üdvösségünk szent titka: Üdvözíts bennünket, világ Megváltója, ki kereszted és feltámadásod által megmentettél minket.”

Az evangélikus verzió egyértelműen vállalja a legegyszerűbb formát a Krisztus halálára való utalásban. A kereszten történt megváltásra utalva hirdeti Krisztus halálát.

A református istentiszteleti rendtartás (1985) ezen elemeket nem veti el, hanem a maga rendjébe beillesztve egy-egy imádság vagy bejelentés részeként szólaltatja meg. A szent jegyek bemutatását, valamint az Úr halálára és eljövételére való utalást a szerzési igék után, az úrvacsorai imádságot megelőzően a „magunk megpróbálása” címszó alatt hozza:

„Hallottuk az igét, és szemünk előtt vannak a látható jegyek. Az Úr halálát hirdeti, és annak jótéteményét kínálja nekünk, hogy felkészítsen minket az Ő visszajövetelére. Próbáljuk meg azért magunkat...”

Az íme szó még egyszer hangsúlyozza a liturgiában részt vevők számára, hogy Isten szeretete, Krisztus megváltói műve láthatóvá vált.⁷⁰ Az íme szó értelme: lássátok, nézzétek. A minden érzékszervünket felhasználó liturgia itt a szemek evangéliumát hirdeti: nézzétek, lássátok, ebben a kenyérben és borban testet öltött az Isten szeretete; nézzétek, lássátok, itt van Krisztus.

⁷⁰ Vö. 1Jn 3,1: „Lássátok meg, milyen nagy szeretetet tanúsított irántunk az Atya: Isten gyermekeinek neveznek minket, és azok is vagyunk.”

Anamnézis

Az Anamnézis ősi keresztény hagyomány, az úrvacsorai imádságok szerves része. A zsolotárokban gyakran előforduló kérésre (Emlékezz meg, Uram...) utal. Benne megszólal az üdvösségtörténet döntő eseményeinek sora, a megváltás titka. Ehhez tartozik a kereszténység azon gyakorlata, amely a Krisztus vére árán megváltott egyházra utal. Ezt zárja ismét az adoráció bibliai alapú formája.

A Miatyánk a legősibb úrvacsorai imádság. Kiemelve a mindennapi kenyérért való könyörgést, már az ősegyház is használta az úrvacsorai liturgia keretében. Az imádság akkor is elmondandó az úrvacsorai liturgiában, ha az istentisztelet első részében már elhangzott.

Az Anamnézis-imádságban – erre már korábban utaltunk – az egyház együtt könyörög azért, hogy Isten emlékezzen meg kegyelméről. Könyörgésébe belefoglalja mindazt, amit az üdvösségtörténet döntő eseményei az egyház és annak élő és eltávozott tagjai számára jelentenek.

Az emlékezés nem valamiféle régmúlt eseményekre való nosztalgikus visszatekintés. Az emlékezés által jelenvalóvá, egyidejűvé válik a megváltás eseménye. Az öröktől fogva való isteni irgalom itt és most aktuálissá válik.

Az Anamnézis-imádság az ekkleziológia legmélyebb titkait tárja a liturgiában részt vevők elé. Az egyház titka Krisztus keresztje, a megváltás élteti a kereszténység közösségét, hiszen tagjait Krisztus vére árán váltotta meg az Isten. Az egyház azonban nem szervezet, hanem közösség, mégpedig a múlt–jelen–jövő s az időn kívüliek közössége. A bizonyágtevők fellege (Zsid 12,1), Isten vándorló népe,⁷¹ a mennyei és földi istentisztelet részesei, a földön küzdő egyház.⁷²

Az egyház kéri a mennyei Atyát, hogy emlékezzen meg az egyház minden tagjáról: szolgálókról, vezetőkről, minden hívőről. Ezt kéri az elhunytakra is – akár olyanok, akik Krisztus-hitben távoztak, akár olyanok, akiknek hitét egyedül Isten ismeri.

Az Anamnézis a liturgikus doxológiák egyik legszebb formájával zárul:

Imádunk és dicsérünk téged Jézus Krisztus által, mert őáltala, ővele és őbenne tiéd, mindenható Atyaisten, a Szentlélekkel egységben minden tisztelet és dicsőség most és mindörökké. Ámen.

A Miatyánk szerves része az úrvacsorai liturgiának. Minden valószínűség szerint a mindennapi kenyérért való könyörgés alapján a korai kereszténységben a Miatyánk kimondottan úrvacsorai – *Communio* – imádság volt.

⁷¹ *Communio viatorum* – az úton lévők közössége: akik e földi vándorúton Isten országa felé tartanak.

⁷² Lásd a Praefatio Sanctusra átvzető mondatát: „az angyalokkal, az üdvözültek mennyei seregével és földön küzdő egyházzal együtt áldunk és magasztalunk...”

Az Úr békessége (Pax)

A Pax az úrvacsorai liturgia hangsúlyos része. Nem csupán hangulati elem, amely divatos lett a gyülekezet aktív részvételének lehetősége miatt. Az önmagát az úrvacsorában odaadó Jézus Krisztus már a profécia szerint is a békesség fejedelme.⁷³ Ő maga is a békesség ajándékát kínálta fel tanítványainak: „*Békességet adok nektek, az én békémet adom...*”⁷⁴ Az apostol is úgy mutat rá: „*Ő a mi békességünk!*” (Ef 2,14) Az úrvacsorai közösségben az Isten békességet szerző és a vele való békességet az emberek között is megteremtő jóságát élhetjük át. A bűnbocsánat szentségében elnyert békességet adjuk tovább a liturgia keretében embertársainknak, jelezve azt, hogy Isten békessége szerteáradhat a földön.

A Paxot a gyülekezet tagjai kézfogással adják tovább, vagy meghajlással jelzik. A lelkész jó példával járhat elől, amikor a hozzá közel lévő gyülekezeti tagokhoz fordul, és ezt mondja: „Békesség néked.” A Pax nem kötelező, de nagyszerű lehetőség. A legegyszerűbb formája (ez nem hagyható el), amikor a liturgus meghirdeti: „az Úr békessége legyen mindnyájatokkal.” A békesség továbbadása ezt mutatja meg látható, hallható, tapintható, azaz konkrétan érzékelhető formában. Mint minden mozdulat és liturgikus rész, ez is a kiüresedés veszélyét hordozhatja magában. Ám megfelelő előkészítés, tanítás, majd gyakorlás után Isten megbékéltető munkáját tudatosító, ökumenikus területen is ismert és használt jellé válhat a gyülekezetben.

A Pax gyakorlata a protestantizmusban sajnos nem általános. Teológiai háttére annak a békességnek a konkrét megnevezése, megköszönése és megjelenítése, amely Krisztus keresztdozatában valóság lett az ember számára. Isten megbékéltette magát a világot, s az egyház feltöltekezve Isten ajándékával ezt a békességet adhatja tovább – nemcsak általában, hanem konkrét módon – a jelenlévő testvéreknek, hogy azután a békesség teremtoje legyen a világban.⁷⁵

Isten Báránya (Agnus Dei)

A Krisztust a világ bűnét hordozó ártatlan Bárányként megszólító Agnus Dei már a Communio éneke – azaz közvetlenül a Communio előtt vagy az alatt csendül fel. Az istentisztelet legalapvetőbb részéhez tartozik, állandó tételként. Tartalmáról, kialakulásáról részletesebben az ordináriumtégelekről szóló (2.) fejezetben olvashatunk.

Az úrvacsorai imádság – a Comuniót közvetlen megelőzve – ismét a krisztusi kegyelmet emeli ki, az ember méltatlanságát és „mégis elfogadottságát” jelezve, a

⁷³ Ézs 9,5: „*Mert egy gyermek születik nekünk, fiú adatik nekünk. Az uralom az ő vállán lesz, és így fogják nevezni: Csodálatos Tanácsos, Erős Isten, Örökkévaló Atya, Békesség Fejedelme!*”

⁷⁴ Jn 14,27, és Jézus folytatja: „*nem úgy adom nektek, ahogyan a világ adja.*”

⁷⁵ Vö. Mt 6,9: „*Boldogok, akik békét teremtenek, mert övök a mennyek országa...*”

hálaadás egész istentiszteleten végighúzódó szálába bekapcsolódva, Krisztust dicsőítve. A Communio előtti imádság legelterjedtebb szövege a kapernaumi százados történetének mondata, a hit bizalmának legkarakteresebb kifejezése:

„Uram, nem vagyok méltó arra, hogy hajlékomba jöjj, hanem csak egy szóval mondd, és meggyógyul a te szolgád...”

Közismert és gyakran használt ennek a lutheri formája, amely tovább erősíti a Krisztusra hagyatkozó hit gondolatát:

„Uram, nem vagyok méltó arra, hogy hajlékomba jöjj, de segítségedre szorulok, és vágyodom kegyelmedre. Nem is bízom semmi másban, mint abban a most hallott drága ígédben, amellyel asztalodhoz hívsz, és ígéred, hogy bűneim bocsánatát kapom tested és véred által. Uram! Nem kételkedem ígédben, cselekedjél velem irgalmad szerint. Ámen!”

Az úrvacsora lényegét – a meghalt, de feltámadt Krisztussal való találkozást – fejezi ki az evangélikus agenda (ősi gyökerekre visszamenő másik) úrvacsora előtti imádsága:

„Úr Jézus Krisztus, aki halott voltál, de íme, élsz örökké, és mindent megteszel üdvösségünkre, add meg most mindenkinek azt, amire szüksége van: a kételkedőnek hitet, a gyengének állhatatosságot, a keményszívűnek megtérést, az elesettnek új erőt, az aggódónak megnyugvást és a szomorkodónak vigasztalást. Egyesíts minket szent tested és véred közösségében, hogy valamennyien részestüljünk minden értelmet meghaladó békességében, és megízleljük eljövendő országod örömét. Ámen.”

Krisztus testének és vérének vétele (Communio)

Az asztalhoz hívás részben az evangéliumból, részben pedig a zsoltárból idézett mondat. „Jöjjetek, íme, minden kész” (a királyi menyegző példázatának hívogató mondata, de utal a kereszten elhangzott „elvégeztetett – készen van az üdvösség – mondatra is). Az „Ízleljétek és lássátok, hogy jó az Úr!” zsoltármondat újszövetségi adaptációja a liturgia egyik szép, sokatmondó fordulata. A lelkész hanghordozásával, gesztusával érthetővé teheti a hívek számára az asztalához hívó Úr biztató szavát.

Aranyszájú Szent János mondta egyik prédikációjában: „Senki se járuljon hozzá közönyösen, hanyagul, de mindenki tüzesen, lelkesen, buzgón.”

A gyülekezet az úr asztala (oltár) köré áll, majd letérdelve⁷⁶ veszi magához Krisztus

⁷⁶ A tradicionális keresztény forma szerint a kommunikánsok (úrvacsorával élni kívánók) az oltár köré (oltár elé) térdelnek. A disztribúciót (úrvacsoraosztást) végző liturgus(ok) egyenként lép(nek) az úrvacsorázók elé, és adja/adják az ostyát, majd újabb soron a bort, Jézus Krisztus testét és véré.

testét és véréét. Elterjedt, hogy az osztás közben a lelkész különböző igéket mond. A helyes az, ha csupán ennyi hangzik: „Ez Krisztus teste”, „Ez Krisztus vére”.

A közös kehely megfelel az utolsó vacsora eseményének. Ugyanakkor méltányolni kell, ha vannak, akik egészségügyi, higiéniai stb. okokból idegenkednek a közös kehelyből való ivástól.⁷⁷ A Magyarországi Evangélikus Egyház püspökeinek állásfoglalása szerint ebben az esetben az *intinctio*, azaz a bemártásos módszer alkalmazható. A külön kiskelyhes megoldás nemcsak hogy nem fejezi ki az egységet, de rombolja is azt. Ugyanakkor az ügyszökö méltatlan képzeteket társít, ezért is kerülendő.

Az úrvacsoravétel alatt a gyülekezet hálaadó (nem bűnbánati) éneket énekel (például EÉ 370), vagy a kántor ide illő művet játszik (sub communione).

Az úgynevezett „mozgó úrvacsora” használatát – amikor a résztvevők nem térdelnek, hanem egymás mögött sorban állva közelednek az oltárhoz – csak kivételes alkalmakon (nagyünnep, rendkívüli ünnepség) ajánljuk, minden más alkalommal jó megtartani az egyedül az evangélikus gyakorlatban megmaradt térdelést! Ebben az esetben csak a következő formula mondható. Az ostyánál: „Ez Krisztus teste.” A kehelynél: „Ez Krisztus vére.”

Nagyobb ünnepeken, egyházi tömegrendezvényeken előfordul, hogy elfogy a konszokrált ostya és bor. A liturgusnak minden esetben tudatosan figyelnie kell arra, hogy ebben az esetben a pótolts ostya és bor felett a kiosztás előtt elmondja a szerzési igéket.

Imádság (Postcommunio)

Az úrvacsorai eszközök méltó elrendezése után a lelkész a gyülekezet felé fordul.⁷⁸ A Postcommuniót bevezető rezponzorikus részt rövid tanítás után a gyülekezet könnyen elsajátíthatja és megszeretheti. A felszólítás és a válasz egyaránt hálaadásra indít. „Áldjátok az Urat, mert jó!” – „És örök az ő irgalma.”

Már a 4. században imádsággal zárták le a Communiót. Ez a Kollektá része az istentisztelet nagy dramaturgiájának. Visszaül az istentisztelet bevezető részét

---

Az úrvacsoravételnek természetesen ebben az esetben sem feltétele a térdelés, tehát idős vagy beteg ember esetén külön kell jelezni, hogy ne erőlködjön a térdeléssel.

⁷⁷ Nagyünnepeken, nagyszabású rendezvényeken – kivételesen – elfogadható az úgynevezett mozgó úrvacsoravétel, azaz a gyülekezeti tagok egymás mögé állva érkeznek az oltár elé, ahol a fungensek egyike az ostyát, másikuk a bort adja.

Külön ki kell itt térni a részben egészségügyi okokból, részben pedig divatból kialakult – Finnországból hazánkba importált – gyakorlatra: az egyéni kiskelyhes úrvacsoravételre, amelyet mind teológiai, mind praktikus okokból helytelenítünk. Megítélésünk szerint ez a gyakorlat ellentétes a közösség összetartozásának megjelenítésével. Az individualizmus betörésének tekinthető ez az úrvacsora legszentebb, Istennel és emberrel közösséget teremtő valóságába.

⁷⁸ Vö. a *Liturgikus könyv* megfelelő helyével.

lezáró, igei részébe átvezető Kollektá-imádságra. A Kollektá a bevezető rész végén összefogja és aktuálisan összefoglalja az istentisztelet alapgondolatát, a Zsoltárt, a Kyrie–Gloria gondolatát. Az úrvacsorai közösséget záró imádság is összefoglaló jellegű, ezért bátran nevezhetjük „úrvacsorai kollektának” is. A keleti egyház liturgiájában ez túlradó módon a hálaadás és köszönetmondás gazdag imádsága volt. A nyugati tradíció hálaadással kezdte, de ez átment záró kérésbe, könyörgésbe. A római gyakorlatban ez az istentisztelet záróimádsága, a propriumanyaghoz tartozik.

A reformáció egyházaiban az úrvacsora végén mondott záróimádság megőrizte a római tradíciót,⁷⁹ azaz kezdődött egy hálaadással, ami kérésként folytatódott. Ennek – az egyházi évnék megfelelő – változó részeivel gazdag anyag alakult ki, jóllehet sok területen ez hamar két-három imádság használatára szűkült le.⁸⁰ Az istentisztelet gazdag tartalmi megformálására fáradságot és bátorságot szentelők azonban ezen a helyen használhatnak de tempore jellegű postcommunio imádságot is.

Klasszikus formában *Salutatio* vezet be, amelyet egy verzikulus követ:⁸¹

Az Úr legyen veletek! – És a te lelkeddel!
Áldjátok az Urat, mert jó! – És örök az ő irgalma!

Ez a 106. zsoltár kezdőversére alapul. Létezik másfajta verzikulus is – elsősorban nagyünnepi használatra –, amely halleluját is tartalmaz. Ilyen például a 111. zsoltár 4. verséből vett mondat: „*Emlékeztetéssé tette csodáit – kegyelmes és irgalmas az Úr!*” Német területen több tartományi egyházban kialakult az a szokás, hogy ez a verzikulus az úrvacsora nélküli istentisztelet végén is elhangzik.

A Postcommunio imádsága a mai gyakorlatban is elsősorban a hálaadás motívumát hordozza, és erőt kér a továbbinduláshoz.

„Áldunk téged, mindenható Istenünk, hogy örömet és békességet ajándékoztál igédben és Krisztus Urunk testének-vérének közösségében. Kérünk, őrizd meg bennünk ennek a közösségnek minden áldását, hogy erős hittel ragaszkodjunk hozzád, és őszintén szeressük embertársainkat, az Úr Jézus Krisztus által.”

Vagy:

„Urunk, magasztalásodat hallotta fülünk: add, hogy süket legyen a veszekedés és a békétlenség hangjára. Nagy szeretetedet látta szemünk: add, hogy meglássa a megígért örök életet. Dicséretedet énekelte nyelvünk: add, hogy az igazat vallja ezután. Templo-

⁷⁹ Lásd Luther *Deutsche Messéjében*.

⁸⁰ A magyar evangélikus tradíció is – mind a Próhle-agenda, mind pedig a *Liturgikus könyv* – ezt a gyakorlatot folytatja.

⁸¹ A Próhle-agenda csak a liturgikus rendbe teszi be ezt a köszöntést és verzikulust, a *Liturgikus könyv* az énekverses rendhez is ajánlja – prózában.

modban járt a lábunk: add, hogy a világosság útján járjon ezután. Testedből részesült a testünk: add, hogy új életet éljen ezután. Hála neked kimondhatatlan jószágodért!”

Küldés

A küldés (elbocsátás) konkrétan szólaltatja meg az istentiszteleten részt vevő gyülekezet küldetését, átvezetve ezzel az ünneplésből a hétköznapiakba. A tanítványi élet alapélménye, hogy a mester Jézus Krisztus először hív, majd küld. Hív népébe, gyülekezetébe, a vele és egymással való közösségbe, majd itt feltöltve indít tovább és küld a szolgálatba.

„Testvéreim, menjetek, és hirdessétek az Úr halálát és feltámadását. Tanúskodjatok szeretetről. Ti, akik megtapasztaltátok a bűnbocsánat örömét, építsétek a testvéri közösséget az emberek közt megbocsátással és áldozatos szeretettel!”

A világegyház sokféle elbocsátási formát használ. A legegyszerűbb:

„Menjetek békében! – Ámen!”

Létezik azonban gazdagon megfogalmazott elbocsátás is. Minden formában fontos dramaturgiai és pasztorális szerepe van.

Az elbocsátás kiindulópontja az, hogy az istentiszteleten résztvevők gazdagon megajándékozott emberek. Nem üres tarisznyával, hanem Isten sokféle ajándékával indulhatnak. Az ígében és a szentségben Isten megerősíti népét, felvértezi a bűn elleni harcra. A templom védett, óvó teréből kivéve erre nagy szükség van. Az Istennel való találkozás – ezt a liturgia több ponton ki is mondja – a békesség ajándékát hozza. Ebben a békességben indulhatnak az egyház tagjai.

Áldás

Az áldás Isten teremtő ígéje. Ezért a liturgus meghirdeti az áldást – áldjon meg téged/titeket –, és nem többes szám első személyben, mintegy vágyként kéri vagy mondja el. A lelkész az úrvacsora végén az ároni vagy a szentháromsági áldást mondja/énekli. A keresztség az áldás alatt, nem utána történik! Kialakultak ugyan helyi szokások, amelyek szerint egyik vagy másik áldásformulát használják, de mind a kettő helyes és megfelelő. Helyeselhető az a szokás is, amely szerint az úrvacsora nélküli igei istentisztelet végén az ároni áldás hangzik, az úrvacsorai istentisztelet végén pedig a szentháromsági áldás.

Záróének, utójáték

Az úrvacsoraosztás után a megváltásért, az üdvösségért, Isten Krisztusban megmutatott nagy tetteiért hálát adó éneket énekeljen a gyülekezet. Ennek gondos kiválasztására időt, energiát kell szánni, hiszen az istentisztelet befejező éneke kettős funkciójú: összefoglalja az istentisztelet eseményeit, és meghatározza a továbbindulás mikéntjét is.

Ezután következik a záróénekhez és az istentisztelet egész lelkületéhez illő Post-ludium. Ez sem lehet csupán „hangulatzene”, feladata sokkal több. A zene nyelvére fordítja le az indító, küldő szót. Ugyanakkor segít „lecsengetni”, feldolgozni az istentisztelet „élményét”. Ez döntően fontos dramaturgiai szerep. Ezért nem csupán a gyülekezet kivonulásának zaját hivatott ellensúlyozni. A megfelelően előkészített, az igényesen előadott befejező zene bizonyágtétellé válhat. Ezért a gyülekezet az utójátékot lehetőleg ülve hallgassa meg.

ÚRVACSORA – KÜLÖNLEGES ALKALMAKKOR

Az úrvacsora ünneplése nem csupán a gyülekezet vasárnapi vagy ünnepnap-i istentiszteletének keretében történhet. A rendszeres – lényege szerint – minden vasárnapi istentiszteleten tartott igeliturgia és eukharisztia mellett vannak olyan alkalmak, amikor fontos, hogy a kétfókuszú istentisztelet ne maradjon csonka, „csupán” igeliturgia. Ahogyan sokak számára elképzelhetetlen, hogy csak úrvacsora legyen igeliturgia nélkül, úgy egyoldalú és hiányos lenne igeliturgia istentisztelet nélkül. A természetes a teljes, kétfókuszú istentisztelet. Rendkívülinek kellene számítania a csupán egyoldalú alkalomnak.

Úrvacsora a közösség kivételes alkalmain

A megszokott vasárnapi (tehát húsvéti karaktert hordozó) istentisztelet mellett azonban indokolt, hogy a gyülekezet a kiemelt, különleges ünnepein is éljen az úrvacsorával: templomszentelés, lelkészavatás vagy -iktatás, jelentősebb megemlékezések (akár személyekkel, akár eseményekkel, akár épületekkel – mint például templomszentelési emlékűnnep – kapcsolatban).

Úrvacsora az élet eseményei kapcsán

Úgyanígy fontos, hogy az egyéni élet mérföldköveinél lehetőség legyen arra, hogy személyesen hangozzék az ige és átélje az ember a Krisztussal való legbensőségesebb közösséget. Korábbi korokban természetes volt, hogy a betegágyhoz vitték az úrvacsora lehetőségét. A testi szenvedés elhordozásához, a gyógyuláshoz szükséges a lelki megerősítés és egészség. Tudatosítani kell mai gyülekezeteinkben ennek páratlan jelentőségét, nagyszerű lehetőségét. Személyes lelkipásztori beszélgetések, egyéni gyónási alkalmak része és „koronája” lehet az úrvacsoravétel, ahol a Krisztussal való találkozás élménye indít a megújulás felé. A 21. századi liturgika egyre gyakrabban foglalkozik az életeseményekhez kapcsolódó liturgikus szolgálatokkal. Keresztelői istentisztelet, születésnap, házassági évforduló, más családi évforduló alkalom arra, hogy a rokon közösség tanítványi közösséggé váljék a Mester asztalánál. Ehhez kapcsolódik a gyakorlat, amely szintén elterjedőben van aktív keresztény fiatalok között: a házasság megáldásának (esküvő) szerves része az úrvacsora. Jézussal eltöltelezve indulni a közös életútra – ezt kínálja az úrvacsorával összekötött esküvő. Liturgiáját a *Liturgikus könyv* második (kazuális) kötete tartalmazza.

Úrvacsora az életút végén

Az úrvacsora személyes találkozás a feltámadott Krisztussal. Hitünk és bibliai ígéretekkel megalapozott reménységünk szerint az örökélet hasonló a nagy lakomához (Lk 14,17–24) és az örök menyegzőhöz (Mt 22,2–14, Jel 19,7–9). A nagy találkozásra való felkészülés alkalmá és lehetősége az, ha úrvacsorával, azaz az örök istentisztelet kóstolójával megerősítve indulhat a búcsúzó ember a minden halandók útjára. A haldokló úrvacsoráztatása természetesen számos gyakorlati-liturgikai kérdést vet fel. Az úrvacsora nem mágikus varázsszer, tehát csak tudatánál lévő, az események lényegét felfogó haldoklónak lehet kiosztani. Lelkipásztori tapasztalat, hogy milyen nagy jelentőségű a halálos ágynál történt úrvacsoraoasztás. Arra is lehetőség van, hogy ilyenkor a család az úrvacsora közösségében búcsúzzon szeretettől.

ÖKUMENIKUS VONATKOZÁSOK

Az ökumenikus liturgikát tartalmazó fejezetben már kitértünk a különböző felekezetek sajátosságaira, így az úrvacsorával kapcsolatos jellemzőire is. Néhány kiegészítést azonban megkíván az úrvacsoráról szóló fejezet.

A protestáns (elsősorban a református–evangélikus) közösségekben természetes az intercommunio, jóllehet annak történelme igen sajátos. A Nagygeresdi egyezmény⁸² lehetővé tette Magyarországon a református és evangélikus gyülekezetekben az oltár- és szószekeközösséget.⁸³ Ezt az egyezményt később ebben a formában felmondták (átalakítva megújították), mégis a gyakorlatban tovább működött ez a fajta közösség.⁸⁴ Ma is természetes gyakorlat szórványhelyeken, valamint közös protestáns istentiszteletek alkalmával.⁸⁵ Ezért a Leuenbergi konkordia⁸⁶ olyan „eredményt”⁸⁷ hozott, amely Magyarországon nem volt újdonság.

Az úrvacsora ökumenikus vonatkozásait felsorolva nem szabad megfeledkezni a Lima-dokumentumról. Ennek részletes ismertetése szintén jelen kötetünk ökumenikus fejezetében található.

Igen kiterjedt területet ölel fel az úrvacsorai közösség hiányának témája a protestáns–katolikus vonatkozásban. Ennek részletes kifejtésére e keretek között nem vállalkozhatunk. Egy kiemelten fontos – liturgiát is érintő – információt tartalmazó dokumentumot azonban idézzünk fel – római katolikus oldalról.

A Szent Rítuskongregáció az ezredfordulón *Eucharisticum Mysterium* címmel adott ki dokumentumot. Alcíme: *Rendelkezések az eukharisztia titkának ünnepléséről*. Ennek egyik alpontjában az eukharisztia ökumenikus vonatkozásairól is szó van.

„Az eukharisztikus titok és a keresztyének egysége.

Azon túl, ami az egyházi közösségeket és az egyes híveket illeti, serényen figyeljenek a lelkipásztorok a tanítás azon részére, amelyben az Egyház azt tanítja, hogy az Úr emlé-

⁸² 1833. május 15-én a vas megyei Nagygeresden testvéri egyezményt írtak alá a református és az evangélikus egyház főpásztorai.

⁸³ Vö. KEVEHÁZI 2003.

⁸⁴ Az 1891-es zsinaton ezt a helyzetet „reálunióknak” nevezték.

⁸⁵ A legtöbb helyen még arra is ügyelnek, hogy az ilyen közös istentiszteleteken a reformátusok kovászos kenyeret, az evangélikusok pedig kovásztalan kenyeret, azaz ostyát kapjanak a kiosztásnál.

⁸⁶ 1973-ban a Bázeli Kanton területén fekvő Leuenbergben kötötték meg, innen kapta a nevét. A Leuenbergi közösség 2007-ben a budapesti nagygyűlésén új nevet választott: GEKE – Gemeinschaft Evangelischer Kirchen Europas (Európai evangélikus egyházak közössége).

⁸⁷ „Az egyházi közösség ezen egyezmény értelmében azt jelenti, hogy különböző hitvallású egyházak az evangélium értelmezésében elért egyetértésük alapján igeközösségre és sákramentumi közösségre lépnek egymással, és biznyságtételükben és a világért végzett szolgálatukban minél nagyobb egységre törekednek.” *Leuenbergi konkordia*, 29. Elérhető: <http://www.leuenberg.net/212-0-1>,

kezete által, amelyet akarátának megfelelően ünnepelnek, az összes benne hívó egységét jelenítjük meg és valósítjuk meg.

A II. Vatikáni Zsinat ökumenizmusról szóló dekrétumának előírása szerint a híveket arra kell nevelni, hogy helyesen értékeljék a nem katolikus keresztény testvérek eukarisztikus hagyományait. Amikor ugyanis »az úrvacsorában Urunk haláláról és feltámadásáról emlékeznek, megvallják, hogy az a Krisztussal való életadó közösséget jelenti, és várják az ő dicsőséges eljövételét«.

Azok az egyházak pedig, amelyek az egyházi rend szentségét megtartották, az Eukarisztia ünneplésében »a püspökkel egységben járulnak az Atyaistenhez a Fiú, az Ige által, aki megtestesült, aki kínhalált szenvedett, és megdicsőült a Szentlélek kiadásában. És ezáltal érik el a közösséget a Szentháromsággal, s így válnak az 'isteni természet részeseivé' (2Pét 1,4). Egy-egy ilyen egyházban tehát Isten egyháza épül és növekszik az Úr vacsorájának ünneplése által, a koncebrálás pedig szemmel láthatóvá teszi közösségi kapcsolatukat.«

Leginkább az Eukarisztianak, az »egység titkának« ünneplésében kell megéreznie minden kereszténynek a szakadás fájalmát. S imádkoznia is kell Istenhez azért, hogy Krisztus összes tanítványai az Eukarisztia titkáról az ő igazi szándéka szerint gondolkozzanak, és azt úgy ünnepljék, hogy Krisztus testében részesülve, valóban egy testté legyenek (vö. 1Kor 10,17) »azokkal a kötelékekkel összekötve, amelyekkel ő akarta összekötni őket.«⁸⁸

Az intercommunio csupán vágy a kereszténység nagy családja számára. Jóllehet az apostoli bizonyoságtétel és a korai egyházatyák szerint egy Krisztus-test van, egy kenyérből táplálkozunk,⁸⁹ egy a hit, egy a keresztség és egy az Úr,⁹⁰ mégis ez az egység sem nem látható, sem nem élhető meg.

A *communio ecclesiarum* és *communio eucharistica* elválaszthatatlanul összetartoznak, ahogy erre II. János Pál pápa is utalt.⁹¹

A katolikus liturgiateológus, Philipp Harnoncourt ökumenikus találkozások, konferenciák alkalmával – egyéni vállalásként – lemond az eukharisztjáról, ezzel mintegy eukharisztikus bűntörténetet tartva, amely az egységért való imádság egyik motívációja lehet, hiszen átéli a szétszakadozottság fájalmát és ezáltal az egyre nagyobb vágyat a természetes intercommunio iránt.⁹²

Az egy Úr egy asztalánál ülő egy egyház ma még a reménység tárgya. Lehet, hogy csupán a végső reménységünk, az eszkatologikus reménység tárgya. A Jelenések könyvének víziója szerint odaát megszűnik mindaz, ami elválaszt, és maga Isten is

⁸⁸ *Eucharisticum Mysterium. Rendelkezés az eukarisztia titkának ünnepléséről.* Szent István Társulat, Budapest, 2002.

⁸⁹ 1Kor 10,16: „A kenyér, amelyet megtörünk, nem a Krisztus testével való közösségünk-e? Mert egy a kenyér, egy test vagyunk mindannyian, akik az egy kenyérből részesedünk.”

⁹⁰ Ef 4,3: „Igyekeztek megtartani a Lélek egységét a békeesség kötelékével. Egy a test, és egy a Lélek, aminthogy egy reménységre kaptatok elhívást is: egy az Úr, egy a hit, egy a keresztség, egy az Istene és Atyja mindeneknek; ő van mindenek felett és mindenek által és mindenekben.”

⁹¹ Lásd *Ecclesie de Eucharistia* című enciklika, 2003. április 17.

⁹² HARNONCOURT 2009, 21–36. o.

az övéivel lesz ott, ahol az örök liturgia, a véget nem érő boldog istentisztelet zajlik. Ott majd letöröl a szemünkről minden könnyet. Azt is, ami a szétszakadozottság s a közös asztal hiányának fájdalomából kicsordult könny. Addig pedig minden szinten: a legegyszerűbb emberek szintjétől az egyházvezetés szintjéig meg kell tenni mindent a megbékélt különbözőségben megjelenő egységért, és imádkozni kell azért, hogy Isten már itt rombolja le azokat az elválasztó falakat, amelyek miatt az egy Úr gyermekei nem tudnak egy asztalhoz ülni. Az egységért való vágyban is adott a feladat: *ora et labora*.

Záruljon az úrvacsoráról szóló fejezet a tizenkét apostol imádságával. Az írást 90 körüli időre datálják.

Tied a dicsőség örökké!

Hálát adunk neked, Atyánk, Dávidnak, a te szolgádnak szent szőlőtővéért, amelyet kijelentéssel nekünk Jézus, a te szolgád által. Tied a dicsőség örökké!

Hálát adunk neked, Atyánk, azért az életért és ismeretért, amelyet kijelentéssel nekünk Jézus, a te szolgád által. Tied a dicsőség örökké!

Mert ahogy a kenyér morzsái szerte voltak a hegyen, most pedig össze vannak gyűjtve egygé, úgy gyűjtsd össze egyházadat a föld határaitól egyházadba. Mert tied a dicsőség és az erő Jézus Krisztus által örökké!

Hálát adunk neked, szentséges Atyánk, szent nevedért, amelynek szállást készítetél szívünkben, és az ismeretért, a hitért és a halhatatlanságért, amelyet kijelentéssel nekünk Jézus, a te szolgád által. Tied a dicsőség örökké!

Mindenható Uralkodó, te teremtetted a mindenséget a te nevedért; ételt és italt adtál az embereknek, hogy hálát adjunk neked. Nekünk pedig lelki ételt és italt és örök életet adtál a te szolgád által. Hálát adunk neked főként azért, hogy hatalmas vagy. Tied a dicsőség örökké!

Emlékezzél meg, Urunk, egyházadról! Szabadítsd meg minden gonosztól, tedd tökéletessé szeretetedben. Gyűjtsd egybe a neked szenteltek a négy világtájról a te országodba, amelyet nekik készítettél. Mert tied az erő és a dicsőség örökké.

Jöjjön el a kegyelem, és múljék el a világ! Hozsánna a Dávid Istenének! Jövel, Uram Jézus!

Ajánlott irodalom

- HAHN, Scott: *Das Mahl des Lammes, Die Messe als Himmel auf Erden*. Sankt Ulrich Verlag, Augsburg, 2004.
- ALBRECHT, Christoph: *Einführung in die Liturgik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- RATZINGER, Joseph: *A liturgia szelleme*. Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- HAKE, Joachim (szerk.): *Der Gast bring Gott herein. Eucharistische Gastfreundschaft als Weg zur vollen Abendmahlsgemeinschaft*. Verlag Kohlhammer, Stuttgart, 2003.
- TÖRÖK József: *Adoremus Ecclesia. Az Egyház liturgiájának ismerete az egyházzenei művelő fiatalok részére*. Ecclesia, Budapest, 2004.
- FEKETE Csaba: A hazai kálvinizmus és liturgiája. In: Xeravits Géza (szerk.): *A liturgiáról ökumenikus megközelítésben*. L'Harmattan, Budapest, 2007. 65–87. o.
- BUSCH, Eberhard: *Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába*. Kálvin kiadó, Budapest, 2009.
- PAP Ferenc: Istentisztelet és művészet. Kálvin istentiszteletről alkotott felfogása és gyakorlata. In: Békési Sándor (szerk.): *Pius efficit ardor. A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 68–87. o.
- MÁRKUS Mihály (szerk.): *Három egyezmény: 1830 – 1833 – 1900*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2006.
- GÄBLER, Ulrich: *Hulrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009.
- FUCHS, Guido: *Mahlkultur. Tischgebet und Tischritual*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1998.
- MEYER-BLANCK, Michael: *Liturgie und Liturgik. Der Evangelische Gottesdienst aus Quellentexten erklärt*. Christian Kaiser Verlag – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2001.
- WELKER, Michael: *Was geht vor beim Abendmahl?* Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2004.
- BRAND, Eugene L.: Gottesdienst als Eucharistiefeyer. Beobachtung zur liturgischen Erneuerung. *Lutherische Monatshefte*, 26/1. (1987) 24–27. o.
- Das Herrenmahl. Dokument der Gemeinsamen römisch-katholisch–evangelisch-lutherischen Kommission*. Verlag Bonfacius-Druckerei – Verlag Otto Lembeck, Paderborn – Frankfurt am Main, 1978. (*The Eucharist. Statement of the Lutheran–Roman Catholic Joint Commission*, LWF, Geneva, 1980.)

ÖSSZEFOGLALÁS, ZÁRSZÓ, ÁLDÁS

Több száz oldalon keresztül a liturgia titkaival foglalkoztunk. Ilyen fontos szavak és kifejezések kerültek napirendre: találkozás, koncentrált ige, Isten tiszteletét teszi az embernél, misztérium, Isten–ember közötti kommunikáció, dialógus, jelek, magatartásszekvenciák stb. Minél mélyebbre kerültünk a liturgika tudományában és ismeretében, annál jobban érezzük, hogy itt nem csupán valamiféle életkiegészítőről, ráadásról van szó, hanem életünk és örök életünk igazi kérdéseiről, titkairól, lényegéről. Nem egyszerűen emberi események részesei vagyunk, hanem a cselekvő Isten közelébe kerülünk, ahol a valódi élet zajlik, az igazi valóság. A liturgia nélkül – ha az valóban isteni liturgia – nem csupán hiányzik valami szép és kellemes az életünkből, hanem a legfontosabb vész el: az Istennel való egyéni és közösségi dialógus.

Végezetül, meditációnk alapjaként három fontos kifejezés kerül elénk: *jelenlét – esemény – áldás*. Mindhárom önmagában hordja a keresztény istentisztelet egészét, ugyanakkor egymás mellé kerülve még teljesebb képet kaphatunk arról, aminek titkát majd csak az örök istentiszteleten való aktív participáció tud teljesen dekódolni. Ott, ahol már színről színre láthatunk, s a hangok teljes és tiszta világa is megnyílik, ott értjük meg, ott látjuk meg, hogy már itt a földi liturgiában részesei lehetünk a mennyeknek, de a földi gyönyörűsége és gazdagsága csak töredéke annak, ami ott vár ránk. „...*hirdetjük, amint meg van írva: Amit szem nem látott, fül nem hallott, és ember szíve meg sem sejtett, azt készítette el az Isten az őt szeretőknek.*” (1Kor 2,9) Hitünk és reménységünk szerint – Isten kegyelméből, Krisztusért – az örök istentisztelet, a teljes liturgia vár ránk!

Jelenlét

Jelenlét: Elmegyünk, megérkezünk, ott vagyunk. Kimozdulunk, útra kelünk, veszszük a fáradságot. Figyelünk, részt veszünk. Jelen vagyunk. Az istentisztelet ilyen értelemben csupa mozgás. Mozgósít, mozgásba hoz, mozgásban tart. Emberi jelenlétünk egy alkalmon, rendezvényen, találkozón most történik, most zajlik. A jelenben, amiben létezem, létezőnk. Jelen lét.

Eljön és jelen van az Isten. Újra testet ölt. Az inkarnáció ismétlődése. Isten látogatásánk ideje.

Jelen: nem a múlt – a nosztalgizálásé, nem a jövő – a bizonytalan holnapé. A jelen valósága, léte megtapasztalható az istentiszteleten.

Az örök jelené. Az istentisztelet térhez és időhöz kötött alkalmá része az Isten örökkévalóságának, az örök jelenben zajló istentiszteletnek.

A vagyok van jelen.

„Ahol ketten vagy hárman összegyűltök az én nevemben (lásd invokáció: Az Atya, Fiú, Szentlélek nevében!), ott vagyok én is.”

Missziói parancs: „*Íme, én tivatelek vagyok minden napon a világ végezetéig.*” Az utolsó ítéletről szóló példázat szerint a kicsinyekben és a rászorulókban ő van jelen.

„*Aki titeket hallgat, engem hallgat*” – ez az igehirdetés titka.

„*Ez az én testem, ez az én vérem*” – ez a szentség titka.

Megjelenítés – jelenlét • A Jelenések könyvének 21. fejezete szerint e felé tart a világ: Isten az emberekkel lesz. Isten sátora az emberek közt van. Immánuel – velünk az Isten, a Jelenvaló. Megmutatják nekünk az előttünk járó és mögöttünk álló bizonyosságtevők. Meg kell, hogy mutassuk őt a világnak – hiszen minket hívott el, hogy tanúskodjunk róla. Ahhoz, hogy meglássa a világ, szükség van arra, hogy az övéi meglássák szeretetét, jóságát, s a hit szemüvegével meglássák őt magát. Az egyház szeretné láttatni és látni engedni Isten jelenlétét a világban és a világ számára. Feladata, küldetése is ez. Ahhoz, hogy e mandátumát betölthesse, önmaga számára is meg akarja jeleníteni Isten szeretetének eseményeit, folyamatát. Ez zajlik évezredek óta Isten népének istentiszteleti életében. Isten történelme, igéje, aktív jósága megjelenik, jelenvalóvá válik. Isten népe pedig részese lesz az örök jelenlétnek. Közben pedig újra meg újra megtapasztalja, hogy nem ő jeleníti meg az üdvösség eseményeit, Isten nagy tetteit, nem ő teszi aktuálisan jelenvalóvá a megváltás titkát, hanem a Szentlélek munkája nyomán történik mindez.

Esemény

A világ zajából a templom csendjébe érkező ember csalódhat, ha passzív nyugalomra számít. Bár sokan gondolják, a templom csendjében éppen az a jó, hogy nem történik semmi.

Kint mindig történik valami, itt végre nem zajlanak az események... A valóság ezzel ellentétben az, hogy az istentisztelet esemény. Isten-esemény és Krisztus-esemény. *Deus in actu*. Az istentiszteleten nemcsak hogy történik valami, hanem a legfontosabb esemény megy végbe: Isten meglátogatja, megszólítja, tenyerére veszi az embert. Az, aki alkotott, nem pihen, hanem szüntelen munkálkodik (Zsolt 37,5; Zsolt 118,16). Én is munkálkodom – mondja Jézus az Atyára utalva...¹ Az istentisztelet Isten aktivitásának és kreativitásának kiemelt terepe.

Az evangéliumok nem az úgynevezett bölcsességirodalomhoz tartoznak, nem aforizmákat tartalmaznak, és még a legmeditatívabb evangélium – Jánosé – is tele van történetekkel, események leírásával.

Nem múltbeli események és jövőbeni remélt történések kereszttüzeiben élünk.

¹ Jn 5,17: „Jézus így szólt hozzájuk: »Az én Atyám mindez ideig munkálkodik, én is munkálkodom.«”

Mindkettő fontos. Mindkettő a történelem része. Mindkettő liturgikus vonatkozású. Mi azonban most, a jelenben éljük át az esemény, Isten közeledését, cselekvését, szavát, ígérését. Amikor megjelenik, amikor szól az esemény.

Az istentisztelet Krisztus-esemény. Nem régi történetek, sztorik felidézése, nem emlékvacsora, nem jövőbeni nagy lehetőségek felcsillantása. Isten-látogatás, Krisztus-cselekedet, folyamatban lévő megváltás. Közénk lép, párbeszédbe elegendik velünk, megnyitja előttünk a jövőt.

Az ige nem passzív stabilitást jelentő szó, hanem cselekvést, történést, létezést fejez ki. A testté lett ige aktivitása itt zajlik közöttünk – az istentiszteleten is. Különbösen is az istentiszteleten.

Nem csupán, nem is elsősorban az történik, amit mi megrendezünk. Az csupán látványszínház lenne. Az istentisztelet azonban Krisztus-esemény.

- Találkozás (megszólítás, dialógusszületés)
- Bűnbánat – bűnbocsánat (mindkettőben Isten a cselekvő)
- Közösség – létrejöttében, folyamatában
- Igehirdetés – esemény
- Úrvacsora – esemény

Ha Isten jelen van, zajlik a teremtés, a megváltás, a megszentelés. Ha keresztesen vagyunk, megtapasztalhatjuk, mit is jelent az újjászületés eseménye.

Áldás

Ez a harmadik döntő kifejezés: áldás. Az áldott Isten megáldja az embert. Az áldás a pozitív nagy ív a teremtéstől a beteljesülésig.

Pozitív energia. Isteni erő, amely árad, amely átjárhatja az embert s az emberi közösséget is. Az áldás a szentírás egyik legintenzívebb kifejezése – ezt tanúsítják a konkordanciák. A történelem pedig az átok feletti győzedelmes áldás történelme. Ezért létezik még világ, ezért élünk még mi, emberek.

A Biblia egyik alapszála az ábrahामी vonal – a hit vonala: Megáldalak, hogy áldás légy – hangzik Ábrahámnak az ígérlet. Teremtő, útnak indító, feltöltő, biztosságot adó szó. Hiteles ígérlet.

Az istentisztelet az áldás koncentrált helye. Nemcsak a formailag is áldást jelentő mondatok sora hangzik el, hanem minden egyes mozzanatban, látható és láthatatlan, hallható és hallhatatlan eseményben, érzékszerveink számára felfogható impulzusokban és csak a hit antennájával fogható hullámokban terjed az áldás. Az istentisztelet olyan üzemenyagtöltő állomás, ahol áldással lehet feltölteni. Életet jelentő és életet működtető áldással.

Miért ne játszhatnánk el jól...

Áldást nyerni és áldássá lenni – áldatlan világunkban. Ennél nagyszerűbb életprogram nem létezik. Az istentisztelet – minden aktív és passzív résztvevőjének – ezt kínálja. Az, aki az istentiszteleten találkozóra hív, áldást ad; az, aki az istentiszteleten cselekvő módon jelen van, csodát tud tenni: azt a csodát, hogy még én is áldássá lehetek mások számára. Átokföldje utasai számára áldás. Embereken keresztül, rajtam keresztül. Aki a liturgia *részese* lehet, annak van múltja, jelene, jövője, van öröme és lehet teljes élete. Áldást hordozó élete.

Ha ilyen nagy ügyről van szó, akkor nem tehetjük meg, hogy gőgös tudatlansággal, érdektelen hanyavetiséggel, felelőtlen felkészületlenséggel fogunk hozzá a liturgiához, és végezzük el a szolgálatot. Az Isten ügyéhez, a Mindenható szolgálatához, az életet hozó Léleknek való helykészítéshez csak a legszentebb, legigényesebb hozzáállás való. A legcsodálatosabb játékot bízta ránk Urunk, a liturgia magasztos játékát. Komolyság, öröm, lelkesedés, „Lelkesedés”, vidámság tartozik hozzá.

S ha így van, miért ne játszhatnánk el jól...

Függelék

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A II. Vatikáni Zsinat tanítása.* Szent István Társulat, Budapest, 1975.
- A Katolikus Egyház Katekizmusa.* Szent István Társulat, Budapest, 1994.
- A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása.* Összeáll. a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága. A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának kiadása, Kolozsvár, 1998.
- ADAM, Adolf: *Grundriss Liturgie.* St. Benno Verlag, Leipzig, 1989.
- ADORJÁN József – BOLYKI János – TARR Kálmán (szerk.): *Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára.* Kálvin Kiadó, Budapest, 1985.
- Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkeszei számára.* Összeáll., átdolg. dr. Pröhle Károly. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986. (Következő, változatlan kiadás 1997 – két kötetben.)
- ÁGOSTON István: *A magyarországi puritanizmus gyökerei.* Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- ALBRECHT, Christoph: *Einführung in die Liturgik.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- ANGENENDT, Arnold: *Liturgik und Historik. Gab es eine organische Liturgie-Entwicklung?* Verlag Herder, Freiburg im Breisgau, 2001.
- ARTNER, Edgar: *Az egyházi évek, ünnepeinek és szertartásainak kimerítő leírása és magyarázata művelt közönség számára, különös tekintettel a magyar viszonyokra.* SZIT, Budapest, 1923.
- BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium.* Szent István Társulat, Budapest, 1977.
- Baptism, Eucharist and Ministry.* World Council of Churches, Geneva, 1982. /Faith and Order paper 111./
- BARSI Balázs: A liturgikus év. In: Török J. – Barsi B. – Dobszay L.: *Katolikus liturgika.* A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995.
- BARSI Balázs: *Az egyházi év.* A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995. /Katolikus liturgika III. I/4./
- BARSI Balázs – DOBSZAY László: „Íme, most fölmegyünk Jeruzsálembe”. Márton Áron Kiadó, Budapest, 2001.
- BARSI Balázs: *Nagyhét. Segédkönyv és szöveggyűjtemény a Liturgikus év című tantárgyhoz.* Tata-bánya, 2009.
- BARSI Balázs (ford.): *A szent liturgia.* Írta egy bencés szerzetes. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Budapest, é. n.

- BARTALUS István: *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században*. Pest, 1869.
- BARTHA Tibor (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica 3. Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*. Budapest, 1973.
- BECKMANN, Joachim: Das proprium Missae. In: *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 2. köt. Szerk. Müller, Karl Ferdinand – Blankenburg, Walter. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1955. 47–86. o.
- BEHRINGER, Hans Gebhard: *Die Heilkraft der Feste – Der Jahreskreis als Lebenshilfe*. Kösel Claudius Verlag, München, 1997.
- BENCZÚR Vilmos: *A magyar ágostai hitvallású evangélikus egyház istentiszteleti élete*. Kosice (Kassa), 1935.
- BENEDEK Sándor: *A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja*. Rotenturm–Pinka, 1971.
- BENYIK György: *Az újszövetségi Szentírás*. 1–2. köt. JATEPress, Szeged, 1995.
- BERKI Feriz protoierej, D. dr. (ford.): *Liturgikon*. Budapest, 1980.
- BERKI Feriz: *Az orthodox kereszténység*. Budapest, 1975.
- BIEGER, Eckhard: *Das Kirchenjahr – zum Nachschlagen*. Butzon & Bercker, Kevelaer, 1995.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart*. Verlag C. H. Beck, München, 1988.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Im Blickpunkt: Gottesdienst, Theologische Informationen für Nichttheologen*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1983.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*. Walter de Gruyter, Berlin, 2004.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Zeichen setzen. Beiträge zu Gottesdienst und Predigt*. Kohlhammer, Stuttgart, 1995.
- BISHOP, Edmund: The Genius of the Roman Rite. In: *Liturgica Historica*. Clarendon, Oxford, 1918. 2–19. o.
- BLOTH, Peter C.: Die Perikopen. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 720–730. o.
- BOGÁR János: *Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre, különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. Liturgikai tanulmány*. Doktori disszertáció. Debrecen, 1932. /Theológiai tanulmányok 21./
- BORNKAMM, Günther: *A názáreti Jézus*. Ford. dr. Varga Zsigmond. Debrecen, 1978. /A Debreceni Református Theológiai Akadémia tanulmányi füzetei 5./
- BOROSS Géza: *A liturgika vázlata*. Jegyzet. Református Teológiai Akadémia, Budapest, 1984.
- BORSA Gedeon: Das Gesangbuch von Huszár Gál (1560). In: *Studia Musicologia 18*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 259–283. o.
- BORSA Gedeon: *Kísérő tanulmány Huszár Gál „A keresztyéni gyülekezetekben való Isteni dicséret” és Kálmáncsehi Márton „Reggeli éneklések” c. műveinek fakszimile kiadásához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. /Bibliotheca Hungarica Antiqua XII./
- BOTTA István: *Dévai Mátyás, a Magyar Luther*. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 1990.
- BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- BOTTA István: *Melius Péter ifjúsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- BOTTA, István: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

- BRAND, Eugene L.: Gottesdienst als Eucharistiefeier. Beobachtung zur liturgischen Erneuerung. *Lutherische Monatshefte*, 26/1. (1987) 24–27. o.
- BUCHANAN, Colin O.: Gottesdienst in anglikanischen Kontext. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 172–182. o.
- BUCSAY Mihály: Istentiszteleti megújulás a magyar reformációban. *Theologiai Szemle*, XVII. (1974). 322–331. o.
- BUCSAY, Mihály: *Das Nebeneinander der Konfessionen und das Streben nach christlicher Einheit in Ungarn von der Reformationszeit bis zur Gegenwart. Sonderdruck aus dem Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Wien, 1975.
- BUCSAY, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*. Verlag Hermann Böhlau, Graz, 1977. /Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart/
- BUGNINI, Annibale: *Documenta pontificia instaurationem liturgicam spectantia (1903–1953)*. Roma, 1953.
- BUSCH, Eberhard: *Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009.
- BUSCH, Eberhard: *Református. Egy felekezeti arculata*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- BUSTYA Dezső: Liturgia és himnológia. In: *Református Szemle*, 2005/4. 402–408. o.
- CALVIN, Johannes: Artikel zur Ordnung der Kirche (1537) [Einleitung und Übersetzung]. In: *Reformatorsche Anfänge 1533–1541*. Szerk. E. Busch – Freudenberg, M. – Heron, A. – Link, Chr. – Opitz, P. – Saxer, E. – Scholl, H. Neukirchener Verlagsgesellschaft, Neukirchen-Vluyn, 1994. 109–129. o. / Calvin-Studienausgabe Bd. 1/1./
- CANCIK, Hubert – GLADIGOW, Brukhard – KOHL, Karl-Heinz (szerk.): *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. 3. köt. Kohlhammer Verlag, Stuttgart–Berlin–Köln, 1993.
- CHRISTOPH, Albrecht: *Einführung in die Liturgik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- COENEN, Lothar – HAACKER, Klaus: *Theologisches Begriffslexikon zum neuen Testament*. 1. köt. Brockhaus Verlag – Neukirchener Verlag, Wuppertal, 1977.
- CULLMANN, Oscar: *A karácsony ünnepének kialakulása*. Szerk. Karasszon István. Ford. Karasszon Dezsőné. Budapesti Református Teológiai Akadémia, Budapest, 1992. /A Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliai és Judaisztikai Kutatócsoportjának kiadványai 1./
- CULLMANN, Oscar: *Az újszövetség krisztológiája*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.
- CULLMANN, Oscar: *Die Tauflehre des Neuen Testaments*. Zwingli Verlag, Zürich, 1947.
- CULLMANN, Oscar: *Jesus und die Revolutionären seiner Zeit, Gottesdienst, Gesellschaft, Politik*. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1970.
- CULLMANN, Oscar: *Urchristentum und Gottesdienst*. Zwingli Verlag, Zürich, 1956.
- CZEGLEDY Sándor: *Liturgika*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1996.
- CZEGLEDY Sándor: Méliusz agendája és himnológiai tevékenysége. In: Bartha Tibor (szerk.): *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1967. 355–394. o.

- CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: Egyházi zeneélet. In: Bárdos Kornél: *Magyarország zenei története*. 2. köt. Akadémia Kiadó, Budapest, 1990. 186–189. o.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: Huszár Gál énekeskönyvének úrvacsorai liturgiája. *Református Egyház*, 1955. 342–348. o.
- Das Herrenmahl. Dokument der Gemeinsamen römisch-katholisch–evangelisch-lutherischen Kommission*. Verlag Bonfacius-Druckerei – Verlag Otto Lembeck, Paderborn – Frankfurt am Main, 1978. (*The Eucharist. Statement of the Lutheran–Roman Catholic Joint Commission*, LWF, Geneva, 1980.)
- DE CLERCK, Paul: A Baumstark-törvények, a liturgia fejlődése és reformjai. *Praeconia*, 2006/1. 5–21. o.
- DE ROSA, Giuseppe S. J.: *Vallások, szekták és a kereszténység*. Szent István Társulat, Budapest, 1991.
- DIETZ, Otto: *Unser Gottesdienst*. Claudius Verlag, München, 1989.
- DINKEL, Christoph: *Was nützt der Gottesdienst? Eine funktionale Theorie des evangelischen Gottesdienstes*. Kaiser – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2000.
- DOBSZAY László: *A gregorián ének kézikönyve*. Zeneműkiadó, Budapest, 1993.
- DOBSZAY László: *A zsolozsma*. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995. /Katolikus Liturgika III. I/3./
- DOBSZAY László: Az anglikán liturgiáról. *Evangelikus Élet*, 2004/41. 2. o.
- DOBSZAY László: *Az antifóna*. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995. /Egyházzenei füzetek II/3./
- DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Új Ember Kiadó, Budapest, é. n.
- DOBSZAY László: Gyermekliturgia? *Új Ember*, 1997. október 26.
- DOBSZAY László: A „tridenti liturgiáról”. In: *Jegyzetek a liturgiáról*. Új Ember Kiadó, Budapest, 2001. Eredeti megjelenés: *Új Ember*, 1989. február 1.
- DOBSZAY László: *Jegyzetek a liturgiáról*. Új Ember Kiadó, Budapest, 2001.
- DOBSZAY László: *Magyar zenei történet*. Gondolat Kiadó, Budapest 1984.
- DONIN, Chajim Halevy: *Jüdisches Gebet heute. Eine Einführung zum Gebetbuch u. zum Synagogengottesdienst*. Jerusalem–Zürich, 1986.
- DÖPMANN, Hans-Dieter: *Die Orthodoxen Kirchen*. Verl.-Anst. Union, Berlin, 1991.
- DÖPMANN, Hans-Dieter: Gottesdienst im orthodoxen Kontext. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 128–138. o.
- ECKHARD, Bieger: *Das Kirchenjahr*. Butzon & Bercker, Kevelaer, 1995.
- ELBOGEN, Ismar: *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York, 1995.
- ERDŐ János: Heltai Gáspár az „igaz keresztény vallás” prédikátora. In: Erdő János (szerk.): *Theológiai tanulmányok*. Kolozsvár–Napoca, 1986. 95–309. o.
- Eucharisticum Mysterium. Rendelkezés az eukarisztia titkának ünnepléséről*. Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- Evangelikus istentisztelet – Liturgika könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.

- Evangelisches Gottesdienstbuch. Agende für die EKU und die VELKD.* Lutherisches Verlagshaus, Hannover, 1999.
- FABINY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből Luther Márton születésének 500. évfordulójára.* Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1984.
- FABINY, TIBOR: *Geschichte der lutherischen Kirche in Ungarn.* Budapest, 1997.
- FABÓ András: *Beythe István életrajza.* Pest, 1886.
- FEKETE Csaba: A hazai kálvinizmus és liturgiája. In: Xeravits Géza (szerk.): *A liturgiáról ökumenikus megközelítésben.* L'Harmattan, Budapest, 2007. 65–87. o.
- FEKETE Csaba: A református istentisztelet jelene és jövője. *Evangélikus Élet*, 2004/26. 2. o.
- FEKETE Csaba: Liturgia, liturgus, évforduló. *Confessio*, 35/2. (2008) 60–73. o.
- FEKETE Csaba: Liturgiánk és irányzataink. *Confessio*, 35/2. (2008) 52–59. o.
- FEKETE Károly: A református liturgikák története a XIX–XX. században. *Collegium Doctorum*, II. évf. 1. sz. 2006. augusztus. 174–197. o.
- FEKETE Károly: Kálvin és az istentisztelet. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 140–181. o.
- FEKETE Károly: Református istentiszteletünk hiányai és azok pótlása. *Confessio*, 35/2. (2008) 74–82. o.
- FENDT, Leonhard: *Einführung in die Liturgiewissenschaft.* Verlag von Alfred Töppelmann, Berlin, 1958.
- FERENCZI Ilona: A lutheri liturgia hatása a 16–17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban. In: Fabiny Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből.* Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1984. 82–104. o.
- FISCHER, U. – MARQUARD, R. – MÜHLMEIER, H.: *Gelegenheit macht Gottesdienst. Liturgische Hilfen für lebensgeschichtliche Anlässe.* Calwer Verlag, Stuttgart, 1996.
- FRENYÓ Lajos: *Adalékok a szlovenszkői evangélikusok liturgiájának történetéhez.* Rozsnyó, 1937.
- FRÖR, Kurt: Salutationen, Benediktionen, Amen. In: *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes.* 2. köt. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1955. 569–597. o.
- FUCHS, Guido: *Mahlkultur. Tischgebet und Tischritual.* Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1998.
- GÄBLER, Ulrich: *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- GÁNÓCZY Sándor: *Bevezetés a katolikus szentségtanba.* Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2006.
- GERGELY Jenő – KARDOS József – RÖTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig.* Korona Kiadó, Budapest, 1997.
- GERHARDS, Albert – KRANEMANN, Benedikt: *Einführung in die Liturgiewissenschaft.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2006.
- GERHARDS, Albert: Liturgiewissenschaft: Katholisch – Evangelisch – Ökumenisch. In: Meyer-Blanck, Michael (szerk.): *Liturgiewissenschaft und Kirche. Ökumenische Perspektiven.* CZ, Rheinbach, 2003.
- GOPPELT, Leonhard: *Az Újszövetség teológiája, II. rész.* Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1992.
- GREINER, Dorothea: *Segen und segnen. Eine systematisch-theologische Grundlegung.* Kohlhammer, Stuttgart, 1999.

- GRETHLEIN, Christian – MEYER-BLANCK, Michael (szerk.): *Geschichte der Praktischen Theologie. Dargestellt anhand ihrer Klassiker*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1999.
- GRETHLEIN, Christian – RUDDAT, Günter: *Liturgisches Kompendium*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003.
- GRETHLEIN, Christian: *Abriß der Liturgik*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1989.
- GRETHLEIN, Christian: *Grundfragen der Liturgik. Ein Studienbuch zur zeitgemäßen Gottesdienstgestaltung*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2004.
- GRILLO, Andrea: *A liturgia születése a 20. században. Tanulmány a liturgikus mozgalom és a (poszt) modernitás viszonyáról*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2006.
- GROÓ Gyula: *Liturgika. Gyakorlati teológia IV.* Budapest, 1977.
- GRÖZINGER, Albrecht: *Die Kirche – ist sie noch zu retten? Anstiftungen für das Christentum in postmoderner Gesellschaft*. Christian Kaiser Verlag – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1998.
- GRÜN, Anselm – REEPEN, Michael: *Gyógyító egyházi év. Az egyházi év mint pszichodráma*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2000.
- GRÜN, Anselm: *Ünnepek és szokások, amelyek megszépítik életünket*. Jel kiadó, Budapest, 2008.
- GUARDINI, Romano: *Besinnung vor der Feier der Heiligen Messe*. St. Benno Verlag, Leipzig, 1960.
- GUTMANN, Hans-Martin: Die Wahrnehmung der Gegenwart. Zeit als Problem in der praktisch-theologischen Reflexion kirchlicher Handlungsfelder. In: Bizer, Christoph – Cornelius-Bundschuh, Jochen – Gutmann, Hans-Martin (szerk.): *Theologisch geschenkt. Festschrift für Manfred Josuttis*. Foedus Verlag, Bovenden–Göttingen, 1996. 94–107. o.
- HAENDLER, Otto: Grundriss der Praktischen Theologie. Alfred Töpelmann, Berlin, 1957.
- HAFENSCHER Károly, id. dr.: *Evangélikus mariológia*. Kézirat. Budapest, 1998.
- HAHN, Scott: *Das Herrenmahl*. Verlag Bonifatius Druckerei – Verlag Otto Lembeck, Paderborn – Frankfurt am Main, 1978.
- HAHN, Scott: *Das Mahl des Lammes. Die Messe als Himmel auf Erden*. Sankt Ulrich Verlag, Augsburg, 2004.
- HAKE, Joachim (szerk.): *Der Gast bringt Gott herein. Eucharistische Gastfreundschaft als Weg zur vollen Abendmahlsgemeinschaft*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 2003.
- HAMANN, A.: *Így éltek az első keresztények (95–197)*. Szent István Társulat, Budapest, 1987.
- HANKOVSKY BÉLA Jácint OP: Nagyheti liturgiák. In: *Magyar Domonkosok Folyóirata*, 1998/22.
- HARNONCOURT, Philipp: „...so sie's nicht singen, so gleuben sie's nicht". Das gilt heute wie vor 50 und 500 Jahren! In: Praßl, Franz Karl – Tarlinski, Piotr (szerk.): *Bene cantate ei. Festschrift für 50 Jahre I. A. H.* Selbstverlag der I. A. H., Graz–Opole, 2009. 21–36. o.
- HEIMBROCK, Hans-Günter: *Gottesdienst: Spielraum des Lebens, Sozial- und kulturwissenschaftliche Analysen zum Ritual in praktisch-theologischem Interesse*. Deutschen Studien Verlag KOK, Weinheim, 1993.
- HERLYN, Okko: *Theologie der Gottesdienstgestaltung*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1992.
- HIPPOLÜTOSZ: Traditio apostolica. In: Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény írók*. V. köt. Szent István Társulat, Budapest, 1983. 83–107. o.
- HOPPÁL Péter: A hiányzó láncszem. *Magyar Egyházzene*, V. (1997/1998) 4.
- HUSZÁR Gál: *A Keresztényi Gyülekezetben való isteni dicséret és imádságok Komjáti 1574*. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1986. (Reprint kiadás)

- HUTTER, Manfred: *Religionen in der Umwelt des Alten Testaments*. 1–2. köt. Kohlhammer Verlag, Stuttgart–Berlin–Köln, 1996.
- ITTZÉS Ádám: *A magyar evangélikus liturgia reformja az 1930-as években. Az Egyetemes Liturgiai Bizottság munkája 1926–1936*. Diplomadolgozat az egyháztörténet tárgyköréből az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. Kézirat. Budapest–Kecskemét, 2006.
- IVANCSÓ István (ford.): *Eteria útínaplója*. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1996.
- IVANCSÓ István: A görög katolikus istentisztelet gazdagsága. *Evangélikus Élet*, 2004/32–33.
- IVANCSÓ István: *Görög katolikus liturgikus kislexikon*. Nyíregyháza, 1997.
- IVANCSÓ István: *Görög katolikus szertartástan*. Nyíregyháza, 1997.
- JÁNOSSY Lajos: A 16. század magyar istentiszteleti öröksége. In: *Harc az evangélikus istentiszteletért*. Győr, 1942. 24–34. o.
- JÁNOSSY Lajos: *A magyar reformáció istentisztelete és énekei*. Győr, 1943.
- JÁNOSSY Lajos: *Az egyházi év útmutatása*. Új kiad.: Veszprém, 2008. Előszó: Hafenscher Károly.
- JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus gyülekezet sajátos életformái – a XVI. századbeli egyházi rendtartások nyomán*. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1936.
- JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon*. Hornyánszky Viktor R.–T. M. Kir. Udv. Könyvnyomda, Budapest, 1932.
- JETTER, Werner: *Symbol und Ritual. Anthropologische Elemente im Gottesdienst*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1978.
- JOSUTTIS, Manfred: *Der Weg in das Leben*. Christian Kaiser Verlag, Gütersloh, 1991.
- JORDAHN, Otfried – WINKLER, Eberhard: Die Bestattung. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 531–550. o.
- JUNGHANS, Helmar: Luthers Gottesdienstreform – Konzept oder Velegenheit? In: Ratzmann, Wolfgang – Morath, Reinhold (szerk.): *Herausforderung: Gottesdienst. Beiträge zu Liturgie und Spiritualität*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1997. 77–92. o.
- JUNGMANN, Josef Andreas: Das Konzil von Trient und die Erneuerung der Liturgie. In: Schreiber, Georg: *Das Weltkonzil Trient. Sein Werden Und Wirken*. 1. köt. Verlag Herder, Freiburg, 1951. 325–326. o.
- JUNGMANN, Josef Andreas: Die Vorgeschichte. In: *Das Zweite Vatikanische Konzil*. Verlag Herder, Freiburg, 1966.
- JUNGMANN, Josef Andreas: *Missarum solemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. Bécs, 1948.
- KALB, Fridrieich: *Grundriß der Liturgik. Eine Einleitung in die Geschichte, Grundsätze und Ordnungen der lutherischen Gottesdienstes*. Evangelischer Presseverband für Bayern, München, 1985.
- KALOTA József: A görög orthodox egyház liturgiájának titka. *Evangélikus Élet*, 2004/35–36.
- KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere*. Pápa, 1910.
- KÁLVIN János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről*. Ford. Ceglédi Sándor. Pápa, 1906.
- KARASSZON István (szerk.): *Lima után. Tanulmányok dr. Pásztor János tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Ráday Nyomda, Budapest, 1995.
- KATHONA Géza: A dunántúli és felsődunamelléki protestáns szuperintendenciák liturgikai berendezkedésének forráselemei a XVI. században. *Theológiai Szemle*, 1941. 216–225. o.

- KEVEHÁZI László: Testvéri együttműködés I–II. 170 éve írták alá a Nagyeresdi egyezményt. *Dunántúli Harangszó*, 2003. április–május.
- Kis agenda*. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Pásztor János. Szerk. Csoma Áron. Komárom, 2004.
- KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Összeszedte, a latin szövegűeket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte: Kiss Áron. Budapest, 1881.
- KISS Domonkos OSB: *A zsolozsma teológiája*. http://eulogion.org/%C3%ADr%C3%A1sok_-_kiss_domonkos
- KLAUS, Bernhard: *Andiges Erbe und christlicher Gottesdienst. Eine kulturgeschichtliche Spurensuche*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1998.
- KLIE, Thomas: *Zeichen und Spiel. Semiotische und spieltheoretische Rekonstruktion der Pastoraltheologie*. Gütersloh, 2003.
- KOHLER, Erika: *Martin Luther und der Festbrauch*. Böhlau Verlag, Köln–Graz, 1959.
- KORMOS László, dr.: A magyar puritánok istentisztelete. *Theologiai Szemle*, 21 (1978). 374–379. o.
- KOVÁCS András: *Ünnepeink az egyházi év tükrében. Az egyházi év*. Agapé Kiadó, Szeged, 2005.
- KOZMA Zsolt: *A református gyülekezeti istentisztelet elmélete*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000.
- KOZMA Zsolt: *Liturgika*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2000.
- KRARUP, Martin: *Ordination in Wittenberg*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2007. /Beiträge zur historischen Theologie 141./
- KRAUS, Hans-Joachim: *Gottesdienst in Israel. Grundriss einer alttestamentlichen Kultgeschichte*. Christian Kaiser Verlag, München, 1962.
- KROLL, Gerhard: *Jézus nyomában*. Szent István Társulat, Budapest, 1985.
- KUGLER, Georg: *Feierabendmahl*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1981.
- KUNSTMANN, Joachim: *Chrsitentum in der Optionsgesellschaft, Postmoderne Optionsgesellschaft*. Deutsche Studien Verlag, Weinheim, 1997.
- KUNZ, Ralph: *Gottesdienst evangelisch reformiert. Liturgik und Liturgie in der Kirche Zwinglis*. Pano Verlag, Zürich, 2001.
- KUNZLER, Michael: *Die Liturgie der Kirche*. Bonifatius Verlag, Paderborn, 2003. /Lehrbücher zur katholischen Theologie 10./
- KUNZLER, Michael: *Leben in Christus. Eine Laienliturgik zur Einführung in die Mysterien des Gottesdienstes*. Bonifatius Verlag, Paderborn, 1999.
- KÜHN, Uhlrich: Die Ordination. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 335–354. o.
- LAKATOS László: *Ünnepi könyv. A bizánci egyház liturgikus évéhez*. Máriapócs, 1997.
- LANG, Bernhard: *Heiliges Spiel. Eine Geschichte des christlichen Gottesdienstes*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1998.
- LATHROP, Gordon W.: Gottesdienst im lutherischem Kontext. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 151–159. o.

- LENGELING, Emil Joseph: *Liturgie. Dialog zwischen Gott und Mensch*. Altenberge, Freiburg–Basel–Wien, 1981.
- Liturgia Claudiopolitana. A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján*. Szerk. Fekete Csaba. Debreceni Református Hittudományi egyetem Liturgiai Kutatóintézet, Debrecen, 2005.
- Liturgikus lexikon*. Szerk. Verbényi István. Szent István Társulat – Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- LOEWENICH, Walther von: *Der moderne Katholizismus vor und nach dem Konzil*. Luther-Verlag, Witten, 1970.
- LOHSE, Eduard: *Die Urkunde der Christen*. Kreuz Verlag, Stuttgart, 1979.
- LOHSE, Eduard: *Geschichte des Leidens und Sterbens Jesu Christi*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1979.
- LUTHER, Martin: A német mise és az istentisztelet rendje. In: Masznyik Endre (szerk., ford.): *Luther Márton egyházszerző iratai*. 4. köt. Wigand Könyvnyomdája, Pozsony, 1906–1910.
- LUTHER, Martin: *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*. Masznyik Endre fordítása. Aeternitas, Budapest, 2005.
- LUTHER, Martin: Az Úrvacsoráról s egyéb újításokról. In: Masznyik Endre (szerk., ford.): *Luther Márton egyházszerző iratai*. 3. köt. Wigand Könyvnyomdája, Pozsony, 1906–1910.
- LUTHER, Martin: *Bűnbánat, Kereszttség, Úrvacsora – Három sermo a szentségekről (1519)*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1994. /Magyar Luther Füzetek 4./
- LUTHER Márton: *Bűnbánat, kereszttség, úrvacsora. Három sermo a szentségekről, 1519*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1994. /Magyar Luther Füzetek 4./
- LUTHER, Martin: Luther levele a reutlingeni hívekhez. In: Masznyik Endre (szerk., ford.): *Luther Márton egyházszerző iratai*. 5. köt. Wigand Könyvnyomdája, Pozsony, 1906–1910. *Magyar református énekeskönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1996.
- MAGASSY Sándor: *Ógyházi perikópák. Az ógyházi perikóparend alapján kijelölt igék feldolgozásainak kritikai elemzése és prédikációs vázlatok Luther teológiájának tükrében*. Szerzői kiadás, é. n. (Megjelent 1998.)
- MAKAY Sándor: *A magyarországi reformáció története 1538-ig*. Budapest, 1938.
- MÁRKUS Mihály (szerk.): *Három egyezmény: 1830 – 1833 – 1900*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2006.
- MCGRATH, Alister E.: *Bevezetés a keresztény teológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- MESSNER, Reinhard: *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Verlag F. Schöningh, Paderborn, 2001.
- MÉSZÁROS Kálmán: Istentisztelet a baptista egyházban. *Evangelikus Élet*, 2004/39. 2. o.
- METZGER, Marcel: *Geschichte der Liturgie. Vom Verfasser autorisierte Übersetzung aus dem Französischen von Andreas Knoop*. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1998.
- MEYER ZU UPTRUP, Klaus – JUNGO, Michael (OSB): *Lima Liturgie. Vertont von Maxime Kovalevsky*. Quell Verlag – Matthias Grünewald Verlag, Stuttgart, 1990.
- MEYER-BLANCK, Michael: *Liturgie und Liturgik. Der Evangelische Gottesdienst aus Quellentexten erklärt*. Christian Kaiser Verlag – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2001.
- MEYER-BLANCK, Michael: Liturgiewissenschaft und Kirche. Eine ökumenische Verhältnisbestimmung in zehn Thesen. In uő (szerk.): *Liturgiewissenschaft und Kirche. Ökumenische Perspektiven*. CZ, Rheinbach, 2003. 111–138. o.

- MIHÁLYI Gilbert: *Az egyház liturgikus élete. A római liturgia reformjának ismertetésével.* Róma, 1980. /Teológiai kiskönyvtár./
- Mitológiai ábécé.* Szerk. Bodrogi Tibor – Dobossy László – Dömötör Tekla. Gondolat, Budapest, 1978.
- MOLNÁR Miklós: „*Mely igen jó az Úristent dicsérni!*” *A református istentisztelet alkotóelemei.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.
- MORATH, Reinhold – RATZMANN, Wolfgang: *Herausforderung: Gottesdienst.* Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1977.
- MOSEBACH, Martin: *Die Häresie der Formlosigkeit. Die römische Liturgie und ihr Feind.* Carl Hanser Verlag, München, 2007.
- MÖLLER, Christian: *Einführung in die Praktische Theologie.* A. Francke Verlag, Tübingen–Basel, 2004.
- MURÁNYI Róbert Árpád: A lutheri liturgia a Bártfai Gyűjtemény tükrében. *Theologiai Szemle*, 1979. 230–233. o.
- MÜLLER, Karl Ferdinand: Das Ordinarium Missae. In: *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes.* 2. köt. Szerk. Müller, Karl Ferdinand – Blankenburg, Walter. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1955. 1–46. o.
- MÜLLER, Teophil: *Evangelischer Gottesdienst.* Kohlhammer, Stuttgart, 1993.
- MÜLLNER, Ilse – DSCHULNIGG, Peter: *Jüdische und christliche Feste. Perspektiven des Alten und Neuen Testaments.* Echter Verlag, Würzburg, 2002.
- NANOVFSZKY György (szerk.): *Kereszténység, katolicizmus, ortodoxia. II. János Pál pápa és az ökumenikus püspöki találkozó tiszteletére a millicentenárium évében.* Windsor Kiadó, Budapest, 1996.
- Néhány javaslat a vasárnap délelőtti istentisztelet rendjére. *Confessio*, 2008/2. 83–88. o.
- NYÍRI Tamás: Homo festivus. *Vigilia*, 42/10. (1977) 649–656. o.
- ÓDOR Balázs – Xeravits Géza (szerk.): *Elmélet és gyakorlat a zsidó-keresztény gondolkodás történetében.* L'Harmattan, Budapest, 2005.
- OLÁH Szabolcs: *Hitélmény és tanközlés. Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat.* Debreceni Egyetem Kossuth Könyvkiadó, Debrecen, 2000.
- OROSZ László: *Nikolaosz Kabaszilas Liturgia-magyarázata.* Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1996.
- OSZTIE Zoltán: *Liturgika.* Jegyzet. Veszprémi Hittudományi Főiskola, Veszprém, 1996.
- OTTO, Rudolf: *Das Heilige.* München, 1917. Magyarul megjelent: *A szent.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- PAP Ferenc: Istentisztelet és művészet. Kálvin istentiszteletről alkotott felfogása és gyakorlata. In: Békési Sándor (szerk.): *Pius efficit ardor. A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 68–87. o.
- PARSCH, Pius: *Üdvösség Éve. Az egyházi év liturgiájának magyarázata I–III.* Stephanum Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1936.
- PÁSZTOR János: A református istentisztelet gazdag múltja. *Evangelikus Élet*, 2004/25. 2. o.
- PÁSZTOR János: Az istentiszteleti rendtartás (1985) létrejötte és „bukása”. *Magyar Egyházzene*, 3. (1995/1996). 9–14. o.
- PÁSZTOR János: Kálvin és az egyház istentiszteletének megújítása. *Lelkipásztor*, 1996/6.
- PÁSZTOR János: *Liturgiai irányzatok a Magyar Református Egyházban.* DRHE Liturgiai Kutató-

- intézet – D. dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen, 2008. /D. dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 12./
- PÁSZTOR János: *Liturgika. A református keresztyén egyház istentiszteleti élete*. Debrecen, 1985. Jav., átdolg. kiad.: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világgosságában*. Komárom, 2002.
- PATAKY László: Beythe István Agendája. In: *Studia Et Acta Ecclesiastica* 3. Budapest, 1973.
- PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Sopron, 1924.
- PETROVICS Soma: *Jelentés és javaslat az istenti tiszteletek egyöntetűsége kérdésében*. Békéscsaba, 1909.
- PINOMAA, Lennart: *Sieg des Glaubens. Grundlinien der Theologie Luthers*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1964.
- POPOVA, O. – SZMIRNOVA, J. – CORESTI, P.: *Az ikon*. Officina, Budapest, 1996.
- RADÓ Polikárp: *A megújuló istentisztelet. Múlt – jelen – jövő*. Ecclesia, Budapest, 1973.
- RADÓ Polikárp: *Az egyházi év*. Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., Pannonhalma, 1998.
- RAFFAY Sándor, D.: *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez*. Kecskemét, 1933. (A Protestáns Szemle melléklete.)
- RASCHZOK, Klaus: Kirchenbau und Kirchenraum. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 391–412. o.
- RATZINGER, Joseph: *A liturgia szelleme*. Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- RATZINGER, Joseph: *Isten és a világ*. Szent István Társulat, Budapest, 2004.
- RATZINGER, Joseph: *Új éneket az Úrnak! Krisztushit és liturgia korunkban*. Jel Kiadó, Budapest, 2007.
- RATZMANN, Wolfgang: Zwischen Erlebnis und Risiko – Neue Spiritualität und alter Gottesdienst? In: Ratzmann, Wolfgang – Morath, Reinhold (szerk.): *Herausforderung Gottesdienst. Beiträge zu Liturgie und Spiritualität*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1997. 12–63. o.
- REINERTH, Karl: *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*. Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1979.
- REINERTH, Karl: *Honterusprobleme*. Verlag Oldenburg, München, 1968. /Südostdeutsches Archiv 11./
- RÉVÉSZ Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritánizmusban*. Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1948.
- RICHTER, Klemens: Mi mindent jelez a liturgikus konstitúció? *Münchener Theologische Zeitschrift*, 54 (2003). 98–113. o.
- RIETSCHEL, Georg: *Lehrbuch der Liturgik*. 2., jav. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1951.
- ROLOFF, Jürgen: Der Gottesdienst im Urchristentum. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 43–71. o.
- ROLOFF, Jürgen: *Kirche im Neuen Testament*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993. /Grundrisse zum Neuen Testament, das Neue Testament Deutsch – Ergänzungsreihe 10./
- Római Szent Kelemen levele a Korinthusiakhoz. Ford. Ladocsi Gáspár. In: *Ókeresztény írók*. 3. köt. *Apostoli Atyák*. Szerk. Vanyó László. Szent István Társulat, Budapest, 1980.

- ROTH, Erich: *Die Geschichte des Gottesdienstes in Siebenbürger-Sachsen*. V & R, Göttingen, 1954.
- ROTH, Erich: *Die Reformation in Siebenbürgen*. Böhlau, Köln-Graz, 1964.
- RUHBACH, Gerhard – SUDBRACK, Josef: *Nagy Misztikusok*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
- SANDERS, Wilm: Gottesdienstübertragungen im Rundfunk – Hörfunk und Fernsehen. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 929–939. o.
- SÁNTA János: Mindenszentek. *Magyar Kurir*, 2007. november 1.
- SAUTER, Gerhard: Kein Jahr von unserer Zeit verfliehet, das dich nicht kommen sieht – Dogmatische Implikationen des Kirchenjahres. In: Cornehl, Peter – Dutzman, M. – Strauch, A. (szerk.): *In der Schar derer die da feiern*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993.
- SCHIEBE, Ernst: *Jeder Sonntag hat sein Gesicht*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1997.
- SCHILSON, Arno – HAKE, Joachim: *Drama „Gottesdienst“*. Kohlhammer, Stuttgart, 1998.
- SCHMELOWSKY Ágoston: *Rövid bevezetés a zsidó liturgiába*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2002.
- SCHMEMANN, Alexander: *Aus der Freude leben. Ein Glaubensbuch für orthodoxe Christen*. Walter-Verlag, Olten – Freiburg im Breisgau, 1974.
- SCHMEMANN, Alexander – CLEMENT, Olivier: *A nagyböjt és a húsvéti titok. Aszkézis és liturgia az orodox egyházban?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2007.
- SCHMEMANN, Alexander: *Liturgia és élet. A liturgikus élmény és a keresztyén kiteljesedés. Esszék és előadások a görögkeleti liturgiáról*. Corvinus Kiadó, Budapest, 1997. /A hét szabad művészet könyvtára./
- SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph: Die Eucharistie. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 207–248. o.
- SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph: *Die Zukunft des Gottesdienstes. Von der Notwendigkeit lebendiger Liturgie*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1990.
- SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph: Eucharistie als Epiklese. In uő: *Die Zukunft des Gottesdienstes. Von der Notwendigkeit lebendiger Liturgie*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1990.
- SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph – MEYER-BLANCK, Michael – BIERITZ, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1995. Átdolg., bőv. kiad.: Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000, 2003.
- SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph – SEITZ, Manfred (szerk.): *Der Gottesdienst. Grundlagen und Predigthilfen zu den liturgischen Stücken*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1992.
- SCHÖNBORN, Christoph: *Krisztus ikonja*. Holnap kiadó, Budapest, 1997.
- SCHULZ, Frieder: Luthers liturgische Reformen – Kontinuität und Innovation. In uő: *Synaxis*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997. 37–69. o.
- SCHULZ, Frieder: Das Kollektengebet. Seine Frühgeschichte, die theologische Bedeutung seiner Gestalt und die Probleme seiner Rezeption in der Gegenwart. In: *Kerygma und Melos. Christhard Mahrenholz 70 Jahre*. Szerk. Walter Blankenburg. Bärenreiter Verlag – Lutherische Verlagshaus, Kassel–Berlin, 1970. 40–65. o.

- SCHULZ, Frieder: *Die Lima-Liturgie. Die ökumenische Gottesdienstordnung zu den Lima-Texten. Ei Beitrag zu Verständnis und Urteilsbildung.* Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1983.
- SCHULZE, Gerhard: *Die Erlebnissesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart.* Campus Verlag, Frankfurt – New York, 1992.
- SCHWEIZER, Eduard: *Teológiai bevezetés az Újszövetségbe.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.
- SENFLEBEN, Martin: *Mit dem Kirchenjahr leben. Eine Handreichung für unsere Gottesdienste – Einführungen – Themen – Texte – Lieder.* Sonnenweg Verlag, Konstanz, 1986.
- SOMMER, Wolfgang – KLAHR, Detlef: *Kirchengeschichtliches Repetitorium.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997.
- SÖRÖS Béla: *A magyar liturgia története.* Budapest, 1904.
- STÄHLIN, Wilhelm: *Die Feier des neuen Bundes. Betrachtungen zur Messe.* Deu Verlag, Kassel, 1963.
- STAUFFER, Ethelbert: *Jézus története és személye.* Ford. Szőnyi György. Miskolc, 1996.
- STOLLBERG, Dietrich: *Liturgische Praxis. Kleines evangelisches Zeremoniale.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993.
- STRÁNER Vilmos: Adventi liturgikus esti istentisztelet. In: *Lelkipásztor*, 1928. 8–10. o.
- STRÁNER Vilmos: *Az Ágostai hitvallás és az evangélikus istentisztelet.* <http://www.freeweb.hu/iratok/egyhtori/luther/melancht/AGTAN2.HTM>.
- SZABADI István: *Kálmáncsehi Sánta Márton.* Kálmáncsehi Sánta Márton Emlékalapítvány, Debrecen, 2007.
- SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története.* Ecclesia, Budapest, 1987.
- SZEBERÉNYI Andor: *Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme.* Hornyánszky V. nyomdája, Pest, 1869.
- SZÉNÁSI Sándor: *Ünnepeink. A református egyházi év.* Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- SZENNAY András (szerk): *Régi és új a liturgia világából. Radó Polikárp emlékének.* Szent István Társulat, Budapest, 1975.
- SZŐNYI György: *Felkészülés az istentiszteletre. Liturgika.* Sárospatak, é. n.
- SZUNYOGH X. Ferenc: *A szent zsolozsma története, szerkezete, szelleme és magyarázata egyházi és világi hívők számára.* Korda Kiadó, Budapest, 1942. (<http://penta.hcbc.hu/pppek/konyvek/szszsol01.txt>)
- SZÜCS Ferenc: Az istentisztelet a református dogmatika szempontjából: *Confessio*, 35/2. (2008) 40–51. o.
- SZÜCS Ferenc: Kálvin tanítása az egyházkormányzásról. Reformátori teológiai alapvetés. *Confessio*, 34/3. (2007) 12–18. o.
- TAKÁCS Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben.* A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986.
- TARJÁNYI Zoltán: *Misekalauz. Esszék, elmélkedések a liturgiáról.* Igen Egyesület – Új Ember Kiadó, Budapest, 2000.
- Tartsd magadnál!* Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, Budapest, 1997.
- THEISSEN, Gerd: *A Jézus-mozgalom. Az értékek forradalmának társadalomtörténete.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2006.
- THEISSEN, Gerd: *Az első keresztények vallása. Az őskeresztény vallás elemzése és vallástörténeti leírása.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.

- THEISSEN, Gerd: *Az őskereszténység élményvilága és magatartásformái*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- Theologische Realenzyklopädie*. Szerk. Gerhard Müller. Berlin, 1985.
- THÖLE, Reinhard (szerk.): *Bevezetés az orthodoxia világába*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.
- THULIN, Oskar: *Reformation in Europa*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1967.
- THURIAN, Max: *Die Konfirmation. Einsegnung der Laien*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1961.
- THURIAN, Max: *Ökumenische Perspektiven von Taufe, Eucharistie und Amt. Die Eucharistische Liturgie von Lima*. Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 1983.
- TÓTH Ferenc: *Liturgika*. Győr, 1810.
- TÓTH Károly (szerk.): *Az előítéleteket legyőző hit*. Ökumenikus Tanulmányi Központ, Budapest, 1996.
- TÖRÖK József: *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*. Mundus Kiadó, Budapest, 2000.
- TÖRÖK József: *Adoremus Ecclesia. Az egyház liturgiájának ismerete az egyházzzenét művelő fiatalok részére*. Ecclesia, Budapest, 2004.
- TREPP, Leo: *Der jüdische Gottesdienst. Gestalt und Entwicklung*. Kohlhammer, Stuttgart, 1992.
- VAJTA Vilmos: *Der Gottesdienst und das sakramentale Leben*. In uő (szerk.): *Die Evangelisch-lutherische Kirche*. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1983. 135–160. o.
- VAJTA Vilmos: *Theologie des Gottesdienstes bei Luther*. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm–Lund, 1952.
- Vallástörténeti kislexikon*. Szerk. Gecse Gusztáv. Kossuth Kiadó, Budapest, 1973.
- VANYÓ László (szerk.): *Apostoli atyák*. Szent István Társulat, Budapest, 1980. /Ókeresztény írók 3./
- VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház irodalma*. 1–3. köt. Jel Kiadó, Budapest, 2000.
- VANYÓ László: *Katekézis, költészet és ikonográfia a 4. században*. Jel Kiadó, Budapest, 2005.
- VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szertartástan, az Egyház nyilvános istentisztelete*. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1995.
- VERBÉNYI István: „Ezt cselekedjétek”. *A magyar nyelvű mise reformja*. www.liturgia.hu.
- VERBÉNYI István: *Liturgikus megújulás Magyarországon*. www.liturgia.hu.
- VOIGT, Gottfried: *Introitus*. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Seitz, Manfred (szerk.): *Der Gottesdienst. Grundlagen und Predigthilfen zu den liturgischen Stücken*. Stuttgart, 1992. 66–75. o.
- VOLP, Rainer: *Liturgik. Die Kunst, Gott zu feiern*. 1–2. köt. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1994.
- VORGRIMMLER, Herbert: *Új teológiai szótár*. Göncöl kiadó, Budapest, 2006.
- WEBER, Georg u. Renate: *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlung von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*. Böhlau, Köln–Wien, 1985. /Siebenbüregerische Archiv 19. Folge 3./
- WEGMAN, Herman A. J.: *Liturgie in der Geschichte des Christentums*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1994.
- WELKER, Michael: *Was geht vor beim Abendmahl?* Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2004.
- WENZ, Helmut: *Körpersprache im Gottesdienst*. Evangelische Verlags-Anstalt, Leipzig, 1995.
- WHITE, James F.: *Gottesdienst in freikirchlichen und charismatischen Kontexten*. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.):

- Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 186–194. o.
- WICK, Peter: *Die urchristlichen Gottesdienste. Entstehung und Entwicklung im Rahmen der frühjüdischen Tempel-, Synagogen- und Hausfrömmigkeit.* Kohlhammer, Stuttgart, 2002.
- WICZIAN Dezső: Luther és az istentisztelet. In: *Harc az evangélikus istentiszteletért. Az 1942. április 8–10-ig Győrött tartandó országos teológiai napok első négy történeti előadása.* Győr, 1942.
- WOLFF, Hans Walter: *Az ószövetség antropológiája.* Harmat – Pápai Református Teológiai Akadémia, Budapest, 2001.
- XERAVITS Géza: *Tanulmányok az ókori Izrael kultuszáról.* Pápai Református Teológiai Akadémia, Pápa, 2004. /Simeon könyvek 2./
- ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Genius Verlag, Budapest, 1920.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1977.
- ZSILINSZKY Mihály: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715).* Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, Budapest, 1889.
- ZSILINSZKY Mihály: Visszapillantás a hazai ev. egyháznak XVI. századbeli zsinataira. *Theológiai Szaklap*, XIII. (1915). 204–232. o.

RÖVIDÍTÉSEK

- ADAM 1989 = ADAM, Adolf: *Grundriss Liturgie*. St. Benno Verlag, Leipzig, 1989.
- ADORJÁN–BOLYKI–TARR 1985 = ADORJÁN József – BOLYKI János – TARR Kálmán (szerk.): *Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1985.
- ÁGOSTON 1997 = ÁGOSTON István: *A magyarországi puritanizmus gyökerei*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- ALBRECHT 1995 = ALBRECHT, Christoph: *Einführung in die Liturgik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- ARTNER 1923 = ARTNER, Edgar: *Az egyházi évek, ünnepeinek és szertartásainak kimerítő leírása és magyarázata művelt közönség számára, különös tekintettel a magyar viszonyokra*. SZIT, Budapest, 1923.
- BARSI 1995 = BARSI Balázs: *Az egyházi év*. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995. /Katolikus liturgia III. I/4./
- BECKMANN 1955 = BECKMANN, Joachim: Das proprium Missae. In: *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. 2. köt. Szerk. Müller, Karl Ferdinand – Blankenburg, Walter. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1955. 47–86. o.
- BERKI 1975 = BERKI Feriz: *Az orthodox kereszténység*. Budapest, 1975.
- BERKI 1980 = BERKI Feriz protoierej, D. dr. (ford.): *Liturgikon*. Budapest, 1980.
- BIERITZ 1988 = BIERITZ, Karl-Heinrich: *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart*. Verlag C. H. Beck, München, 1988.
- BIERITZ 1995 = BIERITZ, Karl-Heinrich: *Zeichen setzen. Beiträge zu Gottesdienst und Predigt*. Kohlhammer, Stuttgart, 1995.
- BIERITZ 2004 = BIERITZ, Karl-Heinrich: *Liturgik*. Walter de Gruyter, Berlin, 2004.
- BISHOP 1918 = BISHOP, Edmund: The Genius of the Roman Rite. In: *Liturgica Historica*. Clarendon, Oxford, 1918. 2–19. o.
- BLOTH 2003 = BLOTH, Peter C.: Die Perikopen. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 720–730. o.
- BOGÁR 1932 = BOGÁR János: *Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre, különös*

- tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. Liturgikai tanulmány.* Doktori disszertáció. Debrecen, 1932. /Theológiai tanulmányok 21./
- BOROSS 1984 = BOROSS Géza: *A liturgia vázlatja.* Jegyzet. Református Teológiai Akadémia, Budapest, 1984.
- BUCHANAN 2003 = BUCHANAN, Colin O.: Gottesdienst in anglikanischen Kontext. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 172–182. o.
- BUGNINI 1953 = BUGNINI, Annibale: *Documenta pontificia instaurationem liturgicam spectantia (1903–1953).* Roma, 1953.
- BUSCH 2009 = BUSCH, Eberhard: *Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2009.
- COENEN–HAACKER 1977 = COENEN, Lothar – HAACKER, Klaus: *Theologisches Begriffslexikon zum neuen Testament.* 1. köt. Brockhaus Verlag – Neukirchener Verlag, Wuppertal, 1977.
- CULLMANN 1947 = CULLMANN, Oscar: *Die Tauflehre des Neuen Testaments.* Zwingli Verlag, Zürich, 1947.
- CULLMANN 1992 = CULLMANN, Oscar: *A karácsony ünnepének kialakulása.* Szerk. Karasszon István. Ford. Karasszon Dezsőné. Budapesti Református Teológiai Akadémia, Budapest, 1992. /A Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliai és Judaisztikai Kutatócsoportjának kiadványai 1./
- CZEGLÉDY 1996 = CZEGLÉDY Sándor: *Liturgia.* Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 1996.
- DE CLERCK 2006 = DE CLERCK, Paul: A Baumstark-törvények, a liturgia fejlődése és reformjai. *Praeconia*, 2006/1. 5–21. o.
- DINKEL 2000 = DINKEL, Christoph: *Was nützt der Gottesdienst? Eine funktionale Theorie des evangelischen Gottesdienstes.* Kaiser – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2000.
- DOBSZAY 1989 = DOBSZAY László: A „tridenti liturgiáról”. In uő: *Jegyzetek a liturgiáról.* Új Ember Kiadó, Budapest, 2001. Eredeti megjelenés: *Új Ember*, 1989. február 1.
- DOBSZAY 1993 = DOBSZAY László: *A gregorián ének kézikönyve.* Zeneműkiadó, Budapest, 1993.
- DOBSZAY 1995a = DOBSZAY László: *Az antifóna.* A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1995. /Egyházzenei füzetek II/3./
- DOBSZAY 1997 = DOBSZAY László: Gyermekliturgia? *Új Ember*, 1997. október 26.
- DOBSZAY 2004 = DOBSZAY László: Az anglikán liturgiáról. *Evangelikus Élet*, 2004/41. 2. o.
- DONIN 1986 = DONIN, Chajim Halevy: *Jüdisches Gebet heute. Eine Einführung zum Gebetbuch u. zum Synagogengottesdienst.* Jerusalem–Zürich, 1986.
- DÖPMANN 2003 = DÖPMANN, Hans-Dieter: Gottesdienst im orthodoxen Kontext. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 128–138. o.
- Evangelisches Gottesdienstbuch = Evangelisches Gottesdienstbuch. Agende für die EKV und die VELKD.* Lutherisches Verlagshaus, Hannover, 1999.
- FEKETE 2004 = FEKETE Csaba: A református istentisztelet jelene és jövője. *Evangelikus Élet*, 2004/26. 2. o.

- FEKETE 2008 = FEKETE Csaba: Liturgia, liturgus, évforduló. *Confessio*, 35/2. (2008) 60–73. o.
- FEKETE 2009 = FEKETE Károly: Kálvin és az istentisztelet. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerepéről. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 140–181. o.
- FENDT 1958 = FENDT, Leonhard: *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Verlag von Alfred Töppelmann, Berlin, 1958.
- FISCHER–MARQUARD–MÜHLMEIER 1996 = FISCHER, U. – MARQUARD, R. – MÜHLMEIER, H.: *Gelegenheit macht Gottesdienst. Liturgische Hilfen für lebensgeschichtliche Anlässe*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1996.
- FUCHS 1998 = FUCHS, Guido: *Mahlkultur. Tischgebet und Tischritual*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1998.
- GÄBLER 2008 = GÄBLER, Ulrich: *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
- GÁNÓCZY 2006 = GÁNÓCZY Sándor: *Bevezetés a katolikus szentségta*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2006.
- GERHARDS–KRANEMANN 2006 = GERHARDS, Albert – KRANEMANN, Benedikt: *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2006.
- GRETHLEIN 1989 = GRETHLEIN, Christian: *Abriss der Liturgik*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1989.
- GRETHLEIN 2004 = GRETHLEIN, Christian: *Grundfragen der Liturgik. Ein Studienbuch zur zeitgemäßen Gottesdienstgestaltung*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2004.
- GRETHLEIN–RUDDAT 2003 = GRETHLEIN, Christian – RUDDAT, Günter: *Liturgisches Kompendium*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003.
- GROÓ 1977 = GROÓ Gyula: *Liturgika. Gyakorlati teológia IV*. Budapest, 1977.
- GRÖZINGER 1998 = GRÖZINGER, Albrecht: *Die Kirche – ist sie noch zu retten? Anstiftungen für das Christentum in postmoderner Gesellschaft*. Christian Kaiser Verlag – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1998.
- GUTMANN 1996 = GUTMANN, Hans-Martin: Die Wahrnehmung der Gegenwart. Zeit als Problem in der praktisch-theologischen Reflexion kirchlicher Handlungsfelder. In: Bizer, Christoph – Cornelius-Bundschuh, Jochen – Gutmann, Hans-Martin (szerk.): *Theologisch geschenkt. Festschrift für Manfred Josuttis*. Foedus Verlag, Bovenden–Göttingen, 1996. 94–107. o.
- HAFENSCHER 1998 = HAFENSCHER Károly, id. dr.: *Evangelikus mariológia*. Kézirat. Budapest, 1998.
- HAHN 1978 = HAHN, Scott: *Das Herrenmahl*. Verlag Bonifatius Druckerei – Verlag Otto Lembeck, Paderborn – Frankfurt am Main, 1978.
- HAHN 2004 = HAHN, Scott: *Das Mahl des Lammes. Die Messe als Himmel auf Erden*. Sankt Ulrich Verlag, Augsburg, 2004.
- HAKE 2003 = HAKE, Joachim (szerk.): *Der Gast bringt Gott herein. Eucharistische Gastfreundschaft als Weg zur vollen Abendmahlsgemeinschaft*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 2003.
- HANKOVSKY 1998 = HANKOVSKY Béla Jácint OP: Nagyheti liturgiák. In: *Magyar Domonkosok Folyóirata*, 1998/22.
- HARNONCOURT 2009 = HARNONCOURT, Philipp: „...so sie's nicht singen, so glauben sie's nicht”. Das gilt heute wie vor 50 und 500 Jahren! In: Praßl, Franz Karl – Tarlinski,

- Piotr (szerk.): *Bene cantate ei. Festschrift für 50 Jahre I. A. H.* Selbstverlag der I. A. H., Graz–Opole, 2009. 21–36. o.
- HERLYN 1992 = HERLYN, Okko: *Theologie der Gottesdienstgestaltung.* Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1992.
- HOPPÁL 1997 = HOPPÁL Péter: A hiányzó láncszem. *Magyar Egyházzene*, V. (1997/1998) 4.
- IVANCSÓ 1996 = IVANCSÓ István (ford.): *Eteria útinaplója.* Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1996.
- IVANCSÓ 1997 = IVANCSÓ István: *Görög katolikus szertartástan.* Nyíregyháza, 1997.
- JÁNOSSY 1932 = JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon.* Hornyánszky Viktor R.-T. M. Kir. Ud. Könyvnyomda, Budapest, 1932.
- JÁNOSSY 2008 = JÁNOSSY Lajos: *Az egyházi év útmutatása.* Új kiad.: Veszprém, 2008. Előszó: Hafenscher Károly.
- JETTER 1978 = JETTER, Werner: *Symbol und Ritual. Anthropologische Elemente im Gottesdienst.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1978.
- JORDAHN–WINKLER 2003 = JORDAHN, Ottfried – WINKLER, Eberhard: Die Bestattung. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 531–550. o.
- JOSSUTIS 1991 = JOSUTTIS, Manfred: *Der Weg in das Leben.* Christian Kaiser Verlag, Gütersloh, 1991.
- JUNGMANN 1948 = JUNGMANN, Josef Andreas: *Missarum solemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe.* Bécs, 1948.
- JUNGMANN 1951 = JUNGMANN, Josef Andreas: Das Konzil von Trient und die Erneuerung der Liturgie. In: Schreiber, Georg: *Das Weltkonzil Trient. Sein Werden Und Wirken.* 1. köt. Verlag Herder, Freiburg, 1951. 325–326. o.
- JUNGMANN 1966 = JUNGMANN, Josef Andreas: Die Vorgeschichte. In: *Das Zweite Vatikanische Konzil.* Verlag Herder, Freiburg, 1966.
- KALB 1985 = KALB, Friedrich: *Grundriß der Liturgik. Eine Einleitung in die Geschichte, Grundsätze und Ordnungen der lutherischen Gottesdienstes.* Evangelischer Presseverband für Bayern, München, 1985.
- KÁLVIN 1906 = KÁLVIN János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről.* Ford. Ceglédi Sándor. Pápa, 1906.
- KÁLVIN 1910 = KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere.* Pápa, 1910.
- KÁLVIN 1994 = CALVIN, Johannes: Artikel zur Ordnung der Kirche (1537) [Einleitung und Übersetzung]. In: *Reformatorsche Anfänge 1533–1541.* Szerk. E. Busch – Freudenberg, M. – Heron, A. – Link, Chr. – Opitz, P. – Saxer, E. – Scholl, H. Neukirchener Verlagsgesellschaft, Neukirchen-Vluyn, 1994. 109–129. o. / Calvin-Studienausgabe Bd. 1/1./ *Katekizmus = A Katolikus Egyház Katekizmus.* Szent István Társulat, Budapest, 1994.
- KEVEHÁZI 2003 = KEVEHÁZI László: Testvéri együttműködés I–II. 170 éve írták alá a Nagyeresdi egyezményt. *Dunántúli Harangszó*, 2003. április–május.
- Kis agenda = Kis agenda.* Összeállította és jegyzetekkel ellátta Pásztor János. Szerk. Csoma Áron. Komárom, 2004.
- KLIE 2003 = KLIE, Thomas: *Zeichen und Spiel. Semiotische und spieltheoretische Rekonstruktion der Pastoraltheologie.* Gütersloh, 2003.

- KORMOS 1978 = KORMOS László, dr.: A magyar puritánok istentisztelete. *Theologiai Szemle*, 21 (1978). 374–379. o.
- KRARUP 2007 = KRARUP, Martin: *Ordination in Wittenberg*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2007. /Beiträge zur historischen Theologie 141./
- KUGLER 1981 = KUGLER, Georg: *Feierabendmahl*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1981.
- KUNSTMANN 1997 = KUNSTMANN, Joachim: *Christentum in der Optionsgesellschaft, Postmoderne Optionsgesellschaft*. Deutsche Studien Verlag, Weinheim, 1997.
- LANG 1998 = LANG, Bernhard: *Heiliges Spiel. Eine Geschichte des christlichen Gottesdienstes*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1998.
- LATHROP 2003 = LATHROP, Gordon W.: Gottesdienst im lutherischem Kontext. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 151–159. o.
- LENGELING 1981 = LENGELING, Emil Joseph: *Liturgie. Dialog zwischen Gott und Mensch*. Altenberge, Freiburg–Basel–Wien, 1981.
- Lima-dokumentum = Baptism, Eucharist and Ministry*. World Council of Churches, Geneva, 1982. /Faith and Order paper 111./
- Liturgikus lexikon = Liturgikus lexikon*. Szerk. Verbényi István. Szent István Társulat – Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- LK = *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.
- LOHSE 1979a = LOHSE, Eduard: *Die Urkunde der Christen*. Kreuz Verlag, Stuttgart, 1979.
- LOHSE 1979b = LOHSE, Eduard: *Geschichte des Leidens und Sterbens Jesu Christi*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1979.
- LUTHER 1906–1910a = LUTHER, Martin: A német mise és az istentisztelet rendje. In: Masznyik Endre (szerk., ford.): *Luther Márton egyházszervező iratai IV*. Wigand Könyvnyomdája, Pozsony, 1906–1910.
- LUTHER 1906–1910b = LUTHER, Martin: Az Úrvacsoráról s egyéb újításokról. In: Masznyik Endre (szerk., ford.): *Luther Márton egyházszervező iratai III*. Wigand Könyvnyomdája, Pozsony, 1906–1910.
- LUTHER 1906–1910c = LUTHER, Martin: Luther levele a reutlingeni hívekhez. In: Masznyik Endre (szerk., ford.): *Luther Márton egyházszervező iratai*. 5. köt. Wigand Könyvnyomdája, Pozsony, 1906–1910.
- LUTHER 2005 = LUTHER, Martin: *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*. Masznyik Endre fordítása. Aeternitas, Budapest, 2005.
- MCGRATH 1995 = MCGRATH, Alister E.: *Bevezetés a keresztény teológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- MESSNER 2001 = MESSNER, Reinhard: *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Verlag F. Schöningh, Paderborn, 2001.
- MÉSZÁROS 2004 = MÉSZÁROS Kálmán: Istentisztelet a baptista egyházban. *Evangélikus Élet*, 2004/39. 2. o.
- METZGER 1998 = METZGER, Marcel: *Geschichte der Liturgie. Vom Verfasser autorisierte Übersetzung az dem Französischen von Andreas Knopp*. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1998.
- MEYER-BLANCK 2001 = MEYER-BLANCK, Michael: *Liturgie und Liturgik. Der Evangelische*

- Gottesdienst aus Quellentexten erklärt.* Christian Kaiser Verlag – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2001.
- MOSEBACH 2007 = MOSEBACH, Martin: *Die Häresie der Formlosigkeit. Die römische Liturgie und ihr Feind.* Carl Hanser Verlag, München, 2007.
- MÜLLER 1955 = MÜLLER, Karl Ferdinand: Das Ordinarium Missae. In: *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes.* 2. köt. Szerk. Müller, Karl Ferdinand – Blankenburg, Walter. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1955. 1–46. o.
- MÜLLER 1993 = MÜLLER, Teophil: *Evangelischer Gottesdienst.* Kohlhammer, Stuttgart, 1993.
- NYÍRI 1977 = NYÍRI Tamás: Homo festivus. *Vigilia*, 42/10. (1977) 649–656. o.
- OTTO 1997 = OTTO, Rudolf: *Das Heilige.* München, 1917. Magyarul megjelent: *A szent.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- PAP 2009 = PAP Ferenc: Istenisztelet és művészet. Kálvin isteniszteletről alkotott felfogása és gyakorlata. In: Békési Sándor (szerk.): *Pius efficit ardor. A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 68–87. o.
- PÁSZTOR 1985 = PÁSZTOR János: *Liturgika. A református keresztyén egyház isteniszteleti élete.* Debrecen, 1985. Jav., átdolg. kiad.: *Liturgika. A magyar református istenisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világoosságában.* Komárom, 2002.
- PÁSZTOR 1995 = PÁSZTOR János: Az isteniszteleti rendtartás (1985) létrejötte és „bukása”. *Magyar Egyházzene*, 3. (1995/1996). 9–14. o.
- PÁSZTOR 2004 = PÁSZTOR János: A református istenisztelet gazdag múltja. *Evangelikus Élet*, 2004/25. 2. o.
- PÁSZTOR 2008 = PÁSZTOR János: *Liturgiai irányzatok a Magyar Református Egyházban.* DRHE Liturgiai Kutatóintézet – D. dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen, 2008. /D. dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 12./
- PINOMAA 1964 = PINOMAA, Lennart: *Sieg des Glaubens. Grundlinien der Theologie Luthers.* Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1964.
- Pröhle-agenda = Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára.* Összeáll., átdolg. dr. Pröhle Károly. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986. (Következő, változatlan kiadás 1997 – két kötetben.)
- RADÓ 1973 = RADÓ Polikárp: *A megújuló istenisztelet. Múlt – jelen – jövő.* Ecclesia, Budapest, 1973.
- RADÓ 1998 = RADÓ Polikárp: *Az egyházi év.* Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., Pannonhalma, 1998.
- RATZINGER 2002 = RATZINGER, Joseph: *A liturgia szelleme.* Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- RATZINGER 2004 = RATZINGER, Joseph: *Isten és a világ.* Szent István Társulat, Budapest, 2004.
- RATZMANN 1997 = RATZMANN, Wolfgang: Zwischen Erlebnis und Risiko – Neue Spiritualität und alter Gottesdienst? In: Ratzmann, Wolfgang – Morath, Reinhold (szerk.): *Herausforderung Gottesdienst. Beiträge zu Liturgie und Spiritualität.* Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 1997. 12–63. o.
- Református isteniszteleti rendtartás = A Magyar Református Egyház isteniszteleti rendtartása.* Összeáll. a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága. A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának kiadása, Kolozsvár, 1998.

- RÉVÉSZ 1948 = RÉVÉSZ Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritánizmusban*. Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1948.
- RICHTER 2003 = RICHTER, Klemens: Mi mindent jelez a liturgikus konstitúció? *Münchener Theologische Zeitschrift*, 54 (2003). 98–113. o.
- RIETSCHEL 1951 = RIETSCHEL, Georg: *Lehrbuch der Liturgik*. 2., jav. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1951.
- RMK = *Régi magyar könyvtár*. 1–3. köt. Szerk. Szabó Károly. Budapest, 1879–1898.
- RMNY = *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.
- ROLOFF 2003 = ROLOFF, Jürgen: Der Gottesdienst im Urchristentum. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 43–71. o.
- SÁNTA 2007 = SÁNTA János: Mindenszentek. *Magyar Kurir*, 2007. november 1.
- SCHILSON–HAKE 1998 = SCHILSON, Arno – HAKE, Joachim: *Drama „Gottesdienst“*. Kohlhammer, Stuttgart, 1998.
- SCHMEMANN 1974 = SCHMEMANN, Alexander: *Aus der Freude leben. Ein Glaubensbuch für orthodoxe Christen*. Walter-Verlag, Olten – Freiburg im Breisgau, 1974.
- SCHMIDT-LAUBER 1990 = SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph: Eucharistie als Epiklese. In uő: *Die Zukunft des Gottesdienstes. Von der Notwendigkeit lebendiger Liturgie*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1990.
- SCHMIDT-LAUBER 2003 = SCHMIDT-LAUBER, Hans-Christoph: Die Eucharistie. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 207–248. o.
- SCHULZ 1970 = SCHULZ, Frieder: Das Kollektengebet. Seine Frühgeschichte, die theologische Bedeutung seiner Gestalt und die Probleme seiner Rezeption in der Gegenwart. In: *Kerygma und Melos. Christhard Mahrenholz 70 Jahre*. Szerk. Walter Blankenburg. Bärenreiter Verlag – Lutherische Verlagshaus, Kassel–Berlin, 1970. 40–65. o.
- SCHULZ 1997 = SCHULZ, Frieder: Luthers liturgische Reformen – Kontinuität und Innovation. In uő: *Synaxis*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997. 37–69. o.
- SCHULZE 1992 = SCHULZE, Gerhard: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursociologie der Gegenwart*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 1992.
- STÄHLIN 1963 = STÄHLIN, Wilhelm: *Die Feier des neuen Bundes. Betrachtungen zur Messe*. Deu Verlag, Kassel, 1963.
- STOLLBERG 1993 = STOLLBERG, Dietrich: *Liturgische Praxis. Kleines evangelisches Zeremoniale*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993.
- SZÉNÁSI 1997 = SZÉNÁSI Sándor: *Ünnepünk. A református egyházi év*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- SZÜCS 2007 = SZÜCS Ferenc: Kálvin tanítása az egyházkormányzásról. Reformátori teológiai alapvetés. *Confessio*, 34/3. (2007) 12–18. o.
- SZÜCS 2008 = SZÜCS Ferenc: Az istentisztelet a református dogmatika szempontjából. *Confessio*, 35/2. (2008) 40–51. o.
- TAKÁCS 1986 = TAKÁCS Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986.

- Theologische Realenzyklopädie* = *Theologische Realenzyklopädie*. Szerk. Gerhard Müller. Berlin, 1985. THURIAN 1961 = THURIAN, Max: *Die Konfirmation. Einsegnung der Laien*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1961.
- TÓTH 1810 = TÓTH Ferenc: *Liturgika*. Győr, 1810.
- TÓTH 1996 = TÓTH Károly (szerk.): *Az előítéleteket legyőző hit*. Ökumenikus Tanulmányi Központ, Budapest, 1996.
- TÖRÖK 2000 = TÖRÖK József: *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*. Mundus Kiadó, Budapest, 2000.
- TREPP 1992 = TREPP, Leo: *Der jüdische Gottesdienst. Gestalt und Entwicklung*. Kohlhammer, Stuttgart, 1992.
- VAJTA 1983 = VAJTA Vilmos: *Der Gottesdienst und das sakramentale Leben*. In uő (szerk.): *Die Evangelisch-lutherische Kirche*. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1983. 135–160. o.
- VANYÓ 1980 = VANYÓ László (szerk.): *Apostoli atyák*. Szent István Társulat, Budapest, 1980. /Ókeresztény írók 3./
- VÁRNAGY 1995 = VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szertartástan, az Egyház nyilvános istentisztelete*. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1995.
- VOIGT 1992 = VOIGT, Gottfried: *Introitus*. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Seitz, Manfred (szerk.): *Der Gottesdienst. Grundlagen und Predigthilfen zu den liturgischen Stücken*. Stuttgart, 1992. 66–75. o.
- VOLP 1994 = VOLP, Rainer: *Liturgik. Die Kunst, Gott zu feiern*. 1–2. köt. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1994.
- VORGRIMLER 2006 = VORGRIMLER, Herbert: *Új teológiai szótár*. Göncöl kiadó, Budapest, 2006.
- WEGMAN 1994 = WEGMAN, Herman A. J.: *Liturgie in der Geschichte des Christentums*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1994.
- WELKER 2004 = WELKER, Michael: *Was geht vor beim Abendmahl?* Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2004.
- WENZ 1995 = WENZ, Helmut: *Körpersprache im Gottesdienst*. Evangelische Verlags-Anstalt, Leipzig, 1995.
- WHITE 2003 = WHITE, James F.: *Gottesdienst in freikirchlichen und charismatischen Kontexten*. In: Schmidt-Lauber, Hans-Christoph – Meyer-Blanck, Michael – Bieritz, Karl-Heinrich (szerk.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 186–194. o.
- WICZIÁN 1942 = WICZIÁN Dezső: *Luther és az istentisztelet*. In: *Harc az evangélikus istentiszteletért. Az 1942. április 8–10-ig Győrött tartandó országos teológiai napok első négy történeti előadása*. Győr, 1942.
- ZOVÁNYI 1977 = ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

NÉVMUTATÓ

A

Adam, Adolf 192, 197
Albrecht, Christoph 193, 195
Apáczai Csere János 228
Aquinói (Szent) Tamás 147, 247, 248, 437
Aranyszájú Szent János (Chriszosztomosz)
25, 39, 86, 166, 248, 269, 394, 502, 529
Augustinus (Szent Ágoston) 147, 318, 330

B

Bachát Dániel 221
Barsi Balázs 254, 308, 412
Bartha Tibor 233, 235, 236
Batizi András 211
Baumstark, Arnold 145
Benedek, XVI. 250, 252
Benedikt, VIII. 74
Berki Feríz 266, 270
Beythe István 210, 212, 213, 236, 237
Bieritz, Karl-Heinrich 274, 282, 297, 311,
328, 399, 400, 412
Bornemisza Péter 211, 212, 213, 237
Boross Géza 117, 258
Bruenniusz, Philotheos 162
Brunner, Peter 26
Buchanan, Colin 272
Busch, Eberhard 513, 538

C

Calvin, Jean (Johannes) (Kálvin János) 76,
260, 452, 499, 512, 513, 514, 538
Casel, Odo 26
Cassander, Georg 26
Cox, Harvey 146, 299
Cranmer, Thomas 271, 272
Cullmann, Oscar 157, 161, 412, 446
Czeglédy Sándor 136, 427, 468, 475, 487
Czékus István 219

D

Decius, Nikolas 65
De Clerck, Paul 145, 146
Dévai Bíró Mátyás 211
Dobszay László 19, 47

F

Farkas András 211
Farkasfalvy Dénes 33
Fekete Csaba 230, 232, 233, 235, 236
Fekete Károly 205, 236, 237, 260, 262
Fendt, Leonhard 178
Frigyes Vilmos, III. (Friedrich Wilhelm)
198

G

Gäbler, Ulrich 509, 510, 512
 Gálszécsi István 211, 213
 Gelasius, I. 59, 166, 495
 Gerhardt, Paul 89
 Grethlein, Christian 53, 154
 Grözinger, Albrecht 29, 304, 305
 Guardini, Romano 26
 Gutmann, Hans-Martin 303

Gy

Gyurácz Ferenc 220

H

Hafenscher Károly, id. 402
 Hahn, Scott 492
 Harnoncourt, Philipp 536
 Heimbrock, Hans-Günter 29
 Heltai Gáspár 212, 236
 Henrik, II. 74
 Herlyn, Okko 38
 Hippolitosz (Hippolytos) 447, 501, 502
 Honterus, Johannes 211, 212, 237
 Hoppál Péter 312, 313
 Hörsik Richárd 229
 Hus, Jan 168
 Huszár Gál 211, 212, 218, 236, 237

I

Ivancsó István 265

J

János Pál, II. 251
 Jánossy Lajos 350, 354
 János, XXIII. 243, 251
 Jetter, Werner 119
 Josuttis, Manfred 26, 29
 Jungmann, Josef Andreas 26
 Jusztinusz mártír 162, 501

K

Kálmáncsehi Sánta Márton 211
 Kálvin János lásd *Calvin, Jean*
 Karlstadt, Andreas 170, 184, 509
 Karsay Sándor 219
 Kiss Domonkos OSB 253
 Klemens Richter 243, 244
 Kliefoth, Theodor 199
 Klie, Thomas 30
 Komáromi Csipkés György 229, 230
 Kormos László 228
 Kozma Zsolt 475
 Krarup, Martin 178
 Krmann Dániel 217, 218
 Kugler, Georg 298, 299
 Kunstmann, Joachim 80
 Kuti Dezső 222

L

Lang, Bernhard 30
 Lange, Ernst 26
 Lengeling, Emil J. 243
 Lohse, Eduard 500
 Löhe, Wilhelm 199, 515
 Luther, Martin 168, 426, 505, 511

M

Mahrenholz, Christian 26
 Makkai Sándor 233, 234
 Martonfalvi Tóth György 229
 Masznyik Endre 505
 McGrath, Alister E. 188
 Medgyesi Pál 228
 Melanchthon, Philipp 211, 212
 Méliusz Juhász Péter 211, 226
 Metzger, Marcel 143
 Milotai Nyilas István 226, 228
 Müller, Karl Ferdinand 70
 Müller, Teophil 303

N

Nagy Baszileosz (Vazul) 269
 Nicetas 73
 Nyíri Tamás 146, 299

O

Oekolampadius, Johannes 503, 507, 511
 Otto, Rudolf 26, 80
 Ozorai Imre 211

P

Paksi György 229
 Palamasz, Gregoriosz 267
 Pál, VI. 202, 251, 480
 Pásztor János 150, 230, 234, 452, 468, 478,
 514, 521, 524
 Petrovics Soma 219, 221
 Plachy András 217
 Próhle Károly 223, 224

R

Radó Polikárp 313, 318, 394
 Raffay Sándor 222, 223
 Ratzmann, Wolfgang 298
 Ravasz László 232, 233, 234, 319
 Révai Ferenc 506
 Richter, Klemens 243, 244
 Roloff, Jürgen 150
 Római Szent Kelemen 83, 123, 163, 189

S

Samarjai János 210, 226, 229
 Savonarola, Girolamo 168
 Schmemmann, Alexander 270
 Schmidt-Lauber, Hans-Christoph 54, 285,
 516
 Schott, Anselm 197
 Schulze, Gerhard 298
 Seymour, William J. 281

Stählin, Wilhelm 26
 Stráner Vilmos 222

Sz

Szeberényi Gusztáv 219
 Szegedi Kis István 211
 Szénási Sándor 312
 Szenci Molnár Albert 213, 226, 229
 Szkhárosi Horvát András 211
 Sztárai Mihály 211
 Szunyogh Xavér Ferenc 333
 Szűcs Ferenc 235

T

Tolnai Dali János 228
 Tóth Ferenc 229
 Tours-i Perpetuus 331

V

Vajta Vilmos 26, 177
 Vald, Peter 168
 Vanyó László 162
 Várnagy Antal 165, 189, 198, 466
 Volp, Rainer 38, 443

W

Wegman, A. J. Hermann 29, 32, 39
 Wesley, John 278, 279
 White, James 276
 Wicliff, John 168
 Wiczián Dezső 178
 Wintersig, Athanasius 26
 Witzel, Georg 188
 Wolf-Eckart Feiling 29
 Wolter, Maurus 197
 Wolter, Placidus 197

Z

Zwingli, Huldreich 257, 258, 276

TÁRGYMUTATÓ

A

Absolutio 40, 175, 285, 444
Adoratio 43, 46, 242, 256, 325
Agnus Dei 55, 66–67, 85–86, 88–90, 95,
167, 171–172, 285, 462, 496–497, 502,
525, 528
Ágostai hitvallás (Confessio Augustana) 103,
212, 219, 236, 262, 264–265, 390, 393,
420, 460, 494
áldás 18, 37, 44, 80, 79, 117, 127, 130, 134–
136, 171, 172, 175, 176, 194, 214, 247, 270,
284, 333, 419, 436, 445, 450, 452, 455–
458, 459–460, 462, 468, 469, 470–471,
473,474,475, 479, 481–483, 485, 487, 493,
497, 501, 513, 524, 532, 534, 539, 541–542
áldozat 74, 86, 87, 93, 94, 143, 149, 150, 151,
154, 156, 164, 167, 169, 170, 172, 178, 180–
184, 194, 232, 245–250, 252, 256, 257, 261,
269, 277, 280, 310, 321, 322, 324, 348, 427,
428, 433, 470, 496, 502, 503, 507, 510, 513,
516, 520, 528
Anamnézis 31, 120, 125, 142, 143, 164, 245,
269, 285, 395, 496, 497, 489, 501, 516,
517, 527
Apostoli hitvallás (Apostolicum) 45, 73,
76–77, 173, 175, 199, 448, 457, 491, 497,
510, 513
Athanasium 69

B

benedictio 44, 95, 135, 333
Benedictus 82–84, 159, 171, 272, 289

C

ceremoniale 18, 189
commemoratio 40
Communio 31, 36, 43, 55, 76, 85, 86, 88,
92, 93, 94, 95, 120, 125, 171, 176, 192,
242, 256, 270, 272, 285, 315, 316, 322,
358, 462, 496, 498, 499, 502, 518, 527,
528–529
Confiteor 40, 60, 65, 120
Credo 43, 45, 55, 68, 70, 73, 75–76, 77, 83,
90, 95, 172, 199, 242, 264, 444, 447, 455,
469, 477

D

Deutsche Messe (Német mise) 84, 171, 179,
263, 508
dialógus 31, 90, 118, 126, 127, 130–131, 153,
164, 177, 199, 230, 244, 158, 288, 430,
473, 501, 504, 507, 510, 517–518, 539, 541
Didakhé 162, 189, 436, 447, 501
doxológia 83, 99, 103, 107, 133, 501
dráma 30, 38

E

ekténia 59, 269
 eleváció 84, 171, 496, 503
 Epiklézis 77, 125, 164, 167, 269, 285, 454,
 462, 496, 497, 498, 501, 502, 507, 516,
 517, 522–524
 epinikion 521
 esketés, esküvő 459–463
 eszkatológia 38, 64, 83, 89, 144, 253, 267,
 310, 331, 429, 492, 500, 536

F

felvilágosodás 20, 25, 26, 60, 79, 95, 192, 193,
 195–196, 197, 199, 217, 219, 259, 287, 515
 Formula missae 84, 88, 94, 104, 171, 177,
 179, 263, 508

G

Gloria 55, 61–65, 66, 67, 70, 77, 83, 86, 90,
 95, 96, 98, 99, 102, 103, 131, 165, 167,
 171, 173, 193, 199, 212, 256, 272, 286,
 313, 320, 324, 358, 455, 462, 477, 482, 531
 Gottesdienstbuch 59, 77, 407, 516
 Graduálének 95, 171, 199, 455

H

hét (hét nap) 33–34, 35, 154, 160, 306, 310
 himnusz 58, 86, 149, 158, 212, 269, 317, 325,
 350, 356, 360, 363, 465, 521

I

idő (liturgikus, szent) 29, 31, 32–35, 39, 40
 igehirdetés (prédikáció) 12, 18, 35, 40, 44,
 46, 55, 59, 68, 69, 76, 77, 95, 96, 108–117,
 120, 121, 132, 152, 155, 160, 162, 164,
 166, 168, 170, 171, 172, 175, 177, 178, 179,
 181, 184, 187, 193, 194, 195, 204, 210, 211,
 215, 218, 220, 235, 256, 257, 258, 261,
 263, 264, 268, 276, 277, 278, 281, 292,
 318, 320, 331, 349, 360, 422, 424, 426,
 433, 436, 437, 452, 455, 456, 457, 459,

460, 462, 464, 468, 469, 472, 476, 477,
 481, 482, 484, 485, 486, 491, 492, 502,
 503, 507, 510, 512, 513, 518, 525, 540, 541

ikon 17, 85, 253, 267–268, 359

ikonosztáz 267–269

imaóra 33, 42, 65, 75, 174, 182, 195, 203,
 204, 225, 254, 268, 274, 312, 359

inkarnáció (incarnatio) 12, 13, 64, 95, 125,
 182, 258, 302, 329–330, 340, 349, 403,
 404, 421, 428, 430, 491, 513, 523, 524, 539

interakció 31

intercommunio 253, 292, 462, 480, 535, 536

J

játék (szent) 30–31

jóm kippur 151

K

kántor 19, 37, 42, 94, 98, 213, 234, 312, 416,
 419, 422, 475, 530

keresztelés 73, 74, 75, 135, 160, 163, 199, 212,
 215, 277, 279, 281, 284, 306, 310–311,
 315, 318, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 359,
 360, 362, 433, 436–437, 442, 443–458,
 470, 471, 501, 541

kézrátétel 25, 150, 155, 444, 447, 448, 449,
 450, 452, 471, 473, 476, 477–478, 480–
 481

Kollekta 55, 65, 69, 92, 93, 94, 95, 96, 103–
 108, 120, 121, 131, 134, 167, 171, 214, 285,
 395, 455, 457, 462, 477, 482, 530, 531

kommunikáció 28, 30, 32, 41, 53, 54, 425,
 436, 473, 485, 492, 518, 539

konzekráció 173, 184, 201, 317, 358, 495,
 498, 501, 510, 513, 525

ködusa 153

körmenet 192, 322, 325, 359, 495, 503

krisztológia 73, 164

kultusz 25, 31–32, 56, 141, 143, 147–154,
 156–157, 190, 204, 232, 244, 247, 394,
 422, 428, 470, 507, 516

kultuskritika 154, 256–257

küldés (elbocsátás) 103, 131, 269, 284, 445, 447, 451, 469, 496, 532

Kyrie 55, 56–61, 65, 67, 69, 70, 76, 77, 83, 90, 95, 102, 103, 124, 128, 131, 165, 167, 171, 175, 193, 199, 285, 316, 342, 395, 455, 457, 462, 477, 482, 502, 531

L

Laudamus te 65, 66–67, 86, 358, 477

lekció 40, 44, 108, 117, 120, 199, 339, 390, 392, 416, 419, 438, 462, 477, 478, 481, 482

lelkész 19, 37, 130, 213, 416, 417–421, 422, 423, 424, 465

leiturgia 24, 407, 474

Leueningi konkordia 535

liturgia Dei 415, 471

liturgika 18–20, 22–23, 24–26, 29, 43, 53, 63, 141, 142, 145, 155, 157, 172, 175, 197, 198, 199, 205, 212, 232, 242, 260, 266, 283, 293, 402, 409, 424, 425, 432, 436, 442, 453, 470, 486, 498, 503, 504, 516, 534, 539

liturgus 12, 17, 42, 55, 60, 76, 94, 96, 104, 120, 123, 124, 132, 135, 136, 177, 199, 217, 228, 261, 417–421, 422, 423, 424, 433, 435, 454, 455, 465, 466, 485, 486, 528, 529, 530, 532

Luther-kabát 416

M

Magnificat 159, 401, 406

Marburgi cikkek 506

megjelenítés 117, 143, 149, 311, 429, 485, 496, 528, 530, 540

megújulás 19, 41, 96, 178, 185, 188, 191, 192, 197, 199, 200–203, 218, 222, 224, 234, 235, 243, 250, 259, 271, 272, 273, 275, 292, 309, 333, 409, 417, 433, 437, 498, 515, 534

Miatyánk (liturgiai tétel) 55, 75, 76, 105, 120, 167, 171, 172, 173, 175, 228, 264, 270, 272, 284, 285, 444, 447, 450, 451, 452,

455, 457, 462, 467, 469, 477, 485, 496, 497, 502, 513, 527

mise 55, 59, 65, 74, 75, 84, 85, 91, 93, 95, 98, 103, 104, 105, 131, 135, 136, 143, 163–174, 177–184, 189, 191–192, 197–198, 201–202, 203–204, 209, 245, 246, 247, 248–250, 252, 253, 256, 261, 263, 265, 271, 272, 277, 280, 318, 319–320, 322, 325, 332, 337, 358, 392, 394, 492, 501, 502–503, 507, 508, 509, 510, 512, 519

misztika 20, 21, 194, 278

mozgás 35, 36–37, 39, 41, 54

N

naptár 34, 35, 90–91, 268, 300, 306, 333, 405

Niceai hitvallás (Nicaenum) 45, 67, 69, 70, 73, 74, 76, 77, 95, 171, 199, 285, 334

Nicea-konstantinápolyi hitvallás (Nicaeno-Constantinopolitanum) 70, 74, 269, 287, 478

O

Offertórium (liturgiai tétel) 55, 74, 92, 93, 94, 164, 183–184, 272, 501

oltáriszentség 60, 180, 182, 196, 322, 325, 495, 505, 508

Oratio 43, 45–46, 59, 104, 121, 125, 163, 242, 256, 325, 349, 355, 370, 376, 395, 448, 482

ordinarium 53, 55, 61, 70, 77, 84–86, 88, 90, 102, 104, 128, 225, 522, 528

ordo 55, 467, 476, 479

oremus 103–105

Ószövetség 24, 44, 56, 63, 77–78, 83, 87, 91–93, 97, 102, 107, 110, 115, 117, 128, 143, 150, 153–156, 158, 256, 287, 315, 318, 325, 333, 336, 427–428, 464, 493, 498, 516

Ö

Ötvárosi hitvallás (Confessio pentapolitana) 213

P

paramentum 204, 348, 356, 398, 503, 515
 páska, peszah 151, 306, 307, 310, 315, 493, 494, 500, 524
 perikópa 92, 94, 95, 115, 153, 155, 182, 195, 224, 228, 233, 278, 327, 405, 407
 pietizmus 95, 193, 194, 196, 200, 216, 450, 455, 515
 Postcommunio 92, 94, 120, 126, 172, 273, 462, 496, 498, 530–531
 Praedicatio (liturgiai tétel) 43, 44, 46, 76, 242, 256
 prédikáció lásd *igehirdetés*
 Praefatio 55, 77, 83, 84, 85, 94, 95, 103, 120, 124, 131, 134, 154, 164, 171, 176, 199, 212, 269, 285, 288, 332, 394, 395, 462, 496, 497, 498, 501, 513, 515, 517–522, 527
 processzió 96
 proprium 55, 61, 90, 91, 92–97, 103, 165, 225, 341–342, 386, 392, 395, 400, 454, 531

R

real praesentia (praesentia realis) 44, 242, 247, 257, 509, 511
 részesedés 54, 178, 321, 515
 rítus 11–12, 31–32, 97, 126, 142, 144, 147–149, 151, 166, 189, 201, 203, 250–252, 265, 321, 326, 437, 444–445, 448, 451–452, 461, 463, 465, 467, 471, 473, 475, 480, 493, 502, 535
 rós hasáná 151

S

sabbat 33–34, 80, 152
 Salutatio 103, 127, 131–132, 510, 518, 531
 Sanctus 55, 67, 77–85, 90, 92, 95, 154, 165, 167, 171, 172, 199, 212, 285, 289, 462, 496, 497, 498, 502, 515, 518, 521, 522, 523, 527
 savout 151
 söma Jisrael 152

stóla 316, 320, 321, 416, 476, 478, 480
 Sursum corda 17, 83, 154, 498, 518

Sz

szakrális nyelv 148
 szakramentárium (sacramentarium) 93, 94, 104, 166, 245
 szentség 44, 60, 90, 98, 121, 126, 162, 164, 167, 168, 170, 172, 178–187, 196, 201, 202, 203, 211, 242, 244, 246, 249, 251, 252, 253–254, 256, 257, 259, 263, 264, 267, 273, 276, 278, 279–280, 282, 284, 299, 315, 316, 322, 325, 354, 416, 417
 szereposztás 42, 74, 98
 szerzési igék (verba testamenti) 77, 84, 88, 89, 165, 171, 173, 175, 184, 242, 269, 285, 317, 456, 496, 497, 498, 501, 505, 510, 513, 516, 517, 522, 524–526, 530
 szószék 37, 76, 132, 135, 177, 193, 222, 228, 418, 419, 427, 433, 436, 438, 535
 szukkót 151

T

találkozás (Istennel, Krisztussal) 14, 28, 29, 30, 30, 36, 37, 38, 39, 43, 54, 80, 83, 101–102, 126, 131, 145, 222, 235, 252, 256, 259, 267, 291, 293, 299, 323, 334, 386, 396, 417, 428, 430, 432, 433, 434, 437, 466, 473, 486, 491, 519, 529, 532, 534, 539, 541
 tánc (liturgikus) 37, 323
 Te Deum laudamus 214
 templom 36–39, 142, 151–153, 157, 228, 267, 316, 424–438
 tér 29, 35–39
 Tóra 151, 153, 422, 428
 tradíció 18, 54, 55, 56, 74, 75, 87, 95, 96, 98, 104, 115, 117, 135, 142, 144, 148, 164, 171, 178, 179, 185, 189, 191, 195, 199, 211, 213, 214, 215, 220, 221, 229, 255, 256, 259, 260, 262, 267, 271, 275–282, 284, 285, 310, 312, 325, 327, 329, 339, 348, 364, 398, 405, 420, 429, 452, 454, 460, 464, 471, 473, 494, 500, 507, 510, 513, 517, 521, 531

Traditio apostolica (Aposztolikus paradosszis) 164, 447
transsubstantiatio 242, 247–249, 523
transzcendencia 20
Trident/Trentó 60, 131, 178, 188–191, 201, 243, 245, 250, 252, 254
triduum sacrum 310, 314, 325, 356

U

úrasztala 228, 258, 427, 496
úrvacsora (eukharisztia) 13, 40, 43, 54, 76, 77, 83, 85, 86, 88, 89, 93, 120, 124–126, 131, 132, 154, 157, 160, 162, 164, 167, 169, 172, 175, 176, 178–184, 194, 196, 199, 203, 211–213–215, 218–220, 222, 225, 226, 228–230, 232, 256–259, 263–264, 272, 277–280, 283–284, 293, 298, 311, 312, 313, 315, 317, 318, 321, 322, 325, 358, 360, 395, 422, 426, 435, 452, 453, 462, 473, 478, 480, 487, 489–537

Ü

ünnep, ünneplés 299–308

V

vallástörténet 32, 35, 46, 79, 97, 146–149, 275, 315, 330, 332
verzikulus 348, 518, 531

Zs

zsinagóga 80, 83, 92, 105, 113, 151–152, 154–158, 339, 427–429
zsoltár, zsoltárok 21, 40, 55–56, 58, 60, 78, 80, 84, 92–93, 95–103, 116, 119, 133, 153–154, 157–158, 171, 173, 175–176, 186, 201, 212, 225, 234, 257–258, 264, 272, 285–287, 303, 316, 318, 321, 325, 334, 364, 395, 410, 416, 437, 457, 461, 465, 469, 477, 478, 482, 498, 510, 513, 516, 527, 529, 531

